UNIWERSYTET RZESZOWSKI
KOLEGIUM NAUK HUMANISTYCZNYCH
INSTYTUT ARCHEOLOGII

Paweł Kocańda

BUDOWNICTWO OBRONNO-REZYDENCJONALNE WACŁAWA II (1291-1305) W MAŁOPOLSCE NA TLE ZIEM POLSKICH.

STUDIUM ARCHEOLOGICZNO-HISTORYCZNE

Tom I

Analiza zagadnienia

Praca doktorska
napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Zbigniewa Pianowskiego
Opiekun naukowy
dr hab. Andrzej Rozwałka, prof. UR
Promotor pomocniczy
dr Leszek Poniewozik

Rzeszów 2020

Spis treści

1. Zagadnienia preliminarne ... 4

1.1. Cel i metodyka pracy ... 7

1.2. Struktura pracy ... 8

1.3. Zakres terytorialny i chronologiczny pracy ... 10

1.4. Analiza bazy źródłowej ... 13

1.5. Stan badań ... 20

2. Sprecyzowanie pojęć ... 26

3. Sytuacja polityczno-społeczna Czech i Polski w XIII i na początku XIV wieku na tle Europy ... 39

3. 1. Sytuacja polityczna Królestwa Czech w XIII i na początku XIV stulecia ... 46

3. 2. Sytuacja Polski dzielnicowej i walka o tron krakowski w końcu XIII stulecia ... 59

3. 3. Panowanie Przemyślidów na ziemiach polskich w latach 1291 – 1306 ... 78

4. Budownictwo obronno-rezydencjonalne w Królestwie Czeskim w XIII wieku i na początku XIV stulecia ... 112

5. Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291-1305) na ziemiach polskich ... 143

5. 1. Drogi, trakty handlowe i komory celne a budownictwo obronne ... 143

5. 2. Zamki bergfriedowe Wacława II w Małopolsce ... 171

5. 3. Murowane zamki rezydencjonalne Wacława II w Małopolsce ... 237

5. 4. Pozostałe zamki i obiekty obronne Wacława II w Małopolsce ... 256

5. 5. Miejskie mury obronne zbudowane z inicjatywy Wacława II w miastach Małopolski ... 300

6. Budownictwo obronno-rezydencjonalne biskupa krakowskiego Jana Muskaty w latach 1294-1306 ... 332

6. 1. Zamki i dwory obronno-rezydencjonalne Jana Muskaty, jako biskupa krakowskiego ... 337

6. 2. Zamki i inne warownie wzniesione przez Jana Muskatę w czasie pełnienia urzędu starosty małopolskiego ... 390

7. Panowanie Wacława II i tzw. epizod czeski a budownictwo obronno-rezydencjonalne ziem polskich w średniowieczu ... 408

7. 1. Zamki Wacława II na ziemiach Królestwa Polskiego, opanowanych w 1300 roku ... 408

7. 2. Wacław II i tzw. epizod czeski, a przemiany budownictwa obronno-rezydencjonalnego na ziemiach polskich ... 427

Podsumowanie i postulaty badawcze ... 457

Wykaz skrótów i symboli dokumentyacyjncyh ... 461

Bibliografia ... 465

1. Zagadnienia preliminarne

Niniejsza rozprawa doktorska jest wynikiem fascynacji autora średniowieczną architekturą obronną na terenie Europy Środkowo-Wschodniej. Do podjęcia studiów nad budownictwem militarnym Wacława II w Małopolsce wpływ miały wcześniejsze dociekania naukowe związane z przygotowaniem pracy magisterskiej pt. *Materiał zabytkowy i stratygrafia z zamku górnego i średniego w Czorsztynie z lat 1965-1997*, przygotowanej pod przewodnictwem prof. Zbigniewa Pianowskiego i obronionej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego w 2014 roku. W czasie realizacji magisterium autor po raz pierwszy zetknął się problematyką wież cylindrycznych datowanych na czasy panowania Przemyślidy. Niebagatelny wpływ miały także konsultacje i rozmowy z dr hab. Stanisławem Kołodziejskim, odbywane popołudniami w Krościenku nad Dunajcem. Właśnie ten wybitny badacz budownictwa obronno-rezydencjonalnego zwrócił wówczas uwagę, że tematyka inwestycji Wacława II i jednocześnie Jana Muskaty nie została dotychczas opracowana pod kątem archeologicznym i historycznym, zachęcając jednocześnie do wybrania tego obszaru wiedzy jako rozprawy doktorskiej.

Dysertacja obejmuje zatem zagadnienie budownictwa obronno-rezydencjonalnego Wacława II w Małopolsce. W rozprawie znalazło się także miejsce na omówienie działalności biskupa krakowskiego Jana Muskaty w zakresie architektury militarnej. Biskup był największym stronnikiem króla czeskiego w Małopolsce, który pełnił dwukrotnie urząd starosty i walczył o utrzymanie rządów Przemyslidów. Król czeski odwdzięczał się wieloma przywilejami, w tym zezwoleniem na budowę biskupiego władztwa terytorialnego. Działalność Muskaty stanowi odzwierciedlenie postępowania Wacława i zdaniem autora należy ją rozpatrywać wspólnie. Skupiono się głównie na Małopolsce, gdzie król czeski panował najdłużej i wzniósł najwięcej obiektów. Zagadnienie omówione zostanie jednak na szerszym tle, obejmującym pozostałe ziemie polskie. W uzasadnieniu wyboru tematu należy dodać, że jest to pierwsza tego typu praca podsumowująca zagadnienie budownictwa obronnego Wacława II w Małopolsce.

Wybrana tematyka okazała się zadaniem niezwykle trudnym do wykonania, głównie z powodu skąpej bazy źródłowej oraz ogromnej ilości danych pochodzących z wciąż postępujących badań archeologicznych i architektonicznych. Niestety w przypadku badań terenowych realizowanych przez archeologów i historyków architektury, problemem okazała się dostępność do wszystkich materiałów. Wynikało to przede wszystkim z ich przechowywania w różnych placówkach. Ponadto w wielu przypadkach dokumentacja i materiał z różnych, nieza-

leżnych od autora powodów nie był dostępny. Niezadowalający pozostaje również wysoki odsetek nieopracowanych i niepublikowanych badań, tyczy się to w szczególność tych pochodzących z dawniejszych lat.

Do pełnego opracowania tego tematu konieczne było wydzielenie pewnych etapów. Pierwszym było zebranie i zapoznanie się z ogólną literaturą przedmiotu (historyczną i archeologiczną), drugim kwerenda źródeł pisanych. W trzecim etapie autor na podstawie zgromadzonych informacji wytypował listę pewnych i domniemanych obiektów powiązanych z tematyką. Dopiero wówczas zebrano literaturę na temat poszczególnych obiektów, wykonano kwerendy archiwalne, konsultacje z badaczami i wyjazdy terenowe. W trakcie tych ostatnich wykonano odpowiednie pomiary i dokumentację fotograficzną. Podkreślić należy, że autor przeprowadził badania na Górze Zamkowej w Bieczu i uczestniczył w wykopaliskach na zamku w Czorsztynie, czyli założeniach bezpośrednio powiązanych z tematyką. W dalszej kolejności sporządzono karty katalogowe, wchodzące w skład drugiego tomu. Kolejny, szósty etap polegał na analizie budownictwa obronnego ostatnich Przemyślidów w Czechach. W tym celu autor kilkakrotnie przebywał w Czechach m. in. w Pradze i Pilźnie, gdzie przeprowadził kwerendy i konsultacje naukowe. Uczestniczył ponadto w kilku tamtejszych sympozjach, wymieniając opinie i poglądy. W ten sposób zebrano materiał porównawczy, który wykorzystano przy analizie, stanowiącej kolejny, główny etap prac nad rozprawą, efektem czego jest niniejszy maszynopis. Takie podejście umożliwiło pełne opracowanie tematyki, wysunięcie wniosków i postulatów badawczych.

Przygotowanie rozprawy nie mogło zostać zakończone gdyby nie pomoc i rady wielu zasłużonych badaczy i starszych kolegów. Podziękowania złożyć należy przede wszystkim dwóm mentorom tej pracy, promotorom rozprawy prof. Andrzejowi Rozwałce i prof. Zbigniewowi Pianowskiemu. Ich cenne uwagi i sugestie okazały się niezwykle ważne przy opracowaniu rozprawy, ponadto włożyli ogromny trud w dopilnowaniu jej odpowiedniego poziomu merytorycznego. Słowa wdzięczność składam także promotorowi pomocniczemu, dr Leszkowi Poniewozikowi, za zwrócenie cennych spostrzeżeń odnośnie zagadnień historycznych i analizy źródeł pisanych. Serdeczne podziękowania pragnąłbym złożyć także licznemu gronu badaczy, którzy wspierali moje studia radą, cennymi wskazówkami bibliograficznymi, a także udostępniali własne, często niepublikowane prace. Dziękuję zwłaszcza dr hab. Stanisławowi Kołodziejskiemu, który zawsze służył pomocą, wiedzą i niepublikowanymi maszynopisami. Niestety zmarł on w zeszłym roku po długiej chorobie, nie doczekawszy zakończenia prac nad rozprawą. Winny jestem wdzięczność po raz kolejny Zbigniewowi Pianowski, który służył także swoją radą i doświadczeniem przy okazji omawiania zagadnień związanych

z przemianami zamku krakowskiego i miejskich umocnień Krakowa. Serdeczne podziękowania składam również Andrzejowi Kuklińskiemu za ważne informacje na temat najnowszych odkryć archeologicznych na Wawelu, udostępnienie dokumentacji fotograficznej i oprowadzenie po gotyckich podziemiach zamku królewskiego. Przy opracowaniu fortyfikacji miejskich Krakowa swoją radą służył prof. Bogusław Krasnowolski, dzielący się również swoimi niepublikowanymi studiami na temat układu przestrzennego średniowiecznego Krakowa. Panu Profesorowi, a także pozostałym członkom krakowskiego zespołu Atlasu Historycznego Miast Polskich, prof. Zdzisławowi Nodze i dr Zbigniewowi Beiersdorofowi dziękuję za możliwość udziału w pracach nad opracowaniem tomu dotyczącego Biecza, przez co możliwe było dokładnie rozpoznanie przemian tamtejszych fortyfikacji miejskich. Wyrazy wdzięczności składam również Waldemarowi Glińskiemu, który prócz udostępnienia wyników swoich badań archeologicznych, zawsze służył cennymi radami na temat zamków ziemi sandomierskiej. Dziękuję badaczom pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Województwa Krakowskiego, w szczególności dr hab. Jackowi Laberschekowi za możliwość skorzystania z kartoteki miejscowości, a także dr Marzenie Woźny z Muzeum Archeologicznego w Krakowie za udostępnienie niepublikowanych materiałów z badań Gabriela Leńczyka. Winien jestem wdzięczność Antoniemu Lubelczykowi za wgląd w najnowsze wyniki badań zamku Golesz, Rafałowi Niedźwiadkowi i Jackowi Tkaczykowi za podzielenie się materiałami z ostatnich badań donżonu w Lublinie i Danielowi Gaździe za możliwość udziału w wykopaliskach na zamku w Czorsztynie. Wyrazy uznania kieruję także do pracowników poszczególnych placówek muzealnych, archiwów i urzędów konserwatorskich w Krakowie, Bieczu, Nowym Sączu, Tarnowie, Wieliczce, Muszynie, Niedzicy, Kielcach, Sandomierzu, Częstochowie, Katowicach, Wrocławiu, Lublinie i Rzeszowie, a także Pradze i Pilźnie w Czechach. Osobne podziękowania składam także Luboszowi Hobl za rozmowy i udostępnioną literaturę na temat budownictwa obronnego w Czechach oraz możliwość skorzystania z biblioteki Uniwersytetu Zachodnioczeskiego w Pilźnie.

Wreszcie wspomnieć muszę o pomocy jaką otrzymałem od moich kolegów i koleżanek, którzy przyczynili się w znacznym zakresie do zakończenia pracy. Pragnę podziękować zwłaszcza Jerzemu Serafinowi, Tomaszowi Ratajczakowi, Hubertowi Mącikowi, Ninie Glińskiej, Waldemarowi Harko, Boguszowi Wasikowi, Mieszkowi Janasowi i wielu innymi, życzliwym osobom.

1.1. Cel i metodyka pracy

Studia nad poszczególnymi obiektami obronno-rezydencjonalnymi oraz szersza analiza typologiczna w połączeniu z kwerendami archiwalnymi, wynikami badań archeologów (w tym własnymi) oraz ustaleniami historyków, historyków sztuki czy też architektury, pozwoliły na zarysowanie głównych problemów badawczych, których rozwiązanie było niezwykle istotne w przedstawionej rozprawie doktorskiej.

Podstawowym celem pracy było zebranie, usystematyzowanie i podsumowanie informacji na temat działalności budowlanej Wacława II czeskiego w zakresie inwestycji w architekturę obronną. Na konieczność opracowania tego tematu pod kątem archeologicznym i historycznym zwracali uwagę wielokrotnie badacze zajmujący się problematyką średniowiecznych rezydencji obronnych[1]. Z poczynaniami Wacława II, co sygnalizowano już wyżej, nierozerwalnie łączy się postać Jana Muskaty, który także uchodzić musi za fundatora kilku obiektów obronnych. Dodatkowym celem rozprawy będzie zatem omówienie działalności biskupa. W tym przypadku nacisk kładziony będzie na dwa aspekty jego działań, pierwszy ma związek z próbą utworzenie własnego władztwa terytorialnego, drugi z kierowaniem obroną Małopolski przed najazdem Łokietka w latach 1304-1306. Istotne z punktu widzenia omawianej problematyki było przede wszystkim wyodrębnienie odpowiednich obiektów związanych z działalnością Wacława II i jego stronników. W tym kontekście ważna była odpowiedź na pytanie jakie typy zamków wznosił król czeski oraz czy ich budowę powiązać należy z wprowadzanymi reformami administracyjnymi. Równie istotne było pytanie, czy Wacław II przenosił na grunt Małopolski mechanizmy czeskie. W tej materii niebagatelnych danych dostarczyła analiza porównawcza pomiędzy budowlami z terenów Czech i Moraw, a ziemi krakowskiej i sandomierskiej. Ważnym celem było omówienie działalności Wacława II w kontekście przemian budownictwa obronnego na ziemiach polskich oraz panujących ówcześnie książąt piastowskich.

W trakcie przygotowania rozprawy wykorzystywano różne metody badawcze niezbędne przy rozwiązywaniu postawionych wcześniej pytań badawczych i wyjaśnieniu problemów naukowych. Przede wszystkim korzystano z krytycznej analizy literatury oraz dostępnych źródeł pisanych i archeologicznych. Przydatna ona była głównie w pierwszych etapach badań.

[1] Wskazać należy przede wszystkim głosy L. Kajzera i S. Kołodziejskiego (L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" (dalej KHKM), R. 50, 2002, nr 3-4, s. 292; *idem*, *Uwagi wstępne*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 14; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 38; S. Kołodziejski, *Król Wacław II budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 326; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 62-63.

W dalszej kolejności niezbędna okazała się metoda obserwacyjna, polegająca w głównej mierze na próbie odszukania pewnych elementów wspólnych i ich dokładnej analizie (np. związku zamków bergfriedowych z komorami celnymi). Z metody tej korzystano również podczas wielu wyjazdów terenowych, kiedy to zbierano pomiary obiektów oraz analizowano szczegóły konstrukcji, techniki budowy i układu przestrzennego. Autor rozprawy uczestniczył także w badaniach wykopaliskowych na zamku w Czorsztynie, gdzie znajdowała się jedna z wież cylindrycznych przypisywana Wacławowi II. Wykonał on wówczas wykop odsłaniający jej fundamenty, co dostarczyło nowych, cennych danych. Autor przeprowadził również badania nieinwazyjne Góry Zamkowej w Bieczu (w ramach projektu pt. *Baszta Katowska jako element fortyfikacji miasta Biecza – badania interdyscyplinarne*, o numerze IA/-04/2019/MN), które umożliwiły wstępne rozpoznanie stanowiska oraz zidentyfikowanie niektórych elementów (np. wieży stołpu). Po zebraniu wszystkich materiałów, w celu opracowania problemu, wykorzystując metody heurystyczne, podjęto próbę odpowiedzi na sformułowane hipotezy, po czym stworzono syntezę łączącą różne elementy tworzące spójną całość w ujęciu holistycznym.

1.2. Struktura pracy

Rozprawa doktorska składa się z dwóch tomów, pierwszy zawiera analizę zagadnienia, drugi z kolei to katalog obiektów obronnych. Tom pierwszy podzielony został na siedem głównych rozdziałów. Pierwszy – *Zagadnienia preliminarne*, skupia podstawowe informacje o rozprawie, zakres terytorialny, chronologiczny oraz cel i metodykę pracy. Umieszczono w nim również charakterystykę bazy źródłowej i stan badan nad opisywanym zagadnieniem. Rozdział drugi – *Sprecyzowanie pojęć*, obejmuje podstawowe pojęcia terminologiczne (zamek, bergfried, donżon), definicje poszczególnych układów przestrzennych, a także łacińskie nazewnictwo dotyczące założeń obronnych. Rozdział trzeci - *Sytuacja polityczno-społeczna Czech i Polski w końcu XIII i w początkach XIV wieku na tle Europy*, omawia kwestie historyczne, gdzie przedstawiono sytuację polityczną Czech i Polski na przełomie XIII i XIV wieku, w tym drogę Wacława do tronu krakowskiego, a następnie polskiego i scharakteryzowano panowanie czeskie na ziemiach polskich. Część ta stanowi tło dla późniejszej analizy zagadnienia. Rozdział czwarty - *Budownictwo obronno-rezydencjonalne w Królestwie Czeskim w końcu XIII i na początku XIV stulecia*, poświęcono budownictwu zamkowemu ostatnich Przemyślidów w Czechach. Jest on ważny ponieważ zawarto w nim materiał porównawczy dla obiektów obronnych wznoszonych przez Wacława w Małopolsce. Rozdział numer pięć - *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291-1305) na ziemiach polskich,* naj-

obszerniejszy w pracy, obejmuje analizę budownictwa obronno-rezydencjonalnego. Podzielony został na pięć mniejszych części, gdzie pierwsza obejmuje rozważania na temat komór celnych i ich związku z zamkami, druga zamki bergfriedowe Wacława II w Małopolsce, trzecia zamki rezydencjonalne, czwarta pozostałe warownie zbudowane z inicjatywy króla czeskiego, z kolei piąta mury miejskie datowane na przełom XIII i XIV wieku z terenu ziemi krakowskiej. W przypadku tego rozdziału warto nadmienić, iż opisywane zamki pogrupowane zostały na inwestycje pewne oraz domniemane. Rozdział szósty - *Budownictwo obronno-rezydencjonalne biskupa krakowskiego Jana Muskaty w latach 1294-1306*, w całości poświęcony został działalności budowlanej Jana Muskaty w zakresie architektury *militaris*. Dokonania biskupa rozdzielone zostały na dwie grupy, w pierwszej omówiono zamki zbudowane lub rozbudowane przez Jana Muskatę jako biskupa krakowskiego, w drugiej obiekty wzniesione w latach 1304-1306, a wiec w okresie pełnienia urzędu starosty. Rozdział siódmy - *Panowanie Wacława II i tzw. epizod czeski a budownictwo obronno-rezydencjonalne ziem polskich w średniowieczu* omawia działalność króla czeskiego w kontekście przemian budownictwa obronno-rezydencjonalnego na ziemiach polskich w okresie od końca XIII do początku XIV wieku. W części tej poświęcono także nieco miejsca zamkom Wacława wzniesionym na obszarach Wielkopolski, ziem centralnych, Kujaw i Pomorza. Na końcu umieszczono krótkie podsumowanie zawierające także postulaty badawcze, a także wykaz skrótów i bibliografię podzieloną na materiały rękopiśmienne, źródła drukowane, dokumentacje niepublikowane i opracowania. W bibliografii wymieniono zarówno pozycje cytowane w tomie analitycznym, jak i w katalogu (w tym wymienione w punktach 11 i 12).

Części analitycznej towarzyszy katalog obiektów obronnych, obejmujący drugi tom rozprawy. Zawiera on podstawowe dane o 56 założeniach warownych (zamkach, fortyfikacjach miejskich, dworach obronnych i inkastelowanych kościołach) przypisywanych Wacławowi II i Janowi Muskacie. Umieszczone zostały tam zarówno założenia pewne, jak i hipotetycznie łączone z działalnością obu postaci. Usystematyzowane alfabetycznie hasła katalogowe obejmują zbiór wzmianek źródłowych (przytaczanych *in extenso)*, dotyczących danego zabytku. Zawarte tam zostały również historia obiektu, dane dotyczące pierwotnego wyglądu założenia oraz jego późniejszych przekształceń, prowadzonych badaniach naukowych, datowaniu. Umieszczono tam również opis inwestycji związanej z poruszaną tematyką, a także bibliografię niepublikowaną i publikowaną. W katalogu znalazło się także miejsce na materiał ikonograficzny w postaci planów i rzutów budowli.

1.3. Zakres terytorialny i chronologiczny pracy

Jednym z podstawowych obowiązków przy tworzeniu wszelkich prac naukowych jest wskazania ram terytorialnych i chronologicznych w jakich mieści się dana tematyka. Zadanie to nieraz bywa bardzo trudne, przynajmniej jeżeli idzie o rozprawy związane z archeologią pradziejową, protohistoryczną, a w mniejszym stopniu wczesnośredniowieczną, ograniczające się przede wszystkim do zabytków pozyskanych metodą wykopaliskową i wypracowanymi na ich podstawie typologiami. Posługując się pojęciem kultury archeologicznej nie zawsze możliwe jest wyznaczenie jej dokładnych ram terytorialnych i chronologicznych, głównie z powodu wielu zmieniających się czynników. O wiele łatwiejsze zadanie w tym przypadku mają archeolodzy zajmujący się okresami historycznymi, średniowiecznym i nowożytnym. Dysponują bowiem źródłami pisanymi, wynikami studiów historycznych i określonymi granicami danych jednostek terytorialnych w postaci regionów historycznych czy państw.

Zakres terytorialny opracowany został na bazie ustaleń historyków zajmujących się zagadnieniem terytorialności ziem polskich w średniowieczu. Obejmuje on obszar Królestwa Polskiego z okresu przełomu XIII i XIV wieku, kiedy jego władcą byli Wacław II i Wacław III (ryc. 1). Do 1300 roku ziemie polskie rozbite były nadal na kilka dzielnic: Małopolskę, którą od 1291 roku władał Wacław, Wielkopolskę pod rządami Przemysła II do 1296 roku i następnie Władysława Łokietka do 1300, ziemie Polski centralnej (Łęczycka i Sieradzka) będące pod zarządem synów Kazimierza I Kujawskiego, Kazimierza II i Łokietka, Śląsk Górny (podzielonego na cztery królestwa, cieszyńskie, bytomskie, raciborskie i opolskie) oraz Dolny, gdzie dominującą pozycję zajmowało księstwo wrocławskie (ponadto funkcjonowały księstwa: głogowskie, żagańskie i świdnicko-jaworskie), następnie Mazowsze (składające się z księstw płockiego i czerskiego, którymi od 1294 roku rządził Bolesław II Mazowiecki), Kujawy (złożone z księstw inowrocławskiego, brzeskiego i dobrzyńskiego) i wreszcie Pomorze Gdańskie[2].

Wacław w okresie od 1291 do 1300 roku panował jedynie nad Małopolską, która stanowi główny obszar zainteresowań autora rozprawy. Składała się ona z dwóch mniejszych części, ziemi krakowskiej ze stolicą w Krakowie i sandomierskiej, gdzie ośrodkiem centralnym był Sandomierz. Granice ziemi krakowskiej zostały bardzo dokładnie przedstawione przy okazji

[2] Zob.: J. Baszkiewicz, *Odnowienie Królestwa Polskiego 1295-1320*, Poznań 2008, s. 94 i nast.; J. Bieniak, *Zjednoczenie Państwa Polskiego* [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 216-226; M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik, *Historia Śląska*, Wrocław 2007, s. 50-73; J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1985, s. 131-141.

publikacji *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego*[3], z kolei kształt ziemi sandomierskiej zawarli w swoich pracach S. Arnold, T. Lalik i W. Pałucki[4]. Pozostałymi obszarami ziem polskich zajmować się będziemy mniej, jednakże w celu uzupełnienia warto odwołać się do poszczególnych pozycji w literaturze. Granicę Wielkopolski skrupulatnie przedstawili autorzy *Słownika historyczno-geograficznego województwa poznańskiego*[5], ziemię łęczycką i sieradzką opisali S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski[6], a Kujawy cytowany już wyżej S. Arnold[7].

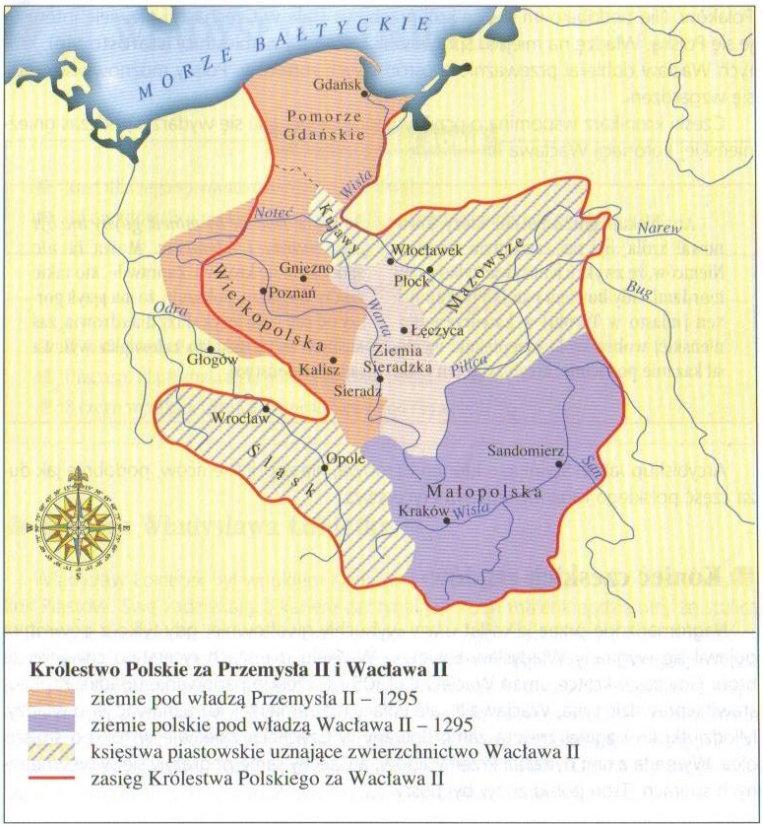

Ryc. 1. Królestwo Polskie na przełomie XIII i XIV wieku (źródło: Internet, https://cutt.ly/9j4RI8l)

[3] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej SHGKr.), cz. I, z. 1, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. VII-IX. Zob. także: S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII*), [w:] *idem*, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, red. W. Pałucki, Warszawa 1968, s. 344-375.

[4] S. Arnold, *op. cit*., s. 344-375; T. Lalik, *Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo,* [w:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Sandomierz 1967, s. 41-87; W. Pałucki, *Podziały administracyjne*, [w:] *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 31-49.

[5] *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 1, oprac. S. Chmielewski, K. Górska-Gołaska, J. Luciński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1982, s. VII-IX; Zob. także: S. Arnold, *op. cit*., s. 260-314.

[6] S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem się ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951; S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „Slavia Antiqua", t. 18, 1971, s. 123-170; R. Rosin, *Rozwój polityczno-terytorialny Łęczyckiego, Sieradzkiego i Wieluńskiego (do przełomu XIV i XV w.)*, „Rocznik Łódzki", t. 14, 1970, s. 277-304. Zob. także: *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I, oprac. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, Łódź 1966, s. VI-VII.

[7] S. Arnold, *op. cit*., s. 314-330.

Zakres chronologiczny obejmuje lata od 1291 do 1306. W dziejach Państwa Polskiego jest to okres tzw. epizodu czeskiego, w którym panowanie wpierw nad Małopolską, a następnie Wielkopolską, Pomorzem Gdańskim, częścią Kujaw i ziemiami centralnymi (Łęczycką i Sieradzką) sprawowali władcy z dynastii Przemyślidów – Wacław II i jego syn Wacław III. Jest to czas intensywnych przemian politycznych, społecznych i ustrojowych oraz początek ostatecznego przełamania kryzysu jakim było rozbicie dzielnicowe. Zjednoczenie Polski pod berłem Wacławów niewątpliwie było pierwszym krokiem do konsolidacji Królestwa za ostatnich Piastów, Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego. Panowanie czeskie, pomimo iż krótkie, było bardzo znaczącym impulsem dla politycznego i społecznego rozwoju kraju, w tym także w dziedzinie budownictwa obronno-rezydencjonalnego.

Dolną granicę wyznacza objęcie tronu krakowskiego przez Wacława II w roku 1291, jednak same starania o opanowanie Małopolski czeski monarcha podjął już w 1288 roku. Rok później, 10 stycznia 1289 roku przyjął hołd lenny od księcia Bytomia Kazimierza, z kolei w 1290 roku uzyskał od króla rzymskiego Rudolfa Habsburga trzy dokumenty nadające mu wszystkie ziemie, które wcześniej należały do Henryka Probusa. W związku z dążeniem do opanowania tronu krakowskiego, także w 1290 roku, na stronę Wacława przeszli książęta Mieszko cieszyński i Bolesław opolski, a 7 lutego 1291 roku hołd lenny złożył mu Henryk z Wstowa, oddając jednocześnie wszystkie swoje zamki jakie posiadał z nadania księcia wrocławskiego Henryka. Wacław II zmusił również księcia wielkopolskiego Przemysła II do ustąpienia z ziemi krakowskiej. Czeski monarcha wyposażony w te wszystkie tytuły prawne wysłał wiosną 1291 roku armię której celem było zdobycie Krakowa[8]. Po raz pierwszy z tytułem księcia krakowsko-sandomierskiego Wacław II występuje na dokumencie z dnia 10 kwietnia 1291 roku[9]. Następnie przez najbliższych 9 lat tytułował się księciem Krakowa i Sandomierza. Dopiero w wyniku opanowania Wielkopolski i innych ziem należących wcześniej do Władysława Łokietka oraz koronacji w Gnieźnie na króla Polski w 1300 roku, zaprzestał używania tytulatury dzielnicowej i określał się jako *rex Bohemiae et Poloniae.* Górną granicę rozprawy wyznaczają dwie daty, 21 czerwca 1306 roku, kiedy to w Pradze umarł Wacław II[10] oraz 4 sierpnia 1306 roku, gdy jego syn Wacław III, król Czech, Polski i Węgier został zamordowany w Ołomuńcu[11]. Należy zaznaczyć, że krótkie panowanie Wacława III

[8] Tematyka ta szczegółowo zostanie przedstawiona w rozdziale 3.3. Z tego względu pominięto tutaj cytowanie poszczególnych pozycji bibliograficznych i danych źródłowych.
[9] *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, t. II, wyd. J. Emler, Pragae 1882 (dalej RBM), nr 1539.
[10] *Petra Žitavského Kronika Zbraslavska* (dalej: *Chronicon Aulae Regiae*), wyd. J. Emler, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum* (dalej FRB), t. IV, wyd. J. Emler, Pragae 1884, s. 91-93
[11] *Ibidem*, s. 108-109.

stanowiło w rzeczywistości przedłużenie rządów jego ojca. Oczywiście w rozprawie niejednokrotnie omawiane będą wydarzenia, które miały miejsce już po upadku rządów czeskich, jednakże będą one nierozłącznie powiązane z zagadnieniem[12].

1.4. Analiza bazy źródłowej

Dostępną bazę źródłową podzielić należy na dwie wyraźnie różniące się grupy; pierwszą stanowią źródła pisane w postaci historiograficznych (opisowych), narracyjnych i normatywnych, w drugiej mieszczą się wyniki badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych. Z racji ich odmienności należy scharakteryzować obie grupy osobno.

Okres rządów Przemyślidów na ziemiach polskich bez wątpienia stanowił jeden z ważnych etapów zjednoczenia Polski. W polskich źródłach pisanych tak zwany epizod czeski wzmiankowany był bardzo często, głównie jednak w kontekście opanowania w latach 1291-1292 ziemi krakowskiej i sandomierskiej przez Wacława II, kapitulacji Łokietka pod Sieradzem, następnie wyprawie zbrojnej i koronacji monarchy czeskiego w 1300 roku na króla Polski oraz wydarzeń związanych z latami 1304-1306 (najazd Łokietka na Małopolskę, śmierć Wacława i zabójstwo jego syna Wacława III). W grupie tej umieścić należy przede wszystkim Roczniki polskie: *Świętokrzyski*, *Małopolski*, *Kujawski*, *Wielkopol*, *Krasińskich*, *Traski*, *Sędziwoja*, *Miechowski* oraz *Rocznik kapituły poznańskiej*[13], a także inne źródła tego typu, m. in. *Zdarzenia godne pamięci*, *Kronika oliwska*[14]. Informacje o rządach czeskich uzyskać można także z *Katalogów biskupów krakowskich*, głównie w kontekście działalności biskupów Pawła z Przemankowa, Prokopa, a w szczególności Jana Muskaty[15] oraz spisanego na początku XIV wieku *Żywotu św. Kingi*[16]. Bardzo dużo informacje uzyskujemy z lektury późniejszych źródeł

[12] Wyjątek w tej kwestii stanowi katalog, który z racji swojej specyfiki nie obejmuje ram chronologicznych rozprawy.

[13] Zob.: *Rocznik Świętokrzyski*, wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica* (dalej MPH), t. III, wyd. Polska Akademia Umiejętności, Lwów 1878, s. 76-77; *Rocznik świętokrzyski,* wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, [w:] *Monumenta Poloniae Historica seria noves* (dalej MPH s. n.), t. XII, Kraków 1996, s. 54-57; *Rocznik Małopolski*, wyd. A. Bielowski, [w:] MPH III, s. 184-189; *Rocznik Kujawski*, wyd. *idem*, [w:] MPH III, s. 207-209; *Rocznik Wielkopolski*, wyd. *idem*, [w:] MPH III, s. 41; *Rocznik Krasińskich*, wyd. *idem*, [w:] MPH III, s. 133; *Rocznik Traski*, wyd. *idem*, [w:] MPH II, s. 852-853; *Rocznik Sędziwoja*, wyd. *idem*, [w:] MPH II, s. 879; *Rocznik Miechowski*, wyd. *idem*, [w:] MPH II, s. 883; *Rocznik miechowski*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, „Studia Źródłoznawcze", t. 5, 1960, s. 124; *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis, [w:] MPH s. n. VI, s. 54.

[14] *Zdarzenia godne pamięci*, wyd. A. Lorkiewicz, [w:] MPH III, s. 308-309; *Chronica Oliviensis*, wyd. W. Kętrzyński, [w:] MPH VI, s. 316-317;

[15] *Jan Długosz*, *Catalogus Episcoporum Cracoviensium* (dalej Cat. Crac.), [w:] *Joannis Dlugossii senioris canonici cracoviensis Opera Omnia*, t. I, wyd. I. Polkowski, Ż. Pauli, Kraków, s. 404-409; *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH III, s. 363-367; *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański [w:] MPH s. n. X/2, s. 178-186.

[16] *Vita et Miracula Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis*, wyd. W. Kętrzyński [w:] MPH IV, s. 717.

kronikarskich, wśród których wymienić należy *Roczniki* oraz *Liber beneficiorium* Jana Długosza, a także *Kronikę Polską* Macieja Miechowity[17].

Rządy Wacławów w Polsce bardzo szczegółowo opisują archiwalia czeskie. Na pierwszym miejscu wymienić należy najważniejsze źródło dla tego okresu *Kronikę zbrasławską (Chronica Aulae Regiae*), napisaną przez dwóch opatów cysterskich z klasztoru w Zbrasławiu koło Pragi; Ottona (zm. 1314) i Piotra z Żytawy (zm. 1339). Dzieło to obejmuje lata 1252-1338 i podzielone zostało na trzy księgi: I – lata 1252-1316, II – 1317-1333, III – 1333-1338. Dla omawianego zagadnienie najważniejsza będzie księga pierwsza poświęcona przede wszystkim Wacławowi II i jego panowaniu (rozdziały 9-83)[18]. Innym ważnym czeskim źródłem będzie *Kronika tzw. Dalimila*, której pierwsze rękopisy powstały już na początku XIV wieku[19]. Kolejnych informacji dostarczają *Chronica Bohemorum* (*Letopisové Jindřicha Heimburského*) powstała w XIII wieku, której autorem jest Henryk z Hainburga, proboszcz w Gmünd, doprowadzona do roku 1300[20], następnie *Kronica* Franciszka z Pragi, proboszcza kościoła praskiego, który na polecenie króla Karola IV spisał kronikę dziejów czeskich, podzieloną na trzy księgi (I do 1316 roku; II do 1333 roku; III do 1353 r.)[21]. W dalszej kolejności wymienić należy także *Chronica ecclesiae Pragensis* (*Kronika Beneše z Weitmile*) powstałą podobnie jak poprzednie dzieło w praskim środowisku kapituły krakowskiej na polecenie Karola IV[22], kronikę Neplacha, opata benedyktyńskiego klasztoru w Opatowicach, powstałą w latach 60. XIV w.[23], a także najważniejsze dzieło historiografii czeskiej powstałe z inicjatywy Karola IV, autorstwa Přibíka z Radenína, zwanego Pulkavą, który doprowadził swą kronikę do 1330 roku[24]. Pewną garść informacji na temat opanowania Krakowa i koronacji w 1300 roku udzielają nam również *Kronika ziemi pruskiej* oraz *Kronika halicko-wołyńska*[25].

Inny rodzaj informacji zawierają źródła normatywne w postaci dokumentów i aktów, których z czasów Wacława II zachowało się stosunkowo dużo. W znacznej większości opubli-

[17] Jan Długosz, *Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego* (dalej DHn), ks. 7/8, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009, s. 334-388; DHn., ks. 9, s. 11-46; *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis* (dalej DLb) t. I-III, Kraków 1863-1864; *Maciej Miechowita. Chronica Polonorum* (dalej Maciej Miechowita), 1519, rkps., wydanie elektroniczne: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa.
[18] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 15-109; *Zbraslavskā Kronika Chronicon Aulae Regiae*, tłum: R. Mertlík, Praha 1976, s. 41-151.
[19] *Rýmovaná Kronika Česká*, [w:] FRB III, s. 1-302; *Kronika tak řečeného Dalimila*, wyd. M. Bláhova, M. Krčmová, H. Vrbová, Praha 1977.
[20] *Letopisové Jindřicha Heimburského*, wyd. J. Emler, [w:] FRB III, s. 321.
[21] *Kronika Františka Pražského*, wyd. *idem*, [w:] FRB IV, s. 356-371.
[22] *Kronika Beneše z Weitmile*, wyd. *idem*, [w:] FRB IV, s. 460-466.
[23] *Neplacha, opata opatovského, Krátká kronika římská a česká*, wyd. *idem*, [w:] FRB III, s. 477-478.
[24] *Kronika Pulkavova*, wyd. *idem*, [w:] FRB V, s. 175-188.
[25] *Chronica terrae Prussiae*, wyd. J. Wenta, S. Wyszomirski [w:] MPH s. n. XIII, s. 222-223; *Kronika halicko-wołyńska*. *Kronika Romanowiczów*, wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków-Warszawa 2017, s. 271.

kowane zostały w poszczególnych tomach wydawnictw źródłowych. Wymienić tutaj należy przede wszystkim kodeksy dyplomatyczne Małopolski, Wielkopolski oraz Polski[26], ponadto pojedyncze dokumenty odnaleźć można w *Zbiorach Dokumentów Małopolskich*, *Kodeksie dyplomatycznym klasztoru tynieckiego*, *Aktach grodzkich i ziemskich*, wydawnictwach pomorskich oraz dokumentach polskich z archiwum Królestwa Węgier[27]. W większości dokumenty te, wydane przez samego Wacława lub jego stronników, głównie starostów krakowskiego, wielkopolskiego, czy biskupa Muskatę, dotyczą potwierdzenia lub nadania przywilejów, spraw ziemskich, administracyjnych lub sądowych. Spora liczba aktów sporządzonych na polecenie króla czeskiego lub jego urzędników odnosiło się do spraw kościelnych, stąd odnaleźć je można w wydawnictwach źródłowych poświęconych Kościołowi krakowskiemu[28]. Odrębną kategorią źródeł kościelnych są akta procesowe Jana Muskaty z lat 1304 i 1306-1308, zawierające kapitalne informacje dotyczące wydarzeń z czasów upadku władzy Przemyślidów w Małopolsce[29]. Niemniej należy zaznaczyć, że akta te, pomimo iż posiadały formę procesów kanonicznych, w istocie miały charakter czysto polityczny i związane były z chęcią osłabienia pozycji biskupa krakowskiego. Świadkowie zeznający w tych procesach pochodzili z obozu Władysława Łokietka i Jakuba Świnki i wyraźnie zeznawali na niekorzyść biskupa krakowskiego, co zaznaczył swego czasu M. Pauk[30].

Niektóre dokumenty wydawane przez Wacława lub jego starostów opublikowane zostały także w czeskich wydawnictwa źródłowych, które warto przytoczyć. Akty te znalazły się przede wszystkim w *Archiwum Korony Królestwa Czech*[31] oraz *Regesta Diplomatica nec non*

[26] *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej KDM), t. I-II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876-1886, nr 121, 126, 522, 528, 536, 540, Regesta nr 26; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej KDW), t. II, VI, wyd. I. Zakrzewski (t. II), A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz (t. VI), Poznań 1878 (t. II), Warszawa-Poznań 1982 (t. VI), nr 818, 832, 838, 839, 840, 846, 850, 857, 859, 868, 884, 894, 897, 898 (t. II), 65, 66, 67 (t. VI); *Kodeks dyplomatyczny Polski* (dalej KDPol.), t. I-III, wyd. L. Rzyczewski, A. Muczkowski (t. I-II), J. Bartoszewicz (t. III), Warszawa 1847-1858, nr 95, 99, 100, 101 (t. I), 180, 189, 190, 191 (t. II), 67, 69 (t. III).

[27] *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej ZDM), t. I, wyd. S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, nr 14, 15; *Kodeks dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego* (KDTyn), wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875, nr 40; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (dalej AGZ), t. I, Lwów 1868, nr 3; *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Gdańsk 1882, nr 638 *Dokumenty polskie z archiwum dawnego Królestwa Węgier*, t. I, oprac. S. Sroka, Kraków 1998, nr 4, 5.

[28] *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława* (dalej KKK), cz. I, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874, nr 94, 95, 97, 98, 100, 101, 104, 105, 111, 112.

[29] *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej MPV), t. III, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1914, nr 111, 121.

[30] M. Pauk, *Kilka uwag o rządach czeskich w Polsce*, [w:] *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*, red. J. Dobosz, Poznań 2006, s. 249-250.

[31] *Archivum Coronae Regni Bohemiae* (dalej ACRB), t. I, cz. 1, wyd. V. Hrubý, Praga 1935, nr 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 50, 51, 52, 53, 61, 68, 71, 75.

epistolaria Bohemiae et Moraviae[32], następnie kodeksie dyplomatycznym Moraw[33], *Codex Juris Bohemici*[34], a także w opracowaniach niemieckich[35].

Niestety ze wszystkich wyżej cytowanych świadectw pisanych tylko niewielka ilość, w mniejszym lub większym stopniu dotyczy omawianego zagadnienia, przekazując informacje (w sposób precyzyjny lub nie) o działalności budowlanej Wacława II oraz jego stronników. W pierwszej kolejności skupić się należy na źródłach rocznikarskich i kronikarskich. Najbardziej popularną i najchętniej cytowaną przez badaczy jest wzmianka znajdująca się w *Roczniku świętokrzyskim*, gdzie pod rokiem 1298 zapisano: *eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt et alias municines in Polonia*[36]. Zapis ten jest niestety bardzo ogólny, ponieważ prócz wymienionego Krakowa, wspomina o wszystkich miastach *in Polonia*. Ten ostatni zwrot identyfikować można z całym Królestwem Polskim (wówczas w grupie umocnionych miast znaleźć mogłoby się np. Nowy Sącz, Biecz, Sławków, Olkusz) lub z samą Wielkopolską, która tak określana była w źródłach czeskich (w takim wypadku Wacław umocniłby niektóre miasta wielkopolskie, np. Poznań, Gniezno)[37]. Ponadto informację tę, zdaniem autora rozprawy łączyć należy nie tylko z fortyfikacjami miejskimi, ale również zamkami obronnymi[38]. Jest to jednak wzmianka bardzo lakoniczna i dająca nam szerokie, aczkolwiek mało przydatne możliwości interpretacyjne, co doskonale będzie widać w dalszych partiach tekstu. Fakt umocnienia Krakowa przez Czechów potwierdzają również *Rocznik kujawski*, gdzie podano *rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit*[39] oraz późniejsze *Zdarzenia godne pamięci – castrum Cracoviense ex fundo muro erexit*[40] i Kronika Macieja Miechowity[41]. Ten ostatni pisze, że Wacław II zbudował fortyfikacje pomiędzy klasztorem franciszkanów, a zamkiem oraz kościołem św. Andrzeja a Stradomiem. Ponadto kronikarz przekazuje nam, iż Czesi wznieśli na Wawelu mury z wieżami – *Venceslaus rex Bohemiae et dux Gracco: (viensis) atque Sandomiriensis. Graccouia ex integro muro cinxit deducendo muros a conuentu sancti Francisci iuxta domos Canonicorum in castrum Graccouiensis. Et altera*

---

[32] *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (dalej RBM), t. II, wyd. J. Emler, Pragae 1882, nr 1514, 1516, 1530, 1531, 1539, 1551, 1590, 1591, 1592, 1595, 1637, 1649, 1651, 1653, 1678, 1682, 1690, 1691, 1715, 1771, 1824, 1843, 1861, 1873, 1882, 1883, 1886, 1887, 2048, 2049, 2398.
[33] *Codex Diplomaticus et epistolaris moraviae*, t. 2, wyd. A. Boczek, Brunae 1850, nr 24, 48.
[34] *Codex Juris Bohemici*, t. I, II, cz. 1, wyd. H. Jiraček, Pragae 1867-1896, nr 86, 99, 100 (t. I), s. 5-6 (t. II, cz. 1).
[35] J. Fiedler, *Böhmens Herrschaft in Polen*, [w:] *Archiv Kunde ōsterreichischer Geschichts-Quellen* (dalej Archiv. Kunde), Bd. 14, 1855, nr 2, s. 172-175, 177, 182; *Das St. Pauler Formular Briefe und Urkunden aus der Zeit Kőnig Wenzels II*, wyd. J. Loserth, Pragae 1896, nr 35.
[36] *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH III, s. 77; *Rocznik Świętokrzyski,* [w:] MPH s. n. XII, s. 54-57;
[37] Na temat pojęcia *Polonia i Regnum Poloniae* zob.: B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290-1335*, Poznań 1987, s. 13-27.
[38] Por. L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*…, s. 292.
[39] *Rocznik Kujawski*, [w:] MPH III, s. 208.
[40] *Zdarzenia godne pamięci*, [w:] MPH III, s. 308.
[41] *Maciej Miechowita*…, s. 193-194.

parte depost ecclesiam sancti Andreae usque ad Stradomya. Item castrum Gracouie alteriusmuris arcuatis et turribus altis obduxit et cinxit. Sub regimmine huius Venceslai regis Bhemiae grossi Bohemicales et denarii argentur in Poloniam inducti sunt[42]. Odnośnie ufortyfikowania innych miast polskich przez Wacława, to jedynie Jan Długosz informuje nas o wzniesieniu murów i wież przez króla czeskiego w Nowym Sączu - *Novam Sandecz illic fundat et erigit, quam iam videmus et murorum turriumque ambitu*[43]. Na tym kończą się wzmianki rocznikarskie i kronikarskie odnoszące się do działalności budowlanej Wacława II. Dodać należy, że źródła czeskie nie podają żadnej takiej informacji.

Niewiele więcej danych dostarczają źródła normatywne, na które składają się zezwolenia i przywileje wydane przez Wacława II, księgi miejskie Krakowa oraz zeznania procesowe Jana Muskaty. Z grupy dokumentów wymienić trzeba przede wszystkim akty z: 7 lutego 1291 roku, w którym Henryk z Wstowa przekazuje kilka warowni z ziemi krakowskiej (*castrum Scale sive Steyn, castrum novum circa Zlaucoviam ac alia castra seu munitiones*) Wacławowi i składa mu hołd lenny[44]; z 20 czerwca 1295 roku, kiedy to król czeski zezwolił Janowi Muskacie na ufortyfikowanie miast biskupich - *loca forensia Episcopatus sui, videlicet Slawcow, Iszla, Tharszek et Kelcia, blancis et fossato munire valeat*[45]; niedatowany dokument Przemyślidy zwalniający mieszczan sądeckich z ceł pod warunkiem, że zaoszczędzone środki zostaną przeznaczone na naprawę fortyfikacji - *murorum ambitus, ubi indiquerit reparetur*[46]; z września 1306 roku omawiające rozejm pomiędzy stronnikami Władysława Łokietka, a starostą czeskim Pawłem z Paulštejnu na Kujawach[47]. Księgi miejskie krakowskie podają nam informacje o funkcjonowaniu w początku XIV wieku murów i bram miejskich, czym potwierdzają wzmianki rocznikarskie i kronikarskie[48]. Z kolei zeznania świadków w procesach Jana Muskaty, prócz wymienienia niektórych zamków związanych z działalnością biskupa, wspominają również poszczególnych dowódców jego wojsk najemnych, którzy zarządzali poszczególnymi warowniami[49].

Należy jednak zaznaczyć, że dokładna analiza tych dokumentów (przeprowadzona w dalszych partiach rozprawy) połączona z wynikami studiów historycznych, archeologicznych i

[42] *Ibidem*, s. 197
[43] DLb. III, s. 467.
[44] RBM II, nr 1531; Archiv Kunde…, nr 2, s. 176-177.
[45] KKK I, nr 101.
[46] RBM II, nr 2398.
[47] KDW II, nr 897, 898; KDPol. I, nr 99, 100, 101.
[48] *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od 1300 do 1400* (dalej KRK), wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, Kraków 1878, nr 6, 47, 161, s. 4, 10, 20.
[49] MPV III, nr 121.

architektonicznych, umożliwia dosyć dokładną rekonstrukcje wybranych aspektów działalności fundacyjnej króla czeskiego.

Drugą grupę źródłową stanowią niepublikowane dokumentacje z badań archeologicznych i architektonicznych, przechowywane w rożnych placówkach naukowych: wojewódzkich urzędach konserwatorskich i poszczególnych delegaturach, muzeach oraz archiwach. Prócz obszernych tomów dokumentacji i sprawozdań, wysoką wartość posiadają materiały rysunkowe i fotograficzne, których analiza umożliwiała reinterpretację wyników. Cenne okazały się również studia historyczno-urbanistyczne, omawiające nie tylko niektóre obiekty obronne, ale również szersze tło danego ośrodka miejskiego czy też regionu historycznego. W celu zapoznania się z poszczególnymi niepublikowanymi materiałami przeprowadzono liczne kwerendy. Wymienić należy przede wszystkim poszczególne delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytów w Krakowie. Delegatura w Tarnowie umożliwiła dotarcie do sprawozdań z badań archeologicznych prowadzonych na zamkach w Czchowie, Bochni, Tropsztynie i Tarnowie. Niestety tamtejsza placówka wykazuje się także sporym brakiem materiałów i dokumentacji z prac badawczych realizowanych w ramach Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej w latach 1955-1971 i kierowanej przez Andrzeja Żakiego. Jest to jednak bolączka wielu innych ośrodków, gdyż w większości materiały te są obecnie rozproszone, a nieraz uważane za niedostępne lub zaginione. Wysoką wartość merytoryczną posiadają przechowywane w tamtejszej delegaturze studia historyczno-urbanistyczne miast Czchowa i Bochni, zbierające większość najważniejszych źródeł, wypisów historycznych i informacji, częściowo jednak już zdezaktualizowanych z uwagi na postęp badań. Komplet dokumentacji z wykopalisk prowadzonych przez zespół: Andrzej Szpunar, Eligiusz Dworaczyński, Jerzy Okoński, Waldemar Niewala na zamku w Czchowie, udostępniony został w tarnowskim Muzeum Okręgowym. Kwerenda w kolejnej delegaturze krakowskiego WUOZ-u w Nowym Sączu pozwoliła zapoznać się z niezwykle obszerną dokumentacją pochodzącą z badań zamków w Rytrze, Muszynie oraz Nowym Sączu. W przypadku zamku biskupów krakowskich w Muszynie część dokumentacji, w tym ważne studium Krzysztofa Fokta, znajduje się w tamtejszym Muzeum Regionalnym PTTK.

Niestety bardzo rozproszone są materiały archeologiczne i dokumentacja z prac badawczych w Bieczu. Część z nich, w tym niezwykle istotne dla zagadnienia murów miejskich, niepublikowane materiały Janusza Bogdanowskiego przechowywane są w Muzeum Ziemi Bieckiej. Cenne informacje odszukać można także w przechowywanych tam "tekach Józefa Baruta". W placówce tej złożono także materiały ruchome z wykopalisk prowadzonych na terenie miasta i Góry Zamkowej. Niestety ich stan jest wysoce

niezadowalający i wymagają one szybkiego uporządkowania i opracowania (częściowej publikacji doczekały się tylko materiały ceramiczne). Część dokumentacji z Biecza trafiła do Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Rzeszowie, natomiast niemalże cała dokumentacja rysunkowa oraz dzienniki polowe z badań prowadzonych w latach 1957-1965 przez Antoniego Kunysza, Kazimierza Moskwę, Aleksandrę Kwolek i Halinę Martuszewską złożona jest w archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie. W tej ostatniej placówce zapoznano się także z najnowszymi opracowaniami dotyczącymi zamku Golesz w Krajowicach. W przypadku Biecza cenne informacje posiada również Pani Gabriela Ślawska, zarządzająca spuścizną po Tadeuszu Ślawskim, twórcy i wieloletnim dyrektorze tamtejszego muzeum.

W ostatniej delegaturze krakowskiego WUOZ-etu – Nowym Targu nie natrafiono na żadne materiały i dokumentacje pochodzące z badań zamków nad górnym Dunajcem (Czorsztyn, Szaflary). Tłumaczyć to należy faktem, iż placówka ta istnieje stosunkowo od niedawna dlatego też jej zbiory są dosyć skromne. Dokumentacja sprawozdawcza oraz materiał z wieloletnich badan zamku w Czorsztynie złożona została w archiwum na Zamku Dunajec w Niedzicy i siedzibie Pienińskiego Parku Narodowego w Krościenku nad Dunajcem. Zwrócić należy wreszcie uwagę, iż nie udało się przeprowadzić pełnej kwerendy w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie. Powodem takiej sytuacji były problemy techniczne wynikające z przenosin tamtejszego zespołu archiwalnego.

Na niezwykle interesujące materiały natrafiono w trakcie kwerendy w Archiwum Narodowym w Krakowie, oddziale III mieszczącym się przy ulicy Siennej. Chodzi tutaj przede wszystkim o niepublikowaną dotąd korespondencję pomiędzy Józefem Łepkowskim, pełniącym obowiązki krakowskiego konserwatora zabytków, a bieckim proboszczem Tomaszem Jaszczorem, Kazimierzem Rogawskim oraz urzędami miejskim z Biecza oraz Gorlic. W powyższej korespondencji zawarto m. in. informacje odnoszące się do odkryć reliktów zamku na Górze Zamkowej w Bieczu w latach 1876-1877. W przygotowaniu rozprawy niezbędna okazała się także niezwykle obszerna, a jednocześnie rozproszona po wielu instytucjach spuścizna poszczególnych oddziałów Przedsiębiorstwa Konserwacji Zabytków (PKZ). W wielu wypadkach materiały te złożone zostały w placówkach Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Wyżej wspomniano, że w oddziale NID w Rzeszowie znalazła się dokumentacja z prac archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w Bieczu. W oddziale krakowskim możliwe było zapoznanie się z wynikami badań realizowanych w obrębie krakowskich murów miejskich oraz zamku Lipowiec. Należy wspomnieć także o materiałach przechowywanych w Muzeum Archeologicznym w Krakowie

pochodzących z prac Gabriela Leńczyka (niepublikowana praca doktorska, dokumentacja z Piekar, Myślenic) oraz Aliny Wałowej (zamek Szaflary). Dokumentacja rysunkowa G. Leńczyka odnaleziona została również w magazynach Muzeum Regionalnego PTTK im. Władysława Kowalskiego na zamku w Dobczycach. Są to przede wszystkim rysunki i plany z badań realizowanych przez tego badacza w latach 60. XX wieku.

Kwerendy wykonywano także w innych placówkach wojewódzkich urzędów ochrony zabytków. W siedzibie WUOZ w Lublinie zapoznano się z dokumentacją archiwalną z badań na zamkach w Lublinie, Kazimierzu Dolnym oraz Bochotnicy. W miejscu tym wspomnieć również należy o pracach dotyczących zamku lubelskiego autorstwa, Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, zgromadzonych w archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach z kolei przechowywane są materiały z wykopalisk Jacka Pierzaka w Sławkowie, a także prac archeologicznych w Będzinie oraz wybranych eksploracji Błażeja Muzolfa na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. W delegaturze WUOZ w Częstochowie przeanalizowano dokumentację z wykopalisk na zamkach w Olsztynie i Ostrężniku. Z kolei materiały dotyczące obiektów z ziemi sandomierskiej (Chęciny, Kielce, Iłża, Pińczów, Dębno, Wiślica) przechowywane są w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Kielcach oraz delegaturze w Sandomierzu, a także w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie, delegatura w Radomiu.

1.5. Stan badań

Działalność budowlana Wacława II na ziemiach polskich przez wiele lat nie budziła zainteresowania badaczy architektury obronnej, zarówno archeologów, jak i historyków, historyków sztuki i architektury. Historycy zajmowali się przede wszystkim kwestiami politycznymi, administracyjnymi, podstawami prawnymi Przemyślidów do tronu krakowskiego i wielkopolskiego, a także oceną panowania Wacławów. Ta ostatnia w starszej literaturze była zazwyczaj negatywna, a same rządy traktowano jako okupację. Jednakże w ostatnich latach nastąpiła pewna zmiana i zaczęto dostrzegać pozytywne aspekty epizodu czeskiego[50]. Z kolei historycy sztuki i architektury okres ten traktowali po macoszemu, uważając go za czasy „ciemne", pozbawione wyraźnych form architektonicznych. Sam Paul Crossley architekturę małopolską

[50] Stan badań oraz poglądy na temat rządów Wacława II i jego syna podsumowali w ostatnich latach: W. Iwańczak, *Przemyślidzi w polskiej historiografii XX w.,* [w] *In tempore belli et pacis. Ludzie-miejsca-przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 145-156; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla. Rządy czeskie w latach 1291-1306*, [w:] *Król w Polsce XIV i XV* wieku, red. A. Marzec, M. Wilamowski, Kraków 2006, s. 188-190; B. Nowacki, *Rządy Przemyślidów w Polsce w ocenie historiografii*, [w:] *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*…, s. 231-236.

około 1300 roku określał jako skromną, prowincjonalną i konserwatywną. Powodowało to sytuację, że w podstawowych podręcznikach pomijano panowanie Wacława II, zazwyczaj szybko przechodząc do rządów Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego. Fakt ten tłumaczono niestabilną sytuacją w Małopolsce, walkami o władzę i brakiem zainteresowania ze strony Czechów, którzy traktowali podbite tereny jako rezerwuar dodatkowych środków finansowych[51]. Jednakże akceptowano jednocześnie, opierając się chociażby na wyżej cytowanych źródłach pisanych, ufortyfikowanie Krakowa przez Wacława II, czy też powstanie na przełomie XIII i XIV wieku niektórych zamków (np. Chęcin wiązanych z działalnością Jana Muskaty, czy muru kamiennego na grodzisku „na łąkach" w Wiślicy)[52]. W kolejnych latach nowych danych dostarczały postępujące badania archeologiczne oraz studia historyczne, które doprowadziły do odkrycia i wydzielenia faz budowlanych obiektów datowanych na czasy epizodu czeskiego lub też zidentyfikowania wzmiankowanych w źródłach pisanych zamków z istniejącymi ruinami. Doskonałymi przykładami będą tutaj badany przez J. Pierzaka Sławków, zbudowany w końcu XIII wieku przez Pawła z Przemankowa i rozbudowany następnie przez Jana Muskatę oraz zamek Olsztyn, który łączyć należy ze wzmiankowanym w aktach procesowych *castrum Premilowicz*[53].

[51] Zob.: K. Białoskórska, *Tradycjonalizm i jego źródła w architekturze polskiej drugiej połowy XIII i początku XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 163-248; P. Crossley, *Gothic Architecture in the Reign of Kazimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland 1320-1380*, Kraków 1985; T. Chrzanowski, *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 1993, s. 122-130; T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka ziemi krakowskiej*, Kraków 1982, s. 49 i nast.; W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, t. 2, Warszawa 1990, *passim*; M. Kutzner, *Sztuka polska późnego średniowiecza*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona*…, s. 539-561; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 51-59; T. Węcławowicz, *Małopolska i ziemie ruskie Korony*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce* (dalej *Architektura gotycka*…), t. I, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 67.

[52] Na temat Chęcin i Wiślicy zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 106, 304; Z. Pianowski, *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN (dalej Spraw. PAN), oddział w Krakowie", t. XXVII, 1983, z. 1, s. 7-8. Na temat fortyfikacji Krakowa: J. Bogdanowski, *Barbakan Krakowski jako „dzieło kluczowe" miasta*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" (dalej TKUiA), t. IX, 1975, s. 9; K. Dobrowolski, *Sztuka Krakowa*, Kraków 1978, s. 114-115; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury*…, s. 56; J. Muczkowski, *Dawne warownie krakowskie*, „Rocznik Krakowski" (dalej RK), t. XIII, 1911, s. 31-32; S. Tomkowicz, *Wawel*, t. 1, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. IV, Kraków 1907, s. 131. Pozostała literatura na temat tego zagadnienia zob.: Tom II. Katalog rozprawy, poz. 20, pkt. 9, s. 164.

[53] Z. Holce, *Dwie lustracje zamku w Olsztynie koło Częstochowy*, Spraw. PAN, t. 13, 1970, z. 1, s. 311-313; *idem, Zamek Olsztyn pod Częstochową – zarys historii*, [w:] *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, t. 2, red. J. Partyka, Ojców 2004, s. 75-88; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*…, s. 293-294; J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych murowanych założeń obronnych w Polsce południowej*, „Sprawozdania Archeologiczne" (dalej Spraw Archeo.), t. XLV, 1993, s. 213-238; *idem, Najdawniejsze dzieje*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 51-78. Zob.: S. Kołodziejski, *Średniowieczne budownictw obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 147-148.

Przełomem w kwestii badań nad budownictwem obronnym Wacława II na ziemiach polskich były jednak dopiero dociekania S. Kołodziejskiego prowadzone w latach 90. XX wieku i w pierwszych dziesięcioleciach XXI stulecia. Na podstawie przeprowadzonych analiz układów przestrzennych, podobieństwa niektórych elementów oraz chronologii założeń, a także ustaleń starszych badaczy (przede wszystkim Heleny Langerównej), w 1992 roku wyróżnił kilka zamków, które przypisał działalności Wacława II. Były to wieża cylindryczna w Rytrze oraz zamki w Nowym Sączu i Czchowie[54].W kolejnym swoim artykule badacz ten rozszerzył listę założeń datowanych na przełom XIII i XIV wieku o Myślenice i Biecz, jednocześnie zauważył, że wspólnym elementem zamków w Rytrze, Czchowie, Myślenicach i Bieczu są kamienne wieże cylindryczne. Innym ważnym wnioskiem S. Kołodziejskiego było stwierdzenie, że obiekty te powstały w celu ochrony granicy węgierskiej i strzegły komór celnych[55]. W 2003 roku cytowany badacz przeprowadził rozszerzoną analizę powiązań lokalizacji zamków, z rozmieszczeniem komór celnych w Małopolsce. Podkreślił wówczas, że do istotnych zmian w umiejscawianiu warowni doszło na przełomie XIII i XIV wieku w związku ze zmianami systemu administracyjnego przeprowadzanymi przez Wacława II. Wiązało się to chociażby z upadkiem kasztelanii i wprowadzeniem nowego urzędnika – starosty. Kołodziejski wyraził opinię, że niemal wszystkie budowle królewskie zlokalizowane były przy głównych drogach. Ponadto stwierdził, że przy znacznej ich liczbie funkcjonowały komory celne. Ponownie zwrócił także uwagę, na specyficzną grupę zamków z wieżą cylindryczną, które otwarcie połączył z działalnością Wacława II[56]. Podsumowaniem wieloletnich badań S. Kołodziejskiego nad inwestycjami obronnymi czeskiego monarchy był artykuł z 2011 roku, w którym bardzo szczegółowo scharakteryzował zamki z wieżami cylindrycznymi (Biecz, Czorsztyn, Czchów, Rytro, Myślenice, Dobczyce, Nowy Sącz, Stara Lubowla), ulokowanymi w dolinach rzek Raba, Dunajec, Ropa oraz Poprad i stanowiących ochronę komór celnych, a także zabezpieczenie pogranicza polsko-węgierskiego[57].

Innym ważnym nurtem zainteresowań S. Kołodziejskiego były zamki biskupów krakowskich, w tym stronnika Wacława II, Jana Muskaty. W publikowanych na ten temat tekstach zgromadził i opisał grupę warowni wzniesionych lub rozbudowanych przez Muskatę. Znalazły się tam między innymi: Lipowiec, Sławków, Przymiłowice, Muszyna, Ostrężnik, Pełczy-

[54] S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, „Rocznik Sądecki" (dalej RS), t. XX, 1992, s. 9-34. Zob. także: H. Langerówna, *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929.

[55] S. Kołodziejski, *Początki zamków w Karpatach polskich*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz 2002, s. 251-252.

[56] *Idem, Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej. Wstęp do studiów*, „Archaeologia Historica Polona" (dalej AHP), t. 13, 2003, s. 246-251.

[57] *Idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 315-328.

ska. Przyczyn tak dużej liczby obiektów wzniesionych przez biskupa Kołodziejski upatrywał w wsparciu jakie udzielał mu Wacław II oraz chęci utrzymania rządów czeskich[58]. Zagadnienie działalności budowlanej Jana Muskaty zostało ostatnio ponownie przypomniane przez autora niniejszej rozprawy[59]. Pełne opracowanie tej tematyki zostało także przedstawione niniejszej dysertacji doktorskiej.

Ustalenia S. Kołodziejskiego zaakceptowali następnie historycy, którzy umocnili zgłoszone przez niego tezy studiami historycznymi[60]. Badania z lat 90. XX w. oraz pierwszego dziesięciolecia obecnego stulecia poszerzyły listę zamków wiązanych z Wacławem II. Wymienić tutaj należy przede wszystkim badania Z. Pianowskiego i Janusza Firleta w obrębie zamku królewskiego na Wawelu, które doprowadziły do odkrycia nowych elementów gotyckiego założenia i powiązania niektórych z nich z działalnością czeską w latach 1291-1306. Chodzi tutaj przede wszystkim o mury obronne zamku górnego i wieżę Jordankę[61]. Wspomnieć wypada także odkrycia związane z pierwszą wawelską katedrą gotycką, którą wiąże się z pracami realizowanymi przez Jana Muskatę[62]. W kontekście tego ostatniego zagadnienia nie sposób pominąć rozpraw Tomasza Węcławowicza omawiających problematykę katedry krakowskiej[63]. Bazę obiektów łączonych z przełomem XIII i XIV wieku poszerzyły również badania archeologów na terenie ziemi sandomierskiej, W. Glińskiego i Czesława Hadamika[64]. Przy-

[58] *Idem, Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich,* „Teki Krakowskie" (dalej TK), t. III, 1996, s. 135-149; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich* [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825.

[59] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 319-336

[60] Przyłować trzeba przede wszystkim prace Cz. Deptuły, *Czorsztyn czyli Wronin. Studium z najstarszych dziejów osadnictwa na pograniczu polsko-węgierskim w rejonie Pienin*, Lublin 1992, *idem, Nad rekonstrukcją dziejów regionu czorsztyńskiego w XIII i XIV wieku*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek", t. 5, 1995, s. 21-35, oraz J. Laberscheka, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze? Uwagi na marginesie książki Marcelego Antoniewicza, Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza-funkcje-konteksty, Kielce 1998*, TK, t. XII s. 167-179; *idem, Tajemnicze „castrum Pesconis". Próba rozwikłania zagadki rozbójniczego zamku małopolskiego z początku XIV stulecia*, [w:] *Krajobrazy. Księga pamiątkowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Janusza Bogdanowskiego*, red. S. Kołodziejski, Kraków 2000, s. 143-147; *idem, Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*, [w:] *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*, red. J. Laberschek, Kraków 2006, s. 177-203.

[61] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, KAiU, t. 44, 2000, z. 4, s. 207-237; *eidem, Turris antiqua fracta. Problem tzw. wieży Łokietkowej na Wawelu*, AHP, t. 15, 2005, z. 1, s. 139-147; Z. Pianowski, *Wawel od Konrada Mazowieckiego do Kazimierza Wielkiego*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna" (dalej PiMMAiE), nr 36, 1989-1990, s. 57-65; *idem, Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX-XIX*, Kraków 1991.

[62] J. Firlet, Z. Pianowski, *Z najnowszych badań zespołu katedralnego w Krakowie*, [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2007, s. 33-45.

[63] T. Węcławowicz, *Bohemi Cracoviam Muraverunt*, „Umění", t. XLVI, 1998, s. 410-419; *idem, Fazy budowy prezbiterium katedry na Wawelu na przełomie wieków XIII i XIV. Kościoły biskupów Muskaty, Nankera i Grota*, „Studia Waweliana", t. VIII, 1999, s. 5-19; *idem, Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji*, Kraków 2005, s. 47-63.

[64] W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w dobie średniowiecza*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na*

wołać trzeba także studia urbanistyczno-historyczne autorstwa J. Bogdanowskiego, Z. Beiersdorfa, a w szczególności B. Krasnowolskiego, umożliwiające rozpatrzenie niektórych elementów średniowiecznych miast małopolskich pod kątem działalności czeskiego monarchy. Jako przykłady posłużyć mogą tutaj Biecz, Nowy Sącz, Kraków oraz Sławków, gdzie pierwsze murowane fortyfikacje obronne datowane są właśnie na czas epizodu czeskiego[65]. W aspekcie umocnień miejskich nie sposób pominąć doskonałej, aczkolwiek już nieco zdezaktualizowanej pracy Jarosława Widawskiego, którego rozważania w znaczny sposób posunęły naszą wiedzę[66].

Znaczny przyrost wiedzy na temat przemian budownictwa obronno-rezydencjonalnego na przełomie XIII i XIV wieku pozwolił na zmianę wcześniejszych poglądów. Przyjęto, że w okresie panowania Przemyślidów na obszarze Małopolski doszło do wyraźnego ożywienia w budownictwie zamkowym i znacznego przyrostu kamiennych budowli obronnych[67].

W XXI wieku zainteresowanie inwestycjami obronnymi Wacława II na ziemiach polskich nie zmalało, wręcz przeciwnie. Do grona specjalistów zajmujących się tą problematyką dołączyli kolejni badacze, w tym przedstawiciele młodszego pokolenia. W grupie tej wymienić należy przede wszystkim Tomasza Ratajczaka, łączącego z Wacławem II rozbudowę Wawelu oraz wzniesienie kilku warowni w Wielkopolsce (Poznań, Koło, być może Gniezno)[68] , Tomasza Olszackiego oraz Piotra Laska, którzy również są skłonni przypisać niektóre zamki z

---

terenie dawnego województwa sandomierskiego, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 107-116; *idem*, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-Funkcje-Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 11-73; W. Gliński, Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach – zarys problematyki badawczej i konserwatorskiej. Próba periodyzacji funkcjonalno-przestrzennej obiektu*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*…, s. 374-390; Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 145-170; *idem*, *Najstarszy zamek w Chęcinach*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*…, s. 299-314.

[65] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków 1992, s. 199-291; J. Bogdanowski, *Mury obronne miasta Biecza (woj. rzeszowskie, pow. gorlicki)*, Kraków 1964, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu; *idem*, *Obwarowania miasta Biecza*, Spraw. PAN, lipiec-grudzień 1965, 1966, s. 602-606; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. I-II, Kraków 2004.

[66] J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

[67] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*…, s. 292-295; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 38.

[68] T. Ratajczak, *Początki murowanych zamków w Wielkopolsce*, [w:] *Visibilia et invisibilia w sztuce średniowiecza*, red. A. Badach, M. Janiszewska, M. Tarkowska, Warszawa 2009, s. 57-71; *idem*, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt. Zamki Przemyślidów w największych miastach odrodzonego Królestwa Polskiego*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej 29 listopada – 1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalskiego, T. Ratajczaka, Poznań 2014, s. 165-177; *idem*, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 127-145.

obszaru ziem Polski centralnej inicjatywie Przemyślidy (Koło, Poznań, Brześć Kujawski)[69]. Ponadto sugerują oni, że pojawienie się rządów czeskich na naszym terenie miało wpływ także na architekturę niektórych księstw dzielnicowych np. na Mazowszu (zamek w Płocku) czy Górnym Śląsku (zamek w Oświęcimiu)[70]. Koniecznie wspomnieć trzeba także o badaczach lubelskich, którzy wśród potencjalnych fundatorów donżonu lubelskiego widzą Wacława II[71], aczkolwiek w świetle dostępnych danych teza ta wydaje się wątpliwa. W ostatnich latach do grona naukowców badających zagadnienie fundacji obronnych czeskiego monarchy na ziemiach polskich dołączył J. Pierzak, który na podstawie swoich odkryć, do grupy zamków przypisanych Przemyślidzie wpisał Będzin i Smoleń[72], a także autor niniejszej rozprawy[73]. Przedstawiona dysertacja jest zatem podsumowaniem dotychczasowego stanu wiedzy, a także próbą całościowego ujęcia zagadnienia działalności fundacyjnej Wacława II w zakresie budownictwa obronno-rezydencjonalnego na ziemiach polskich.

[69] P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwa Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013, s. 72-84; T. Olszacki, *Hrad ve městě Koło na pozadí problematiky staveb pravděpodobně založených Přemyslovci v Polsku*, „Castellologica Bohemica", t. 12, 2010, s. 69-77; *idem, Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu; perspektywy badań i możliwości interpretacji*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 13, 2012, s. 237-259; T. Olszacki, P. Lasek, *Wieża mieszkalna w Kole i jej problematyka badawcza*, [w:] *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głoskowi w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. Nowakowski, Łódź 2011, s. 601-603.

[70] P. Lasek, *Początki zamków na Mazowszu w świetle nowszych badań*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 69-91; T. Ratajczak, *Wieża na zamku w Oświęcimiu –pars pro toto książęcej rezydencji*, AHP, t. 28, 2018, s. 163-182.

[71] M. Florek, *Zamek w Lublinie*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 17-38; A. Rozwałka, *Cylindryczna wieża na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w świetle źródeł archeologicznych i architektonicznych*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego" (dalej MiSROA), t. XXXVI, 2015, s. 217-230.

[72] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej na zamku górnym w Będzinie w 2015*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", nr 21. Archeologia, 2019, s. 51-93.

[73] P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační architektury iniciované českým králem Václavem II. v Polsku – úvod do problematiky*, „Acta Fakulty filozofické Západočeské Univerzity v Plzni", roč. 9, 2017, č.3, s. 93-109.

2. Sprecyzowanie pojęć

W literaturze poświęconej architekturze rezydencjonalnej i obronnej spotykamy się z różnymi określeniami siedzib królewskich, książęcych, rycerskich, czy innych obiektów warownych. Z tego powodu zagadnienie terminologii stanowi podstawowy element pełnego opracowania tematu. Wielu autorów na marginesie swoich prac podjęło próbę doprecyzowania pojęć obejmujących średniowieczną i nowożytną *architecture militaris*.

Mieczysław Zlat w artykule z 1978 roku stwierdził, iż średniowieczny zamek jest nie tylko i wyłącznie wytworem budownictwa, w dodatku pozbawionym głębszych treści, walorów i symboli, lecz wręcz przeciwnie niesie on za sobą różnorodną semantykę. Jednocześnie badacz ten zauważył konieczność wprzęgnięcia w badania średniowiecznych założeń obronno-rezydencjonalnych przedstawicieli różnych nauk, w tym historyków sztuki, architektury i archeologów[74]. Wnioski wrocławskiego badacza rozbudował następnie Leszek Kajzer, podkreślając, że feudalny zamek jest tworem wielopłaszczyznowym „którego forma kumuluje w sobie wielość przemyśleń, nie tylko inżynierskich"[75]. Powyższe założenia badawcze stanowić mogą punkt wyjścia rozważań zmierzających do sprecyzowania najważniejszych pojęć niniejszej rozprawy. Zacząć wypada od terminów użytych w tytule – budownictwo obronno-rezydencjonalne. Pod pojęciem *budownictwa* rozumieć będziemy „techniczną umiejętność wznoszenia budowli, uzależnioną od warunków bytowych i współczesnych potrzeb ideowych"[76], natomiast słowa *obronny* i *rezydencjonalny* oznaczać będą: pierwsze – służący do obrony, drugie – reprezentacyjny, służący do mieszkania[77]. Zatem za definicję budownictwa obronno-rezydencjonalnego przyjmiemy: obiekt wzniesiony w określonych warunkach i czasie, który przystosowany został do pełnienia funkcji obronnych oraz mieszkalno-reprezentacyjnych.

W literaturze przedmiotu dotyczącej budownictwa obronno-rezydencjonalnego z okresu średniowiecza spotykamy się z rozmaitymi określeniami siedzib monarszych i możnowładczych. Jednym z podstawowych źródeł informujących nas o różnych elementach *architectura militaris* są przekazy pisane. Niestety zawarte w średniowiecznych dokumentach, kronikach

[74] M. Zlat, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej" (dalej PNIASiT), nr 12, 1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 97-111.
[75] L. Kajzer, *Czy archeolodzy powinni badań zamki*, AHP, t. 3, 1996, s. 123-141 (przedruk tegoż artykułu w: *Archaeologia Historica. Pisma Wybrane*, red. L. Domańska, A. Marciniak-Kajzer, A. Andrzejewski, Warszawa 2014, s. 239-251).
[76] K. Krajewski, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974, s. 194. Por. także definicję w: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, Warszawa 2015, s. 53.
[77] Słownik języka polskiego PWN – wersja elektroniczna [dostęp: 11.05.2019].

oraz innych tego typu zabytkach informacje są zazwyczaj bardzo lakoniczne, jeżeli chodzi o określenie układu przestrzennego, skali założenia, formy czy wykorzystanym budulcu. Jednym z najliczniej występujących w źródłach pisanych określeń warowni jest słowo *castrum*, które zasadniczo odpowiada naszemu terminowi „zamek”[78]. Posiada ono jednak wiele innych znaczeń. Według słowników łaciny średniowiecznej oznacza również: gród, warownię, twierdzę, obóz rzymski, siedzibę księcia, ośrodek administracyjny, obwarowany plac[79]. Próbę odszukania semantycznego sensu tego słowa podjął w końcu lat 70. XX wieku Saba J. Dobrzański, który dowiódł iż nie ma jednoznacznego odpowiednika w łacińskojęzycznych źródłach pisanych[80]. Na wieloznaczność tego terminu zwracał również uwagę J. Bogdanowski[81]. Warto nadmienić iż wśród polskich badaczy występują także różnice w określeniu chronologii pojawienia się słowa „zamek”. Bohdan Guerquin uważał, iż terminem tym zastąpiono w XV wieku używane wcześniej słowo „gród”[82], podobnie sądził Witold Krassowski z tą różnicą, iż pojawić się ono miało na ziemiach polskich już w II połowie XIV stulecia[83]. Na XVI wiek słowo to datują Jerzy Rozpędowski i Saba J. Dobrzański[84].

Innym terminem często występującym w źródłach pisanych jest zwrot *fortalicium*, tłumaczony jako: strażnica, mała forteca, dwór obronny, miejsce obronne, mury miejskie, obwarowania, więzienie[85]. W przypadku tego pojęcia za słuszne uznać trzeba ustalenia L. Kajzera, który stwierdził, iż o ile *castrum* mogło, ale nie musiało informować nas o skali i formie założenia, to te ostatnie cechy rozróżniają zakres znaczeniowy terminów *castrum* i *fortalicium*, ponieważ to drugie zawiera w sobie komunikat dotyczący nie tylko obronności, ale także małej skali lub formy warowni[86]. Jan Długosz w swoich *Rocznikach* konsekwentnie określa małe założenia militarne jako *municiones* i *fortalicia*, większe zaś jako *castrum*. Przyjmowanie jednak powyższej teorii za pewnik może być zgubne, ponieważ zdarzają się wypadki identycznego nazywania obiektów, które w rzeczywistości różnią się skalą i rozmachem założe-

[78] Z. Holcer, *Średniowieczne „castrum” w świetle źródeł archiwalnych*, Spraw. PAN, t. 14, 1970[1971], z. 1, s. 372-374.
[79] *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t, II, z. 2, red. M. Plezia, Wrocław—Kraków-Warszawa 1960, s. 234-235; J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2003 [edycja komputerowa, dostęp: 11.05.2019]. Synonimem słowa *castrum* jest *arx*; zob. *Słownik łaciny średniowiecznej*…, t. I, z. 6, Warszawa 1957, s. 802.
[80] S. J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza*, PNIASiT, nr 12, 1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 5-21.
[81] J. Bogdanowski, *Sztuka obronna*, Kraków 1993, s. 12.
[82] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 14.
[83] W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury*…, t. 2, s. 106.
[84] S. J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza*..., s. 5; J. Rozpędowski, *Początki murowanych zamków w Polsce* KAiU, t. X, 1965, z. 3-4, s. 150.
[85] *Słownik łaciny średniowiecznej*…, t. IV, z. 3, Wrocław-Kraków-Warszawa 1976, s. 329; J. Sondel, *op. cit.* [edycja komputerowa, dostęp: 11.05.2019].
[86] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 12.

nia. Za przykład posłużyć nam może zamek w Kurowie nad Dunajcem i Lipowiec w Babicach, wymieniane w aktach procesu Muskaty z 1306-1308 jako *castrum*, różniące się jednak formą i skalą[87]. Zamek w Kurowie był niewielkim drewniano-ziemnym, typowo militarnym obiektem, podczas gdy Lipowiec to w pełni uformowany zamek kamienny z potężną wieżą cylindryczną.

Z pozostałych terminów przewijających się w źródłach pisanych ważne dla naszych rozważań będą jeszcze *turris*, oznaczający wieżę lub basztę[88] oraz *curia*, który rozumieć będziemy jako dwór (królewski – *curia regis*), wydzieloną parcelę na terenie miasta, kurię biskupią lub papieską, folwark, posiadłość ziemską, gospodarstwo chłopskie, budynek z dziedzińcem i z zabudowaniami gospodarskimi, miejsce obrad senatu[89].

Stwierdzić należy jednak, że te wszystkie pojęcia wielokrotnie nakładają się na siebie i mają podobne zakresy znaczeniowe. Przykładów ilustrujących tę sytuację jest bardzo wiele i nie ma sensu przytaczać ich wszystkich, dla jasności posłużyć się można tylko kilkoma. Zamek w Sławkowie, wymieniony w dokumencie Henryka z Wstowa z 1291 roku nazywany jest *castro* (*castrum*), podobnie jak w aktach procesowych Jana Muskaty z lat 1306-1308 i 1309[90]. Jednak już w 1329 roku zamek ten nazwany został *fortalicio*[91], a w 1389 roku jako *castrum* i *curia*[92]. Innym przykładem może być zamek w Iłży, wymieniony w dokumencie z 1334 roku jako *castro* (*castrum*)[93], natomiast Jan Długosz nazywa obiekt ten *arx ex muro frabricata*[94]. Kolejny to zamek Toplin, wzniesiony najpewniej w końcu XIII wieku, wzmiankowany jest po raz pierwszy w 1299 roku jako *castrum*, następnie w dokumencie Władysława Opolczyka z 1378 roku, nazwany został już jednak *fortalicium sive propugnaculum*, zaś w lustracji z lat 1564-1565 występuje pod tytułem *cwierdza* Toplin[95]. Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w przypadku zamków w Korzkwi i Wytrzyszczce. Pierwszy w 1447 roku wzmiankowany jest pod nazwą *castrum*, podczas gdy w 1517 już jako *castrum seu fortalicium*[96]. Drugi,

[87] MPV III, nr 121, s. 80.
[88] J. Sondel, *op. cit*. [edycja komputerowa, dostęp: 11.05.2019].
[89] *Ibidem*. Por.: *Słownik łaciny średniowiecznej*…, t. II, z. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 1502-1510.
[90] ACRB I/1, nr 42; MPV III, nr 121, s. 90, nr 124, s. 98.
[91] MPV III, nr 246, s. 276.
[92] ZDM I, nr 192.
[93] KKK, nr 249.
[94] DLb. II, s. 481.
[95] T. Nowak, J. Szymczak, *Obiekty obronne w sieradzkiem i wieluńskiem w świetle źródeł pisanych (do końca XVI w.)*, [w:] *Między północą a południem*…, s. 83, 90; R. Rosin, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963, s. 162.
[96] S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa małopolskiego na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 146.

położony na skalistym wyniesieniu nad Jeziorem Czchowskim w latach 1404 i 1412, wymieniany jest jako *castrum*, zaś w źródle z 1535 roku jako *fortalicium desertum*[97].

Po omówieniu zawiłości terminologicznych występujących w przekazach pisanych, konieczne jest przedstawienie najważniejszych definicji interesujących nas obiektów obronnych. Pionierami tego typu badań byli francuski historyk sztuki i konserwator Eugén Viollet-le-Duc, który swoim *Słowniku architektury francuskiej od XI do XVI wieku*[98] podał wiele kluczowych definicji, między innymi: zamku[99], wieży obronnej[100], donżonu[101] i dworu obronnego[102] oraz niemiecki historyk architektury Otto Piper[103]. Dopiero jednak lata II połowy XX wieku, w których nastąpił rozwój archeologii rozszerzającej swoje zainteresowania na okresy późnego średniowiecza i czasów nowożytnych, przyniosły rozwój badań nad terminologią założeń średniowiecznych.

Najważniejszym dla naszych rozważań pojęciem będzie termin *zamek*. Wyżej podaliśmy, iż słowo to notowane jest na ziemiach polskich od okresu późnego średniowiecza, tj. XV lub XVI wieku. Definicję zamku dla ziem polskich podał Bohdan Guerquin, który obiekt ten określił jako „zespół elementów warownych i budynków mieszkalnych powiązanych w zamknięty obwód obronny, zespół, który powstał w ustroju feudalnym jako ośrodek władzy książęcej, siedziba możnowładcy, siedziba rycerza lub placówka militarna. Zasadniczą cechą takiego zespołu stanowi zamknięty obwód obronny, początkowo w postaci wałów lub konstrukcji drewniano-ziemnej, a w następnych okresach murowany”[104]. Jednocześnie badacz ten wydzielił cztery fazy rozwoju zamków w Polsce: faza 1 – 1230-1320; faza 2 – 1320-1410; faza 3 – 1410-1530; faza 4 – 1530-1650 oraz podał klasyfikację założeń według lokalizacji terenowej, użytego budulca, fundatora i układu przestrzennego[105]. Definicja zaaprobowana przez Guerquina została przyjęta w literaturze polskiej i akceptowana jest powszechnie do czasów współczesnych[106], aczkolwiek pojawiały się dyskusje na temat zakresu chronologicznego i znaczeniowego. Związane były one przede wszystkim z problematyką obiektów drewniano-ziemnych powstałych w okresie feudalnym, które również powinny być objęte tym

[97] *Ibidem,* s. 189; W. Dworaczyński, H. Rojkowska, W. Niewalda, *Wytrzyszczka. Badania kompleksowe ruin zamku Tropsztyn*, t. I, Kraków 1994, s. 20 i nast., mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Tarnowie.
[98] E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle,* t. I-IX, Paris 1854-1868.
[99] *Ibidem,* t. III, s. 58-191.
[100] *Ibidem,* t. IX, s. 67-189.
[101] *Ibidem,* t. V, s. 34-95.
[102] *Ibidem,* t. VI, s. 300-316.
[103] O. Piper, *Burgenkunde. Forschungen über esammtes bauwesen und geschichte der Burgen*, München 1895.
[104] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 15.
[105] *Ibidem,* s. 16-43.
[106] Zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 9.

pojęciem, co sugerowali J. Rozpędowski i L. Kajzer[107]. Ten drugi pisał „Czy każdy obiekt zawierający w sobie element „zamknięcia" nazywać można zamkiem? Przecież stosując konsekwentnie ten wyróżnik zamkami trzeba by nazwać prawie wszystkie budowle (kompleksy budynków) otoczone murami, wałami, fosami, parkanami itp. Średniowieczne wieże mieszkalno-obronne i inne wiejskie fortalicje stojące na kopcach trudno nazwać zamkami; choć z drugiej strony między nimi, a dużymi murowanymi założeniami zamkowymi trudno dostrzec różnice jakościowe, czy gatunkowe. Oba cykle budowli fundowano z myślą o tych samych funkcjach, różnice między nimi są tylko natury ilościowej, różnią się one między sobą tylko skalą założenia"[108]. W innej swojej pracy Kajzer przyjął za badaczami francuskimi Ch. Salchem, L. Burnoufem, F. Finó[109] bardzo szeroką definicję, według której zamkiem nazwać można ufortyfikowane, obronne miejsce stanowiące mieszkanie pana feudalnego, seniora[110] podkreślając, iż w przypadku definiowania założenia decydującej roli nie powinno odgrywać „zamknięcie obwodu obronnego" oraz rodzaj wykorzystanego budulca, ale kwestie społeczno-gospodarczo-polityczne tworzące system feudalny. Warto nadmienić, iż ogólna i szeroka definicja zamku występuje nie tylko w literaturze francuskiej, ale również niemieckiej, gdzie pod tym terminem rozumiemy budowlę obronną posiadającą funkcje mieszkalne i wzniesioną przez osobę lub społeczność dla ochrony oraz stałego lub czasowego zamieszkania[111]. Również w literaturze czeskiej oraz słowackiej zamek to średniowieczna, obronna budowla posiadająca wiele funkcji (militarna, rezydencjalna, strażnicza, gospodarcza, mieszkalna, administracyjna)[112]. W krakowskim środowisku historyków architektury wypracowano inną definicję, w której pominięto związki tej budowli z określoną formacją społeczno-gospodarczą, przedstawiając ten termin jako „samodzielne dzieło obronne, powstałe w okresie średniowiecza, łączące dominującą funkcję obronną z funkcjami mieszkalnymi i gospodarczymi[113]. Po-

[107] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 12; J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce – problem genezy i typologii*, PNIASiT, nr 12, 1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 94-95.
[108] L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII-XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis" (dalej AUL) Folia Archaeologica, t. 1, 1980, s. 20.
[109] Ch. L. Salch, L. Burnouf, L. Finó, *L'atlas des châteaux forts en France*, Strasburg 1977. Zob. także: J. Mesqui, *Châteaux forts et fortifications en France*, Paris 1997, s. 7-13.
[110] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 14. Por. również: T. Ratajczak, *Od grodu do zamku. XIII-wieczne rezydencje piastowskie w Wielkopolsce*, „Studia nad dawną Polską", t. 2, 2009, s. 74-75.
[111] G. Binding, *Burg*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, red. G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Mattejiet, U. Mattejiet, Stuttgart 2002, s. 957-958.
[112] T. Durdík, P. Bolina, *Středověké hrady v Čechách a na Moravě,* Praha 2001, s. 7; M. Plaček, M. Bóna, *Encyklopedie slovenských hradů*, Praha 2007, s. 380. Na ten temat zobacz również wywody F. Gabriela (*Teoretické aspekty studia hradních staveb*, Ústí nad Labem 2006, s. 14-16).
[113] *Mały słownik terminologiczny architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, Kraków 1986, s. 92-93. Zob. także definicje w innych słownikach: K. Krajewski, *op. cit*., s. 441; *Słownik terminologicznym sztuk pięknych*…, s. 448-449; W. Borusiewicz, *Budownictwo murowane w Polsce. Zarys sztuki strukturalnego kształtowania do końca XIX wieku*, Warszawa-Kraków 1985, s. 227. Warto jeszcze dodać, że dla autora *Krótkiej nauki budowniczej dworów*…, zapewne Łukasza Opalińskiego zamkiem

wyższa formuła kładzie akcent na wojskową funkcję zamku, jednakże, zdaniem autora rozprawy oraz biorąc pod uwagę obecne trendy badawcze, definicję zamku należy rozpatrywać znacznie szerzej, nie tylko w kontekście obiektu militarnego[114].

Wyżej poruszyliśmy problem zakresu chronologicznego i znaczeniowego definicji zaproponowanej przez B. Guerquina. Wiążę się on z ustaleniem „dolnej granicy" powstawania zamków oraz przyporządkowaniem założeń drewniano-ziemnych, które z racji okresu w jakim funkcjonowały nie mogą być klasyfikowane jako grody. Z drugiej strony nie posiadając pełnego murowanego obwodu murów, wielokrotnie nie mieściły się w sztywnie obranej typologii. Z tego też powodu podejmowano w nauce próby wypracowania nowej definicji, która uwzględniałaby tego typu obiekty. Starania takie podjęli Krzysztof Nowiński oraz S. Kołodziejski. Pierwszy, omawiając proces ewolucji grodu w zamek murowany zaproponował termin „warownia", który rozdzielałby tradycyjne wczesnośredniowieczne, drewniano-ziemne grody i późnośredniowieczne kamienne zamki. Pod tym pojęciem autor rozumiał zespół umocnień drewniano-ziemnych, który dzięki elementom murowanym zyskuje na obronności, mimo iż posiada już cechy obronne[115]. Drugi, zajmując się prywatnym budownictwem obronnym, w szczególności problematyką tzw. gródków stożkowatych starał się wprowadzić termin „grodziec", w którym mieściłyby się założenia o niewielkich rozmiarach i zredukowanym programem użytkowanym, w postaci drewnianej lub murowanej wieży, ulokowanej w obrębie obwodu obronnego[116]. Oba terminy nie zostały jednak przyjęte w literaturze przedmiotu[117]. Większe sukcesy na tym polu przyniosły studia badaczy czeskich, w szczególności Tomáša Durdíka, który opierając się na odmiennościach wynikających między innymi z róż-

---

jest budowla z dziedzińcem, zamknięta z czterech stron (zob.: *Krótka nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, Warszawa 2009, s. 48).

[114] Por. T. Olszacki, A. Różański, *Góra Zamkowa w Wyszogrodzie. Mazowiecki ośrodek władzy na przestrzeni dziejów*, Poznań 2018, s. 202-204

[115] K. Nowiński, *Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki*, „Wiadomości Archeologiczne" (dalej WA), t. XXXVI, 1971, z. 3, s. 264.

[116] S. Kołodziejski, *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych*, „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego", nr 2[54], 1981, s. 27-28; *idem, Problematyka badań średniowiecznych grodźców w zachodniej Małopolsce*, Spraw. PAN, t. XXIV, 1982, z. 2, s. 302-304.

[117] Nie były to jedyne zamierzenia zdefiniowania powyższego zjawiska. Edward Krause dostrzegając złożoność problematyki gródków stożkowatych w latach 70. XX wieku podjął próbę zastąpienia tego określenia terminem „grodziszczko" (grodzisko) – zob. *idem, Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" w Polsce*, „Sprawozdania Archeologiczne" (dalej Spraw. Archeo.), t. XXXVIII, 1976, s. 283-284. Definicja ta nie przyjęła się w literaturze, głównie z powodów fleksyjnych i trudności w wymowie oraz z faktu, iż pojęcie to nie zostało konkretnie zdefiniowane. Warto w tym miejscu dodać również uwagę, iż słowo „grodzisko" posiada wiele znaczeń, nie zawsze odnoszących się do średniowiecznych założeń obronnych, na co słusznie zwrócił kilka lat temu Marek Florek (zob. *idem, Czy „grodzisko" to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł toponomastycznych*, MiSROA, t. XXXV, 2004, s. 171-188). Jerzy Rozpędowski formę przejściową pomiędzy grodem a zamkiem starał się określić jako „palatium" (*idem, Palatium w Legnicy*, KAiU, t. 6, 1961, z. 3, s. 177), natomiast Andrzej Żaki założenia takie definiował jako „fortalicjum" (*idem, Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, „Acta Archaeologica Carpathica" (dalej AAC), t. VIII, 1966a, z. 1-2, s. 44-53).

nego podłoża morfologicznego na jakim wznoszono pierwsze zamki, wprowadził do obiegu naukowego termin „zamku typu przejściowego", którym określił warownie fundowane przez Przemyślidów w pierwszej połowie XIII wieku i funkcjonujące do końca tegoż stulecia, charakteryzujące się cechami typowymi dla grodzisk wczesnośredniowiecznych oraz późnośredniowiecznych zamków. Zamki typu przejściowego posiadały zróżnicowane parametry, zabudowę tworzyć miały zazwyczaj lekkie konstrukcje drewniane lub kamienne, niepołączone jednak zaprawą. System obronny składał się natomiast z wałów i fos. Przykładami tego typu założeń były Angerbach koło Kożlan, Tachov, Hlavačov, Ruchomperk[118]. Na grunt polski termin ten wprowadził Artur Boguszewicz, używając go dla oznaczenia warowni książęcych, często wieloczłonowych, otoczonych systemem obronnym w postaci wałów i fos oraz z zabudową wzniesioną bez użycia zaprawy. Warownie te łączyły cechy wczesno- i późnośredniowiecznych założeń militarnych, które jak uważał Boguszewicz, stanowiły rodzime przetworzenie gródków w typie *motte*. Obiekty takie występowały przede wszystkim na Podgórzu Sudeckim (Gradówek, Kamienna Góra, Marczów, Pieszyce), aczkolwiek pojawiały się także na pozostałych obszarach Polski (Piekary pod Krakowem, Błonie koło Warszawy, Raciążek)[119].

W ostatnim czasie jednak w nauce czeskiej termin "zamku typu przejściowego" spotkał się z licznymi uwagami krytycznymi, podkreślającymi nikłą podstawę źródłową, wypracowaną głównie na słabo przebadanych założeniach obronnych. Mimo to zamki te pozostają pośrednim ogniwem łączącym obiekty obronne z wczesnego i późnego średniowiecza[120]. Warto jednak przytoczyć inne definicje wypracowane przez naszych południowych sąsiadów, które opisywać miały zjawisko zamków posiadających cechy przejściowe. Vladimír Wolf poddający w wątpliwość zasadność określania zamku w typie przejściowym, zaproponował własny termin, który obejmowałby XIII-wieczne założenia pozbawione zabudowy murowanej. Okre-

[118] T. Durdík, *Nástín vývoje českých hradů 12.-13. století*, „Archaeologia Historica" (dalej cyt. AH), t. 3, 1978, s. 41-52; *idem, Hrady přechodného typu v Čechách*, Praha 2007.

[119] A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja" XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław 1998, s. 103-104; *idem, Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego do połowy XVI wieku*, Wrocław 2010, s. 75-106; zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 33-34. Zagadnienie zamków typu przejściowego porusza również Dariusz Poliński, rozpatrujący genezę wczesnych warowni krzyżackich. Skłonny jest on łączyć niektóre, starsze założenia, np. Pień, Rogoźno, Toruń, Lipienek czy Radzyń Chełmiński z zamkami tego rodzaju. Zwraca jednak uwagę, iż przekształcenie zamku przejściowego w murowany obiekt dotyczyło wyłącznie warowni związanych z osadnictwem miejskim, bądź spełniających ważną rolę w strukturze administracyjnej tworzącego się Państwa Zakonnego. zob. *idem, Gród czy zamek? Z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej*, AHP, t. 15, 2005, z. 1, s. 181-195.

[120] V. Razím, *O tzv. hradech přechodného typu*, „Archeologické Rozhledy", t. LVII, 2005, z. 2, s. 351-380. Na gruncie polskim z pojęciem zamku w typie przejściowym polemizował ostatnio D. Nowakowski (*idem, Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław 2017, s. 12-13).

ślił je mianem „prowizorium kolonizacyjnego". W grupie tej znaleźć się miały zamki fundowane dla jasno określonego celu, jakim była kolonizacja nadgranicznych i podgórskich obszarów, często posiadających sporny charakter oraz wymagających szybkiej i sprawnej akcji osadniczej, prowadzonej przez władcę terytorialnego lub innego feudała. Cechami charakterystycznymi takich warowni były niewielkie rozmiary i nie najwyższej jakości umocnienia obronne, składające się głównie z drewniano-ziemnych wałów. Istotnymi wyróżnikami były również krótki okres użytkowania oraz oddalenia od szlaków handlowych i starszych centrów osadniczych. Zamki te stać się miały ogniwami tworzącymi te struktury. Jako przykłady badacz ten podał Bolkov, Rechenburk, Radvanice i Vlčice. Jednocześnie wyróżnił dwie możliwe drogi ewolucji takich założeń: pierwszą, związaną z mniejszymi obiektami, które z czasem przekształcały się w strażnice i drugą, w której większe zostały rozwinięte do formy pełnego, murowanego, późnośredniowiecznego zamku[121]. Ustalenia Wolfa zostały następnie rozbudowane przez autorów pracy *Hrady českého Slezka*, którzy „prowizorium kolonizacyjne" definiują jako krótko czasowo istniejące umocnienia o nieokreślonym charakterze, powstałe na terenach przeznaczonych pod kolonizację, głównie leśnych, górskich i pogranicznych. Celem takich warowni było zabezpieczenie procesu kolonizacji w jego początkowej fazie. Stawały się przez to kręgosłupem rodzącej się struktury osadniczej i jej siłą napędową. Pełniły także często funkcję ośrodka administracyjnego. Autorzy podkreślają jednocześnie, że termin ten nie odnosi się tyle do samego założenia, ile do pełnionej przez niego ściśle określonej funkcji[122].

Problematyką kolonizacji prowadzonej w oparciu o zamki zajmowali się również inni badacze. Zwrócić należy uwagę na dociekania Wernera Meyera, który dla założeń powstających w Alpach stworzył pojęcie „zamków karczunkowych" (*Rodungsburgen*). Były to obiekty powstałe w trakcie akcji kolonizacyjnej, rozwijanej na obszarze pustek osadniczych. Powstałe wówczas założenia militarne pełniły funkcję centrum władztwa terytorialnego (karczunkowego), a także co jest rzeczą istotną, w wyniku jego budowy następował przełom w zasiedleniu danego obszaru[123]. Do polskiego obiegu naukowego termin ten wprowadzili Sławomir Gawlas[124] oraz L. Kajzer[125]. Ten drugi określa warownie tego typu jako „zamki kolonizacyjne".

[121] V. Wolf, *K problematuce tzv. Kolonizačnich provizorii (Úvaha nad funkcji a fortifikací)*, „Castellologica Bohemica", t. 6, 1988, s. 107-116.
[122] P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda, *Hrady českého Slezka*, Brno 2000, s. 577-578.
[123] W. Meyer, *Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterchen Siedlungsgeschichte*, [w:] *Burgen aus Holz und Stein*, red. W. Janssen, Basel 1977, s. 43-80; *idem, Bemerkungen zu einen castellologischen Terminus*, „Château Gaillard", t. 22, 2006, s. 267-271.
[124] S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, s. 23.

Bazując na ustaleniach powyższych badaczy autor rozprawy przypuszcza, że zamkami kolonizacyjnymi w swej pierwotnej fazie były Wronin w Czorsztynie i Szaflary. Oba fundowane były w słabo skolonizowanym wówczas terenie, w dodatku na surowym korzeniu, gdzie pełniły funkcję motoru napędowego dla zasiedlanych obszarów: Pienin przez klaryski starosądeckie i Nowatorszczyzny przez cystersów, będąc jednocześnie centrami administracyjnymi i nadgranicznymi strażnicami[126]. Zagadnienie warowni reprezentujących typ pośredni, łączący gród wczesnośredniowieczny i późnośredniowieczny zamek czeka jeszcze na syntetyczne opracowanie, gdyż jak wynika z powyższych ustaleń problem ten wymaga obszernych i rzetelnych studiów, które swym zasięgiem objąć powinny nie tylko ziemie polskie, ale także poszczególne obszary Europy zajęte przez średniowieczne budownictwo feudalne.

Jednym z najważniejszych elementów średniowiecznego zamku była wieża, posiadająca wiele rozmaitych form i funkcji[127]. Dla badaczy była niekiedy nieodłącznym atrybutem średniowiecznej rezydencji, odróżniającej ją od wczesnośredniowiecznego grodu[128]. Posiadała również ważne znaczenie symboliczne[129]. Z uwagi na charakter i układ przestrzenny warowni wznoszonych przez Wacława II na ziemiach polskich, warto poświecić jej nieco więcej uwagi. Wyżej wykazano, że podobnie jak termin „zamek", także i wieża w źródłach pisanych określana była bardzo niejednoznacznie, natomiast słowo *turris* posiadało wiele znaczeń. Ogólnie element ten podzielić można na dwie zasadnicze grupy: wieże mieszkalne (*donjon*, donżon) oraz ostatecznej obrony (*bergfried*, stołp, słup). Bergfriedem, w oparciu o ustalenia niemieckich badaczy nazywać będziemy budowlę stanowiącą miejsce ostatniego schronienia feudała, specyficzny wytwór ustroju feudalnego i typowy dla niego obiekt, który nie jest zamieszkalny w czasie pokoju, posiadający specyficzną konstrukcję i dyspozycję przestrzenno-funkcjonalną. Zazwyczaj była to masywna, cylindryczna lub graniasta budowla, początkowo przystosowana do obrony pasywnej, wolnostojąca i odsunięta od obwodu obronnego. Jednakże wraz z rozwojem technik oblężniczych, bergfriedy przystosowywane zostawały także do obrony aktywnej, głównie poprzez włączenie w obręb murów obronnych i wysunięcie przed ich lico. Dolna kondygnacja stołpu były przeważnie sklepiona i posiadała charakter gospodar-

---

[125] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 34; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*…, s. 301-302.
[126] P. Kocańda, *Geneza powstania pierwszych zamków na pograniczu polsko-węgierskim (w rejonie doliny Dunajca) w świetle aktualnych badań archeologicznych i historycznych*, [w:] *Od Zjazdu w Wyszehradzie do Grupy Wyszehradzkiej. Kilkaset lat współpracy środkowoeuropejskiej*, red. R. Kowalski, Nowy Targ 2017, s. 14-23.
[127] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 38; por. także: L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 100-101.
[128] M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003, s. 8; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 100-101.
[129] J. Lewczuk, *Wieża. Recepcja ogólnoeuropejskiego wzorca popularnej siedziby obronnej*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, red. S. Moździoch, Wrocław 2009, s. 313.

czy lub pełniła funkcję więzienia, ponadto dostępna była prawie zawsze tylko z wyższego piętra. Kolejne kondygnacje nakrywano sklepieniem lub platformą i sprawowały rolę tymczasowego schronienia. Szczytowa partia zwieńczona była krenelażem i zwykle spiczastym dachem, posiadając jednocześnie charakter stanowiska obrony aktywnej. Typowym elementem bergfriedu było umieszczanie wejścia w jego górnych kondygnacjach[130].

Natomiast donżonem nazywać będziemy wieżę mieszkalno-obronną, stanowiącą specyficzną formę rezydencji, konkretnie pałac w zwertykalizowanej formie. Budowla taka pełniła nie tylko funkcje obronne, ale przede wszystkim mieszkalne (także w czasie pokoju). Ponadto w obrębie warowni stanowiła główny budynek reprezentacyjny. Podobnie jak bergfried, donżon był specyficznym wytworem ustroju feudalnego. Obiekty takie posiadały różne dyspozycje przestrzenne, od cylindrycznych czy graniastych po czworoboczne. Analogicznie jak w przypadku stołpu, donżony lokowano w obrębie fortyfikacji lub w linii murów, jednakże w przeciwieństwie do niego, wejście umieszczano już w przyziemiu (aczkolwiek zdarzały się odstępstwa od tej reguły). Kubatura pomieszczeń oraz ich wyposażenie, jako miejsce stale zamieszkiwane i wykorzystywane do celów reprezentacyjnych nie odbiegały standardem od klasycznego pałacu zamkowego[131].

Na istnieniu wieży klasyfikację zamków oparł J. Rozpędowski, który wydzielił trzy podstawowe typy: zamek bezwieżowy, zamek z wieżą mieszkalną oraz zamek z wieżą główną (ostatecznej obrony)[132]. Również w typologii systemów i dzieł obronnych opracowanej przez J. Bogdanowskiego *turris* pełniła ważną rolę. Badacz ten wyróżnił dwa typy takich warowni. Pierwsza to *dzieła odmiany słupowej*, charakteryzujące się wieżą-słupem, której towarzyszyły nieobronne budynki, otoczone obwodem obronnym z bramą. Wieżę tę lokowano zazwyczaj w głębi, pośrodku lub na najwyższej części założenia. Według Bogdanowskiego zamki te pojawiły się w Polsce w XIII wieku lub nawet wcześniej. Przykładami były dla niego Bolków, Będzin, Lublin. Drugim typem było dzieło odmiany *„słupcowej”*, która różniła się tym od poprzedniej, że w obrębie ciasnego obwodu obronnego, z jednej strony znajdował się stołp, z drugiej natomiast dom zamkowy. Oba elementy przedzielone były tylko niewielkim dziedzińcem[133].

[130] G. Binding, *Bergfried*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*…, Bd. I, s. 1955-1956. Zob, także: R. Mruczek, *Bergfried, Donjon, Eigenkirche. Miejsce zamków śląskich w architekturze europejskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 102-103.
[131] G. Binding, *Donjon*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*…, Bd. III, s. 1248-1249; R. Mruczek, *Bergfried, Donjon, Eigenkirche*…, s. 103-104.
[132] J. Rozpędowski, *Gród a zamek*…, s. 93-94.
[133] J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 1996, s. 70.

Analogicznie sytuacja wygląda w literaturze czeskiej, gdzie wieża obronna także stanowi jeden z wyznaczników typologicznych średniowiecznych założeń obronnych. Zwrócić uwagę należy przede wszystkim na cztery typy czeskich zamków: *bergfritová dispozice* (*bergfritový typ*), *donjonová dispozice*, *blokova dispozice* oraz *hrad s obvodovou zástavbou*. W pierwszym przypadku – zamek typu bergfriedowego[134] - było to jednoczłonowe założenie, w skład którego wchodziły wertykalnie ulokowana wieża obronna i horyzontalnie położony dom mieszkalny. Wieża znajdowała się zazwyczaj od frontu, najczęściej obok bramy, mogła być również wysunięta przed lico murów i brała aktywny udział w obronie założenia. Pałac budowano zazwyczaj w części tylnej, najbardziej wyniesionej. Tomas Durdík założenia tego typu wiązał z głównie czeskim rycerstwem, aczkolwiek zdarzały się także fundacje królewskie. Zamki te powstawały przede wszystkim na przełomie XIII i XIV wieku. Zamek w typie donżonowym w swej klasycznej formie składał się z wolnostojącej, najczęściej czworobocznej wieży mieszkalnej, otoczonej obwodem obronnym. Czasami do wieży dostawiony był inny pomocniczy budynek. Zamki tego typu wznoszone były już na przełomie XIII i XIV wieku, jednak ich największy rozkwit przypadł na I połowę XIV stulecia[135]. W trzecim przypadku, tzw. zamku blokowym, wieża mieszkalna wraz z pałacem tworzyła jeden zwarty blok budowli, otaczający niewielki dziedziniec, czasami nawet z trzech stron. Typ ten rozpowszechnia się w pierwszej połowie XIV wieku i charakteryzuje się mnogością wariantów[136]. Ostatni interesujący nas rodzaj zamków czeskich, to założenia z dookolną zabudową, w których wszystkie najważniejsze budowle zlokalizowane były na linii obwodu obronnego, w ten sposób, że ich zewnętrzne ściany stanowiły jednocześnie część fortyfikacji. W tym przypadku wieże, często w liczbie mnogiej, pozostawały zawsze pasywnym elementem obronnym. Według Durdíka zamki te silnie nawiązywały do tradycji wcześniejszego budownictwa grodowego i stanowiły w XIII wieku najpowszechniejszy typ warowni królewskich[137].

Wieża była także nieodłącznym składnikiem obiektów, które w Europie określa się terminem *motte*, na ziemiach polskich zaś gródkami stożkowatymi. Problematyka ta posiada w naszej nauce niezwykle szeroką i rozbudowaną literaturę[138]. Pod terminem gródka stożkowa-

[134] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*, Praha 2001, s. 57-58; T. Durdík, P. Bolina, *op. cit.*, s. 100-109.
[135] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 79-80.
[136] *Ibidem*, s. 64.
[137] T. Durdík, P. Bolina, *op. cit.*, s. 80-88.
[138] Problematykę gródków stożkowatych w Polsce omawiają m. in.; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XIV (wieża-kamienica-kasztel)*, Warszawa-Poznań 1979; L. Kajzer, *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, KHKM, R. 20, 1972, nr 3, s. 451-465; *idem*, *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, KHKM, R. 28, 1980, nr 2, s. 231-246; *idem*, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego*…, s. 70 i nast.; *idem*, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych*, KHKM, R. 34, 1986, z. 2, s. 331-339; *idem*, *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa”?*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji*

tego (dworu na kopcu) rozumieć będziemy obiekt warowny, którego głównym elementem będzie sztucznie uformowany i wyniesiony kopiec ziemny, założony na planie okręgu, owalu, czworoboku, otoczony fosą lub wałem, pełniący funkcję siedziby feudała lub władcy terytorialnego. Na szczycie kopca znajdowała się zazwyczaj wieża mieszkalno-obronna (kamienna lub drewniana), dwór (pałac) lub zespół mniejszych budynków. Koniecznym jest dodać, że obiekty te powstawały zarówno na terenach nizinnych (gdzie kopiec trzeba było usypać od podstaw), jak i na wyżynnych, górzystych (często wykorzystując naturalne umocnienia, czasami tylko je modyfikując). W sąsiedztwie takiego założenia często występowały dodatkowe człony w postaci podzamczy (również otoczonych fosą i wałem), a także osad spełniających funkcje służebne i gospodarcze[139]. Przykładami takich warowni są Siedlątków[140], Plemięta[141] oraz Witków[142]. Gródki stożkowate łączyć należy z występującymi na terenie całej Europy zachodniej i środkowo-wschodniej obiektami zwanymi *motte* (ang. *shell keep*, niem. *Turmhügel*, *Burghügel*, *Hangmotten*, *Bergmotten*, *Hausberge*, *Burgstall*, czesk. *tvrz)*, których początek wiąże się z najazdami Normanów na północną Francję i przypada na koniec X lub początek XI wieku. Następnie w wyniku opanowania Anglii przez Wilhelma Zdobywcę w II połowie XI, pojawiają się na terenie tego kraju. W dalszej kolejności warownie typu *motte* w XII wieku rozpowszechniają się na obszary niemieckojęzyczne, zaś u schyłku XII i na początku XIII stulecia wkraczają na ziemie położone dalej na wschód[143]. Do rozbitej dzielnico-

---

archeologiczno-historycznej, Bachotek 3-4 maja 1985, red. A. Kola, Toruń 1987, s. 105-126; *idem, Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Łódź 1988; *idem, Grodziska średniowieczne i nowożytne*, PiMMAiE, nr 36, 1989-1990, s. 33-43; *idem, Zamki i społeczeństwo*…, s. 101-112, 147-157, 167-177; *idem, Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004, *passim*; *idem, Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010, s. 27-65; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, *passim*; J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV w.*, PiMMAiE, nr 13, 1966, s. 43-78; *eadem, Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, PiMMAiE, nr 15, 1968, s. 15-88; *eadem, Próba podsumowania najnowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, PiMMAiE, nr 25, 1978, s. 169-178; *eadem, Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii*, PNIASiT, nr 12, 1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 23-32; S. Kołodziejski, *Przyczynek do problematyki grodzisk*…, s. 19-29; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, *passim*; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013, *passim*; A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź 2011, *passim*; *eadem, Archaeology on Medieval Knights' Manor Hauses in Poland*, Łódź-Kraków 2016; D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*…, *passim*; J. Sikora, P. Kittel, *Problem nieco zapominany? Zaplecza rezydencji rycerskich typu motte*, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz*, cz. 1, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 561-589.

[139] D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*…, s. 11-12. Por. także: L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 103, 109-110; H. Hinz, *Motte und Baillie*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*…, Bd. VI, s. 873-874.

[140] J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba*…, s. 15-88.

[141] *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa-Poznań-Toruń 1985.

[142] D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*…, s. 459-461.

[143] F. Biermann, *Motten im nördlichen Ostdeutschland*, [w:] *Motte-Tumrhügelburg-Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*, red. S. Felgenhauer-Schmiedt, P. Csendes, A. Eibner, Wien 2007, s. 111-134; P. Marshall, *The motte in Great Britain: a summary*, [w:] *ibidem*, s. 21-27; J. M.

wo Polski docierają w XIII wieku[144], stając się jednym z elementów obcych wzorców kulturowych. Przyswojeniu nowej formy warowni, której podstawowym elementem był nasyp ziemny otoczony wałem i fosą sprzyjał fakt, iż w większości rodzimego budownictwa obronnego formy te znane były już wcześniej, ponieważ wykorzystywano je w chronologicznie starszych grodach drewniano-ziemnych[145]. W starszej literaturze panowało przekonanie, że gródki stożkowate wznoszone były głównie przez przedstawicieli stanu rycerskiego. Obecnie jednak, wskutek nowszych badań m. in. L. Kajzera w Polsce centralnej, obiekty tego typu wiązane są ze wszystkimi kategoriami posiadaczy ziemskich, a wiec elitą feudalną, wyższym duchowieństwem oraz władzą państwową[146]. Przykładem tych ostatnich mogły być, jak ustaliła w nieopublikowanym studium Zofia Kurnatowska, założenia wznoszone przez Konrada Mazowieckiego w Błoniu oraz Piekarach. Warownia w podkrakowskich Piekarach nie pełniła jednak funkcji rezydencjonalnych, a jedynie warowne[147].

Powyższe refleksje na temat terminologii średniowiecznych założeń obronno-rezydencjonalnych obrazują jak zagadnienie to jest skomplikowane i wymaga jeszcze wielu lat pogłębionych studiów. Z metodycznego punktu widzenia konieczne jest jednak wybranie definicji, która przynajmniej w ogólnym zarysie odpowiadać będzie potrzebom tej pracy. Zatem pod pojęciem zamku, odpowiadającemu terminowi budownictwo obronno-rezydencjonalne, rozumieć będziemy średniowieczną budowlę warowną, posiadającą liczne funkcje (mieszkalną, obronną, gospodarczą, administracyjną) i pełniącą wiele zadań. Definicja ta zaczerpnięta została z literatury francuskiej, czeskiej i niemieckiej, wydaje się jednak najbardziej odpowiednia, ponieważ obejmuje swoim zasięgiem zarówno założenia w pełni kamienne, drewniano-ziemne, jak i obiekty przejściowe[148]. W dalszych częściach pracy dowiedzione zostanie, że znaczna część tych typów wykorzystywana była w budownictwie Wacława II na ziemiach polskich.

Poisson, *Mottes castrales et autres fortifications médiévales de terre et de bois: état de la question en France*, [w:] *ibidem*, s. 47-60. Zob. również pozostałe artykuły w tymże tomie.

[144] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 102-104.

[145] *Ibidem*, s. 104-105.

[146] *Idem, Z zagadnień genezy*…, s. 331-332; *idem, Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa*…, s. 105-126; *idem, Archeologiczny rodowód dworu*…, s. 17-18; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 96-97

[147] K. Kajzer, *Z zagadnień genezy*…, s. 336-337; *idem, Zamki i społeczeństwo*…, s. 108.

[148] Zob.: G. Binding, *Burg* …, s. 958; T. Durdík, P. Bolina, *op. cit.,* s. 7; J. Mesqui, *op. cit.*, s. 7-13; M. Plaček, M. Bóna, *op. cit.*, s. 380.

3. Sytuacja polityczno-społeczna Czech i Polski w XIII i na początku XIV wieku na tle Europy

Czasy XIII i XIV stulecia to okres poważnych przemian politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturalnych nie tylko w Polsce i Czechach, ale również w pozostałych krajach Europy Środkowo-Wschodniej[149], a nawet całego kontynentu[150]. Dotyczyły one wielu sfer życia średniowiecznych mieszkańców Europy, poczynając od pospólstwa, na władcach i papieżu kończąc. Zapoczątkowane przez Innocentego III (pontyfikat: 1198-1216) w czasie Soboru Laterańskiego w 1215 roku zmiany i nowy program Kościoła katolickiego zakładały dotarcie z nauką do szerokich mas społeczeństwa. W celu realizacji tego zadania wykorzystano powstałe wówczas zakony żebrzące, dominikanów i franciszkanów, zyskujące wielką popularność w miastach i na dworach władców. Jednocześnie nastąpił szybki rozwój kleru diecezjalnego, co pociągnęło za sobą wykształcenie się sieci parafialnej oraz szkół przykościelnych[151]. Zapoczątkowana reforma Kościoła przyniosła za sobą również zmiany w kulturze i nauce, czego skutkiem była chociażby rosnąca liczna nowych uniwersytetów, szczególnie we Włoszech, Francji i Anglii[152]. Okres ten to także bardzo duże przemiany w handlu, związane z rozwojem miast i gospodarki pieniężnej. Zwiększeniu uległ asortyment potrzebnych towarów, jednocześnie pojawiły się potrzeby produktów masowych (rudy, zboże, drewno, futra zwierzęce). Spowodowało to wykształcenie się skomplikowanej sieci szlaków handlowych, ciągnących z zachodu na wschód. Objęły one nie tylko rejon Morza Bałtyckiego, zdominowanego przez bogate miasta (Gdańsk, Lubeka) oraz organizacje kupieckie (Hanza), ale również pozostałe obszary Europy Środkowo-Wschodniej. Utworzenie na terenach Azji i Europy Wschodniej rozległego imperium mongolskiego przyniosło za sobą nie tylko wielkie zniszczenia i zniewolenie wielu podbitych przez koczowników państw, ale także możliwości penetracji tych ogromnych terytoriów przez dyplomatów i kupców zachodnioeuropejskich, którym administracja chanów, umożliwiła nawiązanie kontaktów z odległymi krainami, między innymi Chinami i Persją. Warto jednak zaznaczyć, iż jednocześnie utraciły swoją poprzednią rangę szlaki handlowe ciągnące przez Morze Śródziemne w kierunku Bizancjum oraz krajów

[149] Pod pojęciem Europy Środkowo-Wschodniej, za Henrykiem Samsonowiczem rozumiemy obszar Starego Kontynentu, który ostatecznie ukształtował się w X wieku, wskutek pojawienia się na Nizinie Panońskiej Madziarów, obejmujący tereny ciągnące od Finlandii po Bałkany i między państwami niemieckojęzycznymi (Niemcy, Austria) a krajami bałtycki i Rosją; zob. H. Samsonowicz, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej do początków XIV wieku*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 35.
[150] *Idem*, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa 1971, s. 9; B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, s. 13-20.
[151] J. Kłoczowski, *Przemiany w chrześcijańskie zachodnim XI-XIII wieku*, [w:] *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2001, s. 41-55.
[152] T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1997, s. 275.

arabskich. Działo się tak w skutek kryzysu Cesarstwa Wschodniego oraz podboju Bliskiego Wschodu przez Turków[153].

Badacze upatrują w tym czasie również powstanie idei narodowościowej i patriotycznej, co jednak czasami spotyka się z krytyką[154]. Okres ten, to także ważne zmiany na arenie politycznej, które z jednej strony doprowadziły do wzmocnienia się władzy królewskiej i wytworzenia władztw terytorialnych, z drugiej do licznych kryzysów i wymierania starych europejskich dynastii. Na kryzysach tych korzystały jednak państwa tak zwanej „młodszej Europy" (Czechy, Węgry, Polska), które mogły dogonić monarchie zachodnie pod względem rozwoju, co ostatecznie nastąpiło w XIV wieku[155]. Dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej był to czas szczególnie ważny, szczególnie z powodu dynamicznego rozwoju gospodarki, zmian w zakresie systemów władzy, rozwoju sieci wiejskiej i miejskiej, związanej z rozpowszechnieniem kolonizacji na prawie niemieckim. Okres XIII i XIV wieku to wreszcie ważne zmiany w zakresie architektury i sztuk plastycznych, związane ze szczytowym rozwojem sztuki gotyckiej[156].

W celu jak najlepszego omówienia sytuacji politycznej Królestw Polski i Czech, należy pokrótce przedstawić położenie najważniejszych ówczesnych krajów Europy. Zacząć wypada od najpotężniejszego państwa Starego Kontynentu, a więc Francji Kapetyngów, która pod rządami Filipa II Augusta (1180-1223), Ludwika IX Świętego (1226-1270) i Filipa IV Pięknego (1285-1314) wyrosła na potęgę. Władcy ci doprowadzili do zjednoczenia zwaśnionych i często samodzielnych, poszczególnych terenów Francji, gdzie niektórzy książęta czy feudałowie prowadzili nieraz własną politykę. Tak umocniony wewnętrznie kraj mógł skutecznie przeciwstawić się zagrożeniom zewnętrznym i prowadzić wojny z Papiestwem, Królestwem

---

[153] A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Otokara II. Studium z dziejów czeskiej polityki zagranicznej do drugiej połowy XIII wieku*, Katowice 1982, s. 23-26; H. Samsonowicz, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*…, s. 77-88; *idem*, *Gospodarka Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 14-31. Ciekawą pozycją, opisującą przemiany gospodarcze w okresie od 1250 do 1350 jest praca J. L. Abu-Lughod (*Before European Hegemony: The World System A. D. 1250-1350*, Oxford 1989), w której autorka ukazała zachodzące procesy na szerokim euroazjatyckim tle.

[154] H. Samsonowicz, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*…, s. 94. Szeroko na ten temat zob.; B. Zientara, *Świt narodów Europejskich*, Warszawa 1985. Tezę tę neguje chociażby J. Le Goff (*Un Long Moyen Âge*, Paris 2004, s. 26).

[155] J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV-XV wieku*, Warszawa 1984, s. 10-11.

[156] Na temat ogólnych przemian architektury tego okresu zob. m. in.: *Architektura gotycka*…., t. I, s. 15-22; J. Adamski, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200-1420. Główne kierunki rozwoju*, Kraków 2017; W. Borusiewicz, *op. cit.*, s. 42-86; G. Duby, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, Warszawa 1986, s. 194-221; A. Grzybkowski, *Architektura polska około roku 1300*, [w:] *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2003, s. 155-197; *idem*, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2015, s. 13 i nast.; W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury*…, t. 2, s. 55 i nast.; R. Kaczmarek, *Sztuki plastyczne. Rzeźba i rzemiosło artystyczne (od ok. 1280 do ok. 1320)*, [w:] *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2003, s. 199-224; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury*…, s. 37-87.

Anglii i Cesarstwem Niemieckim. Polityka królów francuskich nie ograniczała się jednak tylko do terenów bezpośrednio przyległych ich państwu. Prowadzili oni szeroko zakrojone akcje militarne, że wystarczy przytoczyć dwie wyprawy krzyżowe zorganizowane przez Ludwika IX do Egiptu (1249) i Tunezji (1270). Utrzymywali także liczne kontakty z odległymi dworami monarszymi, jak chociażby Filip Piękny z Wacławem II Czeskim. Celem tego było wzmocnienie Francji na arenie międzynarodowej, kosztem popadających w coraz gorsze kryzysy Cesarstwa Niemieckiego oraz Państwa Kościelnego[157].

Papiestwo I połowy XIII stulecia nadal było liczącym się graczem na arenie międzynarodowej. Dysponowało nie tylko silnymi argumentami politycznymi i militarnymi, ale również formalnym przywództwem nad całymi rzeszami wyznawców Jezusa Chrystusa. Papieże potrafili bardzo skutecznie wykorzystywać swoje możliwości i zwierzchność do walki politycznej i realizacji własnych celów. Najwybitniejszym biskupem Rzymu przełomu XII i XIII wieku był Innocenty III. Wyznawał zasadę, że zgodnie z wolą Boga jest on namiestnikiem i wikariuszem Chrystusa na ziemi i stoi między Nim, a ludźmi. Pogląd ten sprawiał, że uznawał się władcą najwyższym, mającym zwierzchność nad wszystkimi innymi, w tym cesarzem. W czasie jego pontyfikatu przeprowadzono wiele reform wewnętrznych, wzmacniających władzę centralną w Kurii Rzymskiej, zorganizowano dwie krucjaty do Ziemi Świętej oraz jedną skierowaną przeciw francuskim katarom w 1209 roku, sprzyjano również podobnym przedsięwzięciom w Hiszpanii i Prusach. Papież Innocenty popierał także rozwój klasztorów, głównie franciszkańskich, zainicjował też powstanie pierwszego szpitala duchaków w Rzymie. Kierując się zasadą zwierzchnictwa nad pozostałymi chrześcijanami był arbitrem wielu konfliktów pomiędzy europejskimi monarchami, których często brał pod swoją opiekę, między innymi w 1206 roku księcia Leszka Białego[158]. Politykę Innocentego kontynuowali jego wielcy następcy na tronie papieskim, a więc Honoriusz III (pontyfikat: 1216-1227) i Grzegorz IX (pontyfikat: 1227-1241), co pozwoliło utrzymać silną pozycje Państwa Kościelnego w Europie. Szczyt potęgi osiągnięto ono za pontyfikatu Bonifacego VIII (1294-1303), najbardziej wojowniczego papieża przełomu XIII i XIV wieku. Przez większą część swoich rządów prowadził zażarty konflikt z królem Francji Filipem Pięknym, sprzyjał także Robertowi Andegawenowi w jego dążeniach do objęcia tronu Węgier, którym Bonifacy powołujący się na dawne prawa chciał rozporządzać. W pewnym okresie zawiązał także sojusz z Władysławem Łokietkiem, skierowany przeciwko rosnącej potędze Wacława II, także zaangażowanego w

[157] E. Hallam, J. Everard, *Francja w czasach Kapetyngów 987-1328*, Warszawa 1971, s. 171 i nast.; T. Manteuffel, *op. cit*., s. 206-207, 210-211, 280-285.
[158] L. Boncza-Bystrzycki, *Innocenty III*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. VII, red. J. Duchniewski, S. Wielgus, Lublin 1997, s. 249-250.

rozgrywki dynastyczne na Węgrzech. Niestety agresywna i ambitna polityka tego papieża doprowadziła do porażki z Francją, sądu i nakazu abdykacji. Bezpośrednim skutkiem było uzależnienie się kolejnych papieży od królów francuskich i „niewola awiniońska" (1307-1377)[159].

Wiek XIII dla Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego był okresem schyłkowej potęgi, w którym idea paneuropejskiej zwierzchności, gdzie cesarz stanowi najwyższą świecką władzę, ustąpiła prywatnym interesom królów i poszczególnych książąt Rzeszy. Ówczesny cesarz i król Niemiec Fryderyk II Hohenstauf panujący w latach 1212-1250, przez większy czas swoich rządów przebywał w Italii, głównie na Sycylii. Kontynuował politykę swoich poprzedników, dziadka Fryderyka I Barbarossy i ojca Henryka VI, jednak w przeciwieństwie do nich nie oparł swojej władzy na Niemczech, tylko na swoich włoskich posiadłościach. Zresztą z Niemcami nie czuł się nawet związany, a swoją działalność ograniczył tam tylko do przeprowadzenia elekcji swojego syna Henryka na króla rzymskiego, czyniąc jednak przy tym szereg ustępstw na rzecz feudałów i duchownych. W 1220 roku koronowany został na cesarza rzymskiego i podążył na Sycylię, gdzie przystąpił do przebudowy królestwa, centralizując urzędy i kładąc podstawy pod swoją absolutną władzę. Prowadzona przez niego polityka fiskalna i rozprężenie na terenie Niemiec doprowadziły jednak do konfliktów zarówno z nadreńskimi miastami jak i poszczególnymi książętami Rzeszy, którzy z uwagi na brak zainteresowania ze strony cesarza mocno się usamodzielnili. Doszedł do tego spór z nowo wybranym papieżem – Grzegorzem IX, który obawiając się wzrostu jego potęgi na terenie Włoch, wypowiedział mu wojnę i rzucił na niego klątwę za uchylanie się od krucjaty. Gdy ten w 1228 roku ruszył do Jerozolimy, papież najechał jego posiadłości zmuszając go do powrotu. Po wygnaniu wojsk papieskich i chwilowym pogodzeniu się z Grzegorzem, przystąpił Fryderyk do umocnienia się w Lombardii, gdzie zagrożone miasta zwróciły się o pomoc do syna cesarza – Henryka, który nie mogąc się pogodzić z ustępstwami poczynionymi na rzecz książąt Rzeszy, otwarcie przystąpił do buntu. Fryderyk szybko pokonał miasta włoskie, a przy pomocy książąt niemieckich stłumił także powstanie syna. Poczynania te doprowadziły jednak do kolejnej ekskomuniki w 1239 r. Jednocześnie Kuria Rzymska rozpoczęła wielką agitację, której celem było obrócenie jak największej ilości ludzi przeciw cesarzowi (nazywano go nawet Antychrystem). W konsekwencji następca Grzegorza – Innocenty IV (pontyfikat: 1243-1254) opuścił Rzym i przeniósł się do Francji. W 1245 r. zwołał w Lyonie sobór powszechny na którym zdetronizowano Fryderyka II. Wywołało to gigantyczny kryzys w całym Cesar-

[159] R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1990, s. 115-117; T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 220-224, 281-282.

stwie, gdzie w poszczególnych częściach dochodziło do walk i buntów. Przeciwko Fryderykowi wystąpili książęta Rzeszy na czele z wybieranymi przez papieża antykrólami – Henrykiem Raspe i Wilhelmem Holenderskim, mieszczanie z miast niemieckich oraz włoskich, a także duchowni. Cesarz niemiecki stawiał zacięty opór przez kilka lat, który przerwała dopiero w 1250 roku jego śmierć. Po tym wydarzeniu walki nie ustały, kontynuował je syn Fryderyka – Konrad, który początkowo walczył w Niemczech, jednak na wieść o śmierci ojca podążył do Italii, gdzie niespodziewanie zmarł w 1254 roku, pozostawiając na tronie swojego małoletniego syna Konradyna. Walki pomiędzy papiestwem i jego zwolennikami, a Hohenstaufami toczyły się jeszcze kilkanaście lat. Ich kres nastąpił w 1268 roku, gdy w Neapolu publicznie ścięto Konradyna, a władcą Sycylii został Karol książę Anjou i hrabia Prowansji. Był to tragiczny koniec dynastii Hohenstaufów, której polityka ostatnich władców doprowadziła po części do rozkładu silnej dotąd Rzeszy niemieckiej, rozpadającej się na szereg wpół autonomicznych księstw[160].

Śmierć Fryderyka II w 1250 roku zapoczątkowała okres zwany w historiografii niemieckiej „wielkim bezkrólewiem", w którym władza królewska na terenie Rzeszy nie istniała pomimo, iż prawowici królowie byli wybierani przez papieży i popierani przez różnych książąt. Nigdy jednak nie potrafili umocnić swojej władzy na tyle, by przywrócić dawną świetność tronu – król lub cesarz stawał się w tym czasie tylko *primus inter pares*. W tym miejscu warto dodać, iż od 1230 roku na mocy spisanego przez Eike von Repkowa prawa zwyczajowego zwanego *Sachsenspiegel* (Zwierciadło Saskie) wybór nowego króla niemieckiego leżał w gestii siedmiu elektorów (biskupów Kolonii, Moguncji i Trewiru, palatyna reńskiego, margrabiego brandenburskiego, księcia sasko-wirtemberskiego oraz króla Czech, który z uwagi na słowiańskie pochodzenie zastępowany był czasami przez księcia bawarskiego). W krótkim czasie wszyscy elektorzy zostali najpotężniejszymi feudałami w Rzeszy Niemieckiej i korzystając ze słabej władzy królewskiej powiększali swoje majątki kosztem sąsiadów i dawnych ziem cesarsko-królewskich. Zdać sobie trzeba sprawę, że elektorom nie zależało na wyborze silnego władcy, który korzystając ze swoich uprawnień mógł żądać od nich posłuszeństwa, hołdów lennych, czy zwrotu zagrabionych posiadłości. Proces ten widoczny był szczególnie w landach wschodnich – Austrii, Bawarii i Czechach, które wykorzystując powszechnie panujący zamętu w bardzo szybkim tempie powiększały swoje terytoria. Na szczególną uwagę zasługuje Królestwo Czech, które pod rządami ostatnich czterech Przemyślidów wyrosło na

[160] T. Manteuffel, *op. cit*., s. 220-225; O. Michel, *Two Germans crowns. Monarchy and empire in medieval Germany*, Bristol 1985, s. 47-70.

prawdziwą potęgę w Europie Środkowo-Wschodniej. Silną pozycje uzyskały wówczas również Bawaria, Szwabia, Turyngia i Brandenburgia[161].

Drugim najsilniejszym państwem Europy Środkowo-Wschodniej było Królestwo Węgier rządzone przez starą dynastię Arpadów, która korzystając z kryzysu Cesarstwa Bizantyjskiego (po śmierci w 1183 roku cesarza Manuela Komnena trwała tam wojna domowa) oraz Cesarstwa Niemieckiego, opanowało Dalmację i włączyło się do walki o austriackie posiadłości Babenbergów. W początkach XIII wieku Węgrzy musieli się jednak uporać z potężnym kryzysem wewnętrznym. Król Andrzej II obejmując swoje rządy w 1205 roku po niemal dziewięcioletniej wojnie domowej, w głównej mierze oparł się na przybyszach z Niemiec, którzy otrzymali liczne majątki i wolności. W konsekwencji doprowadziło to do kolejnego konfliktu władcy z rycerstwem i potężnymi węgierskimi magnatami. Bezpośrednim skutkiem kilkuletniej wojny było wydanie w 1222 roku tzw. Złotej Bulli, gwarantującej przywileje, prawa i wolności możnym węgierskim. Nie uspokoiła ona jednak sytuacji wewnętrznej kraju, który targany był konfliktami aż do śmierci Andrzeja w 1235 roku[162] .

Próbę naprawy kraju podjął syn Andrzeja Bela IV (1235-1270), który początkowo trafił na silną opozycję ze strony możnych, przyzwyczajonych do wielu swobód za rządów jego ojca. W celu wzmocnienia swojej siły zbrojnej władca zezwolił w 1239 roku na osiedlenie się na terenie Węgier Kumanom, zagrożonym inwazją mongolską. Decyzja ta pociągnęła za sobą tragiczne skutki w postaci najazdu Mongołów w 1241 roku, obejmującego wówczas zresztą także Polskę i Czechy. W bitwie na równinie Mohi wojska węgierskie zostały całkowicie pokonane przez armię mongolską, która opanowała większą część kraju. Najeźdźcy jednak na wieść o śmierci wielkiego chana szybko opuścili Królestwo Węgier, co umożliwiło powrót Beli IV i przystąpienie do naprawy kraju. Wykorzystując zamęt wewnętrzny spowodowany najazdem, król rozprawił się z opozycją magnatów i wprowadził wiele reform mających na celu wzmocnienie władzy monarszej. Jednocześnie rozpoczęto wielką akcję kolonizacyjną, lokując wiele nowych miast i sprowadzając nowych osadników. Poprzez budowę sieci zamków królewskich wzmocniono również obronność. Także polityka zagraniczna zmierzała do

[161] J. Dąbrowski, O. Halecki, *Dzieje Europy od X do XIV wieku, schyłek średniowiecza*, [w:] *Wielka Historja Powszechna*, t. 4, cz. 4, Warszawa 1939, s. 352; O. Michel, *op. cit.*, s. 71; B. Zientara, *Henryk Brodaty...*, s. 262-266. Na temat „Wielkiego bezkrólewia" zob.: A. Barciak, *Rywalizacja o tron rzymski w okresie „Wielkiego bezkrólewia" w drugiej połowie XIII w. Stosunek Przemysła Otokara II do królów rzymskich i prób nowych elekcji w Niemczech*, [w:] *Niemcy-Polska w średniowieczu*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1986, s. 67-89; K. Baczkowski, *Rola czeskiego głosu elektorskiego w elekcjach władców niemieckich w średniowieczu*, [w:] *Czechy i Polska między Wschodem i Zachodem średniowieczem i wczesna epoka nowożytna*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, Warszawa-Bellerive-sur-Allier 2016, s. 201-216.

[162] P. Engel, *The realm of St. Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526*, London-New York 2001, s. 83-98; W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław 1983, s. 39-43.

zabezpieczenia kraju. Zawiązano sojusz z władcą Rusi halickiej Danielem, co odsunęło zagrożenie tatarskie, utworzono również szereg państw wasalnych, zabezpieczając granice wschodnią i południową. Tak wzmocnione królestwo przystąpiło do wojny z Austrią, a po pokonaniu jej w 1246 w bitwie nad Litawą, rozpoczęło ciężką walkę o spadek po Babenbergach z władcą Czech Przemysłem Ottokarem II[163].

Najazd tatarski z lat 40. XIII wieku wyznacza ważną cezurę w nie tylko w dziejach Polski i Węgier, ale przede wszystkim Rusi. W XIII wieku cała Ruś podzielona była na kilka niezależnych księstw: Nowogrodzkie, Włodzimiersko-Wołyńskie, Kijowskie, Halickie, Czernihowskie, co nie przeszkadzało jednak temu aby poszczególne ośrodki uzyskały znaczny wzrost gospodarczy. Sytuacja zmieniła się jednak w latach 20. XIII wieku, kiedy to połączone siły rusko-połowieckie zostały pokonane przez Mongołów w bitwie nad rzeką Kałką (1223). W kilka lat później najeźdźcy opanowali całą Ruś, narzucając każdemu księstwu swoją zwierzchność. Niektóre, jak na przykład Ruś Halicka, pomimo podległości chanowi tatarskiemu potrafiły zachować pewną możliwość manewru politycznego, co owocowało ograniczeniem władzy bojarów, a nawet prowadzeniem polityki zagranicznej. Skutkiem tego było chociażby przyjęcie w roku 1254 z rąk Innocentego IV korony królewskiej przez Daniela halickiego[164].

Opanowanie Rusi przez Mongołów wykorzystały także plemiona litewskie, zjednoczone przez pierwszego władcę Litwy – Mendoga. Stabilna sytuacja wewnętrzna umożliwiła prowadzenie ekspansji zewnętrznej. Litwinom udało się opanować Ruś Czarną i Księstwo Połockie. Zagrozili również książętom halicko-włodzimierskim oraz polskim (najazdy na Kujawy, Mazowsze). Na północnym-zachodzie Mendog napotkał jednak na silnego rywala w postaci Państwa Krzyżackiego zainteresowanego podbojem Żmudzi. Szczyt potęgi Mendoga przypadł na rok 1253, kiedy po wcześniejszym chrzcie został on ukoronowany przez legata papieskiego na króla Litwy. Przejście władcy litewskiego na chrześcijaństwo (nawet jeśli był to czysto polityczny zabieg, niemający nic wspólnego z prawdziwą zmianą wiary) nie spodobała się możnym litewskim, którzy doprowadzili do konfliktu z władcą. Destabilizację Litwy wykorzystali sąsiedzi, co w konsekwencji po śmierci Mendoga doprowadziło do rozbicia państwa[165].

Wiek XIII to również ważne zmiany na terenie Prus i Inflant, zamieszkanych przez plemiona pruskie i bałtyckie. W tym okresie rozpoczęła się systematyczna akcja chrystianizacyj-

[163] P. Engel, *op. cit.*, s. 98-107; W. Felczak, *op. cit.*, s. 44-46.
[164] T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 252-262; H. Samsonowicz, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*…, s. 82-86.
[165] T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 348; H. Samsonowicz, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*…, s. 86-87.

na tych obszarów, prowadzona przez cystersów z Łekna (biskup Chrystian), Niemców i Duńczyków. W 1202 roku na terenie Inflant założony zostanie zakon rycerski Kawalerów Mieczowych, który jako zbrojne ramię biskupa inflanckiego rozpoczyna systematyczny podbój plemion bałtyckich[166]. Kilkadziesiąt lat później, około 1226 roku staraniem księcia mazowieckiego Konrada sprowadzono na ziemię chełmińską Zakon Krzyżacki, który miał pomóc w pokonaniu zagrażającym Mazowszu Prusów. Krzyżacy szybko wystarali się u cesarza Fryderyka II o rozszerzenie swoich pierwotnych uprawnień, uwięzili biskupa Chrystiana i rozpoczęli systematyczny podbój Prus. Z pomocą przyszli im liczni rycerze z Europy zachodniej, zyskali także błogosławieństwo papieskie. Akcje zbrojne Krzyżaków posuwały się wzdłuż linii Wisły, dzięki czemu mieli oni cały czas zapewnioną łączność z opanowanymi przez nich terenami, dodatkowo umacniali stare i budowali nowe grody, a w późniejszym czasie kamienne zamki. Kolejność podboju ziem pruskich przez Krzyżaków wyznaczają nowe lokacje miejskie: Toruń (1233), Chełmno (1233), Elbląg (1237), Kwidzyn (1234) czy Królewiec (1255). Po ostatnim wielkim powstaniu pruskim w latach 80. XIII wieku Krzyżakom udało się całkowicie pobić Prusy, a wcześniejsze połączenie z Zakonem Kawalerów Mieczowych umożliwiło usadowienie się Krzyżykom także w Inflantach. W efekcie w końcu XIII wieku nad Bałtykiem powstało silne, scentralizowane i ekspansywne państwo, które przez następne okresy będzie stanowić poważne zagrożenie dla odradzającego się Królestwa Polskiego[167].

3. 1. Sytuacja polityczna Królestwa Czech w XIII i na początku XIV stulecia

W początkach XIII wieku Czechy, wykorzystując trwający w Cesarstwie Niemieckim wewnętrzny zamęt zostały, w 1198 roku podniesione do rangi królestwa, a panujący tam Przemysł Ottokar I (1192-1230) otrzymał z rąk króla niemieckiego Ottona IV Welfa koronę królewską. W 1212 roku cesarz Fryderyk II Złotą bullą sycylijską potwierdził dziedziczność korony czeskiej dla Przemyślidów. Skutkiem tego było wzmocnienie władzy monarszej w Czechach, wysunięcie się tego państwa na czoło księstw Rzeszy oraz pojawienie się tendencji do powiększenia swojego obszaru kosztem sąsiadów[168]. Po śmierci Przemysława Ottokara I w 1230, jego następcą został Wacław I (1230-1253), za rządów którego pozycja Czech uległa dalszemu wzmocnieniu, umożliwiając zaangażowanie się w szerszą europejską politykę. Po

[166] T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 243-248.
[167] M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308-1521)*, Gdańsk 1993, s. 7-8; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-społeczeństwo-państwo-ideologia*, Gdańsk 1986, s. 118 i n.
[168] J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*, Praha 1986, s. 25-50. Zob. także: *Idem*, *Počátky Čech královských 1198-1253: Proměna státu a společnosti*, Praha 2002.

śmierci Fryderyka II Bitnego w 1246 roku w bitwie pod Litawą z Węgrami, wygasła austriacka dynastia Babenbergów. Z pretensjami do spadku wystąpili władca Węgier Bela IV oraz spowinowacony z Babenbergami król Czech Wacław I Przemyślida. Temu drugiemu udało się w 1246 opanować Austrię i osadzić na tamtejszym tronie swojego starszego syna Władysława. Niestety z powodu sprzeciwu cesarza Fryderyka II, Czesi musieli ustąpić z nowo podbitych terenów. Drugi etap wojen o Austrię rozpoczął się już u schyłku panowania Wacława I w 1251 roku, kiedy to możni austriaccy oddali władzę królowi czeskiemu, ten zaś przekazał ją swojemu młodszemu synowi Przemysłowi Ottokarowi II. Wykorzystując zamęt wewnętrzny w Rzeszy po raz kolejny opanowali te tereny, jednak wówczas do walki przystąpili Węgrzy, którzy nie mogli sobie pozwolić na tak dużą zmianę układu sił nad Dunajem i wzrost potęgi Przemyślidów. W konflikcie tym zasłynął młody czeski królewicz, na lata panowania którego przypada główna część walk[169].

Na czas rządów Wacława I przypada również najazd mongolski na Europę, który spustoszył także Morawy. Wojska czeskie miały spotkać się z armią Henryka Pobożnego pod Legnicą, jednak wskutek porażki Polaków wycofały się w rejon Kłodzka, a następnie skierowały w stronę Miśni. Oddziały mongolskie udały się jednak w kierunku Moraw, po złupieniu których nie niepokojone przez nikogo przekroczyły granicę węgierską[170].

Postępująca od 1247 roku apatyczność rządów Wacława I (związana, jak uważają niektórzy historycy ze śmiercią jego najstarszego syna Władysława, księcia Austrii[171]) doprowadziła do wybuchu niezadowolenia wśród możnych czeskich, którzy przeciwstawili staremu królowi jego syna Przemysła. W starszej literaturze czeskiej upatrywano się źródeł konfliktu pomiędzy władcą a jego synem w sporach wewnętrznych dynastii Przemyślidów. zarzucano Przemysłowi rządzę władzy i bezwzględność, a Wacławowi brak miłości w stosunku do syna. Wyrazem tych poglądów jest zdanie wyrażone niegdyś przez Franciszka Palackíego, który pisał że „król Wacław swemu drugiemu synowi Przemysłowi Ottokarowi (…) zdaje się okazywał więcej nienawiści niż miłości". Dopiero badający to zagadnienie w I połowie XX wieku Jozef Šusta stwierdził, że nie ma możliwości poznania dokładnych stosunków panujących pomiędzy ojcem a synem, gdyż nadal jeszcze mało wiemy o sytuacji na dworze praskim w

[169] N. Mika, *Walka o spadek po Bebenbergach 1246-1278*, Racibórz 2008, s. 16-33; B, Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1306)*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-Filozoficzny", t. VII, Lwów 1931, s. 274-277; J. Žemlička, *Století pošlednich Přemyslovců*…, s. 69-80.
[170] *Ibidem*, s. 63-66.
[171] Zob. R. Antonin, *Ojciec i syn. Wacław I i Przemysł Otokar II*, [w:] *Ojcowie i synowie o tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza 1316-1378*, red. B. Możejko, A. Paner, Gdańsk 2018, s. 103-105; V. Novotný, *Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197-1253)*, „České déjiny", t. 1, cz. 3, Praha 1928, s. 788-289.

latach 40. XIII wieku[172]. Najnowsze badania historyczne wykazały, że przyczyn konfliktów szukać należy przede wszystkim w skomplikowanej wówczas sytuacji wewnętrznej Cesarstwa Niemieckiego i jego konfliktu z papiestwem. Wacław I i jego stronnicy należeli do ugrupowania wspierającego papiestwo (gwelfowie), zaś Przemysł i część szlachty znajdowali się w obozie cesarskim (gibelini). Wśród pozostałych przyczyn sporu wymienić należy niezadowolenie części możnych ze swojej pozycji na dworze królewskim. Konflikt wybuchł w roku 1248, a za jego początek uznaje się dwa wydarzenia. Pierwszym jest wydanie przez papieża Innocentego IV dokumentu, w którym każe rzucić ekskomunikę na czeską szlachtę, która pomimo rozkazu króla nie udała się na krucjatę przeciw cesarzowi. Drugim wydarzeniem było obranie przez kapitułę praską i część możnych w dniu 31 lipca 1248 roku Przemysła Ottokara królem Czech. Doprowadziło to do wybuchu otwartej wojny pomiędzy oboma stronnictwami. W ciągu trwającego niespełna rok konfliktu Wacławowi udało się odzyskać pozycję i zgromadzić siły, co umożliwiło pokonanie buntowników. W lecie 1249 popisano rozejm i doprowadzono do zgody pomiędzy Wacławem, a Przemysłem Ottokarem. Od tego momentu obaj wspólnie rządzili krajem. Wacław mianował swojego syna margrabią Moraw i księciem Austrii. Stary król zmarł w 1253 roku, kiedy Przemysław toczył walki w Styrii. Pomimo swojej nieobecności stany czeskie jednomyślnie obwołały go następcą tronu[173].

Rządy Przemysła Ottokara II (1253-1278)[174] uchodzą za złoty okres dynastii Przemyślidów, rozpoczęły się jednak od kontynuacji wojny z Węgrami o spadek po Bebenbergach. W 1252 roku Bela IV rozpoczął montowanie koalicji antyczeskiej, do której dołączyli się Kumanowie, książęta haliccy Daniel i Lew oraz polscy Bolesław Wstydliwy i Władysław Opolski. W tym samym roku jak podaje Kronika Pulkavy armie węgiersko-kumańskie najeżdżają Morawy, Austrię i Styrię. Rok później wojska węgierskie po raz drugi łupią Morawy, zaś połączone siły rusko-polskie uderzają na ziemię opawską, której jednak nie mogły zdobyć[175]. W odpowiedzi Przemysł Ottokar zawiązał sojusz z księciem wrocławskim Henrykiem oraz prze-

[172] J. Šusta, *Kritické přispěvky k počátkům Přemysla II Otokara,* „Český Časopis Historický", R. 21, 1916, s. 12-19.
[173] R. Antonin, *Ojciec i syn. Wacław I*…, s. 103-116.
[174] Osoba Przemysła Otokara II należy najlepiej opracowanych w historiografii czeskiej, zob. m. in: A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Otokara II. Studium z dziejów czeskiej polityki zagranicznej do drugiej połowy XIII wieku*, Katowice 1982; J. Hoensch, *Premysl Otakar II. von Böhmen: Der goldene König*, Graz-Wien-Köln 1989; V. Kofránková, *Zlatý král a chudý hrabě. Přemysl Otakar II. a Rudolf Habsburský v historické tradici*, Praha 2013; J. Kuthan, *Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku*, Praha 1991; *idem, Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. Král zakladatel a mecenáš*, Vimperk 1993; *idem, Premysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen: Höfische Kunst um die Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1996; O. Lorenz, *Geschichte König Ottokars II. von Böhmen und seiner Zeit*, Wien 1866; V. Novotný, *Rozmach české moci za Přemysla II. Otokara (1253-1271)*, „České déjiny", t. 1, cz. 4, Praha 1937; J. Šusta, *Kritické přispěvky k počátkům*…, s. 12-39; J. Žemlička, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha 2011.
[175] *Kronika Pulkavova*, [w:] FRB V, s. 143-145; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 76-77; J. Zob. również: DHn, ks. 7/8, s. 101-102, 116-117.

ciągnął na swoją stronę Władysława Opolskiego. Nieudała się za to próba nakłonienia księcia krakowskiego do opuszczenia obozu węgierskiego, co jednak nie przeszkodziło Przemysłowi w pozyskaniu relikwii św. Stanisława, kanonizowanego w Krakowie w 1253 roku. Mediacja papieża Innocentego IV doprowadziła w 1254 roku do zawarcia rozejmu pomiędzy Węgrami a Czechami. Pierwsi otrzymali wówczas część Styrii, zaś drugim przypadła jej pozostałość oraz całą Austria[176].

Zawarcie rozejmu z Belą IV umożliwiło Przemysłowi Ottokarowi II zaangażowanie się w zwołaną przez papieża krucjatę na Prusy, w celu ujarzmienia tamtejszych plemion. Po zgromadzeniu wielkich sił, na które składały się zastępy rycerzy z Czech, Moraw, Austrii, Niemiec i Śląska, w 1254 roku wyruszono w kierunku Prus. Walki z Prusami trwały jeszcze w 1255 roku i zakończyły się opanowaniem Sambii. Na pamiątkę pobytu króla czeskiego w Prusach, Krzyżacy na nowo podbitych terenach założyli miasto, które otrzymało nazwę Königsberg (Królewiec, obecnie Kaliningrad)[177].

Po powrocie z wyprawy krzyżowej Przemysł Ottokar na nowo zaangażował się w sprawy Rzeszy Niemieckiej, pochłoniętej od około 1250 roku wojną domową. Po śmierci Konradyna w 1254 roku, władzę przejmowali Wilhelm holenderski (pan. 1254-1256), Alfons Kastylijski (pan. 1257-1274) i Ryszard z Kornwalii (1256-1272). Byli to władcy słabi, mający niewielkie poparcie oraz nie interesujący się sprawami wewnętrznymi Niemiec. Sytuacja taka odpowiadała jednak poszczególnym władcom terytorialnym i książętom, którzy korzystając z braku zwierzchnich rządów umacniali stan swojego posiadania, co widać chociażby w walkach o spadek po Bebenbergach. Także papiestwo nie widziało potrzeby powoływania nowego cesarza, obawiając się powrotu polityki czasów ostatnich Hohenstaufów. Świadczą o tym kategoryczne zakazy odbywania elekcji przez papieży w latach 1266 i 1268[178]. Niezwykle interesującym zagadnieniem jest udział Przemysła Ottokara w wydarzeniach toczących się w czasie „Wielkiego bezkrólewia", który miał kilkakrotnie ubiegać się o koronę cesarską w Niemczech. Ostatnie badania prowadzone przez Antoniego Barciaka wykazały, iż władca Czech starał się o nią tylko na przełomie 1254 i 1255 roku. Kandydatura ta nie spotkała się z poparciem książąt niemieckich, którzy obawiali się wyboru potężnego króla czeskiego. Także w samych Czechach istniała spora grupa można sprzeciwiających się temu wyborowi. Obawiali się oni przede wszystkim wzrostu znaczenia Niemców w królestwie. Popierali go jednak du-

[176] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 34-55; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 289-292. O przekazaniu relikwii św. Stanisława pisze również Jan Długosz, zob. DHn, ks. 7/8, s. 117.
[177] J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 125-126; *Chronica terrae Prussiae*, [w:] MPH s. n. XIII, s. 102-104.
[178] A. Barciak, *Rywalizacja o tron rzymski*…, s. 67-74; O. Michel, *op. cit.*, s. 68-70.

chowni oraz miasta, liczące na opanowanie sytuacji wewnętrznej oraz zapewnienie bezpieczeństwa na drogach i szlakach. Sam Przemysł Ottokar z pewnością był zainteresowany sięgnięciem po diadem cesarski, ale nigdy jednak oficjalnie o niego nie zabiegał. Widmo objęcia tronu rzymskiego przewijało się w polityce króla, czego przykładem jest zaangażowanie się w sprawy Rzeszy i stosunek do panującym tam władców – Alfonsa Kastylijskiego i Ryszarda z Kornwali, a także chęć przewodzenia obronie chrześcijaństwa przed poganami i schizmatykami. Przemysłem Ottokarem II kierowały również inne, głębsze cele, którymi mogły być prywatne interesy dynastii Przemyślidów oraz Królestwa Czech[179].

W 1260 roku doszło do kolejnej rywalizacji o Austrię pomiędzy Czechami a Węgrami. W bitwie pod Kressenbrunn wojska czeskie wspomagane przez posiłki śląskie i austriackie pokonały armię Węgrów, wspieranych przez odziały ruskie i krakowskie. W wyniku bitwy Przemysł Ottokar opanował całą Austrię i Styrię, zaś rok później podpisał z Belą IV w Wiedniu pokój, którego gwarancją był jego ślub z wnuczką króla węgierskiego Kunegundą[180]. W 1268 roku król czeski zawiera układ na przeżycie z władcą Karyntii, Krainy i Marchii Windyjskiej Ulrykiem III Spanheim, swoim bratem ciotecznym, który rok później umiera, pozostawiając swoje posiadłości we władaniu Przemysła Ottokara II. Jednocześnie z pretensjami do tronu Karyntii występuje patriarcha Akwilei Filip, brat Ulryka, który zajmuje niektóre zamki[181].

Do ważnych wydarzeń dochodzi również na Węgrzech, gdzie w 1270 roku umiera król Bela IV, a jego następcą zostaje Stefan V, zainteresowany kontynuowaniem wojny z Czechami. W tym samym roku zawiązuje on sojusz patriarchą Filipem, rozpoczynając działania wojenne skierowane przeciw Czechom. Bronisław Włodarski uważał, że nie doszło wówczas do otwartej walki, gdyż obie strony nie były przygotowane na atak. W związku z tym podpisano rozejm na dwa lata. Nie trwał on jednak długo, gdyż Przemysław Ottokar ruszył na Filipa i zmusił go do zrzeczenia się praw do tronu Karyntii i Krainy[182]. Opanowanie terytorium rodu Spanheim umożliwiło również królowi czeskiemu wysłanie oddziałów do włoskiego miasta Cividale oraz zawładnięcie regionem Friuli[183]. W odpowiedzi wojska węgierskie wkraczają do Austrii. Rok później do walki po stronie Węgier opowiada się Henryk książę Bawarii, który atakuje Górną Austrię, zaś wojska polskie wsparte posiłkami ruskimi najeżdżają związany z Czechami Śląsk opolski. W sierpniu 1272 roku umiera Stefan V, a rządy po nim obejmuje

[179] A. Barciak, *Rywalizacja o tron rzymski*…, s. 74-88; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 126-132.
[180] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 58-64; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 320-321.
[181] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 73-74.
[182] B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 321-327.
[183] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 80.

jego syn Władysław. Na Węgrzech wybucha jednak wojna domowa, z którą wykorzystuje Przemysł Ottokar. Popiera on w walkach o tron Belę – syna brata swojej żony Kunegundy. Ten jednak szybko zostaje zamordowany. W związku z tym władca czeski podpisuje rozejm z księciem Bawarii i rozpoczyna gromadzenie armii, Węgrzy zaś atakują Morawy i Austrię[184].

Opanowanie przez Czechów Karyntii, Krainy oraz Friuli spowodowało, że władza Przemysła Ottokara II sięgała Adriatyku. Stał się on wówczas najpotężniejszym księciem Rzeszy, który jednocześnie mógł ingerować w sprawy miast północnej Italii. Tak spory wzrost potęgi Przemyślidów zaczął niepokoić nie tylko władców niemieckich ale również papieża, który w 1273 roku zezwolił na przeprowadzenie w Rzeszy nowej elekcji, mającej na celu wybranie króla. Pomimo tego w interesie książąt nie leżało oddanie korony najsilniejszemu spośród siebie. Toteż wybór padł na skromnego feudała niemieckiego, landgrafa górnej Alzacji Rudolfa Habsburga. Popierając tę kandydaturę elektorzy nie przypuszczali, że stać go będzie na rządy silnej ręki oraz rewindykację zdobytych przez nich uprawnień. Rudolf nie miał jednak zamiaru kontentować się samym tytułem króla Niemiec i szybko zabrał się za umocnienie swojej pozycji względem pozostałych książąt. Władca ten nie mógł pozwolić sobie na walkę ze wszystkimi książętami naraz, stąd postanowił wpierw skruszyć potęgę najsilniejszego z nich, czyli króla czeskiego[185].

Przemysł Ottokar nie zaakceptował wyboru Rudolfa i złożył do papieża protest, w którym skarżył się, że nie uwzględniono jego głosu elektorskiego i zakwestionowano zdobycze terytorialne w krajach austriackich. Nie godził się również z uznaniem Habsburga królem niemieckim. Stolica Apostolska po początkowym zachowaniu neutralności opowiedziała się jednak po stronie Rudolfa, który dzięki temu zyskał cennego sojusznika. Habsburg porozumiał się także z królem Węgier Władysławem. Przeciw Przemyślidzie wystąpili również namiestnik Karyntii i Krainy Filip Spanheim oraz niektórzy możni austriaccy i styryjscy, na czele z arcybiskupem salzburskim Fryderykiem z Walchen[186]. Szczególnie zdrada tego ostatniego była dla króla Czech dotkliwa, gdyż jak uważa A. Barciak zadała ostateczny cios panowaniu czeskiemu w Austrii[187]. Czarę goryczy przelało w 1276 roku wystąpienie możnych czeskich przeciw własnemu królowi. Na czele buntu stanęły rody Witkowiców oraz Bebeszowiców. Anonimowy autor Kroniki Dalimila za przyczynę rebelii uważał działania Przemysła Ottoka-

[184] B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 321-327.
[185] T. Manteuffel, *op. cit*., s. 307.
[186] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 82-83; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 136-144.
[187] A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii*…, s. 57.

ra, zmierzające do odebrania możnym majątków oraz zamków. Władca miał także wygnać z Czech Boresza z Rýzemburka i uwięzić Benesza II z Civilina[188].

Mimo iż Przemysł Ottokar II tracił poparcie, odmawiał stawienia się na sejmach Rzeszy w Spirze (1273) i Norymberdze (1274) oraz złożenia hołdu lennego. W 1276 roku Rudolf wysłał poselstwo aby jeszcze raz nakłonić króla czeskiego do zaakceptowania warunków. Gdy ten odmówił król niemiecki postanowił rozstrzygnąć sprawę za pomocą oręża. Zaczął montować wielką koalicję antyczeską składającą się z króla Węgier, papieża Grzegorza X, hrabiego Tyrolu Meinharda IV oraz Henryka bawarskiego. Armia Rudolfa po wkroczeniu do Austrii szybko zajęła miasta Linz i Enns, po czym dotarła do Wiednia. W między czasie wojska księcia bawarskiego zdobyły Górną Austrię, zaś hrabia Tyrolu bez walki pozyskał Styrię i Karyntię. Nagły atak zaskoczył władcę Czech, który w obozie pod Wiedniem zgodzić się musiał na podyktowane warunki. Uzgodniono wówczas, że Przemysł Ottokar zwróci wszystkie zdobyte po 1250 roku ziemie i złoży hołd lenny z Czech i Moraw. Ponadto córka Przemyslidy Agnieszka poślubić miała syna Rudolfa, zaś Wacław syn Przemysła, córkę króla Niemiec Jutę. Pokój nie trwał jednak długo. Przemysł Ottokar zwlekał z oddaniem niektórych zajętych zamków oraz wciąż tytułował się księciem Austrii, Styrii, Karyntii i Krainy. Dochodziło również w 1277 roku do starć granicznych. W czerwcu 1278 roku, jak podaje Norbert Mika, władca rozpoczął koncentrację wojsk[189]. Wówczas z kancelarii czeskiej wyszedł słynny manifest skierowany do książąt polskich, mówiący o podobnym języku i wspólnym pochodzeniu Czechów i Polaków. Celem tego dokumentu miało być nakłonienie książąt polskich do przyjścia z pomocą królowi Czech. Kwestia treści i autentyczności aktu zostały już szeroko omówione w literaturze i nie będziemy się tym zajmować[190]. Warto dodać, że akcję dyplomatyczną wśród Piastowiczów prowadził także z ramienia Rudolfa franciszkanin Henryk z Brene[191].

Ottokar oûz de Geul, autor Rymowanej Kroniki Styryjskiej podaje, że na wezwanie władcy Czech odpowiedziała większość z polskich książąt[192], jednak ostatnie badania A. Barciaka wykazały, że w końcowej rozgrywce pomiędzy władcami Czech i Niemiec brali udział głów-

[188] *Kronika tak řečeného Dalimila*…, s. 158-159. Zob. także: J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 145-147.
[189] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 83-89; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 137-144.
[190] Na temat manifestu Przemysła Ottokara zob.: A. Barciak, *W sprawie polityki Przemysła Ottokara II wobec Polski*, „Przegląd Historyczny", t. 65, 1974, z. 3, s. 549-550; T. Lehr-Spławiński, K. Piwarski, Z. Wojciechowski, *Polska-Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice-Wrocław 1947, s. 47-48; M. Pośpiech, *Problem autentyczności manifestu Przemysła Ottokara do książąt polskich*, „Studia Historyczne", t. XV, 1972, z. 4, s. 537-549; B. Ulanowski, *Przyczynki źródłowe do ostatnich lat panowania Ottokara II*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XII, Kraków 1888, nr 9.
[191] B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 342.
[192] *Ottokars Österreichische Reimchronik*, wyd. J. Seemüller, [w:] *Monumenta Germaniae Historica* (dalej MGH), *Deutsch Chroniken*, t. V, p. I, wyd. E. L. Dümmler, Hannover 1890, s. 201.

nie polscy najemnicy[193]. Ponadto armię Przemysła Ottokara zasilili baronowie ze Szwabii, Frankonii, Alzacji, Bawarii, Turyngii i Saksonii oraz odziały z Miśni, Brandenburgii i Pomorza Zachodniego. Rudolf Habsburg mógł liczyć na pomoc króla Węgier i jego Kumanów, księcia Bawarii Henryka, burgrabiego Norymbergii Fryderyka III, palatyna reńskiego Ludolfa oraz odziały z Turyngii, Alzacji, Szwabii, Austrii, Styrii i Karyntii. Do decydującej batalii doszło 26 sierpnia 1278 roku pod Dűrnkrut (Suchymi Krutami). Wojska czeskie przegrały bitwę, w której zginął Przemysł Ottokar II, zaś budowana przez niego potęga Przemyślidów chwilowo podupadła[194].

Zanim przejdziemy do omówienia stanu Królestwa Czech po 1278 roku, warto zatrzymać się jeszcze nad sytuacją wewnętrzną kraju za rządów Przemysła Ottokara II. W literaturze władca ten często tytułowany jest „królem żelaznym i złotym". Epitety te przypisać należy przede wszystkim bogactwu Przemyślidy oraz licznym wojnom jakie toczył z sąsiadami. Powyższe stwierdzenia odzwierciedlają również całe Królestwo Czeskie, które w tym okresie osiągnęło niebywały poziom rozwoju.

Wiek XIII to w dziejach Czech okres niezwykle głębokich przemian społecznych, gospodarczych oraz politycznych, którym podlegały wszystkie grupy społeczne. Zjawiska te doprowadziły w krótkim czasie do przeobrażenia monarchii Przemyślidów w regionalne mocarstwo, które w II połowie stulecia zdolne było do szeroko zakrojonej ekspansji zewnętrznej. Na rozkwit średniowiecznych Czech w XIII wieku wpływ niewątpliwie miała stabilizacja wewnętrzna i polityczna, związana ze zjednoczeniem kraju pod jednym władcą i wymarciem bocznych linii dynastii, osłabieniem Niemiec w wyniku walk Staufów z Welfami oraz otrzymaniem dziedzicznej korony królewskiej i usankcjonowaniem niezależnej pozycji czeskich władców. Zmiany te zapoczątkowane zostały już w okresie panowania Przemysław Ottokara I i Wacława I, jednak ich największa dynamika przypada na rządy Przemysła Ottokara II. Władca ten znany był ze swojej promiejskiej polityki, zaś miasta stanowiły ważny element jego strategii. W dobie jego panowania lokowano co najmniej 20 nowych miast, wiele innych otrzymało liczne nadania i wolności. Celem tak prowadzonej polityki była przede wszystkim chęć zasilenia skarbu państwa. Dochody płynęły nie tylko z handlu czy podatków, mieszczanie płacili również duże kwoty za przywileje wydawane przez króla. Miasta służyły także celom strategicznym, spełniały funkcje obronne i ochraniały ważne szlaki handlowe. Umacniały też władzę królewską w terenie. Przemysł Ottokar II prowadził także intensywną akcję

[193] A. Barciak, *Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami,* [w:] *Między Polską a Czechami. Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza*, red. A. Barciak, Wrocław 2012, s. 40-56.
[194] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 91-97; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 149-152.

kolonizacyjną na obszarach słabo dotąd zasiedlonych. Wiązało się to z koniecznością sprowadzania nowych kolonistów, pochodzących głównie z krajów niemieckich. Tak prowadzona polityka króla często skutkowała konfliktami z feudałami, czego przykładem jest bunt Vitkoviców z 1276 roku. Przyczyn waśni szukać należy w miejskiej polityce króla, który kosztem ograniczenia wpływu możnych, zwiększał uprzywilejowanie miast. Czescy feudałowie bali się odsunięcia od władzy i nie godzili się z nowym otoczeniem monarchy składającym się w większości z Niemców. Działania monarchy wpływały także na tę grupę społeczną, która jego wzorem również prowadziła szeroką akcję kolonizacyjną[195]. Skutkowało to tworzeniem się władztw terytorialnych opartych często, jak wykazały badania Sławomira Gawlasa, na zasadach lennych[196]. Jednocześnie rycerstwo z grupy uzależnionej od beneficjów czerpanych ze sprawowania urzędów na dworze królewskim, przekształciło się w szlachtę pobierającą korzyści głównie ze swoich włości. Na ten okres datuje się także liczne, prywatne fundacje architektoniczne (zamki, kościoły, klasztory)[197].

W celu wzmocnienia władzy królewskiej oraz zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa wewnętrznego w kraju Przemysł Ottokar II przeprowadził akcję rewindykacyjną dóbr królewskich oraz konsolidację państwa, polegającą na utworzeniu aparatu sprawnej centralnie kierowanej administracji. Powiązać z tym należy wzniesienie kilkunastu kamiennych zamków obronnych, stanowiących centra zarządu dóbr oraz siedziby urzędników terytorialnych niższego szczebla – burgrabiów, posiadających uprawnienia wojskowe oraz sądownicze w stosunku do podległej im ludności. Burgrabstwa takie z pewnością powstały wówczas w Zvikovie, Bezdězu, Lokecie, Kłodzku, Křivoklacie, Tachovie, a także zapewne w innych zamkach monarszych[198].

Czechy XIII wieku były państwem bogatym. Podstawą dochodów były zyski z licznych kopalni srebra i złota. Właśnie te kruszce w pewnych okresach umożliwiały Przemyślidom dominację nad sąsiadami. Bogactwa i potęga Przemysła Ottokara II budziły podziw i zazdrość innych władców. Ówcześni kronikarze pisali, że dochody króla Czech w niewielkim stopniu

[195] A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii*…, s. 29-30; *idem*, *Arengi i narracje dokumentów Przemysła Otokara II dla miast i mieszczan*, [w:] *Miasta w ciągu wieków. Wybrane problemy*, red. S. Michalkiewicz, Katowice 1988, s. 35; M. Pauk, *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI-XIII wiek*), Kraków-Warszawa 2000, s. 24-34; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 229-245.
[196] S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*…, s. 42-43.
[197] M. Pauk, *Działalność fundacyjna możnowładztwa*…, s. 190-192; idem, *Społeczne uwarunkowania powstania zamków możnowładczych w Czechach (XIII – pocz. XIV wieku)*, [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI od XV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego*, red. J. Wiesiołowski, J. Kowalskiego, Poznań 2001, s. 11-17.
[198] S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*…, s. 43; F. Kavka, *Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitřni kralovské politiky za poslednich Přemyslovců a za Jana Lucemburského*, „Československý Časopis Historický" (dalej ČČH), t. 88, 1990, s. 225-249; M. Pauk, *Działalność fundacyjna możnowładztwa*…, s. 26-27.

ustępowały dochodom sześciu niemieckich książąt[199]. Autor Kroniki Zbrasławskiej podał, że był to król dobry, gospodarny i sprawiedliwy[200].

Przemysł Ottokar II to pierwszy czeski władca, który wykorzystując swoją władzę, wywierał przemożny wpływ na władców piastowskich. Zagadnienie to zostało już szeroko opracowane w literaturze[201]. Stwierdzić tylko można, że Przemyślida nigdy nie traktował książąt dzielnicowych w Polsce jako równorzędnych partnerów. Byli oni dla niego tylko elementem szerokiej polityki, sojusznikami dostarczającymi siły zbrojnej. Za najważniejszego i najsilniejszego księcia polskiego król czeski uważał Bolesława Wstydliwego, o czym świadczą kontakty pomiędzy oboma monarchami. Najbliższe stosunki łączyły jednak Przemyślidę z śląskimi Piastowicami, szczególnie książętami wrocławskimi. Działania władcy czeskiego doprowadziły w 1270 roku do objęcia opieki nad małoletnim Henrykiem IV i w konsekwencji do realnej władzy w księstwie wrocławskim[202].

Po bitwie pod Suchymi Krutami zwycięskie armie ruszyły w kierunku Moraw i Czech, aby rozpocząć walki o ziemie Przemyślidów. Wojska węgierskie dowodzone przez króla Władysława zamierzały splądrować Morawy, lecz zostały one powstrzymane przez Rudolfa Habsburga, który zajął te tereny, po czym skierował się do Czech. Nie udało mu się jednak zająć Pragi, ponieważ wcześniej zdążył wkroczyć tam margrabia brandenburski Otton. W międzyczasie do Czech wkroczył również książę wrocławski Henryk Probus, który powołując się na pokrewieństwo z Przemysłem Ottokarem zamierzał zasiąść na tronie i wziąć pod opiekę małoletniego Wacława, syna zmarłego króla. Napiętą sytuację uspokoiła dopiero ugoda podpisana jesienią 1278 roku w Sedlcu koło Kutnej Hory przez wszystkich władców. Wznawiała ona postanowienia pokoju wiedeńskiego z 1261, margrabia Otton otrzymał we władanie Czechy i opiekę nad królewiczem Wacławem (póki ten nie uzyska pełnoletności), Rudolf Habsburg przez pięć lat miał dzierżyć Morawy, Henryk Probus uzyskał ziemię kłodzką, zaś wdowa po Ottokarze Kunegunda dostała ziemię opawską[203].

Okres od 1278 do 1283 był niezwykle ciężki dla Królestwa Czech, pozbawionego prawowitego monarchy. Brak silnej władzy sprzyjał decentralizacji państwa i anarchii, dodatkowo

---

[199] A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii*…, s. 30-31; J. Janáček, *Stříbro a ekonimika českých zemi ve 13. století*, ČČH, t. 20, 1975, nr 5, s. 875-906.
[200] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 9.
[201] A. Barciak, *W sprawie polityki*…, s. 545-550; *idem, Ideologia polityczna monarchii*…, s. 89-98; *idem, Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, Katowice 1992, s. 91-104; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 2 i nast. – w cytowanych pracach podana również szersza literatura.
[202] A. Barciak, *W sprawie polityki*…, s. 545-550; *idem, Czechy a ziemie południowej Polski*…, 91-104; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 324-325.
[203] L. Jan, *Václav II. král na stříbném trůnu*, Praha 2015, s. 30-32; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 153- 155, *idem, Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278-1301)*, Praha 2017, s. 48-50.

w latach 1279-1280 Czechy i Morawy nawiedziły klęski nieurodzaju i głodu. Regencyjne rządy brandenburskie były ciężkie i surowe, wojska margrabiego często dopuszczało się rabunków i wymuszały kontrybucje. Dodatkowo Otton IV uwięził wdowę po Przemyśle Ottokarze II Kunegundę, co groziło interwencją zbrojną Rudolfa. Dopiero mediacja panów czeskich na czele z biskupem ołomunieckim Brunonem, doprowadziła do ugody i wypuszczenia księżnej, która osiadła wówczas w Opawie. Do ziemi opawskiej prawa rościł sobie również naturalny syn zmarłego króla czeskiego Mikołaj, który po bitwie pod Dürnkrut dostał się do węgierskiej niewoli. Tereny te otrzymał od swojego ojca w 1269 roku jako uposażenie i teraz zapragnął objąć je w posiadanie. W tym celu szukał pomocy u księcia wrocławskiego Henryka IV. W 1281 roku na dwór królowej przybył Zawisza z Falkensteinu, głowa rodziny Vitkoviców, przebywający wcześniej na wygnaniu, wskutek konfliktu rodu z królem Czech w 1276 roku. Szybko zyskał duże wpływy u królowej i decydował w wielu ważnych państwowych sprawach. Według B. Włodarskiego był on zwolennikiem kontynuacji austriackiej polityki Przemysła Ottokara II, co budziło zdecydowany sprzeciw części możnowładztwa, niegodzącej się z pozycją jaką zajmował Zawisza. Na taki rozwój sytuacji nie mógł pozwolić także Rudolf Habsburg, który zbliżył się do opozycji Witkovica. Doprowadziło to do stworzenia prohabsburskiego obozu, który w niedalekiej przyszłości będzie miał duży wpływ na kierunek polityki Wacława II[204].

Regencyjne rządy Ottona IV w Czechach były także bardzo istotne dla rodzącej się tam wspólnoty panów czeskich, którzy stali się wyrazicielami interesów państwa. Wobec licznych napadów i utarczek z wojskiem brandenburskim oraz groźbą najazdów zewnętrznych, nastąpił wówczas gwałtowny rozwój architektury obronnej. Umocnione siedziby miały zabezpieczyć możnych przed wyprawami rabunkowymi oddziałów margrabiego, a także rodzimych wojsk. Zresztą wielu rycerzy czeskich i morawskich w tym czasie uprawiało raubritterstwo, najeżdżając sąsiednie dobra i miasta, z kolei ich warowne zamki pełniły funkcję rozbójniczych gniazd[205].

Po śmierci Przemysła Ottokara szlachta staje się głównym obok miast czynnikiem pacyfikującym i wprowadzającym ład w państwie[206]. Na przełomie 1281/1282 grupa możnych, na czele z biskupem praskim Tobiaszem, rozpoczęła negocjacje z Rudolfem oraz Ottonem brandenburskim, których celem było sprowadzenie młodego Wacława II do Pragi i osadzenie go

[204] L. Jan, *Václav II*…, s. 33-61.; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 355-363; J. Žemlička, *Do tří korun*…, s. 50-84.
[205] T. Durdík, *Encyklopedie Českých hradů*…, s. 20-22; M. R. Pauk, *Społeczne uwarunkowania powstania zamków*…, s. 14.
[206] W. Iwańczak, *Tropem rycerskiej przygody. Wzorzec rycerski w piśmiennictwie czeskim XIV wieku*, Warszawa 1985, s. 39.

na czeskim tronie. Plan ten osiągnięty został w 1283 roku i po wpłaceniu wysokiego okupu Przemyślida powrócił do Królestwa Czech[207]. Równocześnie do Pragi przybyła królowa-wdowa Kunegunda oraz Zawisza z Falkensteinu, który od samego początku zdobywa wielki wypływ na młodego królewicza. W styczniu 1284 roku Zawisza poślubił Kunegundę, jeszcze bardziej umacniając swoją pozycję. Rok później w Chebie doszło do wielkiego zjazdu przedstawicieli Rzeszy Niemieckiej, na którym gościli także Rudolf Habsburg oraz Wacław II, który złożył hołd lenny z Czech i Moraw królowi Niemiec. W jego trakcie odbyła się także uroczystość zaślubin Wacława II z Jutą Habsburżanką. Po ślubie młoda para została jednak rozdzielona, ponieważ córka władcy Niemiec nie uzyskała zgody na podróż do stolicy Czech. Przyczyną tego był sprzeciw Rudolfa, który nie godził się na pobyt córki w Pradze twierdząc, iż panuje tam zgorszenie. W rzeczywistości król Niemiec tym sposobem chciał zmusić Wacława II aby ten usunął z dworu Zawiszę. Śmierć Kunegundy w 1285 roku nie zachwiała pozycją Vitkovica, który rok później wraz z Wacławem udał się na Morawy, aby zbrojnie stłumić powstanie tamtejszych możnych[208].

Z upływem czasu Zawisza tracił jednak wpływ na Wacława, na korzyść biskupa praskiego Tobiasza, który po porozumieniu się z Rudolfem sprowadził do Pragi Jutę. Jej przybycie zachwiało pozycją Vitkovica, który usunął się z dworu książęcego i udał się do swojego zamku w Fürstenbergu. Nie czekając długo rozpoczął poszukiwanie nowych sojuszników, mogących mu pomóc odzyskać władzę. W tym celu pośpieszył na Węgry, gdzie wszedł w kontakty z królem Władysławem, którego siostrę Elżbietę poślubił. Z tego związku narodził się syn, na chrzest którego możny chciał zaprosić króla Węgier oraz Wacława II. Władca Czech zażyczył sobie jednak, aby Zawisza przybył z zaproszeniem osobiście do Pragi. Gdy tak się stało, Wacław za namową części możnych oraz swojej żony Juty uwięził Zawiszę, którego następnie w 1290 roku nakazał stracić[209].

Po usunięciu Zawiszy na dworze Wacława II przewagę zyskało stronnictwo prohabsburskie, na czele którego stał biskup praski Tobiasz. Także Rudolf Habsburg czynił zabiegi, aby odwrócić uwagę młodego księcia czeskiego od krajów austriackich, które chciał nadać swojemu synowi Albrechtowi. Idealnym kierunkiem wydawały się rywalizujące ze sobą księstwa śląskie, a w dalszej perspektywie pozostałe ziemie Piastów[210]. Wacław II po uporządkowaniu

[207] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 19-20. Zob. także: K. Charvátova, *Václav II. Král český a polský*, Vyšehrad 2007, s. .66-74; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 158-161.
[208] R. Antonin, *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1283-1300,* Brno 2009, s. 71-91; K. Charvátova, *Václav II. Král český*…, s. 79-91; L. Jan, *Václav II*…, s. 71-85.
[209] K. Charvátova, *Václav II. Král český*…, s. 92- 104, 108-113; L. Jan, *Václav II*…, s. 87-96, 115-116; J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 166-170.
[210] Zob. R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 148-161.

sytuacji w kraju oraz wzmocnieniu swojej władzy rzeczywiście przystąpił do przygotowań podboju Śląska i Małopolski.

Królestwo Czeskie pod władzą ostatnich Przemyślidów, poczynając od Przemysła Ottokara I rządzącego od 1192 roku, wyrastało na najsilniejsze państwo w regionie, zdolne do prowadzenia szerokiej i ekspansywnej polityki zagranicznej. Na rozkwit średniowiecznych Czech w XIII wieku wpływ miała niewątpliwie stabilizacja wewnętrzna oraz osłabienie władzy cesarskiej w Rzeszy. Bardzo duże znaczenie miało także podniesienie Czech do rangi królestwa w 1298 roku a także potwierdzenie dziedziczności korony królewskiej w 1212 przez cesarza Fryderyka. Strategiczne położenie na przecięciu ważnych szlaków handlowych oraz wielkie zyski czerpane z wydobycia srebra i złota, a także rozsądna polityka dynastyczna umożliwiały królom czeskim prowadzenie sprawnej polityki. Również sytuacja geopolityczna była dla Przemyślidów niezwykle korzystna. Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego w okresie panowania Fryderyka II toczyło zacięte boje z Państwem Papieskim, natomiast od 1254 roku pogrążyło się w wielkim kryzysie, który negatywnie wpływał na pozycję poszczególnych księstw Rzeszy. Umiejętne lawirowanie pomiędzy wybranymi frakcjami przynosiło Królestwu Czeskiemu korzyści, a także zapewniło dominującą pozycję oraz głos elektorski przy wyborach króla Niemiec. Również pozostali sąsiedzi Przemyślidów mieli spore problemy. Węgry targane były konfliktami wewnętrznymi króla ze szlachtą, w dodatku w 1241 roku zniszczył je najazd tatarski. Rozbite na dzielnice Królestwo Polskie rządzone było przez licznie rozrodzoną dynastię Piastów, niejednokrotnie słabych i skłóconych. Nie byli oni wstanie konkurować z Przemyślidami, często zresztą uciekali się do próśb o pomoc i wsparcie Czechów, co skutkowało niejednokrotnie popadaniem w polityczną zależność.

Zaistniałą sytuację geopolityczną skutecznie potrafili wykorzystać ambitni władcy czescy. Przemysł Ottokar I uniezależnił swoje królestwo od Cesarstwa Niemieckiego oraz zapewnił dziedziczność korony. Politykę tę kontynuował jego syn Wacław I, który umocnił swoje królestwo na arenie międzynarodowej, dzięki czemu mógł zaangażować się w walkę o spadek po Babenbergach. Po śmierci Wacława I w 1253 roku władzę przejął Przemysł Ottokar II, który w znaczący sposób przyczynił się do wzrostu potęgi Czech. Po długoletnich zmaganiach udało mu się opanować Austrię i Styrię, zaś w 1269 roku wykorzystując swoje powiązania rodzinne z rodem Spanheim zdobył władzę w Karyntii i Krainie. Pozycja Przemyślidy była na tyle silna, że podjął on próbę zdobycia korony cesarskiej. Właśnie potęga króla czeskiego była poniekąd przyczyną jego zguby. Wybrany w 1273 roku nowy król Niemiec Rudolf Habsburg rozpoczął akcję rewindykacji bezprawnie zagarniętych ziem niemieckich, w tym krajów austriackich. Doprowadziło to do otwartego konfliktu z Czechami. Rudolf zdawał

sobie sprawę z potęgi Przemysła Ottokara, dlatego też zmuszony był szukać sojuszników. Stworzonej wówczas koalicji antyczeskiej udało się pokonać w bitwie pod Dürnkrut czeskiego monarchę, którego śmierć oraz następstwa przegranej wojny spowodowały, że Czechy pogrążyły się w kryzysie. Sytuacja unormowała się dopiero w 1283 roku wraz z objęciem tronu przez Wacława II. Młody władca szybko ustabilizował sytuację wewnętrzną kraju i odbudował międzynarodową pozycję.

XIII wiek to dla Czech również okres wielu zmian społecznych oraz gospodarczych, obejmujących wszystkie grupy ludności. Nastąpił wówczas bardzo prężny rozwój miast oraz kolonizacji na prawie niemieckim. Wiek ten to także narodziny świadomości i poczucia narodowego Czechów, szczególnie wśród szlachty, czego wyrazem był rozwój dziejopisarstwa pisanego w języku czeskim (np. *Kronika Dalimila*). Świadectwem poczucia narodowego rycerstwa było wytworzenie się znaków herbowych, pieczęci i więzi rodowych[211].

3. 2. Sytuacja Polski dzielnicowej i walka o tron krakowski w końcu XIII stulecia

Rozbite na dzielnice Królestwo Polskie w XIII wieku w przeciwieństwie do Czech było państwem słabym, rządzonym przez zwaśnionych i rywalizujących ze sobą władców piastowscy. Składało się z kilku dzielnic, których liczba była jednak większa iż ustalał to w 1038 roku testament Bolesława Krzywoustego. Śląsk miał w tym czasie już trzech władców, a wkrótce nastąpić miały dalsze jego podziały. Nadal zwartymi i silnymi blokami, rządzonymi przez pojedynczych książąt były: dzielnica senioralna, czyli ziemie małopolska i sandomierska, Wielkopolska, będąca pod zwierzchnią władzą Mieszka Starego oraz Mazowsze, Kujawy, Sieradz i Łęczyca, rządzone przez Konrada zwanego Mazowieckim. Najsilniejszą i najważniejszą dzielnicą w początkach XIII wieku była Małopolska pomimo, iż władza księcia-seniora była już w tym czasie iluzoryczna[212]. Toczono o nią jednak zacięte boje, szczególnie po śmierci Bolesława Kędzierzawego (zm. 1173), a następnie Kazimierza II Sprawiedliwego (zm. 1194). Pretendentami do objęcia tronu krakowskiego byli wówczas książę wielkopolski Mieszko Stary (zm. 1202), Władysław Laskonogi (zm. 1231), książę raciborsko-opolski Mieszko Plątonogi (zm. 1211) oraz syn Kazimierza Leszek Biały, który w 1206 roku na stałe ugruntował sobie władzę na Wawelu[213].

---

[211] Zob.: J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 81-109, 229-261.

[212] A. Gąsiorowski, *Rozbicie dzielnicowe i odrodzenie Królestwa Polskiego (1138-1333),* [w:] *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, Warszawa 1976, s. 144-146; H. Samsonowicz, *Historia Polski do 1795 roku*, Warszawa 1985, s. 46-48.

[213] Wszyscy wyżej wymienieni panujący posiadają monografie, zawierające charakterystykę ich rządów, zob.: M. Chrzanowski, *Leszek Biały. Książę krakowski i sandomierski, Princeps Poloniae (ok. 1188 – 23/24 listopada 1227)*, Kraków 2013; J. Dobosz, *Kazimierz II Sprawiedliwy*, Poznań 2011; N. Mika, *Mieszko. Książę raciborski i*

Śmierć Mieszka III w 1202 roku, panującego w Poznaniu i Krakowie spowodowała, iż zgodnie z ustaleniami księcia z wdową po Kazimierzu Sprawiedliwym Heleną, władzę w Małopolsce obejmie jej syn Leszek zwany Białym. Młody władca napotkał jednak opór możnych krakowskich, na których czele stali wojewoda Mikołaj Gryfita i biskup Pełka, żądających odsunięcia od władzy wojewody sandomierskiego Gaworka. Wobec odmowy żądań na władcę Krakowa powołano Władysława Laskonogiego, który jednak władzę sprawować miał jedynie do czasu uzyskania przez Leszka pełnoletności[214]. W 1205 roku na Małopolskę najechały wojska ruskie, dowodzone przez księcia halickiego Romana, które dotarły aż nad Wisłę. Na drugim jej brzegu rozlokowały się oddziały Leszka Białego i księcia mazowieckiego Konrada. Doszło wówczas do bitwy pod Zawichostem, w trakcie której zginał władca Halicza[215]. Przyczyny najazdu ruskiego na Małopolskę nie zostały jeszcze dostatecznie wyjaśnione, lecz historycy przypuszczają, że mógł on być spowodowany intrygami Władysława Laskonogiego, zmierzającego do opanowania ziemi sandomierskiej lub chęcią opanowania przez Romana kasztelanii lubelskiej[216]. Skutkiem zwycięstwa było wzmocnienie pozycji Leszka Białego, który już w 1206 roku w wyniku śmierci wojewody krakowskiego Mikołaja i wygnania Władysława Laskonogiego, objął tron wawelski. Porażka pod Zawichostem miała także daleko idące konsekwencje dla Rusi halickiej, ponieważ wskutek nagłego zgonu Romana, władzę w kraju i opiekę nad jego małoletnimi synami Danielem i Wasylem objęła ich matka, która musiała mierzyć się z silną opozycją bojarów oraz innych książąt ruskich. Do rywalizacji o wpływy i panowanie nad Rusią włączyli się także władca Węgier Andrzej II, który nawet przyjął tytuł króla Halicza i Włodzimierza oraz Leszek Biały. Sytuacja wewnętrzna Halicza i polityka wschodnia przez długi okres czasu stanowiły ważny element rządów Leszka. Polityka ta przejawiała się przede wszystkim wspieraniem poszczególnych frakcji biorących udział w walkach o władzę nad Rusią. W 1214 roku doszło do podpisania węgiersko-polskiego porozumienia, zwanego traktatem spiskim. Postanowiono w nim, iż rządy w Haliczu obejmie syn króla węgierskiego Kolomana, który poślubi córkę Leszka Białego Salomeę. Ponadto władca Krakowa obejmował w posiadanie ziemie lubaczowską i przemyską, zaś księstwo

---

Pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (1142-1211), Kraków 2017; M. Przybył, *Mieszko III Stary*, Poznań 2002; *idem*, *Władysław Laskonogi, książę wielkopolski 1202-1231*, Poznań 2015; S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1881.

[214] H. Samsonowicz, *Historia Polski do 1795* roku…, s. 48; S. Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 257-258. Zob. także: DHn., k. 5/6, s. 227-235.

[215] DHn., ks. 5/6, s. 238-245.

[216] L. Słupecki, *Bitwa pod Zawichostem, 19 czerwca 1205 roku*, [w:] *Szkice Zawichojskie*, red. T. Dunin-Wąsowicz, S. Tabaczyński, Zawichost 1999, s. 96-102; Z. Szambelan, *Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII wieku*, AUL. Folia Historica, 1989, nr 36, s. 8-16; B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 25-30.

halickie przekształcono w królestwo. Traktat spiski miał na celu pogodzenie sprzecznych interesów Polski i Węgier na Rusi oraz zapewnić jej wewnętrzną stabilizację. Jednak już w następnym roku Leszek Biały osadził we Włodzimierzu Daniela halickiego, który wchodząc w porozumienie z innymi książętami ruskimi najechał zbrojnie Halicz, zmuszając Kolomana do szukania pomocy u swego ojca Andrzeja II. Król Węgier atakując Ruś liczył na pomoc wojsk polskich lecz gdy się jej nie doczekał, wykorzystując jako pretekst osadzenie Daniela we Włodzimierzu opanował Przemyśl i Lubaczów. W niedługim czasie osłabienie wpływów krakowskich w Haliczu wykorzystał Daniel, który usamodzielnił się i rozpoczął ekspansję terytorialną, co spowodowało ponowne zbliżenie władców Małopolski i Węgier. W 1221 roku podpisano pakt pokojowy, który jednak nie trwał długo, gdyż walki wznowiono po krótkim czasie. Na tym etapie wojny Leszek Biały nie wyniósł już żadnych korzyści, zaś jego nagła śmierć w 1227 roku zakończyła na pewien okres polską aktywność na wschodzie[217].

W polityce wewnętrznej Leszek Biały opierał się w głównej mierze na Kościele. Poparł reformy arcybiskupa Henryka Kietlicza, zaś w 1207 roku uzyskał od papieża Innocentego bullę protekcyjną. Wydał dwa wielkie przywileje w Borzykowej (1210) i Wolborzu (1215), w których nadał duchowieństwu polskiemu immunitety sądowe i gospodarcze, a także potwierdził wieczyste posiadanie dóbr[218]. Pomimo tego papież w 1210 wskutek działań książąt śląskich nakazał, aby w Polsce przywrócono zasadę senioratu. Spowodowało to najazd księcia raciborskiego Mieszka Plątonogiego, seniora dynastii na Kraków, który na kilka miesięcy go opanował[219].

Panowanie Leszka Białego przyniosło także liczne reformy wewnętrzne, na przykład w zakresie prawa górniczego, czy organizowania gmin miejskich i wiejskich, być może już z prawem niemieckim, czego przykładem była pierwsza lokacja Krakowa[220]. W czasie swoich rządów książę krakowski wielokrotnie brał udział w sporach wewnętrznych pomiędzy pozostałymi Piastami. Wiernym stronnikiem Leszka był jego brat Konrad, panujący na Mazowszu i Kujawach, ponadto wspólne interesy łączyły go z Kazimierzem opolskim i Władysławem Odonicem, któremu udzielił poparcia w starciu z Władysławem Laskonogim. Henryk Samso-

[217] S. Szczur, *op. cit.*, s. 259-261; B. Włodarski, *Polska i Ruś*…, s. 31-90.
[218] H. Samsonowicz, *Historia Polski do 1795 roku*…, s. 59. Więcej na temat przywilejów zob.: M. Fąka, *Synody arcybiskupa Henryka Kietlicza (1199-1219)*, „Prawo Kanoniczne" t. 12, 1969, nr 3-4, s. 102-103, 110-112.
[219] H. Samsonowicz, *Historia Polski do 1795 roku*…, s. 48. Na ten temat zob.: J. Horwat, *Mieszko I Plątonogi, książę raciborski, opolski oraz krakowski 1131-1211*, [w:] *Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. W. Bukowski et all., Kraków 1995, s. 207-220; N. Mika, *Kraków w polityce księcia Mieszka - syna Władysława II Wygnańca*, [w:] *Mieszko IV Laskonogi, książę raciborski i dzielnicowy władca Polski oraz jego dziedzictwo*, red. idem, Racibórz 2011, s. 14-24.
[220] J. Wyrozumski, *Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim?* [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. *idem*, Kraków 2007, s. 125.

nowicz w biogramie księcia krakowskiego stwierdził, iż należał on do tak zwanej koalicji młodszych książąt piastowskich, która nie była zainteresowana utrzymaniem zasady seniora-tu[221]. Nie można jednak wykluczyć, iż Leszek angażując się w spory pomiędzy pozostałymi Piastami, szczególnie na terenie Wielkopolski, pragnął uchodzić jako pan Krakowa, za zwierzchnika pozostałych władców. Z pewnością zasadą tą kierował się w stosunku do Pomorza i Prus, ale na dłuższą metę polityka ta okazała się nieskuteczna, a nawet tragiczna. Ma obszarach północnej Polski książę realizował dwa cele. Pierwszym było utrzymanie nominalnej władzy zwierzchniej nad Pomorzem Gdańskim, drugim chęć ekspansji terytorialnej na obszarze Prus[222]. W 1212 roku na zorganizowanym w Mąkolnie synodzie spotkali się Leszek, Konrad mazowiecki oraz Mściwój I, władca Pomorza. Obradowano wówczas nad organizacją misji chrześcijańskich na terytorium pruskim, czego skutkiem było między innymi poparcie akcji chrystianizacyjnej realizowanej przez biskupa Chrystiana[223]. Być może sprawy pomorsko-pruskie omawiane były także w 1217 roku podczas zjazdu w Dankowie, gdzie spotkali się Leszek Biały i Henryk Brodaty. Następstwem zjazdu mogły być dwie wyprawy krzyżowe do Prus w latach 1222 i 1223[224].

W trakcie spotkania w Dankowie książę krakowski zdecydowanie zmienił również obóz polityczny, porzucając dotychczasowego sojusznika Władysława Odonica i zbliżając się do Henryka Brodatego. W niedługim czasie w Sądowlu do sojuszu książąt wrocławskiego i krakowskiego dołączył Władysław Laskonogi. W 1227 roku Leszek oraz Henryk pośpieszyli z pomocą księciu wielkopolskiemu, atakowanemu przez wojska Odonica. Ekspedycją tą książę krakowski planował także przywrócić władzę zwierzchnią nad emancypującym się księciem gdańskim Świętopełkiem[225]. Doszło wówczas do wiecu w Gąsawie, na którym spotkali się książęta: krakowski, wrocławski, wielkopolski i mazowiecki, niespodziewanie zaatakowani jednak przez Odonica i Świętopełka. W trakcie napadu Henryk Brodaty został ciężko ranny, zaś Leszek Biały zabity[226].

Panujący na Mazowszu i Kujawach od 1202 roku Konrad, młodszy brat Leszka Białego, w realizacji politycznych celów ściśle związany był z księciem krakowskim. Razem ze starszym

[221] H. Samsonowicz, *Leszek Biały*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 141.
[222] *Ibidem*, s. 142.
[223] *Ibidem*, s. 142; M. Fąka, *op. cit.*, s. 107-108.
[224] J. Wyrozumski, *Historia Polski do 1505*…, s. 128-130. Na temat wypraw krzyżowych z lat 1222-1223 zob. M. Biskup, G. Labuda, *op. cit*., s. 88-90.
[225] S. Szczur, op. cit., s. 182-183; J. Wyrozumski, *Historia Polski do 1505*…, s. 129-130.
[226] DHn., 5/6, ks. 6, s. 307-311; S. Szczur, *op. cit.*, s. 182-183. Na temat śmierci Leszka Białego i zjazdu w Gąsawie zob.: G. Labuda, *Śmierć Leszka Białego (1227)*, „Roczniki Historyczne", R. LXI, 1995, s. 7-35; J. Umiński, *Śmierć Leszka Białego*, „Nasza Przeszłość" (dalej NP), t. 2, 1947, s. 3-36; B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 234-238.

bratem prowadził akcje zbrojne na Rusi oraz popierał reformy Kościoła wprowadzane przez arcybiskupa Kietlicza, czego wyrazem były przywileje borzykowski i wolbromski. Konrad wielokrotnie również wspierał zbrojnie także Władysława Odonica w jego walkach o prymat nad Wielkopolską. Największa uwaga księcia mazowieckiego skupiona była na północnej i wschodniej granicy królestwa, skąd zagrażały mu najazdy Prusów, Jaćwingów i Litwinów. Z tego też powodu Konrad popierał liczne inicjatywy związane z ruchem krucjatowym i chrystianizacyjnym na terytorium pruskim, dającym nadzieję na zabezpieczenie granic i nowe nabytki terytorialne. Z czasem jednak zagrożone plemiona pruskie przeszły do ofensywy i zagroziły należącej do Konrada ziemi chełmińskiej. W celu jej obrony książęta piastowscy postanowili zorganizować stała obronę granicy, składającą się z pocztów rycerskich z całej Polski. Najazdy pruskie oraz waśnie pomiędzy poszczególnymi książętami piastowskimi i możnymi spowodowały, że system ten wkrótce upadł[227]. Wówczas to podjęto decyzję o sprowadzeniu na pogranicze prusko-mazowieckie Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego, który wspomógłby zbrojnie Konrada i biskupa Chrystiana w walkach z Prusami. Obecnie uważa się, iż pomysł osadzenia Krzyżaków na ziemi chełmińskiej pojawił się nie na dworze księcia mazowieckiego, a wrocławskiego Henryka, posiadającego szerokie koneksje na zachodzie. Propozycja ta zyskała poparcie w szerokich kręgach społecznych w Polsce, na czele z biskupem płockim i księciem mazowieckim. Po wieloletnich negocjacjach z przedstawicielami Zakonu, w 1228 roku Konrad Mazowiecki wydał odpowiednie dokumenty, w których nadawał im ziemię chełmińską w posiadanie[228].

Pojawienie się Krzyżaków na ziemi chełmińskiej i rozpoczęcie przez nich akcji systematycznego podboju plemion pruskich umożliwiło Konradowi mazowieckiemu otworzenie drugiego frontu działań, którego celem było zdobycie Krakowa, pozbawionego władcy w wyniku tragicznej śmierci Leszka Białego w 1227 roku. Wydarzenia z Gąsawy otwierają długi okres zmagań o panowanie nad Małopolską, bowiem syn Leszka Bolesław, zwany później Wstydliwym był jeszcze dzieckiem. W tej sytuacji pojawiło się kilku pretendentów do opieki nad małoletnim księciem i sprawowaniem rządów regencyjnych. Jednak możni krakowscy, chcieli podobnie jak po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego, aby władzę w imieniu Bolesława sprawowali jego matka Grzymisława, wojewoda i biskup krakowski. Stało to w sprzeczności z

[227] S. Szczur, *op. cit.*, s. 304-306. Na temat Konrada Mazowieckiego i jego rządów zob.: H. Samsonowicz, *Konrad I Mazowiecki*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*…, s. 178-185; *idem*, *Konrad mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*, Kraków 2017.
[228] M. Biskup, G. Labuda, *op. cit.*, s. 118-121; S. Szczur, *op. cit.*, s. 306-308.

ustaleniami Leszka Białego, który w pewnym okresie swoich rządów zawarł układ na przeżycie z Władysławem Laskonogim[229].

Obejmujący władzę w Wielkopolsce po śmierci ojca Mieszka Starego w 1202 roku Władysław Laskonogi nie spodziewał się, że jego rządy w większości skupią się na konfliktach wewnętrznych i walce o utrzymanie panowania. Już w 1206 roku doszło do ostrego sporu pomiędzy księciem, a arcybiskupem Henrykiem Kietliczem, który wprowadzając reformy papieża Innocentego III rozpoczął proces emancypacji Kościoła spod władzy świeckiej. Książę mianując biskupa w Poznaniu sprzeciwiał się ustaleniom soboru, co wywołało gniew arcybiskupa i obłożenie Laskonogiego klątwą. Z konfliktu skorzystać chciał także bratanek księcia Władysław Odonic, domagający się wydania mu osobnej dzielnicy. Książę wielkopolski obu swoich oponentów wygnał. Znaleźli oni wówczas schronienie na Śląsku u Henryka Brodatego, który wymógł na Laskonogim ich powrót i zażądał, aby ten wydzielił bratankowi osobną dzielnicę z Kaliszem jako siedzibą. W 1216 roku Odonic najechał zbrojnie stryja i opanował Poznań. Skutkiem tego było upomnienie się Henryka Brodatego o przekazanie mu ziemi kaliskiej. Rok później w Sądowlu doszło do porozumienia się Laskonogiego z książętami wrocławskim i krakowskim, którzy wsparli go w walce z Odonicem, dzięki czemu stary władca odzyskał większość swoich dawnych ziem, poza lubuską, która przekazana została Brodatemu. Wygnany z kraju Władysław Odonic nieudanie szukał pomocy na Węgrzech. Zyskał natomiast sojusznika na Pomorzu Gdańskim w osobie księcia Świętopełka, dzięki któremu udało się mu podbić niewielki pas ziem nadnoteckich z grodami w Ujściu i Nakle. Tereny te następnie stały się bazą wypadową do zdobycia władzy w całej dzielnicy, bowiem już w 1226 roku doszło do nowej wojny pomiędzy oboma władcami. Walki te uniemożliwiły w 1227 roku Laskonogiemu dochodzenia swoich praw do Krakowa, natomiast z pretensjami do sukcesji po Leszku Białym wystąpił Konrad mazowiecki. Uważany za autokratę władca Mazowsza nie był jednak popierany przez małopolskich możnych, którzy z obawy przez zbrojnym podbojem zaprosili w 1228 roku do Krakowa Laskonogiego. Ten propozycję przyjął i dokonał adopcji Bolesława Wstydliwego czyniąc go swoim następcą w Krakowie i w Poznaniu, jednocześnie w celu wzmocnienia swego panowania wydał możnowładztwu krakowskiemu wielki przywilej w Cieni, gwarantujący prawa i przywileje[230].

Książę wielkopolski nie był jednak w stanie walczyć z Władysławem Odonicem i Konradem Mazowieckim jednocześnie, zmuszony został więc do opuszczenia Krakowa. W jego

[229] S. Szczur, *op. cit.*, s. 261-262.
[230] S. Szczur, *op. cit.*, s. 271-274; B. Zientara, *Władysław Laskonogi*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*…, s. 147-153; B. Zientara, *Henryk Brodaty…,* s. 238-241.

imieniu do Małopolski wkroczył z wojskami Henryk Brodaty, ścierając się z księciem mazowieckim. W 1229 roku Władysław Laskonogi przegrał jednak z Odonicem i zmuszony był opuścić Wielkopolskę. Stary książę szukał jeszcze pomocy na Śląsku, gdzie w 1231 roku zmarł. W swoim testamencie przekazał wszystkie swoje posiadłości, Henrykowi Brodatemu[231].

Książę wrocławski Henryk, syn Bolesława I Wysokiego, uchodzi w literaturze przedmiotu za jednego z najwybitniejszych władców piastowskich. Panowanie obejmujące prawie cały Śląsk, za wyjątkiem ziemi raciborskiej, rozpoczął w 1201 roku. Już rok później odeprzeć musiał jednak najazd Mieszka Plątonogiego, który opanował Opole, z którego Henryk na mocy układu musiał zrezygnować[232]. Pomimo porażki książę wrocławski przystąpił do szybkiej reorganizacji swojego państwa, wzorując się zresztą na dokonaniach jego ojca Bolesława. Największym wyrazem przemian było rozpowszechnienie nowego typu osadnictwa na prawie „wolnych gości" oraz niemieckim. Wyrazem tego były lokacje miast: Lwówka (1211), Złotoryi (1211), Sobótki (1221), Krosna (1226) i Środy Śląskiej (1223) oraz wielu mniejszych ośrodków wiejskich, często tworzących zwarte kompleksy osadnicze[233]. Obszary te następnie nadawane były nowopowstałym klasztorom lub sprzyjającym księciu możnym. Jedną z pierwszych decyzji Henryka była fundacja klasztoru cysterek w Trzebnicy, która nastąpiła 22 listopada 1202 roku. Książę nadał wówczas mniszkom dziesięciny ze Ścinawy i Stobna oraz znaczący kompleks włości składający się z Trzebnicy i okolicznych osad[234]. Celem takiej polityki były przede wszystkim chęci wzmocnienia pozycji księcia, ożywienie gospodarcze i zwiększenie wpływów do skarbca.

Po porażce z Mieszkiem Plątonogim w wojnie o Opole w polityce zagranicznej i wewnątrzkrajowej Henryk Brodaty zachowywał się bardzo ostrożnie. Wobec dwóch piastowskich ugrupowań zajmował neutralne stanowisko, aczkolwiek jak przypuszcza B. Zientara bliżej mu było do obozu „konserwatywnego". Z tego też powodu zbliżył się do księcia raciborskiego, zaś w 1205 roku doszedł do porozumienia z Władysławem Laskonogim, który w zamian za ziemię lubuską odstąpił władcy wrocławskiemu ziemię kaliską. Sytuacja skompli-

[231] S. Szczur, *op. cit*., s. 274; B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 241-142.
[232] B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 103-104.
[233] *Ibidem*, s. 128-139, 166-181. Na temat problematyki lokacji miejskich zobacz m. in.: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 45 i nast.; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009. W obu wymienionych pozycjach pozostała literatura.
[234] B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 119-120. Na temat klasztoru i kościoła w Trzebnicy zob.: J. Adamski, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku*…, s. 43-53 (tam też literatura); A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*…, s. 16-17; M. Kutnzer, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200-1300*, Toruń 1969, s. 22-30.

kowała się jednak rok później, w związku z buntem Władysława Odonica przeciw stryjowi. Laskonogi nie chciał uszczuplać swojej dzielnicy, co spowodowało akcję zbrojną Odonica, a jednocześnie przeciw władcy Poznania wystąpił arcybiskup Kietlicz. Bunt jednak się nie udał i obaj udać się musieli na wygnanie. Schronienia udzielił im wówczas Henryk Brodaty, który zgodził się oddać Odonicowi Kalisz pod warunkiem obietnicy, że zwróci mu go, gdy tylko odzyska Poznań. W następnych latach, jak wspominano wyżej, Henryk aktywnie uczestniczył w rozgrywkach pomiędzy poszczególnymi Piastami, zarówno w kontekście zmagań stronnictw o władzę nad Wielkopolską, jak i chrystianizacji Prus[235].

Rola księcia wrocławskiego wzrosła w 1228 roku, kiedy na podstawie porozumienia z Laskonogim i krakowskimi możnymi, zgodził się objąć opiekę nad Małopolską i bronić jej przed wojskami Konrada mazowieckiego. W tym też roku przybył wraz z synem Henrykiem II do Krakowa i rozpoczął budowę grodów - Skała i Międzyborze[236]. Badaczom dopiero w ostatnich latach udało się zidentyfikować obie warownie. Zamek w Skale (*castrum Scala*), wymieniany między innymi przez Jana Długosza[237], wcześniej utożsamiany z Pieskową Skałą lub Grodziskiem k. Skały, w świetle obecnych badań znajdował się na terenie wsi Sułoszowa. Dowiodły tego badania S. Kołodziejskiego z 1983 roku, który odkrył relikty warowni znajdującej się na wysuniętym w dolinę Prądnika cyplu o nawie Kocica (383 m n.p.m.)[238]. Zamek w Międzyborzu (*municio Mezbeze*) poświadczony w źródłach pisanych wyłącznie przez Jana Długosza[239], znajdował się na terenie miejscowości Książ Wielki. Lokalizację taką wskazują J. Laberschek i S. Kołodziejski[240], którzy łączą ją z reliktami ufortyfikowanej budowli położonej na północ od miasta, wśród zabagnionych łąk, badanej w 1945 roku przez G. Leńczyka[241]. Oba zamki już wkrótce okazały się niezwykle przydatne, bowiem latem 1228 roku wojska Konrada ruszyły na Kraków. Do pierwszego starcia doszło, jak podaje Jan Długosz oraz *Kronika polska*, pod zamkiem Skała, gdzie w stoczonej bitwie Mazowszanie ponieśli dotkliwą klęskę. Wycofujące wojska Konrada rozpoczęły odwrót w kierunku grodu Międzyborze,

[235] Szerzej na ten temat zob.: B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 195-213.
[236] DHn., 5/6, s. 312; B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 242.
[237] DHn., 5/6, s. 312. Istnienie warowni potwierdzają również inne źródła pisane: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, [w:] MPH s. n. V, s. 75; *Rocznik Krasińskich*, [w:] MPH III, s. 132; *Kronika polska*, wyd. L. Ćwikliński, [w:] MPH III, s. 641; *Kronika książąt polskich*, wyd. Z. Węclewski, [w:] MPH III, s. 485-486.
[238] S. Kołodziejski, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Zamek*, red. K. Wachowski, Wrocław 1996, s. 101-111; *idem, Średniowieczne budowle obronne na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego i w okolicy w świetle wyników najnowszych badań*, Ojców 1999, s. 3-10. Zob. t. II, Katalog obiektów, nr kat. 47, s. 327-330.
[239] DHn., ks. 5/6, s. 312.
[240] S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 49; J. Laberschek, *Międzyborze*, [w:] SHGKr., cz. 4, z. 3, s. 451.
[241] G. Leńczyk, *Obronny dwór średniowieczny w Wielkim Książu w pow. miechowskim*, „Z Otchłani Wieków", R. 17, 1948, z. 5-6, s. 81-82.

gdzie pod Wrocieryżem doznały drugiej porażki[242]. Książę mazowiecki pomimo nieudanej wyprawy nie zamierzał rezygnować z planów podboju Krakowa i wykorzystując zapewne część niesprzyjającego Henrykowi możnowładztwa udał się na zjazd do Spytkowic, gdzie pojmał niczego niespodziewającego się księcia wrocławskiego. Skutkiem tego było opanowanie ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej, które włączono do włości Konrada[243]. Władca mazowiecki pomimo tego nadal nie mógł używać tytułu księcia krakowskiego, ponieważ jak sądzi B. Zientara nominalnym władcą Krakowa pozostawał Władysław Laskonogi. Dowodem tego ma być wyprawa zbrojna na dzielnicę księcia wielkopolskiego, którą wsparli Rusini, a być może i Władysław Odnonic. Nie przyniosła one jednak żadnych efektów, poza złupieniem części Wielkopolski i Śląska[244]. Przegrywając z Henrykiem Brodatym i Władysławem Laskonogim książę mazowiecki postanowił przeciągnąć na swoją stronę możnych sandomierskich, wyłączając jednocześnie z polityki wciąż wpływową Grzymisławę, z którą spotyka się w 1229 roku. Pozbawia jej wówczas władzy w ziemi sandomierskiej, którą przejmuje w posiadanie (księżnej pozostawia tylko jej północne skrawki) i nadaje we władanie swojemu synowi Bolesławowi. Ten ostatni wymienia wymienia hierarchię urzędniczą, co doprowadza do buntów i utraty wpływów wśród możnych wspierających dotąd Konrada (załagodzono je w 1230 roku, nadając wdowie kasztelanię wiślicką i ułaskawiając dawną elitę ziemską). Zapewne w tym samym czasie z inicjatywy księżnej Jadwigi śląskiej dochodzi do uwolnienia Henryka Brodatego, pod warunkiem wyrzeczenia się pretensji do Krakowa[245].

W 1230 roku Henryk Brodaty w wyniku śmierci Kazimierza opolskiego obejmuje rządy opiekuńcze nad jego małoletnimi synami w Opolu i Raciborzu. Rok później umiera Władysław Laskonogi, który swoje ziemie przekazuje księciu wrocławskiemu. Od tego momentu Henryk przyjmuje tytuł *dux Slesie atque Cracovie* i staje się faktycznym władcą ziemi krakowskiej. Na wieść o śmierci Laskonogiego do Krakowa podążył także Konrad Mazowiecki, który wzniósł wówczas nieopodal zamku Skały gród zwany Wyszogrodem[246]. Relikty tej warowni odkrył Andrzej Żaki na terenie wzgórza Okopy, zlokalizowanego pomiędzy Ojcowem, a Smardzowicami[247]. W następnych latach sytuacja, pomimo napięcia panującego między

[242] DHn., ks. 5/6, s. 312-313; *Kronika polska*, [w:] MPH III, s. 641; J. Laberschek, *Międzyborze*…, s. 451; H. Samsonowicz, *Konrad mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*…, s. 77-79; B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 242-244. Zob. także: J. Jacniacka, *Walki ks. Konrada mazowieckiego z Henrykiem Brodatym pod Skałą i Międzyborzem oraz ich następstwa*, [w:] *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-1928*, Lwów 1929, s. 54-70.
[243] H. Samsonowicz, *Konrad mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*…, s. 78
[244] B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 245-247.
[245] *Ibidem*, s. 247-248.
[246] *Ibidem*, s. 262.
[247] A. Żaki, K. Szuwarowski, *Odkrycie śladów grodu Konrada Mazowieckiego pod Ojcowem,* Spraw. PAN., t. 14, 1971, z. 2, s. 482-484. Zob.: S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 49-50.

księciem mazowieckim a śląsko-krakowskim uspokoiła się. W latach 1233-1234 doszło natomiast do buntu możnych w Wielkopolsce przeciw Odonicowi, którzy wezwali na pomoc Henryka. Rycerstwo śląskie, małopolskie oraz część wielkopolskiego, które wspierało księcia Wrocławia szybko opanowało ziemie Odonica, zmuszonego godzić się na warunku pokoju. Wielkopolskę podzielono na dwie części: wzdłuż Warty, terytoria na prawym brzegu, za wyjątkiem Śremu i Santoka należeć miały do Władysława, pozostałe zaś po lewej stronie do księcia śląskiego[248].

Po roku 1234 Henryk Brodaty panował nad większą częścią Polski, na Śląsku, w ziemi krakowskiej i południowej Wielkopolsce, dodatkowo sprawował rządy opiekuńcze nad Opolem i Raciborzem oraz Sandomierzem. Twór ten przyjął się w polskiej literaturze jako Monarchia Henryków Śląskich. Spełnieniem zamierzeń Henryka było zagwarantowanie ciągłości władzy jego synowi Henrykowi II oraz starania o królewską koronę dla niego. Pierwszy cel został spełniony, możni wielkopolscy i krakowscy, zapewne po pewnych obietnicach uznali Henryka II swoim księciem, drugi natomiast pozostał niezrealizowany. Henryk Brodaty zmarł w 1238 roku w Krośnie[249].

Henryk II zwany Pobożnym bez przeszkód przejął władzę po śmierci ojca w większości ziem, dodatkowo opanował Gniezno, ograniczając władztwo Odonica do północnych skrawków Wielkopolski. Młody władca napotkał jednak opór ze strony książąt: sandomierskiego Bolesława i opolskiego Mieszka II Otyłego, którzy podjęli starania usamodzielnienia się. Rządy Henryka nie trwały jednak długo, w 1241 roku na Polskę najechały wojska mongolskie, będące częścią większej armii, kierującej się na Węgry. Mongołowie po złupieniu Sandomierza i Krakowa ruszyli w stronę śląska, gdzie w bitwie pod Legnicą pokonali wojska księcia śląskiego, który zginął w boju[250].

Najazd mongolski z lat 40. XIII wieku stanowi ważną cezurę zarówno dla ziem polskich, jak i całej Europy środkowo-wschodniej, doprowadził bowiem do upadku wielu państw (m. in. Rusi), wyludnienia i ogólnej zapaści gospodarczej. W przypadku Polski szczególnie dotkliwie wycierpiały Małopolska i Śląsk. Zamieszanie po śmierci Henryka Pobożnego w ziemi krakowskiej starał się wykorzystać Konrad Mazowiecki, który już w 1241 roku zdobywa zbrojnie Kraków i przez następne dwa lata panuje jako książę krakowski. Władza księcia Mazowsza nie była jednak wsparta silnymi podstawami, a stanowiła raczej zbrojną okupację, stąd w 1243 roku nastąpiło wystąpienie zwolenników Bolesława Wstydliwego, którzy w bi-

[248] B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 264-266, 269-270.
[249] *Ibidem*, s. 271-276.
[250] S. Szczur, *op. cit*., s. 294-295.

twie pod Suchodołem pokonali wojska Konrada wypędzając je z Małopolski. Porażka w bitwie nie zniechęciła księcia do kolejnych prób opanowania Wawelu, gdyż ponawiał je aż do 1247 roku. W 1246 udało mu się nawet ponownie na kilkanaście miesięcy zapanować nad stołecznym grodem[251].

Połowa XIII wieku przyniosła za sobą wiele zmian w rozbitej dzielnicowo Polsce – najazd tatarski, upadek monarchii Henryków śląskich oraz śmierć władców, którzy przynajmniej w teorii starali się wykonywać władzę zwierzchnią nad pozostałymi Piastowicami. Zwycięstwo Bolesława Wstydliwego pod Suchodołem w 1243 roku i śmierć Konrada Mazowieckiego umożliwiły temu pierwszemu na opanowanie ziemi krakowskiej i ponowne zjednoczenie Małopolski. Władca przyjmując tytuł księcia krakowsko-sandomierskiego zakończył etap długoletnich walk o panowanie nad Krakowem. Panowanie Bolesława trwało trzydzieści sześć lat. Źródła historyczne podkreślają, iż książę ten posiadał zasługi na wielu polach: gospodarczym, wspólnego stanowiska i współpracy z Kościołem oraz polityki zagranicznej. Niestety w polskiej literaturze przedmiotu brakuje dotychczas jego monografii, co jest rzeczą wysoce zastanawiającą szczególnie, że władca ten posiada bardzo dobrą bazę źródłową[252].

W polityce wewnętrznej książę opierał się głównie na krakowskich możnych i Kościele. Przeprowadził także wiele ważnych reform, które pozytywnie wpłynęły na rozwój gospodarczy i demograficzny księstwa. Wymienić należy przede wszystkim akcję kolonizacyjną na prawie niemieckim oraz reorganizację salin krakowskich. Polityka *melioratio terrae* jaką prowadził Bolesław Wstydliwy porównywana bywa do tej z czasów Kazimierza Wielkiego i stanowiła niezwykle ważny element rządów księcia. Tworzenie gmin rządzących się prawem niemieckim wkroczyło wówczas w nową, jakościowo lepszą fazę, wzorowaną na poczynaniach Henryka Brodatego na Śląsku i Przemysła Ottokara II w Czechach. W okresie panowania Wstydliwego lokowano blisko 30 miast i wiele wsi, wśród których wymienić należy Zawichost, Bochnię, Wojnicz, Stary Sącz, Skałę i być może Biecz, najważniejszym przykładem jest jednak lokowany w 1257 roku Kraków. Polityka miejska opisywanego księcia krakowskiego nie doczekała się jeszcze pełnego opracowania, aczkolwiek solidną podstawę źródłową przygotowali już B. Krasnowolski i Józef Krzyżanowski[253]. Bolesław Wstydliwy przeprowa-

[251] H. Samsonowicz, *Konrad mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*…, s. 84; S. Szczur, *op. cit.*, s. 308.
[252] Na temat księcia zob.: R. Karpiński, *Bolesław V Wstydliwy*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*…, s. 186-195.
[253] B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. I, s. 76-78; *idem*, *Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego: kompozycje i programy układów lokacyjnych. Część I*, TKUiA, t. XXXVI-XXXVII, 2004-2005 [2006], s. 49-54; *idem*, *Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego: kompozycje i programy układów lokacyjnych. Część II*, TKUiA, t. XXXVIII-XXXIX, 2006-2007 [2008], s. 47-63; J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 381-430.

dził również niezwykle ważną reformę żup krakowskich, które włączone zostały do posiadłości panującego, zapewniając stały i duży dochód do skarbca[254].

Ważną rolę w czasie panowania Bolesława spełniał Kościół, co widoczne jest w ilości nadanych przywilejów immunitetowych. Szczególnym poparciem cieszyły się zakony żebracze, głównie franciszkanie i klaryski, a także biskupstwo krakowskie, rządzone przez Jana Prandotę. Wynikiem współpracy biskupa i Bolesława była kanonizacja św. Stanisława w 1253 roku. Wielkim wparciem dla księcia była jego małżonka Kunegunda, córka króla Węgier Beli IV[255].

Bolesław Wstydliwy jako książę krakowsko-sandomierski władał najrozleglejszą i najludniejszą dzielnicą, nie podejmował jednak żadnych akcji zmierzających do powiększania terytorium kosztem innych Piastów. Po śmierci Konrada Mazowieckiego w 1247 roku władzę w księstwie objęli jego synowie, Bolesław, Kazimierz i Siemowit. Pierwszy objął we władania Mazowsze, drugi Kujawy, a trzeci ziemie Łęczycką i Sieradzką. Zajęcie ich przez starszego Kazimierza, zmusiło Siemowita do szukania pomocy u Bolesława, który wydzielił mu ziemię czerską. W 1248 roku zmarł jednak najstarszy syn Konrada Bolesław, czego skutkiem było ponowne zjednoczenie Mazowsza pod panowaniem Siemowita I. Napięte stosunku pomiędzy oboma pozostałymi braćmi rzutowały jednak na politykę księstwa mazowieckiego[256].

Bolesław Wstydliwy utrzymywał poprawne stosunki z książętami mazowieckimi, którzy zaprzestali wysuwać roszczenia w stosunku do Krakowa. Władca małopolski wspierał Siemowita I zarówno w jego walkach z najazdami pruskimi i jaćwieskimi, natomiast w 1259 roku wziął udział w najeździe na Kujawy, celem pokonania Kazimierza Kujawskiego. Zarówno wyprawa na Kujawy, jak i wspieranie wojsk mazowieckich w starciach z ludami bałtyjskimi ściągnęły na ziemie krakowską i sandomierską często dotkliwe w skutkach najazdy odwetowe. Silne więzi przyjaźni utrzymywał Bolesław Wstydliwy z panującymi w Wielkopolsce synami Władysława Odonica – Przemysłem I i Bolesławem Pobożnym, którego wsparł zbrojnie w trakcie ataku na gród w Santoku[257]. Książę wielkopolski odwdzięczył się Bolesławowi w 1273 roku, kiedy wspomógł go w walce z Władysławem I Opolskim. Przyczyną najazdu księcia opolskiego był bunt rycerstwa krakowskiego, jaki wybuchł w 1273 roku. Bole-

[254] J. Grzesiowski, J. Piotrowicz, *Sól małopolska w nadaniach i przywilejach dla klasztorów (do początku XVI w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych" (dalej SiMDŻS), t. 1, 1965, s. 105-135; J. Piotrowicz, *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, red. R. Kędra *et al*., Wieliczka 1988, s. 105-115.
[255] R. Karpiński, *op. cit.*, s. 192-193. Na temat księżnej Kingi zob.: B. Kowalska, *Święta Kinga. Rzeczywistość i legenda*, Kraków 2008; L. Kowalski, S. Fischer, *Żywot bł. Kingi i dzieje jej kultu*, Tarnów 1992.
[256] S. Szczur, *op. cit.*, s. 309-310.
[257] *Ibidem*, s. 264-265, 309-310.

sław Wstydliwy wsparty posiłkami piastowskich sojuszników pokonał w bitwie pod Bogucinem wojska Władysława I, a pomimo tego rok później musiał pójść na niekorzystny kompromis, zrzekając się praw do zachodniej Małopolski[258].

Ślub Bolesława z córką króla Węgier Kunegundą połączył oba kraje ścisłym sojuszem, który rzutował na politykę zagraniczną księcia krakowsko-sandomierskiego. Wyrazem tego było przyłączenie się Bolesława Wstydliwego do obozu antyczeskiego w wojnie o spadek po Babenbergach i najazd na Opawę w 1253 roku[259]. Sytuacja uległa zmianie dopiero w 1273 roku, kiedy to książę krakowsko-sandomierski dołączył do króla czeskiego Przemysła Ottokara II. Pięć lat później wojska krakowskie wspierały Przemyślidę w przegranej bitwie pod Suchymi Krutami. Warto jednak dodać, iż król czeski bardzo cenił Bolesława Wstydliwego i zabiegał o sojusz z nim[260].

Pełne zawiłości były natomiast stosunki księcia krakowsko-sandomierskiego z państwami Rusi Halicko-Włodzimierskiej i innymi krajami wschodu. Dwa razy Bolesław musiał odpierać niszczące najazdy tatarskie w 1241 i 1259/1260, za każdym razem ponosząc porażkę i uciekając z królestwa. Równie groźnie okazały się najazdy ludów bałtyjskich – Litwinów i Jadźwingów, szczególnie w 1256 i 1264. W tych jednak przypadkach książę potrafił zorganizować skuteczne akcje odwetowe, a także wspierał misje chrześcijańskie na terenie Prus. Bolesław Wstydliwy utrzymywał pozytywne stosunki z władcami Rusi Halicko-Włodzimierskiej, czego przykładem są wspólne akcje skierowane przeciw Czechom w trakcie wojny o Austrię[261].

Długie, bo aż trzydziestosześcioletnie panowanie Bolesława Wstydliwego jest obecnie niejednoznacznie oceniane, lecz nie doczekało się wyczerpującego opracowania. Umierający w 1279 ostatni przedstawiciel małopolskiej linii Piastów wyznaczył na swojego następcę księcia sieradzkiego Leszka Czarnego, który odziedziczył silne gospodarczo ziemie krakowską i sandomierską.

Wspomniano wyżej, że po śmierci Konrada Mazowieckiego w 1247 roku władzę na Mazowszu, Kujawach i ziemiach Łęczyckiej oraz Sieradzkiej objęli jego synowie Bolesław, Siemowit i Kazimierz. Najstarszy syn Konrada – Bolesław w 1248 roku zmarł, pozostawiając całą swoją dzielnicę Siemowitowi I. Władca ten, w przeciwieństwie do swojego ojca, nie angażował się w ogólnopolską politykę, skupiając się na swoim księstwie. Szczególnie blisko

[258] R. Karpiński, *op. cit.*, s. 227; S. Szczur, *op. cit.*, s. 265.
[259] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 41-74; S. Szczur, *op. cit.*, s. 266-267.
[260] A. Barciak, *W sprawie polityki Przemysła Otokara*…, s. 545-550; *idem*, *Polacy w bitwie pod Suchymi*…, s. 52-53; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 89-98.
[261] R. Karpiński, *op. cit.*, s. 192.

związał się z władcami Rusi Halicko-Włodzimierskiej, utrzymywał także przyjazne stosunki z Zakonem Krzyżackim, czego celem były sojusze skierowane przeciwko Litwinom, Jadźwingom oraz księciu kujawskiemu Kazimierzowi. W 1262 roku miał miejsce pustoszący Mazowsze najazd litewski, w trakcie którego zdobyto gród w Jazdowie. Książę Siemowit został pojmany i ścięty, zaś jego starszy syn Konrad II dostał się do niewoli. Władzę w księstwie w imieniu młodszego syna Bolesława objęła wdowa po księciu Perejasława, która obawiając się ataku Kazimierza kujawskiego oddała się w opiekę władcy Wielkopolski Bolesławowi Pobożnemu. Konrad II powrócił z niewoli w 1264 roku i objął w posiadanie ziemię czerską oraz północne części Mazowsza, pozostałe terytorium przynależne było młodszemu bratu, który pełnie władzy objął w latach 70. XIII wieku. W ten sposób doszło do ostatecznego podziału dzielnicy mazowieckiej na dwa odrębne księstwa: płockie i czerskie, w których panujący książęta znaleźli się w przeciwnych obozach politycznych, co uniemożliwiło prowadzenie wspólnej polityki. W tym okresie Mazowsze znalazło się na uboczu dziejów politycznych, dopiero walka o tron krakowski w końcu XIII stulecia sprawiła, że książęta mazowieccy na krótki czas znaleźli się w centrum ważnych wydarzeń i zabiegali o zajęcie opróżnionego tronu krakowskiego[262].

Do trwałego podziału doszło także na Kujawach i ziemiach Polski centralnej, gdzie w latach 1233 – 1267 panował syn Konrada Mazowieckiego Kazimierz, który doczekał się pięciu synów. Jeszcze za życia wydzielił najstarszemu z nich Leszkowi Czarnemu ziemię sieradzką i łęczycką. W 1267 młodszy z synów Kazimierza Siemomysł objął w posiadanie Kujawy inowrocławskie, natomiast pozostałe ziemie rozdzielone zostały pomiędzy trójkę rodzeństwa: Władysław zwany Łokietkiem i Kazimierz II otrzymali ziemię brzesko-kujawską, jednak po śmierci Leszka Czarnego w 1288 roku, temu drugiemu nadano Łęczycę, a najmłodszy Siemowit został księciem ziemi dobrzyńskiej[263].

Najazd mongolski i tragiczna śmierć Henryka Pobożnego zapoczątkowały upadek monarchii Henryków śląskich, która podzielona została pomiędzy jego synów. Najstarszy z nich, Bolesław Rogatka w 1242 roku objął władzę w całym księstwie, jednak już na początku jego rządów było wiadome, że nie utrzyma całości spuścizny dziada i ojca, ponieważ będzie musiał wydzielić odrębne dzielnice swoim młodszym braciom. W dodatku odpadła cała Małopolska przejęta przez Konrada mazowieckiego i Bolesława Wstydliwego oraz Wielkopolska, którą odzyskali synowi Odonica. W 1248 roku doszło do pierwszego podziału na Dolnym

[262] S. Szczur, *op. cit.*, s. 309-311; A. Teterycz-Puzio, *Piastowskie księżne regentki. O utrzymanie władzy dla synów (koniec XIII w. – początek XIV w.)*, Kraków 2016, s. 156-168.
[263] *Ibidem*, s. 312-315. Zob. także: K. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, t. I, Wrocław 1973, s. 109 i nast.

Śląsku, Bolesław Rogatka i Konrad osiedli w księstwie legnickim, natomiast Henryk III Biały we wrocławskim. Taki układ sił nie zadowalał jednak Rogatki, który wszedł w sojusz z arcybiskupem magdeburskim, obiecując w zamian za wsparcie zbrojne ziemię lubuską. W odpowiedzi Henryk wrocławski szukał porozumienia z margrabią miśnieńskim i Czechami, stając się podporą wpływów Przemyślidów na Śląsku. Sojusz z arcybiskupem Magdeburga i zastaw ziemi lubuskiej przyniósł Rogatce więcej kłopotów niż pożytku. Z układu tego niezadowolony był jego brat Konrad, który zaczął domagać się wydzielenia dla niego odrębnego księstwa. W tym celu szukał porozumienia z Henrykiem III oraz księciem wielkopolskim Przemysłem I, jednak w realizacji przedsięwzięcia pomogło mu rycerstwo głogowskie, które w 1251 roku buntując się przeciw rządom Bolesława Rogatki obrało Konrada swoim panem. Najsilniejszym państwem śląskim w II połowie XIII wieku było księstwo wrocławskie. Wynikało to nie tylko z rozsądnej polityki Henryka III Białego, będącej kontynuacją działań Henryków Brodatego i Pobożnego oraz wzorowanej na systemach sprawdzonych w Czechach, ale również ze strategicznego położenia Wrocławia. Swoją pozycję Henryk Biały zawdzięczał także sojuszowi z potężnymi Przemyślidami Wacławem I i Przemysłem Ottokarem II. Bliskie stosunki z władcami czeskimi utrzymywali również następcy zmarłego w 1266 roku Henryka Białego, jego brat Władysław, arcybiskup salzburski i od 1270 roku Henryk IV Probus, który w końcu lat 80. XIII stulecia włączył się aktywnie w walki o Pragę oraz tron krakowski[264].

W przeciwieństwie do Mazowsza, Kujaw i ziem śląskich, Wielkopolska podobnie jak Małopolska nie rozpadła się na mniejsze części. Po śmierci w 1239 roku Władysława Odonica władzę w jego księstwie przejął jego starszy syn Przemysł I, który do rządów dopuścił jednak brata Bolesława Pobożnego. Zgodne panowanie obu braci umożliwiło im podjęcie akcji rewindykacji utraconych ziem. W okresie od 1241 do 1244 roku odzyskano zajętą przez Ślązaków południową część Wielkopolski, łącznie z Kaliszem, a także grody w Zbąszyniu, Międzyrzeczu i Nakle. Do pierwszego podziału Wielkopolski doszło w 1247 roku. Starszy panować miał w Poznaniu i Gnieźnie, zaś młodszy Bolesław w Kaliszu i południowej części dzielnicy. Dwa lata później doszło jednak między braćmi do konfliktu, w czasie którego Bolesław Pobożny opanował ziemię gnieźnieńską, zaś Przemysł musiał przejąć władzę w Kaliszu i Poznaniu. W 1253 roku dokonano ostatecznego podziału Wielkopolski. Przemysł objął ziemię poznańską, zaś Bolesław gnieźnieńską i kaliską. Układ taki utrzymał się aż do śmierci starszego z braci w 1257 roku, po czym władzę w całej dzielnicy objął Bolesław Pobożny, który został jednocześnie opiekunem syna Przemysła. Podział Wielkopolski pomiędzy synów Wła-

[264] A. Jureczko, *Henryk Biały. Książę wrocławski (1247-1266)*, Kraków 1986, s. 13 i nast.; S. Szczur, *op. cit.*, s. 295-300.

dysława Odonica nie wpłynął, inaczej niż w innych księstwach, na politykę wobec sąsiadów. Bolesław Pobożny i Przemysł, pomimo kilku wewnętrznych nieporozumień, prowadzili wspólną politykę zagraniczną, która koncentrowała się głównie na stosunkach z Pomorzem i Brandenburgią[265].

O księciu krakowsko-sandomierskim i sieradzkim pochlebnie wypowiadali się zarówno kronikarze, jak np. Jan Długosz piszący na kartach swoich Roczników stwierdził iż „uchodził za księcia gospodarnego, łagodnego i godnego tronu książęcego"[266], jak i późniejsi badacze, wśród których wymienić można H. Samsonowicza, który twierdził, że Leszek Czarny miał „ znakomity talent dowódczy", jednak dał się poznać również jako „konsekwentny, acz nie najszczęśliwszy polityk"[267]. Panowanie Leszka Czarnego w Krakowie w większości ograniczyło się do odpierania najazdów zewnętrznych i licznych konfliktów wewnętrznych. Jednakże był to także czas rozwoju gospodarczego i wzrostu znaczenia mieszczaństwa, w szczególności krakowskiego, które po raz pierwszy uzyskało znaczny wpływ na władzę książęcą, włącznie z decydowaniem w sprawie obsadzania tronu wawelskiego.

Obejmując z woli Bolesława Wstydliwego i za zgodą możnych małopolskich w 1279 roku rządy w Krakowie[268], Leszek Czarny już rok później musiał odeprzeć groźny najazd ruski Lwa Halickiego, wspieranego przez wojska tatarskie, który najechał i złupił ziemię lubelską oraz obległ Sandomierz. Szybka mobilizacja oraz pokonanie wojsk Lwa w bitwie pod Goźlicami umożliwiło nie tylko wzmocnienie autorytetu Leszka Czarnego, ale również przeprowadzenia odwetowej wyprawy na Ruś, w czasie której zdobyto gród w Przeworsku[269]. Zaangażowanie się księcia krakowskiego w konflikt wewnętrzny na Mazowszu pomiędzy dwoma panującymi tam braćmi Konradem II, a Bolesławem płockim, ściągnęło w 1282 roku najazd Jaćwingów na ziemię lubelską, którzy jednak zostali dogonieni przez wojska krakowsko-sandomierskie i pokonani[270]. Pomimo zwycięstwa groźba najazdów ze wschodu nadal nie została zażegnana, bowiem już w 1283 nastąpił atak Litwinów, który podobnie, jak wcześniejsze, został powstrzymany przez Leszka w bitwie pod Równem[271]. Najtragiczniejszy w

[265] S. Szczur, *op. cit.*, s. 275-278.
[266] DHn., ks. 7/8, s. 263.
[267] H. Samsonowicz, *Leszek Czarny*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*…, s. 199. Na temat Leszka Czarnego i jego rządów zob.: P. Żmudzki, *Studium podzielonego królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa 2000 – tam także literatura.
[268] Elekcję możnych potwierdzają źródła pisane: DHn., ks. 7/8, s. 263; *Rocznik franciszkański krakowski*, wyd. A. Bielowski, [w:] MPH III, s. 50; *Rocznik Kujawski*, [w:] MHP III, s. 206-207; *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 180; *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 51; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 846. Zob. także P. Żmudzki, *op. cit.*, s. 265-267.
[269] P. Żmudzki, *op. cit*., s. 287-289; S. Szczur, *op. cit*., s. 268-269.
[270] P. Żmudzki, *op. cit.*, s. 295-301.
[271] *Ibidem*, s. 304-307.

skutkach najazd ze wschodu nastąpił jednak u schyłku panowania księcia w latach 1287-1288. Tym razem na księstwo krakowsko-sandomierskie napadli Tatarzy, wspierani przez sojusznicze oddziały Rusinów. Po przekroczeniu granicy wojska chana ruszyły na Sandomierz, który niedawno został otoczony nowymi umocnieniami obronnymi. Z powodu niemożności zdobycia miasta, Tatarzy rozpuścili swoje czambuły po ziemi sandomierskiej, natomiast główna armia skierowała się na Kraków. Leszek Czarny z uwagi na bunt możnych nie mógł podjąć skutecznej akcji obronnej, z tego też powodu opuścił Wawel i udał się na Węgry, gdzie rozpoczął zbieranie sił do odparcia ataku. Pod nowo wybudowanymi obwarowaniami Krakowa wojska tatarskie stanęły w wigilię Bożego Narodzenia 1288 roku, miasto jednak było bardzo dobrze obstawione przez mieszczan, którzy odparli serię szturmów. Po kilku nieudanych atakach dowódcy tatarscy zrozumieli, że nie zdobędą miasta, postanowili zatem ruszyć na południe, w kierunku bogatej Sądecczyzny i Spisza, gdzie m. in. spalili Podoliniec. Dopadły ich wówczas wojska węgierskie wezwane na pomoc przez Leszka, które rozbiły armię tatarską w bitwie pod Sączem[272].

Pomimo sukcesów na polu walk z wrogami zewnętrznymi, Leszek Czarny miał wiele problemów z wewnętrzną opozycją, z którą kilkakrotnie wchodził w konflikty. Szczególnie uciążliwe dla księcia były spory z biskupem krakowskim Pawłem z Przemankowa, księżną sądecką Kingą oraz możnymi małopolskimi, które w większości kończyły się dla panującego niekorzystnie. W trakcie sporu z wdową po Bolesławie Wstydliwym oraz Kościołem władca dopuszczał się najazdów na posiadłości księżnej-wdowy, a nawet porwał i uwięził biskupa, co sprowadziło na niego interdykt, groźbę ekskomuniki i konflikt z episkopatem. Ostatecznie Leszek uznać musiał prawo Kingi do Sądecczyzny oraz zadośćuczynić Pawłowi z Przemankowa[273]. W 1285 wybuchł wielki konflikt księcia z rodem Starżów, którzy wypowiedzieli mu posłuszeństwo i powołali na tron władcę Czerska, Konrada II. Buntownicy szybko opanowali ziemię krakowską oraz sandomierską i przymierzali się do zdobycia Krakowa, który jednak obroniony został przez mieszczan. Zwycięska akcja obronna stolicy umożliwiła Leszkowi przejście do ofensywy, w trakcie której pokonał wojska Konrada pod Bogucicami i ukarał zdrajców. Z wygranej księcia krakowsko-sandomierskiego skorzystali przede wszystkim mieszczanie krakowscy, którzy w podzięce za obronę miasta uzyskali liczne przywileje[274].

[272] *Ibidem,* s. 454-459.
[273] *Ibidem,* s. 311-346. Zob. także M. Barański, *Dominium sądeckie. Od książęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*, Warszawa 1992, s. 101-105; W. Karasiewicz, *Paweł z Przemankowa, biskup krakowski 1266-1292*, NP, t. 9, 1959, s. 191-216.
[274] P. Żmudzki, *op. cit.*, s. 399-419.

Niemieckie mieszczaństwo stało się także siłą polityczną, z którą liczyć się musieli kolejni kandydaci do tronu krakowskiego.

W dawnej historiografii przyjmowano iż książę Leszek Czarny był jednym z inicjatorów podjęcia próby zjednoczenia ziem polskich. Wyrazem tego miał być układ w 1287 roku zawarty przez władców Poznania, Wrocławia, Głogowa i Krakowa. Według ustaleń po śmierci Leszka władzę w Krakowie przejąć miał Henryk IV Probus, po zgonie którego Kraków wszedłby w posiadanie Przemysła II, w ten sposób książę wielkopolski zjednoczyłby spory obszar ziem polskich. W końcu po bezdzietnej śmierci Przemysła II władzę na Śląsku, w Małopolsce i Wielkopolsce objąłby najmłodszy z sygnatariuszy układu, książę głogowski Henryk, dzięki czemu dokonałoby się zjednoczenie Polski (za wyjątkiem Pomorza, Kujaw i Mazowsza)[275]. W źródłach brak jednak potwierdzenia tego aktu, przez co jego istnienie podważane jest obecnie przez historyków[276].

Leszek Czarny umarł bezdzietnie w 1288 roku. Następstwem jego śmierci był problem obsadzenia tronu krakowskiego, do którego prawa rościło sobie kilku Piastowiczów. Decydująca rola w wyborze nowego panującego przypadła możnym i mieszczanom krakowskim, od których poparcia zależało opanowanie Krakowa i Wawelu. Będzie to miało daleko idące konsekwencję w niedalekiej przyszłości.

Przemysł II książę wielkopolski był drugim, obok władcy krakowsko-sandomierskiego, liczącym się Piastem w II połowie XIII wieku. Swoje samodzielne rządy rozpoczął po śmierci wuja Bolesława Pobożnego w 1279 roku, który wyznaczył go na swojego spadkobiercę. Jego działania stanowiły początkowo kontynuację rządów stryja, szczególnie w kontekście polityki antybrandenburskiej i pomorskiej. W 1281 roku Przemysł zjawił się na Śląsku w celu spotkania się z Henrykiem Probusem oraz Bolesławem Rogatką i Henrykiem Głogowskim. W czasie zjazdu władca Wrocławia uwięził wszystkich i wymusił na nich ustępstwa. Książęta legnicki i głogowski uznać musieli wyższość Henryka i zobowiązali się do pomocy zbrojnej, Przemysł zaś za cenę wolności zrzec się musiał części ziemi rudzkiej[277]. Pomimo porażki

[275] Hipotezę tę szeroko uzasadnił Oswald Balzer, zob. idem, *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. I, Lwów 1919, s. 263-281. Tezę tę przyjęli m. in. A. Semkowicz, *Walka o monarchię 1288-1294*, „Kwartalnik Historyczny", r. 5, 1891, s. 728 i nast.; E. Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Kraków 2009, s. 14-15; M. i Z. Wojciechowscy, *Polska Piastów. Polska Jagiellonów*, Poznań 1946, s. 116-117.

[276] Zobacz krytykę hipotezy: J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1954, s. 386-394; T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego. Książę głogowski Henryk,* Poznań 1993, s. 12; W. Karasiewicz, *Jakub II Świnka. Arcybiskup gnieźnieński 1283-1314*, Poznań 1948, s. 321-325; H. Łowmiański, *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. VI, cz. 2, Warszawa 1985, s. 843-845; B. Nowacki, *Przemysł II. Odnowiciel Korony polskiej (1257-1296)*, Kraków 2013, s. 158-160.

[277] B. Nowacki, *Przemysł II*…, s. 97-103. Na temat Przemysła II por.: O. Balzer, *Królestwo Polskie…*, t. I, s. 215-346; J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego*…, s. 262-265; J. Krzyżaniakowa, *Ostatni*

pozycja władcy wielkopolskiego rosła, czego wyrazem był układ w Kępnie zawarty 15 lutego 1282 roku z księciem gdańskim Mszczujem II, w którym władca pomorski uznał się lennikiem Przemysła i wyznaczył go swoim następcą. W następnych latach pan Wielkopolski aktywnie uczestniczył w życiu politycznym Pomorza zatwierdzając transakcje ziemne, wydając przywileje i zawiązując sojusze skierowane głównie przeciw Brandenburgii, jak na przykład ten zawarty w 1287 pomiędzy Przemysłem, Mszczujem i księciem zachodniopomorskim Bogusławem IV[278]. Silna pozycja władcy Wielkopolskiego wynikająca z władzy nad obszernym terytorium wpłynęła zapewne także na poparcie jego osoby przez arcybiskupa Jakuba Świnkę, jako kandydata do zjednoczenia ziem polskich i przywrócenia tytułu królewskiego[279]. Książę ten nie włączył się jednak aktywnie w walkę o tron krakowski po śmierci Leszka Czarnego w 1288 roku.

Trzecim liczącym się władcą na ziemiach polskich w ostatniej ćwierci XIII stulecia był książę wrocławski Henryk IV Probus, syn Henryka III Białego[280], który po śmierci swego wuja arcybiskupa salzburskiego Władysława, w 1270 roku dostał się pod opiekę króla Czech Przemysła Ottokara II. Musiał się wówczas zgodzić na upokarzające warunki regencji Przemyślidy. Młody książę wrocławski nie tylko zobowiązał się uznać zwierzchność swego sojusznika, ale zobowiązywał się nie zawierać żadnego małżeństwa, sojuszu czy stosunku lennego bez zgody Przemysła Ottokara. Ponadto musiał stawiać się na każde wezwanie do Pragi, zaś jego pobyt we Wrocławiu uzależniony był od woli króla Czech. W końcu obiecywał, że nie zerwie umowy z Czechami chyba, że zgodę na to wydadzą panowie czescy i wrocławscy[281]. Proczeska postawa utrzymywała się u Henryka niemal do końca panowania Przemysła Ottokara II w 1278 roku, natomiast później Królestwo Czeskie nadal stanowiło ważny element polityki zagranicznej, czego wyrazem są dążenia do objęcia opieki nad młodym Wacławem II, czy kontakty z Zawiszą z Falkenštejnu[282]. Samodzielne rządy Henryk IV objął w 1273 roku. Cztery lata później księstwo wrocławskie najechał Bolesław Rogatka, który uprowadził młodego władcę w niewolę. Zdarzenie to skomplikowało sytuację na Śląsku, bowiem roszczenia terytorialne do ziem Henryka wysunęli, prócz księcia legnickiego, także inni wład-

---

Piastowie wielkopolscy – próba oceny, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy od księcia dzielnicowego do króla Polski*, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 2008, s. 91-102; B. Zientara, *Przemysł II*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*…, s. 212-217.

[278] *Ibidem*, s. 103 i nast.

[279] *Ibidem*, s. 135-139. Por.: W. Karasiewicz, *Jakub II Świnka*…, s. 318-336.

[280] T. Jasiński, *Rodowód Piastów*…, t. I, s. 161-163.

[281] A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii*…, s. 32-33; B. Zientara, *Henryk IV Probus* [w:] *Poczet królów i książąt polskich*…, s. 205-206.

[282] A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii*…, s. 31 i nast.; *idem*, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 79-81; B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej*…, s. 266 i nast. J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 154-170.

cy, w tym Otto Brandenburski. Z powodu wojny z Rudolfem Habsburgiem Przemysł Otokar nie mógł interweniować na Śląsku, natomiast zorganizowana przezeń wyprawa Henryka Głogowskiego i Przemysła II zakończyła się porażką ich wojsk w bitwie pod Stolcem. Zmusiło to króla czeskiego do rozpoczęcia rokowań pokojowych z Bolesławem Rogatką, który w zamian za uwolnienie Henryka zażądał jednej trzeciej księstwa wrocławskiego ze Strzegomiem i Środą[283]. Po śmierci Przemysła Otokara II w bitwie pod Suchymi Krutami Henryk Probus rozpoczął kreowanie własnej pozycji, która zmierzała wzorem króla czeskiego do zdobycia dominacji na Śląsku oraz nabycia nowych terytoriów. W 1278 roku w wyniku układów z Rudolfem Habsburgiem Henryk nabył ziemię Kłodzką[284]. Dwa lata później władca Wrocławia złożył Rudolfowi w Wiedniu hołd lenny ze swoich posiadłości, stając się *de facto* poddanym króla Niemiec, co jak uważa T. Jurek mogło być wyrazem chęci pozyskania od Habsburga zgody na koronację królewską[285]. Niestety z planów koronacyjnych nic nie wyszło, w dodatku książę pogorszył swoje i tak napięte stosunki z pozostałymi Piastami, czego przykładami były uwięzienie Przemysła II w 1281 roku, spór z Leszkiem Czarnym połączony z chęcią opanowania Krakowa oraz wypędzenie z Wrocławia żony Henryka nieznanej z imienia, córki księcia opolskiego Władysława. Fatalny w skutkach dla Henryka Probusa był również trwający od 1274 do 1287 roku konflikt z biskupem wrocławskim Tomaszem II[286]. Sytuacja Henryka uległa zmianie w 1288 roku, kiedy to w chwili śmierci Leszka Czarnego pojawiła się sposobność opanowania Krakowa[287].

3. 3. Panowanie Przemyślidów na ziemiach polskich w latach 1291 – 1306

Leszek Czarny zmarł 30 września 1288 roku w dzień św. Hieronima. Paweł Żmudzki, autor biografii tegoż władcy, uważa, że książę na łożu śmierci wyjawił swoją ostatnią wolę w kwestii następstwa tronu. Księstwo sieradzkie przekazane zostało księciu kujawskiemu Władysławowi Łokietkowi, zaś władzę w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej przejąć miał

[283] B. Zientara, *Henryk IV Probus*…, s. 206.
[284] N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach*…, s. 103. J. Žemlička, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 155. Zob. także: A. Barciak, *Zagadnienie przynależności ziemi kłodzkiej w latach 1278-1290*, [w:] *Między Polską a Czechami. Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza*, red. *idem*, Wrocław 2012, s. 168-176.
[285] T. Jurek, *Plany koronacyjne Henryka Probusa*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka Probusa* (= Wratislavia Antiqua, t. 8), red. K. Wachowski, Wrocław 2005, s. 16-18; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 355-357; B. Zientara, *Henryk IV Probus*…, s. 207. Na ten temat zobacz także: K. Maleczyński, *Polska, Austria, Czechy i Brandenburgia w latach 1278-1290*, [w:] *Wieki średnie - Medium Aevum: prace ofiarowane Tadeuszowi Manteuffl owi w 60 rocznicę urodzin*, red. A. Gieysztor *et al*., Warszawa 1962, s. 185-199.
[286] Na temat sporu księcia z biskupem zob.: R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, oprac. J. Wyrozumski, Kraków 2011, s. 364-365; M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów metropolii gnieźnieńskiej 1283-1320*, Kraków 2007, s. 115-151 (tam dalsza literatura); T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 175-191.
[287] T. Jurek, *Plany koronacyjne Henryka Probusa*…, s. 13-14; B. Zientara, *Henryk IV Probus*…, s. 203.

Bolesław II Płocki[288]. Wybór księcia mazowieckiego potwierdziła elekcja możnych, na czele których stali biskup krakowski Paweł z Przemankowa oraz kasztelan krakowski Sułek z Niedźwiedzia[289]. Taki przebieg zdarzeń znajduje również odzwierciedlenie w źródłach pisanych[290]. Zanim jednak Bolesław przybył do Krakowa, z pretensjami do panowania nad stolicą Małopolski wystąpił jego brat Konrad II Czerski. Znajdował się on wówczas u swoich sojuszników na Rusi, jednak gdy tylko dowiedział się o śmierci Leszka pociągnął z wojskiem pod Lublin[291]. Przypuszczać można, że księcia czerskiego popierała niewielka garstka możnych[292], mimo to jak podaje *Latopis halicko-wołyński* mieszczenie lubelscy nie otworzyli mu bram, przez co zniechęcony Konrad powrócił na Mazowsze. Na wieść o zamęcie w Małopolsce do ziemi lubelskiej przybył z armią także Jerzy Lwowicz, syn Lwa księcia halickiego, który wykorzystując wewnętrzne niepokoje zapragnął zdobyć Lublin. Również w tym wypadku gród lubelski okazał się za mocny dla Rusinów, którzy po złupieniu pobliskich terenów powrócili do swojego kraju[293].

Obejmujący w 1288 roku władzę w Krakowie Bolesław Płocki po wyznaczeniu odpowiednich zarządców opuścił Małopolskę i powrócił na Mazowsze. Wówczas pod mury miasta w imieniu Henryka IV Probusa przybyli wraz z wojskiem Bolesław Opolski i Przemysł Ścinawski, którym mieszczanie krakowscy otworzyli bramy. Podobnie uczynił kasztelan Sułek z Niedźwiedzia, który poddał Ślązakom Wawel, dzięki czemu Henryk mógł przyjąć tytuł księcia krakowskiego. Po obsadzeniu miast i zamków wiernymi załogami oraz ustanowieniu nowych porządków w Krakowie, książęta śląscy powrócili do swoich dziedzicznych włości. Bolesław mazowiecki nie miał jednak zamiaru rezygnować z władzy w Krakowie. Na wieść o opuszczeniu przez wojska śląskie Krakowa, zgromadził sojuszników (Władysława Łokietka, Kazimierza Łęczyckiego, Konrada II Czerskiego oraz odziały z Wielkopolski i Pomorza) i ruszył zbrojnie na obozujących pod Siewierzem książąt śląskich. W rozegranej 26 lutego bitwie wojska Henryka Probusa poniosły porażkę, Przemysł Ścinawski zginał, a Bolesław

[288] P. Żmudzki, *op. cit.*, s. 467-468. Na ten temat zob.: A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki. Na szlakach ku jedności (ok. 1253/58 – 24 IV 1313)*, Kraków 2015, s. 68-73. W starszej historiografii pojawiała się informacje, że Leszek Czarny na swego następcę obrał Henryka IV, zob.: O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. I, s. 216-265; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 15; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 360; A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 728-729. Teorię tę zakwestionował W. Karasiewicz, *Jakub II Świnka*…, s. 321-325.
[289] T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288-1306*, Bydgoszcz 1993 , s. 15-17.
[290] DHn., ks. 7/8, s. 321-323; *Rocznik kujawski*, [w:] MPH III, s. 207; *Rocznik małopolski*, [w:] MPH III, s. 184; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 878; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 852;
[291] A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 730; A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki*…, s. 67-68.
[292] Uważa tak T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 16.
[293] *Kronika halicko-wołyńska*…, s. 250-251.

Opolski dostał się do niewoli[294]. Po tym zwycięstwie Bolesław mazowiecki wycofał się z walki o koronę krakowską i scedował wszystkie prawa do Małopolski na Władysława Łokietka. Powody dla których władca płocki zrezygnował z panowania w ziemi krakowskiej nie są do końca znane. Wśród wielu przyczyn upatruje się brak ambicji księcia mazowieckiego, brak możliwości zdobycia przewagi nad potężniejszym Henrykiem, niechęć mieszczan, chcących utrzymywać kontakty handlowe z Wrocławiem i Pragą, czy utratę poparcia przez możnych[295]. Rozsądna wydaje się także hipoteza B. Włodarskiego, który przypuszczał iż Bolesław Płocki w zamian za pomoc i odstąpienie od roszczeń do Krakowa nadał ziemię sandomierską Konradowi Czerskiemu, co miało nie spodobać się elicie możnych. W konsekwencji miało to doprowadzić do utraty praw do stolicy Małopolski[296].

W tym momencie dla możnowładztwa małopolskiego i sandomierskiego najbardziej atrakcyjna wydała się kandydatura Władysława Łokietka, który mógł dać nadzieję na zachowanie jedności dzielnicy. Po bitwie pod Siewierzem wyruszył on na czele wojsk do Krakowa, jednak udało mu się opanować wyłącznie miasto, Wawel pozostał niezdobyty, pomimo pomocy wojsk ruskich, na czele których przybył Lew halicki[297]. Książę kujawski nie utrzymał się jednak długo w Krakowie, na wieść o porażce swoich wojsk Henryk Probus wysłał kolejną armię, której mieszczanie krakowscy znowuż otworzyli bramy. Zaskoczony takim obrotem spraw Łokietek musiał uciekać z miasta. Monarcha wrocławski stał się wówczas pełnoprawnym panem ziemi krakowskiej, natomiast Władysław zdołał utrzymać się w ziemi sandomierskiej[298].

Rządy Henryka IV w ziemi krakowskiej w starszej literaturze uważano za ciężkie i typowo wojskowe[299], jednak jak dowiodły badania Tomasza Nowakowskiego, księcia śląskiego poparła spora część możnych, na czele z kasztelanem krakowskim Sułkiem z Niedźwiedzia[300]. Wiernym stronnikiem Probusa było także mieszczaństwo, zainteresowane utrzymaniem kontaktów handlowych z Wrocławiem i Pragą. Wyrazem wzmocnienia pozycji księcia była loka-

[294] DHn., ks. 7/8, s; 321-323, 326-328; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 15; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 365; A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 731-735.
[295] T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 24-25; A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 735; A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki*…, s. 75
[296] B. Włodarski, *Polska i Ruś*…, s. 217-219.
[297] *Ibidem,* s. 215-217; *idem, Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego*, „Zapiski Historyczne", t. XXVII, 1962, z. 3, s. 334. Zob. także: *Kronika halicko-wołyńska*…, s. 263.
[298] J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa 1968, s. 40-41; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 16.
[299] R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 366; A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 737-738. Zob. także: *Vita et Miracula sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*, [w:] MHP IV, s. 717.
[300] T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 23-25.

cja Wieliczki w 1290 roku[301] oraz obsadzenie zamków swymi załogami i stronnikami, jak na przykład Henrykiem z Wstowa zarządzającym Skałą i Sławkowem[302]. Z pewnością Henryka nie popierała część duchowieństwa, przynajmniej w początkowym okresie rządów. Świadczyć może o tym pojmanie biskupa Pawła z Przemankowa[303]. Wrogo nastawione do księcia wrocławskiego były także władczynie sądeckie Kinga i Gryfina[304].

Po zwycięstwie nad Łokietkiem i opanowaniu całej ziemi krakowskiej Henryk IV rozpoczął starania o uzyskanie korony królewskiej, które przerwała jednak nagła śmierć księcia w czerwcu 1290 roku[305]. Ostatnią wolą monarchy był jego testament, który stał się źródłem wielu dyskusji[306]. W świetle jego ustaleń księstwo wrocławskie miało przypaść Henrykowi, księciu na Głogowie, ziemia krakowska Przemysłowi II, ponadto ziemia Krośnieńska miała zostać przekazana landgrafowi Turyngii Fryderykowi, siostrzeńcowi Henryka IV, zaś otrzymana w 1278 roku ziemia Kłodzka zwrócona została Wacławowi II, księciu czeskiemu. On też miał być wykonawcą i obrońcą testamentu. W akcie tym książę wrocławski hojnie obdarzył także Kościół, w tym toczącego z nim konflikty biskupa Tomasza II. Testament nie został jednak w pełni wykonany. Wprawdzie wraz ze śmiercią Probusa władzę we Wrocławiu objął Henryk Głogowski i wystawił nawet kilka przywilejów, jednak zdobył on poparcia u mieszczan wrocławskich. Na prośbę rady miejskiej pod miasto przybył Henryk V Brzuchaty, książę legnicki, syn Bolesława Rogatki, który zmusił Głogowczyka do ucieczki z Wrocławia. Sytuacja ta doprowadziła do wojny pomiędzy oboma władcami. Henryk Głogowski najechał księstwo wrocławskie, zmuszając Henryka Brzuchatego do przyjęcia warunków rozejmu (1291). W jego wyniku księciu głogowskiemu przypadły ziemie przylegające do Wielkopolski (Chojnów, Ścinawa, Góra, Milicz, Trzebnica i Syczów)[307]. Układ ten doprowadził do poważnego osła-

[301] F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 259; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 260.
[302] M. Pauk, *Der eine hiez her Lechschĭt, her Wüeschof der ander hiez. Kim byli stronnicy Henryka IV Probusa w Małopolsce?*, „Roczniki Historyczne", R. LXIX, 2003, s. 91-99.
[303] W. Karasiewicz, *Paweł z Przemankowa*…, s. 228; M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 156; B. Włodarski, *Polityczna rola biskupów krakowskich w XIII wieku*, NP, t. 27, 1967, s. 56.
[304] Przypuszczenia takie wysuwać można na podstawie wzmianek źródłowych w Żywocie księżnej Kingi, zob.: *Vita et Miracula sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*, [w:] MPH IV s. 717, por. L. Kowalski, S. Fischer, *op. cit.*, s. 99.
[305] O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. I, s. 198-214; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 366-367; T. Jurek, *Plany koronacyjne Henryka Probusa*…, s. 19-25.
[306] Na temat testamentu zob.: O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. I, s. 258-266; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 367-368; T. Jurek, *Testament Henryka Probusa: autentyk czy falsyfikat?*, „Studia Źródłoznawcze", t. 35, 1994, s. 79-99 (tam też zebrana literatura związana z oceną dokumentu w historiografii); *idem, Plany koronacyjne Henryka Probusa*…, s. 25-27; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków 2001, s. 11-12; B. Nowacki, *Przemysł II*…, s. 161-165.
[307] J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego*…, s. 256-257; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 368. Szeroko na ten temat zob. T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 14-30.

bienia księstwa wrocławskiego, które popadało w coraz większą zależność od Czech. Najpotężniejszym księciem śląskim został wówczas władca Głogowa, który mógł spokojnie wyczekiwać objęcia spadku po Przemyśle II. Pełna realizacja testamentu Probusa napotkała na problemy także w przypadku Małopolski, której Przemysł nie zdołał całej opanować. Bez problemów objął wadzę w Krakowie, jednak w ziemi sandomierskiej usadowił się Władysław Łokietek. Badania historyków dowiodły jednak, że pomiędzy oboma książętami nie było wrogich stosunków, wręcz przeciwnie obaj godzili się na taki podział dzielnicy[308].

Przemysł II przybył do Krakowa w lipcu 1290 roku i po rozdaniu przywilejów oraz godności w ciągu dwóch miesięcy wrócił do Poznania. Warto dodać, iż zabrał ze sobą królewskie insygnia koronacyjne przechowywane w skarbcu katedry wawelskiej. Władza księcia wielkopolskiego nie uzyskała jednak silnego poparcia społecznego, zarówno wśród przedstawicieli elit, Kościoła jak i mieszczaństwa, mimo iż Przemysł o takie zabiegał. W opozycji do księcia stała zarówno stara arystokracja, związana wcześniej Leszkiem Czarnym i Henrykiem Probusem, jak i najwyżsi dostojnicy kościelni, wliczając biskupa Pawła z Przemankowa. Ugrupowania te przeszły wówczas do obozu Władysława Łokietka lub rozpoczęły poszukiwania nowego pretendenta do tronu. Z tego też powodu Przemysł musiał otaczać się ludźmi nowymi, którzy wcześniej nie odgrywali znaczącej roli politycznej. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim kasztelana krakowskiego Żegotę, wojewodę Mikołaja, łączonego z rodem Lisów, podobnie jak sędziego krakowskiego Warcisława, liczącą się osobą był także Prokop, kanclerz, a w przyszłości biskup. Mimo to książę wielkopolski nie czuł się w Krakowie dobrze, stąd też decyzja o szybkim powrocie do Poznania[309]. Dodać jednak należy, że niemały wpływ na opuszczenie Krakowa przez Przemysła było pojawienie się nowego, potężniejszego i groźniejszego kandydata do tronu wawelskiego, jakim był władca Czech Wacław II.

Oswald Balzer w przełomowej monografii traktującej o zjednoczeniu ziem polskich na przełomie XIII i XIV wieku podzielił panowanie Wacława II na ziemiach polskich na dwa okresy. Pierwszy to czas władania Małopolską od 1291 do 1300 roku, drugi tzw. królewski obejmował lata 1300-1305[310]. Drugi etap należało rozszerzyć wszak na krótkie rządy Wacła-

[308] Dyskusyjną kwestią pozostaje jedynie forma podziału. Jarosław Nikodem uważa, że Przemysł II musiał pogodzić się z utratą ziemi sandomierskiej na rzecz księcia kujawskiego, zob.: J. Nikodem, *Kontrowersje wokół przygotowań do koronacji Przemysła II*, „Kwartalnik Historyczny", R. 112, 2005, z. 3, s. 113. Z kolei Bronisław Nowacki w biografii księcia wielkopolskiego wysuwa teorię, iż podział Małopolski na dwie części został narzucony przez stronnictwa możnych elit: B. Nowacki, *Przemysł II*…, s. 164-165. Jeszcze inny punkt widzenia ma T. Nowakowski, który twierdził iż pomiędzy oboma władcami zawiązał się wówczas sojusz: T. Nowakowski, *Stosunki między Przemysłem II a Władysławem Łokietkiem w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288-1291),* „Roczniki Historyczne", t. 54, 1988, s. 143-161; *idem, Małopolska elita władzy*…, s. 27.
[309] B. Nowacki, *Przemysł II*…, s. 165-166; T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 28-34.
[310] O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. II, s. 1.

wa III, które *de facto* stanowią kontynuację polityki jego ojca[311]. Próba periodyzacji panowania czeskiego zaproponowana przez lwowskiego historyka wydaje się słuszna, stąd autor będzie się nią posługiwał w dalszych rozważaniach.

W dniu 10 stycznia 1289 roku książę bytomski Kazimierz składa Wacławowi II hołd lenny, co w historiografii polskiej przyjmuje się, jako pierwszy etap w opanowaniu Małopolski[312]. Przyczyną złożenia hołdu przez księcia bytomskiego był przede wszystkim wzrost potęgi Henryka wrocławskiego, dążącego do zdobycia hegemonii na Śląsku. W grę wchodziły także naciski ze strony władcy Czech, bowiem Bytom leżał na strategicznym szlaku biegnącym do Krakowa. W ten sposób Przemyślida zdobywał ważną bazę wypadową do dalszej ekspansji. Władca Bytomia składał hołd Wacławowi w imieniu własnym i swoich następców. Błędnym jest jednakże domysł O. Balzera, że Kazimierz dokonał tego aktu w stosunku do Przemyślidy, jako kandydata do tronu krakowskiego[313]. Tego samego roku, w sierpniu Wacław II zjechał do Opawy, gdzie spotkał się z książętami polskimi oraz najpewniej Lwem halickim, celem omówienia sytuacji w Małopolsce i być może osłabienia Henryka Probusa[314].

Z chwilą śmierci panującego we Wrocławiu i Krakowie Henryka, Wacław rozpoczął intensywne zabiegi zmierzające do opanowania spuścizny po księciu śląskim. Najważniejsze okazało się zebranie odpowiednich tytułów prawnych, umożliwiających wysunięcie roszczeń do Małopolski. Zagadnienie to zostało już omówiona w literaturze przez badaczy czeskich i polskich, z tego ograniczyć się należy tylko do ich wymienienia[315]. Pierwszym tytułem były trzy

---

311 *Ibidem*, s. 120-127; B. Włodarski, *Polska i Czechy…*, s. 447-454. Pogląd taki wyrażają także badacze czescy, zob. K. Maráz, *Václav III. (1289–1306). Poslední Přemyslovec na českém trůně*, České Budějovice 2007

312 DHn., ks. 7/8, s. 325; O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. I, s. 258-259; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit*., s. 370; B. Włodarski, *Polska i Czechy…*, s. 374-375. Z nowszej literatury zob.: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 119-121; A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 114-115; *idem*, *Polityka czeska wobec ziem polskich za panowania ostatnich Przemyślidów i Jana Luksemburskiego*, [w:] *Polska około roku 1300*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2003, s. 240-241; L. Jan, *Václav II*…, s. 105-107; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony w Polsce*…, s. 55-59 (który, zaprzecza jednak, iż już wówczas Wacław II myślał o podboju Małopolsk. Akcja ta zmierzać miała do opanowania tylko Śląska i zaszachowania Henryka Probusa).

313 O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. II, s. 25.

314 A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 114-115; R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 120-121.

315 Tematyka ta omówiona została w: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 114-135; O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. II, s. 1 i nast.: P. Bar, *Nieudana próba opanowania księstwa wrocławskiego przez Wacława II w latach 1289-1290*, [w:] *Pierwsze polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 27-29 września 2005*, red. J. Dobosz, J. Kujawiński, M. Matla-Kozłowska, Poznań 2007, s. 201-210; A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 107-120; J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*…, s. 72-76; *idem*, *Odnowienie Królestwa Polskiego 1295-1320*, Poznań 2008, s. 122-126; K. Charvátová, *Václav II. Král český*…, s. 125-133; E. Długopolski, *op. cit*., s. 21-24; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 195-196; L. Jan, *Václav II*…, s. 145-148; K. Maleczyński, *Polska, Austria, Czechy i Brandenburgia*…, s. 185-199; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 28 i nast. (tam też starsza literatura); A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 756-771; J. Šusta, *Václav II. a koruna polská*, „Ćesky Ćasopis Historickÿ", nr 21, 1915, s. 318-326; B. Włodarski, *Polska i Czechy…*, s. 373-133; J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*…, s. 139-141; J. Žemlička, *Do tří korun*…, s. 145 i nast.

dokumenty wydane w 1290 roku w Erfurcie przez króla rzymskiego Rudolfa Habsburga. W akcie z 12 lipca władca austriacki stwierdza, iż Henryk IV był jego lennikiem, więc ziemie księstwa wrocławskiego, jako lenno Rzeszy przekazane zostaje obecnie księciu czeskiemu Wacławowi. Drugi dokument z 25 września tego roku stanowi konfirmację poprzedniego. W ostatnim, wydanym następnego dnia Rudolf przekazuje wszystkie opróżnione w wyniku śmierci Henryka Probusa ziemie Wacławowi[316]. Kolejną podstawą prawną był tzw. zapis księżnej Gryfiny, wdowy po księciu Leszku Czarnym, która miała scedować swoje prawa do Małopolski na Wacława[317]. Z zapisem księżnej powiązać należy kolejną, najważniejszą w ocenie B. Nowackiego podstawę prawną, mianowicie elekcję możnych krakowskich. W świetle przekazów *Kroniki zbrasławskiej* do Pragi mieli przybyć polscy posłowie, którzy prosili króla o objęcie rządów nad ziemiami krakowską i sandomierską, na co Wacław chętnie przystał[318]. Elekcja możnych otwierała władcy czeskiemu drogę do opanowania Małopolski, musiał on jednak wpierw pokonać Przemysła II, który na mocy testamentu Henryka Probusa objął władze na Wawelu. Książę wielkopolski nie zyskał w Krakowie dużego poparcia, co spowodowało iż szybko wrócił do Poznania. Pomimo tego Wacław aby uniknąć konfrontacji zbrojnej postanowił wymusić na Przemyśle zrzeczenie się praw do Małopolski. Również książę wielkopolski zdawał sobie sprawę, że w starciu z siłami czeskimi ma niewielkie szanse, obawiał się w dodatku sojuszu Wacława z margrabiami brandenburskimi, który zagroziłby nie tylko Wielkopolsce, ale także spodziewanemu w najbliższym czasie objęciu schedy na Pomorzu. W rachubę wchodzić mogła dodatkowo rekompensata finansowa z tytułu cesji. Z tego powodu już w pierwszym kwartale 1291 roku zrzekł się on praw do ziemi krakowskiej oraz sandomierskiej (ta druga wciąż jednak opanowana była przez Łokietka)[319]. Dopiero po zgromadzeniu wszystkich tytułów prawnych, z których najważniejsze były elekcja możnych

[316] Dokumenty opublikowane zostały w: *Lehns und Besisurkunden Schlesiens und sejner einzalnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. I, nr 2, 3, 4, s. 62-64, Leipzig 1881 (dalej: Grünhagen, Markgraf, *Leh. u. Bes. Ukden. Schles*.). Na temat aktów zob.: P. Bar, *Nieudana próba opanowania księstwa wrocławskiego*…, s. 201-210; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 29-33 (tam też dyskusja oraz starsza literatura).

[317] Informacje na ten temat niosą Jan Długosz oraz dwa źródła czeskie: kronika Ottokara styryjskiego z 1330 roku oraz kronika Pulkavy, powstała pomiędzy 1374 a 1389 rokiem, zob. DHn., ks. 7/8, s. 334-337; *Kronika Pulkavova*, [w:] FRB V, s. 175; *Ottokars Österreichische Reimchronik*, [w:] MGH V/I, s. 277-278. Zob. również dyskusja w literaturze: A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 765; O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. II, s. 3 i nast.; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 34-38. Z literatury czeskiej: R. Antonín, *Zahraniční politika krále*…, s. 130; J. Šusta, *Václav II. a koruna*…, s. 318.

[318] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 35; zob. również: B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 38-41; T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 40-49.

[319] B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 41-53; *idem, Przemysł II*…, s. 171-174. Cesję Przemysła II na rzecz Wacława odnotowano w następujących źródłach, zob.: *Rocznik Kujawski*, [w:] MPH III, s. 207-208; *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 184; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 852; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879.

małopolskich oraz zrzeczenie praw do Małopolski przez Przemysła, Wacław mógł przystąpić do rzeczywistego opanowania tych terenów.

Siódmego lutego 1291 roku do przebywającego w Brnie Wacława II przybył Henryk z Wstowa, dawny zaufany Henryka Prawego, który w jego imieniu zarządzał zamkami Skałą i Sławkowem, a także innymi, nienazwanymi warowniami ziemi krakowskiej. Henryk zrzekł się na rzecz monarchy swoich nabytków, po czym odzyskał je z powrotem na zasadzie prawa lennego wraz z 150 grzywnami dochodu z dóbr zamkowych oraz 300 grzywnami z kopalni srebra lub ołowiu[320]. Pozyskanie dwóch ważnych zamków na szlaku do Krakowa stanowi drugi ważny krok w kierunku jego opanowania. Na wiosnę 1291 roku z Ołomuńca wyruszyła wyprawa czeska, której celem było opanowanie Krakowa i obsadzenie najważniejszych miast i warowni małopolskich. Dowodził nią biskup Bambergu Arnold. Zakończyła się ona tylko połowicznym sukcesem. Zdobyto Kraków i utwierdzono władzę Wacława II w ziemi krakowskiej, jednak nie udało się opanować ziemi sandomierskiej, bronionej przez Władysława Łokietka, który dodatkowo związał się sojuszem z królem Węgierskim Andrzejem III[321]. Zapewne w związku z wyprawą czeską na Kraków w 1290 roku pozostają sojusze wojskowe Wacława II z książętami cieszyńskim Mieszkiem i opolskim Bolesławem, którzy zobowiązali się wspierać zbrojnie Czechów, udostępnić im swoje zamki oraz ziemie do przemarszu wojsk[322].

Po raz pierwszy z tytułem księcia krakowsko-sandomierskiego Wacław występuje w dniu 10 kwietnia 1291 roku[323], zaś 1 września tego roku w Lutomyślu wydaje na ręce biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa wielki przywilej gwarantujący mieszczaństwu, rycerstwu oraz duchowieństwu dotychczasowe przywileje. Zobowiązuje się ponadto nie obsadzać urzędów ludźmi spoza Małopolski[324]. Na stronę Wacława przeszedł również Bolesław mazowiecki, dotychczasowy sojusznik Łokietka, który w pierwszej połowie 1291 roku poślubił siostrę władcy Czech Kunegundę. Dzięki temu mariażowi Przemyślida zyskał kolejnego sojusznika wśród książąt piastowskich. Porozumienie mazowiecko-czeskie przynosiło korzyści również

[320] ACRB I/ 1, nr 42; RBM II, nr 1531. Zob. także: M. Pauk, *Der eine hiez her*…, s. 91-95; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 386.
[321] B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 385-389. O wyprawie wspomina również *Kronika Zbrasławska* (*Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 35, z tym, że według kronikarza dowodzić nią miał biskup praski Tobiasz, a odbyć się miała w 1291 roku.
[322] Grünhagen, Markgraf, *Leh. u. Bes. Ukden. Schles*., t. II, nr 3, s. 300-302; RMB II, nr 1530. B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 57-58.
[323] RBM II, nr 1539
[324] KKK 1, nr 94, 95; RBM II, nr 1551, 1552, 1553.

Bolesławowi, podnosiło bowiem jego prestiż oraz umożliwiało zyskanie pomocy w wypadku ataku ze wschodu[325].

Pomimo sukcesów w ziemi krakowskiej oraz akcjach dyplomatycznych z Piastami górnośląskimi oraz mazowieckimi, Wacław wciąż nie posiadał ziemi sandomierskiej. W związku z tym, jak przypuszczają B. Włodarski i E. Długopolski we wrześniu 1291 roku do Krakowa wyruszyła druga wyprawa zbrojna dowodzona przez biskupa praskiego Tobiasza. Niestety i ona nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, prócz umocnienia Wacława w ziemi krakowskiej. Trwałym jej skutkiem było pozostawienie w Krakowie Bolesława Opolskiego w roli zastępcy księcia czeskiego, wprowadzając w ten sposób nieznany na ziemiach polskich urząd starosty[326].

Niepowodzenie wyprawy czeskiej skusiło Władysława Łokietka do rozpoczęcia akcji zaczepnych na terenie ziemi krakowskiej, którą w dodatku najechały wojska litewskie, docierając aż pod Miechów[327]. Wacław II nie mógł wówczas zdecydowanie odpowiedzieć, bowiem jego uwagę skupiły wypadki dziejące się w Rzeszy niemieckiej, gdzie 15 lipca 1291 roku zmarł król rzymski Rudolf Habsburg, któremu za życia nie udało się zagwarantować następstwa tronu dla swojego syna Albrechta. Doszło wówczas do walk wewnętrznych pomiędzy Albrechtem, a jego kontrkandydatem Adolfem, hrabią Nassau, wspieranym przez elektorów kościelnych oraz Czechy, Saksonię i Brandenburgię. Poparcie jakie udzielił Adolfowi Wacław II w bardzo dużym stopniu przyczyniło się do jego zwycięstwa i koronacji na króla rzymskiego w 1292 roku[328]. W tym samym roku założony został klasztor cysterski w Zbrasławiu, który stał się ważnym ośrodkiem ideologicznym i politycznym, wspierającym działania swojego fundatora[329].

Uspokojenie sytuacji w Niemczech umożliwiło Wacławowi II podjęcie starań o wyparcie z ziemi sandomierskiej Władysława Łokietka, a tym samym opanowanie całej Małopolski. W tym celu rozpoczął montowanie wielkiej koalicji skierowanej przeciw księciu kujawskiemu, do której dołączyli margrabia brandenburski Otto Długi oraz książęta górnośląscy: Mieszko Cieszyński, Bolesław Opolski, Przemysław Raciborski i Kazimierz Bytomski. Z pomocą zbrojną zobowiązali się również przybyć Bolesław II Mazowiecki, landmistrz pruski Meinhard z Kwerfurtu, a także Przemysł II, aczkolwiek ten drugi ostatecznie nie dotarł na czas. W

[325] A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki*…, s. 80-82. Autorka przypuszcza, że rozmowy pomiędzy Wacławem II a Bolesławem II oraz wizja małżeństwa z Kunegundą, w obliczu utraty wpływów wśród możnych krakowskich mogły być powodem wycofania się księcia mazowieckiego z walk o Kraków.
[326] E. Długopolski, *op. cit.*, s. 26; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 389-390.
[327] E. Długopolski, *op. cit.*, s. 26.
[328] L. Jan, *Václav II*…, s. 138-163.
[329] *Ibidem*, s. 163-164. Na temat klasztoru zob.: J. Kuthan, *Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách*, Praha 1983, s. 264-277.

połowie sierpnia 1292 roku Wacław na czele całej armii ruszył na Kraków, gdzie uroczyście przywitali go możni ziemi krakowskiej. Władysław Łokietek wobec znacznej przewagi zbrojnej opuścił Sandomierz i wycofał się do Sieradza, gdzie obległy go wojska czeskie. Po zdobyciu miasta przez Wacława II książę kujawski i jego brat Kazimierz Łęczycki dostali się do niewoli, gdzie 28 września zgodzić się musieli na warunki układu, zaproponowane przez Przemyślidę[330]. W związku z tym w obozie pod Sieradzem wydano trzy dokumenty. W pierwszym, arcybiskup gnieźnieński Jakub II Świnka oznajmia wobec Wacława i jego sojuszników, iż Władysław Łokietek zrzeka się praw do Krakowa i Sandomierza oraz przysięga władcy czeskiemu wierność i pomoc zbrojną. W drugim książę kujawski zobowiązał się, że do 14-stu dni wyda polecenie mieszkańcom Brzeźnicy i Brześcia Kujawskiego, którzy mają potwierdzić, iż dotrzyma on danego Wacławowi słowa, a jeżeli nie, oni uznają za swojego pana władcę Czech. W ostatnim akcie wszyscy zgromadzeni, a wiec Jakub Świnka, biskupi ołomuniecki, pracki, landmistrz pruski i książęta górnośląscy oraz mazowiecki Bolesław zaświadczają, że Łokietek uznał się lennikiem Wacława, zrzeka się pretensji do Krakowa i Sandomierza, a także, obiecuje, że jeżeli złamie dane przyrzeczenia straci prawo do ziem kujawskiej i sieradzkiej. Zapewne takie same warunki przedłożone zostały Kazimierzowi Łęczyckiemu[331]. Po zwycięstwie pod Sieradzem Wacław II powrócił do Krakowa, gdzie zaprowadził nowe porządki, ustanawia urzędy burgrabiego[332] i starosty[333], a także wydaje nowe rozporządzenia[334]. Zapewne wówczas powstała w Krakowie odrębna czeska kancelaria[335]. Z tym okresem powiązać należy także zabiegi zmierzające do zabezpieczenia granicy węgiersko-polskiej oraz akcję rewindykacyjną na ziemi sądeckiej, czego wyrazem było lokacja Nowego Sącza w 1292 roku, powstałego na gruntach Kamienicy, wsi przynależnej biskupom krakowskim, a

[330] O wyprawie na Kraków informuje *Kronika Zbrasławska* (*Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 53-54) oraz Jan Długosz (DHn., ks. 7/8 s. 342-344). Szczegółowe omówienie wyprawy zob.: R. Antonín, *Zahraniční politika krále*…, s. 132-135; L. Jan, *Václav II*…, s. 164-166; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 393-395. W literaturze przyjmuje się również, iż w czasie wyprawy, w Opolu książęta cieszyński, opolski, raciborski i bytomski złożyli Wacławowi hołd lenny (zob.; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 191; L. Jan, *Václav II*…, s. 164; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 59-60; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 393).

[331] Archiv. Kunde…, s. 172-175, 177, 182; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 27-28; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 393-394.

[332] Pierwszym, znanym z imienia burgrabią krakowskim jest Zbrosław, który z tytułem tym pojawia się w 1294 roku, zob.: *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku. Spisy*, oprac. W. Bukowski, [w:] *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 5, Kórnik 1999, s. 29.

[333] Pierwszym starostą, wspólnym dla ziem krakowskiej i sandomierskiej był zapewne Hynek z Dubé, który z tytułem starosty występuje w 1293 roku, ale bardzo prawdopodobne, że urzędował już od 1291 lub 1292 roku (*Urzędnicy Małopolscy XII-XV*, oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, [w:] *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej*…, t. IV, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 284). Wcześniej urząd ten pełnił Bolesław opolski (R. Antonin, *Správa polského území za vlády poslednich Přemyslovců*, „Sborník praci filozofické fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitetis Brunensis", C48, 2001, s. 19-21).

[334] KDM I, nr 121; KDM II, nr 38 (regesta), 521, 522.

[335] J. Šebánek, *Češti notáři na cesté Václava II. za polskou korunou*, „Studia Źródłoznawcze", t. 4, 1959, s. 75-84.

także nadanie dla Henryka, wójta Podolińca[336]. Z pobytem w stolicy Małopolski J. Šusta wiąże także okazanie księciu krakowsko-sandomierskiemu klejnotów koronacyjnych i przedstawienie legendy o św. Stanisławie i ponownym zjednoczeniu królestwa[337]. W Krakowie Wacław przebywał do grudnia 1292 roku, jednak Święta Bożego Narodzenia spędził już w Pradze. Nadal zajmowały go jednak sprawy polskie, o czym świadczą akty wydane dla klasztorów tynieckiego i miechowskiego[338].

Układ sieradzki w 1292 roku podzielił ziemie polskie na dwa obozy, pierwszy skupiony wokół władcy czeskiego Wacława, obejmujący całą Małopolskę, księstwa górnośląskie i przynajmniej w teorii terytoria przynależne na zasadzie hołdu lennego Władysławowi Łokietkowi. Drugi obóz, który nazwać można piastowskim skonsolidowany był wokół księcia wielkopolskiego Przemysła. Rok 1293 przynosi jednak zmianę sytuacji politycznej. W Kaliszu staraniem arcybiskupa Jakuba Świnki dochodzi do spotkania Przemysła, Władysława Łokietka oraz Kazimierza Łęczyckiego. Wszyscy książęta zawierają wspólny sojusz, którego celem jest odzyskanie Krakowa. Dodatkowo zobowiązują się, iż w przypadku zdobycia stolicy Małopolski wypłacać będą po 300 grzywien rocznie arcybiskupowi gnieźnieńskiemu. W literaturze sojusz ten bywa często nazywany „drugą koalicją"[339]. Starań o odbicie Krakowa jednak nie podjęto, głównie z powodu zaangażowania się Przemysła w sprawy pomorskie, gdzie na zdrowiu podupadł Mściwój gdański. Książę pomorski zmarł 25 grudnia 1295 roku, zaś Przemysł bez zakłóceń przejął po nim władzę[340]. Zjednoczenie pod jednym berłem Wielkopolski i Pomorza umożliwiło księciu Poznania zrealizowanie kolejnego wielkiego zamiaru, jakim była koronacja na króla Polski. Zabiegom tym sprzyjała także sytuacja międzynarodowa, gdyż nowo wybrany papież Bonifacy VIII nie należał do stronników Wacława II, to też lekceważąc interesy czeskie wydał zgodę na koronację. W ten sposób arcybiskup Jakub Świnka 26

[336] AGZ I, nr 3; KDPol. III, nr 67. Poglądy na temat akcji rewindykacyjnej na Sądecczyźnie wyraża: C. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin…*, s. 103-106; *idem, „Dominae Sandecenses" XIV wieku a schyłek władztwa klarysek nad górnym Dunajcem*, [w:] *Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane Profesorowi Janowi Ziółkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin 2000, s. 82. Por. także: M. Barański, *Dominium sądeckie…*, s. 106-108; F. Kiryk, *Wacław II i Nowy Sącz*, RS, t. XXX, 2002, s. 10-22; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądeczyzna w XIII i XIV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 126-140.

[337] J. Šusta, *Václav II. a koruna…*, s. 323-324.

[338] KDTyn. I, nr 40; B. Włodarski, *Polska i Czechy…*, s. 395-396.

[339] J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego…*, s. 394-396; W. Karasiewicz, *Jakub II Świnka…*, s. 333.

[340] B. Nowacki, *Przemysł II…*, s. 186-187. Ostanie lata rządów Mściwoja gdańskiego zreferował ostatnio B. Śliwiński, *Rządy Przemysła II na Pomorzu Gdańskim w latach 1294-1295* „Zapiski Historyczne", t. 59, 1994, z. 1, s. 7-26.

czerwca 1295 roku ukoronował Przemysła II na króla Polski[341]. W literaturze przedmiotu do chwili obecnej toczy się dyskusja nad charakterem królestwa Przemysła. Liczne grono historyków broni tezy, że było to państwo partykularne, wielkopolskie. Druga grupa twierdzi, iż było to królestwo uniwersalne, które kontynuowało tradycje monarchii Bolesławów[342]. Zdecydowanie trzeba jednak stwierdzić, że mimo braku władzy nad znacznym obszarem dawnego Królestwa Polskiego, książę wielkopolski koronowany został na króla całej Polski, którego zwierzchność uznawał Władysław Łokietek oraz książęta kujawscy i mazowieccy. Tezę tę zdają się również potwierdzać zabiegi Wacława II mające na celu podważenie tego aktu. Rządy Przemysła II trwały zaledwie pół roku. W lutym 1296 król przebywał w Rogoźnie, gdzie został napadnięty przez grupę zbrojnych i zamordowany. Spisek przeciw władcy uknuty został na zlecenie margrabiów brandenburskich, zaś zamieszani w niego byli przedstawiciele wielkopolskich rodów Zarębów i Nałęczów[343].

Po śmierci Przemysła II władzę w Wielkopolsce i na Pomorzu objął Władysław Łokietek. Jego panowanie napotkało jednak na liczne trudności. Z roszczeniami do Wielkopolski wystąpił bowiem również Henryk Głogowski, który powoływał się na dawną umowę, w której zamordowany książę wyznaczył go swoim następcą. Jednocześnie Pomorze zajęte zostało przez wojska bratanka Łokietka, Leszka Inowrocławskiego, a nadnoteckie grody zagarnęli Brandenburczycy[344]. Najpoważniejszym przeciwnikiem okazał się jednak książę głogowski, który zbrojnie wkroczył do księstwa poznańskiego, czym zmusił Łokietka do przyjęcia niekorzystnych warunków. Ugoda zawarta w Krzywinie 10 marca 1296 roku dzieliła Wielkopolskę na dwie części. Henrykowi przypadła południowo-zachodnia część księstwa poznańskiego, która przylegała do ziemi głogowskiej oraz część północna, graniczącą z Nową Marchią. Ponadto otrzymał on prawo wykupienia powiatu zbąszyńskiego, stanowiącego oprawę wdowy po Przemyśle, Małgorzaty, a także połowę ziemi Kłobuckiej (druga połowa znalazła się w rękach Bolesława opolskiego). Prócz ustępstw terytorialnych Łokietek adoptował małoletniego syna Henryka i zobowiązał się oddać mu całe księstwo poznańskie, gdy tylko ten osiągnie

[341] T. Jurek, *Polska droga do korony królewskiej 1295 — 1300 — 1306*, [w:] *Proměna středovýchodní Europy raného a vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a paralely*, red. M. Wihoda, L. Reitinger, Brno 2010, s. 172; B. Nowacki, *Przemysł II*…, s. 187-188.
[342] Kwestię tę dokładnie omawiają T. Jurek (*Polska droga do korony królewskiej*…., s. 139 i nast.), B. Nowacki (*Czeskie roszczenia do korony*…, s. 13-27; *idem, Przemysł II*…, s. 195-199).
[343] B. Nowacki, *Przemysł II*…, s. 201-219. Kwestię tragedii Rogozińskiej wyczerpująco opracował ostatnio Janusz Bieniak, który zebrał także dotychczasowe dyskusje i literaturę, zob. J. Bieniak*, Zarębowie i Nałęcze a królobójstwo w Rogoźnie*, Warszawa 2018.
[344] O zajęciu Santoka przez wojska margrabiów wspomina Długosz, DHn., ks. 7/8, s. 372-373.

dojrzały wiek, zaś gdyby książę kujawski umarł bezpotomnie, sukcesję po nim przejmie Henryk młodszy lub jego bracia[345].

Książę kujawski nie zamierzał jednak dotrzymywać słowa danego w układzie, który miał umożliwić mu jedynie odbicie Pomorza Gdańskiego, zajętego przez Leszka Ziemomysłowica. Książę Inowrocławia pomimo opanowania Gdańska, Świecia i Tczewa nie został zaakceptowany jako książę pomorski, gdyż nie uznał go najpotężniejszy tamtejszy ród – Świecowie, zarządzający ziemiami Słupską i Sławieńską, którzy woleli przymierze z Wielkopolską. Ułatwiło to zadanie Łokietkowi, który szybko wymusił na Leszku ustąpienie z Pomorza[346].

Dopiero po zabezpieczeniu spraw pomorskich Łokietek postanowił złamać układ krzywiński i najechać ziemie opanowane przez Głogowczyka. Do pierwszych działań zbrojnych doszło w 1297 roku. Pod datą tą roczniki małopolskie notują najazd Łokietka oraz Węgrów na Śląsk[347]. Tomasz Jurek przypuszcza, iż Władysław Łokietek walkę z Henrykiem traktował jako boczny front konfrontacji z Wacławem II. Dowodem tego miał być najazd Bolesława Mazowieckiego na Małopolskę, o którym wspomina *Rocznik Miechowski*[348], a także próby pozyskania biskupa krakowskiego Jana Muskaty, głównego stronnika rządów czeskich w Krakowie[349]. Wydarzenie nie przebiegały jednak po myśli księcia kujawskiego, skoro jeszcze tego samego roku zmuszony został do ponownego zrzeczenia się praw do ziem krakowskiej i sandomierskiej za cenę 5000 grzywien srebra[350]. Niekorzystnie rozwijała się także sytuacja w Wielkopolsce, gdzie Łokietek stopniowo tracił poparcie. Zapewne jeszcze w lutym 1298 roku doszło do śląskiego najazdu na Poznań, który wyraźnie osłabił Łokietka. Równocześnie Henryk Głogowski wykorzystując sprzyjające mu momenty przeciągnął na swoją stronę część możnych wielkopolskich na czele z biskupem poznańskim Andrzejem Zarembą. Do układów doszło w Kościanie, gdzie 24 czerwca 1298 roku książę śląski wystawił dwa dokumenty[351]. W pierwszym potwierdził wszystkie przywileje arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i biskupstwa

[345] E. Długopolski, *op. cit.*, s. 47-48. T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 32-35.
[346] E. Długopolski, *op.* cit., s. 48-49; B. Śliwiński, *Leszek inowrocławski (1274-1275 po 27 kwietnia 1339)*, Kraków 2017, s. 67-74.
[347] *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 186; *Rocznik Sedziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853. O najeździe na Śląsk wspomina także Jan Długosz, jednak w zupełnie innym kontekście, zob. DHn., ks. 7/8, s. 379-380.
[348] *Rocznik miechowski*…, s. 124. Sprawa najazdu jest bardzo niejasna, zaś wzmianki w źródłach są niezwykle bałamutne. Długosz podaje go pod rokiem 1293 – w tym samym czasie ziemia sandomierska miała być złupiona przez Tatarów, zob. DHn., ks. 7/8, s. 353-354. Zob. także T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 38, przypis 56; K. Pacuski, *Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XIII/XIV w*., „Kwartalnik Historyczny", t. 85, 1978, s. 595-596; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 396.
[349] T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 38; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem" Biskup krakowski Jan zwany Muskatą*, Warszawa 2001, s. 51.
[350] Chodzi o układ zawarty w Sieradzu 18 XI 1297 roku: E. Długopolski, *op. cit*., s. 49; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, 414-415.
[351] KDW II, nr 787, 788.

poznańskiego oraz włocławskiego na Pomorzu. W akcie tym Henryk tytułuje się księciem Królestwa Polskiego, Pomorza, Śląska oraz panem Głogowa. Dokument pozbawiony jest jednak listy świadków, aczkolwiek posiada miejsce na ich uzupełnienie. Fakt ten stał się przyczynkiem do dyskusji, w której niektórzy historycy uważali, iż spisany został przez kancelarię biskupa poznańskiego, a następnie odrzucony przez Henryka[352]. Hipoteza ta jednak nie zyskała aprobaty wśród badaczy. Brak świadków wytłumaczył już jakiś czas temu O. Balzer, który dowiódł, iż dokument ten był tajny[353]. W drugim dokumencie, opatrzonym już normalną tytulaturą i listą świadków, Henryk nadaje biskupowi Andrzejowi w zamian za wyrządzone podczas walk szkody wieś Nacław pod Kościanem[354]. Efektem układów kościańskich była kolejna seria walk o dominację w Wielkopolsce, której każda ze stron nie potrafiła wygrać[355].

Konflikt pomiędzy oboma Piastowicami sprytnie wykorzystała jednak dyplomacja czeska, gdyż to Wacław II najbardziej na nim skorzystał. Sytuacja czeskiego monarchy w końcu lat 90. XIII wieku przedstawiała się niezwykle korzystnie. Po opanowaniu sytuacji w Małopolsce, wymuszeniu na Łokietku zrzeczenia się pretensji do Krakowa i Sandomierza oraz zakończeniu kryzysu w Rzeszy niemieckiej, mógł przystąpić do realizacji kolejnych celów politycznych. Pierwszym była koronacja na króla Czech, Wacław bowiem nie dopełnił wcześniej tego obowiązku. Doszło do niej 2 czerwca 1297 roku w Pradze, w katedrze św. Wita. Na uroczystość przebyło wielu znaczących gości, między innymi arcybiskup moguncki Gerhard, dokonujący koronacji magdeburski Burchard, liczni biskupi z Czech i Niemiec, margrabia brandenburski, książę saski oraz Albrecht Habsburg. Wśród przybyłych byli także przedstawiciele Polski, w tym biskup krakowski Jan Muskata, lubuski Konrad, a także książęta głogowski, opolski i inni[356]. Uroczystość ta została bogato przedstawiona w *Kronice zbrasławskiej*, która wymienia większość gości biorących udział w koronacji[357].

Udział Henryka Głogowskiego w intronizacji Wacława II świadczyć może o sojuszu obu władców. Stroną dominującą były w tym wypadku Czechy, zainteresowane poszerzeniem wpływów na Śląsku. Dyplomacja czeska miała znaczący wpływ w unormowaniu stosunków pomiędzy Henrykiem Głogowskim i Bolkiem Świdnickim, zaognionych w wyniku przejęcia rządów regencyjnych we Wrocławiu przez tego drugiego i atakiem na Chojnów oraz Bole-

[352] T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 38; Zob. H. Łowmiański, *op. cit.*, s. 885-886.
[353] O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, s. 373-376; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, wyd. 2, Wodzisław Śląski 2011, s. 101-102.
[354] T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 38-39.
[355] *Ibidem*, s. 40-43.
[356] L. Jan, *Václav II*…, s. 225-234.
[357] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 72-75.

sławiec[358]. Ostatecznie Henryk na sojuszu z Wacławem nie wyszedł dobrze, nie otrzymał bowiem wsparcia w jego staraniach o dominację w Wielkopolsce, wręcz przeciwnie drugi układ sieradzki z 1297 roku wzmacniał Łokietka, który zyskał dodatkowo fundusze na walkę[359].

W intronizacji Wacława w Pradze udział wziął także Andrzej III, król węgierski, który uznany został przez czeskiego i austriackiego monarchę władcą Węgier. W dodatku wszyscy trzej monarchowie zawarli sojusz przypieczętowany małżeństwem Andrzeja III z córką Albrechta oraz zaręczynami 9-letniego Wacława III z córką króla węgierskiego[360]. W ten sposób Wacław II pozyskiwał dotychczasowego sojusznika Władysława Łokietka i zabezpieczał pogranicze nie tylko czesko-węgierskie ale również małopolsko-węgierskie.

Koronacja Wacława II sprzyjała również zbliżeniu pomiędzy czeskim monarchą, a wrogo dotychczas nastawionym Albrechtem Habsburgiem. Zadecydowano wówczas o detronizacji dotychczasowego króla rzymskiego Adolfa z Nassau i poparciu kandydatury Habsburga, w czym niemały udział miał władca Czech. Efektem rozmów był kolejny zjazd elektorów niemieckich w Wiedniu w lutym 1298 roku, gdzie pozyskano kolejnych sojuszników. Finał całej sprawy nastąpił w czerwcu 1298 roku, kiedy to w Moguncji zdetronizowano Adolfa i obrano Albrechta królem rzymskim. Kilka dni później w bitwie pod Göllheim, wojska Adolfa poniosły porażkę, a on sam zginął[361]. Poparcie jakie wówczas udzielił Albrechtowi Wacław II przyniosło mu wiele korzyści. Przede wszystkim król Czech zyskiwał Cheb, namiestnictwo Miśni wraz z miastem Pirna, a także cennego i silnego sojusznika, zabezpieczał także swoje południowo-zachodnie granice.

Tymczasem sytuacja Władysława Łokietka w Wielkopolsce wyglądała coraz gorzej. Tracił poparcie we wszystkich warstwach społecznych, zaś jego odziały napadały i plądrowały. Autor *Rocznika kapituły poznańskiej* zapisał, iż Łokietek i jego żołnierze dopuszczali się wielu zniewag, niszczyli dobra kościelne, cmentarze i uciskali wdowy oraz sieroty[362]. Wzmianki tej nie należy jednak traktować zbyt dosłownie, gdyż nie musi ona zawierać obiektywnego obrazu rządów księcia. E. Długopolski sądził, iż ustęp ten wyjęty został z pisma biskupiego, w którym Andrzej Zaremba rzucał interdykt na władcę[363]. Logiczne wydaje się jednak stwierdzenie, że pozbawione stałego dopływu żołdu najemne odziały Łokietka dopuszczały się ra-

[358] T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 44-47.
[359] *Ibidem*, s. 44; . Włodarski, *Polska i Czechy*…, 414-415..
[360] R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 200; E. Długopolski, *op. cit*., s. 50.
[361] R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 196-206; L. Jan, *Václav II*…, s. 252-267.
[362] *Roczniki wielkopolskie*, [w:] MPH s. n. VI, s. 53.
[363] E. Długopolski, *op. cit*., s. 53. Na ten temat zob. także: J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 102-105.

bunków, zaś sam monarcha zmuszony był tolerować niektóre ekscesy swoich żołnierzy[364]. Łokietek szukał mimo to rozwiązań, których celem było opanowanie sytuacji. Przykładem są układy z Lubeką oraz miastami wielkopolskimi, którym zezwala na ściganie i karanie przestępców[365].

Położenie Łokietka postanowiła wykorzystać czeska dyplomacja, chcąca ostatecznie rozwiązać kwestię wielkopolską na korzyść Wacława. Do spotkania księcia wielkopolskiego z przedstawicielami Przemyślidy doszło 23 sierpnia pod wsią Klęka. Władysław wystawił tam dokument, w którym przyjął warunki postawione mu przez Czechów i zobowiązał się, że na najbliższą wigilię Bożego Narodzenia stawi się w Pradze i przekaże wszystkie swoje posiadłości Wacławowi II, a następnie otrzyma je w lenno. Jednocześnie złożył przysięgę wierności królowi czeskiemu w imieniu swoim i swoich następców. Z wyprawy do Pragi mogła go jedynie zwolnić choroba, jednak po wyzdrowieniu musiał w ciągu czterech tygodni przybyć. Dodatkowo książę musiał natychmiast wystawić odpowiedni dokument, stanowiący potwierdzenie zawartych układów. Po dopełnieniu tych wszystkich warunków Wacław miał wypłacić Łokietkowi 4 tysiące grzywien oraz odstąpić na 8 lat dochody z żup olkuskich. W przypadku gdyby książę wielkopolski nie dotrzymał umowy straci prawem lennym wszystkie swoje ziemie, które przejdą w posiadania Wacława II, natomiast jego poddani muszą wymówić mu posłuszeństwo[366].

Zagadnienie aktu klęckiego zostało już szczegółowo omówione w literaturze przedmiotu, najpełniej zrobił do jednak T. Jurek[367]. Wśród motywów jakimi kierował się książę wielkopolski wymieniano pieniądze[368] oraz próbę wzmocnienia swojej pozycji kosztem Henryka Głogowskiego i szukanie ochrony potężnego króla Czech[369]. Układ ten miał niezwykłe znaczenie w historiografii polskiej, jako że inicjował szereg wydarzeń, które w ciągu najbliższych miesięcy doprowadziły do upadku Władysława Łokietka i koronacji Wacława II na króla Polski. Książę wielkopolski bowiem od początku nie zamierzał respektować zobowią-

[364] O złym położeniu finansowym księcia świadczy list Władysława Łokietka do miasta Lubeki, w którym prosi on o pomoc finansową. Sugeruje jednak, że Lubeczanie sami muszą stwierdzić czy i ewentualnie ile mogą mu pożyczyć, a nawet jeżeli mu nic nie dadzą to i tak będzie ich wiernym sojusznikiem; KDW II, nr 816, 817. Sprawę akceptacji poczynań wojsk przez Łokietka poruszają także: O. Balzer, *Królestwo Polski*…, t. I, s. 367-369; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 100.

[365] KDW II, nr 777, 816, 817, 820.

[366] ACRB I, nr 68; KDW II, nr 818.

[367] T. Jurek, *Dyplomatyka i łowy. Za kulisami układu klęckiego (1299)*, [w:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*, red. Z. Piech, Kraków 2008, s. 27-41.

[368] Sądził tak J. Šusta, *Sumrak Přemyslovců a jejich dědictví* (= České dějiny, t. II, cz. 1), Praha 1935, s. 561-562. Motywom tym sprzeciwiali się O. Balzer (*Królestwo Polskie*…, t. I, s. 360-362) oraz J. Bieniak (*Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 100).

[369] E. Długopolski, *op. cit.*,, s. 55; H. Łowmiański, *op. cit.*, s. 886-887; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 62-63; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 420-423.

zań. W dodatku ukrywał ten układ przed Wielkopolanami licząc zapewne, że podobnie jak w 1292 i 1297 roku nie poniesie większych konsekwencji. Okazało się jednak inaczej. Słusznie T. Jurek określił układ ten jako „prawdziwy majstersztyk i dyplomatyczną pułapkę", którego konsekwencji Łokietek nie potrafił przewidzieć[370]. Postanowienia z Klęki wyszły jednak na jaw i doprowadziły do otwartego buntu Wielkopolan przeciwko swojemu księciu, a także przyczyniły się do rzucenia klątwy i interdyktu przez biskupa Andrzeja Zarembę na Łokietka. Jedynym możliwym wówczas rozwiązaniem było powołanie przez możnych wielkopolskich nowego księcia w osobie Wacława II – co *de facto* było skutkiem układów w Klęce[371].

Powołanie na tron wielkopolski króla czeskiego potwierdzają źródła polskie i czeskie, przez co fakt ten zgodnie przyjmowany jest w literaturze[372]. *Rocznik kapituły poznańskiej* podaje iż *w roku 1300 Wielkopolanie, widząc niestałość wspomnianego księcia Władysława, przywołali króla Czech Wacława i przejęli go za swego pana, a Władysław uciekł ze wszystkich ziem, także swoich własnych*[373]. Obszerniejsza relacja znalazła się w czeskiej *Kronice zbrasławskiej* gdzie czytamy, że Wielkopolanie wpierw rozważali kandydaturę króla czeskiego u siebie, następnie zaś wysłali poselstwo do Pragi twierdząc: *Król ten jest (...), przepotężny, jest miłośnikiem i krzewicielem pokoju, ma liczne skarby i posiada wszystkie prawie ziemie wokół nas i będzie nas najlepiej bronił przed napaściami wrogów*. Kronikarz podkreśla jednocześnie, że pod panowaniem Wacława zejść się miały dwa narody, które używają wspólnego języka słowiańskiego[374]. Poselstwo wielkopolskie przybyło do Pragi na wiosnę 1300 roku i prócz prośby o objęcie panowania zaproponowano Przemyślidzie małżeństwo z Ryksą, córką Przemysła II, która po śmierci ojca przebywała na dworze brandenburskim. Wacław II przyjął obie propozycje i zaręczył się z księżniczką, jednak z uwagi na jej młody wiek ślub odłożono na późniejszy czas (król ożenił się dopiero w 1303 roku)[375]. Zaręczyny z córką Przemysła stanowiły dla czeskiego monarchy ważny tytuł prawny do objęcia rządów w Wiel-

[370] T. Jurek, *Dyplomatyka i łowy*…, s. 40.
[371] *Ibidem*, s. 38-39.
[372] DHn., ks. 9, s. 11-14; *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 81; *Roczniki wielkopolskie*, [w:] MPH s. n. VI, s. 54. Z literatury: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 209-217; J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego*…, s. 209 (który, twierdzi, że Wacława poparła tylko część możnych, dlatego też prawie całe terytorium Wielkopolski zdobywać musiał orężem); J. Bieniak, *Zjednoczenie Państwa Polskiego...*, s. 232-233; *idem*, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 105-106; K. Charvátová, *Václav II. Král český a polský*…, s. 169-170; T. Jurek, *Polska droga do korony królewskiej*…, s. 175; *idem*, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 191; L. Jan, *Václav II*…, s. 276-278; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 65-66; J. Šusta, *Václav II. a koruna*…, s. 336-339. Przeciwny takiemu obrotowi spraw był O. Balzer (*Królestwo polskie*…, t. I, s. 394-407), który uważał, że Wacław II opanował Wielkopolskę tylko zbrojnie. Podobnie twierdził B. Włodarski (*Polska i Czechy*…, s. 425), który podaje, iż dopiero pod naciskiem zbrojnym panowie Wielkopolscy opuścili Łokietka i przenieśli się do obozu Wacława.
[373] *Roczniki wielkopolskie*, [w:] MPH s. n. VI, s. 54.
[374] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 81.
[375] *Letopisovè Jindřicha Heimburskèho*, [w:] FRB III, s. 321; L. Jan, *Václav II*…, s. 276-279, 329-330; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 65-66.

kopolsce, stawał się bowiem dziedzicem króla polskiego. Niektórzy badacze przypuszczali, że zabiegi zmierzające do opanowania schedy po Przemyśle II i przywdziania korony rozpoczął on już jednak wcześniej. J. Šusta twierdził, iż z taką misją jeszcze w końcówce 1299 roku do Rzymu udał się kanclerz Królestwa Czeskiego Piotr z Aspelt, którego zadaniem były starania się u papieża Bonifacego VIII o koronę Królestwa Polskiego[376]. Teza ta nie posiada jednak żadnej podstawy źródłowej, stąd trudną ją zaakceptować, czego dowiodły badania B. Nowackiego[377]. Śladem zabiegów czeskiego monarchy o legitymizację władzy w Wielkopolsce jest nadanie Albrechta II króla rzymskiego, który 29 czerwca w Moguncji, na prośbę Wacława nadał mu w lenno wszystkie ziemie jakie posiadał Łokietek[378].

Latem 1300 roku ruszyła wielka wyprawa wojskowa Wacława II do Polski, mająca na celu ugruntowanie władzy Przemyślidy na ziemiach polskich. Polskie roczniki krótko i zwięźle przedstawiają przebieg akcji króla czeskiego. *Rocznik Małopolski* oraz *Rocznik Traski* podają że *... rex Bohemie intrat Poloniam et obtinet totam*[379]. Użycie siły militarnej przez Wacława w czasie akcji w Wielkopolsce podkreśla także *Rocznik Świętokrzyski …Sed veniens rex Bohemie Wenceslaus cum exercitu magno regnum Polonie possedit contra*[380]. Przebieg wyprawy podaje także Jan Długosz, bazujący jednak na informacjach ze starszych źródeł[381]. Zbrojny charakter wyprawy Wacława podkreślają także źródła czeskie, m. in. kroniki Henryka Hainburskiego[382], Franciszka Praskiego[383] a także Přibíka z Radenína, zw. Pulkavą[384]. Najobszerniejsza relacja znalazła się jednak w *Kronice zbrasławskiej*[385], w której podano, że w skład wojsk Wacława prócz oddziałów czeskich i małopolskich weszły także posiłki brandenburskie, krzyżackie, a także górnośląskie (cieszyńskie, opolskie i bytomskie). Część armii stanowili również zaciężni z Niemiec[386]. Z lektury kroniki wynika jednak, że nie był to tryumfalny wjazd Wacława, gdyż niektóre zamki i miasta, które pozostawały wierne Łokietkowi stawiały

[376] J. Šusta, *Václav II. a koruna*…, s. 338-339.
[377] B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 61-62. Por. także: L. Jan, *Václav II. Král na stříbrném*…, s. 275-276.
[378] KDW II, nr 832.
[379] *Rocznik małopolski*, [w:] MPH III, s. 186; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853.
[380] *Rocznik świętokrzyski,* [w:] MPH s. n. XII, s. 54-55.
[381] DHn., ks. 9, s. 13-15.
[382] *Letopisovè Jindřicha Heimburskèho*, [w:] FRB III, s. 321
[383] *Kronika Františka Pražského*, [w:] FRB IV, s. 364.
[384] *Kronika Pulkavova*, [w:] FRB V, s. 179-180.
[385] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 81-82. Zob. także: J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 107; L. Jan, *Václav II*…, s. 279-280; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 67; J. Šusta, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300-1308* (*Dvě Knihy Českých Dějin*, ks. 1), Praha 1926, s. 314-315; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 425-426.
[386] J. Šusta, *Poslední Přemyslovci*…, s. 314; *idem*, *Sumrak*…, s. 565.

opór (chodzić tu może głównie o ojcowizny na Kujawach)[387]. Z tego też powodu trzeba było zdobywać je orężnie. Większość jednak ziem z chęcią przyjęła Wacława jako władcę licząc zapewne, że ten przyniesie długo wyczekiwany pokój. Opuszczony zaś przez większość swoich sojuszników Łokietek, nie mając szans w starciu z czeskich monarchą musiał uciekać z kraju, być może na Ruś lub Górne Węgry[388].

Badania historyków czeskich i polskich wykazały, że jeszcze przed listopadem 1300 roku Wacław II wraz z wojskami przybył do Gniezna, gdzie polecił się koronować na króla Polski. Koronacji dokonał arcybiskup Jakub Świnka, który przeszedł do obozu króla czeskiego, albo przynajmniej pogodził się z zaistniałą sytuacją, nie oparł się jednak pokusie skomentowania kazania wygłaszanego przez biskupa Jana z Brixen, którego nazwał „psią głową Niemcem"[389]. Arcybiskupowi asystowali biskup włocławski Wisław, poznański Andrzej Zaremba, wrocławski Jan Romka oraz krakowski Jan Muskata[390], zaś w uroczystości udział wzięli książęta górnośląscy, kujawscy bratankowie Łokietka i Bolesław Mazowiecki, którzy złożyli Wacławowi hołdy lenne i uznali go swoim panem. Na miejscu byli także licznie przybyli goście, rycerstwo i dostojnicy, w tym przedstawiciele możnowładztwa pomorskiego, które również uznało czeskiego monarchę za swego pana[391].

Kwestię daty koronacji Wacława na króla Polski omawiano już szeroko w literaturze przedmiotu. W starszej przyjmowano z reguły, że miała ona miejsce w terminie od sierpnia do września 1300 roku[392], następnie J. Bieniak, a za nim inni badacze wysunęli teorię, że na-

[387] Por. także. J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 42, 107. Warto nadmienić, iż w trakcie zdobywania jednego z zamków lub grodów pojmano krewnych Zawiszy z Falkenštejnu, którzy u Łokietka znaleźli schronienie. Król czeski kazał ich wówczas natychmiast ściąć, zob.: *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 82.

[388] E. Długopolski, *op. cit.*, s. 61.

[389] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 82; W. Karasiewicz, *Jakub II Świnka*…, s. 342-343; L. Jan, *Václav II*…, s. 280-281.

[390] L. Jan, *Václav II*…, s. 280; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 55.

[391] Na temat przejęcia władzy przez Wacława II na Pomorzu Gdańskim zob.: B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306-1309*, Oświęcim 2016, s. 26-27 (tam też starsza literatura). Jednocześnie przyjąć należy twierdzenie autora, że król czeski wraz z wojskami nigdy nie dotarł na Pomorze Gdańskie, o czym pisze Jan Długosz (DHn., ks. 9, s. 14-15). Kwestię Kujaw i ziem centralnych omówił J. Bieniak (*Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 42-46, 70-80, 177-181), który dowiódł, iż Kujawy brzeskie opanowane zostały przy pomocy Zakonu Krzyżackiego, który w nagrodę otrzymał zarząd nad częścią ziemi brzeskiej – pozostałe obszary (południowa część kasztelani kruszwickiej i północna radziejowskiej) włączono do księstwa inowrocławskiego. Panujący w Inowrocławiu trzech bracia – Leszek, Przemysł i Kazimierz Ziemomysłowice przybyli do Gniezna i złożyli hołd lenny Wacławowi, który nadał im otrzymane w ten sposób księstwa. Bieniak uważa, że jedynie panujący w Dobrzyniu Siemowit nie złożył królowi czeskiemu hołdu lenny i pozostał w stosunku neutralnym. Przeciwnie twierdzi B. Śliwiński (*Leszek inowrocławski*…, s. 79-81), który przypuszcza, iż również Siemowit poddał się Wacławowi. Z działaniami wojsk czeskich na Kujawach i Mazowszu powiązać należy także atak na Gostynin oraz Płock (DHn., ks. 9, s. 15; por. także na ten temat: K. Pacuski, *op. cit.*, s. 596; A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki*…, s. 92-93).

[392] O. Balzer, *Królestwo Polskie*, t. I, s. 401; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 57; J. Šusta, *Václav II*…, s. 345-346; *idem*, *Sumrak*…, s. 567-568.

stąpiło to w listopadzie 1300 roku[393]. Ostatnio jednak autor biografii króla czeskiego L. Jan zaproponował, że do koronacji doszło pomiędzy 30 sierpnia, a 14 września 1300 roku, co wydaje się w chwili obecnej przyjmować literatura[394]. W Polsce Wacław II przebywał zapewne do grudnia, gdyż w Pradze spotykamy go w styczniu 1301 roku. W tym czasie nowy monarcha wydawał dokumenty, pasował rycerzy oraz uszeregował wiele innych spraw, w tym ustanowił starostów na nowo podbitych terenach, w Wielkopolsce Henryka z Dubé, zaś na Pomorzu wojewodę Świecę[395].

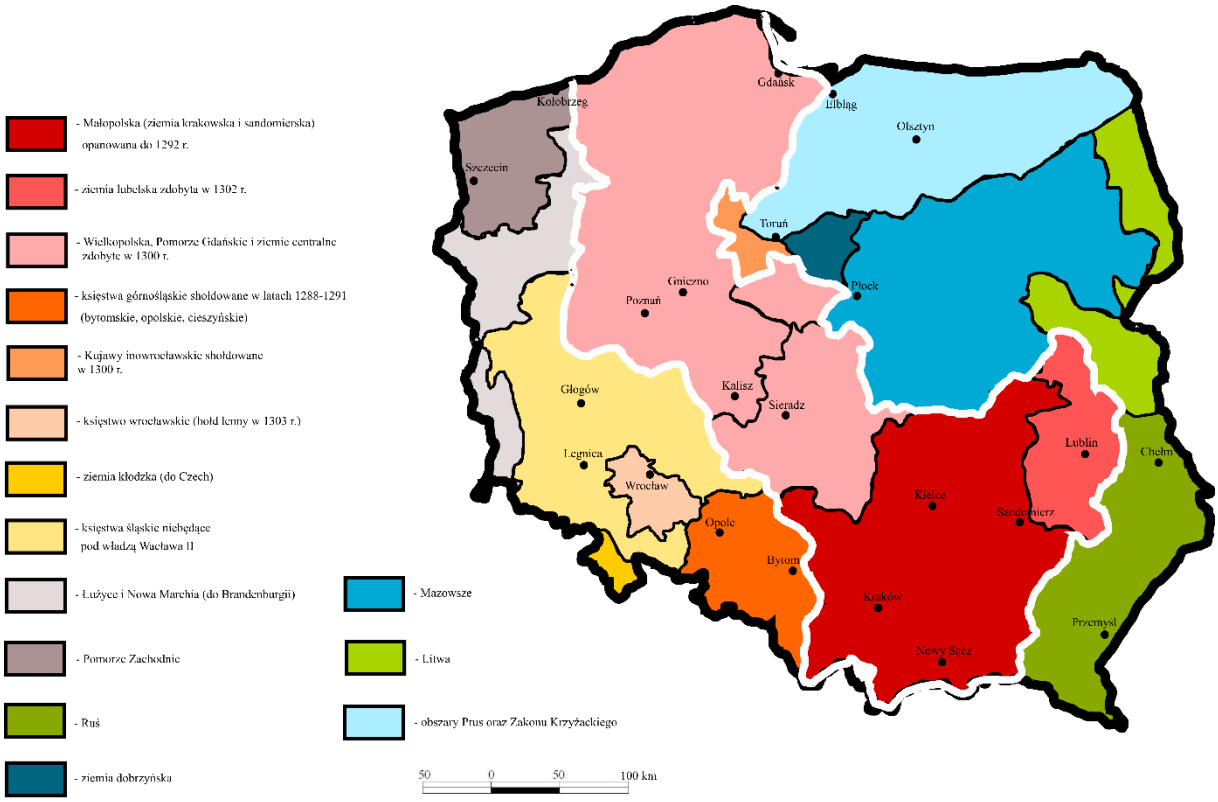

Ryc. 2. Rozwój terytorialny polskich posiadłości Wacława II od 1291 do 1305 (w obrębie współczesnych granicach Polski, oprac. P. Kocańda 2020)

Koronując się w 1300 roku na króla Wacław II dokonał rzeczywistego zjednoczenia Królestwa Polskiego, gromadząc w swoich rękach Małopolskę, Wielkopolskę, ziemie Sieradzką i Łęczycką, Pomorze Gdańskie oraz znaczną część Kujaw, ponadto w stosunku lennych pozostawały księstwa górnośląskie. Poza kontrolą Wacława pozostawały tylko Mazowsze rządzo-

[393] J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 108. Zob. także: R. Antonin, *Hnězdenská korunovace krále Václava II*, „Časopis Matice moravské", nr 123, 2004, s. 337-364; *idem*, *Zahraniční politika krále*…, s. 217-226; K. Charvátová, *Václav II. Král český* …, s. 174-175; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 191; J. Žemlička, *Do tří korun*…, s. 342-343.

[394] L. Jan, *Znovu k datu hnězdenské korunovace krále Václava II*, „Časopis Matice moravské", nr 131, 2012, s. 129-134; *idem*, *Václav II. Král na stříbrném*…, s. 282-285. Por. także: T. Jurek, *W sprawie daty koronacji Wacława II na króla polskiego*, „Kwartalnik Historyczny", R. 120, 2013, z. 3, s. 549-551.

[395] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 82. Zob. także: T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 200-201.

ne przez Bolesława II i Dolny Śląsk, gdzie dominujące role grali Bolko II Świdnicki i Henryk Głogowski (ryc. 2). Działania monarchy czeskiego skierowane były także przeciwko tym ziemiom, czego wyrazem był atak na Gostynin i próba podejścia pod Płock, a także próby nacisków politycznych na księstwa dolnośląskie. Zagrożony przez Czechów Bolko Świdnicki już w 1298 roku podjął starania w Kurii rzymskiej, które rok później przyniosły mu opiekę papieża Bonifacego VIII. Książę ten jednocześnie umacniał granicę czeską poprzez rozbudowę umocnień. Wrogi stosunek z Wacławem utrzymywał również Henryk Głogowski, który wciąż rościł sobie pretensje do Wielkopolski, a w 1301 roku przyjął tytuł dziedzica Królestwa Polskiego (*heres Regni Poloniae*). W tym samym roku rozpoczął on akcje zbrojne skierowane przeciw stronnikom czeskim w Wielkopolsce. Walki te toczyły się ze zmiennym szczęściem i nie przyniosły znaczących zmian[396]. Akcję zbrojną księcia głogowskiego w Wielkopolsce wspierał Bolko świdnicki, który umarł jednak w listopadzie 1301 roku. Księstwo świdnickie oraz opieka nad małoletnimi synami księcia trafiają wówczas do margrabiego brandenburskiego Hermana, wiernego sprzymierzeńca czeskiego. Wraz ze śmiercią Bolka pozbawione opiekuna zostało także księstwo wrocławskie, gdzie rządy opiekuńcze nad synami Henryka V Grubego przejął Wacław II, który jednak z uwagi na opozycję poszedł na kompromis z radą miasta i zgodził się oddać regencję biskupowi wrocławskiemu Henrykowi z Wierzbna[397].

W 1301 roku umiera król węgierski Andrzej III, ostatni z przedstawicieli starej dynastii Arpadów. Jego bezpotomna śmierć ściąga na Węgry wojnę domową związaną z kwestią wyboru jego następcy. Możnowładcy górnowęgierscy na czele z palatynem Mateuszem Csákiem udają się wówczas do Czech i powołując się na pokrewieństwo Wacława II z Arpadami proponują mu koronę. Ten propozycje przyjmuje, jednak jako kandydata do tronu węgierskiego przedstawia swojego syna Wacława III (ryc. 3). Następstwem tego było wysłanie młodego królewicza na Węgry, gdzie 27 sierpnia 1301 roku w Białogrodzie Królewskim koronowany został przez arcybiskupa Kalocsy Jana na króla Węgier (jako Władysław V)[398]. Znaczną rolę w polityce węgierskiej Przemyślidów odegrał biskup krakowski Jan Muskata[399]. Nie wszyscy jednak możni poparli kandydaturę Przemyslidów. Na południu silną pozycję zdobył Karol Robert, przedstawiciel dynastii Andegawenów, który w maju 1301 roku także koronowany został na władcę Węgier przez arcybiskupa Ostrzyhomia, Bicskeia Gergely. Zyskał on silne wsparcie Kurii rzymskiej, roszczącej sobie prawo do dysponowania koroną św. Stefana, która

[396] T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 45-49.
[397] *Ibidem*, s. 51.
[398] L. Jan, *Václav II*…, s. 302-309. O wyborze Wacława III na króla Węgier informuje *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 83-85.
[399] L. Jan, *Václav II*…, s. 313-314; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 55-59; S. Sroka, *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu*, Kraków 1995, s. 20-28.

z kolei z natury rzeczy przeszła do obozu wrogiego Przemyślidom. Ówczesny papież Bonifacy VIII chcąc wymusić na Wacławie II wycofanie się z Węgier, zażądał okazania tytułów prawnych do Polski, podważając jednocześnie jego koronację w Gnieźnie. Nie chcąc jednak oficjalnie występować przeciw potężnemu monarsze czeskiemu dodał, że jeżeli ten wykaże swoje prawa do korony polskiej, gotów jest ustąpić. Tymczasowo sytuacja na Węgrzech nie uległa jednak większym zmianom, gdyż żadne ze stronnictw nie było wstanie zdobyć decydującej przewagi[400].

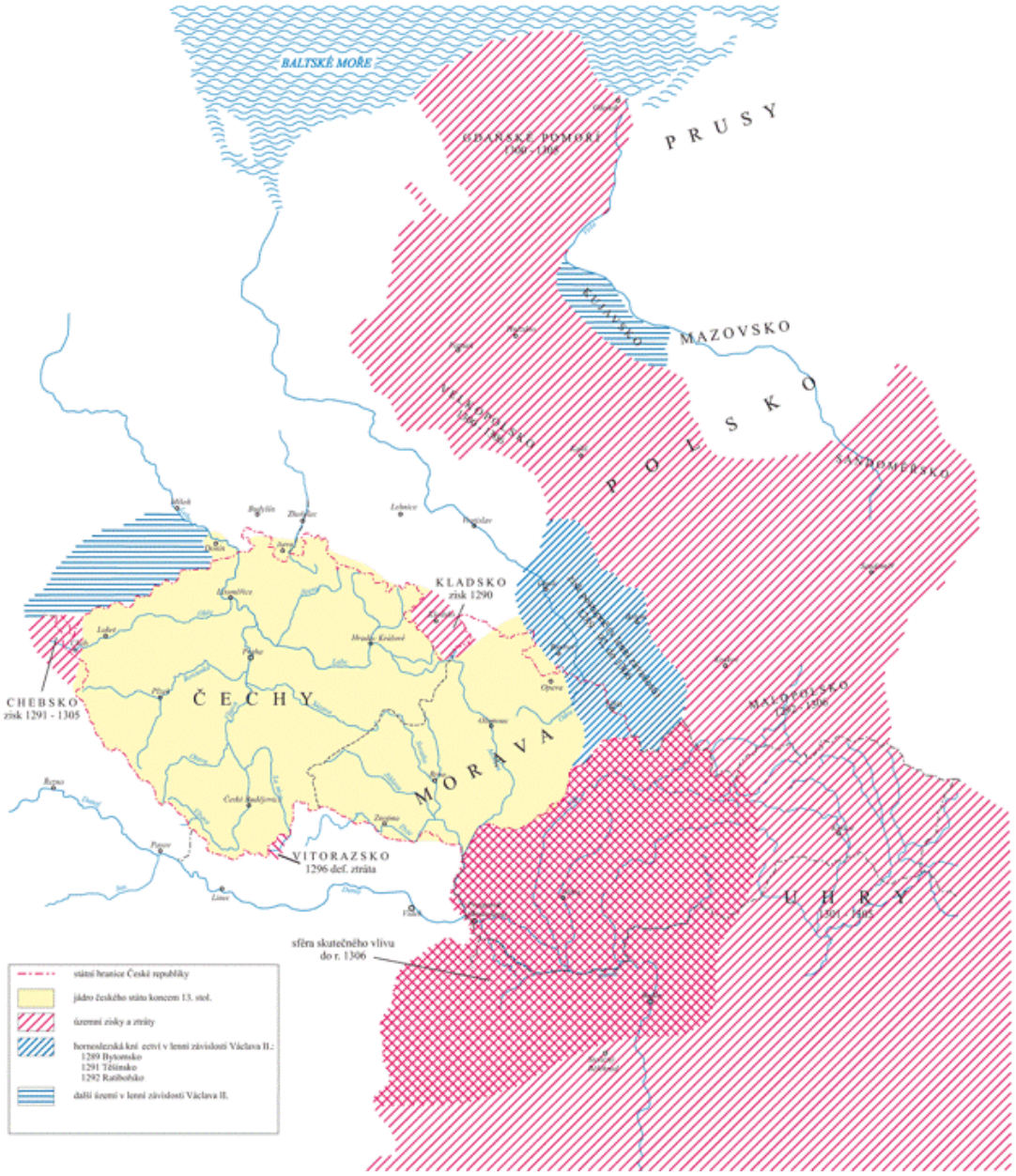

Ryc. 3. Ziemie będące w posiadaniu ostatnich Przemyślidów – Wacława II i Wacława II (oprac. P. Kocańda 2020)

[400] L. Jan, *Václav II*…, s. 302-319

Początek XIV wieku przyniósł także kilka ważnych wydarzeń na ziemiach polskich, które dzięki panowaniu i reformom czeskim doczekały się ukojenia wewnętrznego i korzystały z dobrodziejstwa pokoju, co podkreślone zostało w rocznikach polskich. W *Kronice oliwskiej* zapisano, iż *regnum Poloniae in omnibus partibus suis gravisum fuit pacis omnimoda tranquillitate*…[401], podobnie podaje *Rocznik kapituły poznańskiej - …sub quo rege Wenceslao maxima et iusticia viguit in Polonia tamquam temporibus ipsorum heredum*[402]. Panujący ówcześnie system umożliwił także podjęcie działań defensywnych i ofensywnych. Udało się przede wszystkim odeprzeć niebezpieczną inwazję rugijską, której celem było opanowanie ziemi Sławieńskiej, a nawet całego Pomorza Wschodniego, aczkolwiek niezbędna była pomoc wojsk krzyżackich, które przepędziły najeźdźców. Warto dodać, iż Krzyżacy od początku podkreślali, iż na Pomorze przybyli na wyraźną prośbę Wacława II i gdy tylko ten sobie tego zażyczy wrócą do Państwa Zakonnego, co tez się stało[403]. Rok później rycerstwo krakowsko-sandomierskie z sukcesem wyprawiło się na wschodnie rubieże Małopolski i odbiło z rąk ruskich Lublin[404]. Oczywiście czeskiemu monarsze nie udało się całkowicie wyplenić międzydzielnicowych waśni, czego przykładem jest konflikt z lat 1303-1304 pomiędzy książętami inowrocławsko-dobrzyńskimi[405]. Wojny te jednak były mocno zmarginalizowane i nie rzutowały na całość ziem polskich. Do ważnych zmian doszło również na Śląsku. W styczniu 1303 roku zjechał Wacław II nad granicę śląską, gdzie doszło do spotkania z biskupem wrocławskim Henrykiem, przedstawicielami mieszczan wrocławskich oraz najstarszym synem Henryka V, Bolesławem. Następstwem tego było małżeństwo zawarte między Bolesławem a córką Wacława Małgorzatą i wyjazd młodej pary do Pragi. Zarząd nad księstwem wrocławskim powierzono wówczas Wacławowi, który zobowiązał się przestrzegać wszystkich praw i przywilejów. Tym sposobem czeski monarcha zdobywał kolejny ważny przyczółek na ziemiach polskich, który jak uważał B. Włodarski, dawał mu możliwość wystąpienia zbrojnego przeciw Henrykowi głogowskiemu, zagrażającemu Wielkopolsce[406].

Sytuacja Królestwa Czeskiego w 1303 roku zaczęła się jednak pogarszać, bowiem przeciw władzy Wacława III na Węgrzech oficjalnie wystąpił już papież Bonifacy VIII, który w dodatku związał się z nieprzychylnie nastawionym do Przemyślidów królem rzymskim Albrechtem Habsburgiem. W odpowiedzi Wacław II zawarł przymierze z królem francuskim Filipem

[401] *Chronica Oliviensis*, [w:] MPH VI, s. 316.
[402] *Roczniki wielkopolskie*, [w:] MPH s. n. VI, s. 54.
[403] B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów*…, s. 27-29.
[404] DHn., ks. 9, s. 23-24; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853.
[405] J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 227.
[406] L. Jan, *Václav II*…, s. 329-330; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 437-438. Zob. również: T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 56-58.

Pięknym, księciem Bawarii Ottonem III i margrabią brandenburskim Hermanem. Mimo wszystko czeski monarcha szukał sposobu do pogodzenia się z Albrechtem, gdy jednak ten przedstawił swoje warunku Wacław musiał odmówić. Habsburg żądał bowiem zwrotu Chebu, Miśni, Węgier oraz ziem polskich, ponadto odstąpienia na 6 lat dochodów z kopalni w Kutnej Horze lub rekompensaty w wysokości 80 tysięcy grzywien srebra[407]. W literaturze przyjmowano, iż sprawę ziem polskich naświetlił Albrechtowi przebywający wówczas w Wiedniu Władysław Łokietek, który naciskał, aby król rzymski wpłynął na Wacława w sprawie ich zwrotu[408].

Z uwagi na brak porozumienia pomiędzy Przemyślidą a Habsburgiem nieunikniony wydawał się konflikt zbrojny, którego areną miało stać się Królestwo Węgier. W celu wzmocnienia swojej pozycji Albrecht wszedł w sojusz z Karolem Robertem i niektórymi możnymi węgierskimi i zagroził panowaniu Wacława III na Węgrzech. W tej sytuacji czeski król zmuszony został do zbrojnej interwencji. Po zgromadzeniu odpowiednich sił wkroczył do Węgier, jednak w skutek unikania przez przeciwnika otwartej bitwy, zmuszony został do zabrania syna z Węgier. Jednocześnie król czeski uprowadził ze sobą część możnych węgierskich jako zakładników oraz insygnia koronne, chcąc w ten sposób zaznaczyć, że nie zrzeka się faktycznie korony św. Stefana. Jednakże krok ten doprowadził do rzeczywistego końca czeskich rządów na Węgrzech[409]. W odpowiedzi, na Królestwo Czeskie najechały wojska węgierskie Karola Roberta (w tym także Kumanowie), które w sierpniu 1304 roku dotarły do Budziejowic, gdzie spotkały się z armią Albrechta. Połączone siły austriacko-węgierskie 18 października podeszły pod Kutną Horę i rozpoczęły jej oblężenie. Sytuację uratował Wacław II, który przeprowadził szybką mobilizację wojsk, w skład których weszły także posiłki z Polski oraz Brandenburgii i ruszył z odsieczą ku Kutnej Horze, zmuszając króla niemieckiego do odwrotu[410].

Tymczasem panowanie czeskie zaczynało się kruszyć również na ziemiach polskich, gdzie akcję zbrojną rozpoczął Władysław Łokietek, wsparty przez odziały magnatów górnowegierskich – Amadeja Aby i Jerzego Baksy. Roczniki małopolskie zanotowały pod rokiem 1304, że książę kujawski wraz z najwierniejszymi stronnikami wkroczył do Małopolski przez kotli-

[407] L. Jan, *Václav II*…, s. 320-328, 332-337.
[408] E. Długopolski, *op. cit.*, s. 68; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 440. Por. także: A. Kłodziński, *Łokietek a Habsburgowie (1300-1332)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny" (dalej RAU), seria 2, t. XXXIV, 1916, s. 257-261.
[409] W. Felczak *op. cit.*, s. 54; L. Jan, *Václav II*…, s. 339-346.
[410] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 87-91; L. Jan, *Václav II*…, s. 346-351.

ny karpackie kierując się dolinami Popradu i Dunajca w stronę Wisły[411]. J. Dąbrowski oraz E. Długopolski uważali, że wyprawa ta rozpoczęła się we wrześniu 1304 roku[412]. Przyjąć należy za prawdopodobne, iż już w pierwszej fazie akcji zbrojnej zajęto niektóre zamki i grody, aczkolwiek brak potwierdzenia tego w źródłach pisanych. Pierwszą dużą warownią zajętą przez księcia kujawskiego była Wiślica, dająca mocne oparcie w ziemi sandomierskiej[413]. Jan Długosz dodaje, iż Łokietek opanował w tym czasie jeszcze Pełczyska należące do biskupa Muskaty i Lelów[414]. Jednocześnie niezadowolone z rządów czeskich starostów rycerstwo, zaczęło masowo przechodzić na stronę Łokietka. Silnego poparcia udzieliły mu również wielkie rody możnowładcze – Bogoriowie, Gryfici, Toporczycy i Lisowie. Zapewne już w 1304 roku zdołał opanować niemal całą ziemię sandomierską, gdyż w dokumencie wydanym 1 lutego 1305 roku w Wiślicy tytułuje się księciem krakowsko-sandomierskim[415]. Fakt ten potwierdzają roczniki – *Traski, Sędziwoja i Małopolski*[416]. Czeskie załogi wojskowe, dowodzone przez biskupa Jana Muskatę, pełniącego wówczas urząd starosty stawiały jednak zaciekły opór. Walki toczyły się zarówno w ziemi krakowskiej jak i sandomierskiej. Dowodem tego są zeznania świadków w procesach wytyczonych później przez arcybiskupa Jakuba Świnkę infułatowi krakowskiemu[417]. Jednocześnie do powstań antyczeskich zaczęło dochodzić na Kujawach, w ziemi sieradzkiej oraz innych częściach Królestwa[418]. Jedynie w Wielkopolsce panował spokój, zaś tamtejszy starosta sprawował władzę nad całością terytorium, czego dowiodły badania J. Bieniaka[419]. Wacław II nie zmierzał łatwo oddać zyskanych z takim trudem ziem. Wysłane przez niego wojska królewskie przeszły zapewne do ofensywy, o czym świadczy odbicie z rąk węgierskich miasta i zamku w Bieczu[420]. Być może Łokietek podjął także w tym czasie nieudaną próbę opanowania Krakowa, jednak w 1304 roku był on jeszcze za słaby aby zdobyć stolicę, w dodatku władza Wacława II nadal miała mocne podstawy[421]. Król cze-

[411] *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 188, 189; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853. Por. także. J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. Część 1*, RAU, seria 2, t. XXXIV, 1916, s. 300-311.
[412] J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka*…, s. 307; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 73.
[413] *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 188, 189; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853.
[414] DHn., ks. 9, s. 30-32.
[415] ZDM IV, nr 889.
[416] *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 188, 189; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853.
[417] MPV III, nr 111, 121, 126, 128.
[418] J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 48-50, 85; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 74; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów*…, s. 35-36.
[419] J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 119 i nast.
[420] R. Kaleta, *Zamek w Bieczu*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław 1963, s. 85.
[421] Inaczej sądził B. Włodarski (*Polska i Czechy*…, s. 446), który przypuszczał, że już w początkach 1305 roku Łokietek panował także w Krakowie. Por. także J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możno-*

ski przygotowywał zresztą wyprawę zbrojną, której celem było pokonanie Łokietka. Świadczą o tym układy z Brandenburgią o Pomorze oraz zaciągi pieniężne, między innymi z Wrocławia[422]. Niestety do samej wyprawy nie doszło, bowiem 21 czerwca 1306 roku w Pradze niespodziewanie wskutek choroby (gruźlicy) umiera Wacław II, o czym szczegółowo informuje nas najlepiej poinformowana *Kronika zbrasławska*[423].

Władzę w Czechach i Polsce obejmuje jego syn Wacław III, który podobnie jak niegdyś ojciec odziedzicza królestwo otoczone wrogami i zaangażowane w kilka wojen. Młody władca rozpoczyna swoje rządy od usunięcia z dworu dawnych doradców i otacza się nową świtą (np. Rajmundem z Lichtemburga czy Piotrem Angeli), ale pomimo tego kontynuuje politykę ojca. Rozpoczyna również serię układów mających na celu ratowanie dziedzictw Przemyślidów. Już 18 lipca 1305 roku dochodzi do paktu pomiędzy nim, a Albrechtem Habsburgiem, w którym król czeski zrzeka się Chebu za cenę uznania pretensji do Polski i wycofania się z koalicji antyczeskiej. Następnie w sierpniu podpisuje układ z margrabiami brandenburskimi, w którym oddaje im Pomorze Gdańskie w zamian za prawa do Miśni i sojusz wojskowy. Młody monarcha również szybko wycofuje się z walki o koronę węgierską, którą odstępuje księciu bawarskiemu Ottonowi[424]. Celem tych zabiegów była nie tylko chęć zabezpieczenia granic królestwa czeskiego, ale również otwarcie możliwości uratowania korony polskiej, której Wacław III nie miał zamiaru się pozbywać. W dniu 5 sierpnia 1305 roku król czeski zerwał swoje zaręczyny z Elżbietą węgierską i pojął za żonę córkę księcia cieszyńsko-oświęcimskiego Mieszka I, Violę. Małżeństwo to służyło tylko i wyłączenie celom militarnym, bowiem czeski monarcha zapewniał sobie wówczas bezpieczną drogę na Kraków, biegnącą przez Cieszyn, Oświęcim i Zator[425]. Tomasz Pietras domyśla się, iż głównym pomysłodawcą ślubu Wacława i Wioli był Jan Muskata, pełniący urząd starosty małopolskiego i walczący z Łokietkiem o utrzymania czeskiego panowania[426]. Biskup z pewnością oczekiwał także pomocy zbrojnej i przygotowywał grunt pod planowaną wyprawę. Rzeczywiście latem 1306 roku monarcha wyruszył z Pragi na czele armii składającej się z pospolitego ruszenia

---

władczej w średniowieczu, Kraków 2017, s. 135-137, przypis 13; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 81-84.

[422] Kwestie układu Wacława II z Brandenburgią omawiali: O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. II, s. 120; J. Šusta, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*…, s. 441-442; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 447. Z nowszej literatury: B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów*…, s. 36-40. O zbieraniu środków na wojnę przeciw Łokietkowi i Albrechtowi informuje *Kronika zbrasławska* (*Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 93). Zapewne celom tym służyć miały również pieniądze pozyskane z Wrocławia w kwocie blisko 500 grzywien (*Codex diplomaticus Silesiae* (dalej CDSil.), t. III, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1860, s. 16).

[423] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 91-93; L. Jan, *Václav II* …, s. 364-368.

[424] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s 106-109; L. Jan, *Václav II* …, s. 373-374; J. Šusta, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*…, s. 448 i nast.; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 183-184.

[425] J. Šusta, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví* …, s. 460-461; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 449.

[426] T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 78.

oraz oddziałów zaciężnych i rozpoczął marsz na Kraków. Tymczasem władza czeska na ziemiach polskich topniała coraz bardziej. W ziemiach Sandomierskiej, Sieradzkiej, Łęczyckiej, a zapewne po części także Krakowskiej panował Władysław Łokietek, jedynie Kraków oraz kilka innych miast oraz zamków bronionych przez Jana Muskatę i czeskie załogi dochowywały wierności Przemyślidom. Z prawami do Wielkopolski ponownie wystąpił Henryk Głogowski, aczkolwiek na tych terenach rządy czeskie wciąż posiadały silne poparcie[427]. Do rozruchów doszło również na Kujawach, gdzie jednak 25 stycznia 1306 roku w Toruniu doszło do podpisania rozejmu pomiędzy trzema zwaśnionymi stronami: czeskim starostą Wielkopolski i Kujaw Pawłem z Paulštejnu, księciem inowrocławskim Przemysłem oraz zwolennikami władzy Władysława Łokietka. Wystawiono wówczas trzy bardzo ważne dokumenty[428]. W pierwszym przedstawiciele miasta Brześcia Kujawskiego zawarli porozumienie z starostą czeskim do dnia św. Wacława (28 września 1306 roku). Akt zawieszenia broni obejmował wszystkie miasta które posiadał starosta w imieniu króla czeskiego (Radziejów, Kalisz, Gniezno, Konin, Mogilno, Pyzdry). W trakcie trwania rozejmu książę Władysław Łokietek będzie mógł wejść do miasta z niewielkim orszakiem w celu negocjacji pokojowych z królem czeskim, jeżeli zaś przybędzie z wojskiem, zmuszony zostanie do pozostawienia go poza murami. W drugim dokumencie analogiczny rozejm podpisali przedstawiciele Inowrocławia oraz książę Przemysł, z tą różnicą, że obowiązywać on będzie do 29 września 1306 roku. Trzeci akt zawarty został pomiędzy starostą czeskim, a księciem inowrocławskim i dotyczył poboru cła w Radziejowie. W myśl układu, który miał obowiązywać do dnia św. Michała połowę cła pobierać miał książę, zaś drugą osoba wyznaczona przez Pawła z Paulštejnu. Treść powyższych aktów była już wielokrotnie omawiana w literaturze przedmiotu, najpełniej zrobił to jednak J. Bieniak[429].

W sierpniu 1306 roku wojska Wacława III dotarły do Ołomuńca. Czeski monarcha zatrzymał się wówczas w domu dziekana Budzisława. Tutaj w dniu 4 sierpnia, w trakcie poobiedniej drzemki król został zamordowany przez jednego z niemieckich rycerzy. Strażnicy złapali wówczas Konrada von Botenheima z Turyngii, którego uznali za mordercę i zabili, stąd też do dziś nie ustalono kto był zleceniodawcą zamachu[430]. Wraz ze śmiercią Wacława III skończyło się trwające od IX wieku panowanie dynastii Przemyślidów nad Czechami, które pogrążyły się w kryzysie i wojnie domowej oraz walkach pomiędzy kolejnymi pretenden-

[427] J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 119 i nast.
[428] KDW II, nr 897, 898; KDPol. I, nr 101.
[429] J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 24 i nast. (tam również zebrana starsza literatura i poglądy).
[430] L. Jan, *Václav II*…, s. 374; J. Šusta, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví* …, s. 467-469.

tami do tronu (Henrykiem Karynckim i Rudolfem Habsburgiem). Morderstwo to oznaczało także kres czeskiego panowania na ziemiach polskich i zwycięstwo Władysława Łokietka, który stał się jedynym dziedzicem Królestwa Polskiego. Położenie w jakim się znalazł było jednak niezwykle trudne, w Małopolsce wciąż istniała silna opozycja, którą kierował biskup Jan Muskata, Pomorze zajęte zostało przez odziały margrabiów brandenburskich, zaś w Wielkopolsce silnie osiadł Henryk głogowski. Dzieło zjednoczenia ziem polskich, którego dokonał w 1300 roku Wacław II musiało zostać podjęte na nowo, kwestia ta jednak wykracza już poza interesujące nas ramy tematyczne i chronologiczne.

Pozostaje jeszcze do omówienia charakterystyka rządów czeskich na ziemiach polskich oraz ich ocena. Wacław II zdobywając w 1291 roku władzę w Małopolsce, a także w 1300 w Wielkopolsce, Pomorzu, ziemiach centralnych i na Kujawach posługiwał się kilkoma tytułami prawnymi, które szczegółowo omówione zostały przez B. Nowackiego[431]. Najważniejszymi z nich były bez wątpienia cesje Przemysła II i Władysława Łokietka oraz elekcje możnych. W starszej literaturze przyjmowano, iż przejmując władzę w Polsce Wacław II opierał się głównie na sile zbrojnej[432]. Z pewnością potęga militarna czeskiego monarchy miała znaczenie, nowsze badania wykazały jednak, że zyskał on także znaczące poparcie możnowładztwa, którego przedstawiciele bez skrupułów wybrali na swojego władcę Przemyślidę, kosztem rodzimej dynastii Piastów[433].

Największym stronnikiem Wacława II i jego rządów był jednak Kościół, szczególnie krakowski, wrocławski, poznański, a także niektóre klasztory (bożogrobcy, cystersi, franciszkanie). Świadczy o tym nie tylko liczba wystawionych dyplomów i aktów, ale także role jakie pełnili dostojnicy kościelni w polityce czeskiego monarchy[434]. Tutaj parę słów należy poświęcić biskupom przede wszystkim krakowskim. W okresie zabiegów o tron krakowski ważną rolę spełniał Paweł z Przemankowa należący do przywódców stronnictwa proczeskiego, dzięki czemu zapewnił sobie współudział w obsadzaniu urzędów. Wynegocjował także ważny przywilej w Lutomyślu[435]. Niestety nie wiemy jak wyglądały dalsze relacje biskupa z Wacławem. Z pewnością nie brał udziału w kampanii wojennej przeciw Łokietkowi. Maciej

[431] B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 29-74. Zob. także T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 195-197.
[432] O. Balzer, *Królestwo polskie*…, t. I, s. 394-407; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 425.
[433] Zagadnienie to omówione zostało przez T. Nowakowskiego (*Małopolska elita władzy*…, s. 40 i nast.). Zob. także J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej*…, s. 133-137) dla Małopolski i J. Bieniaka (*Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 64-67, 70-80, 109-117,177-181) dla ziem północnych.
[434] Zagadnienie to omawiają m. in.: A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 12 i nast.; *idem*, *Polityka czeska wobec*…, s. 230-236; M. Bláhová, *Cisterciáci ve službách české politiky za poslednich Přemyslovců a při nástupu Lucemburků*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 363-368.
[435] KKK 1, nr 94, 95.

Maciejowski absencję tę tłumaczy chorobą. Paweł z Przemankowa zmarł 29 listopada 1292 roku, zaś jego następcą został Prokop, wcześniej kanclerz książąt krakowskich[436]. Wybór kapituły poparł z pewnością Wacław II, podobnie jak arcybiskup Jakub Świnka oraz Przemysł II. W początkowym etapie swoich rządów Prokop kontynuował linię polityczną swojego poprzednika, jednak w 1294 roku doszło do sporu pomiędzy biskupem, a Przemyślidą. Źródłem konfliktu były straty majątkowe biskupstwa powstałe w toku walk Wacława II z Władysławem Łokietkiem, a także inne sprawy gospodarcze, na przykład lokacja Nowego Sącza, czy pobieranie dziesięciny z żup krakowskich. Z czasem jednak spór nabrał tła politycznego, bowiem jak przypuszcza T. Nowakowski Prokop rzucił klątwę na starostę czeskiego. Następnie udał się do Wrocławia, skąd wezwany został przez Wacława II do Pragi. Na zamku praskim, 13 czerwca 1294 roku uznał roszczenia biskupa i nadał dziesięcinę z żup krakowskich, co stanowić miało wynagrodzenie za poniesione straty. Zobowiązał się również do wymiany starosty małopolskiego. Jednocześnie Prokop złożył uroczystą przysięgę wierności Wacławowi, w której obiecał uznać za prawowitego władcą Krakowa księcia czeskiego i jego następców, a także wspierać go w czasie zamieszek bądź wojen[437]. Warto odnotować, iż w tzw. sprawie Prokopa dużą rolę odgrywał Jan Muskata. Wkrótce po zakończeniu sporu, w 1294 roku Prokop umiera, natomiast jego następcą na stolcu biskupim zostaje właśnie Muskata, który urząd ten otrzymał przy niemałej pomocy czeskiego dynasty. Na temat jego elekcji napisano już wiele w literaturze, najpełniej zrobił to jednak Andrzej Rodziewicz[438]. W jej trakcie, jak zeznał jeden ze świadków z 1304 roku, przybył do katedry krakowskiej starosta Hynek z Dubé wraz z listem od Wacława II, w którym czeski monarcha polecił wybór Jana na biskupa. Opornym kanonikom starosta groził wygnaniem i konfiskatą. Muskata miał później hojnie wynagrodzić Hynka oraz wspierających go kanoników[439]. Postać Jana Muskaty i jego kariera polityczna u boku króla czeskiego zajmuje badaczy historii już od bardzo dawna[440]. Należał on do najzagorzalszych stronników Wacławów, których zadania wypełniał, będąc wyrazicielem ich woli. Dwukrotnie pełnił urząd starosty małopolskiego. Pierwszy raz od 1304 do początków 1305 oraz drugi od połowy 1305 do upadku władzy czeskiej w 1306 roku[441].

[436] M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 170-174. Na temat orientacji duchowieństwa w latach 1291-1294 zob.: T. Nowakowski, *Krakowska kapituła katedralna wobec panowania Przemyślidów w Małopolsce w latach 1292-1306*, „Przegląd Historyczny", t. 82, 1991, z. 1, s. 1-20; *idem*, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku (Prokop i Jan Muskata)*, NP, t. 75, 1991, s. 5-27; B. Włodarski, *Polityczna rola biskupów krakowskich*…, s. 57-62.
[437] T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich*…, s. 7-13; *idem*, *Małopolska elita władzy*…, s. 79-83.
[438] A. Rodziewicz, *O dacie elekcji Jana Muskaty na biskupstwo krakowskie*, „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza" 1995, s. 129-136.
[439] MPV III, nr 111.
[440] Zob. przypis nr 1266, tam dokładne zestawienie literatury przedmiotu.
[441] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 66-69; U*rzędnicy Małopolscy XII-XV*..., s. 285.

Okres ten naświetlają procesy kanoniczne wytyczone przez arcybiskupa Jakuba w latach 1306-1308[442]. Z ich lektury dowiedzieć się możemy, że walczący o utrzymanie władzy czeskiej w Małopolsce Jan Muskata dopuszczał się wielu drastycznych działań. Robił to niezwykle skutecznie, gdyż Władysław Łokietek i jego stronnicy nie mogli go pokonać aż do upadku monarchii Wacławów. Sukcesy Muskata osiągał nie tylko dzięki bardzo dobremu zmysłowi politycznemu, ale również silnym załogom zbrojnym i licznym zamkom[443]. Biskup realizował także własny cel, zmierzający do utworzenia na terenie diecezji krakowskiej własnego władztwa terytorialnego[444]. Czeski monarcha posiadał także wielu stronników w kapitule krakowskiej, czego dowiodły badania T. Pietrasa oraz T. Nowakowskiego[445].Wymienić trzeba również biskupa poznańskiego Andrzeja Zarembę, największego stronnika Wacława II w Wielkopolsce oraz wrocławskiego Henryka z Wierzbnej[446].

Drugim obok Kościoła elementem społecznym silnie wspierającym czeskie rządy Wacławów były miasta, którym panowanie Wacława II sprzyjało. Studia Henryka Samsonowicza pozwoliły stwierdzić, iż okres 1291 – 1310 charakteryzował się najsilniejszą akcją tworzenia gmin na prawie niemieckim, które miały służyć polepszeniu funkcjonowania gospodarki towarowo-pieniężnej. Utrzymująca się z handlu i rzemiosła społeczność miejska, a w szczególności bogaty patrycjat, liczyły na kontakty handlowe z bogatymi miastami Śląska, a przede wszystkim Czech, w tym głównie Pragi. W dodatku samorządy miejskie wyczerpane ciągłymi waśniami książąt międzydzielnicowych oraz najazdami zewnętrznymi żywiły nadzieję, że zjednoczone Królestwo Polskie rządzone przez silnego czeskiego monarchę zapewni im bezpieczeństwo. Ważnym aspektem była także rosnąca rola polityczna mieszczaństwa, które na przełomie XIII i XIV wieku stało się liczącym graczem, decydującym o zwycięstwie danego księcia, o czym mógł się przekonać Leszek Czarny, Henryk Probus czy Wacław II. Król cze-

[442] MPV III, nr 121.
[443] Na temat dowódców Jana Muskaty zob.: T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 216-223; *idem*, *Pomocnicy Jana Muskaty w latach 1308-13018*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalskiej-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 244-251. Budownictwo obronne biskupa omówione zostało w rozdziale 6.
[444] S. Gawlas, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy – przykład Muskaty*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Warszawa 1997, s. 393-401; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 327-328.
[445] T. Nowakowski, *Krakowska kapituła katedralna*…, s. 1-20; *idem*, *Małopolska elita władzy*…, s. 87-92; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 165-209
[446] Nastroje episkopatu omawia M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 153 i nast.

ski zresztą wielokrotnie opierał się na miastach, hojnie nagradzając za okazaną pomoc. Z tego też powodu zarówno w 1291, jak i w 1300 mógł liczyć na poparcie największych z nich[447].

Polscy historycy zgodnie przyjmują doniosłość reform administracyjnych i gospodarczych Wacława II na ziemiach polskich. Ich najtrwalszym przykładem okazały się wprowadzone przez króla czeskiego nowe, nieznane wcześniej w Polsce urzędy – starosty i burgrabiego. Starosta zastępował na danym terytorium nieobecnego władcę w jego podstawowych zadaniach. Zatwierdzał i przyjmował rezygnację z dóbr ziemskich, sprawował sądy, gromadził podatki i daniny, zajmował się opieką nad dobrami monarszymi oraz odpowiadał za obronę ziemi. Wprowadzając system starościński w Polsce Wacław II wzorował się na wypróbowanych metodach istniejących już w Królestwie Czeskim, stosowanych także przez jego ojca podczas rządów w Austrii, Styrii oraz Karyntii[448]. Urząd ten po raz pierwszy w źródłach polskich pojawia się pod rokiem 1293, kiedy z tytułem starosty występuje Hynek z Dubé, z pewnością funkcjonował już jednak od 1291 roku. Robert Antonin przypuszcza, że pierwszym starostą małopolskim z ramienia Wacława był książę opolski Bolesław[449]. W następnych latach czeskiego monarchę zastępowali przedstawiciele czeskich i morawskich rodów możnowładczych (Hynek z Dubé, Tas z Vizmburka, Vok z Kravař, Oldřich z Boskovic), lenni książęta (Bolesław Opolski, Mikołaj Opawski), biskupi (Jan Muskata) oraz osoby, którym Wacław winien był pieniądze (florencki mincerz Rinieri). Wskutek opanowania po 1300 roku ziem Polski północnej, organizacja starościńska uległa znacznej rozbudowie, bowiem dla każdej z dzielnicy istniał odrębny urzędnik, aczkolwiek zdarzało się, że poszczególni starostowie łączyli w jednym ręku zarząd nad dwiema lub trzema prowincjami[450]. Kwestia urzędu starościńskiego w okresie rządów czeskich na ziemiach polskich wymaga jednak jeszcze pogłębionych studiów.

Burgrabia był urzędnikiem niższego szczebla, mianowanym bezpośrednio przez króla i jemu podlegający. Podstawowym zadaniem burgrabiego było pełnienie funkcji zarządu zam-

---

[447] H. Samsonowicz, *Miasta wobec zjednoczenia Polski w XIII/XIV wieku*, [w:] *Ars historica. Studia z dziejów powszechnych i Polski*, red. Biskup Marian, Poznań 1976, s. 425-436; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 284-295.

[448] Dla urzędu starosty w Polsce wciąż podstawowe znaczenie zachowuje praca S. Kutrzeby (*Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku*, RAU, seria 2, t. 20, 1903, s. 231-348; por. także: T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 199-203. Urząd starosty czeskiego na terenie krajów austriackich porusza: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 247-248; G. Pferschy, *Funkce a struktura panství Přemysla Otakara II. ve Štýrsku*, [w:] *Česko-rakouské vztahy ve 13. století : Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II : sborník příspěvků ze symposia konaného 26.-27. září 1996 ve Znojmě*, red. M. Bláhová, I, Hlaváček, Praga 1998, s. 45-53.

[449] R. Antonin, *Správa polského území*…, s. 19-21. Podają tak również inni autorzy, np. S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki*…, s. 234; B. Włodarski, *Polska-Czechy*…, s. 458.

[450] Czescy starostowie na ziemiach polskich zostali wymienieni w: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 264; *idem*, *Správa polského území*…, s. 17-35; U*rzędnicy Małopolscy XII-XV*..., s.284-285; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 458;

ków i dowódców załóg. Ponadto sprawował jurysdykcję nad podległą mu ludnością oraz przewodniczył lokalnym sądom[451]. Jedynym znanym z imienia burgrabią z czasów panowania czeskiego był Zbrosław, wzmiankowany pod rokiem 1294[452]. Prawdopodobnie jednak analogiczni urzędnicy urzędowali na pozostałych zamkach Wacława II na ziemiach polskich. Być może burgrabiami byli dowódcy oddziałów najemnych Jana Muskaty, których imiona znamy dzięki zeznaniom świadków w czasie procesów kanonicznych. Rozkwit urzędników tego typu nastąpił jednak dopiero w czasach Kazimierza Wielkiego. Warto jeszcze nadmienić, iż czeski monarcha powołał po 1300 roku nową godność – komornika Królestwa Polskiego, który jak przypuszcza T. Jurek postawiony był ponad starostami, stanowiąc urząd o wymiarze centralnym. Z tytułem tym występuje tylko Fryczko z Čakovic[453].

Ważnym elementem polityki gospodarczej Wacława II była reforma monetarna, szczegółowo opisana przez Borys Paszkiewicza. Czeski monarcha dążył do stopniowego scalania systemu monetarnego w Polsce i oparcia go na krajowym standardzie odpowiadającym groszowi praskiemu. Jednocześnie wprowadzono dwustronne denary, cięższe od dotychczasowych brakteatów, co może być interpretowane jako przygotowania pod wprowadzenie reformy groszowej[454].

Do omówienia pozostaje jeszcze kwestia oceny rządów Wacławów na ziemiach polskich, które w polskiej historiografii od dawna budziły sprzeczne opinie[455]. W starszej literaturze, przesyconej aspektami narodowymi, a nawet nacjonalizmem, oceniano je negatywnie i traktowano jako rodzaj zbrojnej okupacji. Zdanie takie wyrażali na przykład: Karol Potkański, który pisał, że „nie było to wcale zjednoczenie, ale przejście pod obce panowanie”[456]; Oswald Balzer zarzucający Przemyślidom rzadkie bywanie w Polsce, oddanie zarządu nad państwem czeskim starostom oraz frymarczenie ziemiami polskimi[457]; Karol Tymieniecki[458]; Jan Basz-

[451] *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku*…, s. 5-20; A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Polsce*, Poznań 1970, s. 261-277; S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki*…, s. 340-343; J. Žemlička, *Bezdézsko – „královské územi” Přemysla Otakara II*, ČČH, t. 28, 1980, z. 5, s. 726-750.
[452] *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku*…, s. 29.
[453] T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 201-202.
[454] B. Paszkiewicz, *Mennictwo polskie Wacława II i Władysława Łokietka. Stan i perspektywy badań*, PiMMAiE, Seria numizmatyczna i konserwatorska, nr 5, 1985, s. 29-30; *idem, Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XLV, 2001, z. 1(171), s. 23-38.
[455] Zestawienia literatury gromadzą następujące opracowania: W. Iwańczak, *Przemyślidzi w polskiej historiografii XX w.…*, s. 145-156; L. Jan, *České a polské království za vlády Václava II.,* [w:] *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*…, s. 237-247; T. Jurek, *Jana Baszkiewicza Powstanie zjednoczonego państwa polskiego z perspektywy półwiecza*, „Czasopismo Prawno Historyczne”, t. LVII, 2005, z. 1, s. 147-170; B. Nowacki, *Zjednoczenie państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku w badaniach do początku lat pięćdziesiątych XX wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LVII, 2005, z. 1, s. 113-127; *idem, Rządy Przemyślidów w ocenie historiografii polskiej*…, s. 231-237.
[456] K. Potkański, *Walka o Poznań (1306-1312),* RAU, seria 2, t. 28, 1899, s. 276.
[457] O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. II, s. 117-128
[458] K. Tymieniecki, *Odnowienie dawnego Królestwa Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 34, 1920, s. 62.

kiewicz, który zaliczył rządy czeskie do niebezpieczeństw zewnętrznych[459]; Henryk Łowmiański[460]; równie ostro wypowiadali się autorzy pracy *Polska-Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa,* gdzie panowanie Wacława nazwano „wykolejeniem w stosunkach polsko-czeskich[461]. Pojawiały się jednak również głosy pozytywne, jak na przykład Michała Borzyńskiego, który odważnie stwierdził, że „Kto wie, czy bez krótkich rządów Wacława bylibyśmy już kiedykolwiek sami na jednolitą monarchę zdobyli"[462] oraz Jerzy Dowiat piszący, iż polityka czeska umożliwiła całkowite zjednoczenie ziem polskich, podczas gdy książęta piastowscy, a w szczególności Łokietek reprezentowali anarchiczne żywioły, dążące do utrzymania rozbicia[463]. Pozytywnie wyrażali się także Jan Ptaśnik oraz Stanisław Zachorowski[464]. W chwili obecnej panowanie Przemyślidów na ziemiach polskich na przełomie XIII-XIV wieku oceniane jest niezwykle ostrożnie, pojawiają się zarówno głosy krytyczne, jak i oceny zmierzające do ich rehabilitacji. Podkreślane są jednocześnie zasługi Wacława II na polu reform gospodarczych i administracyjnych oraz zjednoczenia ziem polskich[465]. W historiografii czeskiej do dziś podkreśla się zamysł dzieła Wacława II, który polegał na połączeniu dwóch królestw pod jedną koroną. Badacze czescy rządy te określają pozytywnie i wyrażają się o nich z dumą, odchodzi się jednak od wyrażanej niegdyś przez J. Šusty hipotezy, że złączone pod panowaniem Przemyślidów dwa narody słowiańskie stworzyłyby imperium, mogące zachwiać pozycją Cesarstwa w regionie[466].

W podsumowaniu posłużyć się można zdaniem wypowiedzianym niegdyś przez T. Jurka, że „system polityczny zbudowany przez Wacława II był najpełniejszym pod względem terytorialnym zjednoczeniem ziem polskich"[467]. Król Czech i Polski zgromadził bowiem w swoich rękach większość ziem, które łączone były w ramy dawnej monarchii Bolesławów -

[459] J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego*…, s. 209-216; *idem, Polska czasów Łokietka*…, s. 84-87. Bardziej zrównoważoną ocenę wyraził autor w swojej kolejnej publikacji, zob. *idem, Odrodzenie Królestwa Polskiego*…, s. 126-130.
[460] H. Łowmiański, *op. cit.*, s. 890 i nast.
[461] T. Lehr-Spławiński, K. Piwarski, Z. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 49-52.
[462] M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1887, s. 221.
[463] J. Dowiat, *Polska – państwem średniowiecznej Europy*, Warszawa 1968, s. 273-279, 292-298.
[464] R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *op. cit.*, s. s. 278; J. Ptaśnik, *Denar świętego Piotra obrońca jedności politycznej i kościelnej w Polsce*, RAU, seria 2, t. 26, 1908, s. 172; 378-379,
[465] A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 119 i nast.; *idem, Polityka czeska wobec ziem polskich*…, s. 242; J. Bieniak, *Zjednoczenie Państwa Polskiego*…, s. 234-235; *idem, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 230-234; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*…, s. 92--93; W. Iwańczak, *Miejsce Polski w polityce Wacława II*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej*…, s. 75-87; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 190 i nast.; *idem, Polska droga do korony królewskiej*…, s. 176-177; M. Pauk, *Kilka uwag o rządach czeskich w Polsce*…, s. 249-253; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 190-192; J. Wyrozumski, *Dzieje Polski piastowskiej (VIII w. – 1370)*, Kraków 2016, s. 286.
[466] R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 238 i nast.: J. Šusta, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*…, s. 335; J. Žemlička,, *Století poslednich Přemyslovců*…, s. 192.
[467] T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 193; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów*…, s. 25-40.

Wielkopolskę, Małopolskę, ziemie Sieradzką, Łęczycką, Kujawy, Pomorze Gdańskie, Śląsk Opolski i Dolny Śląsk (a więc więcej niż udało się Władysławowi Łokietkowi i Kazimierzowi Wielkiemu). Jedynie księstwo głogowskie, Mazowsze i Dobrzyń pozostawały poza jego zasięgiem, wydaje się jednak, że tylko kwestią czasu było włączenie ich w obręb władztwa Przemyślidów. Trwałą pozostałością były również wprowadzane reformy gospodarcze i administracyjne, które kontynuowane były przez jego następców na tronie polskim. Na koniec przytoczyć należy słowa S. Szczura, który słusznie zauważył, że Wacław II „rozpoczął proces modernizacji państwa i wprowadził Królestwo Polskie do środkowoeuropejskiej polityki”[468].

Ryc. 4. Wacław II przedstawiony w Kodeksie Manesse (źr. Codex Manesse, Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 848, fol. 10r.)

[468] S. Szczur, *op. cit*, s. 329.

4. Budownictwo obronno-rezydencjonalne w Królestwie Czeskim w XIII wieku i na początku XIV stulecia

Zainteresowanie zamkami w Czechach ma wieloletnią już tradycję[469]. Znaczna ilość dobrze zachowanych ruin, a także o wiele lepszy niż w Polsce zasób źródeł, przede wszystkim pisanych, znacznie ułatwiło naszym południowym sąsiadom rozpoznanie tego fascynującego fenomenu, jakim jest średniowieczne budownictwo obronno-rezydencjonalne. Szybciej niż u nas rozwinęła się w Czechach nauka zajmująca się zamkami – kastelologia, z kolei tamtejsi badacze architektury do dzisiaj uchodzą za bardzo dobrych specjalistów w tej dziedzinie. Pierwszym przełomowym dziełem omawiającym średniowieczne założenia obronne w Czechach, było 15-sto tomowe wydanie *Hrady, zámky a tvrze království Českého*, autorstwa Augusta Sedláčka[470]. Ze względu na objętość tego monumentalnego dzieła, prace wydawnicze kontynuowano już po śmierci autora. Sedlaček zgromadził w swojej rozprawie wiele ważnych informacji źródłowych i pomimo upływu czasu jego prace nadal stanowią nieraz podstawowy zasób wiedzy do badań nad niektórymi obiektami. W kolejnych latach ukazywały się następne ważne dzieła, wśród których wymienić należy ogólne pozycje omawiające architekturę gotycką autorstwa Václava Mencla[471] czy też Dobroslava Líbala[472]. Przełomowym okazała się jednak dopiero książka Dobroslavy Menclovéj z 1972, składająca się z dwóch tomów, obejmująca przemiany grodów i zamków w Czechach i na Morawach od X i XI wieku po panowanie jagiellońskie w XV stuleciu[473]. W wielu fragmentach praca ta została już zdezaktualizowana przez postępujący stan badań, pomimo tego nadal jest licznie cytowana. Warto jeszcze odnotować, że badaczka ta jest autorką kilkunastu mniejszych monografii poszczególnych zamków, np. Hasištejn, Karlstejn, Trosky, Zubštejn. Menclová uznała m. in., że proces budowy zamków w Czechach odbywał się poprzez zaadaptowanie gotowych wzorców z krajów sąsiednich, czyli Niemiec. W ten sposób w Czechach miano budować zamki w typie saskoheskim np. Náchod, Ryžembork, Lemberk, Litice, Krašov. Ponadto w południowo-zachodniej części kraju pojawić się miał zamek typu naddunajskiego, który zapożyczono z obszarów Austrii i Bawarii[474]. Badania ostatnich lat wykazały jednak, że sytuacja ta jest o wiele bardziej

[469] Zagadnienia te omawiają: T. Durdik, *Současný stav, potřeby a výchledy výzkumu hradů v Čechách*, „Archaeologické Rozhledy", t. XXVIII, 1976, s. 172-180; *idem, Encyklopedie českých hradů…*, s. 11-15; *idem, Ilustrovaná encyklopedie Českých hradů*, Praha 2000, s. 11-13; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 7-11; M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2007, s. 11-22.
[470] A. Sedláček, *Hrady, zámky a tvrze království Českého*, t. I-XV, Praha 1882-1927.
[471] V. Mencl, *Česká architektura doby lucemburské*, Praha 1948
[472] D. Líbal, *Gotická architektura v Čechách a na Moravě*, Praha 1948; *idem, Gotická architektura středních Čech*, Praha 1983.
[473] D. Menclová, *České hrady*, t. I-II, Praga 1972.
[474] *Ibidem*, s. 115-172.

skomplikowana niż sądziła Menclová. Tradycja rodzimego budownictwa w Czechach odegrała jednak, jak sądzi T. Durdík znaczącą rolę[475], ponadto duże znaczenie miały również wpływy francuskie, objawiające się chociażby wznoszeniem zamków kasztelowych[476]. W chwili obecnej największym uznaniem cieszą się syntetyczne prace cytowanego już wcześniej Tomáša Durdíka, najwybitniejszego kastellologa Czech, autora wielu monografii i problematycznych ujęć. Katalogi czeskich zamków jego autorstwa posiadają już kilka wydań. Wielką zasługą Durdíka była także periodyzacja i typologizacja czeskiego budownictwa obronnego[477]. Niejako obok prac katalogowych wyżej cytowanego, powstała również obszerna i ważna monografia zamków morawskich autorstwa Miroslava Plačka[478]. Ponadto na czeskim rynku dostępne są pozycje omawiające zagadnienie siedzib obronno-rezydencjonalnych w poszczególnych obszarach tego kraju[479]. W chwili obecnej Czesi mogą się poszczycić bardzo dobrym stanem rozpoznania zamków w swoim kraju, nadal kontynuując, z wielkim powodzeniem zapoczątkowane przez A. Sedláčka dzieło.

Powstanie zamków w Czechach było procesem wielowymiarowych i wieloetapowym. Wpływ miało na to mnóstwo różnorodnych czynników wynikających z sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej kraju. Do około połowy XII stulecia podstawowymi punktami obronnymi wciąż były grody drewniano-ziemne, gdzie często jedynymi murowanymi elementami były kościoły oraz siedziby panującego[480]. Najważniejszą z nich była stołeczna Praga z książęcą rezydencją na Hradczanach. Ważną rolę pełniły także Ołomuniec i Wyszehrad[481]. Gród praski w 1041 roku został zniszczony przez pożar wywołany w czasie ataku wojsk cesarskich Henryka III. Do jego obudowy doszło w okresie rządów Brzetysława przed 1255 roku[482]. W tym samym roku następca Brzetysława Spitygniew II, wzniósł mury wokół klasztoru św. Jerzego[483]. Pro-

[475] T. Durdik, *Podíl hradištni tradice na vzniku a podobé nejstarších českých hradů*, „Umění", R. LIII-LXVI, 1983, s. 630-635; *idem, Zemnice na českých královských hradech 13. století*, AH, t. 12, 1987, z. 1, s. 355-365.
[476] *Idem, Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Wien-Koln-Weimar 1994.
[477] Zob.: *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 11-15; *idem, Ilustrovaná encyklopedie ĉeských hradů*…, s. 11-13; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 75-135. W pozycjach tych znajduje się ogromny zasób literatury odnoszącej się do poszczególnych zamków.
[478] M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*… .
[479] Na przykład: T. Durdík, *Hrady severních Čech*. Praha, 1992; F. Gabriel, J. Panáček, *Hrady okresu Česká Lípa*, Praha 2000; D. Kovář, *Tvrze, hrady a zámky Ĉeskobudéjovicka*, Ĉeské Budějovice 2012; P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda. *Hrady Ĉeského Slezka*, Brno 2000; J. Úlovec, *Hrady, zámky a tvrze Klatovska*, Praha 2004;
[480] T. Durdik, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. Stoleti*…, s. 41; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 15-17; M. Plaček, *Proměny hradů jihovýchodni Moravy do konce 14. století*, [w:] *Východní Morava v 10. až 14. století*, red. L. Galuška, P. Kouřil, J. Mitáček, Brno 2008, s. 175-179.
[481] Z. Pianowski, *„Sedes regni principales". Wawel I inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków 1994, s. 137-140; M. Plaček, *Proměny hradů jihovýchodni Moravy*…, s. 175-176; *idem, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 454-456.
[482] *Kosmas Kronika Czechów*, oprac. M. Wojciechowska, Wodzisław Śląski 2012, s. 125-129. Zob. także.: I. Borkovský, *Pražký hrad v době přemyslovských knížat*, Praha 1969, s. 57-58.
[483] *Kosmas Kronika Czechów*…., s. 129.

ces przebudowy grodu praskiego w średniowieczny zamek nastąpił jednak dopiero w pierwszej połowie XII wieku. Pod rokiem 1135 *Kanonik Wyszehradzki* podał, że *Eodem anno metropolis Bohemiae Praga more Latinarium civitatym coepit renovari*[484]. Badacze datę tą uznają za początek budowy murów obronnych wokół grodu praskiego, które wzmocnione zostały także wieżami, wśród których dwie z nich – Biała i Czarna pełniły role bram. W tym samym okresie kamienne fortyfikacje uzyskały również pozostałe centralne, książęce grody, np. Mělník i Vyšehrad oraz Ołomuniec[485]. Praska rezydencja książęca stałą się także inspiracją dla innych, szczególnie wyróżnić tutaj należy drugiego po księciu najpotężniejszego feudała, biskupa praskiego, który rozbudował wówczas swoją siedzibą w zamku Roudnici nad Łabą[486].

Badacze czeskiej architektury obronnej zgodnie przyjmują, że początek zamków w Czechach przypada na XII wiek[487]. Pierwszym czeskim zamkiem nie była jednak Praga czy też Ołomuniec, lecz Přimda, wzniesiony około 1121 roku przez niemieckiego feudała Dypolda II z Vohburga. Podstawowym elementem tego założenia był potężny mieszkalno-obronny donżon o wymiarach 16,80 x 16,80 m. Nie był to jednak *sensu stricto* zamek czeski, ponieważ wzniósł go niemiecki możny, lennik cesarza[488]. W XII wieku budowa zamku zarezerwowana była wyłącznie dla monarchy i nawet najważniejsi dostojnicy królestwa czeskiego posiadali zazwyczaj tylko dwory obronne, w których często jedyną murowaną budowlą był kościół[489]. W pierwszej ćwierci XIII stulecia w dalszym ciągu budowane były zamki romańskie, m. in. Blatná, Landštejn (Jindřichův Hradec), Loket (ryc. 5) i Strakonice[490]. Należy jednak zaznaczyć, że ten ostatni należał do jednego z najpotężniejszych czeskich rodów I połowy tegoż stulecia Bavorów, stanowiąc ich gniazdo rodowe[491].

[484] *Kanoník Wyšehradský*, wyd. F. Palacky [w:] FRB II, s. 222.
[485] I. Borkovský, *op. cit.*, s. 58-59; T. Durdik, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. stoleti*…, s. 41; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 17, s. 227; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 139-141.
[486] T. Durdik, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 249; D. Menclová, *Ĉeské hrady*… t. I, s. 79-81.
[487] T. Durdik, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. Stoleti*…, s. 41; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 17; D. Menclová, *Ĉeské hrady*…, t. I, s. 63-70; M. Plaček*, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 454-456.
[488] T. Durdik, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 239-241.
[489] *Ibidem*, s. 17. Zobać także: *idem, K počátkům šlechtických hradů v Ĉechách*, „Archaeologické Rozhledy", t. LVI, 2004, s. 169-174.
[490] *Ibidem*, s. 62-63, 164-165, 177-178, 271-272.
[491] Zob. także: D. Menclová, *Ĉeské hrady*…, t. I, s. 82-86.

Ryc. 5. Zamek Loket wzniesiony w miejscu starszego obiektu w I połowie XIII wieku. Widok od strony południowej (fot. P. Kocańda 2019)

Zasadnicze zmiany w budownictwie czeskim zaszły jednak dopiero w latach 30. XIII stulecia, kiedy to upadł stary system punktów obronnych (grodowy) zastąpiony nową siecią zamków królewskich. Wśród przyczyn tego stanu rzeczy wymienić należy przede wszystkim stopniowe wychodzenie z okresu sporów i konfliktów wewnętrznych, które uniemożliwiały centralne zarządzanie państwem. Wielkim sukcesem okazało się zdobycie przez Przemysła Ottokara I w 1212 roku dziedzicznej korony, co w znacznym stopniu podniosło prestiż dynastii. Wpływ na wzrost znaczenia Czech miały także kryzysy polityczne w krajach sąsiadnich, przede wszystkim w Rzeszy Niemieckiej, ale także Polsce i na Węgrzech. Wszystko to w połączeniu z odkryciem złóż srebra, szybkim postępem kolonizacji na prawnie niemieckim, lokacją miast, a także rozwojem gospodarczym i kulturalnym sprawiło, że Królestwo Czeskie stało się lokalną potęgą. Konieczne okazały się także reformy administracyjne i terytorialne, przejawiające się wprowadzeniem nowych jednostek zarządu terytorialnego, którymi władali burgrabiowie. Centralnymi punktami nowej administracji były królewskie zamki. Posiadały one także inne funkcje przede wszystkim obronne, zabezpieczając kraj przed wrogim najazdem. Ponadto spełniały zadania rezydencjonalne, ponieważ król podróżujący po kraju musiał posiadać odpowiednią sieć rezydencji, w których zatrzymywał się wraz ze swoim dworem. Ważnym elementem był także aspekt ideologiczny zamku, będącego manifestacją potęgi i pozycji panującego, podobnie jak fundacje sakralne, czy tez lokacje miejskie otoczone mo-

numentalnymi kamiennymi fortyfikacjami[492]. Dlatego też władca zmuszony został do budowy sieci warowni, bez których funkcjonowanie państwa w nowych realiach nie było możliwe.

Nie będzie przesadą powiedzenie, że w czasach rządów ostatnich Przemyślidów architektura obronna w Czechach przeżywała swój rozkwit. Liczba zamków znacząco wzrosła, ponadto reprezentowały one kilka typów, których genezy doszukiwać należy się nie tylko w przekształceniu starszych grodów drewniano-ziemnych w murowane obiekty, poprzez wprowadzanie pierwszych elementów kamiennych, ale także we wpływach niemieckich, a od połowy XIII wieku nawet francuskich. W tym okresie mówić możemy o zamkach w typie przejściowym oraz o kasztelu francuskim. Niektóre z nich mogły być wznoszone już w czasach Przemysła Ottokara (pan. 1197-1230), jak np. Jindřichův Hradec, Loket, Landštejn, czy też Zvíkov. Jednakże właściwym założycielem nowej sieci królewskich zamków i siedzib obronnych był panujący w latach 1230-1253 Wacław I[493]. Analogiczna sytuacja miała zresztą miejsce także na Morawach[494].

Zamki typu przejściowego zostały już częściowo omówione przy okazji poruszania spraw terminologicznych, jednakże z uwagi iż ten rozdział poświęcony został budownictwu obronnemu ostatnich Przemyślidów, należy jeszcze raz przypomnieć podstawowe elementy tych warowni. Termin opracowany przez T. Durdíka odnosił się do założeń, które łączyły niejako elementy wczesnośredniowiecznego grodu i późnośredniowiecznego zamku. Posiadały jendak bardzo zróżnicowane cechy indywidualne. Umocnienia zazwyczaj składały się z drewniano-ziemnych wałów i fos, aczkolwiek zdarzały się także przykłady ufortyfikowane już murami (np. Angerbach koło Kożlan). Kamienne fortyfikacje były jednak wznoszone z lekkich konstrukcji, w postaci suchego muru bez zaprawy. Podobnie wyglądała zabudowa wewnętrzna[495]. Najstarszym i największym zamkiem przejściowym w Czechach był Hlavačov u Rakovníka, stanowiący jednocześnie formę najbardziej zbliżoną do wczesnośredniowiecznego grodu[496]. Najważniejszym tego typu założeniem był jednak Tachov, położony w zachodnich Czechach, tuż przy granicy z Bawarią. W II połowie XIII wieku obiekt ten uzyskał ka-

[492] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 148. Sprawom tym poświęcili ostatnio sporo uwagi: R. Antonin, *Ĉeské země za poslednich Přemyslovců*, cz. I (1192-1253), Praha 2012; *idem, Ideální panovník českého středověku. Kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení*, Praha 2013; D. Dvořáčková-Malá, J. Zelenka, *Curia ducis, curia regis. Panovnický dvůr za vlady Přemyslovců*, Praha 2011; J. Kuthan, *Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý…*, s. 24-37, 223-282; J. Zelenka, *Beneficium et feudum. Podoba a proměny lenního instytutu*, Praha 2016; J. Žemlička, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru Přemyslovské epochy*, Praha 2014.
[493] T. Durdik, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. Stoleti*…, s. 42-43; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 18, 123-125, 329-330. Obszernie zamki Przemysła Ottokara I opisali: T. Durdík, P. Bolina, *op. cit*., s. 143-148.
[494] M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 22-27.
[495] T. Durdík, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. stoleti*…, s. 42-43; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 18, 105.
[496] *Idem, Hrady přechodného typu v Čechách*, Praha 2007, s. 7-55.

mienne mury oraz cylindryczną wieżę obronną, wzniesioną na czworobocznym cokole. Wewnątrz obwodu istniały jeszcze dwa budynki mieszkalno-gospodarcze[497]. Innymi przykładami zamków przejściowych były Angerbach koło Kożlan (ryc. 6), składający się z dwóch oddzielonych od siebie fosą części[498], a także Týnec nad Sázavou, w obrębie którego istniała romańska rotunda z XII wieku, do której w następnym stuleciu dostawiono czworoboczną wieżę. W obrębie owalnego obwodu obronnego funkcjonował romański pałac[499]. T. Durdík przypuszczał, że polepszający się stan badań obiektów tego rodzaju doprowadzi do wydzielenia kolejnych, wskazując między innymi na: Vimberk, Ruchomperk, Hořovice Hrad pod Hrnčířem u Petrovic, Hrad u Kvitkova[500]. Zamki przejściowego typu wznoszone głównie przez władcę, powstawały w większości w I połowie XIII stulecia, jednak już w II połowie, ze względu na swoją anachroniczność zaprzestano ich budowy[501]. Typ zamku wypracowany przez Durdíka zagościł w literaturze przedmiotu, aczkolwiek pojawiają się głosy krytyczne, o czym wspominano już w rozdziale 2[502].

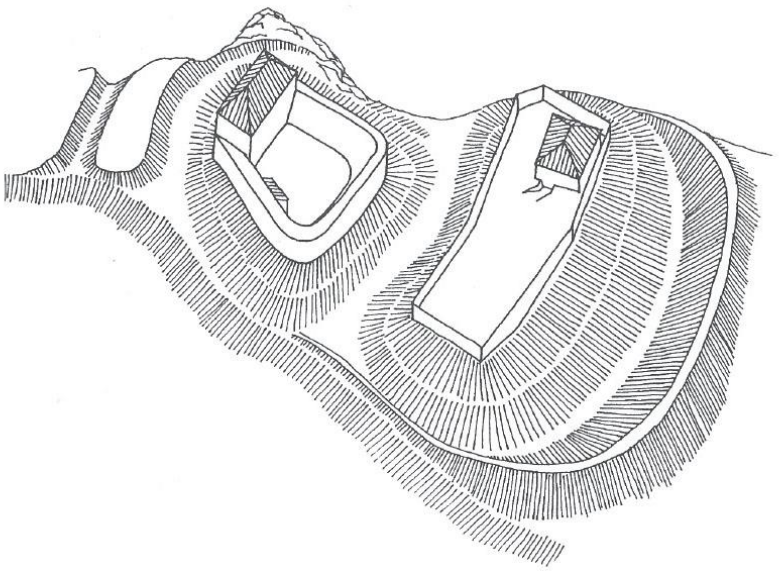

Ryc. 6. Angerbach koło Kożlan – rekonstrukcja zamku w typie przejściowym wg. T. Durdíka (2007)

Innym typem zamku, który pojawił się w pierwszej połowie XIII w. w Czechach był kasztel francuski. Obiekty te powstały na obszarze Ile-de-France w okresie panowania króla Filipa Augusta (1180-1223). Pierwsza budowla, w której zerwano z tradycją budowania typowego donżonu miała powstać w 1200 roku. Najważniejszą cechą zamku kasztelowego było zasto-

[497] *Ibidem*, s. 105-145.
[498] *Ibidem*, s. 56-105.
[499] *Ibidem*, s. 146-163.
[500] *Ibidem*, s. 164 i nast.
[501] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 105.
[502] Zob.: D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*…, s. 12-13; V. Razím, *op. cit.,*, s. 351-380.

sowanie elementu obrony flankowej poprzez wzniesienie cylindrycznych lub czworokątnych wież (rzadziej baszt) ulokowanych zazwyczaj w narożnikach i połączonych prostymi odcinkami murów. Wieże te najczęściej były wysunięte przed lico kurtyny obronnej. Typowym przykładem na terenie Czech będzie wzniesiony około połowy XIII wieku zamek Džbán, a także zamek dolny w Týřowie (ryc. 7)[503]. Wypływy francuskie były widocznie nie tylko w ówczesnym budownictwie warownym, ale także, a może przede wszystkim w sakralnym[504].

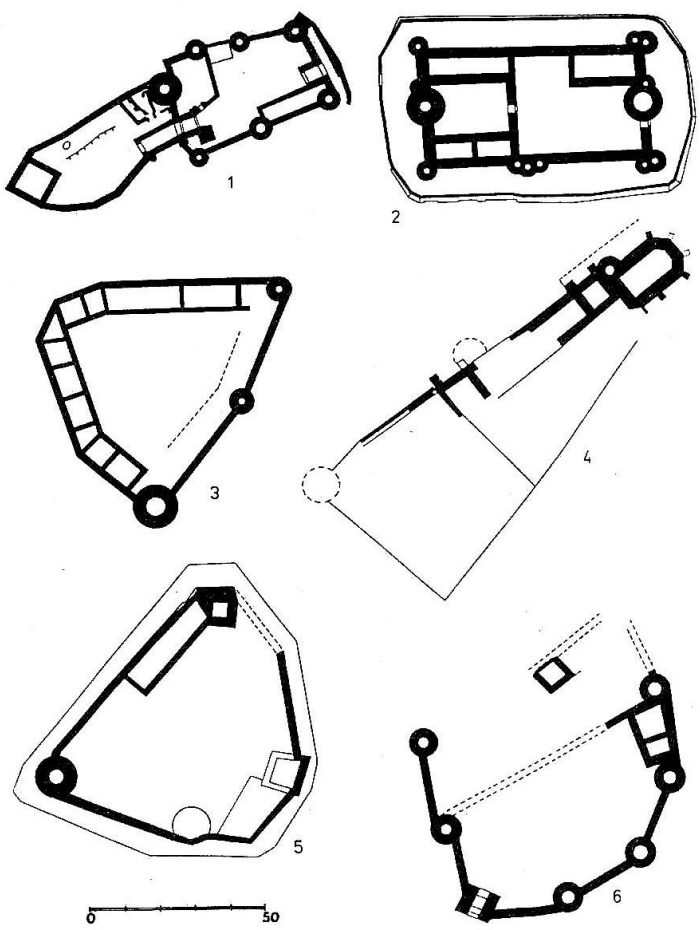

Ryc. 7. Przykłady czeskich zamków w typie kasztelu francuskiego (1 – Týřov; 2 – Konopíště; 3-Džbán; 4 – Nižbor; 5 – Hradíště (Kotnov); 6 – Úsov, wg. T. Durdík 2000)

Typowym rodzajem warowni królewskiej u naszych południowych sąsiadów w XIII stuleciu był zamek z zabudową dookolną. Obiekt taki charakteryzował się skupieniem najważniejszych elementów w linii obwodu obronnego w ten sposób, że ich jedne ściany – zewnętrzne – spełniały jednocześnie rolę muru kurtynowego. Wieże, niejednokrotnie w układzie zwielokrotnionym, pozostawały zawsze pasywnym elementem obronnym. Częstym budynkiem na tych zamkach była także kaplica. Forma tych założeń silnie nawiązywała do tradycji czeskie-

[503] T. Durdík, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století*…, s. 43-44; *idem, Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*…, s. 9-13; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 84-85, 295-296; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 88-92.
[504] D. Líbal, *Gotická architektura v Čechách a na Moravě*…, s. 40-45, 62.

go budownictwa grodowego. Zamki z dookolną zabudową były podstawowym typem wznoszonym przez królów czeskich w XIII wieku. Pierwsze z nich powstały jeszcze w I połowie tegoż stulecia, jednak największy przyrost nastąpił w czasach Przemysła Ottokara II i Wacława II. Warownie tego typu charakteryzowały się także bardzo dobrymi możliwościami modernizacyjnymi i rozwojowymi. Często w kolejnych latach ulegały powiększeniu i rozbudowie. Wśród licznych przykładów tego typu zamku wymienić należy Lichnice, Křivoklát, Jivno (ryc. 8), Vitějovice, Bezděz oraz Vizmburk[505].

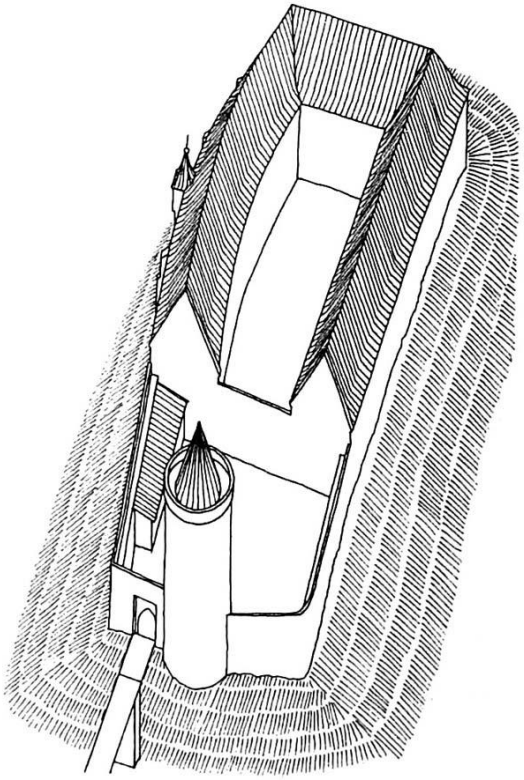

Ryc. 8. Jivno - przykład typowego zamku z zabudową dookolną (wg. T. Durdík 2001)

T. Durdík uważał, że z zamku z dookolną zabudową wykształcił się w dobie panowania Przemysła Ottokara II typ kasztelu środkowoeuropejskiego, będącego bardzo charakterystycznym elementem budownictwa warownego wiązanego z tym władcą. Założenia te cechowały się czworobocznym planem, w którego narożnikach wznoszono czworoboczne lub graniaste (rzadziej cylindryczne) wieże, nie wysunięte jednak przed lico murów obronnych i z tego powodu nie posiadają walorów obrony flanującej. Zabudowa ciągnęła się pomiędzy wieżami, wzdłuż murów i często posiadała charakter horyzontalnych kamienic, otaczających regularny czworoboczny dziedziniec. Niekiedy od strony dziedzińca pałac wyposażony był w

[505] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 105-106; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 80-88.

krużganek arkadowy. Powstawanie tych zamków wiązało się nieodłącznie z procesami lokacji miast w Europie Środkowej zarówno w sensie ideowym, jak i w odniesieniu do uwarunkowań przestrzennych. Budowane w obrębie ośrodków miejskich siedziby obronno-rezydencjonalne, miały na celu podkreślenie dominacji panującego nad powstającą lub reorganizowaną gminą miejską, a demonstracja ta poszukiwała sugestywnych form architektonicznych. Regularność rzutów kaszteli środkowoeuropejskich była w omawianych obiektach uwarunkowana koniecznością dostosowania ich układów do miejskich realiów z szachownicowym podziałem gruntów. Przebieg murów obronnych włączony w linię obwarowań miejskich, w przypadku lokalizacji zamków w zaoblonym narożniku odbierał mu jednak rzut w pełni regularny. Kasztele środkowoeuropejskie posiadały dosyć zróżnicowaną powierzchnię od około 1000 m^2 do nawet 6500 m^2. Zamki tego typu wznoszono głównie w Austrii, Czechach oraz na Węgrzech (tam jednak dosyć rzadko). Bodaj najwcześniejszym przykładem był zbudowany w pierwszej ćwierci XIII stulecia Wiener Neustadt[506]. Klasycznymi wyróżnionymi przed T. Durdika kasztelami środkowoeuropejskimi w Czechach będą na przykład Kadaň, Pisek, Domažlice (ryc. 9)[507].

[506] T. Durdík, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*…, s. 140-147; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 94-99.
[507] T. Durdík, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*…, s. 147-180.

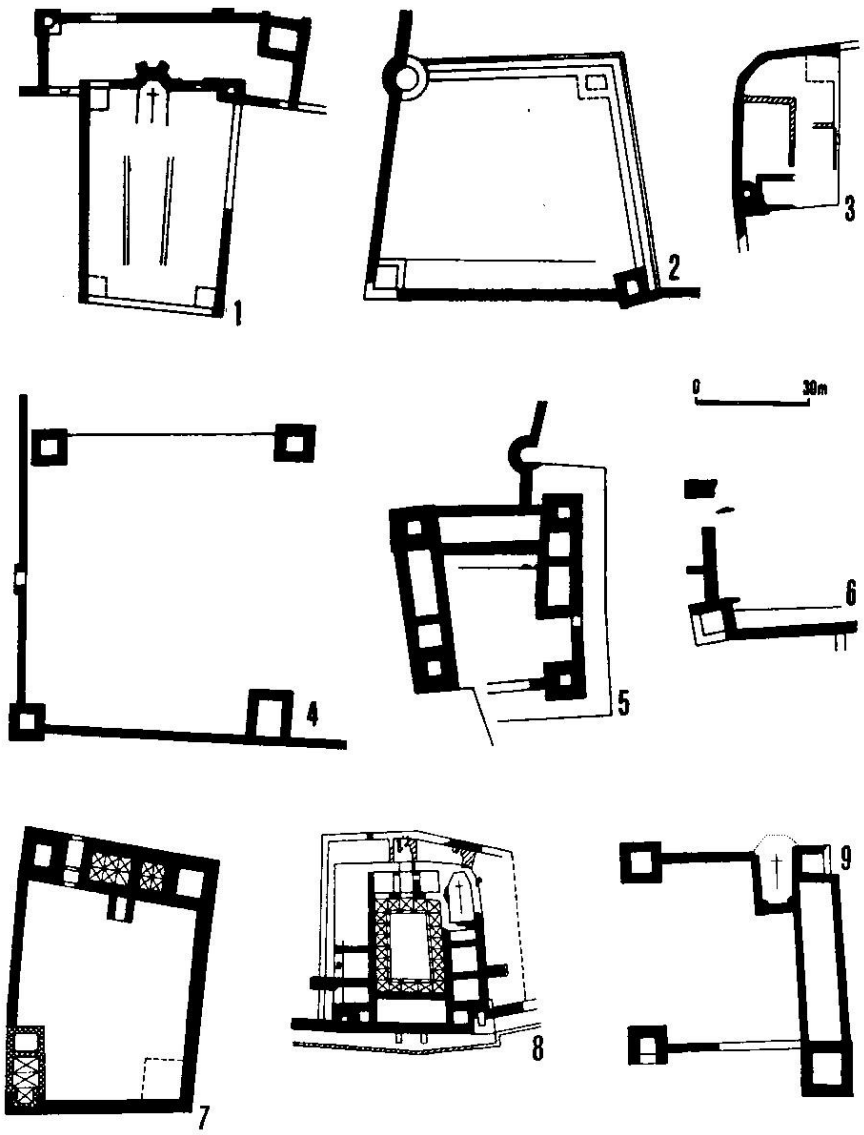

Ryc. 9. Przykłady zamków kasztelowych w typie środkowoeuropejskim (1 – Chrudim; 2 – Litoměřice; 3 – Domažlice; 4 – Wiener Neustadt; 5 – Kadaň; 6 – Jaroměř; 7 – Horšovsky Týn; 8 – Písek; 9 – Hofburg w Wiedniu (wg. T. Durdík 2000)

W pierwszej połowie XIII wieku powstają na terenie Królestwa Czeskiego także pierwsze warownie prywatne, rycerskie. Z nimi badacze wiążą kolejny typ zamków, tak zwanych bergfriedowych (ryc. 10). Były to jednoczłonowe założenia obronne składające się z wieży ostatecznej obrony oraz budynku pałacowego. Stołp ulokowany był zazwyczaj od frontu w rejonie bramy, natomiast pałac znajdował się w tylnej, najbardziej wyniesionej części zamku. Często połączony był z murami kurtynowymi. Zabudowę wewnętrzną uzupełniały dodatkowe budynki (np. gospodarcze) dostawione do wewnętrznej ściany murów. Do wieży dostać się można było przez wejście umieszczone na wysokości pierwszego piętra, po drabinie lub drewnianym podeście. Pierwsze warownie tego typu powstały jeszcze w drugiej ćwierci XIII wieku (np. Krašov, Český Šternberk), jednak ich gwałtowny rozwój i przyrost nastąpił dopie-

ro w drugiej połowie tegoż stulecia. Założenia tego typu utożsamia się zazwyczaj z fundacjami rycerskimi, niekiedy jednak były także wznoszone przez monarchę. Rozpoznanie zamków begfriedowych w ich pierwotnej fazie jest niezwykle trudne ponieważ były to obiekty, które ulegały znacznemu rozwojowi i rozbudowie. Dodawano kolejne człony zamku, następne wieże, czy też budynki. Czasami jedynym wyznacznikiem tego typu założenia jest właśnie stołp[508].

Omawiając czeskie warownie obronne z XIII wieku warto jeszcze zwrócić uwagę na dwa typy zamków. Pierwszym jest zamek bezwieżowy, a drugim zamek z wieżą mieszkalną, donżonem. Założenie bezwieżowe charakteryzowało się tym, że nie posiadało żadnej budowli wertykalnej, to jest wieży mieszkalnej lub ostatecznej obrony. Składało się zazwyczaj z murów kurtynowych dostosowanych do przebiegu krawędzi wzgórza oraz domu mieszkalnego umieszczonego wewnątrz i opartego o lico fortyfikacji[509]. Z kolei najbardziej charakterystycznym elementem zamku donżonowego była kilkukondygnacyjna wieża mieszkalna zwana donżonem, który zazwyczaj otoczony był murem obronnym. Wewnątrz obwodu istnieć mogła oczywiście także inna zabudowa, spełniająca zadania pomocnicze. Zamki tego typu zaczęto budować na przełomie XIII i XIV wieku, aczkolwiek ich klasyczne formy powstały dopiero w pierwszej połowie XIV stulecia[510]. Wydzielanie tych dwóch ostatnich typów wydaje się nieco dyskusyjne z kilku powodów. Przede wszystkim często były to formy pośrednie, które następnie były rozbudowywane i rozwijane, np. zamek bezwieżowy uzyskiwał wieżę ostatecznej obrony. Podobnie mogło być w przypadku zamku donżonowego, gdzie nic nie stało na przeszkodzie, aby obok wieży mieszkalnej, funkcjonował typowo obronny stołp. Również chronologia tych założeń wydaje się nieco dysku-

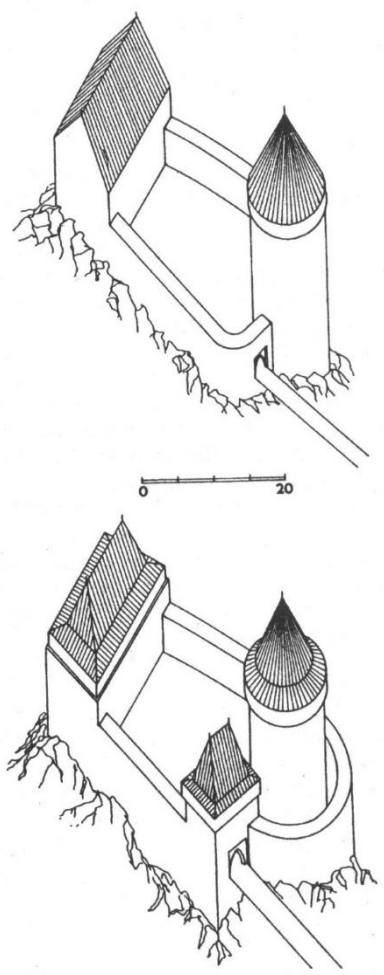

Ryc. 10. Sposób umieszczania berfriedów na zamkach. U góry wieża ostatecznej obrony w linii murów, u dołu w obrębie umocnień (wg. T. Durdík 2001)

[508] T. Durdík, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století*…, s. 44-48; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 57-58; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.,* s. 100-109; M. Pauk, *Społeczne uwarunkowania powstania zamków*…, s. 13-15.
[509] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.,* s. 109-121.
[510] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 79-80.

syjna. Na przykład być może już w drugiej ćwierci XIII wieku mógł powstać pierwszy z serii najmniejszych późnoprzemyślidzkich donżonów, czyli Hlizova věž (12 x 12 m) wypełniająca południowy narożnik zamku Zvikov[511]. Podobnie datowana może być wieża mieszkalna na morawskim zamku Veveří, posiadająca rozmiary 10 x 12,50[512]. Przed połową XIII stulecia powstały również osadzone w narożach kurtyn cylindryczne donżony na królewskich zamkach Křivoklát (o średnicy 10,50) i Lichnice (średnica 11,50 m), które rozpatrywane były w kontekście zamków z dookolną zabudową[513].

Kilka akapitów wyżej powiedziane było, że początki królewskich zamków w Czechach wiązać należy z panowaniem Przemysła Ottokara I, jednakże ich prawdziwy rozwój nastąpił dopiero za czasów jego syna, Wacława I. Wiązało się to z licznymi zmianami w systemie społecznym i ustrojowym państwa. Ważną role w tworzeniu sieci królewskich warowni spełniało ukształtowanie się w I połowie XIII wieku stanu rycerskiego, który uzyskał znaczną pozycję i musiał zostać dopuszczony do udziału we władzy. Młody król zmuszony został do zbudowania zamków monarszych, dzięki którym mógł utrzymać panowanie nad swoim terenem. W tym celu już za Wacława I stosowano trzy typy zamków królewskich, zamki typu przejściowego, z dookolną zabudową oraz kasztel w stylu francuskim. Podobnie wyglądała sytuacja na Morawach, jednakże była tam nieco bardziej skomplikowana, głównie z powodu dosyć pogmatwanych związków i zależności pomiędzy królem czeskim, a margrabiami morawskimi, którymi w okresie rządów Wacława I byli jego dwaj synowie, wpierw Władysław II, następnie Przemysł Ottokar II[514].

Na czasy panowania Wacława I przypada najpewniej budowa zamku Buchlov z dwiema czterobocznymi wieżami mieszkalnymi[515]. Bardzo prawdopodobna jest także fundacja zamku Špilberk z dużą okrągłą wieżą cylindryczną o średnicy 15 m, ulokowaną w zachodniej części założenia, blisko pierwotnego przejazdu bramnego. M. Plaček uważa, że warownia powstała około 1240 roku, w tym samym czasie kiedy kończyło się formowanie organizmu miejskiego Brna. Budowy jednak w pełni nie ukończono, ponieważ kontynuował ją jeszcze Przemysł Ottokar II, kiedy w związku z wznoszeniem skrzydła wschodniego, przeniesiono również bramę zamkową[516].

---

[511] *Ibidem*, s. 329.
[512] M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 683.
[513] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 153-156, 170-172.
[514] T. Durdík, P. Bolina, *op. cit.*, s. 148-149. Por. *idem, Vývoj hradů 13. století v Čechách*, „Folia Historica Bohemica", t. 1, 1979, s. 177-191; *idem, Současný stav výzkumu hradů v Čechách*, AHP, t. 1, 1995, s. 47-50; M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 24-31.
[515] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 149.
[516] M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 611-615.

Ciekawym przypadkiem jest zamek Pustiměř, zbudowany na miejscu starszego grodu wczesnośredniowiecznego, który już w XII wieku mógł otrzymać kamienne mury. Z okresu rządów Wacława I pochodzą okrągłe wieże mieszkalne. Swoim układem nawiązuje do zamków z dookolną zabudową, jednakże wzniesione wieże powielają schemat francuskiego kasztelu. Część badaczy wiąże budowę tego założenia dopiero z drugą połową XIII wieku i działalnością biskupa ołomunieckiego Brunona, aczkolwiek T. Durdík sądzi, że do rozpoczęcia wznoszenia zamku mogło dojść już w czasach poprzedniego biskupa Roberta[517]. Za czasów Wacława I budowane są pierwsze zamki możnowładcze, które w większości zaliczyć należy do typu bergfridowego. Oczywiście na samym początku murowane warownie posiadają tylko najznamienitsze i najbogatsze rody, jednakże z biegiem czasu sytuacja ta ulega zmianie[518]. Pod względem rozmiarów i bogactwa wystroju architektonicznego one ustępują założeniom królewskim, aczkolwiek prezentują duże zróżnicowanie pod kątem formy, od klasycznych wariantów, po bardziej skomplikowane układy przestrzenne. Ciekawymi przykładami ówczesnych zamków możnowładczych będą, założony około 1241 roku przez Zdeslava z Divišova Český Šternberk, składający się z dwóch wież, jednej cylindrycznej i drugiej czworokątnej, a także Krašov, który powstał przed 1232 rokiem z inicjatywy Jetřicha z rodu Hroznatovcuv. Ten drugi składał się z dwu członów, zamku górnego z pałacem mieszkalnym i dolnego. Interesującym elementem była cylindryczna wieża z ostrzem, ulokowana na zamku dolnym, tuż przy bramie[519]. Z I połowy XIII stulecia pochodzi również możnowładcza rezydencja w Velké Meziříčí, zbudowana około 1236 roku przez przedstawicieli rodu Tasov. Składała się z dużego, podpiwniczonego domu mieszkalnego (32 x 46 m) i narożnej czworobocznej wieży o wymiarach 11,5 x 9,5 m[520]. Oczywiście zdażały się także przypadki, że możni wchodzili w posiadanie zamków królewskich, np. poprzez nadania lenne. Warto jeszcze w tym miejscu dodać, że na schyłek panowania Wacława I przypada początek wznoszenia zamków przez biskupa ołomunieckiego Bruno ze Schauenburga, jednego z najbliższych współpracowników Przemysła Ottokara II. Infułat ten znany był ze swojej działalności gospodarczej, dbał bowiem o rozwój kolonizacji niemieckiej. Z jego inicjatywy założono miasto Kromieryż, być może Ostrawę, a ponadto przyczynił się do lokacji Uherskégo Hradiště. Wzniósł także liczne zamki na pograniczu morawsko-śląskim, m. in.: Mírov, Blansek, Fulštejn, Šaumburk i inne. Większość z nich stanowiły własność biskupstwa i po jego śmierci stawały się centrami ad-

[517] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 149. Zob. także: M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 529.
[518] M. Pauk, *Społeczne uwarunkowania powstania zamków*…, s. 13-17.
[519] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 150. Na temat obu zamków zob.: T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 52, 147-150.
[520] M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 678-679.

ministracyjnymi włości kościelnej[521]. Wyjątkiem był Fulštejn będący jego siedzibą rodową. Było to bardzo duże założenie o wymiarach wewnętrznych 106 x 55 m. Zbliżony do owalu majdan otoczony był początkowo wałem ziemnym i fosą. W czasach biskupa Brunona zamek uzyskał obwód kamienny, dodatkowo po południowo-wschodniej stronie wzniesiono potężną wieżę cylindryczną. Z kolei część południowo-zachodnią zajął dom zamkowy, zapewne dwukondygnacyjny, podzielony na co najmniej dwa pomieszczenia. W kolejnych latach zamek uległ znacznej rozbudowie[522].

Dzieło Wacława I kontynuował jego syn i następca Przemysł Ottokar II, który uchodzić musi za realnego twórcę sieci zamków królewskich w Czechach. Dokończył rozpoczęte jeszcze za czasów swojego poprzednika inwestycje, a także wzniósł wiele nowych założeń. W tym okresie dominującym typem zamku staje ten z dookolną zabudową, nie buduje się natomiast już warowni w typie przejściowym. Około połowy XIII stulecia zamki z *obvodovou zástavbou* uzyskują jednak nowy element, mianowicie czworoboczną wieżę mieszkalną (donżon), włączoną w linię murów obronnych oraz posiadającą wejście na poziomie dziedzińca, bądź nieznacznie tylko wyniesioną ponad poziom użytkowy. Z inicjatywy Przemysła Ottokara II powstają wieże mieszkalne na zamkach Osek, Jindřichův Hradec, Týřov i Tachov (w tym ostatnim donżon posiadał wymiary 11,50 x 11,50 m)[523]. Kolejnymi przykładami będą morawskie Brumov (12 x 12) Buchlov (wschodnia z czworobocznych wież, położonych w obrębie zamku, mająca wymiary 8,80 x 10 m), Ŝpilberk (13,20 x 14,20 m), Strážnice (11,50 x 11,50 m) i Uherský Ostroh (11,50 x 12 m)[524]. Nie był to jedyny nowo wprowadzony wówczas element w czeskich warowniach. Wzrost pozycji władcy oraz rosnące potrzeby dworu wymusiły rozwój funkcji rezydencjonalnych. Wykształca się wczesnogotycki pałac zamkowy z horyzontalnie rozmieszczoną komunikacją. Ponadto zamki wyposażane zostają w wspaniałe kaplice[525].

---

[521] A. Barciak, *Biskup ołomuniecki Bruno z Schauenburga a Polska*, "Sobótka", t. 1, 1981, s. 69-75; P. Bolina, *Ke vlivy biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravskéhradni architektury*, AH, t. 11, 1986, s. 175-187; J. Žemlička *Království v pohybu*…, s. 150-152. Biskup Bruno posiada monografię autorstwa Libora Jana (*Věrně po boku svého krále. Bruno ze Schaumburku*, Brno 2006), w której obszernie omówiono jego działalność fundacyjną i gospodarczą. O zamkach Blansek i Mirov zob.: M. Plaček*, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 101-102, 391-394.

[522] *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. II. *Severní Morava*, red. Z. Fiala *et al*., Praha 1983, s. 71-72; P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda., *op. cit*., s. 140-149. Zob. także: P. Kouřil, M. Wihoda, *Die burgen Böhmisch Schlesiens. Ihre entstehung, funkction und stellung in der siedlungsstruktur*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Zamek*…, s. 67-84.

[523] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 153. Zob.: T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 123-125; 206-207, 285, 295-298

[524] M. Plaček*, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 130-131, 142-145, 593-596; 611-615, 655-658.

[525] Sprawę kaplic na zamkach Przemyślidów omówił ostatnio: F. Záruba, *Hradní kaple I. doba přemyslovská*, Praha 2014. Architekturę Przemysła Ottokara omawia J. Kuthan, *Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý*…, s. 43-64, 120-174.

Z panowaniem Przemysła Ottokara II nierozłącznie wiąże się architektura kasztelowa, aczkolwiek kasztele typu francuskiego pojawiły się już wcześniej na terenie terytorium czeskiego, o czym wspomniane było wyżej. Z kolei kasztele środkowoeuropejskie były już bezpośrednio kojarzone z tym władcą. Ich fundacje nierozerwalnie wiązały się z miastami, co uzasadniono już we wcześniejszej partii tekstu. Wznoszenie tego typu zamków przez Przemysła Ottokara II nie ograniczało się tylko do terenów Czech i Moraw. W 1251 roku po wymarciu dynastii Babenbergów został on wybrany księciem Austrii, dzięki czemu terytorium Królestwa Czeskiego zostało znacznie przesunięte na południe. Na nowo podbitym terenie Przemyślida szybko rozpoczął wprowadzanie własnej administracji[526]. Żeby utrwalić swoje panowanie lokował także miasta i budował warownie. Kwestię fundacji architektonicznych i miejskich Przemyślidy na terenie Austrii i Styrii omówił dokładnie J. Kuthan[527]. Z tego powodu ograniczyć się możemy do wymienienia najważniejszych jego inwestycji. W 1253 roku władca ten lokował miasto Leoben, otoczone potężnymi kamiennymi fortyfikacjami z trzema bramami, z których do dzisiaj zachowały się fragmenty tylko jednej. Ponadto w północno-wschodnim narożniku miasta zbudowano zamek, po którym niestety nie ma już żadnych widocznych śladów, bardzo prawdopodobne jednak, że było to założenie kasztelowe [528]. Około roku 1260 Przemyślida założył kolejne miasto Radkersburg, położone na granicy styryjsko-węgierskiej[529]. W 1263 roku król fundował także Bruck an der Mur w Styrii, również obwarowane silnymi kamiennymi fortyfikacjami[530]. Pięć lat później wydał akt lokacyjny kolejnego miasta Marcheggu, położonego w Dolnej Austrii tuż przy granicy z Węgrami. Był to niezwykle ważny ośrodek strzegący pogranicza, umocniony grubymi murami wyposażonymi w baszty oraz dwie bramy: Węgierską i Wiedeńską. W północno-zachodnim narożniku miasta funkcjonował również założony przez Przemysła Ottokara II zamek[531].

Przemysłowi Ottokarowi przypisuje się także rozbudowę zamku Hofburg w Wiedniu, który uzyskać miał wówczas formę klasycznego kasztelu z czterema czworobocznymi wieżami narożnymi i domem zamkowym opartym o jedną kurtynę murów. Warownia ta dostawiona została do fortyfikacji miejskich[532].

---

[526] S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*…, s. 42-46.
[527] J. Kuthan, *Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku*, Praha 1991.
[528] *Ibidem*, s. 167-172. Na temat zamku zob.: G. C. Martinic, *Österreichisches Burgenlexikon. Schlösser, Burgen und Ruinen*, St. Pölten-Wien-Linz 2007, s. 336.
[529] J. Kuthan, *Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II*…, s. 173-174.
[530] *Ibidem*, s. 160-166
[531] *Ibidem*, s. 175-195; G. C. Martinic, *op. cit*., s. 156.
[532] J. Kuthan, *Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II*…, s. 198-200; G. C. Martinic, *op. cit*., s. 458-461; P. Mitchell, *Die Baugeschichte der Wiener Hofburg im Mittelalter*, „Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich", t. 34, 2018, s. 139-141.

T. Durdik zwrócił uwagę, że nie każdy zamek wzniesiony przez Przemysła Ottokara II w mieście musiał posiadać wygląd kasztelu środkowoeuropejskiego. Częstokroć próbowano dostosować zamek do specyficznych warunków zabudowy urbanistycznej. Do warowni miejskich zaliczano również obiekty sprzężone z miastem, posiadające własny system obronny. W takim wypadku bardzo często wznoszono zamek z dookolną zabudową lub z bergfriedem[533].

Ważnym elementem polityki Przemysła Ottokara było dokończenie rozpoczętej przez jego ojca budowy sieci warowni królewskich. T. Durdik wyróżnił dwa wyraźne skupiska zamków monarszych. Pierwsze znajdowało się w południowo-zachodnich Czechach, w dorzeczu rzeki Bereunka (Las Czeski), i składało się z obiektów: Týřov, Křivoklát, Nižbor, Džban, Hlavačov Angerbach u Kožlan, Jivno, Jenčove, Tetín i Hořovice. Obszar ten od dawna przynależał do domeny monarszej, znajdowały się tam ponadto tereny łowieckie władców przemyślidzkich. Drugie skupisko rozlokowane było w dorzeczu rzek Otavy, Lužnicy i Wełtawy. Funkcjonowały tam warownie Hradiště, Bechyn, Orlík, Zvíkov, Hlubokou, Písek, Myšenec, Protivín, Újezdec oraz Vitějovice. Obiekty te układały się liniowo, natomiast ich budowa mogła mieć związek z rozwojem terytorialnym rodu Vitkoviców, korzystających ze swojej wysokiej pozycji w XIII-wiecznych Czechach[534]. Dodać należy, że ród ten posiadał także spore majątki poza terytorium czeskim[535].

Warowniami królewskimi w imieniu władcy zarządzał burgrabia (*burggravius,* czes. *purkrabě*). Uważa się, że termin ten przywędrował do Czech z Miśni w początku XIII stulecia i zaczął stopniowo wypierać dawniejsze określenia osoby zarządzającej grodem/warownią – *preafectusa i castellanusa*. Dopiero jednak reformy administracyjno-ustrojowe przeprowadzone przez Przemysła Ottokara II doprowadziły do ostatecznego zlikwidowania systemu kasztelańskiego, który zastąpiony został siecią zamków monarszych. W wyniku wprowadzenia nowych podziałów administracyjnych, burgrabiom przypadła jedynie rola ściśle militarna, polegająca na zarządzaniu zamkami i siedzącymi w nich załogami zbrojnymi. Urzędnicy ci nie posiadali władzy wykonawczej i sądowniczej, która skupiona została w rękach starostów. Wielokrotnie urząd burgrabiego obsadzany był przez przedstawiciela mniej zamożnego rycerstwa. System czeski upodobnił się zatem do burgrabstw austriackich oraz bawarskich. Różnicą była jednak pozycja burgrabiego praskiego, który uzyskał kluczowe znaczenie w państwie, stając na czele pozostałych burgrabiów. *Supremus burgravius Pragensis* pierwotnie był tylko wojskowym naczelnikiem zamku praskiego, jednakże w XIII stuleciu stał się organem wyko-

[533] Temat ten omawiają teksty: T. Durdík, *Královské hrady a královská města v Čechách 13 stoleti*, AH, t. 20, 1995, z. 1, s. 331-337; M. Plaček, *Hrady v hrazených moravských městech*, AH, t. 22, 1997, z. 1, s. 199-215.
[534] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 20-21.
[535] Na temat Vitkoviców zob: V. Vaníček, *Vítkovci a český stat v letech 1169-1278*, ČČH, t. 1, 1981, s. 89-109.

nawczym sądu ziemskiego. Z kolei już na początku następnego wieku był jednym z czterech najważniejszych urzędników Królestwa Czeskiego (obok komornika, sędziego i pisarza). Skupiał w swoich rękach władzę wykonawczą, wojskową i sądowniczą. Doprowadziło to do sytuacji, w której tenże urzędnik wyznaczał swojego burgrabiego zamku praskiego, pełniącego rolę zarządcy[536]. Podobny układ systemu kasztelańskiego miał miejsce na Morawach, gdzie także ważniejszą role pełnili burgrabiowie w Ołomuńcu i Brnie.

Burgrabstwa utworzone zostały w większości zamków królewskich, że wystarczy wymienić Zvikov, Bezděz, Loket, Kłodzko, Křivoklat, Tachov[537]. Parę słów więcej poświęcić należy zamkowi w Bezdězu. Jego budowę rozpoczęto w roku 1264 roku, ukończono już jednak po śmierci Przemysła Ottokara II w 1278 roku, za władzy Wacława II, który zresztą był tam uwięziony z matką przez margrabiego Ottona. Warownię stanowiącą typowy dla rządów ostatnich Przemyślidów zamek z dookolną zabudową, wzniesiono na wyniosłym samotnym wzgórzu. Spełniać miała zadania militarne, a także rezydencji monarszej. Składała się z dwóch części – zamku górnego i dolnego. Głównym elementem górnej części był potężny cylindryczny bergfried o grubości murów w dolnych partiach dochodzącej do 3,5 m. Zabudowę wewnętrzną stanowiły ponadto dwa pałace, królewski oraz burgrabiego, a także cysterna. Zamek dolny składał się z tzw. pałaców Mańskich, w których mieszkała załoga zamkowa złożona z rycerstwa. W przypadku Bezdězu pierwszy raz spotkamy się także z próbą odsunięcia wjazdu na zamek poprzez budowę kolejnych podzamczy i bram (ryc. 11)[538].

[536] *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku*…, s. 9-10; F. Kavka, *Západoevropský lenní institut*…, s. 225-249.
[537] Sprawę tę omawia dosyć szczegółowo K. Kowalewski, *Rycerze, włodycy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Warszawa 2009, s. 20-56.
[538] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 58-60. Zob. także: J. Žemlička, *Bezdézsko – „královské území" Přemysla Otakara II*…, s. 726-750.

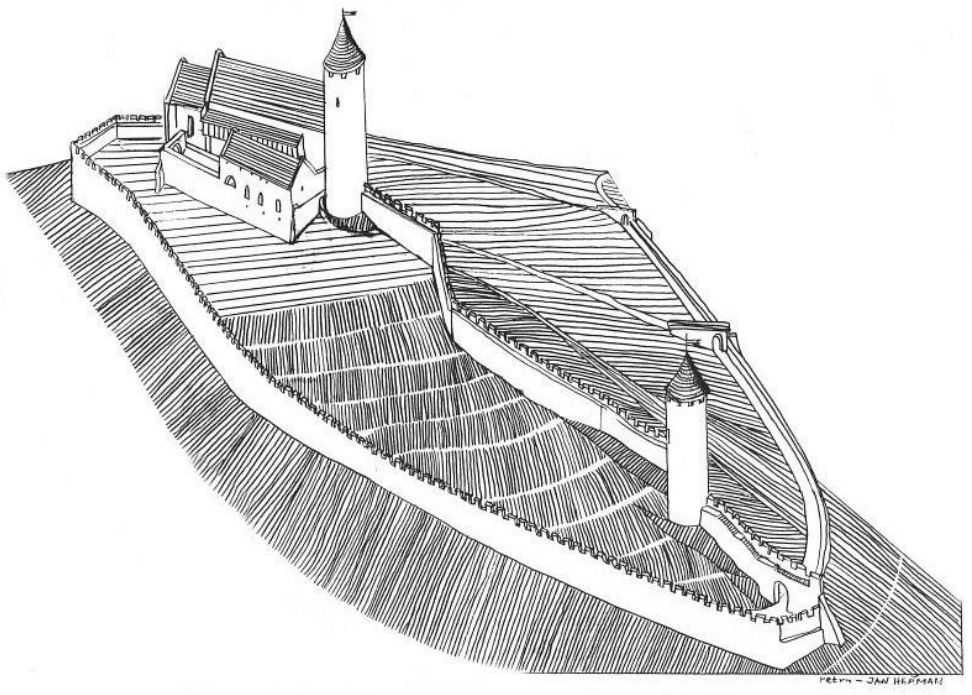

Ryc. 11. Zamek Bezděz – rekonstrukcja warowni z około 1279 roku (wg. D. Menclovéj 1972)

Omawiając rezydencje królewskie z czasów Wacława I i jego syna Przemysła Ottokara II parę zdań poświęcić należy zamkowi praskiemu. Siedziba czeskich władców była stopniowo rozbudowywana przez kolejnych książąt i już na początku XIII wieku swoimi rozmiarami odpowiadała rezydencjom zachodnioeuropejskich monarchów. Ówczesny zamek praski składał się z kilku elementów. Po południowej stronie centralnej części wzgórza istniał pałac królewski, zbudowany w 2. połowie XII wieku. Główna rezydencja była budynkiem o długości niemal 49 m i szerokości prawie 12 m, do którego od strony wschodniej dostawiona była pałacowa kaplica Wszystkich Świętych, konsekrowana w 1182 roku. Główna aula w okresie romańskim zajmowała zachodnią część pałacu i miała 9 m szerokości i 32 m długości, z kolei prywatna komnata królewska znajdowała się po wschodniej stronie i posiadała bezpośrednie połączenie z emporą kaplicy. Pałac dostawiony był do wewnętrznej ściany fortyfikacji zamkowych, natomiast od strony wewnętrznej zamku posiadał własne mury kamienne z wieżą bramną po zachodniej stronie. Północno-zachodni narożnik zamku zajmowały katedra św. Wita oraz zabudowania rezydencji biskupów praskich. Na północny wschód od pałacu królewskiego istniała romańska, trójnawowa bazylika św. Jerzego i klasztor benedyktynek. Ponadto obszar zamku zajmowały inne budowle świeckie i sakralne. Całe wzgórze po 1135 roku otoczono kamiennymi murami obronnymi, które zastąpiły starsze obwałowania. Główny wjazd na zamek znajdował się po zachodniej stronie, gdzie w miejscu dawnego przejazdu umieszczono półkolisty, sklepiony otwór bramny, zabezpieczony od lewej strony wysoką czworoboczną wieżą, zwaną Białą. Na drugim krańcu zamku ulokowano drugi przejazd bra-

mny, chroniony kolejną wieżą, zwaną Czarną. W 1. połowie XII wieku fortyfikacje po południowej stronie zostały wzmocnione 16 niewielkimi basztami (o kształtach pięciobocznym, czworobocznym i cylindrycznym), których wysokość dorównywała murom obronnym. Rozmieszczono je w regularnych odstępach co 80 m, co umożliwiało prowadzenia wielokierunkowego i flankowego ostrzału. Inwestycja ta sprawiła, że południowy odcinek obwarowań zamkowych uzyskał bardzo nowoczesną formę, której inspiracją według czeskich badaczy była architektura francuska. W końcu XII stulecia wzniesiono kolejne czworoboczne wieże, jedną powstałą w narożniku północno-wschodnim, blisko czarnej wieży, a dwie kolejne w narożniku północno-zachodnim i środkowej części kurtyny zachodniej (ta ostatnia zwana Wieżą Biskupią). Uformowany jeszcze w okresie romańskim zamek praski w zupełności odpowiadał aspiracją ostatnich Przemyślidów, który skupili się już tylko na pracach modernizacyjnych i naprawczych. Około połowy XIII wieku przebudowano pałac królewski, dodając wczesnogotyckie skrzydło zachodnie i zmieniając układ wewnętrzny starej części. Najpewniej z polecenia Wacława I zamurowano przejazd w Czarnej Bramie i przebito po jej południowej stronie nowy przejazd bramny, umieszczony w Murze. Również w tym okresie wzniesiono fortyfikacje kamienne Starego Miasta Praskiego i połączono je z zamkiem. Kolejny monarcha, Przemysł Ottokar II skupił się na najbardziej newralgicznej części zamku- zachodniej, gdzie poszerzono przekopy i podwojono fosę. W tym okresie wzniesiono także pałac burgrabiego[539].

Na koniec należy zwrócić uwagę, że w czasach Przemysła Ottokara II, a w szczególności Wacława II, przełamała się wyraźna wcześniej granica pomiędzy zamkami królewskimi, a rezydencjami możnych. Te drugie, zwłaszcza jeżeli chodzi o najpotężniejsze rody, nieraz dorównywały lub przewyższały warownie monarsze. Mamy tutaj na myśli przede wszystkim wspomniane już wyżej fundacje biskupów praskich i ołomunieckich, a także monumentalne założenie Witkowiców w Příběnice z ośmioboczną wieżą mieszkalną oraz siedzibę rodową rodu Dube, czyli zamek w Staréj Dubie[540].

Budownictwo obronne Wacława II w Czechach nadal niestety nie doczekało się osobnego opracowania. Roli tej nie spełnia krótki artykuł T. Durdíka z 2003 roku[541]. Zagadnieniu temu nie poświęcili uwagi także autorzy biografii tegoż władcy, którzy jak w przypadku K. Charvátovéj skupili się na fundacjach sakralnych[542]. Działalność króla Czech i Polski rozpa-

[539] I. Borkovský, *op. cit.,* s. 65-69; T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 225-227; M. Goliński, *Dzieje miast praskich do początku XV wieku*, Kraków 2018, s. 76-79; J. Vančura, *Hradčany, Pražský hrad*, Praha 1976.
[540] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.,* s. 157-165.
[541] T. Durdík, *Hrady Václava II.*, „Zprávy památkové péče", t. 63, 2003, z. 2, s. 105-109.
[542] K. Charvátová, *Václav II. Král český*…. Zob. także: L. Jan, *Václav II*… .

trywano głównie w kontekście syntetycznego omawiania dziejów zamków w Królestwie Czeskim. Zwrócono jednak uwagę, że rola Wacława w tej materii jest wysoce niedoceniana[543]. Władcy temu w świetle ustaleń czeskich badaczy przypisać należy przede wszystkim ukończenie akcji rozbudowy sieci zamków królewskich, rozpoczętej przez jego dziada i kontynuowanej przez ojca. Przedsięwzięcie to nie posiadało jednak charakteru ciągłego, ponieważ po tragicznej śmierci Przemysła Ottokara II w Czechach nastał chaos. System władzy monarszej uległ wówczas załamaniu, w skutek oddania królestwa w ręce Ottona V Długiego oraz uwięzienia młodego Wacława, który nie mógł objąć władzy. W latach 1278-1283 wiele posiadłości i zamków monarszych zostało przejęte przez możnych, przez co Wacław II po powrocie z Brandenburgii zmuszony był do prowadzenia polityki rewindykacyjnej. Warownie utracone bezpowrotnie musiały jednak zostać zastąpione nowymi. Niemiej w okresie panowania Wacława udało się ukończyć proces rozbudowy sieci zamków królewskich. Obiekty te z trzema wyjątkami, nie osiągnęły rozmiarów warowni z czasów Przemysław Ottokara II. Jednakże wraz ze stopniowym wzrostem pozycji króla widoczna jest także rozbudowa walorów rezydencjonalnych poszczególnych założeń. Spowodowane było to rosnącymi potrzebami dworu królewskiego oraz samego władcy, organizatora turniejów rycerskich i mecenasa sztuki[544]. Wspomnianymi wyżej wyjątkami były, jak chcą T. Durdik i P. Bolina, Házmburk, Kunětická Hora oraz Veliš[545]. Czescy badacze dopatrują się w tych warowniach wielkich ambicji monarszych Wacława[546]. W pierwszym przypadku, początki zamku Házmburk nie zostały dostatecznie wyjaśnione. Część badaczy uważa, że fundatorem założenia był Hynek, syn Václava z Lichtemburka z rodu Ronovców. W źródłach pisanych obiekt ten pojawia się po raz pierwszy dopiero w 1355 roku kiedy to król Jan Luksemburski sprzedaje go Zbyňkovi Zajícovi z Valdeka. Zamek składał się z dwóch członów, dolnego i górnego. Dominantą zamku dolnego była Czarna Wieża (*Ĉerna věž*) o cylindrycznym kształcie, podczas gdy na górnym rolę tę spełniała Biała Wieża (*Bílá věž*) wzniesiona na rzucie czworobocznym. Pierwsza umieszczona po wschodniej stronie, posiadała 25 m wysokości, 9 m średnicy i 2 m grubości murów. Zbudowana została z ciemnego bazaltu. Drugą wzniesiono w najwyższym punkcie zamku dolnego. Jej wymiary sięgały 8,3 x 7 m, natomiast mury dochodziły do 2 m miąższości. Mogła ona pełnić funkcje mieszkalne. Wespół z Białą Wieżą zbudowano także wysokie mury obwodowe otaczające dziedziniec o rzucie zbliżonym do regularnego prostokąta z zao-

[543] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 155.
[544] T. Durdik, *Hrady Václava II*…, s. 105; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 155-157.
[545] T. Durdik, *Hrady Václava II*…, s. 107; T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 155.
[546] Z pewnością w tym kontekście należy rozpatrywać również założenie w 1297 roku klasztor cysterski w Zbraslaviu, zob.: J. Kuthan, *Počátky a rozmach gotické architektury*…, s. 264-274.

krąglonymi narożnikami. Przy wschodniej kurtynie zbudowano niewielki budynek mieszkalny oraz umieszczono bramę (ryc. 12). W kolejnych latach zamek uległ znacznej rozbudowie[547].

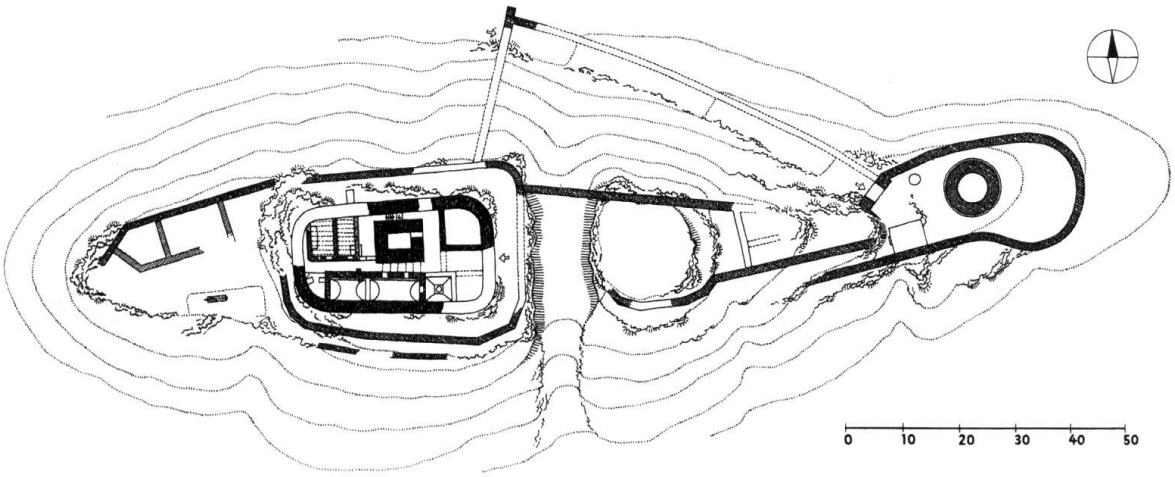

Ryc. 12. Házmburk - plan założenia wg. D. Menclovéj (1972)

Skromne informacje posiadamy także o drugiej warowni - Kunětickíej Horze, zbudowanej w końcu XIII lub na początku XIV wieku, być może z inicjatywy Wacława II. Zamek w swej pierwotnej fazie zajmował wyniosłe skaliste wzgórze. Niestety początkowa faza jest bardzo słabo rozpoznana. Część badaczy przypuszcza, że obiekt ten nigdy nie został ukończony i upadł już w końcu XIV wieku. Jego miejsce zajęła następnie, zbudowana w połowie stulecia nowa rezydencja Diviša Bořka. T. Durdík przypuszcza, że w swojej pierwotniej fazie składał się z dwóch wież, masywnej, czworobocznej pełniącej zadania mieszkalne oraz usytuowanej na południe od niej, cylindrycznej. Oba elementy połączone zostały kurtynowymi murami obwodowymi[548]. Znacznie więcej wiemy natomiast o trzecim zamku – Veliš, który w źródłach pisanych pojawia się już w 1316 roku. Wówczas to Jan Luksemburski zastawił go Půtovi z Frýdlantu za dwa tysiące kop groszy praskich. W 1327 roku przeszedł w zastaw do rodziny Vartemberków. Niestety odtworzenie pierwotnego wyglądu warowni jest niezwykle trudne. Do dzisiaj pozostały z niej tylko skromne ruiny w postaci reliktów zabudowań. Zamek został rozebrany z nakazu cesarza w 1658 roku, natomiast dzieła zniszczenia dopełniło ulokowanie tam w XIX wieku kamieniołomu. Na podstawie zachowanych źródeł pisanych możemy przypuszczać, że zamek, analogicznie do wyżej opisanych, posiadał formę dwuwieżo-

[547] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 95-97; *idem, Hrady Václava II*…, s. 107-108.
[548] *Idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 160; *idem, Hrady Václava II*…, s. 108; Zob. także: *idem, Ilustrovaná encyklopedie ĉeských hradů*…, s. 309-310.

wą, a więc składającą się z jednej czworobocznej oraz drugiej, cylindrycznej wieży[549]. W grupie tej T. Durdík i P. Bolina widzą jeszcze zamki morawskie Vildenberk oraz Starý Jičín[550]. Z sugestią tą nie zgadza się jednak M. Plaček, który obie warownie wiąże z fundacjami możnowładczymi[551].

Wacław II mógł być również fundatorem zamku w Dolních Kounicach powstałego na przełomie XIII i XIV wieku. Układ tego założenia, zbliżony do regularnego czworoboku z dwiema narożnymi wieżami można łączyć, jak chce T. Drudik, z reminiscencją kasztelu środkowoeuropejskiego z czasów Przemysła Ottokara II. Obiekt ten mógł stać się inspiracją dla rezydencji panów na Moravským Krumlovie[552]. Z działalnością Wacława II wiąże się także zamek Rabštejn u Bedřichova na Morawach (ryc. 13). Jest to obiekt z dosyć atypową formą, w której układ dostosowany został do wzgórza i znajdujących się na jego szczycie skał, połączonych odcinkami murów kurtynowych. Niekiedy początki zamku łączy się z możnym Hrabiše ze Švábenic. W źródłach obiekt ten pojawia się po raz pierwszy w 1318 roku[553].

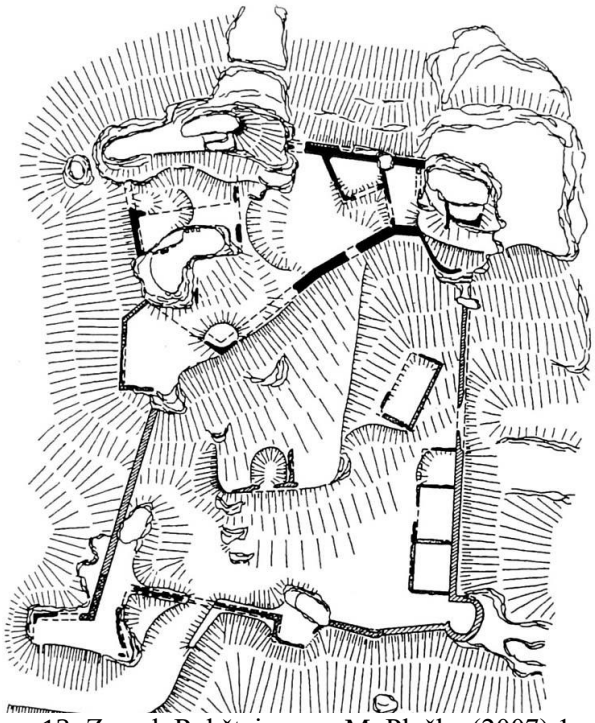

Ryc. 13. Zamek Rabštejn - wg M. Plačka (2007) 1-mury gotyckie, 2-mury z drugiej połowy XV wieku, 3-pierwsza połowa XVII wieku, 4-druga połowa XVII wieku

T. Drudik oraz P. Bolina sugerują, że również zamki Weisenštejn oraz Quingburg mogły być dziełem króla Czech i Polski. Obie warownie strzegły najwyższych przełęczy łączących Czeski Śląsk z Czechami. Sprawa tych ostatnich nie wydaje się jednak tak klarowna jak sądzą cytowani badacze, ponieważ obiekty te są bardzo słabo poznane i nie posiadają precyzyjnego datowania. Autorzy monografii zamków czeskiego Śląska rekonstruują zamek Quingburg w następujący sposób. Zajął on szczyt wyniesienia, z którego wyrastały dwie samotne skały. Na większej z nich osadzono dom mieszkalny w kształcie zbliżonym do czworobo-

[549] *Idem*, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 305-306; *idem, Hrady Václava II*…, s. 108.
[550] T. Durdik, P. Bolina, *op, cit*., s. 156. Por. także: *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. II. *Severní Morava*…, s. 224-226.
[551] M. Plaček*, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 584-578, 690-691.
[552] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 156; Por. M. Plaček*, Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 142-144, 405-408.
[553] *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. II. *Severní Morava*…, s. 197-198; M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 524-525. Zob.: T. Durdik, P. Bolina, *op. cit*., s. 156.

ku, na drugiej, mniejszej stanęła czworoboczna wieża. Oba elementy łączył mur obronny, poprowadzony po południowej krawędzi stoku (ryc. 14). Badacze na podstawie pozyskanych zabytków początki zamku datują na ostatnią ćwierć XIII lub przełom XIII i XIV wieku[554]. Z kolei w pracy *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* obiekt ten datuje się na XIII stulecie i wiąże z działalnością zmierzającą do ochrony pogranicza terenów należących do biskupstwa wrocławskiego. Warownia przestała funkcjonować już w XIV stuleciu[555]. Niewiele więcej wiemy o drugim zamku – Weisenštejn, który w źródłach pojawia się w 1318 roku w opisie rabunku dokonanego przez Ulamana z Linawy na dobrach należących do biskupa wrocławskiego. Rabusie mieli wówczas schronić się na zamku *Weyssensteyn*. Badacze czas budowy założenia określają na ostatnią ćwierć XIII wieku. Słabo rozpoznany pozostaje jego układ przestrzenny. Zajmował on jeden z ostańców skalnych i składać się mógł z budowli, być może wieżowej, otoczonej murem[556]. Warownia ta funkcjonowała zapewne wraz z pobliskim zamkiem Rabenštejn, zbudowanym na skalnym grzbiecie na zboczu góry Pytlák. Obiekt ten datowany jest na przełom XIII i XIV wieku. Jego głównym elementem była czworoboczna, murowana u dołu, wyżej być może drewniana, wieża o wymiarach około 8,7 x 6,1 m. Od zbocza wzniesienia oddzielała ją rozpadlina, pogłębiona i służąca za fosę. Na południowy – wschód od niej, w odległości około 8,5 metra, znajdował się drugi skalny blok, zajmowany przez kolejny, prawdopodobnie drewniany budynek, służący raczej za niewielką wartownię[557].

[554] P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda, *op. cit.*, s. 306-310.
[555] *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. II. *Severní Morava*…, s. 197.
[556] P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda, *op. cit.*, s. 387-388.
[557] *Ibidem*, s. 388-390.

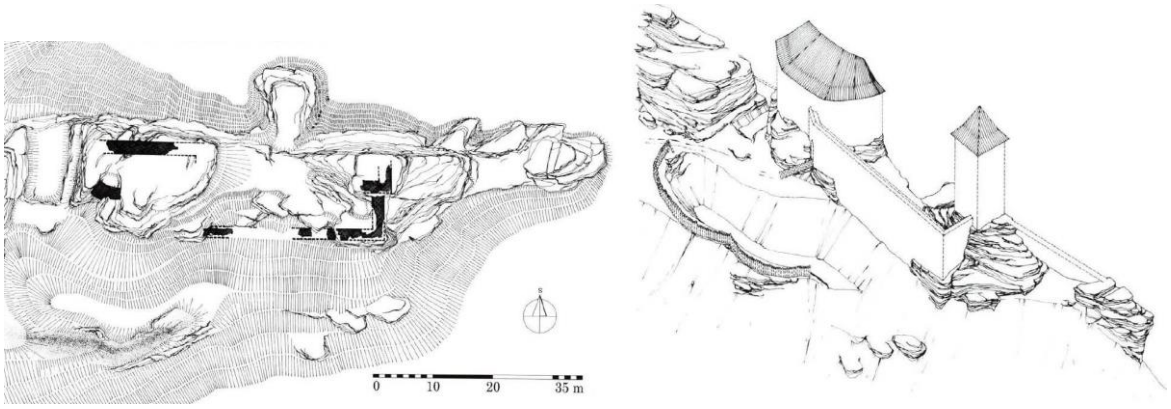

Ryc. 14. Zamek Quingburg – plan założenia oraz rekonstrukcja wg. P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda (2000)

Z inwestycjami Wacława II, Durdík wiąże także zamek w Zbořeným Kostelecu, który w 1342 roku nadany został w zastaw Oldřichowi z Valdeka[558]. Hipotezę tę przyjmuje także F. Záruba[559]. Do budowy założenia doszło najpewniej w ostatniej ćwierci XIII stulecia. Miało ono zastąpić warownie w Týcu nad Sázavou oraz Konopiště, które po śmierci Przemysła Ottokara II trafiły w ręce prywatne. Zbořený Kostelec strzegł ważnego szlaku komunikacyjnego łączącego Pragę z południowymi Czechami. Zamek usytuowano na wysokim, skalistym cyplu, nad rzeką Sazawą. Część właściwą zbudowano na planie zbliżonym do połówki owalu, z zakończoną prosto ścianą wschodnią, gdzie umieszczono bramę. Od północy była ona flankowana przez nieduży zaokrąglony, przypominający basztę występ muru, będący częścią grubego na 2 metry muru obwodowego. Brama wjazdowa dodatkowo chroniona była od zewnątrz krótkim przekopem ponad którym przerzucono most zwodzony. Dziedziniec zamku pierwotnie był pusty, jedynie w najlepiej chronionej południowo-zachodniej stronie, na końcu cypla, umieszczono budynek mieszkalny (ryc. 15)[560].

[558] T. Durdik, *Hrady Václava II*…, s. 106.
[559] F. Záruba, *Zbořený Kostelec*, „Castellologica Bohemica", t. 9, 2004, s. 178.
[560] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 325-326; F. Záruba, *Zbořený Kostelec*…, s. 183-190.

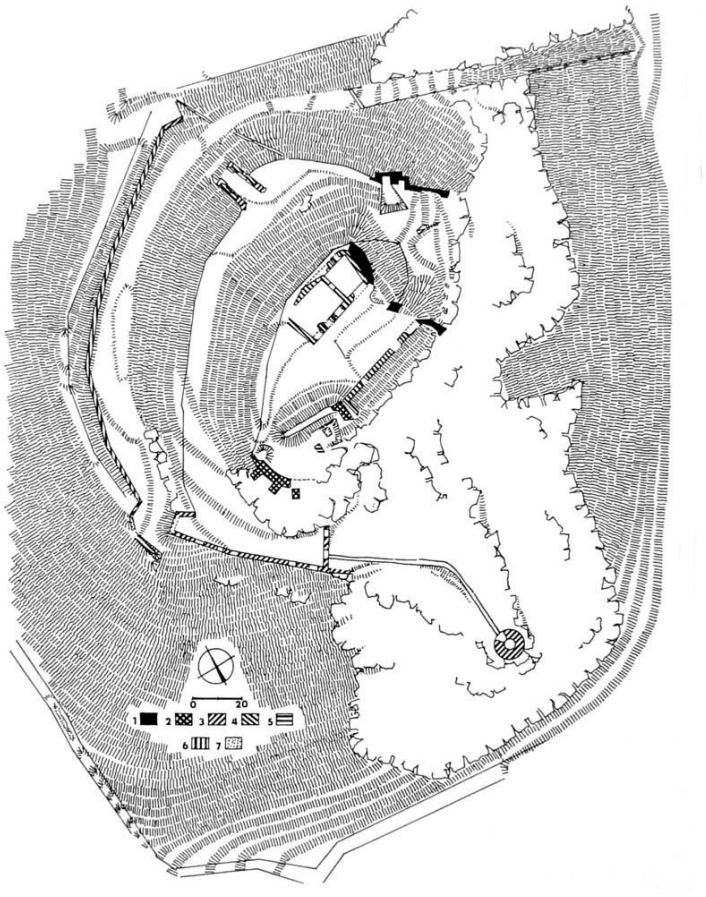

Ryc. 15. Zbořený Kostelec plan zamku T.Durdíka (2000): 1-mury z przełomu XIII i XIV wieku, 2-mury z drugiego etapu rozbudowy, 3-mury z trzeciego etapu rozbudowy (z około połowy XV wieku), 4-mury z czwartej fazy rozbudowy (po 1450 roku), 5-mury nie wydatowane, 6-kontrskarpa przekopu, 7-mury układane na sucho

Kolejnym zamkiem zbudowanym przez Wacława był Hasištejn, powstały w początku XIV wieku, przy szlaku wiodącym z Halle przez Lipsk, Marienberg i kierującym się następnie przez Rudawy w kierunku doliny Ochrzy. Po raz pierwszy obiekt ten w źródłach pisanych pojawia się jednak dużo później, bo dopiero w 1348 roku, w projekcie prawa czeskiego zwanym *Maiestas Carolina*, wydanym przez Karola XIV. W 1351 roku tenże władca nadaje zamek w lenno Fridrichovi i Bernardovi z Šumburka. Warownię zbudowano na wąskim, długim grzebiecie, z trzech stron opadającym stromymi skarpami. Jedyne łatwe dojście prowadziło od strony północnej, gdzie też umieszczono drogę dojazdową. Od tej też strony zamek został umocniony dwoma sztucznie przekopanymi fosami, nad którymi przerzucone były mosty (jeden z nich wsparto na murowanym filarze). Zabudowę mieszkalną ulokowano w najbezpieczniejszej, południowej części dziedzińca, otoczonego nieregularnym, wydłużonym w planie obwodem murów. Wieża cylindryczna o średnicy 8,5 m i wysokości dochodzącej do 20 m znajdowała się na przeciwległym krańcu zamku, w obrębie murów kurtynowych. Wejście do niej znajdowało się na wysokości 6 m ponad dziedzińcem, zapewne po drewnianym ganku i

drabinie. W sąsiedztwie wieży znajdowała się cysterna na wodę. Południowo-wschodnią część dziedzińca zajęła kaplica z prezbiterium, nieco wystająca poza lico murów (ryc. 16). Prezbiterium zwieńczono sklepieniem krzyżowym, ze smukłymi żebrami połączonymi okrągłym zwornikiem i wspartymi na konsolach umieszczonych mniej więcej w połowie wysokości ścian. Także nawa pierwotnie zwieńczona była jednym polem sklepienia krzyżowo – żebrowego. Budowlę oświetlało duże ostrołukowe okno ulokowane we wschodniej ścianie prezbiterium[561].

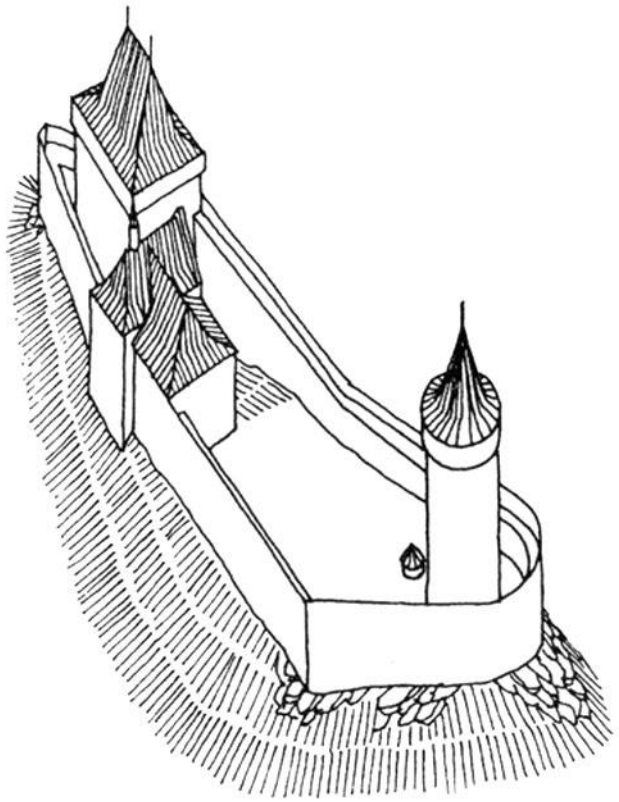

Ryc. 16. Hasištejn- rekonstrukcja zamku z początku XIV wieku (wg. T. Durdík 2001)

Z Wacławem II łączyć należy również początki zamku Krupka, który pojawia się w źródłach pisanych już w 1305 roku. Celem budowy tego założenia była chęć ochrony pobliskich złóż cyny. Do budowy założenia doszło jak uważa T. Durdík w początku XIV stulecia, natomiast w 1330 roku zostało ono nadane prawem lennym Těmowi z Koldic. W swej pierwotnej fazie zamek posiadał kształt nieregularnego prostokąta o długości około 55 m i szerokości 20 m. W południowej części wzniesiono budynek mieszkalny, natomiast w zachodniej znalazła się zabudowa gospodarcza. Przy kurtynie wschodniej posadowiono ponadto niewielką wieżę

[561] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 94-95; *idem, Hrady Václava II*…, s. 106-107; D. Menclová, *Hasištejn,* Chomutov 1974, s. 3-9; *eadem, České hrady*…, t. I, s. 343-346.

czworoboczną. Drugą znacznie większą, o bokach 11 x 11 m i grubości murów dochodzącej do 2 m ulokowano w północnej części. Wejście do niej umieszczono na poziomie dziedzińca, a wnętrza przykryto drewnianymi stropami[562].

Również drugi zamek w Chebie, ulokowany naprzeciwko pierwszej, starszej warowni, po drugiej stronie rzeki Ochrzy jest dziełem Wacława II. Niestety z założenia tego pozostały do dzisiaj bardzo nikłe i słabo widoczne ruiny. Zamek oddzielony był od pozostałej części terenu sztuczną fosą, napełnianą wodami z rzeki. Wzniesiono go na planie czworobocznym, gdzie narożniki murów wzmocnione były cylindrycznymi wieżami. W takim układzie zamek nawiązywał do francuskiego kasztelu[563].

Na koniec omawiania zamków zbudowanych od podstaw przez Wacława parę słów poświęcić należy Vlašskíému dvorovi w Kutnej Horze. Do budowy założenia doszło w końcu XIII stulecia, natomiast w 1300 roku w ramach reformy monetarnej monarcha postanowił umieścić w nim królewską mennicę, której przekazał produkcję monet z wielu małych mennic, rozsianych po całym Królestwie Czeskim. W efekcie w zamku bito srebrny grosz praski, dla którego podstawą były działające wokół Kutnej Hory kopalnie srebra. Sama nazwa - Vlašský dvůr, którą tłumaczyć należy jako Włoski Dwór, pochodzi od pracujących tutaj mincerzy florenckich. W wyniku studiów prowadzonych przez F. Zárubę, jesteśmy w stanie dosyć dobrze zrekonstruować wygląd obiektu z okresu rządów Wacława II. Zamek powstał na podwyższeniu terenowym, w pobliżu płynącej doliną rzeki w południowo-wschodniej części miasta. Zbudowany był na planie owalu z wjazdem umieszczonym od strony północno-wschodniej, przez pięciopiętrową wieżę bramną o wymiarach 7,2 x 5,9 m. Po drugiej stronie, południowo-zachodniej, naprzeciwko kościoła farnego pw. św. Jakuba umieszczono furtę prowadzącą do miasta. Kamienne mury zamku połączono z miejskimi fortyfikacjami, natomiast od zewnętrznej strony warownię zabezpieczała fosa i stroma skarpa. Zabudowę stanowiły w większości warsztaty mincerzy, które dostawiono do wewnętrznych ścian murów po południowo-zachodniej, południowej i wschodniej stronie. Ponadto w północnej części dziedzińca istniała czworoboczna wieża, wychodząca jednym narożnikiem poza obwód obronny (ryc. 17). W kolejnych latach warownia ulegała licznym rozbudowom i modernizacjom[564].

[562] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 151-152; D. Menclová, *České hrady*…, t. I, s. 389-
[563] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 299-300.
[564] F. Záruba, *Vlašský dvůr*, „Castellologica Bohemica", t. 11, 2008, s. 233-238, 246-249. Por. także: T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 314-315.

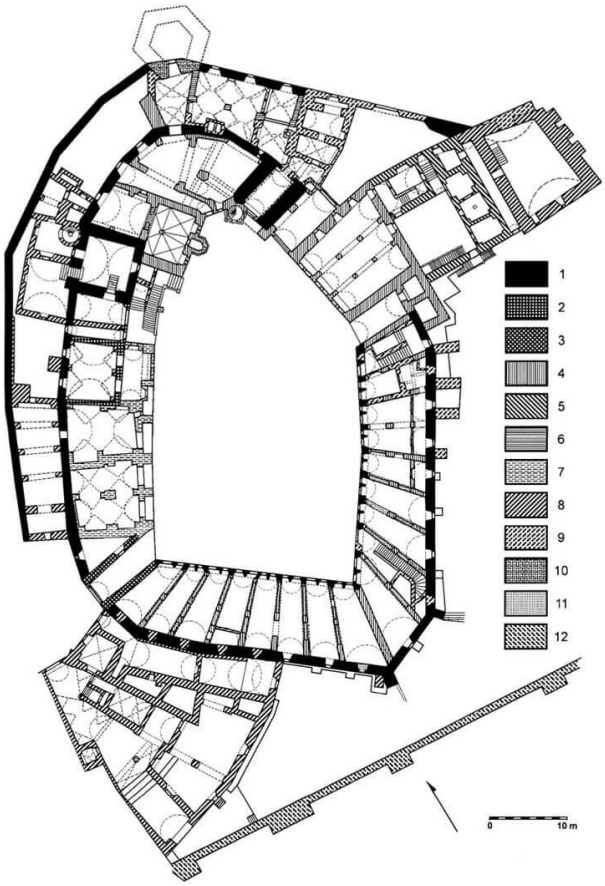

Rycina 17. Vlašský dvůr: 1-mury gotyckie z około 1300 roku, 2-mury gotyckie z około 1300 roku lub młodsze, 3-mury z trzeciej ćwierci XIV wieku, 4-muryy z okresu Wacława IV, 5-mury z trzeciej ćwierci XV wieku, 6-mury późnogotyckie z początku XVI wieku, 7-trudne do wydatowania mury zachodniego skrzydła, 8-mury z drugiej połowy XVI wieku, 9-mury z XVII wieku, 10-mury wieży sześciobocznej o nieznanym wieku, 11-drugorzędne mury z XV-XVII wieku, 12-miejski mur obronny (wg. F. Záruba 2008)

Sporą inicjatywą wykazywał się Wacław, także w kończeniu inwestycji rozpoczętych przez jego ojca. Tutaj wskazać należy przede wszystkim na Bezděz, gdzie powstała w tym czasie wspaniała kaplica zamkowa pw. św. Michała Archanioła. Uznać ją należy wybitny przykład architektury gotyckiej. Jest to budowla salowa z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i sklepieniami krzyżowo – żebrowymi. Po południowej stronie umieszczono emporę dla króla, dostępną przez spiralną klatkę schodową, a wzdłuż ścian w przyziemiu liczne, zwieńczone trójliściami sedilia dla księdza i służby liturgicznej. Empora połączona została z galerią usytuowaną w grubości muru, otaczającą całą kaplicę[565].

Bardzo słabo rozpoznana pozostaje kwestia działalności Wacława II na zamku praskim, który w 1280 roku ucierpiał w czasie burzy, a w 1303 roku został częściowo zniszczony przez

[565] F. Záruba, *Hradní kaple*, t. I. *doba přemyslovská*…, s. 156-169. O pozostałych pracach realizowanych przez Wacława II na zamku Bezděz, zob.: T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 58-60; D. Menclová, *České hrady*…, t. I, s. 227-243.

pożar. Niewątpliwie monarcha prowadził tam jakieś prace, chociażby naprawcze[566]. D. Libal sugerował, że Wacław po pożarze w 1303 roku planował znaczną rozbudowę pałacu królewskiego, niestety zamysł ten przerwała śmierć władcy[567].

Na podstawie przytoczonych wyżej przykładów wyraźnie widać, że budownictwo obronne Wacława II w Czechach było bardzo różnorodne. Król ukończył przede wszystkim rozbudowę sieci warowni królewskich, kończąc niektóre starsze inwestycje i budując nowe. Kilka z nich rozlokowane zostało na pograniczach, co wzmacniało te newralgiczne obszary Królestwa Czech (ryc. 19). W działaniach Wacława widać dowolność jeżeli idzie o typy budowanych zamków. Dominował klasyczny zamek z dookolną zabudową (np. Krupka), jednakże pojawiały się również obiekty bardziej nowoczesne, wyposażone w bergfried (np. Hasištejn). Wacław budował także typowe zamki bergfriedowe, czego przykładem może być Hauenštejn (Horní Hrad), zbudowany w dolinie rzeki Ochrzy pod koniec XIII wieku. W źródłach pisanych pojawia się po raz pierwszy w 1320 roku, kiedy jego ówczesny właściciel Nicholas Winkler przekazał go klasztorowi w Doksanach. Warownię wzniesiono na skalistym cyplu, przylegającym do dwóch potoków, które płynęły od zachodu. Droga na zamek prowadziła od strony wschodniej, gdzie wykopano suchą fosę. Głównym elementem warowni była cylindryczna wieża-stołp, o średnicy 7 m i grubości murów 2,2 m (ryc. 18). W jej pobliżu znajdowała się brama. Trudna w lokalizacji jest pierwotna zabudowa mieszkalna, która mogła znajdować się na zachód od wieży[568]. W fundacjach Wacława widać także próby powrotu do szeroko pojętego zamku kasztelowego, np. w Chebie czy Dolních Kounicach. Warownie te nie osiągały rozmachu założeń Przemysła Ottokara II, aczkolwiek niektóre z nich nawiązują do wielkich ambicji monarszych Wacława II. Przykładem tego jest także reminiscencja klasycznego gotyku francuskiego w kaplicy na zamku Bezděz.

Różnorodna działalność Wacława, jeżeli idzie o typy zamków widoczna jest także na ziemiach polskich, gdzie także mamy do czynienia z całym ich wachlarzem. Niestety wiele założeń, które badacze czescy przypisują temu monarsze pozostaje fundacjami domniemanymi. Kwestie te wymagają dalszych badań. Punkt wyjścia stanowić może niniejsza rozprawa. Zgodzić się należy z T. Durdíkiem i P. Boliną, że rola Wacława II w procesie powstawania czeskich zamków jest wysoce niedoceniana[569]. To samo tyczy się ziem polskich. Architektura obronna Czech osiąga szczyt swoich możliwości około 1300 roku. Wraz z nagłą śmiercią

[566] I. Borkovský, *op. cit*., s. 69-70; T. . Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 225-227.
[567] D. Líbal, *Stavebni vývoj Staréha paláce Pražského hradu od husitských válek do úrovně Vladislavského sálu*, „Castellologica Bohemica", t. 7, 2000, s. 71.
[568] T. Durdik, *Ilustrovaná encyklopedie Ĉeských hradů*…, s. 166-167.
[569] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 155. Zob. także: T. Durdík, *Hrady Václava II*…, s. 109.

Wacława II kończy się pewien etap w rozwoju czeskich zamków. Kolejne lata związane są z wielkim kryzysem monarchii. Nowy etap rozwoju przypada dopiero na połowę XIV stulecia wraz z nastaniem panowania Karola IV Luksemburskiego.

Ryc. 18. Zamek Hauenštejn (Horní Hrad) – wieża cylindryczna zbudowana w końcu XIII wieku (fot. P. Kocańda 2019)

Ryc. 19. Mapa zamków i miast królewskich w Czechach za ostatnich Przemyślidów: 1 – miasta królewskie; 2 – zamki królewskie zbudowane w I połowie XIII wieku; 3 – zamki królewskie zbudowane z inicjatywy Przemysła Ottokara II (1253-1278); 4 – zamki wzniesione przez Wacława II (1278-1305); 5 – zamki nie posiadające określonego fundatora (wg. T. Durdík 1995a)

5. Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291-1305) na ziemiach polskich

5. 1. Drogi, trakty handlowe i komory celne a budownictwo obronne

Już w połowie XIX w. Szczęsny Morawski dostrzegał zależność pomiędzy niektórymi grodami, a później zamkami leżącymi na Sądecczyźnie, a biegnącymi tamtędy szlakami komunikacyjnymi[570]. Wydzielił nawet grupę warowni zwanych stróżami, do których zaliczył: Czchów, Rytro, Muszynę, Lubowlę, Podoliniec, Pieniny (zamek św. Kingi), Czorsztyn, Niedzicę (zamek Dunajec), Szaflary, Tropsztyn, Melsztyn. Ich zadaniem było strzec pogranicza oraz dróg łączących Polskę i Węgry[571]. Do podobnych wniosków doszła ponad 60 lat później H. Langerówna, która skupiła się jednak na militarnej roli zamków naddunajeckich, zabezpieczających trakty komunikacyjne biegnące dolinami Dunajca, Popradu, Białej i Ropy[572]. Jedynie zamki w Rytrze oraz Czchowie, prócz zadań typowo militarnych, miały ochraniać znajdują się tam komory celne[573].

Obecnie problematyka relacji pomiędzy przebiegiem traktów handlowych i komunikacyjnych, a lokalizacją zamków w średniowiecznej Polsce wielokrotnie sygnalizowana była w literaturze przedmiotu[574]. Nie doczekała się jednak jeszcze dogłębnego monograficznego ujęcia. Dla obszarów ziemi krakowskiej próbę omówienia tego zagadnienia podjął S. Kołodziejski, niestety wieloletnie analizy nie zostały ostatecznie opublikowane. Swoimi dociekaniami Kołodziejski objął zarówno inwestycje państwowe, jak i prywatne[575]. Zwrócił uwagę, że już w XII i XIII wieku główne grody kasztelańskie zlokalizowane były przy drogach komunikacyjnych, a także, że w ich obrębie lub bezpośrednio obok lokalizowano komory celne. Pomimo istotnych zmian w systemie administrowania państwem na przełomie XIII i XIV wieku, lokalizacja ówczesnych zamków nie uległa zmianie. Jak wynika ze studiów Kołodziejskiego niemalże wszystkie warowne budowle królewskie położone były przy głównych szlakach, w

[570] Sz. Morawski, *Sądecczyzna*, t. I, Kraków 1863, s. 12-13.
[571] *Ibidem*, t. I, s. 89-100.
[572] H. Langerówna, *op. cit*., s. 3-23. Ustalenia te powtórzyła następnie K. Pieradzka, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939, s. 28-37, 78-79.
[573] H. Langerówna, *op. cit*., s. 29-30, 39-42.
[574] Zob.: A. Boguszewicz, *Corona Silesiae*…, *passim*, zwłaszcza s. 41-43; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, *passim*; S. Kołodziejski, *Małopolskie zamki - wstęp do problematyki badawczej*, [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*…, s. 190; T. Poklewski-Koziełł, *Les châteaux sur les chemines des rois polonais (XIVe - XVIe siècles)*, [w:] *Châteaux, routes et rivières. Actes des Rencontres d'archéologie et d'histoire en Périgord 26, 27, 28 septembre 19997*, Bordeaux 1998, s. 73-83; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*, Toruń 2016, s. 32-35.
[575] S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 70-71; *idem, Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 245-255.

miejscach ich rozwidlania lub przecinania. Zachowane przekazy pisane potwierdzają, że przy większości z nich funkcjonowały komory celne. Zamki te zatem stanowiły ich militarną ochronę. Do warowni tych badacz zaliczył specyficzną grupę obiektów, składającą się z cylindrycznych, wolnostojących wież, otoczonych murami kamiennymi lub drewniano-ziemnymi fortyfikacjami (Biecz, Czorsztyn, Rytro, Czchów, Myślenice, Dobczyce). Ich fundatorem był Wacław II, czerpiący wzorce z rozwiązań administracyjnych panujących w Czechach[576]. W kolejnych latach krakowski archeolog rozbudował swoją hipotezę, potwierdzając własne przypuszczenia o znacznym udziale króla czeskiego w rozbudowę warowni na pograniczu polsko-węgierskim[577]. Studia Kołodziejskiego dowiodły, że także niektóre obiekty możnowładcze fundowane były tak, aby posiadać dogodną lokalizację względem traktów. Sami feudałowie chętnie zresztą partycypowali w dochodach płynących z posiadania lub dzierżawy komór celnych, czego dowodem są obiekty w Gorlicach, Woli Chełmskiej czy Spytkowicach[578].

Powiązania zamków w punktami poboru cła dostrzegli także niektórzy historycy, np. Cz. Deptuła, poruszający zagadnienie zamków w Czorsztynie i Rytrze[579]. Jeszcze dalej w swoich rozważaniach posunął się J. Laberschek. Badacz ten przede wszystkim odrzucił pogląd o łączeniu niektórych średniowiecznych obiektów obronnych z systemem wczesnośredniowiecznych bron, ponieważ urządzenia te, jak chcą badacze tego zagadnienia, funkcjonowały od XI do początku XIII wieku, a wiec ich kres nastąpił *de facto* przed pojawieniem się kamiennych zamków w Małopolsce[580]. Podkreślić należy, że w obecnej nauce nadal jeszcze nie rozpoznano roli jaką pełniły „brony". Nie wiemy czy były to typowo wojskowe i obronne urządzenia, czy może, jak sugeruje Laberschek, miejsca kontrolno-skarbowe, tj. punkty pobory cła, będące zarazem bramami strzegącymi przejść na przełęczach małopolskich. Labarschek zgadza się jednakże z tezą Kołodziejskiego, że niektóre małopolskie zamki wznoszono w celu ochrony tamtejszych komór celnych. Stara się on również rozbudować powyższe zagadnienie, zwracając uwagę, na tak zwane stróżnice celne, czyli punkty strzegące poboru cła, dosyć równomiernie rozmieszczone na całym obszarze ziemi krakowskiej. Jego zdaniem takie stróżnice

[576] *Ibidem*, s. 249-250. Już S. Weymann dostrzegał związek pomiędzy lokalizacją grodów kasztelańskich a przebiegiem traktów i rozmieszczeniem komór. Miały one stanowić podstawowe miejsce poboru cła, ponieważ zlokalizowane tam komory miały zapewnione bezpieczeństwo. Ponadto gród zapewniał zwiększoną pewność poboru cła oraz umożliwiały komasację zebranych dochodów w bezpiecznym skarbcu na terenie warowni (zob. S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 88-90).
[577] *Idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 315-326.
[578] *Idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 70-71.
[579] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 45-54.
[580] Na temat brony małopolskiej zob.: E. Kowalczyk, *Brona Małopolska. Ze studiów nad obroną stałą ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2000, tam pozostała literatura.

funkcjonowały w Czorsztynie, Rytrze, Bieczu, Czchowie, Myślenicach, Dobczycach. Następnie te górujące nad okolicą i strzegące szlaków obiekty zostały z inicjatywy władzy monarszej przebudowane na solidne kamienne zamki. Decyzja o wzniesieniu murowanych warowni nie była zatem podyktowana tylko chęcią zabezpieczenia tamtejszych komór, lecz także stworzenia silnych i zorganizowanych baz, które w oparciu o pobliskie królewskie wsie stawały się kluczami majątków monarszych. Natomiast pobierane w tamtejszych komorach cło stawało się odtąd częścią składową dochodów owych kluczy. Realizacji tego przedsięwzięcia sprzyjał fakt, że na przełomie XIII i XIV wieku ziemia krakowska pokryta była gęstą siecią stróżnic celnych. Sytuacja taka miała miejsce np. w północnej części ziemi krakowskiej, gdzie w miejscu starszych obiektów – stróżnic – pobudowano zamki w Ogrodzieńcu i Będzinie. Niektóre stróżnice na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej wg J. Laberscheka funkcjonowały jeszcze w czasach Kazimierza Wielkiego (np. Przewodziszowice czy Suliszowice[581]). Nie zostały one jednak przekształcone na w pełni murowane zamki. W okresie panowania ostatniego z koronowanych Piastów część takich obiektów upadło, chociażby np. w Jankowicach, gdzie rolę tę zaczął pełnić ośrodek monarszy w Proszowicach oraz w Mstowie, który zastąpiony został zamkiem w Olszynie[582].

Kwestia zależności pomiędzy przebiegiem dróg a lokalizacją zamków obronnych cieszy się także dużą popularnością u naszych południowych sąsiadów. Dzięki studiom Gabriela Lukáča oraz M. Plačka wiemy, że na obecnej północnej Słowacji część warowni związana była z komorami celnymi oraz traktami komunikacyjnymi. Cytowani badacze wyróżniają dwie grupy tych obiektów. Pierwsza to typowe, silne pograniczne twierdze w postaci zamków w Starej Lubowli, Plaveču, Zborowie-Makovicy oraz Niedzicy. W drugiej grupie znalazły się mniejsze obiekty, będące w rzeczywistości niewielkimi strażnicami ochraniającymi komory celne. Są to Stropków, Bardejów oraz Podoliniec. Były to zazwyczaj założenia nieprzedstawiające dużej wartości militarnej i składały się z wieży otoczonej umocnieniami drewniano-ziemnymi. Z biegiem czasu włączano je w obręb fortyfikacji miejskich (jak w Bardejowie oraz Podolińcu) lub przebudowano na inne obiekty (jak w Stropkowie, gdzie w XV wieku obiekt ten przekształcono na kasztel). Zamki zaliczone do pierwszej grupy zostały wzniesione

[581] Na temat obiektów w Przewodziszowicach oraz Suliszowicach zob.: Cz. Hadamik, *Problematyka tak zwanych strażnic z okresu średniowiecza na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej,* [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 66-68, 70-71, tam starsza literatura.

[582] J. Laberschek, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku,* [w:] *Historia vero testis temporum. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. J. Smołucha, A. Waśko, T. Graff, P. Nowakowski, Kraków 2008, s. 464-466.

z inicjatywy monarszej, jednakże w XIV stuleciu wszystkie były nadane możnym[583]. Kilka obiektów o typowo strażniczym charakterze wzniesiono także na Morawach oraz pograniczu czesko-śląskim[584].

Rekonstrukcja przebiegu dróg i szlaków komunikacyjno-handlowych stanowi popularne zagadnienie, któremu historycy poświęcili już wiele uwagi[585]. Ze wszystkich krain historycznych najlepiej opracowane zostały trasy ziemi krakowskiej. Powodem takiego stanu rzeczy są zachowane lustracje z lat 1564 oraz 1570[586], które stały się bazą dla opracowania podstawowego dla tego zagadnienie studium autorstwa Bożeny Wyrozumskiej[587]. Sporą literaturę posiadają także komory celne z terenów ziem polskich. W tym przypadku nadal elementarny zasób danych zawiera książka wydana jeszcze przed wybuchem II wojny światowej autorstwa S. Weymanna omawiająca nie tylko najważniejsze informacje, ale również zawierająca zestawienie ponad 240 komór celnych[588]. Dla terenów Śląska niebagatelne znaczenie posiada praca J. Nowakowej[589]. Z kolei Małopolska zyskała ostatnio nowe opracowanie ceł i myt z 1565 roku, które powinno w krótkim czasie stać się głównym źródłem informacji[590]. Sporo danych na temat poszczególnych miejsc poboru cła zawierają także cytowana już praca B. Wyrozumskiej oraz studia Feliksa Kiryka dotyczące urbanistyki ziemi krakowskiej i sando-

---

583 G. Lukáč, *Zamki graniczne w północno-wschodniej Słowacji i ich znaczenie na polsko-węgierskim obszarze pogranicznym w średniowieczu*, AHP, t. 3, s. 247-257; *idem, K počiatkom hradnej architektúry v karpatskej oblasti na severnom Slovensku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*…, s. 256-268; M. Plaček, *Fortifikace ke kontrole a zajištěni středověkých komunikaci*, AH, t. 15, 1990, s. 203-208; Na temat zagadnień traktów komunikacyjnych w północnej Słowacji zob. także: J. Beňko, *Osidlenie severného Slovenska*, Košice 1985, passim; O. R. Halaga, *Porta Poloniae. W kwestii szlaków karpackich we wczesnym średniowieczu*, AAC, t. 7, 1965, s. 5-34; M. Slivka, *Stredoveká cestná siet na východnom Slovensku a jej determinanty*, „Slovenská numizmatika", t. 11, 1990, s. 83-112.

584 A. Hejna, V. Wolf, *Czesko-śląskie związki po obu stronach Karkonoszy w XIII i XIV wieku*, „Rocznik Jeleniogórski", t. XII, 1974, s. 57-70; M. Plaček, *Fortifikace ke kontrole a zajištěni středověkých komunikaci*…, s. 209-214; V. Wolf, *Gród „Rechenburk" koło Trutnowa w północno-wschodnich Czechach. Przyczynek do problematyki górskich gródków na czesko-śląskim pograniczu w rejonie Karkonoszy*, AAC, t. XVI, 1976, s. 125-135.

585 Wystarczy wymienić prace: S. Lewicki, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich*, Warszawa 1926; H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny", t. 64, 1973, z. 4, s. 697-716; A. Szelągowski, *Najstarsze drogi z Polski na Wschód*, Kraków 1909; T. Dunin-Wąsowicz, *Research on the Medieval Road System in Poland*, "Archaeologia Polona", t. 2, 1959, s. 125-140; *eadem, Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Studia Sandomierskie*…, s. 113-132; S. Weymann, *op. cit*., s. 98-116. Ponadto rekonstrukcje sieci drożnej omawiają liczni autorzy monografii lub rozdziałów w pracach zbiorowych dotyczących poszczególnych miast, np. Olkusza, Nowego Sącza, Krakowa, Jasła, Krosna.

586 Zob.: *Lustracja dróg województwa krakowskiego do roku 1570*, oprac. B. Wyrozumska, K. Buczek, Wrocław 1971.

587 B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977. Zob. także: S. Kutrzeba, *Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku*, „Ekonomista", 1902, t. 1, s. 189-211, t. 2, s. 33-48.

588 S. Weymann, *op. cit*.

589 J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.

590 *Lustracja ceł i myt małopolskich z 1565 roku*, wyd. B. Wyrozumska, Kraków 2019 (dalej LCiM).

mierskiej[591]. Podstawowe wzmianki źródłowe odnaleźć można w hasłach publikowanych w zeszytach *Słowników historyczno-geograficznych*, wydawanych dla poszczególnych krain. Zajmując się tym zagadnieniem nie sposób pominąć prac traktujących o przeprawach rzecznych i mostach, które posiadały istotne, nieraz strategiczne znaczenie w polityce państwa[592].

W oparciu o wyżej wymienione studia podjąć należy próbę przedstawienia sieci drożnej, przynajmniej w jej ogólnym zarysie. Za punkt zborny traktów uznamy Kraków, najważniejszy ośrodek w XIII i XIV wiecznej Polsce, gdzie przecinała się większość szlaków handlowych. Zajmijmy się wpierw drogami biegnącymi na północ, do Wielkopolski, Prus, Pomorza i obszarów zajętych przez Zakon Krzyżacki. Szlaki te dosyć dokładnie omówili Stefan Weymann oraz B. Wyrozumska, ponadto dla późnego średniowiecza wyróżnić należy jeszcze tekst H. Bartoszewicza, który scharakteryzował drogi handlowe ziemi chełmińskiej w XV i XVI w, drogi śląskie przedstawiła natomiast J. Nowakowa[593]. Trakty biegnące z Krakowa na północ stanowiły przeważnie przedłużenie szlaków południowych, np. z Węgier czy też Czech. B. Wyrozumska stwierdza, że drogi z Krakowa do Wielkopolski i Prus nabrały znaczenia dopiero w XIII wieku i biegły z dawna ustalonym kierunkiem, który w zasadniczym trzonie pozostawał niezmienny. Główny trakt – *strata magna* – zaczynający się w stolicy Małopolski biegł na Prądnik, Bosutów, Dziekanowice, Kończyce, Książniczki, Zdziesławice, Więcławice, Sieborowice, Poskwitów, Goszczę, Polanowice, Niedźwiedź do Słomnik, gdzie pobierano opłatę celną w komorze wzmiankowanej po raz pierwszy w 1362 roku[594]. Stąd droga biegła dalej na północ do Miechowa, przez Smorków, Jaksice i Komorów lub przez Kacice, Prandocin i Parkoszowice. Funkcjonował także trakt, który omijał komorę celną w Słomnikach, biegnąc przez Witkowice, Michałowice i Biskupice. Miechów stanowił jeden z głównych punktów na trasie, gdzie opisywany szlak rozdzielał się na trzy odnogi. Jedna biegła przez Książ, Wodzisław do Jędrzejowa, dalej na Małogoszcz i Przedbórz do Poznania lub Radomia, druga przez Pstroszyce, Kozłów, Mstyczów, Chebdzie, Moskorzew do Secemina lub przez Chlewice do Kossowa, trzecia natomiast przez Wolę Podmiejską, Chodów, Uniejów

[591] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, passim; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w*…, passim; *idem, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, passim.
[592] A. Jureczko, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na wschód od Krakowa)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów osadnictwa i gospodarki górnej Wisły w okresie przedrozbiorowym*, red. F. Kiryk, Warszawa 1990, s. 7-35; *idem, Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na zachód od Krakowa)*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jueczko, M. Śliwa, Kraków 1993, s. 173-178; T. Dunin-Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, KHKM, R. 5, 1957, s. 433-453. Zob. także: J. Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarcze wykorzystanie*, Warszawa 2016.
[593] H. Bartoszewicz, *Drogi handlowe ziemi chełmińskiej w XV-XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica", t. 6, 1996, s. 43-64; J. Nowakowa, *op. cit.*, s. 46-58; S. Weymann, *op. cit.*, s. 98-109; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…., s. 65-68.
[594] ZDM VIII, nr 2533.

do Żarnowca, gdzie funkcjonowała ważna komora celna, poświadczona w 1259 roku[595]. Z tego miejsca droga biegła przez Łany, Małoszyce, Dąbrowice, Roktino, Grabiec, Turzyn do Lelowa (gdzie również była komora celna[596]). Następnie po opuszczeniu Lelowa droga kierowała się na Lusławice, Małusy do Mostowa, tutaj po uiszczeniu cła[597] kursowano przez Rędziny, Wierzchowisko, Kamyk do Kłobucka, gdzie droga łączyła się z traktem śląskim i dalej szła w kierunku Krzepic, Wielunia, Sieradza do Kalisza i Poznania[598].

Stolica Wielkopolski również była bardzo ważnym punktem na mapie polskich traktów handlowych, którym warto poświęcić trochę miejsca, w szczególności że w 1300 roku wraz Pomorzem weszła w skład monarchii Wacława. Do Poznania biegła przede wszystkim, jak to określił S. Weymann, droga tranzytowa, łącząca środkowe Niemcy z terenami należącymi do Krzyżaków. Na ziemie polskie trakt ten wkraczał w Gubinie, stąd kierował się na Krosno, Zbąszyń, Buk i dochodzono do Poznania, gdzie po przekroczeniu Warty ruszano w kierunku Gniezna, Trzemeszna, Mogilna, Strzelna i dalej na Kruszwicę. Następnie kierowano się do Radziejowa i Brześcia Kujawskiego oraz Włocławka, skąd już o krok leżały Toruń oraz Chełmno. Druga droga z Niemiec biegła przez Frankfurt do Międzyrzecza, Pniewa, Bytynia i dochodziła do Poznania, dalej przez Pyzdry, Konin, Koło i Łęczycę, łączyła się z drogami z Małopolski i Rusi, idącymi na Toruń[599].

Droga z Krakowa w stolicy Wielkopolski spajała się z traktem z Pomorza Zachodniego biegnącego ze Szczecina, przez Starogard, Pierzyce do Santoka, skąd po przejściu przez Noteć i Wartę kierowała się na Skowierzyny i Międzyrzecz, dochodząc do Poznania[600].

Parę słów poświęcić należy również połączeniom miast nadmorskich z środkową i południową Polską. Już w XII wieku wzmiankowana jest droga biegnąc z Gdańska, przez Skaryszewy do Stargardu, następnie przez most na Wierzycy do Świecia, Wyszogrodu i Bydgoszczy, dalej na Inowrocław, gdzie łączyła się z traktami z Wielkopolski oraz ziem centralnych. Połączenie Gdańska z Wielkopolską biegło także przez Tczew, Gniew i Nowe Miasto do Żnina i Gniezna lub przez Skaryszewy, Raciąż, Tucholę, Nakło, kończąc w Gnieźnie[601]. Obcy kupcy podróżujący na południe musieli udawać się przez Brześć Kujawski, Łęczycę, Ino-

[595] KDM I, nr 52.
[596] Znana jednak dopiero ze źródeł XVI-wiecznych, z 1564 roku, zob.: J. Laberschek, *Dzieje średniowiecznego Lelowa*, Lelów 2018, s. 146-147, przypis 903.
[597] Cło w Mstowie wzmiankowane jest już w 1250 roku, kiedy to należało do klasztoru kanoników regularnych na Piasku we Wrocławiu, zob.: J. Laberschek, *Mstów*, [w:] SHGKr., cz. V, z. 1, s. 2.
[598] Rekonstrukcja drogi za: B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 65-68.
[599] S. Weymann, *op. cit.*, s. 105-106.
[600] *Ibidem*, s. 106.
[601] *Ibidem*, s. 98-99.

włódz lub Sulejów, Wąchock, Opatów, dalej na Sandomierz, Wiślicę, skąd podróżowano na południe w kierunku Węgier lub też odbijano do Krakwa[602].

Stolica Małopolski posiadała bardzo dogodne połączenie ze Śląskiem, z którym utrzymywała liczne kontakty handlowe. Najstarsze połączenie, jak sądzi B. Wyrozumska biegło przez Olkusz, Sławków i Będzin, przy czym w Sławkowie istniało także odgałęzienie do Siewierza, na Woźniki, Kluczbork i do Wrocławia[603]. Na trasach tych istniało kilka komór celnych. Opłaty mytnicze pobierano w Olkuszu[604], Sławkowie[605] oraz w Będzinie, gdzie funkcjonowała królewska, przygraniczna komora celna wzmiankowana po raz pierwszy dopiero jednak w 1425 roku[606], jednakże według Wyrozumskiej mogąca istnieć już w XII wieku[607]. Po opuszczeniu Będzina kierowano się na Bytom, Opole, Brzeg dochodząc po pewnym czasie do Wrocławia[608]. Komora celna działała także w Siewierzu, gdzie wymieniona jest pod rokiem 1223, kiedy to biskup wrocławski Wawrzyniec zatwierdza nadanie jej przez Kazimierza opolskiego klasztorowi norbertanek z Rybika[609]. Z Siewierza droga kierowała się na Woźniki i Lubliniec, gdzie również funkcjonowały komory celne, Lubecko, Olesno i Kluczbork[610]. Nie było to jedyne połączenie Krakowa ze Śląskiem. Na przykład droga do Krzepic (skąd udawano się do Opola lub Wielunia) biegła przez Olkusz, Parcze, Ogrodzieniec (z komorą celną wymienianą w 1388[611]), Kromołów, Parkoszowice, Jaworznik, Żarki, Olsztyn, Częstochowę i Kłobucko. Inna droga szła z Krakowa, przez Zielonki, Trojanowice, Skałę, Wielmożę, Jangrot, Bydlin, Ryczów do Ogrodzieńca i dalej, jak wyżej opisano do Krzepic. B. Wyrozumska uważa, że odcinek Skała – Ogrodzieniec powstał dopiero w XVI stuleciu[612]. Stara komora celna funkcjonowała w Skale (wymieniona w 1257 roku), z której dochody pobierały w połowie klaryski, a w połowie kasztelan wojnicki i zamek w Ojcowie (wcześniej być może w Sułoszowej). Informacje o tym fakcie podaje nam Jan Długosz[613]. Skała połączona była także lokalnym traktem z Olkuszem przez Sułoszową oraz Kosmołów. Ponadto istniał tam również

[602] Ibiem, s. 103-104; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 68.
[603] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 57-59.
[604] D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków 1978, s. 191.
[605] Informuje nas o tym Jan Długosz: DLb. I, s. 25.
[606] *Wypisy z ksiąg dawnych sądowych, ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej* (dalej SPPP II), wyd. Z. Helcel, „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki", t. II, Kraków 1870, nr 2043.
[607] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 58. Zob. także: W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza od połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu*, Poznań 1982, s. 702.
[608] J. Nowakowa, *op. cit.*, s. 55-56.
[609] *Ibidem*, s. 57.
[610] *Ibidem*, s. 56-57.
[611] ZDM VI, 1548.
[612] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 60-62.
[613] DLb. II, s. 329. Zob. także: F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*…, s. 364.

szlak na Wolbrom i dalej do Lelowa[614]. Wspomnieć należy jeszcze o połączeniu pomiędzy Oświęcimiem a Krakowem, które biegło przez Chrzanów, gdzie pobierano cło królewskie, dalej na Kościelec, Regulice, Tenczynek, Rudawę i Bronowice. Droga ta poświadczona jest źródłowo dopiero w XVI wieku, jednak zdaniem B. Wyrozumskiej musiała funkcjonować już znacznie wcześniej[615].

Omówić należy również drogi łączące Kraków z Morawami i Czechami. Połączenie takie istniało już w okresie przedpiastowskim, o czym informuje nas relacja Ibrahima ibn Jakuba. Pomimo wielu prób nie udało się jak dotąd zrekonstruować przebiegu tej trasy. O wiele prościej, posługując się metodą retrogresywną, odtworzyć można tę drogę dla XIII i XIV wieku. Zaczynała się w Krakowie i biegła przez Zakrzówek, Kobierzyn, Skotniki, Skawinę, Borek, Brzeźnicę, Kossową, Spytkowice, Zator, do Oświęcimia. Znaczona była licznymi miejscami poboru cła, z których najważniejsze znajdowało się w Skawinie (wymienione w 1334 roku[616]), Spytkowicach oraz Oświęcimiu[617]. Istniała jeszcze jedna droga, biegnąca lewym brzegiem Wisły, przez Wolę Chełmską, Chełm, Liszki, Przeginię do Okleśnej, gdzie przechodziła na drugą stronę rzeki i w Spytkowicach łączyła się z traktem prawobrzeżnym, dochodząc do Oświęcimia. Następnie kierowała się na Pszczynę, Żory, Racibórz, Kłodzko, Náchod, Jaroměř i potem aż do Pragi. Inna droga biegła z Oświęcimia na Pszczynę, Racibórz i dalej do Opawy lub Ostrawy i w kierunku Ołomuńca[618]. Ponadto funkcjonowało także połączenie Krakowa przez Racibórz, Głogówek i Prudnik do Nysy, skąd następnie można było przekroczyć Sudety[619].

W następnej kolejności należy przedstawić drogi łączące Kraków z południem, czyli Królestwem Węgier. Ważną rolę pełniły tutaj doliny rzek Dunajca, Wisłoki, Popradu i Raby, wzdłuż których rozlokowało się najgęstsze osadnictwo. Najważniejszy szlak rozpoczynał się w Krakowie i biegł przez Śledziejowice, Węgrzce, Staniątki, Chełm, Bochnię, Wojnicz, Czchów, Jakubowice do Sącza, gdzie najpewniej rozwidlał się na dwie odnogi. Pierwsza biegła wzdłuż Dunajca przez Łącko, następnie Krościenko nad Dunajcem (lokowane w 1348 roku) do Czorsztyna i Sromowiec (wówczas zwanymi Przekop), gdzie po przekroczeniu rzeki docierał na Spisz[620]. W Czorsztynie istniała komora celna wzmiankowana w 1348 roku[621], ale

[614] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 62-63.
[615] *Ibidem*, s. 64-65.
[616] KDM III, nr 640.
[617] B, Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 44-47.
[618] J. Nowakowa, *op. cit.*, s. 105-120.
[619] *Ibidem*, s. 92-104. Zob. także: J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998, s. 117-119.
[620] B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*…, s. 70-71.

funkcjonująca już w końcu XIII stulecia. W miejscowości tej od opisywanego szlaku odchodziła odnoga, która łączyła Pieniny z Podhalem i Orawą, biegnąc nadal wzdłuż Dunajca przez Stare Maniowy, Dębno, Waksmund do Nowego Targu (przed 1346 rokiem Starego Cła) i dalej w kierunku Rogożnika, Czarnego Dunajca i Jabłonki. W Starym Cle funkcjonowała komora celna, która miała za zadanie pobierać opłaty od kupców podróżujących od Orawy. Komora ta wzmiankowana jest jednak dopiero w 1346 roku przy okazji lokacji Nowego Targu na prawie niemieckim[622]. Bardzo stara komora celna, bo wymieniana już w 1265 roku istniała w Twardoszynie na Orawie[623]. Druga odnoga traktu dunajcowego wytworzyła się, jak chcą badacze, w końcu XIII wieku, aczkolwiek sądzić można, że funkcjonowała ona już wcześniej. Biegła przez Sącz, a także przez nowolokowany w 1292 roku Nowy Sącz do Rytra i dalej ku granicy[624]. W Rytrze funkcjonowała komora celna, wzmiankowana w 1312 roku[625].

Na Orawę można było dostać się nie tylko drogą dunajecką, przez Czorsztyn i Nowy Targ. Drugi szlak szedł lewym brzegiem Raby, zaczynając się w Krakowie, następnie przez Kazimierz, Łagiewniki, Kurdwanów, Zakliczyn lub Dobczyce, Droginię do Myślenic. Nie wykluczone jednak, że do Myślenic dochodziło się przez Gaj, Mogilany oraz Krzyszkowice. Z Myślenic trakt prowadził ku Stróży, Pcimiu i na Lubień, następnie omijał Nowy Targ i kierował się wprost na Jabłonkę. Głównym jego zadaniem był handel solą wydobywaną w Bochni i Wieliczce[626]. Wzdłuż Raby biegł także drugi trakt łączący Kraków z Podhalem i Węgrami. Zaczynał się w stolicy Małopolski, następnie przez Wieliczkę, Biskupiec, Dziekanowice dochodził do Dobczyc, skąd kierował na Szczyrzyc, Mszanę, Niedźwiedź, Klikuszową do Nowego Targu i dalej na Węgry[627].

Ziemię sandomierską z Zakarpaciem łączyła droga biegnąca wzdłuż Wisłoki. Rozpoczynała się w Sandomierzu, biegnąc potem przez Kobierniki, Samborzec, Koprzywnicę, Osiek, Połaniec, Pacanów, skąd odbijała na Pilzno, Brzostek, Kołaczyce, Jasło, Dębowiec, Żmigród, a następnie przez Przełęcz Zborowską do Bardejowa. Alternatywną była trasa przez Duklę i Przełęcz Dukielską[628].

---

[621] *Materiały wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 – 1607 roku* (dalej Prochaska, Materiały), wyd. A. Prochaska, Lwów 1880, nr 12.
[622] KDM I, nr 221. Zob. także: S. Kuraś, *W epoce piastowskiej i jagiellońskiej*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ 1991, s. 49-51.
[623] B. Wyrozumska *Drogi w ziemi krakowskiej*…, s. 71.
[624] *Ibidem*, s. 71-74.
[625] KDM II, nr 557.
[626] B. Wyrozumska *Drogi w ziemi krakowskiej*…, s. 76-79.
[627] *Ibidem*, s. 75. Zob. także: B. Furtak, *Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*…, s. 34.
[628] T. Dunin-Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*…, s. 117-118; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 80.

W XIV wieku w partycypacji dochodów z handlu z Węgrami chciał brać udział także posiadający dogodną lokalizację Biecz. Z miasta tego szlak prowadził przez Belną, Głęboką, Harklową, Osobnicę, Dębowiec, Osiek na Żmigród, w następnej kolejności przez Przełęcz Zborowską do Bardejowa. Droga ta nie kończyła się jednak w Bieczu, szła dalej przez Racławice, Rzepiennik, Gromnik, Brzozową, Zakliczyn, Melsztyn, Charzewice, Domosławice, Gnojnik, Zawadę, Uszew, do Bochni i wreszcie Krakowa. Z Biecza na Węgry dostać się można było również przez Gorlice, Bielankę, Łosie oraz Ujście[629].

Skrótowego omówienia wymagają także trakty łączące Kraków z Rusią. Istniały tutaj dwa główne szlaki. Pierwszy biegł wzdłuż lewego brzegu Wisły, z Krakowa, przez Wiślicę, Połaniec i Sandomierz, drugi natomiast przez Bochnię, Tarnów, Ropczyce do Przemyśla. W pierwszym przypadku po opuszczeniu Krakowa kierowano się przez Czyżyny, Mogiłę, Pleszów, Branice do Igołomii, następnie na Złotniki, Wawrzeńczyce, Brzesko Nowe, Sierosławice, Jaksice, Książnice, Morsko do Koszyc. Dalej po przekroczeniu granicy z ziemią sandomierską droga szła przez Opatowiec, Nowy Korczyn, Pacanów, Połaniec, Osiek i docierała do Sandomierza. Istniał jeszcze jeden wariant tej drogi łączący Sandomierz z Krakowem, mianowicie z Wiślicy, przez Skalbmierz i Proszowice[630]. W Sandomierzu drogi posiadały kilka rozwidleń, część biegła na północ w kierunku Torunia, Mazowsza oraz Prus, część na wschód. Na przykład po przekroczeniu przeprawy w Gorzycach można było udać się na południowy wschód w kierunku Jarosławia i Przemyśla. Zdecydowanie jednak częściej kierowano się do Zawichostu, gdzie po przejściu na drugi brzeg Wisły szlaki prowadziły do Kraśnika, gdzie rozdzielały się i biegły do Lublina oraz Włodzimierza[631].

Drugi szlak ruski, biegnący przez Tarnów, Ropczyce, Rzeszów (od 1354 roku, wcześniej Staromieście), Przemyśl na Lwów, jak uważa B. Wyrozumska nie miał jednolitego charakteru i do końca XIV stulecia posiadał bardziej strategiczny, niż handlowy charakter. Kupcy zaczęli wybierać tę drogę dopiero po zajęciu Rusi przez Kazimierza Wielkiego[632].

Cały obszar Polski pokryty był ponadto gęstą siecią dróg lokalnych, łączących mniej znaczące ośrodki i służących handlowi krajowemu na mniejszą skalę. Drogi te funkcjonowały np. pomiędzy Nowym Sączem, Żmigrodem i Jasłem, Wieliczką a Skawiną czy też Olkuszem a Skalbmierzem.

---

[629] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 80-81. Zob. także: J. Barut, *Dawna ziemia biecka i jej stolica*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*…, s. 126.
[630] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 52-54.
[631] T. Dunin-Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*…, s. 115-123; S. Weymann, *op. cit.*, s. 113-116.
[632] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 54-55; S. Weymann, *op. cit.*, s. 114-115.

Tabela 1. Zestawienie komór celnych i innych punktów poboru cła lub myta z ziemi krakowskiej i sandomierskiej (z uwzględnieniem wybranych komór z obszaru kasztelani oświęcimskiej)

L. p.	Komora celna (miejscowość)	Pierwsza wzmianka	Źródło
1.	Będzin	1425	SPPP II, nr 2043
2.	Biecz	1345	KDM I, nr 218
3.	Bobrek	1504	MS III, nr 1579
4.	Bochnia	1267	KDM I, nr 75
5.	Busko (Busko Zdrój)	1393	KMK I, nr 79
6.	Brzeźnica (pow. wadowicki)	1440	ZDM II, nr 565
7.	Chełm nad Rabą (8 km na wschód od Bochni)	1349	KDM III, nr 692
8.	Chęciny	1354	KDW III, nr 1354
9.	Chrzanów	1426	SHGKr., cz. 1, z. 2, s. 380
10.	Cło k. Ojcowa	1425	SHGKr. cz. 1, z. 3
11.	Cło (dziś przysiółek Kościelnik, w obrębie Krakowa)	1464	SHGKr., cz. 1, z. 3, s. 416
12.	Czchów	1327	KDM I, nr 173
13.	Częstochowa	1382	J. Fijałek 1938, nr 13; SHGKr., cz. 1, z. 3, s. 468
14.	Czołowice[633]	1363	KDM III, nr 757
15.	Czorsztyn	1348	Prochaska, Materiały, nr 12
16.	Czudec	1427	(ZDM VII, nr 2015)
17.	Dobczyce	1359	KDM III, nr 734
18.	Gorlice	1564	SHGKr., cz. 1, z. 4, s. 792
19.	Gorzyce k. Sandomierza	1333	KDM II, nr 607

[633] Obecnie wieś nie istnieje.

20.	Grybów	1388	AKH 9, nr 3[634]
21.	Iłża	1511	F. Kiryk 1994, s. 17, 48-49
22.	Jakubkowice (pow. nowosądecki)	1339	KDPol. III, nr 89[635]
23.	Janikowice (pow. tarnowski)	1363	KDM III, nr 757
24.	Janowiec nad Wisłą	1556	LCiM, s. 52-53
25.	Jędrzejów	1355	KDM I, nr 239
26.	Kazimierz Dolny	1350	KDW II, nr 1289[636]
27.	Kochów (pow. opatowski)	1333	KDM III, nr 536
28.	Kopki (obecnie Rudnik nad Sanem)[637]	1350-1360	S. Weymann 1938, s. 131
29.	Kłobuck	1448	DLb. III, s. 166; SHGKr. cz. II, z. 4, s. 562
30.	Kraków	1257	KDM I, nr 44
31.	Królewice (pow. kazimierski)	1333	KDM III, nr 836
32.	Krzepice	1452	SHGKr. cz. III, z. 1, s. 199
33.	Kuchary	1363	KDM III, nr 757
34.	Kunów	1548	F. Kiryk 1994, s. 18, 64
35.	Kurzelów	1357	KDW III, nr 1354
36.	Lelów	1564	LK 1564, cz. 2, s. 135; J. Laberschek 2018, s. 146-147, przypis 903

[634] *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami głownie z archiwum koszyckiego z lat 1354-1505*, wyd. S. Kutrzeba, „Archiwum Komisji Historycznej" (dalej AKH), t. IX, 1902, s. 407-479

[635] Komorę w Jakubkowicach wymieniają S. Weymann, *op. cit*., s. 130 oraz B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*…, s. 70. Oboje autorów powołują się na dokument królowej Jadwigi wydany w 1339 rok, w którym wdowa po Łokietka zezwala lokować wieś i miasto Wrocimorowa (dokument opublikowany w KDPol. III, nr 89). W haśle *Jakubkowice*, autorstwa Z. Leszczyńskiej-Skrętowej, opublikowanym w: SHGKr., cz. II, z. 2, s. 199, podano, że jest to dokument fałszywy.

[636] Zob.: K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacyą na prawie niemieckiem*, Lwów 1926, s. 14, 198.

[637] Zob.: F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 117.

37.	Lublin	1349	KDW II, nr 1289
38.	Łęgonice	1427	F. Kiryk 1994, s. 18, 70
39.	Łysobyki	1564 lub 1565	F. Kiryk 1994, s. 18, 71; LCiM, s. 64-65
40.	Łukawa (pow. sandomierski)	1260	KKK I, nr 61
41.	Małogoszcz	1139	KDW I, nr 7
42.	Miechów	1564	SHGKr. cz. IV, z. 2, s. 314
43.	Mstów	1250	J. Laberschek 2014, s. 157[638]
44.	Myślenice	1342	KDM III, nr 671
45.	Nieskurzyn	XII w.?	S. Weyman 1938, s. 132; MPH V, s. 347[639]
46.	Nowe Miasto Korczyn	1278	KDM I, nr 95
47.	Nowy Targ (przed 1346 Stare Cło)	1346	KDM II, nr 221
48.	Nowy Żmigród	1359	KDM III, nr 734
49.	Ogrodzieniec	1388	ZDM VI, nr 1548
50.	Ojców	1598	B. Wyrozumska 1977, s. 64
51.	Olkusz	-	D. Molenda 1978, s. 191[640]
52.	Opatowiec	1278	KDM I, nr 95
53.	Opatów	1328	KDW II, nr 1088
54.	Opoczno	1349	KDW II, nr 1289
55.	Ostrężnik?	-	J. Laberschek 2006, s. 196[641]

[638] J. Laberschek, *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, Kraków 2014.
[639] *I. Castellaniae ecclesiae Plocensis, II. Telonea episcopi Plocensis, III. Villae capituli Plocensis*, wyd. W. Kętrzyński, [w:] MPH V, s. 419-443.
[640] Autor nie dotarł do źródła pisanego, które potwierdzałoby funkcjonowanie tutaj komory celnej. Sama autora nie podaje źródła z którego korzystała.

56.	Oświęcim	XII	B. Wyrozumska 1977, s. 46-47[642]
57.	Pacanów	1393	KMK I, nr 79
58.	Piotrawin	1252	KKK I, nr 34
59.	Proszowice[643]	1363	KDM III, nr 757
60.	Przedbórz	XV w.?	DLb. I, 509; F. Kiryk 1994, s. 107
61.	Raba	1366	AGZ III, nr 15[644]
62.	Rabsztyn	Ok 1570	B. Wyrozumska 1977, s, 59[645]
63.	Radom	1350-1360	S. Weymann 1938, s. 131
64.	Rajsko	1496	B. Wyrozumska 1977, s. 48; LCiM s. 13[646]
65.	Ryczywół	1391	ZDM VI, nr 1581
66.	Rytro	1312	KDM II, nr 557
67.	Sącz (od 1292 Nowy Sącz)	1292	KDPol. III, nr 67
68.	Sandomierz	1176	KDPol. I, nr 4

[641] Komora celna w Ostrężniku nie jest wymieniana w źródłach pisanych, nie wspominają o niej także żadne pozycje bibliograficzne. Jedynym który zasugerował, że poniżej skały ostrężnickiej mogło funkcjonować miejsce poboru cła był J. Laberschek (*Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*…, s. 196).

[642] Por. także: P. Węcowski, *Sieć drożna ziemi oświęcimskiej do połowy XVI wieku*, [w:] *Oświęcim. Miasto pogranicza*, t. I, red. B. Czwojdrak, K. Miroszewski, P. Węcowski, Warszawa 2018, s. 38; D. Żurek, *Rozwój miasta do końca XVI wieku,* [w:] *ibidem,* t. II, s. 104.

[643] J. Laberschek uważa, że komorę celną w Proszowicach mogła poprzedzać stróżnica w Jankowicach, strzegąca drogi do Krakowa i odnotowana w źródłach w 1416 roku (zob.: J. Laberschek, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*…, s. 465, przypis 19). Na temat Jankowic zob.: Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Jankowice,* [w:] SHGKr., cz. II, z. 2, s. 212-214.

[644] W 1366 roku Kazimierz Wielki przy okazji nadania Sanokowi prawa magdeburskiego, zwalnia także kupców sanockich na 10 lat od połowy myta królewskiego opłacanego w Krakowie, Żmigrodzie, Wojniczu i Rabie. Niestety nie wiemy o którą miejscowość chodzi, najpewniej o Rabę Niżną (pow. limanowski) lub Rabę Wyżną (pow. nowotarski). Nie wykluczone, że rację ma jednak F. Sikora, który ową miejscowość identyfikuje z komorą celną znajdującą się nad Rabą koło Chełmna (około 8 km na wschód od Bochni). W 1198 roku wzmiankowana jest tam już karczma, natomiast komora pojawia się w 1260 roku w dokumencie Bolesława Wstydliwego, nadającym klasztorowi miechowskiemu cło we wsi klasztornej Chełm (zob.: F. Sikora, *Cło*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 3, s. 415). Być może zatem komorę te należy połączyć z Chełmem nad Rabą, pod numerem 7 w tabeli 1.

[645] Cło rabsztyńskie w 1570 roku pobierano w miejscowości Sieniczno.

[646] Zob. także: *Lustracja dróg województwa krakowskiego do roku 1570*…, s. 77, nr 8.

69.	Sieciechów	1349	KDW II, nr 1289
70.	Siewierz	1223	J. Nowakowa 1951, s. 57
71.	Skalbmierz	1363	KDM III, nr 757
72.	Skała	1267	KDM I, nr 90
73.	Skawina	1334	KDM III, nr 640
74.	Skrzynno	1331	KDW II, nr 1116
75.	Sławków	1470-1480	DLb. I, s. 25;
76.	Słomniki	1362	S. Weymann 1938, s. 134
77.	Spytkowice	XIII w.	B. Wyrozumska 1977, s. 4
78.	Sulejów	1145	KDW I, nr 11
79.	Tarnów	1363	KDM III, nr 757
80.	Ujście Solne	1363	KDM III, nr 757
81.	Waśniów	1467	F. Kiryk 1994, s. 21
82.	Wawrzeńczyce	1369	KDM III, nr 757
83.	Wiślica	1345	ZDM IV, 932
84.	Wojnicz	1278	KDM I, nr 95
85.	Wola Chełmska (obecnie Wola Justowska w dzielnicy Zwierzyniec, Kraków)	1411	SPPP II, nr 1262; SHGKr., cz. 1, z. 3, s. 416
86.	Zator	1524	MS IV/2, nr 13917
87.	Zawichost	1257	KDM I, nr 44
88.	Żarnowiec	1259	KDM I, nr 52

Powyższa tabela zawiera podstawowe informacje o 88 komorach celnych i innych punktach poboru cła oraz myta z terenu historycznej Małopolski. Zestawione zostały również wybrane komory z obszaru Śląska, mianowicie dawnej kasztelani oświęcimskiej (np. Oświęcim, Zator, Bobrek), które po roku 1177 w wyniku nadania Kazimierza Sprawiedliwego dla

Mieszka Plątonogiego weszły w skład księstwa raciborskiego[647]. Część z wyżej zestawionych komór jest tworami późnośredniowiecznymi lub wczesnonowożytnymi, pewna grupa pomimo późnej wzmianki, korzeniami sięga z pewnością końca XIII lub początku XIV wieku. Wreszcie jest także spora liczba, która posiada dowody źródłowe, potwierdzające ich funkcjonowanie w XIII w. W zestawieniu tym znalazły się zarówno komory królewskie, jak i prywatne. W przypadku tych ostatnich często było tak, że władca nadawał lub puszczał w zastaw niektóre punkty poboru cła wybranym możnym. Na przykład w 1336 roku Kazimierz Wielki zapisał dochody z cła krakowskiego Mikołajowi Wierzynkowi, z kolei w 1359 roku wydzierżawił komory celne w Czchowie, Żmigrodzie i Dobczycach na dwa lata Janowi Borkowi[648].

Znaczna liczba wyżej wymienionych komór znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie lub w pobliżu grodu drewniano-ziemnego, następnie zamku lub innego obiektu obronnego (w tym ufortyfikowanego miasta). Przyczyny tego omówiono już wyżej, podkreślić jednak należy, że główne gościńce należały do władcy, którego obowiązkiem było zapewnienie bezpieczeństwa podróżującym po nim kupcom i innym osobom. Instytucją zajmująca się tymi sprawami, była tak zwana „ręka pańska", omówiona przez J. Matuszewskiego[649]. Król lub książę poręczał spokój na szlakach, a każde rozboje karał z najwyższą surowością. Monarcha musiał również dbać o ich stan. Gęsta ich sieć oraz panujący na nich ład warunkowały rozwój handlu, który dostarczał zyski do kasy państwowej. Jednocześnie czyniono starania aby dochody z handlu, a więc i opłaty pobierane od kupców były dostatecznie wysokie i skutecznie egzekwowane. Sprawna organizacja celno-mytnicza musiała mieć zatem oparcie w punktach administracji państwa. We wczesnym średniowieczu rolę te pełniły grody kasztelańskie, w II połowie XIII wieku stopniowo zastępowane przez zamki i miasta, których liczba była nieporównywalnie większa. Obiekty te zapewniały nie tylko pewność poboru cła, które następnie trafiało do skarbca panującego, ale dawały także schronienie kupcom i podróżującym[650].

Obecnie zająć się należy analizą powyższego zagadnienie w kontekście tematu rozprawy. Wacław II zdobywając w 1291 roku tron krakowski zastał Małopolskę mocno zniszczoną licznymi wojnami pomiędzy poszczególnymi książętami, a także najazdami wrogów zewnętrznych, szczególnie Tatarów z 1287 roku. Panująca sytuacja nie sprzyjała zatem handlowi. Drogi były niebezpieczne i pełne band rozbójników, komory celne mogły zostać natomiast opuszczone lub zniszczone. Z tego powodu skarb książęcy utracił część dochodów pły-

[647] J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*…, s. 177.
[648] B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej*…, s. 30-31.
[649] J. Matuszewski, *Ręka pańska. Ze studiów nad najstarszym zwodem prawa polskiego*, „Przegląd Zachodni", R. 11, 1955, nr 3/4, s. 598-612.
[650] Por. S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 245-246.

nących z ceł i myt. Wpływ na to miały także wzrost znaczenia możnych oraz liczne nadania immunitetowe, które czynili książęta krakowscy na rzecz rycerstwa czy Kościoła. Prócz nadań ziemskich, przekazywano dochody z komór celnych i myt, co znacznie uszczuplało obszar domeny monarszej oraz zasób skarbca książęcego. Przykładem takiej sytuacji mogą być donacje poczynione przez Bolesława Wstydliwego na rzecz księżnej Kingi, która otrzymała komory celne na Sądecczyźnie, w Rytrze, Sączu i Czorsztynie, przekazane następnie klasztorowi starosądeckiemu[651]. Podobne nadania poczynił książę dla klarysek z Zawichostu, które w 1257 roku przeniósł do Grodziska koło Skały[652].

Nie powinien dziwić zatem fakt, że Wacław II, znany skądinąd z reorganizacji domeny monarszej w Czechach, rozpoczął wprowadzanie analogicznych reform na terenie Małopolski[653]. Nie mógł sobie pozwolić na utratę tak znacznych dochodów, jak zyski z ceł i myt. Ponadto król czeski uchodził za stronnika mieszczan, których jednym z głównych zajęć był właśnie handel. Z tego też względu zmuszony był zadbać o porządek i spokój na gościńcach. Niestety zadania tego nie mogły spełniać już starsze drewniano-ziemne grody, czy tez niewielkie warownie, jak np. pierwotny Wronin, których jedyną linią obrony były fosy i wały. Wykorzystując zdobycze architektury obronnej Czech rozpoczął przebudowę starszych warowni lub wznoszenie nowych, wyposażonych w pierwsze kamienne elementy, przede wszystkim cylindryczne wieże ostatecznej obrony[654]. Tego typu warownie nawiązywały do znanych z Czech zamków bergfriedowych lub z zabudową dookolną. Obiekty te zapewniały bezpieczeństwo na szlakach, strzegąc jednocześnie terenów pogranicznych i uniemożliwiając wdarcie się wroga do wnętrza kraju. Umożliwiały także sprawny pobór opłat celnych, przez co system celno-mytniczy działał sprawnie. Mechanizm postępowania Wacława II widać na przykładzie komory celnej w Sączu, która w 1292 roku decyzją króla została przeniesiona do nowo lokowanego Nowego Sącza.

Wchodząc w posiadanie Małopolski król czeski stał się panem gęstej sieci drożnej oraz sporej liczby komór celnych. W oparciu o źródła z XIII i XIV wieku, a także ustalenia historyków, przede wszystkim B. Wyrozumskiej, J. Nowakowej oraz S. Weymanna można przy-

[651] KDM II, nr 452, 487. Zob. także: M. Barański, *Dominium sądeckie*…, s. 5-6; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 45-54.
[652] KDM I, nr 53, 55. Zob.: F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 361-364; J. Laberschek, *Grodzisko*, [w:] SHGKr., cz. II, z. 1, s. 72.
[653] K. Charvátová, *Václav II. Král český*…, s. 114-123. Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 1992, s. 105; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*…, s. 92; *idem, Zamki jako element organizacji królewskiej domeny w czasach Kazimierza Wielkiego,* [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego,* red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2019, s. 20.
[654] Zob. także: S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 250; *idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 315-326.

jąć, że w końcu XIII stulecia na terenie ziemi krakowskiej i sandomierskiej funkcjonowały następujące komory: Będzin (1425), Biecz (1345), Bochnia (1267), Busko (1393), Chęciny (1354), Chełm nad Rabą (1349), Częstochowa (1382), Chrzanów (1426), Czchów (1327), Czołowice (1363), Czudec (1427), Dobczyce (1348), Gorzyce (1333), Grybów (1388), Janikowice (1363), Jędrzejów (1355), Kazimierz Dolny (1350), Kłobuck (1448), Kochów (1333), Kopki (1350-1360), Kraków (1257), Królewice (1333), Krzepice (1452), Kuchary (1363), Kurzelów (1357), Lelów (1564), Lublin (1349), Łukawa (1260), Małogoszcz (1139), Mstów (1250), Myślenice (1342), Nieskurzyn, Nowe Miasto Korczyn (1278), Stare Cło (1346), Nowy Żmigród (1359), Ogrodzieniec (1388), Opatowiec (1278), Opatów (1328), Opoczno (1349), Pacanów (1393), Piotrawin (1252), Proszowice (1363), Olkusz, Radom (1350-1360), Ryczywół (1391), Rytro (1312), Sącz (1292), Sandomierz (1176), Sieciechów (1349), Skalbmierz (1326), Skała (1257), Skawina (1334), Skrzynno (1331), Spytkowice, Sławków, Słomniki (1362), Sulejów (1145), Tarnów (1363), Ujście Solne (1363), Wiślica (1345), Wojnicz (1278), Wawrzeńczyce (1369), Zawichost (1257), Żarnowiec (1259). Część z nich znajdowała się przy ważnych ośrodkach miejskich lub dawnych grodach kasztelańskich (np. Kraków, Chrzanów, Sandomierz, Zawichost, Biecz, Sącz, Wiślica, Wojnicz), inne, chociażby Czorsztyn, Nowy Korczyn, Skała, może Rytro, ochraniane były przez niewielkie, drewniano-ziemne warownie lub dwory. Jeszcze inna grupa mogła być ochraniana, jak chce J. Laberschek, przez obiekty w typie strażnicy[655], części natomiast nie towarzyszyły żadne urządzenia warowne.

Obiekty obronne w postaci zamków z wieżą cylindryczną szczegółowo omówione zostaną w kolejnym podrozdziale. W tym miejscu uwaga zwrócona zostanie tylko na ich położenie względem poszczególnych komór celnych. Zaczynając od południa, na trakcie ciągnącym się wzdłuż Popradu funkcjonowała komora celna w Rytrze, wzmiankowana po raz pierwszy w 1312 roku, w dokumencie Władysława Łokietka, w którym przywraca on prawo poboru cła klaryskom starosądeckim w tejże komorze[656]. Zgodnie z sugestiami niektórych badaczy przyjąć należy, że istniała ona już co najmniej w końcu XIII stulecia[657]. Komory tej strzegł zamek w Rytrze ulokowany na wysokim wzgórzu, położonym na prawym brzegu Popradu. Do budowy warowni doszło w końcu XIII stulecia z inicjatywy klarysek starosądeckich lub tez Wacława II. W pierwszym przypadku z czeskim monarchą należałoby wiązać jej rozbudowę o

[655] J. Laberschek, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*…, s. 464-465.
[656] KDM I, nr 557.
[657] S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca*…, s. 14; H. Langerówna, *op. cit.*, s. 29-30.

pierwsze murowane elementy, wieżę i mury kamienne[658]. Niestety nie jest nam znana dokładna lokalizacja komory, mogła ona się znajdować bezpośrednio obok zamku lub też jak sugeruje Cz. Deptuła, na drugim brzegu rzeki[659]. Początkowo dochody z komory ryterskiej czerpała księżna Kinga wraz z klaryskami starosądeckimi. Po opanowaniu ziemi krakowskiej i śmierci księżnej w 1292 roku Wacław II zajął komorę wraz z pobieranym cłem. Prawo poboru cła przywrócił mniszkom dopiero Łokietek, aczkolwiek Cz. Deptuła sugeruje, że już w końcowym okresie władzy Przemyślidy mogły one partycypować w jej dochodach[660]. Wszystko wskazuje na to, że klaryski dysponowały także komorą celną w Czorsztynie, ulokowaną na szlaku biegnącym ze Spisza przez Czorsztyn, doliną Krośnicy, następnie wzdłuż Dunajca do Sącza. Komora ta znajdowała się najpewniej na lewym brzegu Dunajca, tuż przy zwężeniu tzw. bramy czorsztyńskiej, w niedalekiej odległości od strzegącego jej zamku Wronin[661]. Ten, jak dowodzą wyniki badań archeologicznych, zbudowano w ostatniej ćwierci XIII stulecia z inicjatywy Kingi i klarysek. Wkrótce po opanowaniu ziemi krakowskiej przez Czechów przeszedł, podobnie jak tamtejsza komora celna w posiadania Wacława, który znacznie zmodernizował warownię[662]. Czas powstania komory celnej w Czorsztynie nie jest znany, najpewniej powstała w podobnym okresie co ryterska. Źródłowo potwierdzona jest jednak dopiero w 1348 roku w dokumencie lokacyjnym Krościenka nad Dunajcem[663]. Trzecia komora celna na Sądecczyźnie znajdowała się w Grybowie, znana z dokumentu wydanego w 1388 roku z którego wiemy, że cło pobierał klasztor klarysek od kupców z Bardejowa jadących z towarami do Czchowa[664]. Analiza przekazów pisanych pozwala stwierdzić, że istniała ona już w końcu XIII wieku. Świadczy o tym dokument lokacyjny Nowego Sącza, w którym monarcha zwalnia mieszczan sądeckich od cła na dwóch bronach na drodze wegierskiej – *id est bronam in wulgari versus Ungariam, ad nullum eciam theloneum teneantur*[665]. Już H. Langerówna lokalizowała tę bronę w okolicach Grybowa na gościńcu biegnącym dolinami Białej i Ropy. Badaczka doszukiwała się także w tych okolicach warowni, która analogicznie do Rytra odpowiadałaby za ochronę brony. Sugerowała, że taki obiekt mógł znajdować się w istnie-

[658] E. Dworaczyński, *Zamek Rytro w świetle dotychczasowych badań archeologicznych,* [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna 2010, s. 64; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.,* s. , s. 439-440; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim...,* s. 319-320; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 57.
[659] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 53. Por. H. Langerówna, *op. cit.,* s. 16-17.
[660] *Ibidem,* s. 52.
[661] *Ibidem,* s. 45-49.
[662] C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski, *Zamek Czorsztyn w świetle najnowszych badań,* „Pieniny-Przyroda i Człowiek" t. 14, 2016, s. 193-209; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 317-318.
[663] Prochaska, Materiały, nr 12.
[664] *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami*…, nr 3.
[665] KDPol. III, nr 67.

jącej do dzisiaj miejscowości Gródek, leżącej w gminie Grybów, przy drodze do Nowego Sącza, na jednym z tamtejszych wzgórz. Niestety jak dotąd sugestie badaczki nie zostały potwierdzone badaniami[666]. Gdzie indziej bronę tę lokalizowała E. Kowalczyk, według której położona była koło Barnowca, dzisiejszej wsi w gminie Łabowa, w powiecie nowosądeckim, nad rzeczką Czaczowcem, lewym dopływem Kamienicy[667]. Wszystkie opisane wyżej komory leżały na szlakach, które krzyżowały się w Sączu, gdzie również istniało miejsce poboru cła, należące do klarysek starosądeckich. Początki komory sądeckiej sięgać mogą połowy XIII stulecia, kiedy to ziemia sądecka nadana została księżnej Kindze. W wyniku zabiegów Wacława II w 1292 roku przeniesiono ją jednak do Nowego Sącza, co jasno precyzuje nam dokument lokacyjny tego miasta[668]. Z uwagi iż najpewniej komora ta znajdowała się w obrębie ośrodka lokacyjnego za jej ochronę odpowiadały fortyfikacje miejskie oraz zamek, których początki wiązane są z działalnością Wacława II[669].

Na obszarze Podhala komora celna ulokowana była w Starym Cle, na miejscu którego w 1346 roku lokowano Nowy Targ. Dokładna lokalizacja tejże komory nie jest znana, aczkolwiek S. Kuraś sugerował, że sama osada, należąca w końcu XIII i w I połowie XIV wieku do cystersów szczyrzyckich, mogła znajdować się na terenie, gdzie obecnie istnieje kościół św. Anny oraz biegł gościniec do Myślenic i Krakowa. Według historyka komora celna nie mogła istnieć przy drodze na Nowy Sącz, ponieważ tam funkcjonowało już cło w Czorsztynie[670]. Niestety z uwagi na brak źródeł historycznych i archeologicznych, zgłoszonej sugestii nie można poddać weryfikacji. Sprawą tą nie zajęli się także inni badacze. Trudno jednoznacznie orzec, czy za ochronę komory celnej w Starym Cle odpowiadał, oddalony jednak o kilka kilometrów zamek w Szaflarach. Jego geneza nie została dotychczas należycie wyjaśniona, wznieść go mogli potomkowie Teodora Gryfity lub też cystersi[671]. Nie można jednak wykluczyć, że do powstania zamku przyczynił się sam Wacław II, który mógł także przejąć, analogicznie do Czorsztyna i Rytra, komorę celną w Starym Cle. Równie enigmatyczne jest zagadnienie komory celnej w Bieczu, w której pobierano opłaty od kupców jadących z Węgier oraz Rusi. Niestety, jak do tej pory żadnen z historyków nie podjął się trudu omówienia tej pro-

[666] H. Langerówna, *op. cit*., s. 17-18. Zob. także: K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX wieku na tle stosunków gospodarczych*, RS, t. V, 1962, s. 159.
[667] E. Kowalczyk, *op. cit*., s. 31.
[668] K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX*…, s. 165-173; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądeczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 130.
[669] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 226-240; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 324-325.
[670] S. Kuraś, *W epoce piastowskiej i jagiellońskiej*…, s. 45-46. Por. także ustalenia B. Wyrozumskiej, *Drogi w ziemi krakowskiej*…, s. 71.
[671] Zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 473.

blematyki, która z uwagi na bardzo skromny zasób źródeł pisanych nie jest łatwa. Komora ta wymieniana jest po raz pierwszy w 1345 roku w dokumencie Kazimierza Wielkiego, w którym mowa, że mieszczanie sądeccy idący z towarem na Ruś drogą przez Biecz, Żmigród i Sanok, nie muszą uiszczać cła w tamtejszych komorach[672]. Z pewnością jej początki sięgają znacznie starszych czasów, co najmniej końca XIII wieku lub nawet I połowy tegoż stulecia, początkowo będąc związana z tamtejszym grodem kasztelańskim[673]. W końcu XIII wieku z inicjatywy Wacława II wzniesiono murowany zamek, którego zadaniem była ochrona tamtejszej komory[674]. Na wschód od Biecza, tuż przy granicy z Rusią funkcjonowała jeszcze komora celna w Żmigrodzie. Źródła pisane wspominają o niej po raz pierwszy w 1359 roku[675], zgodzić się jednak należy z J. Wyrozumskim oraz J. Kurtyką, że jej początki są znacznie starsze. W komorze tej pobierano myto od kupców podążających z Biecza do Dukli i Sanoka oraz dalej na Ruś oraz z Bardejowa na północ[676]. Trudno jednoznacznie orzec gdzie dokładnie znajdowała się komora żmigrodzka, jednakże nazwy geograficzne wsi Mytarz i Mytarka leżących po drugiej stronie Wisłoki sugerują, że do poboru cła dochodziło właśnie w ich obrębie. Również niejasna pozostaje kwestia ochrony tej komory celnej, być może jej militarnym wsparciem był gródek stożkowaty wzniesiony przez przedstawicieli Bogoriów[677], następnie od przełomu XIII i XIV wieku zamek w Nowym Żmigrodzie, tylko hipotetycznie wiązany z działalnością króla czeskiego.

Powracając do Nowego Sącza, szlak krakowski biegł dalej wzdłuż Dunajca jego prawym brzegiem następnie, jak chcą niektórzy badacze, pod zamkiem Tropsztyn przekraczał bród lub most i szedł dalej już lewą stroną rzeki w kierunku Czchowa[678]. W miejscowości tej również funkcjonowała komora celna, w której od opłaty zwolnieni byli w 1327 roku kupcy jadący na jarmark do Nowego Sącza[679]. Same początki czchowskiej komory celnej sięgają najpewniej czasów wcześniejszych, przynajmniej końca XIII stulecia. Rola tej komory była o tyle ważna,

---

672 KDM I, nr 218.

673 A. Kunysz, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*…, s. 68-69; *idem, Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 41-43.

674 L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 92; P. Kocańda *et al., The Castle Hill in Biecz and fortified stronghold in Kobylanka. The results of the interdisciplinary research from the year 2019*, "Analecta Archaeologica Ressoviensia", vol. 15, 2020, s. 139-163.

675 KDM III, nr 734.

676 J. Kurtyka, *Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340) w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie*, red. S. Czopek, M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 190; J. Wyrozumski, *Początki miast w regionie jasielskim*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 80-84.

677 Zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 468; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 204-205.

678 H. Langerówna, *op. cit*., s. 44-45; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Wytrzyszczka. Ruiny zamku Tropsztyn*, TKUiA, t. XXVIII, 1996, s. 269.

679 KDM I, nr 173.

że krzyżowały się w tym miejscu niektóre szlaki handlowe, biegnące z Węgier do Krakowa. Ponadto biegła tędy również droga z Nowego Sącza na Wojnicz i dalej w kierunku ziemi sandomierskiej[680]. Militarną ochroną czchowskiej komory celnej był zamek zbudowany w końcu XIII wieku przez Wacława II, wcześniej rolę tę pełniło zapewne drewniano-ziemne grodzisko[681]. Z Czchowa w kierunku ziemi sandomierskiej udawano się do Wojnicza, gdzie funkcjonowała kolejna komora celna, wzmiankowana już w 1278 roku kiedy to księżna Kinga zwolniła mieszczan sądeckich od opłat na drodze w Wojniczu, Opatowcu i Korczynie[682]. Była to zatem komora bardzo stara i z pewnością jedna z najważniejszych w tej części ziemi krakowskiej. Związana była z funkcjonującym tam od XI do XIII wieku grodem kasztelańskim oraz rodzącą się osadą, wpierw targową, a następnie posiadającą charakter miejski[683]. Ciężko jednoznacznie orzec jaki obiekt ochraniał komorę celną po upadku grodu, teoretycznie funkcję te mógł pełnić zamek Trzewlin w Wielkiej Wsi, położonej w odległości niespełna 3 km od Wojnicza, tuż przy drodze na Czchów. Tylko hipotetycznie budowę tej warowni możemy wiązać z działalnością Wacława II w Małopolsce. W I połowie XIV wieku rola Wojnicza i tamtejszej komory celnej zmalała na korzyść Tarnowa, który dzięki wsparciu rodu Leliwitów szybko się rozwijał.

Trakty z Nowego Sącza i Wojnicza zbiegały się w Bochni, będącej jedną z pierwszych ośrodków miejskich w Małopolsce. Funkcjonująca tam komora celna również musiała należeć do najstarszych, ponieważ wzmiankowana jest już w 1267 roku, gdy to dowiadujemy się, że prasołowie ze Skały po upływie 15 lat wolnizny zobowiązani są do płacenia w Bochni jednego skojca srebra cła od każdego wozu soli[684]. Cytowany dokument potwierdza nam również główną rolę tejże komory, która odpowiadała za pobieranie cła za handel solą. Hipotetycznie mogła ona znajdować się na terenie zamku żupnego, istniejącego być może już w końcu XIII stulecia, a bezpośrednio potwierdzonego źródłowo dopiero w XVI wieku[685]. Nie można wykluczyć, że inicjatorem budowy obronnego założenia był Wacław II, którego związki z miastami górniczymi widoczne są chociażby w przypadku Kutnej Hory. Po opuszczeniu Bochni,

[680] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Czchów, województwo tarnowskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1979, mps. archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Tarnowie, s. 31-33.
[681] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 137-138; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 320-321; A. Szpunar, *Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli* [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2007, s. 269-286.
[682] KDM I, nr 95.
[683] Z. Perzanowski, *Średniowieczny Wojnicz*, „Acta Universitatis Wratislaviensis", nr 1112, Historia LXXVI, 1989, s. 70; J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 325.
[684] KDM I, nr 75.
[685] I. Pajdak, *Zamek żupny w Bochni (zarys dziejów)*, SiMDŻS, t. VIII, s. 159-161.

na drodze do Krakowa kupcy musieli jeszcze uiszczać cło w Chełmie nad Rabą, który w II połowie XIII i w I połowie XIV stulecia należał do klasztoru Bożogrobców z Miechowa[686].

Od południa, na drogach w kierunku stolicy Małopolski Wacław II umocnił jeszcze dwie komory celne, w Myślenicach i Dobczycach. Pierwsza wzmiankowana jest po raz pierwszy w dokumencie Kazimierza Wielkiego, w którym król sprzedaje Hynkowi synowi Wilhelma i Hinkowi synowi Pawła, mieszczanom wielickim sołectwo w Myślenicach z nakazem przeniesienia miejscowości z prawa polskiego na magdeburskie. W dokumencie pojawia się zwrot, że sołtysi w podróży na Węgry zwolnieni będą od cła w Myślenicach[687]. Czas powstania tejże komory sięga jednak głęboko w XIII wiek i związany jest z funkcjonującą tam broną myślenicką[688]. Po upadku systemu bron, rolę militarnej ochrony komory przejął zamek wzniesiony przez Wacława II na cyplu wzgórza Uklejna, na prawym brzegu Raby[689]. Sama lokalizacja komory trudna jest do ustalenia, być może znajdowała się bezpośrednio w Myślenicach, pod wzgórzem Uklejna lub w pobliskiej wsi Stróże, w silnym przewężeniu doliny Raby. Komora ta odpowiadała za pobieranie ceł od kupców podróżujących z Węgier, przez Orawę, Lubień, Pcim do Krakowa[690]. Analogiczną rolę pełniła komora celna w Dobczycach, w której zbiegały się drogi ze Starego Cła, Mszany Dolnej oraz z Nowego Sącza przez Limanową i Tymbark do Krakowa[691]. O dobczyckiej komorze dowiadujemy się z dokumentu Kazimierza Wielkiego, w którym wydzierżawia on na dwa lata cło z tejże komory mieszczaninowi krakowskiemu Janowi zwanemu Bork[692]. Punkt poboru opłat funkcjonował jednak znacznie wcześniej, przynajmniej w końcu XIII stulecia, a jego militarną ochronę stanowił murowany zamek, którego początki badacze wiążą z Wacława II[693].

Spore zagęszczenie komór celnych istniało nie tylko na południe od Krakowa, ale także na zachód od tego miasta, na traktach łączących je z Śląskiem, Morawami i Czechami. W wyniku zmian terytorialnych jakie miały miejsce w XIII stuleciu granica pomiędzy księstwami śląskimi, a ziemią krakowską sięgała niemal przedpola Krakowa[694]. Z tego względu w końcu XIII wieku ważną rolę zachowywać mogła komora celna w Będzinie, wzmiankowana dopiero

[686] Zob.: F. Sikora, *Cło*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 3, s. 415.
[687] KDM III, nr 671.
[688] Zob.: F. Kiryk, *Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. 1, red. R. Reinfuss, Kraków 1970, s. 45-46; E. Kowalczyk, *op. cit*., s. 33-34; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 77.
[689] S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 322-323; G. Leńczyk, *Zabytki archeologiczne*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*…, t. 1, s. 20-24.
[690] Zob. B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*, mapka.
[691] *Ibidem*.
[692] KDM III, nr 734.
[693] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 156-158; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 323.
[694] J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu* …, s. 176-182.

w 1425 roku, kiedy to mowa jest o tamtejszym celniku[695]. Badacze uważają jednak, że jej początki hipotetycznie przesuwać możemy aż do XII wieku[696]. Jej militarnym zabezpieczeniem pierwotnie był gród drewniano-ziemny[697], w obrębie którego w II połowie XIII wieku wznieść miano cylindryczny stołp[698]. Najnowsze wyniki rozpoznań archeologicznych skłoniły jednak J. Pierzaka do wysunięcia koncepcji, według której stołp i kamienne mury powstały z inicjatywy Wacława II[699]. Po opuszczeniu Będzina kierowano się na Olkusz, gdzie również funkcjonowała komora celna, o której nie posiadamy jednak pewnych informacji źródłowych[700]. Pierwotnie urządzenie to związane było najpewniej z grodem w Starym Olkuszu, który, jak wynika z przeprowadzonych badań uległ zniszczeniu na przełomie XIII i XIV wieku[701]. W wyniku lokacji miasta, która miała miejsce przed 1299 rokiem, komora celna została związana z nowym ośrodkiem miejskim. Ochronę militarną mógł jej zapewniać zamek Rabsztyn, który jak sądzą jego badacze S. Dryja i W. Niewalda, zbudowano na przełomie XIII i XIV wieku, co umożliwia wysunięcia hipotezy o jego czeskiej genezie[702]. Z Olkusza w kierunku Krakowa udawano się na Chrzanów, stanowiący dawny ośrodek kasztelański z komorą celną wzmiankowaną w 1426 roku[703]. Niestety przy obecnym stanie rozpoznania archeologicznego nie jesteśmy w stanie wskazać nawet lokalizacji pierwotnego grodu kasztelańskiego w Chrzanowie, ani również obiektu obronnego z późnego średniowiecza, które odpowiadały za ochronę tamtejszej komory celnej[704].

---

[695] KDM III, nr 691.
[696] W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki…*, s. 702; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 58.
[697] W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki…*, s. 407-410, 622.
[698] *Ibidem*, s. 623 i nast., ryc. 438. Zob. także: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 88; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 89-91.
[699] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 51-93.
[700] D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*…, s. 191.
[701] *Ibidem*, s. 153-155; J. Pierzak, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny" (dalej IA), t. 11, 1978, s. 197-198; *idem*, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, IA, t. 12, 1979, s. 256-257; *idem*, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, IA, t. 13, 1980, s. 187-188.
[702] S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014. Podstawowe uwagi*, „Ilcusiana", nr 11, 2014, s. 16-17. Por. B. Guerguin, *Zamki w Polsce*…, s. 246-247; L Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 410-412.
[703] Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Chrzanów*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 2, s. 380; J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*…, s. 117.
[704] Na temat kasztelani chrzanowskiej zob.: M. Motyka, *Kasztelania chrzanowska*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta i regionu do roku 1939*, red. brak, Chrzanów 1998, s. 43-57; J. Rajman, *Początki kasztelani w Chrzanowie. Próba wykorzystania możnych do obrony granicy śląsko-małopolskiej w pierwszej połowie XIII wieku*, TK, t. V, 1997, s. 135-138. Gród kasztelański nie został jak dotąd odkryty przez badaczy, przypuszcza się, że jego relikty powinny znajdować się na wzniesieniu, widocznym do dzisiaj w miejskim parku, w niedalekiej odległości, na zachód od rynku i kościoła św. Mikołaja. Z tego powodu nie możliwe jest także określenie jego ram chronologicznych, badacze przyjmują jednak, że funkcjonował w pierwszej połowie XIII wieku. Nie wiele lepiej wygląda sprawa późnośredniowiecznej rezydencji Ligęzów, wzmiankowanej w 1430 roku, której fundatorem był Jan Ligęza lub któryś z jego poprzedników. Badania J. Pierzaka z lat 2017-2018 nie doprowadziły do odkrycia pozostałości tej budowli. Odsłonięto natomiast relikty architektoniczne dworu datowanego na pierwszą połowę XVI wieku (na ten temat zob.: J. Pierzak, *Początki Chrzanowa w świetle wstępnych badań archeologicznych*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta*, t. IV, red J. Pierzak, J. Rajman, D. Żurek, Chrzanów

Wspomnieć również należy, że pomiędzy Będzinem, a Olkuszem funkcjonował jeszcze punkt poboru opłat w Sławkowie, z którego dochody czerpali biskupi krakowscy. O tamtejszej komorze celnej wspomina w latach 20. XV wieku Jan Długosz twierdzący, że jest bardzo stara[705]. F. Kiryk sądzi, że ustanowiona tam co najmniej w XIII stuleciu, najpewniej od początku przynależała do stołu biskupiego[706]. Opłaty celne pobierano przy przeprawie przez Przemszę, gdzie funkcjonował bród na rzece[707]. Militarną osłonę komory stanowił zamek biskupów krakowskich zbudowany w latach 80. XIII stulecia przez Pawła z Przemankowa i rozbudowany następnie przez Jana Muskatę[708]. Biskupi posiadali jeszcze komorę celną w Wawrzeńczycach, gdzie funkcjonował dwór obronny i folwark. Początki poboru cła w tym miejscu nie są znane, wystarać się o nie mogli biskupi, którzy weszli w posiadanie Wawrzeńczyc w 1206 roku. Strażnica ta stała na drodze z Niepołomic do Słomnik i Proszowic, najpewniej w przysiółku, które w 1570 roku zwano Cłem lub Celkiem[709].

Drogi biegnące z Wielkopolski do Krakowa posiadały strażnice celne w kilku punktach. Prawdopodobnie w okresie rządów czeskich funkcjonowała komora celna w okolicach Ogrodzieńca, wzmiankowana jednak dopiero w 1388 roku[710]. Niezwykle interesująca wydaje się natomiast sugestia J. Laberscheka, który sądzi, że początkowo strażnicą dla omawianej komory był gród w Birowie[711]. Na podstawie badań archeologicznych B. Muzolfa warownię tę należy datować na okres od 2 połowy XIII do początku XIV stulecia[712]. Jej role przejął wzniesiony w połowie XIV wieku zamek Ogrodzieniec[713]. Ważne cło musiało funkcjonować także w Lelowie. Potwierdzone jest ono dosyć późno bo dopiero w 1564 roku, jednakże rola jaką ośrodek ten pełnił w II połowie XIII i w XIV wieku skłania do przypuszczeń, że istniało ono znacznie wcześniej, niż połowa XVI stulecia[714]. Komorę tę ochraniał zamek wzniesiony w

---

2019, s. 17-34; *idem, Wyniki badań archeologicznych nad początkami dworu pańskiego w Chrzanowie prowadzonych w 2018 roku*, [w:] *ibidem*, s. 39-61; J. Rajman, *Gród kasztelański, właściciela i kościół św. Mikołaja w problematyce badań nad dziejami Chrzanowa w XIII wieku*, [w:] *ibidem*, s. 65-92

[705] DLb., I, nr 25.

[706] F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 392.

[707] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 58.

[708] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 321-323 (tam starsza literatura).

[709] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 52-53.

[710] ZDM VI, nr 1548.

[711] J. Laberschek, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*…, s. 464-465

[712] B. Muzolf, *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu, gm. Ogrodzieniec, woj. katowickie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. I, 1994, s. 131-147; *idem, Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w 1994 roku*, red. E. Tomczyk, Katowice 1997, s. 119-129; *idem, Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1998, s. 114-117.

[713] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 391-395.

[714] J. Laberschek, *Dzieje średniowiecznego Lelowa*…, 146-147, przypis 903.

połowie XIII stulecia i następnie kilkakrotnie odbudowywany. Warownia ta funkcje militarne pełniła także w czasach rządów Wacława II, natomiast znacznej rozbudowie uległa w dobie Kazimierza Wielkiego[715]. Warto jeszcze nadmienić, iż w okresie panowania Przemyślidy funkcjonowało jeszcze cło w Skale, istniejące od 1267 roku i przynależne do tamtejszego klasztoru klarysek, ulokowanego na Grodzisku. Pobierano tam opłaty od kupców idących lokalnymi drogami z Lelowa, Pilicy, Wolbromia i Żarnowca w kierunku Krakowa. Również w Żarnowcu funkcjonowała stara komora celna, wzmiankowana już w 1259 roku[716].

Dużo gorzej wypada powiązanie inwestycji Wacława II z komorami celnymi na terenie ziemi sandomierskiej. Trudno na przykład jednoznacznie stwierdzić, czy prace fortyfikacyjne w Wiślicy związane z odbudową starego grodziska „na łąkach" miały cele inne niż typowo wojskowe. Komora celna w Wiślicy znana jest ze źródeł pisanych dopiero od 1343 roku, jednak biorąc pod uwagę rolę Wiślicy, jaką pełniła ona we wcześniejszych okresach oraz jej strategiczne i dogodne położenia na szlakach biegnących z Krakowa do Sandomierza i na Ruś, z pewnością geneza tamtejszego cła jest o wiele starsza[717]. Nie posiadamy żadnych danych, które umożliwiłyby powiązanie powyższego zagadnienia z innymi bardzo ważnymi komorami celnymi w Zawichoście, Sandomierzu oraz Lublinie, wzmiankowanych kolejno w 1257 i 1176[718].

Militarną ochronę komór celnych na ziemi sandomierskiej z pewnością stanowiły jedynie dwa zamki, w Chęcinach oraz w Kazimierzu Dolnym. Cło w Chęcinach wymienione zostaje po raz w 1357 roku, kiedy to dowiadujemy się, że dziesięcinę z opłaty celnej pobiera arcybiskup gnieźnieński[719]. Początki komory należy jednak przesunąć na okres wcześniejszy, najpewniej na koniec XIII wieku, kiedy to na ich obszarze odkryto złoża kruszców[720]. Urządzenie to odpowiadało za pobieranie opłaty od handlu ołowiem, srebrem i miedzią. Za jej ochronę odpowiadał potężny zamek wzniesiony kosztem Wacława II, na kulminacji wyniosłego, skalistego wzgórza górującego nad miastem[721]. Z kolei komora celna w Kazimierzu Dolnym

[715] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 266; J. Laberschek, *Rola średniowiecznego Lelowa jako rezydencji panującego, ośrodka dóbr monarszych i powiatu sądowego*, TK, t. I, 1994, s. 49-62; *idem, Dzieje średniowiecznego Lelowa*…, s. 189-198.
[716] KDM I, nr 52. Na ten temat zob.: F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 413.
[717] KDPol. III, nr 93. Zob. także: P. Kardyś, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. Studia z dziejów miasta*, Kielce 2006, s. 194-195.
[718] KDM I, nr 44; KDPol. I, nr 4; KDW II, nr 1289.
[719] KDW III, nr 1254.
[720] Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*…, s. 154-158; M. Paulewicz, *Chęcińskie górnictwo kruszcowe (XIV do poł. XVII wieku)*, Kielce 1992, s. 27-29.
[721] W. Gliński, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach*…, s. 11-73; *idem, Badania archeologiczne na terenie miasta i zamku w Chęcinach w kontekście studiów historycznych. Problematyka i stan badań*, [w:] *Chęciny przez*

wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1350 roku, jednakże sięga z pewnością starszych czasów, skoro w dokumencie określono ją jako *thelonea antiqua*[722]. Pobierano w niej opłaty od kupców podróżujących od Rusi w kierunku Sandomierza i Krakowa. Współistniała ona także z niezwykle ważną przeprawą w Wojszynie na Wiśle, gdzie przekraczano oba brzegi rzeki. Za ochronę przeprawy i komory odpowiadała cylindryczna wieża obronna, zbudowana w końcu XIII wieku z inicjatywy Wacława na wyraźnie odciętej partii wzgórza, około 180 m na wschód od zamku[723].

Powyższe zestawienie zamków i komór celnych dosyć wyraźnie wskazuje nam, że królowi czeskiemu zależało na zabezpieczeniu miejsc poboru opłat celnych. Rolę ochronną miały spełniać kamienne zamki, umożliwiające jednocześnie kontrolę nad ważnymi szlakami oraz przeprawami rzecznymi. Budowa tych warowni miała ewidentny związek z wprowadzanymi przez Wacława II reformami administracyjnymi. Monarcha dążył do reorganizacji domeny monarszej, mocno uszczuplonej przez politykę jego poprzedników na tronie krakowskim. Poczynania te widoczne są przede wszystkim na pograniczu polsko-węgierskim, gdzie zajęte zostały komory celne w Rytrze, Czorsztynie, może w Grybowie i Szaflarach należące wcześniej do klarysek i cystersów. Przemyślida wykorzystując swoje uprawnienia monarsze sam kształtował także przebieg ważnych dróg i lokalizację miejsc poboru opłaty celnej. Potwierdzeniem tego jest lokacja Nowego Sącza, do którego skierowany został główny gościniec biegnący z Węgier i gdzie ulokowano komorę celną.

Zamki odpowiadające za ochronę komór celnych wznoszone są wyłącznie w Małopolsce, ich szczególne nagromadzenie odnotować należy wzdłuż dolin Dunajca, Popradu i Raby, ponadto pojedyncze występują na szlakach łączących Kraków ze Śląskiem, a także na terenie ziemi sandomierskiej. Sytuację tę tłumaczyć można przede wszystkim znacznym nagromadzeniem miejsc poboru cła na terenie dawnej dzielnicy senioralnej. Ponadto należy przypuszczać, że Wacław przywiązywał dużą rolę do Małopolski i Krakowa, stąd usilne dążenia do wzmocnienia swoich rządów. Ponieważ rządził tam 15 lat miał również sporo czasu, aby wdrożyć planowane przez siebie reformy i rozbudować sieć warowni królewskich.

---

stulecia, red. L. Michalska-Bracha, J. Szczepański, Chęciny-Warszawa 2019, s. 31-34; Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*…, s. 145-170.

[722] K. Maleczyński, *op. cit*., s. 14.

[723] R. Kunkel, *Wieża strażnicza w Kazimierzu Dolnym – ustalenia związane z badaniami prowadzonymi przy okazji prac restauracyjnych zamku w 2010 roku*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 195-205; E. Mitrus, *Zespół zamkowy w Kazimierzu Dolnym, badania archeologiczne w latach 2010-2013*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 78-82.

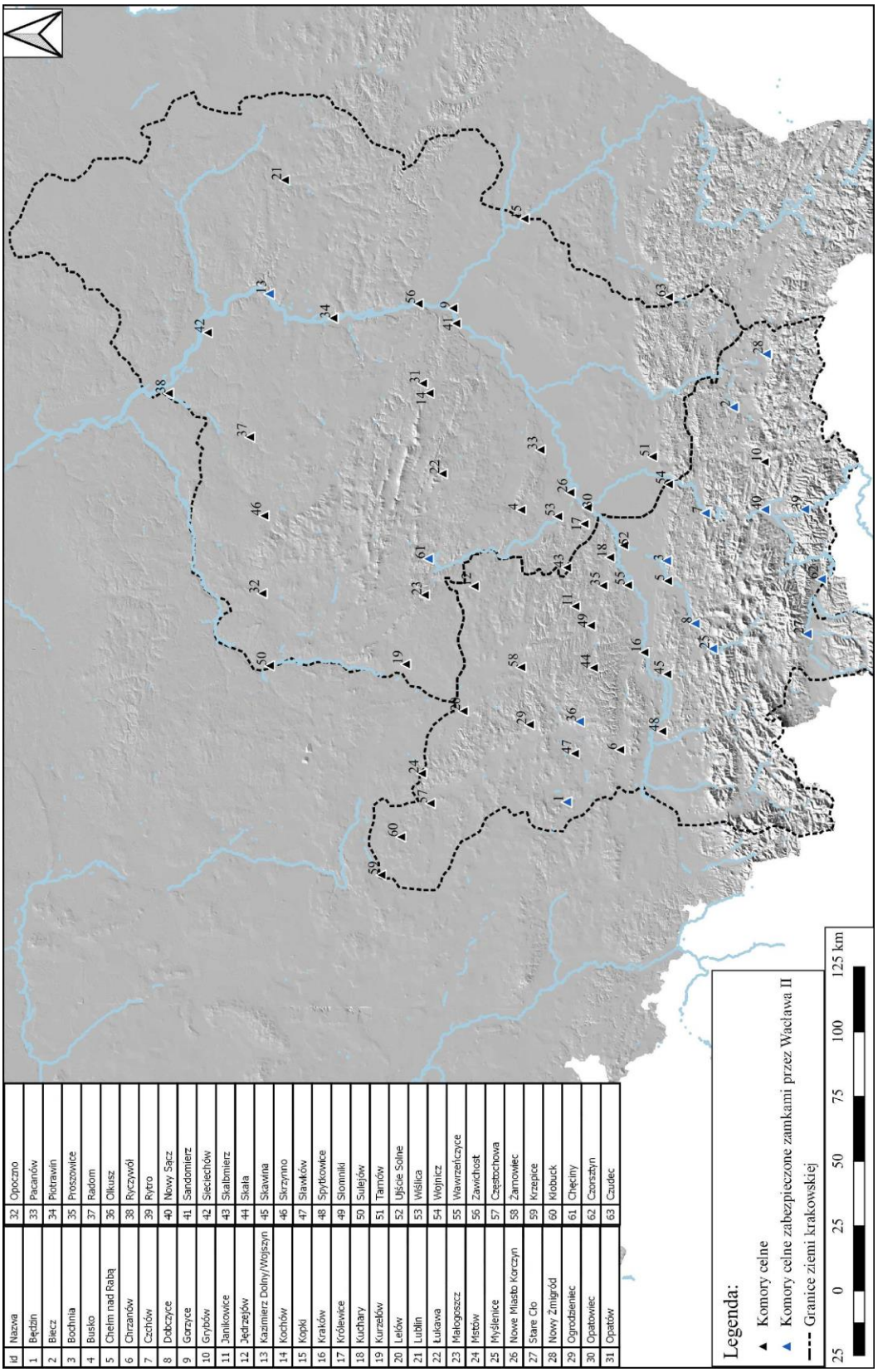

Id	Nazwa
1	Będzin
2	Biecz
3	Bochnia
4	Busko
5	Chełm nad Rabą
6	Chrzanów
7	Czchów
8	Dobczyce
9	Gorzyce
10	Grybów
11	Janikowice
12	Jędrzejów
13	Kazimierz Dolny/Wojszyn
14	Kochów
15	Kopki
16	Kraków
17	Królewice
18	Kuchary
19	Kurzełów
20	Leśów
21	Lublin
22	Łukawa
23	Małogoszcz
24	Mstów
25	Myślenice
26	Nowe Miasto Korczyn
27	Stare Cło
28	Nowy Żmigród
29	Ogrodzieniec
30	Opatowiec
31	Opatów
32	Opoczno
33	Pacanów
34	Piotrawin
35	Proszowice
37	Radom
36	Olkusz
38	Ryczywół
39	Rytro
40	Nowy Sącz
41	Sandomierz
42	Sieciechów
43	Skalbmierz
44	Skała
45	Skawina
46	Skrzynno
47	Sławków
48	Spytkowice
49	Słomniki
50	Sulejów
51	Tarnów
52	Ujście Solne
53	Wiślica
54	Wojnicz
55	Wawrzeńczyce
56	Zawichost
57	Częstochowa
58	Zamowiec
59	Krzepice
60	Kloburck
61	Chęciny
62	Czorsztyn
63	Czudec

Ryc. 20. Mapa z rozmieszczeniem komór celnych w Małopolsce w okresie panowania Wacława II (oprac. P. Kocańda 2020, zob. także mapa nr 1 na końcu tomu)

5. 2. Zamki bergfriedowe Wacława II w Małopolsce

We wcześniejszych partiach pracy zwrócono uwagę na grupę obiektów obronnych wzniesionych przez Wacława II w Małopolsce, charakteryzujących się dwoma cechami związanymi z układem przestrzennym oraz lokalizacją warowni, mianowicie wieżą cylindryczną, a także położeniem przy komorze celnej.

Już w starszej literaturze wieże cylindryczne na zamkach małopolskich wielokrotnie uznawano za najstarszy ich element. Posłużyć się tutaj można kilkoma przykładami. Szczęsny Morawski łączył dolne partie stołpów w Czchowie i Rytrze z czasami Bolesława Chrobrego, co oczywiście było zbytnią fantazją[724]. H. Langerówna skorygowała czas powstania tych budowli na XIII stulecie[725]. W końcu lat 20. XX wieku Tadeusz Szydłowski podjął próbę określenia chronologii poszczególnych wież cylindrycznych zamków małopolskich. Na przykład stołp w Będzinie datował na II połowę XIII wieku, wieżę zamku lipowieckiego na połowę tego stulecia. Stołp w Czchowie powstać miał przynajmniej w XIII wieku, natomiast wieże w Olsztynie koło Częstochowy i Iłży zbudowano nieco później, bo w XIV stuleciu[726]. W kolejnych latach przyjmowano dosyć różne daty budowy bergfriedów. Widoczne jest to między innymi w poszczególnych zeszytach *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Na przykład wieża w Iłży miała zostać wzniesiona w XIII wieku, jeszcze w obrębie drewniano-ziemnych umocnień[727], z kolei w Myślenicach oraz Czchowie element ten odnoszono do końca XII lub początku XIII stulecia[728]. Niektóre wieże, np. w Olsztynie koło Częstochowy łączono natomiast z XIV wiekiem[729]. Próbę usystematyzowania wiedzy na temat tego typu budowli podjęli A. Żaki i J. Bogdanowski. Pierwszy najstarsze stołpy wiązał z XIII i XIV wiekiem[730], drugi natomiast opracowywał je w kontekście przemian systemów obronnych[731]. Przełomowym dziełem w stosunku do omawianej problematyki niewątpliwie była cytowana już wielokrotnie praca B. Guerquina, który ustalił, że pierwsze obronne wieże na ziemiach polskich pojawiły się w pierwszej ćwierci XIII wieku (rezydencja Henryka Brodatego w Legnicy), dopiero jednak połowa XIII stulecia przyniosła rozpowszechnienie się tego elementu. Badacz ten zwrócił

[724] Sz. Morawski, *Sądecczyzna*…, t. I, s. 82-84.
[725] H. Langerówna, *op. cit*., s. 29-30, 39-42.
[726] T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928, s. 104-124.
[727] *Katalog zabytków sztuki w Polsce* (dalej KZS), t. III, z. 2, oprac. J. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1957, s. 8.
[728] KSZ, t. I, z. 9, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1951, s. 17; KZS, t. I, z. 3, oprac. J. Dutkiewicz, Warszawa 1951, s. 4.
[729] KZS, t. VI, z. 4, oprac. P. Maliszewski, A. Małkiewicz, I. Rejduch-Samkowa, J. Samek, Warszawa 1979, s. 26-28.
[730] A. Żaki, *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*…, s. 50-54
[731] J. Bogdanowski, *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach polskich*, AAC, t. VIII, 1966a, z. 1-2, s. 123-151

uwagę na usytuowanie wieży ostatecznej obrony i wyróżnił wolnostojące oraz ustawione w obrębie murów. Tendencja do umieszczania wież w linii fortyfikacji zamkowych miała wg. B. Guerquina nastąpić w końcu XIII stulecia. Wytworzył się w tym czasie typ zamku o regularnym układzie przestrzennym z wieżą w narożniku, rozpowszechniony w XIV wieku. Co ważne w kontekście omawianej problematyki, badacz ten jako jeden z pierwszych powiązał budowę zamków Lipowiec i Chęciny z Janem Muskatą. Na przełom XIII i XIV wieku datował wieżę w Rytrze, z kolei analogiczne obiekty np. Myślenice czy Czchów wiązał już z I połową XIV stulecie[732]. W ciągu ostatnich lat ugruntowały się poglądy, że wieże cylindryczne stanowiły jeden z pierwszych murowanych elementów zamków małopolskich. Ich budowę zamykano w przedziale od połowy XIII do końca 1370 roku. Na przykład na czasy Bolesława Wstydliwego datowano wieżę cylindryczną w Będzinie[733], na przełom XIII i XIV stulecia stołp w Czchowie[734] oraz Rytrze[735], z kolei około połowy XIV wieku element ten uzyskać miał zamek Pilcza w Smoleniu[736]. W literaturze przedmiotu inwestycji tych nie wiązano jednak z inicjatywą Wacława II. Pierwszym badaczem, który zwrócił uwagę, że niektóre zamki z cylindryczną wieżą obronną w historycznej Małopolsce wzniesione zostały przez Wacława II był S. Kołodziejski. Początkowo w grupie tej znalazły się Rytro i Czchów[737], jednakże w kolejnych latach lista ta została rozszerzona o Czorsztyn, Dobczyce, Myślenice, Biecz[738]. Pogląd ten został następnie zaakceptowany w literaturze[739], a kolejni badacze znacznie rozszerzyli tę grupę dodają kilka nowych propozycji, m. in. Będzin, Smoleń, Lublin, Olsztyn koło Często-

[732] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, *passim.*

[733] M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej. Geneza-funkcje-konteksty*, Kielce 1998, s. 28; W. Błaszczyk, *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa 1965, s. 43; *idem, Będzin przez wieki*…, s. 624; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 91; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 91-92. Nie wszyscy datowali wieżę w Będzinie na połowę XIII wieku, np. B. Guerquin (*Zamki w Polsce*…, s. 88) oraz J. Bogdanowski (*Architektura obronna w krajobrazie Polski*…, s. 70) powiązali ją z Kazimierzem Wielkim.

[734] A. Szpunar, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, „Rocznik Tarnowski", t. 9, 2003-2004, s. 8; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 138; A. Żaki, *Archeologia Czchowa nad Dunajcem. Cz. I. Zamczysko Baszta w świetle wstępnych badań*, AAC, t. IX, 1967, z. 1, s. 59-67. M. Szope (*Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981, s. 100-103) budowę wieży przesuwa na połowę XIV stulecia.

[735] E. Dworaczyński, *Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych*, [w:] *Zamki w Karpatach*, red. J. Gancarski, Krosno 2014, s. 155; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 439-440.

[736] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 461.

[737] S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca* …, s. 14-15, 25-26.

[738] *Idem, Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 249-250; *idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim* …, s. 315-328.

[739] Zob.: P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 98; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62-63; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej*…, s. 103-104; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 76-77; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji*, [w:] *II Forum Architectura Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 287-288; T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt...*, s. 166-167.

chowy[740]. Analizy porównawcze oraz kwerenda wyników badań archeologicznych przeprowadzone przez autora rozprawy umożliwiły wydzielenie kolejnych warowni z wieżami cylindrycznymi, które zakwalifikować trzeba jako domniemane fundacje Wacława II. Wśród nich należy wymienić: Kazimierz Dolny, Golesz w Krajowicach, Rabsztyn. Warto zatem szczegółowo omówić tę grupę warowni, stanowiącą charakterystyczny element rządów Przemyślidy w Małopolsce.

W 1291 roku Wacław II wykorzystując metody dyplomatyczne, akcje zbrojne oraz korzystając z zaproszenia możnych objął władzę w ziemi krakowskiej. Rok później na czele armii ruszył wpierw do Krakowa, a następnie planował uderzenie na ziemię sandomierską, opanowaną przez Władysława Łokietka. Książe kujawski jednak z uwagi na znaczną przewagę sił czeskich opuścił Sandomierz i wycofał się do Sieradza. Ostatecznie Łokietek zmuszony był do poddania się i złożenia hołdu lennego Wacławowi. Przemyślida niepodzielne tryumfował stając się panem całej Małopolski[741]. Zdobywał władzę nad dzielnicą dobrze zorganizowaną, ludną i rozwiniętą gospodarczo, w dodatku na jej terenie funkcjonowała gęsta sieć szlaków komunikacyjnych i handlowych, komór celnych oraz miast, lokowanych w dobie panowania poprzednich książąt krakowskich, szczególnie Bolesława Wstydliwego. Wielkim skarbem Małopolski były złoża naturalne, w szczególności sól wydobywana w kopalniach Bochni i Wieliczki, a także ołów, miedź, srebro pozyskiwane w okolicach Olkusza oraz Chęcin[742]. Z drugiej strony ziemie krakowska i sandomierska były mocno rozdrobnione pod kątem własności. Polityka immunitetowa książąt doprowadziła do zmniejszenia się domeny monarszej, kosztem zwiększenia posiadłości prywatnych i kościelnych. Na przykład obszary południowej części ziemi krakowskiej – Sądecczyzna, Nowatorszczyzna czy tereny nad Wisłoką w znacznej części należały do klasztorów (cystersi szczyrzyccy, klaryski starosądeckie, benedyktyni tynieccy), biskupi krakowscy posiadali rozległe terytoria w zachodniej Małopolsce (klucze

[740] Cz. Hadamik, *Nierozwiązany problem – zamek Olsztyn w czasach Kazimierza Wielkiego,* [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego…*, s. 153-174; J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej…*, s. 51-93; A. Rozwałka, *Cylindryczna wieża na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie…*, s. 217-230.

[741] Zagadnienie to omówione zostało szczegółowo w rozdziale nr 3.

[742] Z pozycji bibliograficznych omawiających zagadnienia gospodarczo-społeczne warto wymienić: M. Barański, *Książęta i społeczeństwo wobec zjednoczenia Polski na przełomie XIII i XIV wieku*, [w:] *Polska około 1300…*, s. 9-56; R. Czaja, *Miasta i mieszczaństwo na ziemiach polskich na przełomie XIII/XIV w.*, [w:] *ibidem*, s. 57-72; I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku,* Warszawa 1979, s. 99-223; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w….*, *passim*; *idem, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie…*, *passim*; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne…* cz. II, *passi,*, *idem, Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego…*, s. 49-54; *idem, Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego… Część II*, s. 47-63; J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego,* [w:] *Stanisława Kutrzeby,* t. II, Kraków 1938, s. 381-429; M. Paulewicz, *Chęcińskie górnictwo kruszcowe (XIV do poł. XVII wieku)…*, *passim*; D. Rozmusz, *Wczesnośredniowieczne zagłębie hutnictwa srebra i ołowiu na obszarach obecnego pogranicza Górnego Śląska i Małopolski (2 połowa XI – XII/XIII w.)*, Kraków 2014; S. Trawkowski, *Przemiany społeczne i gospodarcze w XII-XIII wieku*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona…*, s. 62-118.

sławkowski i lipowiecki) oraz ziemi sandomierskiej (obszary skupione wokół Kielc, Iłży i Tarczka). Istniały wreszcie spore włości najpotężniejszych rodów możnowładczych (np. Bogoriów, Gryfitów, Lisów) i rozdrobniona własność mniejszego rycerstwa.

Osobną problematykę stanowi budownictwo obronne Małopolski przed objęciem rządów przez Wacława II w Krakowie. Sprawa ta nie będzie w tym miejscu szczegółowo omawiana, warto jednak zwrócić uwagę na kilka faktów. Przede wszystkim budownictwo warowne w Małopolsce przez 1291 rokiem było nieporównywalnie skromniejsze niż w Czechach czy też na Śląsku. Murowanych, kamiennych zamków było niewiele, nadal dominowało budownictwo drewniano-ziemne. Wyjątek stanowił przede wszystkim zamek Pieniny wybudowany z inicjatywy księżnej Kingi w ostatniej ćwierci XIII stulecia w masywie Trzech Koron i służący jako refugium przed najazdem tatarskim[743] oraz rezydencja biskupów krakowskich w Sławkowie, której budowę rozpoczął w latach 80. XIII stulecia Paweł z Przemankowa[744]. W znacznej większości dominowało jednak budownictwo drewniano-ziemne, ewentualnie z pojedynczymi elementami murowanymi (np. wieża mieszkalna). W grupie tej wymienić można chociażby wzniesione w czasie walk pomiędzy Henrykiem Brodatym z Konradem Mazowieckim zamki Skała, Wyszogród, Międzyborze oraz Lelów[745], czy też niektóre obiekty zbudowane z inicjatywy klasztorów (np. Wronin nad Dunajcem)[746]. Stołeczna siedziba książęca na Wawelu nadal jednak posiadała w tym czasie drewniano-ziemne fortyfikacje wzniesione w 1265 roku przez Bolesława Wstydliwego. Jedynymi typowo obronnym elementem był XII-wieczny czworoboczny stołp istniejący w rejonie późniejszej Kurzej Stopy[747]. Także i druga najważniejsza siedziba książęca w Małopolsce, gród w Sandomierzu posiadał umocnienia w typie fos i wałów[748]. Należy jednak zaznaczyć, że żaden z zamków ówczesnej Małopolski nie posiadał cylindrycznych wież obronnych w typie bergfriedu. Ich pojawienie się powiązać należy bezpośrednio z panowaniem Wacława II.

Omawianie tej grupy warowni zacząć należy od dorzecza górnego Dunajca i Popradu, gdzie z inicjatywy czeskiego monarchy wzniesiono zamki w Czorsztynie i Rytrze. Po opanowaniu ziemi krakowskiej Wacław w południowej jej części, Sądecczyźnie, zetknął się z sil-

[743] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 252; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 53-54.
[744] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 459; J. Pierzak, *Najdawniejsze dzieje*…, s. 61-75.
[745] Na temat tych warowni zob.: S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 48-51 (tam starsza literatura).
[746] Ibidem, s. 54-55; *idem, Zamek Wronin odnaleziony*, „Prace Pienińskie", t. 24, 2014, s. 155-161.
[747] J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, t. IV, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejewska, Rzeszów 2018, s. 273-274; D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa* „Studia nad dawną Polską" t. 5, 2017, s. 87-95; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 51-58.
[748] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 446.

nym władztwem klasztoru klarysek starosądeckich i księżnej Kingi. Sprawą stosunków pomiędzy wdową po Bolesławie Wstydliwym a władcą czeskim zajął się już kilkadziesiąt lat temu Czesław Deptuła, pewnych informacji dostarczają także prace Marka Barańskiego oraz Anny Rutkowskiej-Płachcińskiej[749]. Z ustaleń powyższych badaczy wynika, że relacje pomiędzy Przemyślidą a Kingą nie układały się źle, aczkolwiek sam klasztor mógł ucierpieć wskutek prowadzonych działań wojennych, ponadto obudzić się mogły wówczas czynniki niechętne klaryskom, wśród których byli zapewne przedstawiciele mieszczan starosądeckich lub miejscowego rycerstwa, zazdrośnie patrzących na wzrost wpływów i rozrost terytorialny władztwa klasztornego[750]. Echem tych wydarzeń jest opowieść o budowie zamku Lemiesz i ataku na Kingę, zawarta w jej żywocie[751]. Z drugiej strony sam Wacław nie mógł być pewien jak zachowa się stara księżna i klaryski, chociażby wobec ewentualnej pomocy węgierskiej dla Łokietka. Z tego też powodu nowy władca musiał zaznaczyć swoją obecność, np. poprzez budowę Lemiesza (obiekt ten szczegółowo omówiony zostanie w innym miejscu). Czeski monarcha pragnął także zapewniania, że po śmierci Kingi sukcesję na Sądecczyźnie obejmie jego ciotka Gryfina, wdowa po Leszku Czarnym, przebywająca w ten czas w Pradze. Samo przejęcie roli „Pani Sądeckiej" przez Gryfinę potwierdzone było już z pewnością wcześniej, być może jeszcze za życia księcia Leszka, aczkolwiek wydarzenia wojenne z lat 1288-1291 mogły utrudnić ten proces[752]. M. Barański sądził, że Kinga przed śmiercią mogła być spokojna wiedząc, że klasztor oraz podległe mu obszary przekazane w zarząd Gryfinie, będą pod opieką Wacława[753].

Rzeczywiście po śmierci Kingi w połowie 1292 roku Przemyślida zezwolił przejąć władzę Gryfinie oraz potwierdził akt fundacji klasztoru[754]. Objęcie Sądecczyzny przez jego ciotkę było mu na rękę, ponieważ oboje ściśle ze sobą współpracowali, co umożliwiło Wacławowi na realizację planu reorganizacji domeny monarszej. Wykorzystując swoje uprawnienia przejął komory celne w Rytrze i Czorsztynie wraz z dochodami, a w przypadku tej drugiej zajął także pobliski zamek Wronin. Ponadto lokował Nowy Sącz do którego skierował główne gościńce i gdzie umieścił komorę celną, wcześniej działającą w Starym Sączu. Dominująca po-

[749] M. Barański, *Dominium sądeckie*…, s. 65-68, 105-110; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 103-119; *idem, Nad rekonstrukcją dziejów regionu czorsztyńskiego*…, 1997, s. 21-35; *idem, „Dominae Sandecenses" XIV wieku*…, s. 82-83; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, *passim*.
[750] Zob.: Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 104-105.
[751] *Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae cracoviensis*, [w:] MPH IV, s. 717.
[752] M. Barański, *Dominium sądeckie*…, s. 102-107; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 103-105; K. Dziwik, *Sądeczyzna wczesnośredniowieczna (do końca XIII wieku) w świetle źródeł i dotychczasowego stanu badań*, RS, t. III, 1957, s. 333.
[753] M. Barański, *Dominium sądeckie*…, s. 107-111.
[754] KDM II, nr 521.

zycja władcy widoczna jest także poprzez próbę przeniesienia klasztoru do nowo lokowanego miasta, co ostatecznie się jednak nie udało[755].

Gryfina z pewnością ułatwiała Wacławowi realizację celów, jednak sama kontynuowała działalność gospodarczą Kingi. Król czeski także był hojny czyniąc klasztorowi nadania i zezwalając na kolonizację[756]. Jednak, jak już wyżej zostało napisane, nie mógł sobie pozwolić na tak duże i zbyt samodzielne władztwo klarysek szczególnie, że były to obszary przygraniczne, toteż ze względów strategicznych i ekonomicznych rozpoczął ich umacnianie.

Zapewne po śmierci Kingi oddziały czeskie na stałe obsadziły wzniesiony w latach 80. XIII wieku zamek Wronin (nr kat. 9)[757]. Genezę tego założenia przedstawili w literaturze Cz. Deptuła, S. Kołodziejski oraz autor rozprawy[758]. Pierwotny obiekt składający się z drewniano-ziemnych umocnień i drewnianej zabudowy mieszkalno-gospodarczej zajmował najwyższą partie wzgórza. W tym czasie funkcjonowało także podzamcze, otoczone wałem obronnym i zajmujące obszar późniejszego zamku dolnego. Na relikty drewniano-ziemnych umocnień natrafiono już w latach 60. XX wieku[759], kolejne ślady odkryto w 2014 roku w zachod-

[755] A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 132-133.

[756] KDM II, nr 536; Por. M. Barański, *Dominium sądeckie*…, s. 106-107; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 109-115; *idem, „Dominae Sandecenses" XIV wieku*…, s. 82-83.

[757] Problematyka lokalizacji zamku Wronin oraz identyfikacji go z Czorsztynem od dawna budziła zainteresowanie wielu badaczy. Pierwszym który uważał, że zamek Wronin to po prostu wcześniejsza nazwa Czorsztyna był Kazimierz Dobrowolski (*Najstarsze osadnictwo Podhala*, „Badania z dziejów społecznych i gospodarczych", nr 20, Lwów 1935, s. 12-13, przypis 39). Helena Langerówna (*op. cit.*, s. 32-34) wcześniej sugerowała, że reliktów Wronina należy doszukiwać się na Górze Wdżar, na pograniczu Krośnicy i Kluszkowiec. Jeszcze inne miejsce wskazywała Z. Leszczyńska-Skrętowa (*Czorsztyn*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 3, s. 474), która widziała obiekt ten na wzgórzu Wronina, sąsiadującym z zamczyskiem czorsztyńskim. Do sprawy tej odniósł się także M. Barański (*Dominium sądeckie*…, s. 65), który wyraźnie rozgraniczył oba założenia, twierdząc, że Wronin zbudowały klaryski, obok niego funkcjonował jednak królewski Czorsztyn. Kwestię identyfikację Wronina z Czorsztynem wyjaśnili jednak dopiero Cz. Deptuła (*Czorsztyn czyli Wronin*… ,s . 20-33) oraz S. Kołodziejski (*Rezultaty wstępnych badań weryfikacyjnych średniowiecznych założeń obronnych w Pieninach,* RS, t. XIX, 1988-1990, s. 258-260; *idem, Czorsztyn czyli Wronin,* TK, t. II, 1995, s. 178-180; *idem Zamek Wronin odnaleziony*…, s. 155-161).

[758] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, *passim*; *idem, Geneza zamku czorsztyńskiego i jego roli w regionie Pienin – legendy, domysły, fakty*, „Prace Pienińskie", t. 7, 1995, s. 4-14; P. Kocańda, *Geneza powstania pierwszych zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 16-23; S. Kołodziejski, *Rezultaty wstępnych badań weryfikacyjnych*…, s. 258-260; *idem, Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 178-180.

[759] Wspominają o tym ówcześni badacze obiektu (A. Żaki, S. Dobrzański, A. Grygorowicz, *Zamczysko w Czorsztynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1965-1967,* Spraw. PAN, t. XI, z. 1, 1968, s. 632; J. Dobrzański, *Ku początkom zamków w Karpatach Polskich (Szaflary i Czorsztyn w Kotlinie Nowotarskiej)*, AAC, t. XI, z. 1, 1969, s. 32), którzy piszą, że na pozostałości wałów natrafiono w szurfach geologicznych zlokalizowanych na południowo-zachodniej krawędzi zamku dolnego. Żaki nie był w stanie jasno określić chronologii tych konstrukcji, uważał jednak, że mogą one pochodzić z warowni poprzedzającej zamek murowany. Podobnie sądzi Dobrzański, mimo tego ostatecznie datował je na XVII stulecie. Na warstwy spalenizny, które interpretować można jako pozostałości po wałach natrafiono również w trakcie badań w 2018 roku. Odkryto je w północnej części założenia po zewnętrznej części muru obwodowego (wykopy 1 i 6, 10) oraz wewnętrznej (wykop 7). Badający wówczas zamek D. Gazda nie podaje jednak zdecydowanej interpretacji tych warstw (D. Gazda, *Pienińska Misja Archeologiczna. Sprawozdanie z badań zamku Dolnego w Czorsztynie, lato 2018 r.*, „Pieniny-Przyroda i Człowiek", t. 15, 2018, s. 225-241).

niej części zamku dolnego[760]. Wzniesiony przez Kingę obiekt pełnił przede wszystkim funkcje ochronne w stosunku do pogranicza polsko-węgierskiego i biegnących tamtędy szlaków komunikacyjno-handlowych. Jednocześnie hamował podstępujące od strony Spisza osadnictwo węgierskie oraz stanowił centrum administracyjne regionu pienińskiego, stymulując jednocześnie akcję kolonizacyjną klarysek[761]. Po opanowaniu zamku Wacław przystąpił do modernizacji warowni, wprowadzając pierwsze murowane elementy. Centralnym punktem rozbudowywanego wówczas założenia była cylindryczna kamienna wieża obronna. Jej relikty odkryto na obszarze zamku średniego w 1997 roku. Na większości swojego obwodu zachowała się do wysokości 1 m (ryc. 22), jedynie od strony zewnętrznej, istnieje do dzisiaj większy fragment lica o wysokości 4-5 m (utopiony w murach zewnętrznych zamku średniego, ryc. 21). Wybudowano ją poniżej kulminacji wzgórza, w obrębie drewniano-ziemnych umocnień, dzięki czemu wzmacniała bramę wjazdową. Średnica budowli wynosiła 10 m, przy grubości murów dochodzących do 3,5 m. Wewnątrz funkcjonowało pomieszczenie o średnicy 3 m. Mury wieży zbudowano z miejscowego, nieobrobionego wapienia krynoidowego, posiadającego charakterystyczną czerwonawą barwę, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Kamień układany był warstwowo, na płasko z poziomami wyrównawczymi występującymi co 80 cm[762].

[760] C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski, *op. cit.*, s. 205-206.
[761] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 75-77; P. Kocańda, *Geneza powstania pierwszych zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 18.
[762] W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zamek w Czorsztynie. Badania historyczno-architektoniczne*, Kraków 1996, mps. w archiwum Pienińskiego Parku Narodowego, s. 16-17; *eidem, Historia i stan dzisiejszy zamku w Czorsztynie*, „Pieniny. Przyroda i Człowiek", t. 8, 2003, s. 109; P. Stępień, *Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku narodowym*, „Ochrona Zabytków", z. 1, 2005, s. 6. Niestety dokumentacja z badań archeologicznych prowadzonych w 1997 roku przez Adama Szybowicza jest obecnie niedostępna.

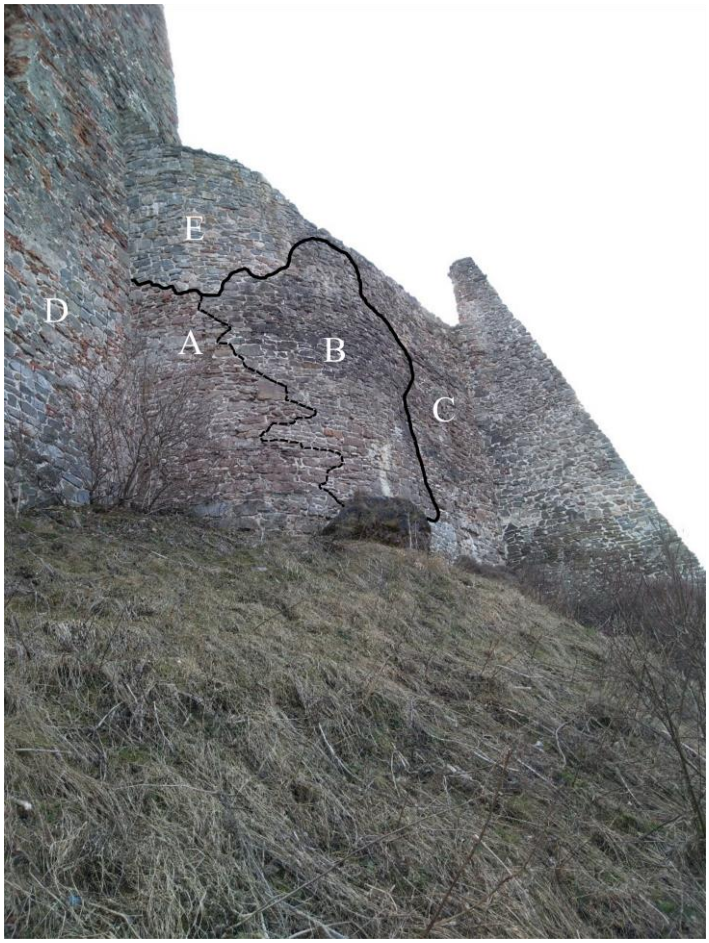

Ryc. 21. Zamek w Czorsztynie – widok na zewnętrzne lico okrągłej wieży z końca XIII w. Rozwarstwienie: A/B – oryginalne lico wieży cylindrycznej; C – lico murów obwodowych zamku średniego; D – baszta Baranowskiego; E – fragment zrekonstruowany (fot. i oprac. P. Kocańda 2019)

Ryc. 22. Relikty wieży cylindrycznej zamku w Czorsztynie zachowane w obrębie zabudowy zamku średniego (fot. P. Kocańda 2019)

Kwestia chronologii wieży nie budziła w literaturze większych zastrzeżeń. Pomimo braku dokumentacji i zabytków z badań prowadzonych w 1997 roku jesteśmy w stanie dosyć dokładnie określić czas powstania wieży na koniec XIII lub przełom XIII i XIV wieku. Powodem tego są wyniki eksploracji archeologicznych realizowanych w ostatnich latach. W 2016 roku niewielki wykop przy północnej ścianie wieży otworzyli C. Buśko, S. Kołodziejski i W. Głowa. Eksplorację prowadzono wówczas do głębokości 110 cm, nie odsłonięto jednak stopy fundamentu oraz calca. Odkryto jednak warstwę datowaną na podstawie materiału ceramicznego na początek XIV stulecia[763]. W maju 2020 roku wykop ten został ponownie wyeksplorowany i znacznie poszerzony. Stwierdzono wówczas, że fundamenty w tym miejscu posadowione zostały pomiędzy dwoma występami skalnymi, które uprzednio zostały odpowiednio przygotowane i skute. Pomiędzy stopą fundamentową a skałą macierzystą, wystąpiła niewielka warstwa gliny barwy brązowej, wymieszana z grudkami zaprawy i węgielkami, która służyła zapewne jako wyrównanie zagłębień skalnych. Analogiczną rolę pełnić mogły umiejscowione pod fundamentem okrągłe kamienie otoczakowe, tzw. dunajcówki. Prace badawcze prowadzono do głębokości 2,10 m od współczesnego poziomu gruntu. Wysokość dolnej partii fundamentowej wynosiła 76 cm natomiast całość, licząc od widocznej do dziś odsadzki, 1,6 m. Odkryte fragmenty muru zbudowane były z łamanego kamienia (wapień krynoidowy o barwie czerwonej oraz białej) o różnej wielkości (dominują podłużne, czworoboczne bloki), łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Surowiec do budowy wieży pozyskiwano najpewniej z najbliższego otoczenia zamku. Fragmenty naczyń ceramicznych pozyskanych z najniższych warstw stratygraficznych, szczególnie tych pod fundamentem budowli, datować należy na końcówkę XIII stulecia[764]. Wyniki najnowszych eksploracji potwierdzają zatem ustalenia S. Kołodziejskiego, iż to właśnie Wacław II wzniósł kamienną wieżę[765]. Niestety w trakcie prac nie odkryto żadnych innych reliktów, które towarzyszyły bergfriedowi (np. umocnień drewniano-ziemnych[766]).

[763] C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski, *op. cit.*, s. 206.
[764] Badania prowadzili D. Gazda i P. Kocańda. Sprawozdania z opisywanych prac w przygotowaniu.
[765] S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 317-318.
[766] Na istnienie takich umocnień wskazują informacje przekazane nam przez P. Stępnia, który w jednym ze swoich tekstów podał: *W warstwach archeologicznych najstarszą fazę obiekt z 3. ćw. XIII w. wyznaczają resztki drewnianych budowli lub obwarowań, znalezione m. in. pod fundamentami wieży-słupa* (P. Stępień, *Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku*…, s. 6).

Ryc. 23. Fundamenty wieży cylindrycznej zamku czorsztyńskiego odsłonięte w trakcie prac z 2020 roku (fot. P. Kocańda 2020)

Chronologię wieży-słupa zamku czorsztyńskiego oraz jej fundatora w osobie czeskiego monarchy przyjmuje znaczna część badaczy[767]. Z dużym prawdopodobieństwem należy przypuszczać, że wkrótce po zbudowaniu wieży rozpoczęto również wymianę drewniano-ziemnych umocnień zamku górnego i średniego na kamienne mury obronne. O etapowości w budowie obu elementów świadczą styki murów z wieżą, czytelne w części północnej i północno-zachodniej, gdzie mury obwodowe ściśle przylegają do lica stołpu[768]. Budowę kamiennego obwodu rozpoczęto najpewniej od zamku średniego, „wyciągając" linię murów od

[767] C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski, *op. cit*., s. 200; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 98; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 146-158; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62-63; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 103-104; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 37-38; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 76; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011, s. 129-130; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 287-288; P. Stępień, *Zamek w Czorsztynie*, „Renowacje", nr 4, 1999, s. 26; *idem, Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku*…, s. 6-7; T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 166-167.

[768] W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zamek w Czorsztynie. Badania historyczno-architektoniczne*…, s. 16-17.

wieży w kierunku wschodnim i południowo-zachodnim, umacniając najpierw przejazd bramny i zamek średni. W następnej kolejności otoczono zamek górny. Funkcje gospodarcze spełniało w tym czasie opasane wałami podzamcze. Taką chronologię murów obwodowych zamku czorsztyńskiego przyjmują także historycy architektury[769] oraz archeolodzy badający tę część założenia w latach 70[770].

Zamek Czorsztyn w czasach Wacława II składał się zatem z cylindrycznej wieży obronnej, ulokowanej w północno-wschodniej części zamku właściwego (obejmującego zamek średni i górny), pierwotnie obwiedzione drewniano-ziemnym wałem, który następnie zamieniono na kamienny obwód obronny. Dodatkowo funkcjonowało niewielkie podzamcze, otoczone ziemnymi fortyfikacjami, których przebieg pokrywa się zapewne z późniejszymi kamiennymi murami. Należałoby zatem wydzielić dwie fazy budowlane zamku z tego okresu (ryc. 24-25). Faza pierwsza dotyczyłaby budowy wieży w obrębie fortyfikacji z nietrwałych materiałów, druga natomiast powstania kamiennych murów obwodowych. Niewykluczone, że ta druga, którą tylko teoretycznie zamknąć możemy w przedziale lat 1300-1333, rozpoczęta została za czasów Wacława, a kontynuowana jeszcze w okresie rządów Łokietka i Kazimierza Wielkiego.

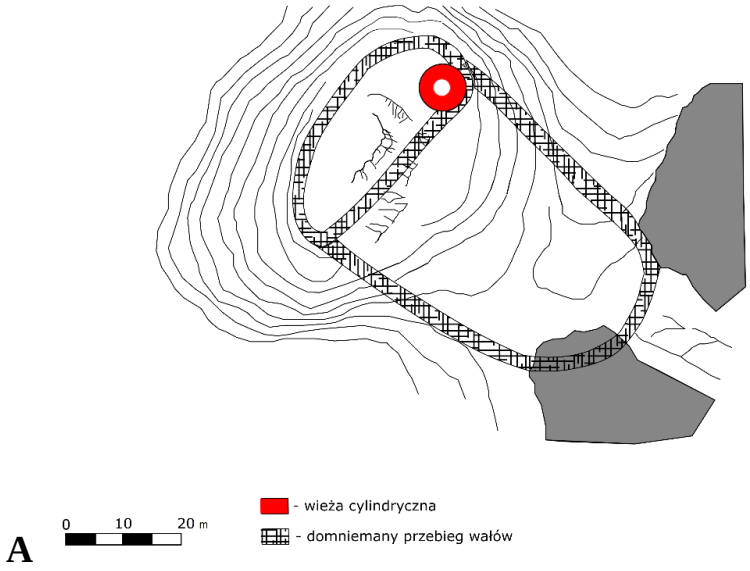

[769] Zob.: *eidem*, *Historia i stan dzisiejszy zamku w Czorsztynie*…, s. 107-108.
[770] L. Lakwaj, *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 2. V. do 31. X. 1974 r.*, Kraków 1975, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy, s. 18.

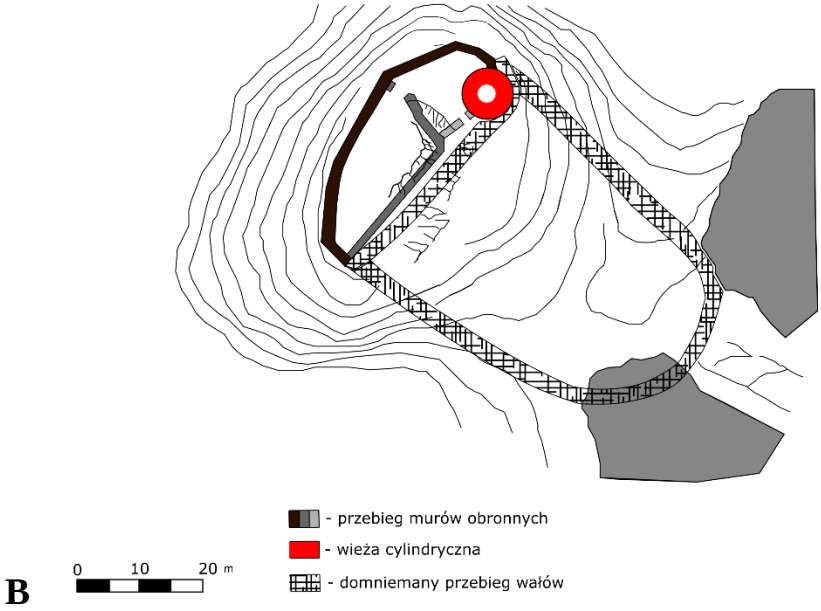

Ryc. 24. Zamek Wronin w Czorsztynie – próba rekonstrukcji pierwotnego założenia. Koncepcja nr 1. A - stan na koniec XIII wieku (zamek z wieżą cylindryczną i drewniano-ziemnymi umocnieniami); B - stan na około 1305 rok (zamek z wieżą i murami kamiennymi otaczającymi zamek górny i średni, oprac. P. Kocańda 2018).

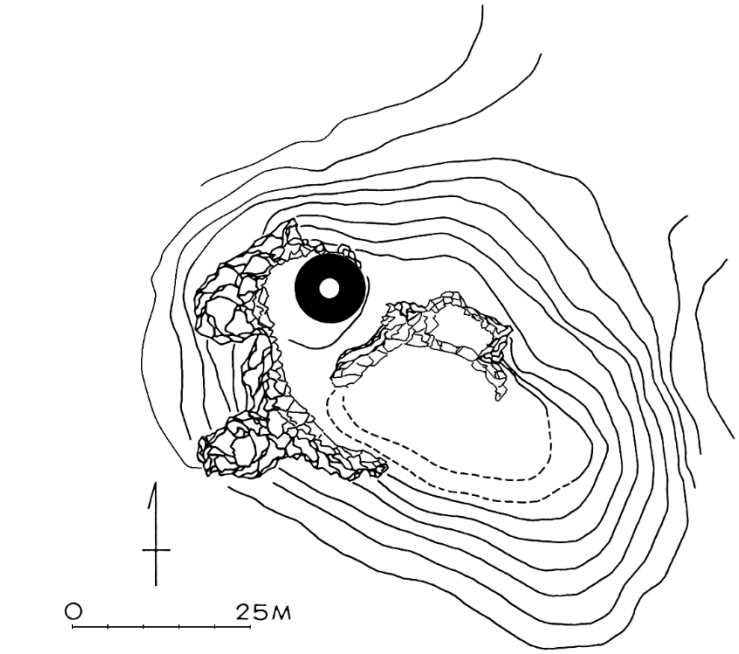

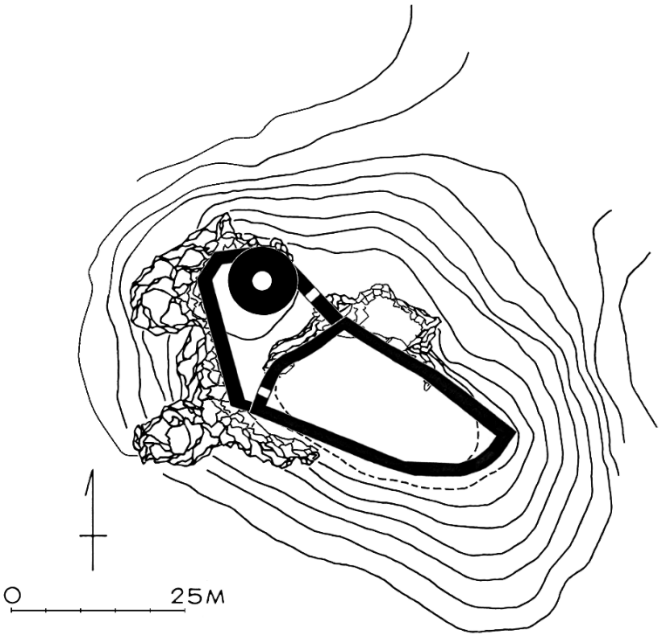

Ryc. 25. Zamek Wronin w Czorsztynie – próba odtworzenia wyglądu górnej części założenia. Koncepcja nr 2. A - stan z końca XIII w.; B – stan na ok. 1305 r., (oprac. W. Harko, P. Kocańda 2019)

Zamek Wronin zapewne już w dobie rządów czeskich został przemianowany na Czorsztyn, co bardzo sensownie wyłożył Cz. Deptuła tłumacząc, że nazwa Wronin byłaby trudna do wymienienia dla wojsk składających się głównie z Niemców i Czechów, dlatego też zniemczono nazwę na Czornsteyen – *Schorstein*[771]. Po raz pierwszy w źródłach pisanych pod tą nazwą obiekt pojawia się w 1348 roku w dokumencie lokacyjnym Krościenka nad Dunajcem[772], jednakże sam zamek wymieniony jest znacznie wcześniej, bo w aktcie lokacyjnym wsi Kluszkowce wystawionym przez ksienię Stronisławę w 1320 roku. Sam akt odnosi się jednak do stanu z 1306/1307, ponieważ w akcie jest mowa o 13 latach wolnizny[773]. Zamek czorsztyński był dla Wacława II niezwykle ważny, ponieważ strzegł kluczowego przejścia na Węgry, zabezpieczając je przed ewentualnym atakiem ze strony sojuszników Łokietka. Funkcja ta, szczególnie istotna w okresie od 1291 do 1301, dopiero po opanowaniu Węgier i osadzeniu tam jego syna, mogła ulec osłabieniu, ponieważ granica była już bezpieczna. Znaczenia nabrał ponownie w 1304 roku, kiedy to z powodu kryzysu w monarchii Przemyślidów, Łokietek przy wsparciu Węgrów ruszył dolinami Popradu i Dunajca w kierunku ziemi san-

[771] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 26-27, 108.
[772] Prochaska, Materiały, nr 12.
[773] KDM I, nr 579.

domierskiej[774]. Po upadku rządów czeskich zamek został przejęty przez stronników księcia kujawskiego.

Drugą warownią wzniesioną przez Wacława na obszarach wcześniej przynależnych do klarysek było Rytro (nr kat. 39), jednakże w przeciwieństwie do Czorsztyna, obiekt ten zbudowany został od podstaw przez czeskiego monarchę. Pierwsza wzmianka o zamku ryterskim pochodzi z 1312 roku z dokumentu wystawionego przez Władysława Łokietka, w którym przywraca on klaryskom prawa poboru cła w komorze przy *castrum Ritter*[775]. Prowadzone przez wiele lat badania archeologiczne dowiodły, że początki zamku sięgają końca XIII stulecia[776]. Zbudowano go na wysokim wzgórzu (463 m n.p.m.), położonym na prawym brzegu Popradu. Z Wacławem II powiązać należy pierwszą fazę warowni, kiedy to wzniesiono cylindryczną wieżę obronną, ulokowaną w północnej części założenia, na kulminacji wzgórza. Zbudowano ją z miejscowego, starannie obrobionego piaskowca, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Zewnętrzna średnica budowli wynosiła 9,5 m, wewnętrzna natomiast 2,40-2,60 m. Grubość murów dochodziła do ponad 3,20 m. Wieżę otaczały drewniano-ziemne umocnienia w postaci wału lub palisady. Na podstawie prowadzonych przez E. Dworaczyńskiego badań przyjąć należy, że ówczesny zamek obejmował teren o około 8 m mniejszy. Brama, jak uważa badacz, znajdowała się po stronie południowo-zachodniej[777].

Ryc. 26 . Wieża cylindryczna na zamku w Rytrze (fot. P. Kocańda 2018)

[774] *Rocznik krakowski*, [w:] MPH II, s. 853; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; E. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka…,* s. 300-311; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 73.
[775] KDM II, nr 557.
[776] E. Dworaczyński, *Zamek Rytro w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*…, s. 53-66; *idem, Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych*…, s. 143-157; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 439-441.
[777] E. Dworaczyński, *Zamek Rytro w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*…, s. 64; *idem, Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych*…, s. 153-155; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 439-440.

W niedługim czasie rozpoczęto także modernizację obwodu obronnego, poprzez stopniową wymianę drewniano-ziemnych umocnień na mury kamienne. Prace badawcze dowiodły, iż sposób połączenia murów kurtynowych ze stołpem wskazuje na pewną różnicę czasową. Na tej podstawie sądzić można, iż modernizacją obwodu obronnego rozpoczęto jeszcze za czasów Wacława. Inwestycji tej jednak nie ukończono do 1305 roku, dlatego też kontynuowano ją w kolejnych latach. Świadczą o tym pionowe dylatacje w murach odkryte w trakcie badań, które potwierdzają, że obwód powstawał w kilku etapach (zob. ryc. 26 A-C)[778]. W literaturze przedmiotu pogląd, że zamek z wieżą wybudował w końcu XIII stulecia Wacław II zdaje się być już zaakceptowany[779].

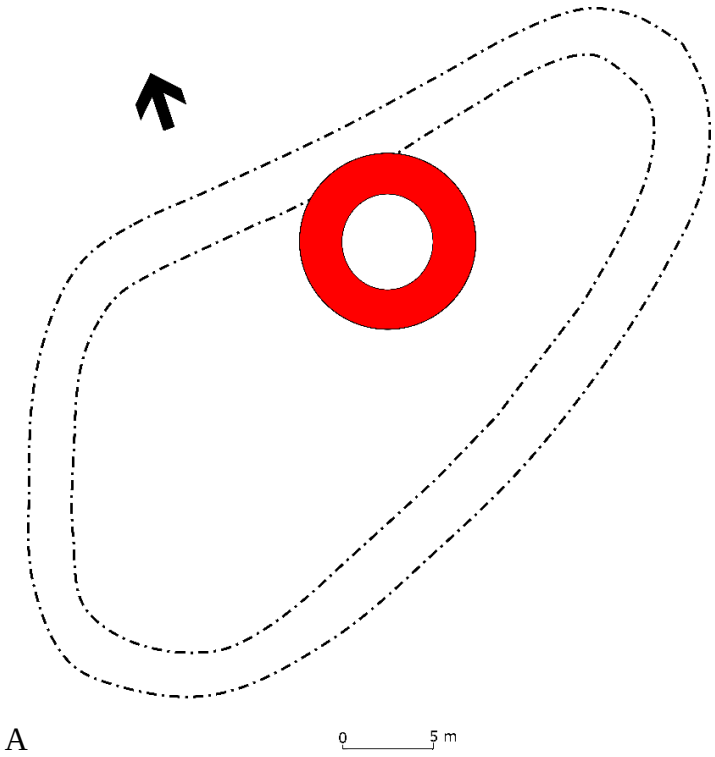

[778] E. Dworaczyński, *Zamek Rytro w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*…, s. 64-65; *idem, Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych*…, s. 153-155.
[779] T. Chrzanowski, M. Kornecki, *op. cit.*, s. 67-68; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 259; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 98; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 146-158; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62-63; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 103-104; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 37-38; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 76; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 172; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 287-288.

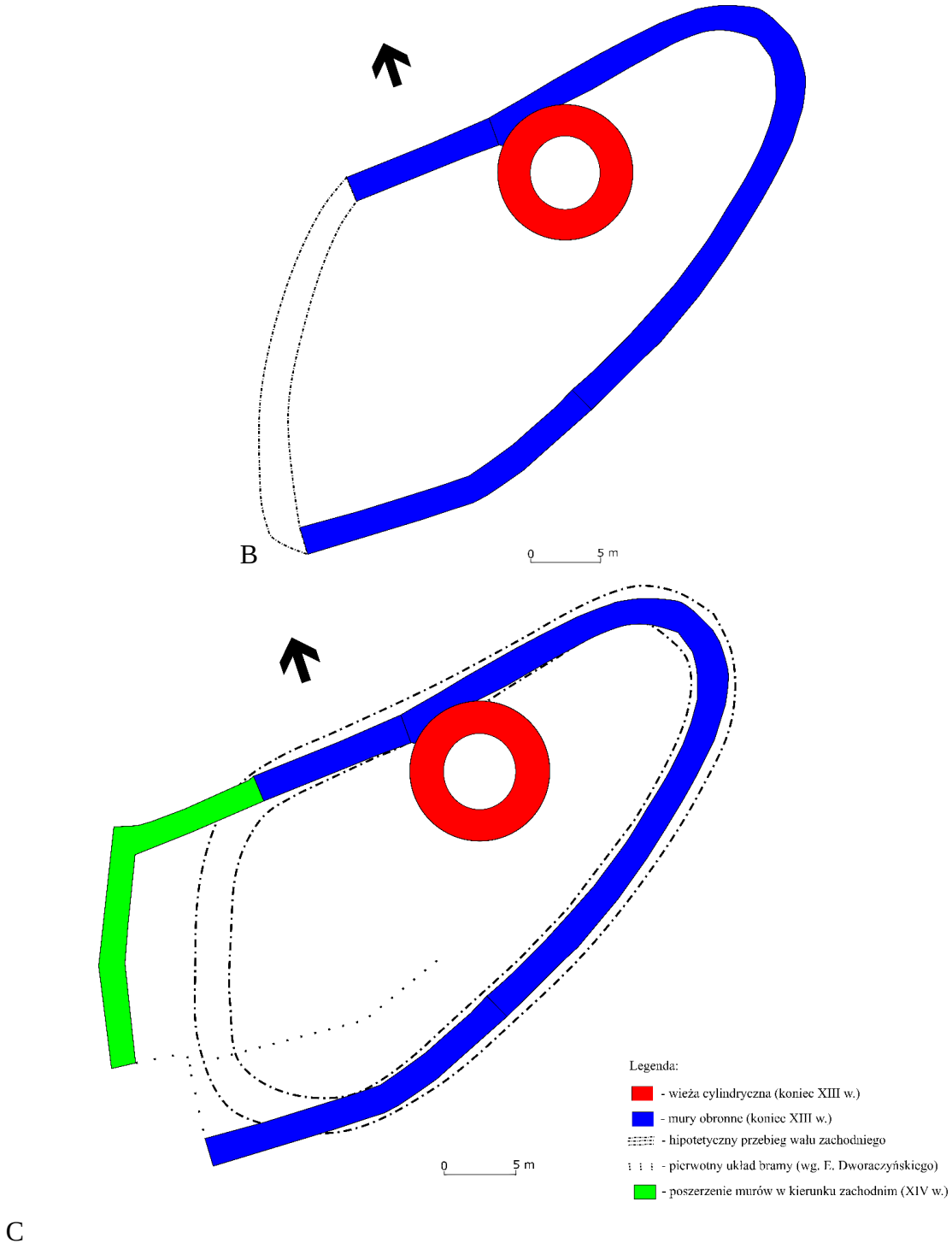

Ryc. 26. Zamek w Rytrze – rekonstrukcja przekształceń zamku od końca XIII do poł. XIV wieku (a – b – stan na koniec XIII w.; c – stan na poł. XIV w., oprac. E. Dworaczyński 2014, uzupełniania P. Kocańda)

Zamek w Rytrze swą pierwotną formą był bardzo podobny do omawianego wcześniej Czorsztyna. Oba układem przestrzennym dopasowane były do wyglądu wzgórza, którego przestrzeń zamknięto murami, a jedynym aktywnym elementem obrony była cylindryczna

wieża. Strzegł ważnego przejścia granicznego, blokując obcym wojskom dostęp do Sądecczyzny, zabezpieczając jednocześnie komorę celną. Na strażniczy charakter zamku ryterskiego wskazywała już H. Langerówna. Badaczka sugerowała, że umacniał on tutejszą *bronę*, ciągnącą się aż do koryta rzeki Roztoki[780]. Pogląd ten jednak należy zdecydowanie odrzucić, ponieważ system bron w czasach Wacława już nie funkcjonował[781]. Jego upadek nastąpił albo jeszcze w połowie XIII stulecia albo też w jego końcu. Rolę tego urządzenia obronnego przejął wówczas zamek zbudowany przez Wacława. Wymienienie *brony* w dokumentach króla czeskiego z lat 1292 i 1299 można interpretować jako wspomnienie faktu topograficznego lub jej reliktu[782]. Zamek spełniał ważną rolę w polityce granicznej króla czeskiego, zgodzić się należy jednak z Cz. Deptułą, że pod koniec rządów Przemyślida mógł w jakiejś części przywrócić prawo poboru cła klaryskom[783]. W wyniku najazdu Władysława Łokietka zamek zapewne został w 1305 lub w 1306 roku opanowany przez jego sojuszników.

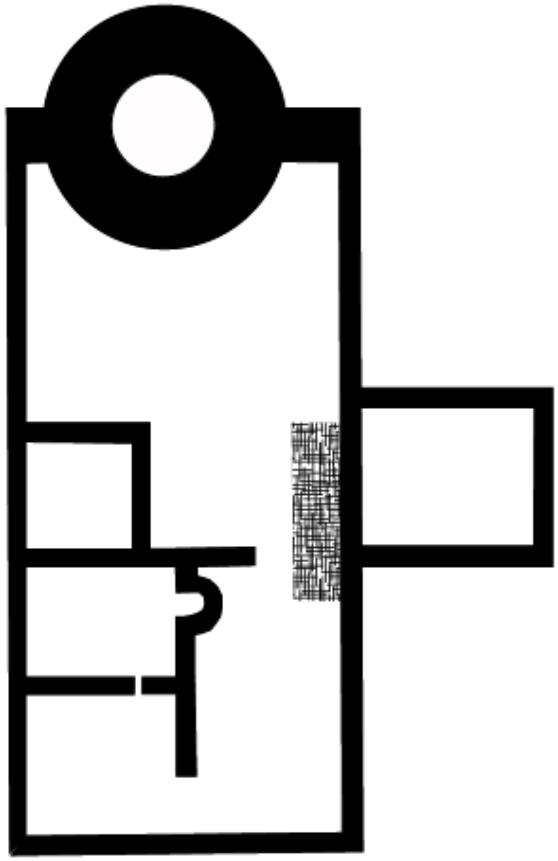

Ryc. 27. Zamek w Bieczu – plan założenia opublikowany przez S. Tomkowicza w 1900 roku

Na wschód od Rytra, pogranicza polsko-węgierskiego oraz polsko-ruskiego strzegł zamek w Bieczu (nr kat. 4), który również wzniesiony został staraniem Wacława czeskiego. Zbudowano go na Górze Zamkowej, zlokalizowanej na południowy zachód od miasta lokacyjnego, na lewym brzegu Ropy, w miejscu starego grodu kasztelańskiego, datowanego na podstawie badań archeologicznych na okres od XI do

[780] H. Langerówna, *op. cit*., s. 30.
[781] Por. J. Laberschek, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*…, s. 464.
[782] Chodzi o dokument lokacyjny Nowego Sącza - *per utramque wartham id est bronam in vulgari, versus Ungariam, ad nullum etiam theloneum teneantur* (KDPol. III, nr 67) oraz akt księżnej Gryfiny z 1299 roku wystawiony dla miasta Nowego Sącza - *preterea portas vtrasque nostre terre ingrediendo et egrediendo dicte hereditatis incole sicut et alie nostre ville censuales eadem guadebunt libertate a thelonej solucione* (KDM I, nr 132).
[783] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 52.

XII/XIII w (ryc. 28)[784]. W przypadku Biecza Wacław miał o tyle ułatwione zadanie, że obszar ten przynależał już od dłuższego czasu do domeny książęcej[785]. Obok grodu bieckiego prężnie rozwijał się ośrodek miejski, lokowany być może jeszcze przez Bolesława Wstydliwego[786].

Układ przestrzenny zamku dostosowano do topografii wzgórza, które od południa, zachodu i wschodu odcięte było stromymi krawędziami. Jedyny dojazd do warowni możliwy był zatem od północy. Wzniesiono go na planie zbliżonym do wydłużonego prostokąta o wymiarach 42 x 20 m. Najważniejszym elementem była cylindryczna wieża obronna o średnicy 10 m i świetle wewnętrznym 3,5 m, postawiona w północno-zachodniej części wzgórza. Relikty wieży odkryto po raz pierwszym w latach 1876-1877, w trakcie amatorskich badań proboszcza bieckiego Tomasza Jaszczora, który o swoim odkryciu poinformował Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej. W Archiwum Narodowym w Krakowie zachowała się bogata korespondencja pomiędzy T. Jaszczorem a Józefem Łepkowskim. Jej lektura pozwala sądzić, że fundamenty wieży zachowane były w bardzo dobrym stanie. Wzniesiono ją z kamienia wapiennego, łamanego w podłużne bloki różnej wielkości i łączono zaprawą (zapewne wapienno-piaskową). Fundamenty obkopano do głębokości niemal 3 m, jednak nie natrafiono na ich stopę. Nie odkryto również żadnych śladów po wejściu, które musiało znajdować się na znacznej wysokości (co najmniej I piętra). Ponadto odkryto szereg innych murów oraz budynków zamkowych. Z badań tych pochodzi szkic przedstawiający odsłonięte wówczas mury, który do dzisiaj stanowi podstawowy rzut założenia[787]. Plan ten opublikował następnie wraz z najważniejszymi informacjami Stanisław Tomkowicz (ryc. 27)[788].

Wieża ponownie odkopana została w 1961 roku przez Antoniego Kunysza z Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, który zweryfikował wymiary oraz rozpoznał chronologię. Na podstawie pozyskanego materiału ceramicznego stwierdził, że budowla powstała w końcu XIII, względnie na przełomie XIII i XIV w.[789]. W 2019 roku autor rozprawy przeprowadził na Górze Zamkowej (ryc. 28) prospekcję powierzchniową połączoną z badaniami elektrooporowymi, elektromagnetycznymi i georadarowymi. Prace te potwierdziły lokalizację stołpu, jego

[784] A. Kunysz, *Badania archeologiczne na terenie Biecza*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961", 1961, s. 12-16; *idem, Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*…, s. 68-69, 73; *idem, Grodziska w województwie rzeszowskim*…, s. 41-43.
[785] Obszary te od księżnej Kingi przejął Leszek Czarny, zob.: P. Żmudzki, *op. cit.*, s. 310 i nast.
[786] F. Kiryk, *Z dziejów miast zachodniej części ziemi bieckiej do r. 1520*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków 1968, s. 103-106; *idem, Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w…*., s. 33-35; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 13-18.
[787] *Akta Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, Archiwum Narodowe w Krakowie, (dalej ANK), oddział III, sygn. sygn. 29/560/2, k. 515-517, 935, 1059-1061.
[788] S. Tomkowicz, *Powiat gorlicki*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. I, Kraków 1900, s. 243-245.
[789] A. Kunysz, *Badania archeologiczne na terenie Biecza*…, s. 12-16; *idem, Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*…, s. 73. Por. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 92.

średnicę, ponadto stwierdzono, że zachowany jest on niemal w całości, przykryty jednak warstwą gruzu o znacznej miąższości (ryc. 29-30). Pozostałe wyniki badań nieinwazyjnych omówione zostały w odrębnej publikacji[790].

Ryc. 28. Góra Zamkowa w Bieczu – widok z lotu ptaka (fot. M. Pisz 2019)

[790] P. Kocańda, *Sprawozdanie z nieinwazyjnych badań archeologicznych prowadzonych na Górze zamkowej w Bieczu oraz w Kobylance w ostatnim kwartale 2019 roku* (autorzy aneksów: B. Rajchel, aneks 1 – badania georadarowe; M. Pisz, aneks 2 – badania geofizyczne), Rzeszów-Warszawa-Krosno 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu, s. 21-22; P. Kocańda *et all.*, *The Castle Hill in Biecz*…, s. 139-163.

Ryc. 29. Biecz – Góra Zamkowa – zarys wieży cylindrycznej uzyskany po badaniach georadarowych (fot. P. Kocańda 2019)

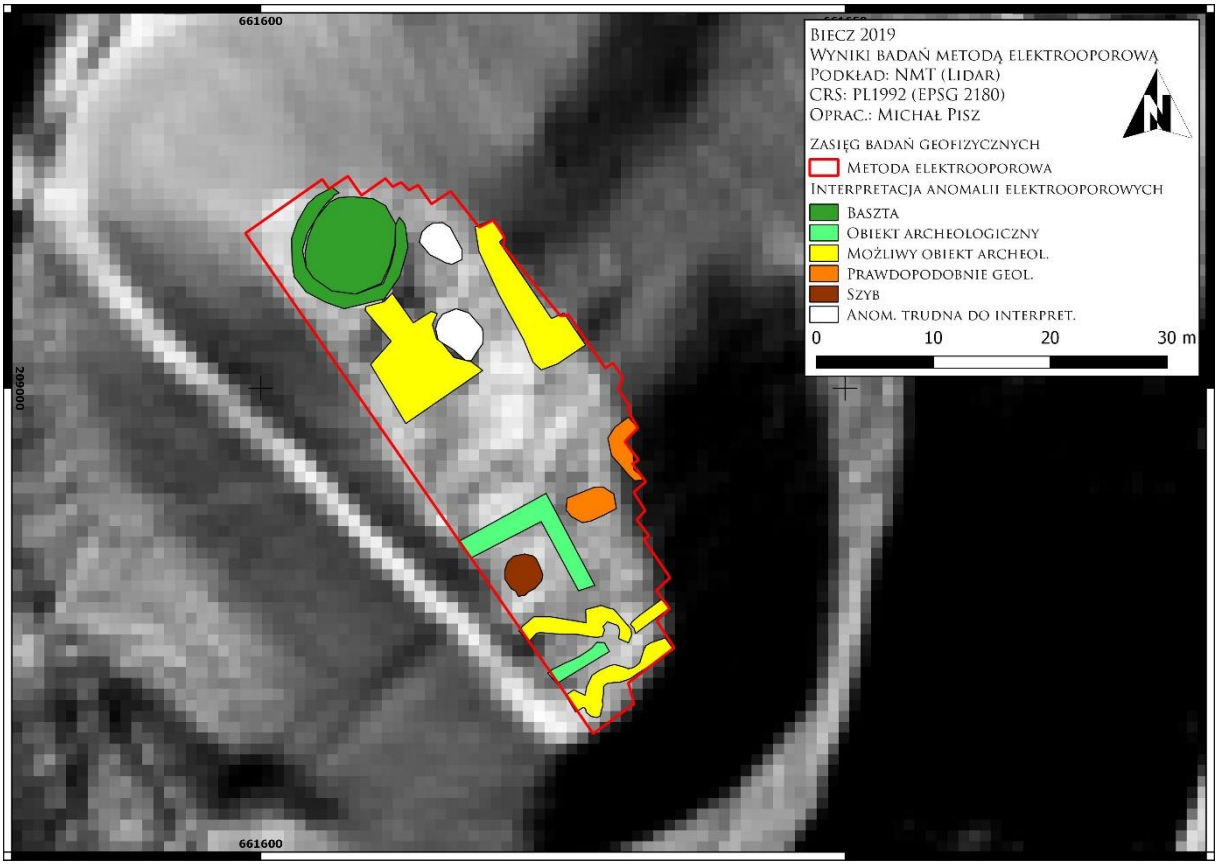

Ryc. 30. Góra Zamkowa w Bieczu – interpretacja wyników badań elektrooporowych (oprac. P. Kocańda, M. Pisz 2019)

Zapewne równocześnie z budową wieży lub po krótkim odstępie czasu, rozpoczęto wznoszenie murów kamiennych, które mogły zastąpić starsze umocnienia drewniano-ziemne. Według B. Guerquina zgrubienie murów przy wieży widoczne na planie zamku z 1877 roku może świadczyć o jednoczasowości obu elementów[791]. Powstawały one z pewnością etapowo i najpewniej ich budowę rozpoczęto od wieży w kierunku północno-zachodnim i północno-wschodnim. Wjazd na zamek prowadził od strony północno-wschodniej przez bramę umieszczoną w grubości murów kurtynowych. Zabudowa wewnętrzna składała się z drewnianych budynków pełniących funkcje mieszkalne i gospodarcze. Dziedziniec wybrukowany był kamieniami rzecznymi pochodzącymi z Ropy. Jego relikty odkryte zostały w trakcie badań A. Kunysza na głębokości 2,60 m. Przylegały bezpośrednio do wieży, co pozwala sądzić, że bruk powstał wspólnie z wieżą[792].

Wczesną chronologię zamku poświadczają nie tylko wyniki rozpoznań wykopaliskowych, ale także źródła pisane, przede wszystkim dokument z 1303. W tymże roku Wacław II nadał zamek biecki wraz ze wszystkimi przynależnościami – *cum castro Byecz cum omnibus suis pertinencijs* biskupowi Janowi Muskacie[793]. Nadanie to stanowiło wynagrodzenie za odstąpioną w 1292 roku wieś Kamienicę, na terenie której lokowano Nowy Sącz[794]. Zamianę pomiędzy władcą Czech i Polski a Muskatą, poświadczają liczne źródła pisane. Przede wszystkimi zeznania świadków zawarte w procesach kanonicznych z lat 1306-1308: kanonika krakowskiego i sandomierskiego Świętosława, plebana będzińskiego Godziwna, kustosza Jarosta i prepozyta Teodoryka[795]. Treść aktu przedstawił również Jan Długosz w swoich *Rocznikach* oraz *Katalogach biskupów krakowskich*[796], ponadto umieszczona została w *Cronice 1202-1377* wydanej przez W. Kętrzyńskiego[797]. Zastanawiać może długi odstęp czasu, wynoszący 11 lat pomiędzy wydaniem dokumentu lokacyjnego Nowego Sącza, a nadaniem Muskacie Biecza. Dziwić może również, że Wacław oddawał biskupowi tak ważny nadgraniczny zamek wraz z przynależnościami. Warto zaznaczyć, że Jan Długosz podał, że nadanie obejmowało także miasto Biecz[798]. Cena ta wydaje się zbyt duża, nawet jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że Kamienica była bogatą i dużą wsią. J. Wyrozumski wyraził swego czasu osąd, że biskup musiał dopłacić dodatkowymi terenami w Krakowie, których Wacław potrzebował przy po-

[791] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 90.
[792] A. Kunysz, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*…, s. 73.
[793] KKK I, nr 111.
[794] KDPol. III, nr 67.
[795] MPV III, nr 121, s. 82, 87, 89, 90.
[796] DHn., ks. 9, s. 25-26; Cat. Crac., s. 408; *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n., t. X/2, s. 184.
[797] *Cronica 1202-1377*, [w:] W. Kętrzyński, *O rocznikach polskich*, RAU, seria 2, t. 9(34), 1897, s. 349.
[798] DHn., ks. 9, s. 26.

szerzaniu miasta i budowie tamtejszych murów miejskich[799]. Hipoteza ta wydaje się mieć mocne podstawy, warto jednak zastanowić się nad inną możliwością. Autor rozprawy sądzi, że Wacław II mógł Muskacie nadać tylko zamek, podczas gdy miasto wciąż należało do władcy. W tym drugim, co zostanie przedstawione niżej, budowano wówczas mury miejskie i być może dwór królewski. Muskata nie utrzymał zamku bieckiego zbyt długo, ponieważ puścił go w dzierżawę mnichom tynieckim (opatowi Michałowi lub jego poprzednikowi Maciejowi)[800]. Klasztor nie poradził sobie jednak z zadaniem obrony warowni, ponieważ jeszcze w 1304 lub na początku 1305 roku zdobyły ją wojska węgierskie lub jak chce T. Pietras Bogoriowie ze Żmigrodu, zaliczający się do stronników Łokietka. Wacław zdołał odbić zamek, lecz nie zwrócił go już biskupowi, tylko obsadził własnymi żołnierzami[801]. Po upadku Przemyślów potężny infułat krakowski dążył do odzyskania utraconego mienia, uzyskał nawet obietnicę zwrotu. Ostatecznie jednak Łokietek nie wywiązał się z danego słowa, a w dodatku na wiecu w Wiślicy cofnął wszystkie przywileje nadane biskupowi przez swojego poprzednika[802].

Kolejny zamek z cylindryczną wieżą zbudowany został w Czchowie (nr kat. 8), na wzgórzu o nazwie Baszta (297 m n.p.m.), położonym na lewym brzegu Dunajca. Obiekt ten zaliczyć należy do grupy warowni najlepiej rozpoznanych pod kątem inwestycji Wacława II na ziemiach polskich. Powstał w końcu XIII wieku w celu ochrony biegnącego tędy traktu handlowego oraz znajdującej się tam komory celnej. Do budowy zamku przystąpiono niedługo po podboju Krakowa. Podstawą takich przypuszczeń są pozyskane w trakcie prac archeologicznych materiały ceramiczne, łączone z horyzontem przełomu XIII i XIV w., a przede wszystkim czeska moneta bita w latach 1297-1305, odkryta w wykopie przy fundamentach wieży przez A. Żakiego w 1967 roku[803]. Samą wieżę wzniesiono w południowo-wschodniej części wzgórza, z dobrze obrobionego piaskowca, układanego równymi warstwami i łączonego zaprawą wapienną (ryc. 31). Średnica wieży wynosi 12,5 m, natomiast grubość murów mieści się pomiędzy 4,4 a 5,6 m. Otwór wejściowy znajduje się na wysokości około 7,5 m ponad poziomem dziedzińca[804]. Początkowo, jak chce część badaczy wieża otoczona miała

[799] J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich* (= *Dzieje Krakowa*, t. 1, red. J. Bieniarzówna, J. Małecki), Kraków 1992, s. 185.
[800] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków…*, s. 326; R. Kaleta, *Zamek w Bieczu…*, s. 85; P. Sczaniecki, *Katalog opatów tynieckich*, NP, t. 49, 1978, s. 49-53.
[801] DHn. ks. 9, s. 43; R. Kaleta, *Zamek w Bieczu…*, s. 85; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem…,* s. 65.
[802] KKK I, nr 114, 116; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem…*, s. 90.
[803] A. Żaki, *Archeologia Czchowa nad Dunajcem…*, s. 67.
[804] B. Guerquin, *Zamki w Polsce…*, s. 114-115; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 138; A. Szpunar, *Zamek w Czchowie,* MiSROA, t. XX, 1999, s. 371-382; *idem, Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie* [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą*

być drewniano-ziemnymi umocnieniami, jednak jeszcze za czasów Przemyślidy rozpoczęto ich modernizację w kierunku murów kamiennych (ryc. 32)[805]. O datowaniu murów obwodowych na czasy Wacława świadczyć mogą wyniki analiz architektonicznych, które wykazały, że technika ich wykonania jest bardzo podobna do wątku wieży stołpu[806]. Pierwotny otwór bramny, w postaci otworu w grubości murów, ulokowany został w kurtynie północnej.

Ryc. 31. Wieża cylindryczna zamku w Czchowie (fot. P. Kocańda 2019)

Po śmierci Wacława II w 1305 roku warownia została przejęta przez oddziały Władysława Łokietka. W kolejnych latach uległa znacznej rozbudowie. W źródłach pisanych występuje po raz pierwszy dopiero w 1356 roku, kiedy to wymieniony został zamkowy burgrabia Imram,

---

rocznice urodzin, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno 2003, s. 509; *idem, Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, „Rocznik Tarnowski"…, s. 8; *idem, Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*…, s. 278, ryc. 5.1, 282-283.

[805] S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 320; A. Szpunar, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*…, s. 509; *idem, Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, „Rocznik Tarnowski"…, s. 8; *idem, Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*…, s. 278, ryc. 5.1.

[806] A. Żaki, *Archeologia Czchowa nad Dunajcem*…, s. 65.

syn Żegoty[807]. Obecnie znaczna część literatury przedmiotu przyjmuje, że zamek jest dziełem Wacława II[808].

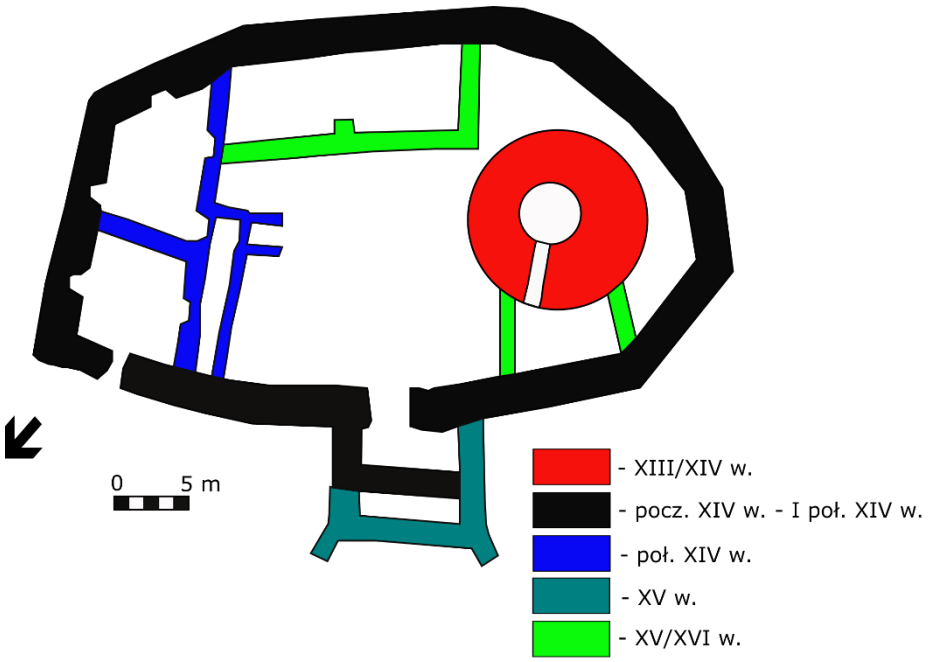

Ryc. 32. Zamek w Czchowie- rozwarstwienie chronologiczne zamku (oprac. P. Kocańda na podstawie wyników badań A. Szpunara)

Dwa kolejne zamki z bergfriedem wzniesione zostały przez króla czeskiego w dolinie Raby, w Myślenicach i Dobczycach. Ich zadaniem była nie tylko ochrona znajdujących się tam komór celnych, ale także zabezpieczenie ważnych traktów komunikacyjnych biegnących od strony Węgier i prowadzących do stolicy Małopolski. W przypadku przekroczenia doliny Raby wróg miał już otwartą drogę do Krakowa.

Zamek w Myślenicach (nr kat. 27) wzniesiono na cyplu wzgórza o nazwie Uklejna (677 m n.p.m.) położonym na prawym brzegu Raby. Niestety do dnia dzisiejszego z warowni pozostały tylko fragmenty obwałowań ziemnych oraz relikty wysadzonej wieży kamiennej, rozrzucone na znacznym obszarze[809]. W literaturze przedmiotu od lat toczyła się dyskusja na

[807] KDPol. I, nr 121.

[808] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Czchów, województwo tarnowskie. Studium historyczno-urbanistyczne…,* s. 16, 36-37; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 138; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 98; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62-63; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 103-104; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 49; *idem, Leksykon zabytków architektury*…, s. 36; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 76; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 65-68; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 287-288.

[809] Kwestia wysadzenia wieży nie została dotychczas należycie wyjaśniona. Być może doszło do tego już w XV lub XVI stuleciu w związku z walkami jakie prowadziły wojska królewskie z buntownikami. F. Kiryk (*Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorym*…, s. 45) podaje, że w XV wieku warownia mogła w jakimś stopniu służyć rozbójnikom. J. Płatkowski (*Zamki myślenickie*, „Ziemia", R. XII, 1927, nr 9, s. 134-136) z kolei przytacza historię, że niejaka Katarzyna Skrzyńska po śmierci swojego męża została przywódcą grupy rycerzy

temat chronologii wieży zamku myślenickiego. Badający ten obiekt G. Leńczyk datował relikty na czasy Kazimierza Wielkiego[810]. Zupełnie inaczej widzą to autorzy *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* oraz M. Kornecki, określając jej początek na koniec XII lub początek XIII stulecia[811]. Na okres rozbicia dzielnicowego datował zamek z wieżą F. Kiryk[812]. Pierwszym który zasugerował, że wieża mogła zostać zbudowana w końcu XIII wieku przez Wacława II był S. Kołodziejski[813], którego ustalenia zaakceptowano w literaturze[814]. Za taką chronologią założenia przemawiają nie tylko analizy układu przestrzennego zamku, który zbliżony jest do wyżej opisanych Czchowa, Biecza, Rytra oraz Czorsztyna, ale także wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 1957 roku. W ich trakcie pozyskano materiał datowany na przełom XIII i XIV stulecia. Były to przede wszystkim fragmenty naczyń ceramicznych oraz przedmioty metalowe, m. in. trzy groty od bełtów, podkówka do buta, fragmenty podków oraz zgrzebło[815].

raubritterów grasujących w okolicach Myślenic i Dobczyc. Na prośbę poddanych Kazimierz Jagiellończyk wysłał wówczas swoje oddziały, które miały rozpędzić bandę. Wieża zatem mogła zostać wysadzona w trakcie walk. Część badaczy uważa jednak, że wieżę wysadzono w XIX wieku w trakcie poszukiwań skarbów (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 314).

[810] G. Leńczyk, *Zabytki archeologiczne*…, s. 20-24. Na połowę XIV wieku wieżę i zamek datowali także B. Guerquin (*Zamki w Polsce*…, s. 201) oraz B. Krasnowolski (*Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 146; *idem*, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 203).

[811] KZS, t. I, z. 9, opr. K. Kutrzebianka, Warszawa 1951, s. 17; M. Kornecki, *Zabytki sztuki*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*…, t. I, s. 291.

[812] F. Kiryk, *Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorym*…, s. 45; *idem, Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w. Województwo krakowskie*…, s. 242.

[813] S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 322-323. Zob. także: *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62-63; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 103.

[814] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 314; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 98; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 76; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 288; T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 166-167.

[815] Niepublikowane materiały Gabriela Leńczyka, archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; G. Leńczyk, *Zabytki archeologiczne*…, 20-23; *idem, Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 26.

Ryc. 33. Ruiny wieży cylindrycznej w Myślenicach, u góry – zachowane fundamenty; u dołu – pozostałości wysadzonych murów (fot. P. Kocańda 2020)

Najważniejszym elementem zamku była cylindryczna wieża obronna, wzniesiona zgodnie z ustaleniami S. Kołodziejskiego, w końcu XIII wieku przez Wacława czeskiego. Zbudowano ją z miejscowego piaskowca, łamanego w bloki różnej wielkości (przeważnie podłużne i prostokątne), łączonego następnie zaprawą wapienno-piaskową. Przy wznoszeniu murów stosowano zasadę wykorzystywania co pewien czas warstw wyrównawczych. Podstawa wieży

posiadała średnicę zewnętrzną 10,2 m, natomiast wewnętrzna wynosiła 2,5 m. Grubość murów sięgała 4,3 m. Wieżę umiejscowiono we wschodniej części cypla, który dodatkowo został odcięty od płaskowyżu dwoma głębokimi rowami i wałem o długości 56 m i wysokości około 1,5 m. W ten sposób wytworzyła się niewielka przestrzeń w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 50-60 m. Nie zachowały się żadne ślady sugerujące istnienie na zamku kamiennego obwodu obronnego lub innych, poza wieżą, obiektów murowanych. Na ślady takich konstrukcji nie natrafiono również w trakcie prac wykopaliskowych. G. Leńczyk przypuszczał, że wieżę otaczały wały, na grzbiecie których postawiono płot lub częstokół. Odkrycie w trakcie wykopalisk śladów spalonych konstrukcji może świadczyć o funkcjonowaniu na terenie założenia drewnianych budynków[816].

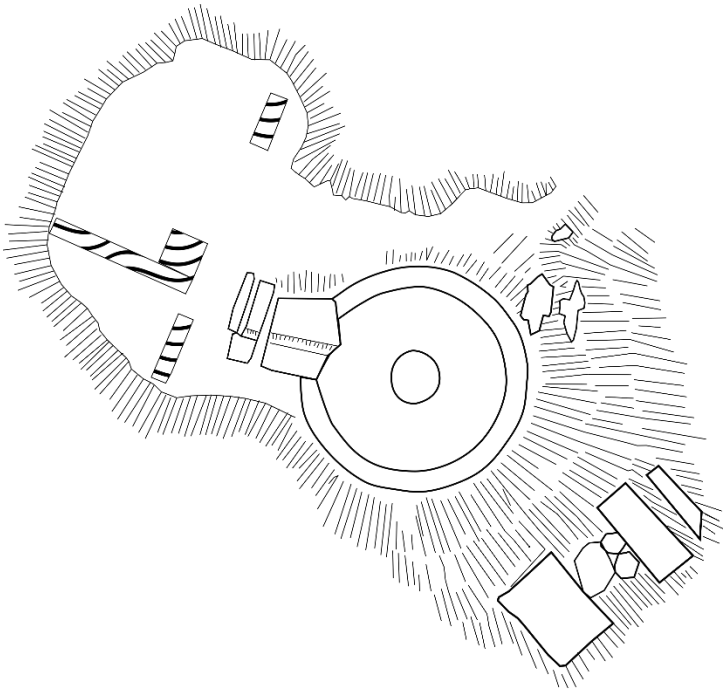

Ryc. 34. Myślenice – plan założenia wg. G. Leńczyka (1970)

Po upadku rządów Wacława II zamek został przejęty przez Władysława Łokietka, nadal spełniając swoją starą funkcję i ochraniając biegnący pod wzgórzem trakt oraz tamtejszą komorę celną. Pierwsza źródłowo potwierdzona wzmianka o myślenickiej warowni pochodzi z 1342 roku, z dokumentu sprzedaży sołectwa, gdzie powiedziane jest, że sołtysi zobowiązani są mleć zboże i zwozić je właśnie do tego obiektu[817].

Drugi z zamków nad Rabą to Dobczyce (nr kat. 12), którego zrekonstruowane ruiny zajmują skraj wzgórza ponad doliną Raby, gdzie obecnie rozpościera się sztuczne Jezioro Dob-

[816] G. Leńczyk, *Zabytki archeologiczne*…, 20-24; *idem*, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*…, s. 26. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 314.
[817] KDM III, nr 671. Zob. także: J. Laberschek, *Myślenice*, [w:] SHGKr., cz. V, z. 1, s. 222.

czyckie. Początki założenia nie zostały jak dotąd należycie wyjaśnione. Część badaczy przyjmuje, że wzniesiono go wraz z umocnieniami miejskimi z inicjatywy Kazimierza Wielkiego w I połowie XIV wieku[818]. Zamek ten nie uwzględniony został na listach budowli przypisywanych temuż królowi, a sporządzonych przez autora *Kronik katedralnej krakowskiej* i Jana Długosza. Z tego powodu niektórzy zgłaszają przypuszczenia, że wzniesiono go wcześniej, w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku[819]. Pierwotna warownia, zajmująca najwyższą partię wzgórza, składać się miała z cylindrycznej wieży obronnej o średnicy 9 m, którą otaczały obwarowania drewniano-ziemne. Sprawa stołpu jest jednak w tym przypadku bardzo skomplikowana. Pierwszymi, którzy wysunęli przypuszczania, że zamek dobczycki posiadał wieżę ostatecznej obrony byli J. i J. Gadomscy[820]. Sugestię tę przyjęli następnie niektórzy późniejsi badacze, np. S. Kołodziejski, B. Krasnowolski, M. Kornecki oraz autorzy katalogu *Zabytki sztuki w Polsce*[821]. Z kolei o obiekcie tym nie wspominają archeolodzy prowadzący badania w obrębie zamku (A. Jodłowski, E. Kwaśniewska i G. Leńczyk)[822]. W kontekście tym ciekawie wypowiedziała się Czesława Ślusarczyk, która w jednym z komunikatów stwierdziła: *w obrębie średniego zamku przeprowadzono dwa wykopy sondażowe w celu potwierdzenia hipotezy J. J. Gadomskich o istnieniu stołpu*. Niestety badaczka z lat 1967-1968 nie rozwijała dalej swojej myśli[823]. Uwagę zwrócić należy także na badania G. Leńczyka, który sam nie wspomina o stołpie, umieszcza go jednak na dokumentacji rysunkowej z

[818] Zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 127; A. Jodłowski, *Badania archeologiczne w Dobczycach na zamku średniowiecznym*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1977", 1978, s. 37; KZS, t. I, z. 9, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1951, s. 3; M. Kornecki, *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków 1961, s. 9; *idem, Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966, s. 51; G. Leńczyk, *Prace odkrywcze w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. VII, 1965, s. 134; *idem, Zabytki archeologiczne*…, s. 17.

[819] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 156-157; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 98; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim* …, s. 323. Zob. także: *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62-63; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 103; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 43-44; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 288.

[820] J. i J. Gadomscy, *Zamek w Dobczycach. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Kraków 1964, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, s. 4.

[821] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*. ,s. 156-158; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim* …, s. 323; M. Kornecki, *Zabytki sztuki*…, s. 289; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 43-44; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, oprac. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2017, s. 347.

[822] A. Jodłowski, *Badania archeologiczne w Dobczycach na zamku średniowiecznym*…, s. 37-49; *idem, Dobczyce w świetle wstępnych badań archeologicznych*, AAC, t. XX, 1980, z. 93-120 E. Kwaśniewska, *Ogrzewanie hypokaustyczne na zamku w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. XXXII, 2001, s. 103-126; G. Leńczyk, *Prace odkrywcze w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. VII, 1965, s. 133-144; *idem, Zabytki archeologiczne*…, s. 17-20.

[823] C. Ślusarczyk, *Dobczyce, pow. Myślenice*, IA, t. 1, 1967, s. 323-324. Jednakże w późniejszych komunikatach dotyczących przebiegu prac w obrębie warowni badaczka nie porusza tego tematu (zob.: C. Ślusarczyk, *Dobczyce, pow. Myślenice*, IA,, t. 2, 1968, s. 335-336; *eadem, Komunikat o pracach wykopaliskowych na zamku w Dobczycach, pow. Myślenice w latach 1967, 1969*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 19, 1970, s. 183-184).

prac archeologicznych[824]. Wynika z tego, że Leńczyk odkrył fragment lica zewnętrznego wieży, jednak z nieznanych przyczyn nie opisał tego odkrycia. Analiza rysunków pozwala stwierdzić, że stołp znajdował się w miejscu obecnego wejścia na dziedziniec zamku górnego. Wieża nie była nanoszona jednak na wszystkie plany. Pierwszym, który naniósł ją na rzut był M. Kornecki[825], następnie plan w tej wersji opublikowano w *Leksykonie zamków w Polsce* i pracy B. Krasnowolskiego. Ponadto pojawia się on w licznych publikacjach popularnonaukowych. Jednakże spora część autorów, w tym archeolodzy pracujący na zamku nie umieszczali stołpu na rzutach warowni. Również wieloletni kustosz Muzeum Regionalnego PTTK w Dobczycach, Władysław Kowalski pomijał ten element[826].

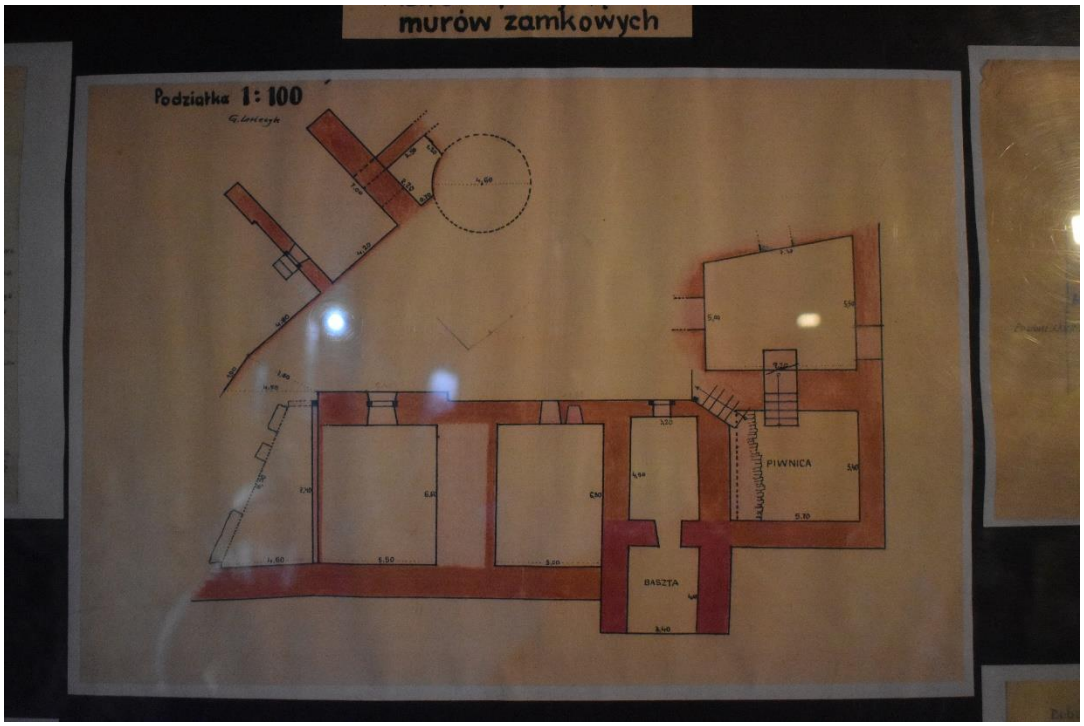

Ryc. 35. Plan zamku górnego w Dobczycach autorstwa G. Leńczyka (fot. P. Kocańda 2020)

Zachowana dokumentacja rysunkowa G. Leńczyka zdaje się przemawiać za hipotezą o funkcjonowaniu na zamku cylindrycznego stołpu. Za jego fundatora uznać należy Wacława II, który wzniósł w Dobczycach obronną strażnicę mającą za zadanie zabezpieczenie traktów oraz komory celnej. Pierwotny zamek zajmował zapewne obszar późniejszego zamku górnego i składał się ze stołpu ulokowanego w północnej części założenia, najpewniej w pobliżu

[824] Dokumentacja ta przechowywana jest na zamku w Dobczycach, część rysunków wystawiona jest na wystawie poświęconej badaniom warowni. Analogiczne plany przechowywane są także w teczkach z niepublikowaną dokumentacją G. Leńczyka, przechowywaną w Muzeum Archeologicznych w Krakowie (archiwum MAK).
[825] M. Kornecki, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*…, s. 52.
[826] W. Kowalski, *Dobczyce. Przeszłości i teraźniejszość*, Kraków 1969; *idem, Dobczyce. Muzeum Regionalne PTTK w zamku i skansenie*, Brzozów 1989.

bramy wjazdowej. Ponadto na jego terenie mogła funkcjonować drewniana zabudowa mieszkalna. Całość otoczona była drewniano-ziemnymi umocnieniami, niewykluczone jednak, że jeszcze w dobie panowania czeskiego rozpoczęto ich wymianę na mury kamienne[827]. Niestety potwierdzenia powyższych ustaleń trudno szukać w wynikach badań archeologicznych, ponieważ najstarsze precyzyjnie zadokumentowane elementy kamienne datowane są dopiero na I połowę XIV wieku[828]. Niewiele wnoszą również źródła pisane. W 1311 roku Władysław Łokietek wystawił dokument, którym odbierał dobra uczestnikom buntu wójta Alberta i zwracał klasztorowi tynieckiemu[829]. Miejscem wystawienia dokumentu był obóz pod Dobczycami – *actum apud Dobsicz in castris*. Niektórzy badacze traktowali ten zapis, jako pierwszą wzmiankę o zamku dobczyckim[830]. Jednakże F. Sikora wyjaśnił, że w dokumencie tym nie ma mowy o warowni, a jedynie o obozie, który rozłożony był w okolicy Dobczyc[831]. Oczywiście fakt ten nie przeczy istnieniu tam zamku, który mógł wówczas być opanowany przez wrogów Łokietka (np. sprzymierzeńców wójta Alberta) lub też po prostu był zbyt ciasny, aby pomieścić cały dwór z kancelarią. Pierwsza pewna wiadomość o zamku w Dobczycach pochodzi dopiero z 1362 roku[832].

[827] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 158; S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 323; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 44.
[828] E. Kwaśniewska, *op. cit*., s. 108; C. Ślusarczyk, *Dobczyce, pow. Myślenice*, IA, t. 2, 1968, s. 335.
[829] KDTyn., nr 41.
[830] F. Kiryk, *Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorowym*…, s. 65; *idem, Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w. Województwo krakowskie*…, s. 227; J. Widawski, *op. cit*., s. 119.
[831] F. Sikora, *Dobczyce*, [w:] *SHGKr*., cz. I, z. 3, s. 563-564.
[832] *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (dalej MS), t. II, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1907, nr 180.

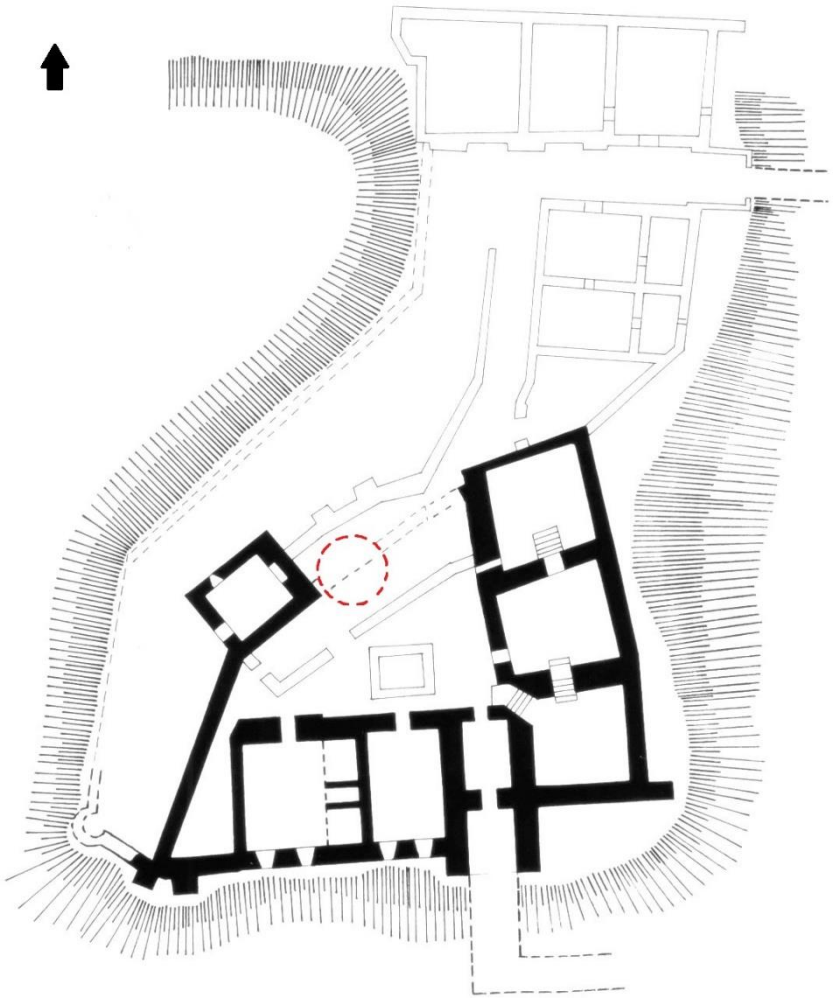

Ryc. 36. Zamek w Dobczycach – rzut założenia wg. L. Kajzera, S. Kołodziejskiego i J. Salma (2010). Lokalizacja wieży cylindrycznej zaznaczono czerwonym, przerywanym okręgiem

Kolejne zamki z cylindryczną wieżą obronną powstały w zachodniej Małopolsce, na obszarach graniczących z księstwami śląskimi. Zacząć wypada od zamku w Będzinie (ryc. 37, nr kat. 2), który do niedawna nie był brany pod uwagę jako fundacja króla czeskiego. Zrekonstruowane w latach 1952-1956 ruiny zamku położone są na lewym brzegu Przemszy. Czas budowy zamku był przedmiotem wielu dyskusji. Sprawy tej nie ułatwiły nawet pewne informacje źródłowe, przypisujące fundację Kazimierzowi Wielkiemu. Zarówno autor *Kroniki katedralnej krakowskiej*, jak i Jan Długosz zaliczyli tę warownię do założeń zbudowanych przez ostatniego z koronowanych Piastów[833]. Pomimo tego liczne grono badaczy sugerowało, że zamek powstał zdecydowanie wcześniej. Pewna grupa badaczy przyjmowała, że pierwsze murowane elementy zamku (głównie wieże cylindryczna) datowano na II połowę XIII w. lub na czasy panowania Bolesława Wstydliwego. Kazimierzowi Wielkiemu przyznawano jedynie

[833] *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. M. D. Kowalski, tłum. J. Żrebiłło, Kraków 2012, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. J. Szlachtowski [w:] MPH II, s. 625; DHn. ks. 9, s. 442.

fakt znacznej rozbudowy starszego założenia[834]. Z kolei M. Kantor-Milski twierdził, że zamek powstał z inicjatywy Henryka Brodatego (równocześnie z obiektami w Skale i Międzyborzu) w I połowie XIII stulecia. Jednak to Kazimierz Wielki miał zbudować wieżę oraz mury kamienne[835]. B. Guerquin zdecydowanie opowiadał się natomiast za kazimierzowską fundacją[836].

Ryc. 37. Zamek w Będzinie (fot. P. Kocańda 2020)

Podstawowym źródłem informacji na temat będzińskiego zamku są prace Włodzimierza Błaszczyka, który przez kilka lat prowadził badania w jego obrębie. W świetle jego ustaleń, po 1250 roku, za Bolesława Wstydliwego przystąpiono do odbudowy grodu (zniszczonego w trakcie najazdu tatarskiego) i jego modernizacji w kierunku zamku murowanego. Naprawiono i podniesiono wały ziemne, a w północno-wschodniej części wzniesiono cylindryczną wieżę o średnicy 10,70 m i murach grubości do 4 m. Błaszczyk uważał, że wieżę posadowiono na

[834] M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. I, Warszawa 1885, s. 143; W. Błaszczyk, *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*…, s. 43; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 89-91; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 91; F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej SGPol.), t. I, Warszawa 1880, s. 166; T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej*…, s. 108-109; P. Zaniewski, *Zamki Kazimierza Wielkiego*, Szczecin-Kraków 2012.
[835] M. Kantor-Mirski, *Znasz-li ten kraj?... Ruiny zamku w Będzinie*, „Tęcza" R. II, 1928, z. 46, s. 9.
[836] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 88-90.

kamiennym cokole, którego fragmenty odkrył w latach 50. XX wieku. Do znacznej rozbudowy warowni doszło przed 1347 rokiem, kiedy wzniesiono drugą wieżę – mieszkalną na planie kwadratu – ulokowaną w południowo-wschodnim narożniku, a całe założenie otoczono podwójnym pierścieniem murów[837].

Zupełnie nową koncepcje na temat genezy założenia przedstawił ostatnio J. Pierzak, prowadzący prace archeologiczne na terenie zamku w 2015 roku. Stwierdził on, że pierwszą murowaną budowlą była kwadratowa wieża mieszkalno-obronna, której relikty W. Błaszczyk interpretował jako kamienny cokół pod stołp[838]. W trakcie działań konserwatorskich rozebrano narożnik północno-wschodni zamku, co umożliwiło odsłonięcie zachowanych konstrukcji kamiennego „cokołu" od niedostępnej wcześniej strony. Na podstawie oględzin fundamentów, Pierzak stwierdził, że mury cokołu różnią się konstrukcyjnie i technologicznie od murów stołpu. Pierwsze zbudowane były z kamienia dolomitowego, obrobionego do postaci mniejszych bloków i układanych z zachowaniem wyraźnych warstw wyrównawczych (wg. W. Błaszczyka tak obrobiony materiał przypominał kostkę późnoromańską). Mury bergfriedu wzniesiono natomiast z łamanych kamieni wapiennych (prostokątne bloki, duża kostka) i łączono zaprawą wapienno-piaskową z licznymi, widocznymi grudkami wapna. Ich lico wykonano bardzo starannie[839].

Rzeczywiście dostępna dokumentacja rysunkowa oraz fotograficzna umożliwia stwierdzenie, że obie budowle różnią się pod względem techniki i użytego surowca. Oprócz tego przestrzeń między stołpem, a fundamentami starszej budowli, posiada formę widocznej dylatacji, której przestrzeń wypełniona została ziemią. Młodszą wieżę zatem wkuto w obręb starszej, czego wyraźnie dowodzi dokumentacja fotograficzna J. Pierzaka. W miejscu styku murów stołpu z cokołem widoczna jest wyraźna przerwa, natomiast lico wewnętrzne starszej konstrukcji jest skute. W partiach fundamentowych stołp posiada średnicę 10,70, analogiczną do wnętrza „cokołu" (jest zatem ograniczona jego ścianami), natomiast w górnych jego mury nachodzą na starsze konstrukcje, przez co rozszerza się o około 60 cm.

J. Pierzak doszedł do wniosku, że cylindryczny stołp poprzedzała starsza budowla wieżowa, wzniesiona na rzucie kwadratu o wymiarach zewnętrznych 15,15 x 15,15 m i wewnętrznych 10,70 x 10,70 m. Do czasów nam współczesnych z murów kwadratowej wieży pełną szerokość zachowały tylko północny i wschodni (od 2,40 w partii fundamentowej do 2,10 w

[837] W. Błąszczyk, *Będzin przez wieki*…, s. 407-410, 622-633, ryc. 438. Por. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 89-91; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 91-92.
[838] Zob.: W. Błąszczyk, *Będzin przez wieki*…, s. 245-248, ryc. 188.
[839] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 54, 57, 59, ryc. 6. Por.: W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki*…, s. 301

nadziemnej), pozostałe fragmenty zostały usunięte w trakcie prac konserwatorskich. Czas budowy kwadratowej wieży J. Pierzak określa na II połowę XIII wieku, wiążąc jej powstanie z okresem panowania Leszka Czarnego lub Henryka Probusa[840].

Ryc. 38. Bergfried na zamku w Będzinie (fot. P. Kocańda 2020)

W następnej fazie, łączonej już z okresem czeskim, rozebrano kwadratową wieżę mieszkalno-obronną, a w jej miejscu wzniesiono cylindryczny stołp. Jego wnętrze podzielone było na cztery kondygnacje, których wysokość wyznaczają zachowane do dziś odsadzki. Wejście znajdowało się na poziomie trzeciego piętra. Murów starszej budowli nie rozebrano jednak w całości, ponieważ pozostawiono ścianę północną i wschodnią do wysokości 2,50 m, które posłużyły następnie jako elementy muru obronnego. Zdaniem J. Pierzaka dziełem króla czeskiego jest także pierwszy pierścień murów obronnych oraz dom mieszkalny, ulokowany w południowej części założenia. Relikty tego ostatniego utopione są pod późniejszą wieżą mieszkalną, która w zrekonstruowanej formie funkcjonuje do dziś[841]. Jeżeli dalsze badania potwierdzą przypuszczenia J. Pierzaka, wówczas stwierdzić będzie można, że z inicjatywy

[840] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 55-56, 64.
[841] *Ibid*em, s. 64-65. Jest to jedynie hipoteza J. Pierzaka, która wymaga jednak dalszych badań.

Wacława wzniesiono potężny zamek bergfriedowy, który strzegł ważnego pogranicza śląsko-małopolskiego.

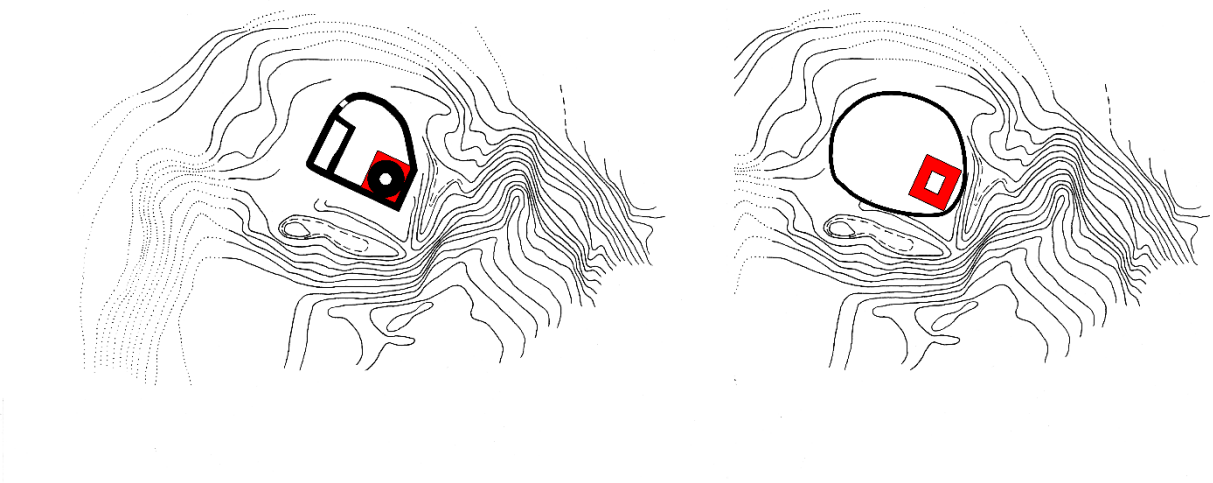

Ryc. 39. Zamek w Będzinie – rzut założenia w jego pierwotnych fazach: po lewej zamek z wzniesiony przez Wacława II; po prawej wcześniejsza warownia z kwadratową wieżą mieszkalno-obronną (wg. J. Pierzak 2019)

Zdaniem autora rozprawy z królem czeskim łączyć należy również genezę zamku w Rabsztynie, wzmiankowanym jednak dopiero w 1395 roku[842]. Po opuszczeniu Będzina, podróżujący często kierowali się następnie na Sławków i Olkusz[843]. Ten ostatni prócz roli węzła komunikacyjnego, stanowił ważne centrum wydobycia kruszców (ołowiu i srebra). Związki Wacława II z Olkuszem oraz pobliskim zamkiem w Rabsztynie nie zostały dotychczas należycie wyartykułowane w literaturze przedmiotu. Pierwotna osada olkuska zlokalizowana była najpewniej w bliskiej okolicy grodu w Starym Olkuszu i wiązała się z funkcjonującym tam kościółkiem św. Jana[844]. W świetle wykopalisk archeologicznych badacze upadek grodu datują na przełom XIII i XIV wieku, wiążąc z walkami pomiędzy królem czeskim a Władysławem Łokietkiem[845]. Zniszczenie grodu w Starym Olkuszu przyczyniło się zapewne do translokacji osady i nadania jej prawa niemieckiego. Kwestia założenia miasta nie jest jednak taka prosta. Część badaczy uważa, że do lokacji doszło znacznie wcześniej, w dobie panowania Bolesła-

[842] *in castrum Rabsczen*; *Księga ziemska krakowska*, t. 2, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*. Seria II, t. III (dalej SPPP s. n. III), Warszawa 2012, nr 3141.
[843] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…., s. 44, 58-59.
[844] F. Kiryk, *Okres przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*…, s. 41-47, 50-51; D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*…, s. 148-156.
[845] B. Górnisiewicz, *Kontrowersje wokół genezy Olkusza*, KAiU, t. 33, 1988, nr 4, s. 340; J. Pierzak, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, IA, t. 11, 1978, s. 197-198; *idem*, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, IA t. 12, 1979, s. 256-257; *idem*, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, IA, t. 13, 1980, s. 187-188

wa Wstydliwego, inni sugerują, że akt nadania prawa niemieckiego mógł wydać Wacław tuż przed 1299 rokiem[846].

W oparciu o dostępne źródła i dotychczasowe ustalenia badaczy, podjąć można próbę rekonstrukcji wydarzeń, które doprowadziły w konsekwencji do budowy zamku Rabsztyn. W 1291 roku Wacław opanował Małopolskę wraz z grodem i osadą w Starym Olkuszu, które być może zostały zniszczone w trakcie walk o władzę z księciem kujawskim. Przemyślida po pokonaniu Władysława Łokietka przystąpił do wprowadzania licznych reform, wśród których była reorganizacja administracji oraz unormowanie spraw związanych z prawem górniczym. Zapewne w tym czasie doszło do translokacji Olkusza, który przeniesiono na korzystniejszy pod kątem obronności oraz rozwoju teren. Jednocześnie w niedalekiej odległości od miasta rozpoczęto budowę silnego, murowanego zamku, który zastąpił stary i zniszczony gród w Starym Olkuszu. Na taką role Rabsztyna zwracał uwagę już S. Kołodziejski[847]. Zamek Rabsztyn zabezpieczał zatem miasto i najbliższe kopalnie, strzegąc jednocześnie ważnych gościńców łączących Kraków ze Śląskiem.

Niestety z uwagi na stan zachowania ruin odtworzenie pierwotnego wyglądu zamku rabsztyńskiego sprawia wiele kłopotów. Badacze obiektu S. Dryja oraz W. Niewalda najstarszą część, tzw. zamek górny, datują na koniec XIII i 1. poł. XIV wieku[848]. Badania wykazały, że zabudowa w tej części nie powstawała jednoczasowo, tylko w kilku etapach. Z inicjatywą Wacława II należy wiązać domniemaną cylindryczną wieżę obronną, której relikty niestety nie zachowały się do czasów współczesnych. Budowli nie udało się również zlokalizować w

[846] Za Bolesławiem Wstydliwym opowiada się B. Wyrozumska, nie precyzuje jednak o którą konkretnie osadę chodzi, czy Stary Olkusz, czy może już o translokowany ośrodek, zob.: B. Wyrozumska, *Fragmenty najstarszej księgi miejskiej Olkusza*, „Małopolskie Studia Historyczne", R. II, 1959, z. 1, s. 50. W innej swojej publikacji autorka ponawia swoje przypuszczania, podaje jednak, że lokacja, która miała miejsce przez 1299 rokiem dotyczyła już z pewnością nowej, przeniesionej osady (B. Wyrozumska, *Z przeszłości Olkusza*, [w:] *Ziemia Olkuska*, Kraków 1963, s. 13). Podobnie sądzi B. Krasnowolski (zob.: *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 167), aczkolwiek zaznacza on, że dokument lokacyjny mógł wydać również król czeski przed 1299 rokiem. Z kolei D. Molenda (*Dzieje Olkusza do 1795 roku*…, s. 153-160) oraz J. Widawski (*op. cit*., s. 319) twierdzą, że miało to miejsce przed 1299 rokiem, powstrzymują się jednak przed wskazaniem konkretnego inicjatora tego przedsięwzięcia. Potwierdzeniem faktu, że przed 1299 rokiem Olkusz był już miastem na prawie niemieckim jest dokument z 1299 roku, wydany przez kasztelana krakowskiego Wierzbietę, w którym zezwala on lokować na prawie niemieckim wieś Zimnodół. W akcie tym pojawia się Henryk *civis de Ilkusz* (KDM I, nr 131).

[847] S. Kołodziejski, *Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, TK, t. VII, 1998, s. 18-19; *idem, Przegląd archeologicznych badań średniowiecznych budowli obronnych w dolinie Prądnika i południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej,* [w:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, red. J. Partyka, Ojców 2001, s. 373; *idem, Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, AHP, t. 5, 1997, s. 29 (w publikacji tej, zdanie wyżej, pisze autor.. „Jak wynika z wcześniejszych uwag, trzy z tych zamków (Będzin, Lelów, Olsztyn) zostały przez władcę jedynie przebudowane i zmodernizowane. Zatem S. Kołodziejski przypuszczał, że w Olkuszu istniało założenie obronne, starsze niż czasy Kazimierza Wielkiego, ale przez niego zmodernizowane.

[848] S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014*…, s. 16-17.

trakcie prac archeologicznych, pomimo tego badacze potwierdzają jej funkcjonowanie[849]. Najstarszym odkrytym elementem zamku jest mur o charakterze platformy ulokowany w zachodniej części zamku. Z pierwszą fazą funkcjonowania warowni powiązać należy również mur obwodowy, poprowadzony po krawędzi wzgórza. Wejście na zamek prowadziło od strony południowej, gdzie do dzisiaj widoczne są charakterystyczne skalne półki, służące najpewniej jako schody[850].

Ryc. 40. Zamek górny w Rabsztynie (fot. P. Kocańda 2020)

Kolejną warownią, która w ostatnim czasie została powiązana z działalnością Wacława II jest zamek Pilcza we wsi Smoleń. Do tej pory w literaturze przedmiotu panowała znaczna rozbieżność co do początków założenia. Część badaczy łączyła jego powstanie z rodem Toporczyków z Pilicy, którzy w 2. poł. XIV wieku mieli wznieść tutaj swoją rodową rezyden-

[849] S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014*…, s. 16-17; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 412. Por. także: R. Smaruj, *Rabsztyn w średniowieczu*, Olkusz 2004, s. 12-14. Pierwszym, który powiązał budowę zamku w Rabsztynie z Wacławem II był: B. M. Bujas, *Geneza zamku Rabsztyn*, „Ilcusiana", nr 2, 2010, s. 16-30. Na czasy przedkazimierzowskie datował warownię S. Kołodziejski, twierdząc, że murowany obiekt mogła poprzedzać niewielka strażnica nadgraniczna (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 410-412; Są to jednak głosy odosobnione, ponieważ wielu wskazuje, że pierwszy murowany zamek powstał w 2 połowie XIV wieku z inicjatywy Kazimierza Wielkiego (zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 246; J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej*…, s. 517; R. Smaruj, *op. cit.*, s. 13-16; M. Kornecki, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*…, s. 77-78; *idem*, *Zabytki sztuki regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*…, t. II, s. 484-488). Tylko niewielka część badaczy stwierdza, że zamek powstał wcześniej niż połowa XIV wieku, ponieważ jego początki sięgać mogą przełomu rozbicia dzielnicowego, łącząc jego genezę z działalnością Toporczyków z Morawicy (zob.: SGPol., t. IX, s. 348-349; F. Kiryk, *Okres przedrozbiorowy*…, s. 102; J. Zinkow, *Orle gniazda i warownie jurajskie*, Warszawa 1977, s. 87-88.

[850] S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014*…, s. 16-17.

cję[851]. Inni upatrywali w tym miejscu drewniano-ziemnej warowni z kamiennym stołpem, funkcjonującej już XIII wieku[852]. W źródłach pisanych występuje on jednak stosunkowo późno, dopiero w 1384 roku, kiedy wzmiankowany jest kapelan Mikołaj - *Nicolaum capellanum de Pilcza*[853]. Niedawno B. Muzolf i J. Pierzak, w oparciu o wyniki własnych badań stwierdzili, że pierwotną warownię zbudował w końcu XIII wieku Wacław II[854]. Najstarszym elementem zamku była cylindryczna wieża o średnicy 7,5 m, zachowana do wysokości 16 m. Wzniesiono ją w zachodniej części założenia. Do murów stołpu dochodziły dwie kurtyny murów, poprowadzone po linii wzgórza i zamykające cały zamek. W jego obrębie funkcjonowała czworoboczna cysterna oraz prostokątny dom mieszkalny (autor dysertacji sądzi jednak, że ten ostatni pochodzi najpewniej z kolejnej fazy, kiedy zamkiem zarządzali już Toporczycy). Wejście ulokowane było w linii północnej obwodu[855].

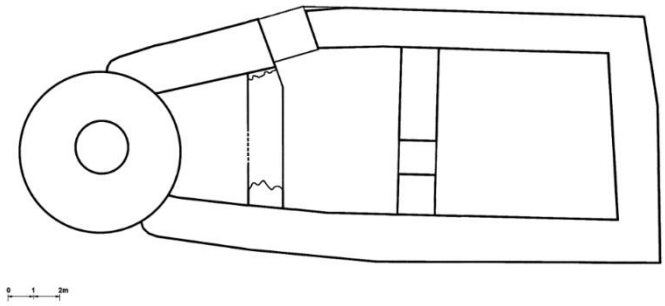

Ryc. 41. Zamek Pilcza w Smoleniu – rzut górnej części założenia, wzniesionej przez Wacława II (oprac. W. Harko 2019)

[851] W. Błaszczyk, *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*…, s. 39; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 286-287; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 461; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 167; *idem*, *Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 27-28.
[852] M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, s. 52; KZS, t. I, z. 12, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1953, s. 36; M. Kornecki, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*…, s. 81. F. Kiryk sugerował, że do budowy zamku doszło z inicjatywy księcia, jeszcze przed nadaniem tych terenów Toporczykom (F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 346).
[853] *Antiquissimi Libri Iudiciales Terrae Cracouiensis*, wyd. B. Ulanowski, [w:] SPPP VIII/1, nr 5649.
[854] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 79-83. Badania B. Muzofla nie zostały jeszcze opublikowane.
[855] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 461.

Ryc. 42. Zamek Pilcza – widok na górną część warowni z wieżą cylindryczną na pierwszym planie (fot. P. Kocańda 2020)

Na obszarze ziemi sandomierskiej liczba zamków z wieżą ostatecznej obrony, które przypisać można działalności Wacława II, jest niewspółmiernie mniejsza niż w ziemi krakowskiej, ponieważ dysponujemy tylko dwoma przykładami, Chęcinami (nr kat. 10) oraz Kazimierzem Dolnym (nr kat. 15). Szczególnie ważna jest pierwsza z wymienionych warowni, ponieważ jest to obiekt od dawna łączony z działalnością czeską, w dodatku będący jednym z najważniejszych w historycznej Małopolsce[856]. Wzniesiono ją na kulminacji wyniosłego wzgórza,

[856] W starszej literaturze często podawano, że budowę zlecił któryś z władców piastowskich (zob.: W. Gliński, Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach – zarys problematyki badawczej i konserwatorskiej*…, s. 375), jednak zgłoszone wówczas hipotezy nie były podparte wynikami badań historycznych i archeologicznych. A. Szyszko-Bohusz (*Trzy nasze zamki. Czersk, Chęciny, Ogrodzieniec*, „Sprawozdania do Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. VIII, 1912, z. III i IV, s. 251) przypuszczał, że pierwotny zamek wzniósł Władysław Łokietek lub Wacław II. T. Szydłowski (*Pomniki architektury epoki piastowskiej*…, s. 109-110) datował początki zamku na koniec XIII lub początek XIV wieku. W chwili obecnej niemal cała literatura przyjmuje czeską genezę zamku chęcińskiego (zob.: *Architektura gotycka*… t. II, s. 45; S. Gawlas *O kształt zjednoczonego Królestwa…*, s. 92; W. Gliński, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*…, s. 48-50 W. Gliński, Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach – zarys problematyki badawczej i konserwatorskiej…,* s. 378-379; B. Guerquin, *Fazy rozwoju zamku w Chęcinach*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1960. II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański Warszawa 1963, s. 71-73; *idem, Zamki w Polsce*…, s. 106-108; Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*…, s. 158; *idem, Archeologia o zamku w Chęcinach*, [w:] *Chęciny na starej fotografii. Szkice z dziejów miasta*, red. D. Kalina, Kielce 2008, s. 53-80;

znajdującego się w południowej części Chęcin. Taka lokalizacja zapewniała jej kontrolę nad pobliską okolicą i biegnącymi tędy gościńcami, prowadzącymi w kierunku Krakowa, Bochni, Torunia czy Wiślicy. Zdecydowanie ważniejsza była jednak inna rola zamku, ponieważ pełnił on funkcję centrum administracyjnego dla chęcińskiego ośrodka górniczego, gdzie wydobywano ołów, srebro i miedź[857]. Właśnie odkrycie bogatych złóż kruszców w głównej mierze zadecydowało o budowie silnej warowni, która miała ochraniać sztolnie i szyby. Dyskusyjna pozostawała osoba konkretnego fundatora założenia. Z grona potencjalnych inicjatorów budowy odrzucić należy Władysława Łokietka. Władca ten nie dysponował odpowiednimi zasobami finansowymi, ponadto już w 1292 roku został wygnany z ziemi sandomierskiej, a po 1305 roku budowę zamku uniemożliwiała mu trudna sytuacja polityczna. W literaturze przedmiotu przyjmowano, że zamek powstał z inicjatywy biskupa Jana Muskaty lub Wacława II. Autor dysertacji uważa jednak, że rozgraniczania działalności tych dwóch niezwykle powiązanych ze sobą postaci jest bezcelowe. Jeżeli nawet warownię zbudował Muskata, to i tak działał za wyraźnym przyzwoleniem króla czeskiego, od którego był mocno uzależniony[858]. Jednocześnie jednak autor niniejszej pracy skłania się ku hipotezie, że faktycznym inicjatorem powstania zamku był Wacław II. Pełna argumentacja tego założenia przedstawiona została w katalogu, przy opisie Chęcin (nr kat. 10, pkt. 9).

---

idem, *Najstarszy zamek w Chęcinach*…s. 299-314; Cz. Hadamik, K. Hadamik, *Fazy rozwoju przestrzennego zamku królewskiego w Chęcinach (od końca XIII do połowy XVII wieku)*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*…, s. 75-77; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 294; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 123-128; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 144; J. Kuczyński, *Zamki województwa kieleckiego*, Kielce 1969, s. 8; P. Lasek *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 72; J. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I, Warszawa 1985, s. 359; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, s. 58-59; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji*…, s. 288; T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt…,* s. 167-168; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006, s. 49. Jedynie M. Paulewicz zasugerował, że zamek mógł zbudować komes Mikołaj, który winien uchodzić na głównego inicjatora rozpoczęcia eksploatacji kruszców na tym terenie (M. Paulewicz, *op. cit.* , s. 27-28). Ten ostatni pogląd należy jednak zdecydowanie odrzucić.

[857] Do odkrycia kruszców doszło najpewniej w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku (zob.: Cz. Hadamik, *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*…, s. 154-158; *idem*, *Archeologia o zamku w Chęcinach*…, s. 72-74; F. Kiryk, *Chęciny w epoce piastowskiej i jagiellońskiej*, [w:] *VII wieków Chęcin. Materiały sesji naukowej 24 V 1975 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1976, s. 29; M. Paulewicz, *op. cit.*, s. 27-29). Do eksploatacji złóż dojść mogło z inicjatywy Wacława II lub Jana Muskaty. Czesław Hadamik (*Kasztelania tarska*, Warszawa 2011, s. 42-43, przypis 46) uważa, że biskup mógł w 1295 roku otrzymać przywilej umożliwiający prowadzenie prac górniczych i wydobycie kopalin. Z pewnością odkrycie złóż naturalnych było w przypadku Chęcin czynnikiem miastotwórczym, sprzyjającym szybkiemu rozwojowi ośrodka.

[858] Zob.: S. Gawlas, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy*…, s. 398; W. Gliński, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*…, s. 48-49.

Szerszego omówienia wymaga kwestia układu przestrzennego i wyglądu pierwotnego zamku chęcińskiego. Adolf Szyszko-Bohusz uważał, że pierwotnymi elementami zamku są dwie cylindryczne wieże oraz mur obronny zamku górnego[859]. Rekonstrukcję obiektu z czasów Wacława przedstawił również B. Guerquin, autor badań z lat 1959-1961. Jego zdaniem warownia zbudowana na wysokiej skale, posiadała wydłużony, zbliżony do prostokąta obwód obronny, flankowany przez dwie wieże cylindryczne. Do północnej kurtyny murów dostawiony był trójizbowy budynek mieszkalny, wjazd prowadził natomiast od strony wschodniej[860]. Podobną rekonstrukcje założenia przedstawili D. Czapczyńska i J. Janczykowski[861]. Nowych informacji na temat wyglądu zamku z końca XIII wieku dostarczyły badania archeologiczne Cz. Hadamika z lat 1996-1999 i 2007 roku, według którego zamek składał się z dwóch cylindrycznych wież (ryc. 43-44), połączonych murem o zarysie wydłużonego wieloboku. W obrębie murów mógł funkcjonować już dom mieszkalny, ulokowany przy północnej ścianie. Brama natomiast umiejscowiona została w kurtynie wschodniej. Oba bergfriedy wzniesiono z miejscowego łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną. Wieża wschodnia była delikatnie wysunięta przed lico murów i od podstawy posiadała cylindryczny kształt. Natomiast zachodnia w swej dolnej części miała kształt czworoboczny i dopiero w poziomie odsadzki wyznaczającej ganek nabierała owalnej formy. Analogiami dla takiej formy warowni były zamki begfriedowe z terenu Czech i Śląska[862]. Wymienić tutaj należy przede wszystkim wzniesiony około 1276 roku przez Przemysła II Ottokara zamek Vitějovice z dwoma wieżami obronnymi w części wschodniej i zachod-

Ryc. 43. Zamek w Chęcinach – wschodnia wieża cylindryczna (fot. P. Kocańda 2018)

[859] A. Szyszko-Bohusz, *Trzy nasze zamki. Czersk, Chęciny, Ogrodzieniec*…, s. 251-257.
[860] B. Guerquin, *Fazy rozwoju zamku w Chęcinach*…, s. 71-72; *idem*, *Zamki w Polsce*…, s. 106-108.
[861] D. Czapczyńska, J. Janczykowski, *Gotycki zamek w Chęcinach – próba rekonstrukcji*, TKUiA, t. XIX, 1985, s. 223-224.
[862] Cz. Hadamik, *Archeologia o zamku w Chęcinach*…, s. 76; *idem*, *Najstarszy zamek w Chęcinach*…, s. 306-307

niej[863]. Warownie z dwoma stołpami budowano również na terenie Rzeszy niemieckiej, np. w Bodenlauben, Saaleck czy też w Kohren-Salis, gdzie obie wieże zbudowano około 1290 roku[864]. Zdaniem Hadamika pierwotny zamek chęciński porównywać należy także z innymi dziełami Wacława II oraz Muskaty na ziemiach polskich, np. Iłża, Czorsztyn lub też Bolka I świdnickiego na obszarze Śląska[865]. Do grupy zamków z dwoma stołpami, które stanowić mogą analogię dla Chęcin doliczyć należy rezydencję książąt cieszyńskich w Cieszynie, również posiadającą dwie wieże cylindryczne zbudowane na przełomie XIII i XIV w. na przeciwległych krańcach obiektu[866].

Ryc. 44. Zamek w Chęcinach – zachodnia wieża cylindryczna (fot. P. Kocańda 2018)

Ostatnie badania prowadzone przez W. Glińskiego dostarczyły kolejnych odkryć, które zmuszają do nowego spojrzenia na układ przestrzenny zamku z czasów panowania czeskiego. Powodem tego było odkrycie trzeciej wieży cylindrycznej, na relikty której natrafiono tuż obok zachodniego stołpu, w południowo-zachodniej części wzgórza zamkowego (ryc. 45). Jej średnica wynosiła 9 m, natomiast szerokość muru 1,40 m. Pozyskany z wnętrza zasypiska materiał ceramiczny umożliwia datowanie jej na przełom XIII i XIV wieku. Z kolei analiza próbek zapraw pobranych z lica fundamentu wykazała, że posiadają one taki sam skład che-

[863] T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie Ĉeských hradů*…, s. 597; *idem, Encyklopedie Ĉeských hradů*…, s. 310-311.
[864] F. W. Krahe, *Burgen des Deutschen Mittelalters. Grundriss-lexikon*, Würzburg 2000, s. 112, 335, 524.
[865] Cz. Hadamik, *Najstarszy zamek w Chęcinach*…, s. 311-313.
[866] Zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 135. Zamek w Cieszynie autor szczegółowo omawia w rozdziale 7, tam też pozostała literatura.

miczny, jak analogiczne próbki pochodzące z najniższych partii murów obronnych. Pozwala to sądzić, że oba elementy wznoszono jednocześnie[867]. W. Gliński wieżę tę rekonstruuje jako wolnostojącą, niską i przysadzistą konstrukcję. Zamek prócz wieży, posiadać miał w czasach Wacława II kamienny obwód obronny, o narysie zbliżonym do wydłużonego owalu, wjazd prowadził od strony wschodniej, przez otwór bramny w murze. Zabudowę wewnętrzną stanowiły drewniane budynki (ryc. 46). Zdaniem badacza tę pierwotną wieżę rozebrano w czasach Kazimierza Wielkiego i wstawiono w jej miejsce piec *hypocaustum*. Rolę punktu ostatniej obrony przejęła postawiona obok nowa cylindryczna wieża[868].

Ryc. 45. Relikty wieży cylindrycznej odkrytej w 2018 roku przez W. Glińskiego (fot. P. Muntowski 2018)

Rekonstrukcja zamku chęcińskiego z I fazy zaprezentowana przez W. Glińskiego wydaje się nieco bardziej prawdopodobna, jeżeli weźmiemy pod uwagę inne inwestycje Wacława II w Małopolsce, charakteryzujące się pojedynczym stołpem otoczonym kamiennym murem. Z kolei propozycja Cz. Hadamika nie posiada bezpośredniej analogii, brak bowiem założenia z dwoma cylindrycznymi wieżami, które można powiązać z działalnością czeskiego monarchy. Oczywiście obie rekonstrukcje wydają się prawdopodobne i żadnej nie należy zdecydowanie odrzucać. Kwestię tę wyjaśnić mogą jedynie dalsze analizy struktury architektonicznej obiektu.

[867] W. Gliński, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*…, s. 48; idem, *Badania archeologiczne na terenie miasta i zamku w Chęcinach*…, s. 31-32.
[868] W. Gliński, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*…, s. 48, 70, il. 19.

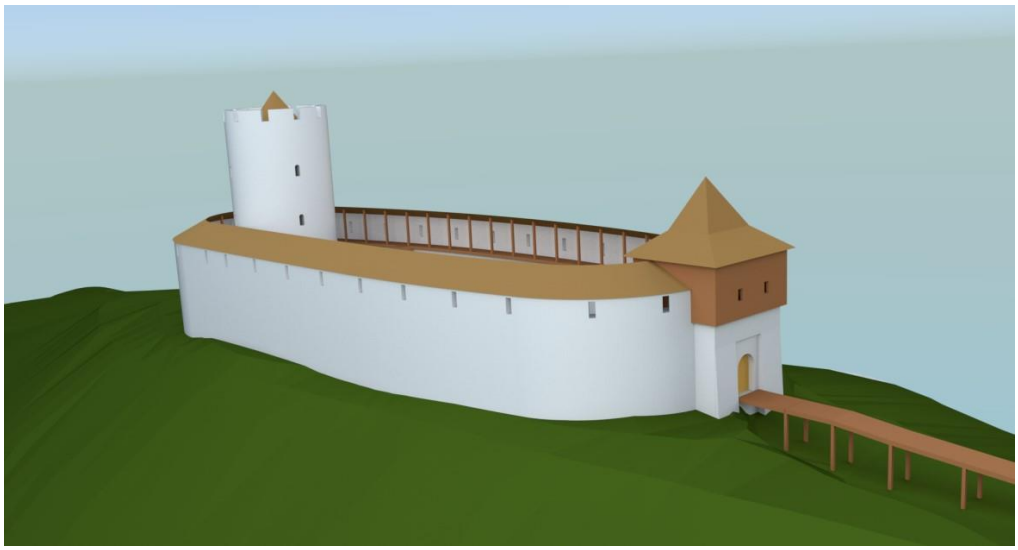

Ryc. 46. Próba rekonstrukcji zamku w Chęcinach z czasów Wacława II wg. W. Glińskiego (oprac. P. Rajca)

Omawiając zamek w Chęcinach przedstawić należy jeszcze pierwsze źródło pisane z nim związane. Wymieniony zostaje w 1306 roku w dokumencie Łokietka, wydanym dla kościoła krakowskiego i Jana Muskaty, w którym książę zobowiązuje się zwrócić biskupowi Biecz, Pełczyska oraz nadać, w zamian za poniesione w czasie straty, zamek Chęciny - *damus Chancin castrum*[869]. Ostatecznie w wyniku ponownego konfliktu pomiędzy księciem a infułatem do zwrotu nie dochodzi. Łokietek na wiecu w Wiślicy cofnął wszystkie wcześniejsze nadania na rzecz Muskaty[870].

Drugim obiektem z ziemi sandomierskiej, który powiązać należy z działalnością Przemyślidy jest wolnostojąca wieża w Kazimierzu Dolnym (na kat. 15), ulokowana na wyodrębnionym z nadwiślańskiej skarpy wzgórzu, około 180 m na wschód od późniejszego zamku. Wzniesiono ją z miejscowego, łamanego wapienia, łączonego zaprawą wapienną, w nieregularnym wątku z zachowaniem warstw wyrównawczych. Wieża posiada średnicę 10 m, wysokość sięga natomiast 20 m, grubość murów u podstawy dochodzi do 4,2 m (ryc. 47). Wiele kontrowersji budziła kwestia chronologii i fundatora wieży. Część badaczy wiązała ją z czasami Kazimierza Wielkiego[871], inni z kolei sugerowali jej wcześniejszą genezę, datując na

[869] KKK I, nr 114.
[870] KKK I, nr 116. Zob. także: E. Długopolski, *op. cit*., s. 107; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 90.
[871] Zob.: SGPol., t. III, s. 925-926; J. Czekierski, *Kazimierz Dolny*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, 1913, z. 4, s. 8, 10-11; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 151-154 (który jednak nie wykluczał możliwości, że stołp pochodzi z czasów wcześniejszych); W. Husarski, *Kazimierz Dolny*, Warszawa 1953, s. 10-12; Z. Kaczmarczyk, *Kazimierz Wielki (1333-1370*), Warszawa 1948, s. 281.

czasy Łokietka lub wcześniej[872]. Najwięcej uwagi poświęciła tej budowli J. Teodorowicz-Czerepińska, która powiązała budowę z funkcjonującą w tym miejscu komorą celną oraz pobliską przeprawą w Wojszynie. Zaznaczyła, że najbliższymi analogiami dla wieży w Kazimierzu Dolnym będą stołpy w Rytrze i Czchowie. Według badaczki budowla powstać miała z inicjatywy monarszej, być może Władysława Łokietka[873].

Ryc. 47. Wieża cylindryczna w Kazimierzu Dolnym (fot. P. Kocańda 2019)

Niestety w przypadku wieży w Kazimierzu Dolnym nie dysponujemy źródłami pisanymi, które byłyby pomocne w określeniu jej fundatora. Niewiele danych wniosły również badania archeologiczne i architektoniczne. Autor tych pierwszych, E. Mitrus uznał, że wzniesiono ją w przedziale czasowym od końca XIII do czasu śmierci Władysława Łokietka[874]. Z kolei R. Kunkel, prowadzący prace architektoniczne, uznał, że powstała pomiędzy schyłkiem XIII a końcem XIV stulecia[875]. W ustaleniu chronologii założenia nie pomogły nawet badania C14 przeprowadzone przez ekipę z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Ustalono, że przy

[872] *Architektura gotycka*…, t. II, s. 105; M. . Brykowska M., Wółkowski W., *Zamek w Kazimierzu Dolnym w świetle badań architektonicznych*, „Ochrona Zabytków", nr 1, 2018, s. 10; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 220; K. Pisarek-Małyszek, *Z dziejów Kazimierza Dolnego w średniowieczu*, Lublin 2009, s. 75-79; *idem, Średniowieczne zamki nad Bystrą i Grodarzem*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Joanni Gurbo Octagesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 431-432.

[873] J. Teodorowicz-Czerepińska, *Etapy rozwojowe zamku w Kazimierzu*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 31, 1975, s. 63; *idem*, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 198, s. 19; *idem*, *Zamek w Kazimierzu Dolnym*, Lublina 1987, s. 5.

[874] E. Mitrus, *Zespół zamkowy w Kazimierzu Dolnym*…, s. 78-81.

[875] R. Kunkel, *Wieża strażnicza w Kazimierzu Dolnym*…, s. 201.

70% przedziale prawdopodobieństwa wieżę zbudowano w okresie po 1170 a przed 1280 rokiem, a przy 90%, że od 1040 do 1310 r.[876].

Autor rozprawy uważa, że inicjatorem bergfriedu był Wacław II czeski. Przemawia za tym przede wszystkim datowanie wieży na przełom XIII i XIV wieku oraz analogie w postaci Czchowa, Rytra, Czorsztyna, Myślenic. Czeski monarcha dysponował większymi możliwościami inwestycyjnymi niż Władysław Łokietek, który zresztą od 1292 roku nie panował już w ziemi sandomierskiej. Sama budowla mogła być otoczona dodatkowymi fortyfikacjami drewniano-ziemnymi, których śladów nie udało się jednak uchwycić w trakcie prac wykopaliskowych[877].

Zanim przedstawione zostaną najważniejsze ustalenia i wnioski trzeba jeszcze zwrócić uwagę na grupę założeń domniemanych. Znalazły się w niej następujące obiekty: Tropsztyn w Wytrzyszczce, Lublin, Pińczów, Golesz w Krajowicach i Bobolice oraz być może Solec nad Wisłą. Są to zamki na których odkryto cylindryczny stołp, datowany na koniec XIII lub na przełom XIII i XIV wieku, ale nie powiązano go z inicjatywą budowlaną Wacława II. Ponadto w grupie tej umieszczony został zamek w Lublinie z donżonem, który, jak chcą niektórzy badacze został wzniesiony z rozkazu czeskiego monarchy.

Zacząć należy od tego ostatniego, ponieważ kwestia chronologii i fundatora tej budowli stanowi jeden z kluczowych problemów polskiej kastellologi. Jest to znacznej wielkości wieża o średnicy 15 m i grubości murów 3,5 m. Do obecnych czasów zachowały się cztery sklepione kondygnacje, połączone spiralną klatką schodową, zlokalizowaną w grubości murów. Niższe poziomy wzniesiono z łamanego kamienia wapiennego, wyższe natomiast z cegły układanej w wątku wendyjskim (ryc. 48)[878].

[876] K. Zając, *„Baszta Ostatniej Obrony" – zastosowanie techniki badania radiowęglowego*, „Wiadomości Uniwersyteckie", R. 18, 2008, nr 6(147), s. 41.
[877] Zob.: E. Mitrus, *Zespół zamkowy w Kazimierzu Dolnym*…, s. 78-80.
[878] W. Koziejowski, *Późnoromańskie formy stylowe w architekturze na Zamku Lubelskim*, „Studia i Materiały Lubelskie", R. 9, 1982, s. 57-60.

Ryc. 48. Donżon zamku lubelskiego (fot. P. Kocańda 2017)

Szczegółowo sprawa fundatora lubelskiego donżonu omówiona została w drugim tomie rozprawy (nr kat. 25, pkt. 9), w tym miejscu można jedynie podkreślić, że różni badacze sugerowali wielu potencjalnych inicjatorów jego budowy: np. Henryka Brodatego, Władysława Łokietka, Bolesława Wstydliwego, a nawet Władysława Jagiełłę[879]. Ostatnio do grona tego dołączył Wacław II, który jak chcą A. Rozwałka i M. Florek był właśnie inicjatorem jego budowy[880]. Sprawa nie jest jednak taka prosta, jak sugerują wyżej wymienieni badacze. Brak bowiem wystarczających dowodów, zarówno archeologicznych jak i historycznych, mogących potwierdzić te przypuszczenia. Opisywana wieża przede wszystkim znacznie różni się pod wieloma względami (np. technika budowy, rozmiary) od typowych bergfriedów, które Wacław II wznosił na ziemiach polskich. Dyskusyjna pozostaje kwestia czasu budowy obiektu, ponieważ jak dotąd nie udało się pozyskać materiałów ruchomych, które pozwalałyby na określenie chronologii. Podobnie ma się sprawa z stratygrafią, zaburzoną przez liczne instala-

[879] Dotychczasowe ustalenia zebrali: J. Chachaj, *Czas podjęcia budowy wieży zamkowej w Lublinie w świetle najnowszych badań archeologicznych*, KHKM, R. 67, 2019, nr 3, s. 307-322; *idem*, *O początkach lubelskiej wieży zamkowej*, Lublin 2020, s. 21 i nast.; M. Florek, *Zamek w Lublinie*…, s. 20-29.
[880] M. Florek, *Zamek w Lublinie*…, s. 29-30; A. Rozwałka, *Cylindryczna wieża na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie*…, s. 217-230.

cje i wkopy[881]. Dostępne źródła pisane również nie ułatwiają zadania. *Rocznik Traski* podaje, że w 1302 roku rycerstwo krakowsko-sandomierskie odbiło Lublin z rąk Rusinów[882]. Biorąc pod uwagę taki obród wydarzeń Wacław II panował w Lublinie bardzo krótko, ponadto jego ówczesna sytuacja polityczna raczej nie sprzyjała budowie donżonu, ponieważ miał ważniejsze sprawy na Węgrzech i w Czechach. W dodatku historycy lubelscy często podważają autentyczność wzmianki z 1302 roku twierdząc, że Lublin zdobyto dopiero w 1306 roku[883].

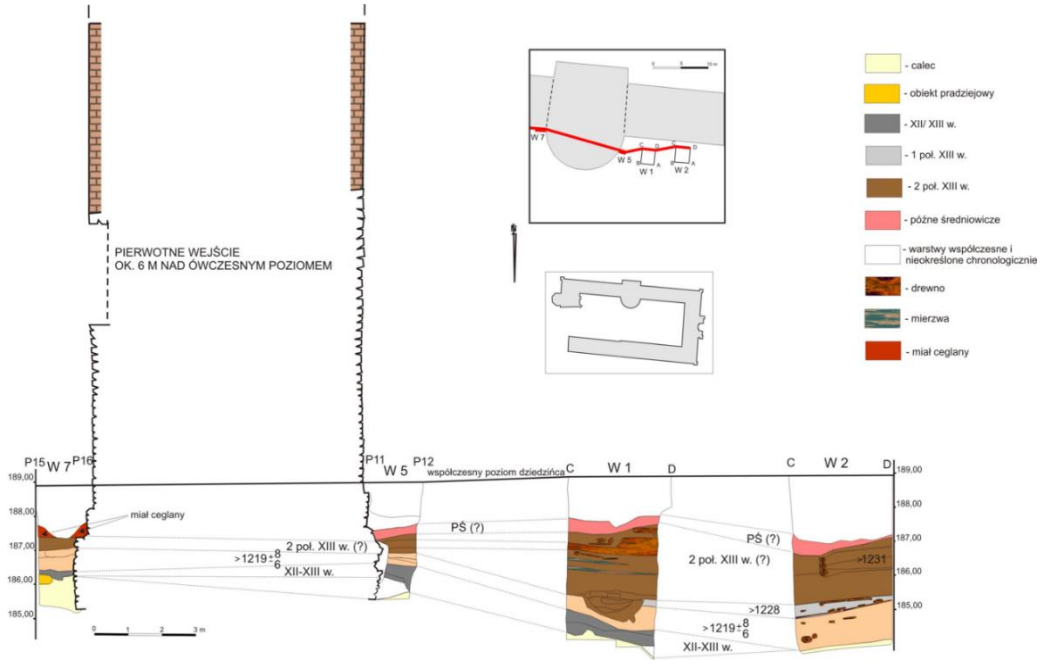

Ryc. 49. Lublin. Wzgórze Zamkowe – stratygrafia nawarstwień odkryta w wykopach zlokalizowanych przy donżonie (oprac. A. Rozwałka 2015)

Biorąc pod uwagę dostępne informacje, wydaje się mało prawdopodobne, aby to Wacław II zbudował donżon w Lublinie, aczkolwiek kwestię tę wyjaśnić muszą przyszłe badania. Nie można na przykład wykluczyć, że po 1302 roku kontynuowano rozbudowę starszego obiektu

[881] K. Janus, *Opinia architektoniczna na temat murów odsłoniętych w trakcie prac remontowych i archeologicznych w skrzydle południowym budynku Muzeum Lubelskiego w Lublinie*, Lublin 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie, s. 5-6 (oraz załączone w dokumentacji materiały fotograficzne); E. Mitrus, M. Matyaszewski, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego i ratowniczych badań wykopaliskowych wykonywanych w związku z remontem zamku lubelskiego w latach 2006-2008*, Lublin 2008, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; J. Tkaczyk, *Wstępne sprawozdanie z pierwszego etapu badań archeologicznych w zakresie nadzorowanego remontu Zamku Lubelskiego, ul. Zamkowa 9 w Lublinie*, Lublin 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Autor rozprawy składa podziękowania autorom najnowszych badań archeologicznych na zamku w Lublinie, Rafałowi Niedźwiadkowi oraz Jackowi Tkaczykowi za możliwość wglądu w wyniki prac, udostepioną dokumentację i udzielone informacje.

[882] *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853.

[883] Rocznik Świętokrzyski, [w:] MPH s. n. t. XII, s. 59. Zob.: J. Chachaj, *O początkach lubelskiej wieży zamkowej*…, s. 80, przypis 2; K. Myśliński, *Najstarszy Lublin – proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski", t. IX, 1966, s. 182-183.

lub też rozpoczęto budowę wieży. Inicjatorami tego przedsięwzięcia mogli być starostowie krakowscy, działający w imieniu króla czeskiego.

Dzięki badaniom archeologicznym prowadzonym przez A. Lubelczyka na zamku Golesz w Krajowicach (nr kat. 17) wiemy, że również i ta warownia posiadała cylindryczną wieżę obronną. Jej relikty odkryto w 2018 roku w północnej części założenia, na wyraźnie odciętym od reszty wzgórza pagórku (ryc. 50-51). Zbudowana została z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Średnica zewnętrza dochodziła do 9 m, wewnątrzna natomiast do 2,4 m, grubość murów sięgała 4 m (ryc. 52). Na podstawie nielicznych fragmentów naczyń ceramicznych A. Lubelczyk skłonny jest datować ten element na koniec XIII lub początek XIV wieku[884]. Była to najstarsza murowana część zamku, o którym mówią źródła pisane z lat 1319-1320 dotyczące konfliktu pomiędzy benedyktynami tynieckimi, a Wojciechem Bogorią ze Żmigrodu[885]. Do tej pory uważano, że warownię wznieśli wspomniani Bogoriowie lub benedyktyni. Pierwotnie w połowie XIII wieku funkcjonować miał tutaj drewniano-ziemny obiekt, który po 1320 roku uzyskał formę murowanego zamku[886]. Jedynie J. Marszałek i L. Kajzer datowali powstanie kamiennego założenia na przełom XIII i XIV wieku[887]. Wyniki badań z 2018 roku rzucają nowe światło na jego genezę. Odkryte relikty wieży, pod względem morfologicznym i chronologicznym zbliżone są do analogicznych obiektów z Czorsztyna, Czchowa, Rytra i Myślenic. Zdaniem autora rozprawy do budowy wieży cylindrycznej mogło dojść z inicjatywy Wacława II, który wykorzystując swoje uprawnienia monarsze wzniósł warownię na terenie należącym do benedyktynów. Przy takim rozwoju wypadków nastąpiłaby analogiczna sytuacja jak w przypadku Czorsztyna i Rytra, gdzie obiekty zbudowano w dobrach klarysek. Być może, w którymś momencie warownię przekazano benedyktynom, którzy w początkach XIV stulecia (ok. 1304-1305) utracili ją na rzecz Bogoriów sprzymierzonych z Łokietkiem. Poprzez tę fundację Wacław II zabezpieczał pogranicze pol-

[884] Materiały z badań nie zostały jeszcze opublikowane. W miejscu tym składam podziękowania Panu Antoniemu Lubelczykowi za udzielone informacje i wgląd w dokumentację, zob.: A. Lubelczyk, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Krajowicach w 2018 roku*, Rzeszów 2018, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, s. 1; *idem, Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Krajowicach w 2019 roku*, Rzeszów 2019, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

[885] KDTyn., nr 42, 43. Zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 237; J. Wyrozumski, *Początki miast w regionie jasielskim*…, s. 79-80.

[886] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 138; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 237; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*…, s. 54-55; A. Lubelczyk, *Zamek „Golesz" w dawnej Ziemi Sandomierskiej w świetle wstępnych wyników badań archeologicznych*, [w:] *Zamki w Karpatach*…, s. 213; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 59-60.

[887] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 295; J. Marszałek, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 112. Należy jednak zaznaczyć, że już W. Węgrzyński (*Golesz czyli Podzamcze i Jasło. Szkic monograficzny*, Jasło 1904) oraz W. Sarna (*Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1906, s. 570) sugerowali, że zamek wzniesiono w końcu XIII wieku, w tym samym czasie co Czorsztyn i Melsztyn, celem zabezpieczenia zwężającej się w tym miejscu doliny Wisłoki i biegnących nią traktów.

sko-węgierskie oraz biegnące tędy szlaki komunikacyjne łączące Węgry z Sandomierzem[888]. Koniecznie nadmienić należy, że pod zamkiem funkcjonował także bród prowadzący na drugi brzeg Wisłoki, wzmiankowany w 1334 roku[889].

Ryc. 50. Odkryte w 2018 roku fundamenty wieży cylindrycznej na zamku Golesz w Krajowicach (fot. A. Lubelczyk 2018)

[888] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 79-80.
[889] KDM I, nr 197.

Ryc. 51. Fragment murów wieży-stołpu zamku Golesz (fot. A. Lubelczyk 2018)

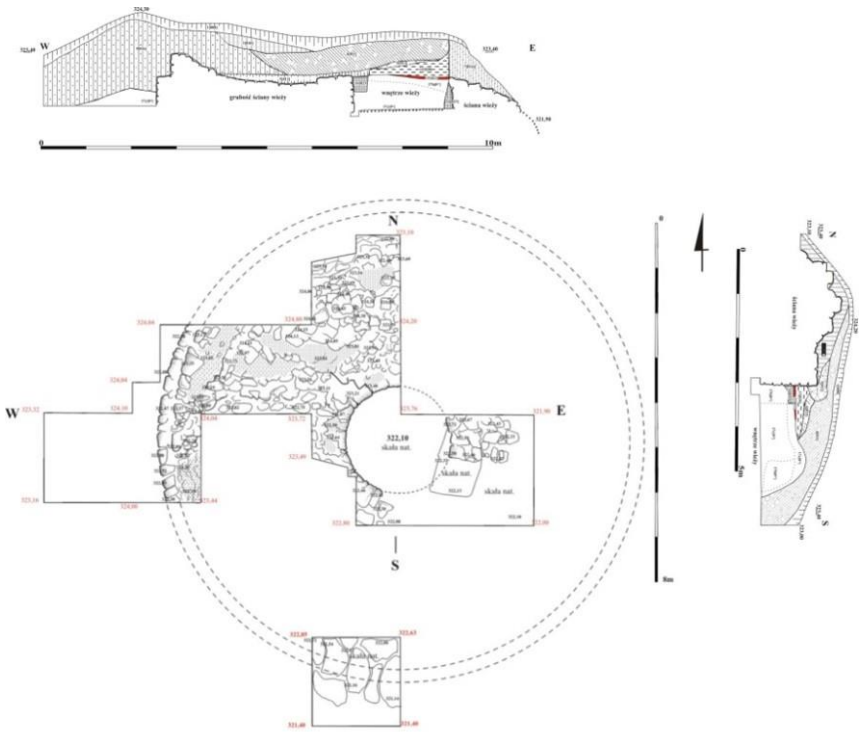

Ryc. 52. Rzut odkrytych fundamentów wieży cylindrycznej zamku Golesz (oprac. A. Lubelczyk, A. Sznajdrowska-Pondel 2019)

Cylindryczny stołp odkryty został również w trakcie badań zamku w Pińczowie (nr kat. 35), realizowanych w latach 1960-1962 przez A. Miłobędzkiego i J. Kuczyńskiego. Na jego relikty natrafiono w południowo-wschodniej, najwyższej partii wzgórza. Mury wieży wzniesiono z łamanego, miejscowego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną. Niestety stan zachowania obiektu w trakcie odkrycia nie pozwolił na określenie średnicy i grubości murów. Odkrywcy zakwalifikowali go jako element pierwotnego zamku, poprzedzającego rezydencję Zbigniewa Oleśnickiego. Prócz wieży, zamek składał się z kamiennego obwodu, poprowadzonego po krawędzi wzgórza oraz domu mieszkalnego, ulokowanego w zachodniej części zamku (ten wzniesiono raczej później, niż mury obwodowe oraz wieżę). Brama w postaci otworu w murze znajdowała się w części wschodniej. Od tej strony zamek odcięty był od pozostałej części wzgórza głęboką fosą[890].

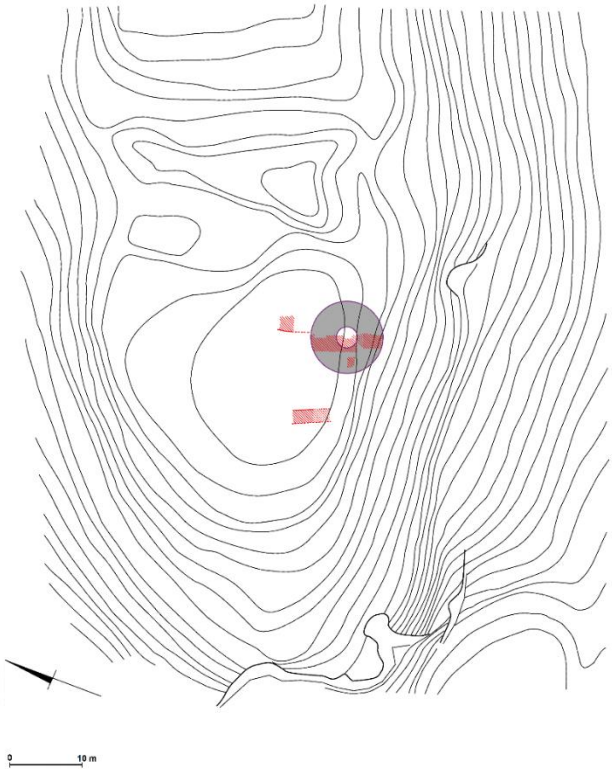

Ryc. 53. Pińczów - próba rekonstrukcji planu pierwszego zamku (wg. W. Harko 2019)

[890] J. Kuczyński, *Wyniki badań dawnego zespołu zamkowego w Pińczowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 5, 1968, s. 211; A. Miłobędzki, *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie…*, s. 66-67; *idem, Zamek Oleśnickich w Pińczowie,* [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*…, s. 94. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op cit.,* s. 383; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…s. 90-92.

A. Miłobędzki oraz J. Kuczyński datowali założenie z wieżą na okres od końca XIII do pierwszej połowy XIV stulecia[891], z kolei B. Guerquin odnosił jego początki do I połowy XIV wieku. Na koniec XIII stulecia pierwotny zamek wydatowali S. Kołodziejski oraz S. Wróblewski[892]. Żaden z wyżej wymienionych badacz nie podjął próby określenia fundatora pierwotnego założenia. Jedynie B. Guerquin sugerował, że warownię tę zbudować mogli Oleśniccy[893], co oczywiście nie jest prawdą, ponieważ przeczą temu źródła pisane (Jan Długosz pisze, że zamek zakupił Zbigniew Oleśnicki w latach 20. XV stulecia)[894]. Zamek zwany wówczas *Pandziczow*, w źródłach pisanych pojawia się jednak wcześniej, bo w 1400 roku[895].

Kwestia fundatora pierwotnego założenia pozostaje zatem nierozwiązana. Wzieść mógł go zarówno Kazimierz Wielki lub któryś z jego poprzedników na tronie polskim, jak i miejscowe rycerstwo. Jeżeli weźmiemy pod uwagę datowanie zamku na przełom XIII i XIV wieku, wówczas jako potencjalnego inicjatora budowy uwzględnić należy Wacława II. Za czeską ingerencją przemawia odkrycie cylindrycznego stołpu, analogicznego jak inne wyżej opisywane. Warto zwrócić także uwagę, na lokalizację warowni, która położona została na lokalnym szlaku biegnącym doliną Nidy z Wiślicy w kierunku Chęcin i Jędrzejowa.

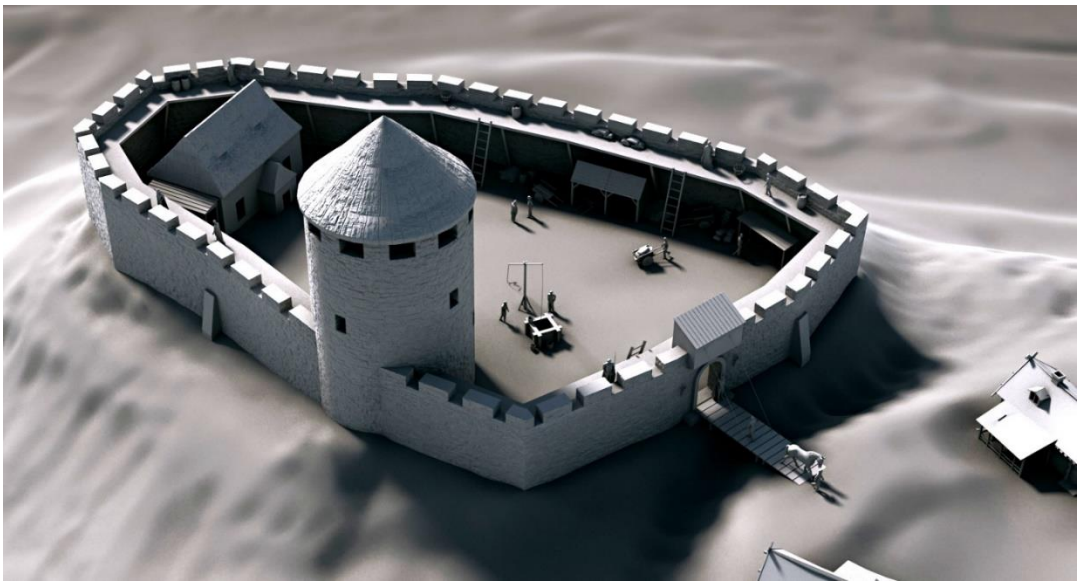

Ryc. 54. Pińczów - poglądowa wizualizacja ukazująca możliwy wygląd pierwszego zamku murowanego istniejącego do 1424 r. (oprac. M. Staniszew 2018; źródło Internet: https://tiny.pl/rj5g2)

[891] J. Kuczyński, *Wyniki badań dawnego zespołu zamkowego w Pińczowie*…, s. 211; A. Miłobędzki, *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*…, s. 66; *idem*, *Zamek Oleśnickich w Pińczowie*…, s. 94.
[892] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 236; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 383; J. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…s. 90-92. W. Gliński uważa, że pierwotne założenie wznieśli w końcu XIII wieku przedstawiciele rodu Szreniawitów, władających pobliską Kopernią. Informacja ustna, za którą dziękuję Panu Waldemarowi.
[893] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 236.
[894] DLb. III, s. 129.
[895] Wiemy także, że należało do niego kilka wsi, aczkolwiek z nazwy wzmiankowana jest tylko Kopernia, zob.: *Atiquissimi Libri Iudiciales Terrae Cracouiensis*, cz. II, wyd. B. Ulanowski, [w:] SPPP VIII/2, nr 10 093.

W kontekście działalności fundacyjnej Przemyślidy należy rozpatrzeć również hipotezę funkcjonowania cylindrycznego stołpu na zamku Tropsztyn w Wytrzyszczce (nr kat. 56), zaproponowaną już jakiś czas temu przez E. Dworaczyńskiego. Sądzi on, że w XIII wieku w południowej części cypla zamkowego wzniesiono kamienny stołp. Niestety w skutek katastrofy budowlanej która miała miejsce jeszcze w XIII lub na początku następnego wieku, uległ on całkowitej dest,rukcji. Do ścian wieży dostawione były kurtyny murów obronnych, poprowadzone po linii wzgórza, o grubości prawie 2 m[896]. Niestety hipoteza Dworaczyńskiego nie została poparta wynikami badań terenowych[897]. W dodatku pozostali badacze warowni, H. Rojkowska oraz W. Niewalda rekonstruując fazy przekształceń zamku zupełnie pomijają wieżę cylindryczną twierdząc, że mury obwodowe wzniesiono dopiero w II połowie XIV wieku. Na przełom XIII i XIV stulecia datują jedynie drewniano-ziemny gródek[898].

Jeżeli ewentualne przyszłe badania obiektu potwierdzą fakt istnienia wieży, wówczas staniemy przed możliwością zaklasyfikowania założenia do grupy zamków z bergfriedem, zbudowanych przez Wacława II w końcu XIII stulecia. Warownia ta stanowiłaby militarną ochronę biegnącego w tamtym miejscu szlaku z Węgier przez Nowy Sącz na Czchów i Kraków oraz znajdującego się tam mostu lub brodu na Dunajcu[899].

Na koniec warto jeszcze poruszyć sprawę wieży cylindrycznej zamku w Bobolicach[900], której funkcjonowanie dopatruje się część badaczy. Pierwszy, który zgłosił takie przypuszczenia był B. Guerquin. Rekonstruował on pierwotne założenie jako niewielki zamek, zajmujący najwyższą część wzgórza i składający się z wydłużonego, owalnego obwodu murów oraz stołpu ulokowanego w północnej części[901]. Następnie jego ustalenia przyjęli inni badacze[902], natomiast plan opracowany przez niego został rozpowszechniony w literaturze[903]. Bergrfried

---

[896] E. Dworaczyński, *Badania archeologiczne na zamku Tropsztyn*, AAC, t. XL, 2005, s. 210; *idem, Zamek Tropsztyn*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*…, s. 299-300, ryc. 12B.

[897] Dworaczyński pisał: *nie sposób uznać, by zamek nie posiadał przez dłuższy czas wieży* (…) *Moim jednak zdaniem, murowana wieża, najpewniej cylindryczna, dominowała nad zamkiem już w pierwszej fazie* (idem, *Zamek Tropsztyn*…, s. 299.

[898] H. Rojkowska, W. Niewalda, *Wytrzyszczka. Ruiny zamku Tropsztyn*…, s. 269-283. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 549-550.

[899] Zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 290; H. Langerówna, *op. cit*., s. 44-45; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Wytrzyszczka. Ruiny zamku Tropsztyn*…, s. 279.

[900] Obiekt ten nie został uwzględniony w katalogu.

[901] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 91-92, ryc. 39.

[902] Zob.: *Architektura gotycka*…, t. II, s. 29; M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, s. 34-35; S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Bobolicach w świetle prac badawczych przeprowadzonych w 2002 roku*, „Ziemia Częstochowska", t. XXIX, 2003, s. 30. Nie wszyscy jednak uwzględniają istnienie wieży cylindrycznej, brak jej np. w opisie zamku umieszczonym w *Leksykonie zamków w Polsce* (zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 94).

[903] Zob. na przykład: *Architektura gotycka*…, t. II, s. 353, ryc. 22; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 94; J. Fidura, *Zamki i inne warownie Wyżyny Krakowsk-Częstochowskiej*, br. m. i dat. wyd.; J. Lasecki, *Ruina czy restauracja? Na przykładzie królewskiego zamku Bobolice, gmina Niegowa, Jura Krakowsko-Częstochowska*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*…, s. 24-25.

posiadać miał 9 m średnicy i mury o grubości 1,5 m[904]. M. Antoniewicz sugerował, że rekonstrukcja pierwotnego założenia z cylindryczną wieżą zbliża Bobolice do dzieł architektonicznych w postaci zamków w Olsztynie k. Częstochowy, Rabsztynie czy Smoleniu[905]. Niestety istnienie wieży nie zostało potwierdzone w trakcie badań terenowych, a obecny stan budowli uniemożliwia podjęcie weryfikacji tego założenia.

Znaczna większość badaczy odnosi początki zamku (wraz z wieżą) do czasów panowania Kazimierza Wielkiego[906], co zgodne jest z wymową źródeł pisanych, gdyż zarówno *Krakowska kronika katedralna,* jak i Jan Długosz zaliczyli go do dzieł zbudowanych przez tegoż władcę[907].

Zaprezentowany przez B. Guerquina układ przestrzenny zamku w Bobolicach z I fazy jego funkcjonowania rzeczywiście nawiązuje do obiektów w Smoleniu, Rabsztynie oraz Olsztynie (zgodzić się zatem należy z M. Antoniewiczem). Jeżeli uznamy taką wizję warowni za autentyczną, zgłosić można hipotezę, że pierwotna warownia powstała wcześniej niż panowanie Kazimierza Wielkiego, być może w końcu XIII stulecia z inicjatywy Wacława II. Za takim stanem rzeczy przemawia układ przestrzenny zamku oraz hipotetyczna wieża cylindryczna. Warto dodać, iż w literaturze przedmiotu pojawiły się głosy sugerujące wcześniejszą genezę założenia[908].

[904] M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, s. 35; S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Bobolicach w świetle prac badawczych*…, s. 30, przypis 20.
[905] M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, s. 35.
[906] Zob.: *Architektura gotycka*…, t. II, s. 29; M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, s. 34-35; S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Bobolicach w świetle prac badawczych*…, s.30; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 91; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 94; S. Kołodziejski, *Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 29-30; *idem, Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 17-18; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 203.
[907] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625; DHn. ks. 9, s. 442. Źródła pisane do zamku zebrała: Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Bobolice*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 138-140.
[908] Zob.: T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 167.

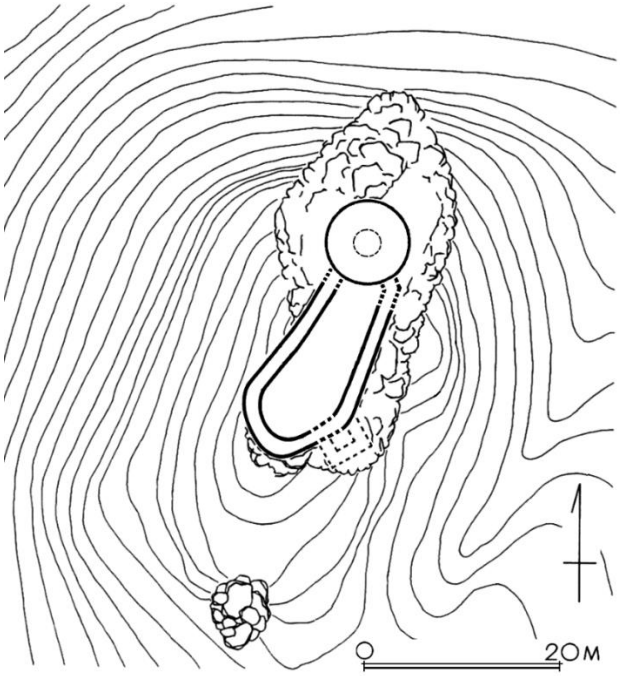

Ryc. 55. Próba rekonstrukcji pierwotnego zamku w Bobolicach (z końca XIII w.; oprac. W. Harko, P. Kocańda 2019)

Część badaczy uważa, że wieża cylindryczna istniała takze na zamku w Solcu nad Wisłą[909], który wzniesiono na skarpie położonej nad Wisłą, na północny-wschód od miasta. Niestety do czasów obecnych z warowni pozostały nikłe, trudno czytelne relikty murów, ponadto obiekt nie został poddany badaniom archeologicznych. Z tego powodu weryfikacja hipotezy o istnieniu wieży jest obecnie niemożliwa. Panuje przekonanie, że wieża zbudowana była z cegły, co sugerować może jej późniejszą, XIV lub XV-wieczną chronologę[910]. Niestety brak badań wykopaliskowych utrudnia określenie czasu powstania i osoby fundatora zamku. W świetle źródeł pisanych (*Kronika katedralna krakowska*, *Roczniki* Jana Długosza) zbudował go Kazimierz Wielki, co zgodnie przyjmuje cała literatura[911]. Zarysowane informacje uniemożliwiają połączenie budowy wieży z Wacławem. Konieczne jest zatem oczekiwanie na przyszłe rozpoznania terenowe, które umożliwią uściślenie chronologii tego elementu na koniec XIII wieku. Jeżeli okaże się to prawdą, wówczas wśród potencjalnych fundatorów wieży

[909] Zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 270; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op cit*., s. 463-464; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 111.
[910] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op cit*., s. 463; S. Kołodziejski, *Zamki fundacji Kazimierza Wielkiego na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wstęp do problematyki badań*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*…, s. 13.
[911] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625; DHn. ks. 9, s. 442. Dzieje zamku dokładnie omawia A. Wyrobisz, *Zamek królewski i renesansowa rezydencja starościńska w Solcu nad Wisłą. Relacja zamek-miasto*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*…, s. 33-40.

uwzględnić będzie trzeba także króla czeskiego, który w ten sposób zabezpieczał biegnące tędy szlaki handlowe[912].

Powyżej zestawiono i opisano kilkanaście założeń obronnych z ziemi krakowskiej i sandomierskiej, wzniesionych przez Wacława II w okresie jego rządów na ziemiach polskich. Obiekty te łączy kilka wspólnych cech. Pierwszą najbardziej charakterystyczną jest występowanie cylindrycznych wież obronnych. Podstawowe dane o nich zebrano w poniższej tabeli.

Tabela 2. Zestawienie wież cylindrycznych z terenu Małopolski przypisywanych działalności Wacława II (w tym domniemanych)

Miejscowość	**Nazwa zamku**	**Średnica zewnętrzna**	**Średnica wewnętrza**	**Grubość murów**	**Wysokość**	**Budulec**
Będzin	zamek w Będzinie	10,70 (w partii nadziemnej 11,70 m)	ok. 2,4 m	4 m	Pierwotna wysokość nieznana, po odbudowie ok. 30 m	Łamany miejscowy wapień, zaprawa wapienno-piaskowa
Biecz	zamek w Bieczu	10 m	3,5 m	3,8 m	Relikty zachowały się do wysokości 2,3 m, obecnie pod ziemią	Łamany, miejscowy piaskowiec, zaprawa wapienno-piaskowa
Bobolice	zamek w Bobolicach	9 m	-	1,5 m	Nieznana	Zapewne miejscowy kamień wapienny
Czchów	zamek w Czchowie	12,5 m	ok. 3-4 m	4,4 – 4,6 m	20 m	Łamany, miejscowy piaskowiec, zaprawa wapienno-piaskowa
Czorsztyn	zamek w Czorsztynie	10 m	3 m	3,5 m	Relikty murów zachowały się do wysokości 1 m (jedynie od strony zewnętrznej zachował się większy fragment o wys. 4-5 m)	Miejscowy wapień krynoidowy, zaprawa wapienno-piaskowa

[912] Znaczenie przeprawy w Solcu nad Wisłą omówiła T. Dunin-Wąsowicz (zob.: *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich…*, *passim*).

Chęciny (wieża zachodnia)	zamek w Chęcinach	ok. 9 m	-	2-3 m	Pierwotna wysokość nieznana, być może około 20 m	Miejscowy szary, łamany wapień, zaprawa wapienno-piaskowa
Chęciny (wieża wschodnia)	zamek w Chęcinach	ok. 9 m	-	2-3 m	j. w.	j. w.
Chęciny (wieża odkryta w 2018 r.)	zamek w Chęcinach	9 m	-	1,40 m	Nieznana	j. w.
Dobczyce	zamek w Dobczycach	9 m	ok. 3 m	ok. 3 m	Nieznana	Łamany, miejscowy piaskowiec, zaprawa wapienna
Kazimierz Dolny	wieża cylindryczna	10 m	-	W niższych partiach 4,2, w wyższych do 3 m	20 m	Miejscowy, łamany wapień, zaprawa wapienna
Krajowice	zamek Golesz	9 m	2,4 m	4 m	Nieznana	Miejscowy łamany piaskowiec, zaprawa wapienna
Lublin	donżon na zamku Lubelskim	15 m	-	3,5 – 4 m	25 m	Dolna część z łamanego kamienia, górna z cegły w wątku gotyckim
Myślenice	zamek w Myślenicach	10,2 m	2,5 m	4,3 m	Nieznana	Miejscowy łamany piaskowiec, zaprawa wapienno-piaskowa
Rabsztyn	zamek Rabsztyn	8 – 9 m	-	-	Nieznana	Miejscowy, łamany wapień, zaprawa wapienna
Rytro	zamek w Rytrze	9 – 9,5 m	2,4 – 2,6 m	3,20 m	Obecnie zachowana do wysokości 10 m	Miejscowy łamany piaskowiec, zaprawa wapienno-

						piaskowa
Solec nad Wisłą	Solec nad Wisłą	-	-	-	Niezachowana	-
Smoleń	zamek Pilcza	7,5 m	-	ok. 3 m	16 m	Miejscowy, łamany wapień, zaprawa wapienna
Wytrzyszczka	zamek Tropsztyn	-	-	-	Nieznana	Najpewniej miejscowy, łamany piaskowiec

Z powyższej tabeli wynika, że wszystkie wieże budowano z miejscowego surowca, najczęściej piaskowca lub wapienia, który łamano na bryły różnej wielkości i łączono zaprawą wapienno-piaskową. Technika wykonania murów polegała na warstwowym układaniu kamieni z zastosowaniem poziomów wyrównawczych (występujących co 60-80 cm, czasami 1 m). Lica zewnętrzne i wewnętrzne układano bardzo starannie i solidnie, co ukazują wyżej zestawione fotografie poszczególnych bergfriedów. Taki sposób murowania rozpowszechnił się na ziemiach polskich w drugiej połowie XIII wieku, w Czechach występował już na początku I połowy tegoż stulecia. Mury budowane w technice warstwowej występowały na przełomie XIII i XIV wieku, a następnie niemal przez całe XIV stulecie, kiedy to zaczęły ustępować konstrukcjom ceglanym[913].

Grubość murów opisywanych wież wynosiła średnio od 2 do 4 m, natomiast średnica od 9 do 10 m, aczkolwiek zdarzały się mniejsze (jak np. Zamek Pilcza z stołpem o średnicy 7,5 m) oraz większe (Czchów, 12,5 m). Wyjątkiem jest donżon na zamku w Lublinie posiadający średnicę 15 m, jednakże obiekt ten najpewniej nie jest dziełem Wacława II.

Budowane z inicjatywy króla czeskiego wieże były typowymi obronnymi stołpami, pozbawionymi walorów mieszkalnych (może z wyjątkiem niektórych obiektów, np. wieży w Kazimierzu Dolnym, która posiada charakterystyczne sedillia). Wejście umieszczano na wysokości kilku metrów. Dostać się można było do niego po drabinie lub drewnianej platformie. Wnętrza podzielone były za pomocą stropów na kondygnacje połączone drabinami lub schodami. Zwieńczenie budowli stanowił najpewniej zazwyczaj krenelaż. Pomimo iż, na wielu z nich nie zachowały się tego typu elementy, wnioski takie wysuwać należy na podstawie analogicznych przykładów z Czech czy też źródeł ikonograficznych. Z tych ostatnich szczególnie cenna może być płaskorzeźba z ołtarza Wita Stwosza z lat 1477-1489 znajdująca się w ko-

[913] W. Borusiewicz, *op. cit*., s. 45-47, 55-58.

ściele Mariackim w Krakowie, gdzie przedstawiono zamek z archaiczną wieżą cylindryczną, zwieńczoną właśnie krenelażem. Parę słów poświęcić należy jeszcze lokalizacji stołpów, które budowano albo w pobliżu bramy, w celu ochrony tego newralgicznego elementu, lub też na kulminacji wzgórza, na którym stał zamek.

Odrębnym zagadnieniem jest kwestia obwodów obronnych powyższych zamków. Z analizy poszczególnych założeń przedstawionych w katalogu wynika, że mamy do czynienia z dwoma wariantami. W pierwszym wieża początkowo otoczona była drewniano-ziemnymi umocnieniami, a dopiero po pewnym czasie, jednak jeszcze w okresie rządów Wacława, następowała wymiana na mury kamienne. Za takim rozwojem wypadków opowiadał się S. Kołodziejski, analizujący założenia w dolinach Dunajca, Popradu i Raby[914]. Pierwotnie wały wzmocnione drewnianymi konstrukcjami mogły otaczać wieże w Rytrze, Bieczu, Czorsztynie, Czchowie, Myślenicach i może w Kazimierzu Dolnym (w dwóch ostatnich drewniano-ziemny obwód nie został zastąpiony murem kamiennym).

W drugim wariancie wraz z wieżą cylindryczną lub wkrótce po jej wzniesieniu, następowała budowa kamiennego obwodu obronnego, dostosowanego do układu wzgórza. Mury posiadały często znaczną grubość dochodzącą nawet do 3 m. Budowano je w technice warstwowej, analogicznie jak wieże, z wykorzystaniem takiego samego surowca. Zwieńczone były najpewniej gankiem straży oraz krenelażem. W jednej z kurtyn, w grubości murów umieszczano zazwyczaj otwór bramny. Z przypadkami budowy murów obronnych wraz z wieżą mamy do czynienia na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej, np. w Smoleniu, Rabsztynie i Będzinie[915].

Kolejną wspólną cechą opisywanych założeń jest układ przestrzenny zamku składający się ze stołpu oraz obwodu obronnego. Mury kurtynowe prowadzono po krawędziach wyniesienia, przez co obwód nabierał kształtu nieregularnego, owalnego lub wydłużonego. Taka forma założenia ewidentnie nawiązuje do zamków typu bergfriedowego, znanych z terenów Królestwa Czeskiego. Przykładami takich założeń wzniesionych przez Wacława II będzie Hauenštejn (Horní Hrad) czy bardziej nowoczesny Hasištejn[916]. Zabudowę wewnętrzną takich warowni uzupełniały zapewne drewniane budynki gospodarcze i mieszkalne. J. Pierzak sądzi, że elementem zamku bergfriedowego Przemyślidy na ziemiach polskich były także murowane domy mieszkalne, jedno lub dwukondygnacyjne, umieszczane naprzeciw wieży[917]. Hipo-

[914] S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 315-328.
[915] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 87-88
[916] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 94-95; *idem, Hrady Václava II*…, s. 106-107; *idem, Ilustrovaná encyklopedie Českých hradů*…, s. 166-167.
[917] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 80.

teza ta nie posiada jednak wystarczających podstaw dowodowych. Ponadto stan badań poszczególnych obiektów zdaje się przemawiać, że pierwsze kamienice i budynki mieszkalne wzniesione zostały w XIV wieku, będąc elementem późniejszym (wiązanym z modernizacjami Kazimierza Wielkiego)[918]. Za brakiem domów zamkowych w okresie panowania czeskiego monarchy zdaje się przemawiać również funkcja tym zamków. Były to typowe militarne obiekty, przeznaczone do konkretnych zadań, jakimi były ochrona komór celnych oraz zabezpieczenie granic i traktów komunikacyjno-handlowych. Jest to trzecia wspólna cecha wszystkich wyżej opisanych założeń. Dodatkowym składnikiem zabudowy wewnętrznej były miejsca poboru wody w postaci studni lub cysterny. Te drugie z pewnością funkcjonowały na zamkach Pilcza i Olsztyn i położone były w bezpośredniej bliskości wieży[919]. Podkreślić należy, że budowa warowni bergfriedowych, które nie były założeniami okazałymi i rozbudowanymi (charakteryzowały się wręcz prostotą i skromnością pod kątem detalu i wystroju architektonicznego) w Małopolsce, posiadającej z reguły krajobraz wyżynny (zatem z bardzo łatwym dostępem do surowca kamiennego), nie pociągała za sobą wielkich kosztów finansowych. Nie dziwi zatem fakt, że Wacław wybierał taką opcję, która prócz skuteczności okazywała się także tania[920].

Warto w tym miejscu nadmienić, iż J. Pierzak przy okazji publikowania wyników badań zamku będzińskiego, wydzielił dwa typy zamków bergfriedowych. Podstawową różnicą według cytowanego badacza jest wielkość założenia. W typie pierwszym, zamek zlokalizowany był na najwyższym punkcie wzniesienia, z kolei wieżę umieszczano w linii murów obronnych i posiadała średnicę do 8 m. W grupie tej znalazły się: Pilcza w Smoleniu, Olsztyn k. Częstochowy, Rabsztyn i Bobolice. Typ II natomiast charakteryzuje się większą powierzchnią, przez co stołp lokowano wewnątrz obwodu. Sytuacja ta umożliwiała także budowę masywniejszej

[918] Na przykład pierwszy dom zamkowy w Czchowie powstał w połowie XIV wieku (zob.: A. Szpunar, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*…, s. 8; *idem, Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*…, s. 278, ryc. 5.3), w podobnym przedziale czasowym wzniesiono gmach mieszkalny w Czorsztynie (zob.: W. Niewalda, H. Rojkowska, *Historia i stan dzisiejszy zamku w Czorsztynie*…, s. 108), natomiast w Rytrze element ten zbudowano w okresie pomiędzy 2 ćwiercią XIV a 3 ćwiercią XV stulecia (zob.: E. Dworaczyński, *Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych*…, s. 153, 156, ryc. 2). Bardziej problematycznie wygląda datowanie domów mieszkalnych na zamkach z obszaru Jury Krakowskiej. Na przykład w Rabsztynie S. Dryja i W. Niewalda twierdzą, że część mieszkalna powstała już w I fazie (koniec XIII – I poł. XIV), aczkolwiek badacze zastrzegają, że budowane w tym czasie elementy nie są jednorodne i wznoszono je w kilku etapach. Przypuszczać należy zatem, że tamtejszy dom mieszkalny także zbudowano bliżej końca I połowy XIV w. (zob.: S. Dryja, W. Niewalda, *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014*…, s. 16-17). Również na XIV wiek datować należy dom na zamku Pilcza w Smoleniu (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 461).

[919] Na zamku Pilcza posiada ona kształt czworoboczny (zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 461), z kolei w Olsztynie, ściętego stożka (zob.: S. Kołodziejski, *Badania wykopaliskowe reliktów cysterny na zamku olsztyńskim koło Częstochowy w r. 1997*, „Ziemia Częstochowska", t. XXVI, 1999a, s. 179-184).

[920] Zob.: L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 141-145; J. Szymczak, *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, KHKM, R. 36, 1988, nr 2, s. 260.

wieży, której średnica sięgała 10 – 12 m. Były to: Czchów, Będzin, Rytro, Biecz, Czorsztyn[921]. Zaproponowany przez J. Pierzaka podział, pomimo widocznych różnić w poszczególnych obiektach, wydaje się niezbyt trafny i zbyt ogólny. Rozmiar założenia wynikał bowiem z powierzchni terenu jaką dysponowali budowniczowie. W przypadku warowni jurajskich musieli oni dostosować zamek do niewielkich, często wąskich ostańców skalnych, które nie pozwalały na budowę masywnego bergfriedu. Zupełnie odmiennie wyglądała sytuacja w południowej części ziemi krakowskiej, gdzie wzgórza posiadały znacznie większą powierzchnię, często były elementami większych gór lub też posiadały formę cypla.

Podejmując próbę odszukania genezy założeń bergfriedowych charakterystycznych dla Czech okresu ostatnich Przemyślidów i rządów Wacława II w Małopolsce, nawiązać należy do ustaleń badaczy zachodnioeuropejskich. Genezy cylindrycznych wież obronnych badacze dopatrują się jeszcze w czasach antyku lub architekturze arabskiej oraz bizantyjskiej. Najstarsze wieże cylindryczne na obszarze Europy Zachodniej budowano najpewniej w XII wieku na terenach Francji[922]. Już wówczas reprezentowały one rozmaite warianty typologiczne (np. cylindryczne, z ostrzem), a grubość ich murów dochodziła do 4 m. Charakteryzowały się dominacją funkcji obronnej nad mieszkalną. Pomieszczenia wewnętrzne przygotowywano tylko do czasowego pobytu feudała, najczęściej były one sklepione i dostępne z niższych kondygnacji lub przez klatki schodowe umieszczone w grubości murów. Wejście umieszczano na znacznej wysokości[923]. R. Mruczek powstania typowego bergfriedu dopatruje się w stopniowej modernizacji donżonów, które początkowo także posiadały cylindryczny kształt. Pierwotnie budowle te, spełniające funkcje mieszkalno-obronne przystosowywano do obrony pasywnej (jako elementy wolno stojące), odsunięte od linii obronnej. Jednak w miarę rozwoju technik oblężniczych, cylindryczne wieże mieszkalne zaczęto przystosowywać do obrony aktywnej i włączać je w obwód murów kurtynowych. Procesy te nabrały szczególnego natężenia około 1200 roku i wiązały się z utratą przez nie funkcji mieszkalnych i przekształceniem ich w typowe bergfriedy[924]. Nieco inaczej sprawę stawia M. Chorowska, opierająca się na ustaleniach badaczy niemieckich. Jej zdaniem genezy wieży cylindrycznej (jako dodatko-

[921] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 77-87.
[922] Pewien wyjątek stanowi w tej materii zamek Spiski (*Spišský Hrad*), który w swej pierwszej fazie składał się z wielkiej, cylidnrycznej wieży i dość cienkiego muru obronnego, który odcinał założenie od południa. Wieża posiadała średnice niemal 22,5 m i grubość murów dochodzącą do 4 m. Tak duże rozmiary pozwalają sądzić, że posiadała kilka kondygnacji i prócz obronnych, pełniła także funkcje mieszkalne. Pierwszą wieżę zamku spiskiego na podstawie badań wykopaliskowych datować należy na połowę XII wieku. Na początku XIII stulecia wskutek niestabilnego podłoża budowla uległa zawaleniu (zob. V. Olejník, M. Janovská, M. Stejskal, *Spišský hrad ako kráľovské sídlo*, [w:] *Spišský hrad*, red. M. Novotná, Lewocza 2015, s. 55-62; M. Plaček, M. Bóna, *op. cit*., 272-274).
[923] F. Gebelin, *Les châteaux de France*, Paris 1962, s. 16-28; J. Mesqui, *op. cit.*, s. 7-13.
[924] R. Mruczek, *Bergfried, Donjon, Eigenkirche*…, s. 104.

wego punktu obronnego warowni) doszukiwać się należy w grodach saskich, które w czasach Ottonów były przebudowywane na siedziby władz administracyjnych (hrabiów, landgrafów). Niekiedy stanowiły one jednak także wieże mieszkalne, czego przykładem będą obszerne budowle w cesarskim Wetin, Trebsen, Veitsberg. W większości były to jednak budowle typowo obronne, stanowiące znaczną większość (np. Seeburg, Qerfurt, Neuenburg, Freyburg, Münzenberg)[925]. Około połowy XIII wieku doszło do wykształcenia się typowych bergfriedów europejskich o formie wąsokiej i wąskiej, z dolną kondygnacją więzienną z charakterystycznym przekrojem „butelkowym". Genezy tego obiektu upatrywać należy w warowniach saskich lub sasko-heskich pochodzących z czasów panowania Hohenstaufow, a także wielkiego bezkrólewia. Od tego momentu mówić można już o zestandaryzowanym bergfriedzie europejskim, typowym dla obszarów Europy Środkowoej i Środkowo-Wschodniej[926]. W samych Niemczech, jak wynika z badań R. Berngesa z blisku 500 zinwentaryzowanych wież ostatecznej obrony, aż 154 było budowlami cylindrycznymi. Najczęściej wznoszone były w okresie pomiędzy 1210 a 1290 rokiem[927]. Ponadto wyróżnia się sasko-heski typ zamku, reprezentowany przez warownię z wieżą ostatecznej obrony (bergfriedem) wolno stojącą lub związaną z obwodem, rozpowszechnioną na obszarach Niemiec i Czech, szczególnie w II połowie XIII stulecia[928]. Zdaniem autora rozprawy zamki bergfriedowe wznoszone przez Wacława II w Małopolsce reprezentują właśnie szeroko pojęty typ zamku sasko-heskiego, który na tereny te został przetransportowany bezpośrednio z Czech przez Przemyślidę.

Podsumowując, Wacław II po opanowaniu ziemi krakowskiej i sandomierskiej przystąpił do wprowadzania reform administracyjnych, przenoszonych z Królestwa Czeskiego. Jednym z elementów polityki tego monarchy była budowa sieci warowni królewskich, spełniających konkretne zadania (ochrona komór celnych, traktów, pogranicza, sprawna administracja i zarządzenie państwem, umocnienie panowania, pobudzenie kolonizacji). Rolę tę miały pełnić wznoszone przez niego zamki z wieżą cylindryczną[929]. Należy jednocześnie zaznaczyć, że pojęcia sieci warowni monarszych nie można utożsamiać ze zwartym systemem obronnym

[925] M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 77-78; W. F. Krahe, *op. cit.*, s. 413, 562, 610, 623, 660; H. J. Mrusek, *Burgen in Europa*, Leipzig 1971, s. 35.
[926] G. Binding, *Bergfried*…, s. 1955-1956. Zob. także: T. Durdík, P. Bolina, *op. cit.*, s. 30-34.
[927] R. Bernges, *Alphabetische liste aller Bergfriede mit Aufmaßzeichnnungen*; *idem*, *Entwicklung der Bergfriedformen*, publikacje internetowe, zawarte w bazie Burgeninformationssysteme, http://binsy.org/ [dostęp: 08.12.2020].
[928] T. Durdík, P. Bolina, *op. cit.*, s. 100; D. Menclová, *Ĉeské hrady*… t. I, s. 130-149.
[929] Por. S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 248-249.

(takim, jaki widzieli niektórzy badacze na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej[930]), ponieważ termin ten wielokrotnie poddano już krytyce[931].

Obiekty te tworzą dwa wyraźniejsze zgrupowania, pierwsze nazwać możemy południowo-małopolskim, zamkniętym dolinami Raby, Dunajca, Popradu i Ropy. Mieszczą się tam Biecz, Czchów, Czorsztyn, Rytro, Dobczyce, Myślenice oraz Krajowice (zamek Golesz) oraz domniemana wieża w Wytrzyszczce. Drugie zgrupowanie, zachodnio-małopolskie, obejmuje zamki w Będzinie, Rabsztynie, Smoleniu oraz być może Bobolicach. Całkiem odmiennie wygląda sytuacja na ziemi sandomierskiej, gdzie poszczególne zamki rozlokowane są w dużej odległości od siebie i nie stanowią żadnych skupisk (ryc. 58).

Przyjąć można, że król czeski podążający w połowie 1292 roku na czele armii do Krakowa, zabrał ze sobą także mistrzów murarskich oraz inżynierów wojskowych, którzy pozostali następnie w Małopolsce i nadzorowali budowę zamków. O pojawieniu się wówczas na tych terenach wyspecjalizowanej strzechy świadczy nie tylko znaczny wzrost kamiennych obiektów obronnych w Małopolsce, ale również liczne inwestycje w samym Krakowie, obejmujące budowę kościołów i fortyfikacji miejskich, a także modernizację siedziby królewskiej na Wawelu[932].

Podkreślić należy, że wpływ na prace związane ze wznoszeniem zamków z wieżą posiadali także poszczególni starostowie, rządzący w imieniu króla. To oni odpowiadali za te inwestycje po powrocie Wacława do Czech. Badacze czescy typ zamku bergfriedowego łączą zazwyczaj z fundacjami możnowładczymi[933]. Przy obecnym stanie badań trudno udowodnić będzie czy niektóre z opisywanych wyżej założeń były wzorowane na możnowładczych zamkach czeskich (np. siedzib rodowych starostów krakowskich). Nie można jednak zdecydowanie odrzucić poglądu, że np. starosta krakowski Hynek z Dubé z rodu Ronovców, który urząd

---

930 Zob.: M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, *passim*; W. Błaszczak, *Będzin przez wieki*…, s. 779-784; J. Bogdanowski, *Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki*, „Ochrona Zabytków", t. 17, 1964a, z. 4, s. 3-36; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 49; Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, s. 325-335; A. Piskadło, *Grody, zamki, fortece (Budownictwo i architektura obronna do schyłku średniowiecza)*, Warszawa 1977, s. 383-392; P. Zaniewski, *op. cit*., *passim*.

931 L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 135-136; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 47-48; S. Kołodziejski, *Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 13-23; *idem*, *Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 245-246; J. Laberschek, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*…, s. 167-179; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 186.

932 Na aspekt znaczącego wzrostu inwestycji w stolicy Małopolski zwrócili uwagę: M. Walczak, *Bohemi Cracoviam muraverunt? Kraków wobec sztuki czeskiej około roku 1300*, [w:] *Czechy i Polska między Wschodem i Zachodem – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna (materiały międzynarodowej konferencji naukowej)*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, Warszawa-Bellerive sur Allier, s. 269-290; T. Węcławowicz, *Bohemi Cracoviam Muraverunt…*, s. 410-419; *idem, Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich*…, s. 48-49.

933 T. Durdík, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století*…, s. 44-48; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 57-58; T. Durdik, P. Bolina, *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*…, s. 100-109. Zob. także: M. R. Pauk,…, s. 15.

ten pełnił od 1293 (lub od jesieni 1292 r.) do połowy 1294 roku[934], nadzorujący budowę niektórych warowni, mógł kreować je na wzór znanego sobie zamku w Czeskiej Lipie, który w swojej pierwszej fazie składał się właśnie z cylindrycznego stołpu oraz murowanego obwodu kamiennego (ryc. 56). Na początku XIV wieku zamek ten przeszedł na własność potomków Hynka z Dubé[935].

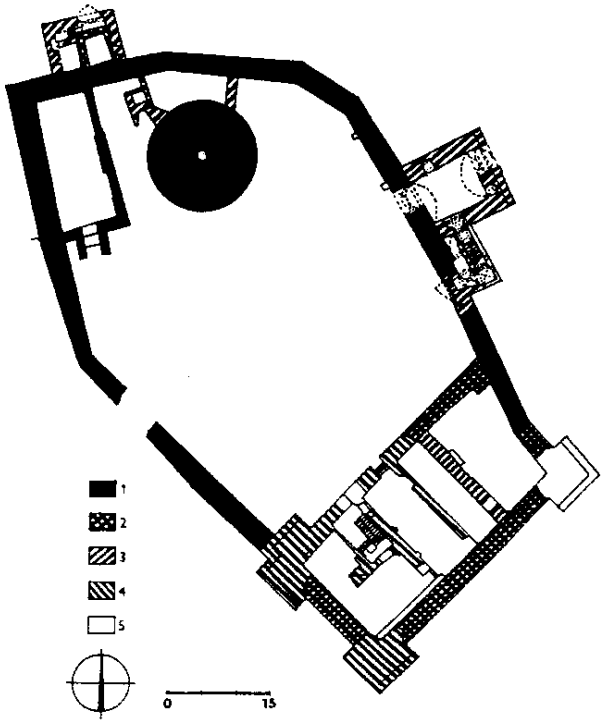

Obr. 169. Česká Lípa. Půdorys hradu. 1 – zdivo ze 13. století, 2 – zdivo z přelomu 14. a 15. století, 3 – pozdně gotické zdivo, 4 – renesanční zdivo, 5 – mladší zdivo (podle F. Gabriela)

Ryc. 56. Ĉeská Lípa – rzut zamku należącego do Ronovców – czarnym wypełnieniem zamek z XIII wieku (wg. T. Durdik 2000)

Innym takim przykładem może być osoba Tasa z Vizmburka, następcy Hynka na urzędzie starosty krakowskiego w latach 1294 -1295 i następnie starosty Pomorza Gdańskiego i Kujaw w 1303 roku[936]. Jego rodową siedzibą był zamek Vizmburk zbudowany w drugiej połowie XIII wieku na niedostępnym cyplu nad rzeką Úpą, w dodatku mocno porośniętym przez lasy. Główny człon założenia składał się murów obronnych o grubości około 2,5 m otaczających

[934] R. Antonin, *Zahraniční polika krále Václaca*…, s. 254-256; T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 57-59.
[935] T. Durdik, *Ilustrovaná encyklopedie Českých hradů*…, s. 101-102.
[936] R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 264.

zbliżony do owalu dziedziniec oraz cylindrycznego bergfriedu o średnicy zewnętrznej wynoszącej 10 m i miąższości murów 4 m (ryc. 57)[937].

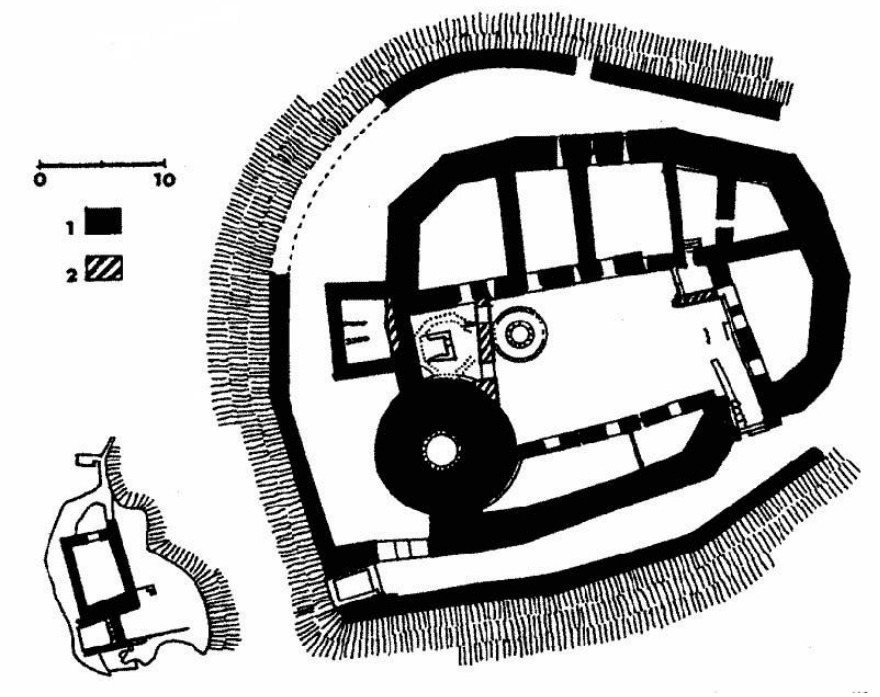

Ryc. 57. Zamek Vizmburk – rzut zamku górnego wg. A. Hejny

[937] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 312-313.

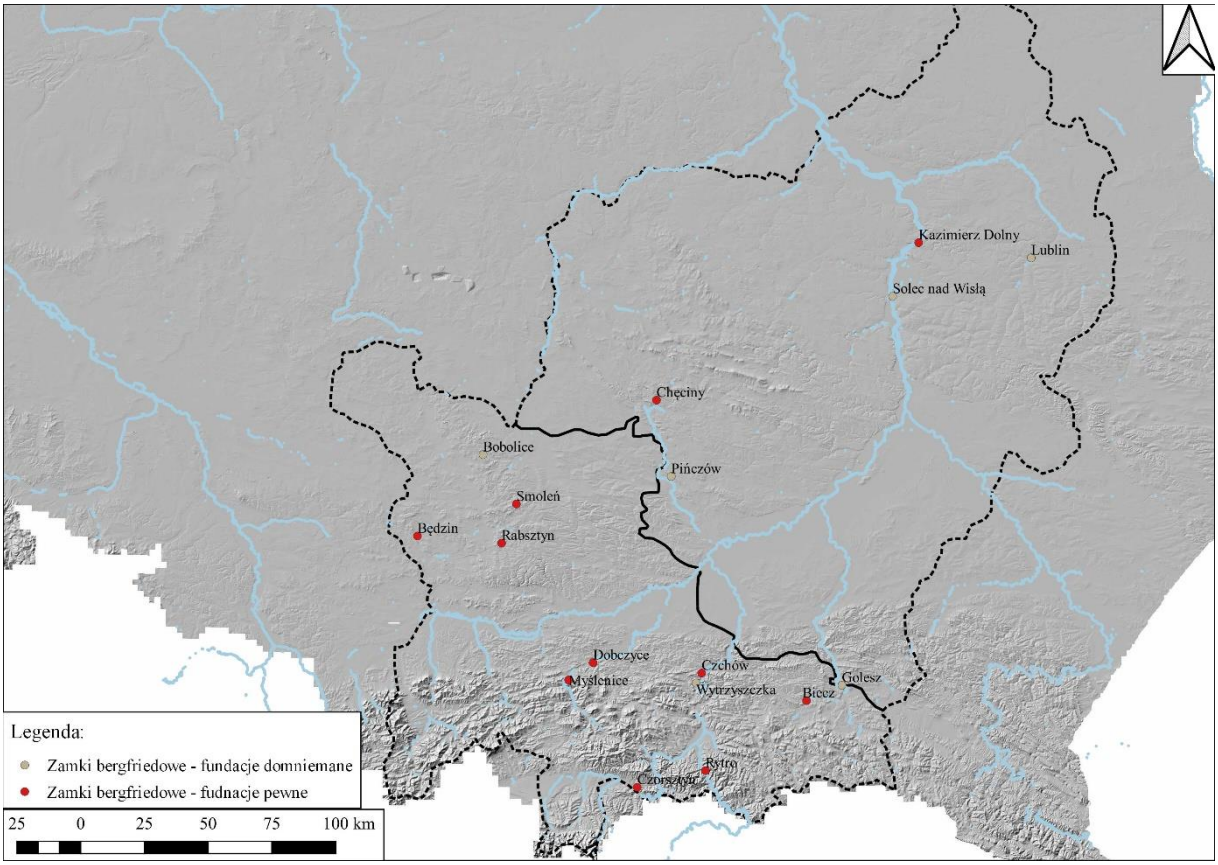

Ryc. 58. Mapa z rozmieszczeniem zamków bergfriedowych w Małopolsce z czasów Wacława II (oprac. P. Kocańda, zob. także mapa nr 2 na końcu tomu)

5. 3. Murowane zamki rezydencjonalne Wacława II w Małopolsce

W poprzednim podrozdziale omówione zostały założenia z wieża cylindryczną, stanowiące specyficzną grupę obiektów obronnych, przystosowanych do pełnienia typowo militarnych i administracyjnych zadań. Trudno sobie jednak wyobrazić, że Wacław II, znany z zamiłowania do kultury rycerskiej, propagator poezji minnesingerów, w dodatku podkreślający na każdym kroku swoją królewską pozycję, nie posiadał godnej rezydencji monarszej na terenie Małopolski. Taki obiektem z pewnością była książęca siedziba na Wawelu, która jednak nie odpowiadała królowi czeskiemu, ponieważ wkrótce po przejęciu władzy w Krakowie, przystąpił do jej znacznej przebudowy. Drugim rezydencjonalnym założeniem mógł być zamek w Nowym Sączu, który docelowo posiadać miał formę zbliżoną do kasztelowej.

Kiedy w połowie sierpnia 1292 roku Wacław II na czele swojej armii przybył do Krakowa, jednym z pierwszym widoków jakie zastał było sporej wielkości miasto, pozbawione jednak murów kamiennych, szeroko rozpowszechnionych już w Czechach. Podobnie wyglądała sytuacja z Wawelem, otoczonym drewniano-ziemnymi umocnieniami wzniesionymi jeszcze w

latach rządów Bolesława Wstydliwego[938]. W tym okresie jedyną murowaną, obronną budowlą na Wawelu był XII-wieczny stołp (jeszcze przed wzniesieniem wałów drewniano-ziemnych w połowie XIII wieku destrukcji uległa okrągła wieża nad Smoczą Jamą. Świadcza o tym warstwy gliny pochodzące z trzonu umocnień, zalegające na murach)[939]. Ponadto funkcjonowało tam kilka świątyń z katedrą śś. Stanisława i Wacława na czele, zabudowa kurii biskupiej, pałac książęcy, domy urzędników świeckich i duchownych, a także liczne budynki pełniące role mieszkalne i gospodarczo-magazynowe[940].

Proces przekształcania się starego grodu książęcego w murowany zamek późnośredniowieczny, jak słusznie zauważyli Z. Pianowski i J. Firlet, przebiegał kilkuetapowo. Rozpoczął się około połowy XIII i trwał do połowy XIV stulecia[941]. Pierwszym etapem przebudowy była głęboka modernizacja siedziby książęcej[942]. W miejscu romańskiej sali o 24 słupach postawiono nowy kamienny budynek pałacowy o wymiarach 28 x 13,5 m, wysunięty jednak dalej w kierunku wschodnim. Gmach posiadał trzy kondygnacje, z czego najniższa miała charakter zagłębionej w ziemi piwnicy. Do drugiej kondygnacji wchodziło się po schodach umieszczonych na dziedzińcu. Mury budynku zbudowano z łamanego wapienia, w dużych ilościach wykorzystywano również pozyskaną z rozbiórki starszych budowli, kostkę romańską. W konstrukcji ścian widoczne są charakterystyczne dla II połowy XIII wieku warstwy wyrównaw-

[938] Akcję fortyfikowania Wawelu Bolesław Wstydliwy przeprowadził w latach 1255 i 1265. W źródłach pisanych szczególnie licznie odnotowaną tę drugą. *Rocznik Kapitulny Krakowski* podaje, że *Castrum edificatur in Cracovia super totum montem cum lignis* (*Rocznik kapitulny krakowski*, wyd. A. Bielowski, [w:] MPH II, s. 808). Podobne wzmianki odnaleźć możemy w *Katalogach biskupów krakowskich* (*Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. W. Kętrzyński, [w:] MPH III, s. 363), *Roczniku świętokrzyskim* (MPH III, s. 75) a także *Zdarzeniach godnych pamięci*, gdzie jednak podano datę 1262 r. (*Zdarzenia godne pamięci*, [w:] MPH III, s. 308). Relikty tych umocnień zostały odkryte w trakcie licznych badań archeologicznych prowadzonych na terenie Wawelu. Wzniesiono je w konstrukcji skrzyniowej, której wypełnisko stanowiła glina wymieszana z humusem. Szerokość podstawy wału sięgała niemal 18 m, jednak ich linia przebiegu była cofnięta o kilka metrów do wnętrza w stosunku do wcześniejszych umocnień. Budowa nowych fortyfikacji wymusiła rozbiórkę kilku starszych obiektów murowanych, które znajdowały się na trasie przebiegu wału (zob.: D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 89-85; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 51-57; *idem, Wawel od Konrada mazowieckiego do Kazimierza Wielkiego*…, s. 60).

[939] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 214-215; *eidem, Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*…, s. 270-274; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 58.

[940] Na ten temat zob.: M. Bober, *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, Rzeszów 2008, s. 27 i nast.: J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 207-215; *eidem, Wawel do roku 1300*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*…, s. 45-66; *eidem, Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*…, s. 269-294.

[941] *eidem, Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 215; *eidem, Wawel do roku 1300*…, s. 63.

[942] Przy obecnym etapie badań odrzucić należy już koncepcję zamku romańskiego, zaprezentowaną w 1932 roku przez A. Szyszko-Bohusza. Założenie to wg. tegoż badacza funkcjonować miało w północno-wschodnim narożniku wzgórza i stanowiło rezydencję władcy oraz najbardziej obronny element całego grodu. Zamek miał mieć formę nieregularnego trapezu z prostokątną wieżą, flankującą mury obronne, znajdującą się w narożniku północno-zachodnim oraz drugą budową wertykalną – stołpem – przy południowo-wschodniej kurtynie. Zabudowę wewnętrzną stanowił jeszcze pałac mieszkalny, którego ściana zewnętrzna pełniła jednocześnie role muru obronnego. A. Szyszko-Bohusz bramę wjazdową rekonstruował w południowo-wschodnim narożniku (A. Szyszko-Bohusz, *Wawel średniowieczny*, RK, t. XXIII, 1932, s. 20-24).

cze, występujące co 70 cm[943]. Badacze wawelscy datują wzniesienie pałacu na czasy Bolesława Wstydliwego lub Leszka Czarnego[944].

Już w trakcie wznoszenia budynku pałacu powzięto decyzję o połączeniu go z romańskim stołpem. Funkcję łącznika spełniać miała wieża zwana Łokietkową. Była to budowla o rzucie zbliżonym do kwadratu o bokach 12,50 x 13 m i grubości murów dochodzącej do 2 m. Wzniesiono ją z łamanego kamienia oraz wtórnie użytej kostki romańskiej, a także niewielkiej ilości cegieł. Forma oraz chronologia wieży od samego początku wydzielenia tej budowli budziła znaczne emocje i dyskusje. A. Szyszko-Bohusz sądził, że obiekt ten wzniesiono z inicjatywy Wacława II[945], podobne zdanie wyrazili Z. Pianowski i L. Kajzer[946]. W wyniku późniejszych badań archeologicznych stwierdzono, że prace nad nią rozpoczęto jeszcze w trakcie budowy pałacu wczesnogotyckiego[947]. Rozbieżne były także ustalenia co do jej wyglądu. Z. Pianowski sądził początkowo, że miała formę wieży[948], jednakże w toku dalszych badań uznał, że był to trzykondygnacyjny aneks (więc dorównujący pałacowi). Otwór wejściowy umieszczono na poziomie dziedzińca, natomiast na wysokości piętra znajdowały się duże okna. Z pomieszczenia na drugiej kondygnacji można było wejść do stołpu[949]. Dotychczasowe ustalenia poddał weryfikacji T. Ratajczak, który analizując detal architektoniczny oraz układ okien i otworu wejściowego uznał, że aneks (tzw. wieża Łokietkowa) powstał znacznie później, najwcześniej w drugiej połowie XIV wieku[950].

Zatem gdy w 1291 roku wojska czeskie stanęły pod Krakowem, zastały Wawel już w mocnej przebudowie. Oczywiście pod względem obronności oraz walorów rezydencjonalnych nie dorównywał on zamkowi praskiemu, jednakże przepaść pomiędzy obiema siedziba

---

[943] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 215-216.

[944] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 216; *eidem, Wawel do roku 1300*…, s. 63; Z. Pianowski, *„Palatium album". Wczesnogotycka rezydencja książęca na Wawelu*, [w:] *Monumenta conservanda sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. J. Jasieńko, Wrocław 2001, s. 83.

[945] A. Szyszko-Bohusz, *Wawel średniowieczny*…, s. 26-28.

[946] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 292; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 60-61.

[947] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 214-215; *eidem, Turris antiqua fracta*…, s. 141; Z. Pianowski, *„Palatium album"*…, s. 81-83. O takim przebiegu wydarzeń świadczy fakt, że już w trakcie budowy drugiej kondygnacji pałacu wyprowadzano kamienne sięgacze, mające na celu połączenie obu elementów, tj. gmachu mieszkalnego i aneksu. Ponadto na wysokości trzeciej kondygnacji obie budowle stanowią już jeden blok zabudowy, ponieważ nie widać w ich licach różnic i dylatacji. Za informacje te dziękuję prof. Zbigniewowi Pianowskiemu, zob. także: *idem*, *„Palatium album"*…, s. 81.

[948] Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 60-61.

[949] J. Firlet, Z. Pianowski, *Turris antiqua fracta*…, s. 141; Z. Pianowski, *„Palatium album"*…, s. 81-83. Zob. także: P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 73-76.

[950] T. Ratajczak, *Wieże mieszkalne na zamku wawelskim – badania nad chronologią gotyckiej architektury rezydencji królewskiej*, „Rocznik Historii Sztuki", t. XXXIX, 2014, s. 177-190; *idem, Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 129-140. Ustalenia T. Ratajczaka spotkały się z krytyką ze strony badaczy Wawelu: J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*…, s. 274-275.

nie była też aż tak wielka. Inwestycje budowlane Wacława II na zamku krakowskim, zdaniem autora rozprawy, są odzwierciedleniem jego działalności na pozostałych obiektach z terenu Małopolski. Rozbudowa Wawelu przez Przemyślidę od dawna przyjmowana jest w literaturze i zdaje się obecnie nie podlegać dyskusji (szerzej na ten temat zob. katalog rozprawy; nr kat. 18, pkt 9, tam też literatura). Zasadniczym pytaniem pozostaje jedynie zakres i rodzaj prowadzonych wówczas prac. W celu wyjaśnienia tego zagadnienie posługiwać się należy źródłami pisanymi oraz wynikami badań archeologiczno-architektonicznych. Te pierwsze, jak na tamte czasy, są stosunkowo liczne, niestety ich treść jest bardzo ogólna, ponadto w większości odnoszą się do Krakowa, zatem chodzi w nich także o mury miejskie. W *Roczniku świętokrzyskim* zapisano - *eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt*[951], podobny przekaz uzyskujemy z *Rocznika Kujawskiego* - *rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit* [952]. Nieco późniejsze *Zdarzenia godne pamięci* – podają nam już konkretną informację, że to król Wacław wzniósł mury zamku krakowskiego - *castrum Cracoviense ex fundo muru erexit*[953], taką samą wiadomość zapisał Maciej Miechowita[954]. Treść przekazów pisanych potwierdzają wyniki prac wykopaliskowych i architektonicznych, które w oparciu o materiał ceramiczny, stratygrafię nawarstwień oraz analizę zachowanej substancji architektonicznej umożliwiają rekonstrukcję przebiegu murowanych elementów wzniesionych przez Wacława II na Wawelu. Na podstawie rezultatów wieloletnich badań, wzmocnionych interpretacją źródeł kronikarskich wiemy, że czeski władca skupił się przede wszystkim na wzmocnieniu obronności rezydencji, wznosząc mury obronne oraz baszty. Od razu należy zaznaczyć, iż w przypadku prac realizowanych w okresie epizodu czeskiego należy mówić o jednej fazie budowlanej, podzielonej zapewne na mniejsze etapy. Składały się na nią budowa wieży Jordanki, baszt Plebańskiej i Tęczyńskiej (a także hipotetycznych baszt poprzedzających Senatorską, Sandomierską i Złodziejską) oraz wznoszononych odcinkowo murów obronnych, łączących wyżej wymienione elementy obrony aktywnej.

Opis tych inwestycji zacząć należy od wieży zwanej Jordanką, zbudowanej w południowowschodnim narożniku pałacu królewskiego (ryc. 59). Posiada rzut zbliżony do kwadratu o wymiarach 9,5 x 8,3 m. Mury wzniesiono z łamanego wapienia jurajskiego, poziomowanego warstwami wyrównawczymi, natomiast narożniki oblicowano większymi, regularnymi blokami. W swojej pierwotnej fazie wyposażona była w niewielkie, wąskie strzelnice, które uległy likwidacji w czasie renesansowej przebudowy zamku. W chwili obecnej niestety nie jeste-

[951] *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH III, s. 77; *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.
[952] *Rocznik Kujawski*, [w:] MPH III, s. 208.
[953] *Zdarzenia godne pamięci*, [w:] MPH III, s. 308.
[954] *Maciej Miechowita*…, s. 193-194.

śmy w stanie ustalić pierwotnej liczby kondygnacji oraz zwieńczenia dachu. Z. Pianowski sądzi, że mogła posiadać cztery lub pięć pięter. W XVI wieku uzyskała ceglaną nadbudowę i została włączona w obręb skrzydła wschodniego pałacu[955]. W starszej literaturze, w oparciu o badania A. Szyszko-Bohusza wiązano jej wniesienie z działalnością Kazimierza Wielkiego[956]. Nowe prace przyniosły jednak informacje umożliwiające przesunięcie czasu powstania Jordanki na przełom XIII i XIV wieku i powiązanie jej z działalnością Wacława. Zbudowano ją jeszcze w obrębie bolesławowskich umocnień drewniano-ziemnych, w celu przejęcia zadań starego romańskiego stołpu[957].

Ryc. 59. Wieża Jordanka – jej dolne, kamienne partie pochodzą z przełomu XIII i XIV wieku (fot. P. Kocańda 2020)

Aktualne wyniki badań archeologicznych pozwalają przypuszczać, że dziełem czeskiego monarchy była także budowa dwóch baszt na zamku dolnym, Tęczyńskiej (ryc. 60) i Panień-

[955] Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 80; P. Stępień, *Badania architektoniczne elewacji zamku na Wawelu*, „Studia Waweliana", t. IX/X, 2000/2001, 165-166.
[956] A. Szyszko-Bohusz, *Wawel średniowieczny*…, s. 35. Por. Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 80.
[957] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 216; *eidem, Turris antiqua fracta*…., s. 143-144; *eidem, Wawel do roku 1300*…, s. 63. Zob. także: S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 63; T. Ratajczak, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 133-134.

skiej (ryc. 61). Obie zlokalizowano w południowym odcinku obwarowań drewniano-ziemnych, na obszarze późniejszego zamku dolnego. Posiadały podkowiasty kształt, w którym wewntrzna ściana baszty Tęczyńskiej wynosiła 8 m, a Panieńskiej o 1 m krócej. Zbudowano je z łamanego kamienia wapiennego, z zachowaniem występujących co około 70-80 cm warstw wyrównawczych. Przyziemie dostępne było z poziomu dziedzińca, natomiast na wyższą kondygnację dostać się można było po drabinie, a po wzniesieniu murów, z ganku dla straży. Obie budowle wzmiankowane są dopiero w źródłach XVI-wiecznych, baszta Tęczyńska w 1564 roku, a Panieńska w 1570 roku[958]. Na okres przełomu XIII i XIV wieku, zdaniem autora rozprawy, datować należy również dolne partie baszt Sandomierskiej i Złodzieskiej. Układ przestrzenny przyziemia obu budowli skłania do przypuszczeń, że wzniesiono je jako obiekty czworoboczne, w przeciwieństwie do Panieńskiej i Tęczyńskiej. Zbudowane zostały z łamanego kamienia wapiennego, układanego warstwowo.

Ryc. 60. Relikty baszty Tęczyńskiej odkryte w 2010 roku w trakcie badań A. Kulińskiego (fot. A. Kukliński 2010)

[958] *Wawel*, t. II. *Materyały archiwalne do budowy zamku*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1913, s. 503, 525.

Ryc. 61. Baszta Panieńska (fot. P. Kocańda 2020)

Kamienne mury obronne Wawelu wznoszono odcinkami, łącząc poszczególne elementy siedziby książęcej. Z. Pianowski uważa, że otaczanie zamku rozpoczęto od strony wschodniej, gdzie zlokalizowana była główna rezydencja panującego. Kurtynę wschodnią stanowił mur rozpoczynający się przy romańskim stołpie, biegnący następnie w kierunku Jordanki, gdzie skręcał pod kątem prostym, przechodząc w kurtynę północną. Relikty tego odcinka zostały zarejestrowane w czasie badań skrzydła wschodniego nowożytnej rezydencji królewskiej. Posiadały one znaczną grubość, dochodzącą do 3,5 m i załamywały się pod kątem prostym do wnętrza dziedzińca[959]. Odcinek ten łączył płd.-zach. narożnik stołpu z północnym rogiem Jordanki, przez co obie wieże wystawały poza obręb murów i były skierowane w kierunku wschodnim. Taki sposób połączenia wszystkich trzech elementów wskazuje na chęć wprowadzenia systemu zatokowego, gdzie mur kurtynowy wzmocniony był wystającymi wieżami. Znaczna grubość murów sugeruje, że Czesi świadomie dążyli do lepszego ufortyfikowania tego odcinka. Być może miało to związek z funkcjonującą w tym miejscu bramą, łączącą zamek z miastem, co sugerowali swego czasu już J. Firlet i Z. Pianowski[960]. Z drugiej strony nie można wykluczyć możliwości, że w czasach Wacława doszło do zmiany komunikacji. Domniemana brama ulec mogła rozbiórce, a jedyną drogą do zamku pozostało wejście po skłonie wzgórza od północy, przez bramę zamku dolnego, a następnie górnego, umieszczoną w kurtynie zachodniej. Przy takim układzie zgrubienie muru na odcinku wschodnim

[959] J. Firlet, Z. Pianowski, *Turris antiqua fracta*…, s. 142; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 63.
[960] J. Firlet, Z. Pianowski, *Turris antiqua fracta*…, s. 142-144; *eidem, Wawel do roku 1300*…, s. 63.

tłumaczyć można chęcią jego wzmocnienia od najsłabiej bronionej strony, a wiec od miasta lokacyjnego.

O wiele gorzej wygląda próba rekonstrukcji kurtyny południowej, która zachowała się tylko w kilku, niewielkich fragmentach odkrytych w czasie prac badawczych (wliczając najnowsze, jeszcze niepublikowane prace Pawła Kajfasza w 2019 roku). Tutejszy mur rozpoczynał się przy płn.-zach. narożniku Jordanki i biegł następnie linią prostą. W miejscu gdzie później postawiono wieżę Lubrankę, łączył się pod kątem prostym z kurtyną zachodnią[961].

Znacznie więcej jesteśmy w stanie powiedzieć o zachodnim odcinku murów zamku górnego, zwanym w literaturze Konradowskim. Kurtyna ta zaczynała się na styku z murem południowym i biegła dalej w kierunku północnym, gdzie dochodziła do rotundy NMP (od połowy XIV wieku przemianowanej na śś. Feliksa i Adaukta), która na przełomie XIII i XIV wieku nie pełniła funkcji sakralnych. Część badaczy uważa, że mogła ona być w tym czasie wykorzystywana jako baszta, aczkolwiek ze względu, że posiadała stosunkowo cienkie mury nie przedstawiała większej wartości militarnej[962]. Pomimo tego linię obronną dostawiono do świątyni w ten sposób, aby jedna z absyd była wysunięta na zewnątrz, przed lico. Od starej, przedromańskiej rotundy mury kurtynowe biegły dalej na północ, dochodząc do kościoła św. Gereona, wówczas ograniczonego już tylko do fragmentu transeptu, prezbiterium i absydy.

---

[961] Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 63-64. Za możliwość zapoznania się z najnowszymi odkryciami dokonanymi w południowym skrzydle zamku wawelskiego dziękuję Panu Andrzejowi Kuklińskiemu.
Dosyć problematycznie zarysowuje się kwestia narożnika południowo-zachodniego zamku górnego. Niestety w miejscu tym nie prowadzono dokładnych badań archeologicznych. Przebieg kurtyn południowej i zachodniej, rekonstruowane na podstawie zachowanych partii murów oraz odkrytych w trakcie wykopalisk reliktów, jasno wskazuje, że obie łączyły się właśnie w okolicach późniejszej wieży zwanej Lubranką. Budowlę tę datuje się na połowę XV wieku, wiążąc z panowaniem Kazimierza Jagiellończyka, aczkolwiek pojawiały się głosy, że dolne partie wieży pochodzić mogą jeszcze z XIV wieku (sądzili tak m. in. A. Szyszko-Bohusz, J. Bogdanowski, A. Franaszek, zob.: A. Franaszek, *Budowle gotyckie zamku królewskiego na Wawelu na tle dziejów w czasach nowożytnych*, Kraków 1989, s. 61-78; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 83-84; P. Stępień, *Badania i konserwacja baszty Lubranki*, „Studia Waweliana", t. XIII, 2007, s. 13-14). P. Stępień uważał, że dolna część baszty, do poziomu odsadzki nad V piętrem stanowią jednorodną strukturę. Najniższą partię, zbudowaną z łamanego, jurajskiego wapienia, łączonego zaprawą wapienno-piaskową datował na XV wiek (według niego w licu tym brak charakterystycznych dla XIV wieku warstw wyrównawczych). Równocześnie ze ścianami wzniesiono szkarpy, które były przewiązane (zob.: P. Stępień, *Badania i konserwacja baszty Lubranki*…, s. 14). W chwili obecnej z uwagi na stan badań, trudno poddać weryfikacji ustalenia P. Stępnia, szczególnie, że dolne partie wieży nie zostały rozpoznane pod kątem archeologicznym. Z pewnością w jej przypadku mamy do czynienia z dwiema strukturami, najniższą kamienną i wyższą ceglaną w wątku polskim. Samo przejście wątku z kamiennego w ceglany ma charakter nieregularny. Nie można zatem zdecydowanie odrzucać hipotezy o wcześniejszej genezie wieży Lubranki, która w XV wieku mogła zostać znacznie zmodernizowana i uzyskała znaną nam formę. Warto jeszcze zwrócić uwagę, że baszta w południowo-zachodnim narożniku zamku górnego idealnie wpasowywałaby się w koncepcję rezydencji Wacława, gdzie wraz z Jordanką i basztą Tęczyńską, zapewniałyby możliwość obrony flankowej południowej kurtyny południowej. Zdaniem autora rozprawy, hipotetycznie można przyjąć, że dolne partie baszty Lubranki pochodzą z przełomu XIII/XIV lub z XIV wieku. Pierwotnie budowla ta, posiadająca formę czworoboczną (być może baszty nie przewyższającej murów obronnych), analogiczną jak sąsiednia Jordanka, spełniała rolę flankującą południową kurtynę murów obronnych.

[962] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 216; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 63; T. Ratajczak, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 129.

Wzniesione były w ten sposób, że stanowiły ścianę zachodnią kościoła, za którym pod kątem prostym łączyły się z kurtyną północną. Mniej więcej w środkowej części odcinka muru południowego umieszczono otwór bramny (w tym samym miejscu co późniejszy renesansowy przejazd), wzmocniony masywnym występem, który część badaczy interpretuje jako pozostałość baszty[963].

Relikty murów zachodniej kurtyny były odkrywane w trakcie wielu prac badawczych, prowadzonych w obrębie rezydencji królewskiej. Na pierwsze natrafiono już w 1906 roku oraz w 1911 roku. Sporo kolejnych partii odkryto w trakcie badań realizowanych w latach 60. XX wieku. W chwili obecnej fragment fortyfikacji udostępniony jest w postaci trwałej ruiny prezentowanej w rezerwacie Wawel Zaginiony (ryc. 62). Najlepiej jednak zachowany fragment gotyckich murów obronnych znajduje się na odcinku pomiędzy bramą wejściową na dziedziniec arkadowy, a kościołem św. Gereona, na tak zwanym Dziedzińcu Batorego (ryc. 63). Mur ten zachował się niemal do pełnej wysokości 8 m, posiada grubość blisko 2,4 m. Wzniesiono go z łamanego wapienia jurajskiego, z zachowaniem warstw wyrównawczych występujących co 60-70 cm.

Znacznie więcej trudności sprawia rekonstrukcja kurtyny północnej zamku królewskiego czasów Wacława II. Z pewnością w tej części rolę muru obronnego pełniła północna ściana budynku pałacu oraz aneksu (tzw. wieży Łokietkowej), które jednak nie posiadały cech typowo defensywnych. W starszej literaturze przypuszczano, że w okresie rządów czeskich wzniesiono odcinek potężnego muru obronnego o grubości mieszczącej się w przedziale od 2 do 3 m, rozpoczynającego się przy kościele św. Gereona i biegnącego w kierunku rezydencji panującego. Na relikty tegoż muru natrafiono w trakcie odkuwania tynków z północnej elewacji pałacu, ponadto w 1921 roku A. Szyszko-Bohusz odkrył jego partie fundamentowe[964]. W ostatnich latach dokonano jednak pewnych rewizji poglądów. Badacze wawelscy opisywany gruby mur skłonni są wiązać z czasami renesansowej przebudowy zamku, z kolei za fragment murów wacławowskich uważają o wiele cieńszy relikt, o dosyć lichej konstrukcji, wzniesiony z kamienia i cegieł. Zachował się on na niewielkim odcinku pomiędzy kościołem Gereona a pałacem wczesnogotyckim[965]. Przyjąć zatem należy, że był to najsłabiej broniony odcinek fortyfikacji zamku górnego na Wawelu, który od tej strony zabezpieczony był częściowo przez koryto Wisły i rozpościerające się w kierunku północno-zachodnim bagna.

[963] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 216-217; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 63.
[964] *Ibidem*, s. 62.
[965] Informacja ustna prof. Z. Pianowskiego, za którą składam serdeczne podziękowania.

Ryc. 62. Fragment zachodniego odcinka fortyfikacji średniowiecznych zamku królewskiego (tzw. mur Konradowski) prezentowany na ekspozycji Wawel Zaginiony (fot. P. Kocańda 2020)

Ryc. 63. Najlepiej zachowany odcinek średniowiecznych murów obronnych Wawelu na zamku górnym w obrębie dziedzińca Batorego (fot. P. Kocańda 2020)

Reasumując dotychczasowe wiadomości na temat fortyfikacji obronnych wzniesionych przez Wacława II na zamku górnym w Krakowie stwierdzić należy, że zbudowane zostały z łamanego wapienia jurajskiego, w technice zbliżonej do *opus emplectum*, z wykorzystaniem

wyraźnych poziomów wyrównawczych występujących co 60-70 cm. Mur obronny posadowiono bezpośrednio na skale, jednakże w przypadku natrafienia na starsze konstrukcje kamienne włączano je w obręb fundamentów. Grubość muru sięgała od 2,2 do nawet 3,5 m[966]. Znacznie trudniej określić jego pierwotną wysokość, z pewnością dochodziła do 8 m o czym świadczy opisany wyżej fragment na Dziedzińcu Batorego. Fortyfikacje zwieńczone były krenelażem i gankiem dla straży. Uformowany za czasów rządów Wacława II obwód obronny tworzył kształt zbliżony do czworoboku, w którym ulokowano starsze budowle; wczesnogotycki pałac z aneksem (wieżą Łokietkową), fragment nawy i prezbiterium kościoła św. Gereona, rotundę NMP (śś. Feliksa i Adaukta) oraz romański stołp (którego rolę przejęła zbudowana z inicjatywy czeskiej wieża Jordanka). Ponadto w czasach epizodu czeskiego rozpoczęto stopniowe dobudowywanie kolejnych budynków do poszczególnych kurtyn. Jeden z nich znajdował się przy odcinku wschodnim, podzielony był na dwa pomieszczenia, służące zapewne celom mieszkalnym. Tuż obok niego, po południowej stronie wykuto w skale głęboką studnię na wodę, która sięgała poniżej poziomu Wisły. Kolejny budynek, interpretowany jako kuchnia, wzniesiony został przy kurtynie południowej, następny powstał na północ od bramy. Niestety stan rozpoznania tych obiektów nie pozwala na dokładną rekonstrukcję, zapewne była to typowa kamienna zabudowa, nie przewyższająca swoją wysokością murów obronnych[967]. Główną bramę wjazdową umieszczono w kurtynie południowej. Jej forma nie jest dokładnie znana, opisany wyżej masywny występ muru, interpretowany jako relikt baszty, może sugerować właśnie taki wygląd budynku bramnego, kwestia ta jednak nie została należycie rozpoznana. Być może funkcjonowała jeszcze druga brama ulokowana we wschodniej partii zamku, co sugerują J. Firlet i Z. Pianowski[968], aczkolwiek zdaniem autora rozprawy w czasach Wacława została ona zlikwidowana.

Tak uformowany zamek górny w swoim układzie przestrzennym (czworokątny obwód obronny, ulokowane w narożnikach wieże, budynki oparte o poszczególne kurtyny lub tworzące skrzydła mieszkalne) przypomina zamki typu kasztelu środkowoeuropejskiego. Oczywiście układ przestrzenny wynikał zapewne przede wszystkim z topografii wzgórza oraz ewentualnego dostosowania przebiegu kamiennych murów do starszych drewniano-ziemnych umocnień, a także istniejących już budowli, jednakże Wacław II mógł dążyć do nadania regularności zamkowi górnemu. Wyrazem chęci wykorzystania modułu zamku kasztelowego jest także budowa flankującej wieży Jordanki (oraz domniemanej budowli obronnej w miejscu

[966] P. Stępień, *Badania architektoniczne elewacji zamku na Wawelu*…, s. 131.
[967] J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 216; Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 64-65.
[968] J. Firlet, Z. Pianowski, *Turris antiqua fracta*…, s. 142-144; *eidem, Wawel do roku 1300*…, s. 63.

Lubranki). Analogiami dla tak uformowanej rezydencji mogą być typowe kasztele środkowo-europejskie z obszaru Czech np. Domažlice, Kadaň, Pisek czy Hofburg w Wiedniu[969]. Innym przykładem może być zamek Dolních Kounicach, który według T. Durdika jest fundacją Wacława II. W swej pierwotnej fazie obiekt ten miał posiadać rzut zbliżony do regularnego czworoboku z dwiema wieżami kwadratowymi na narożnikach[970].

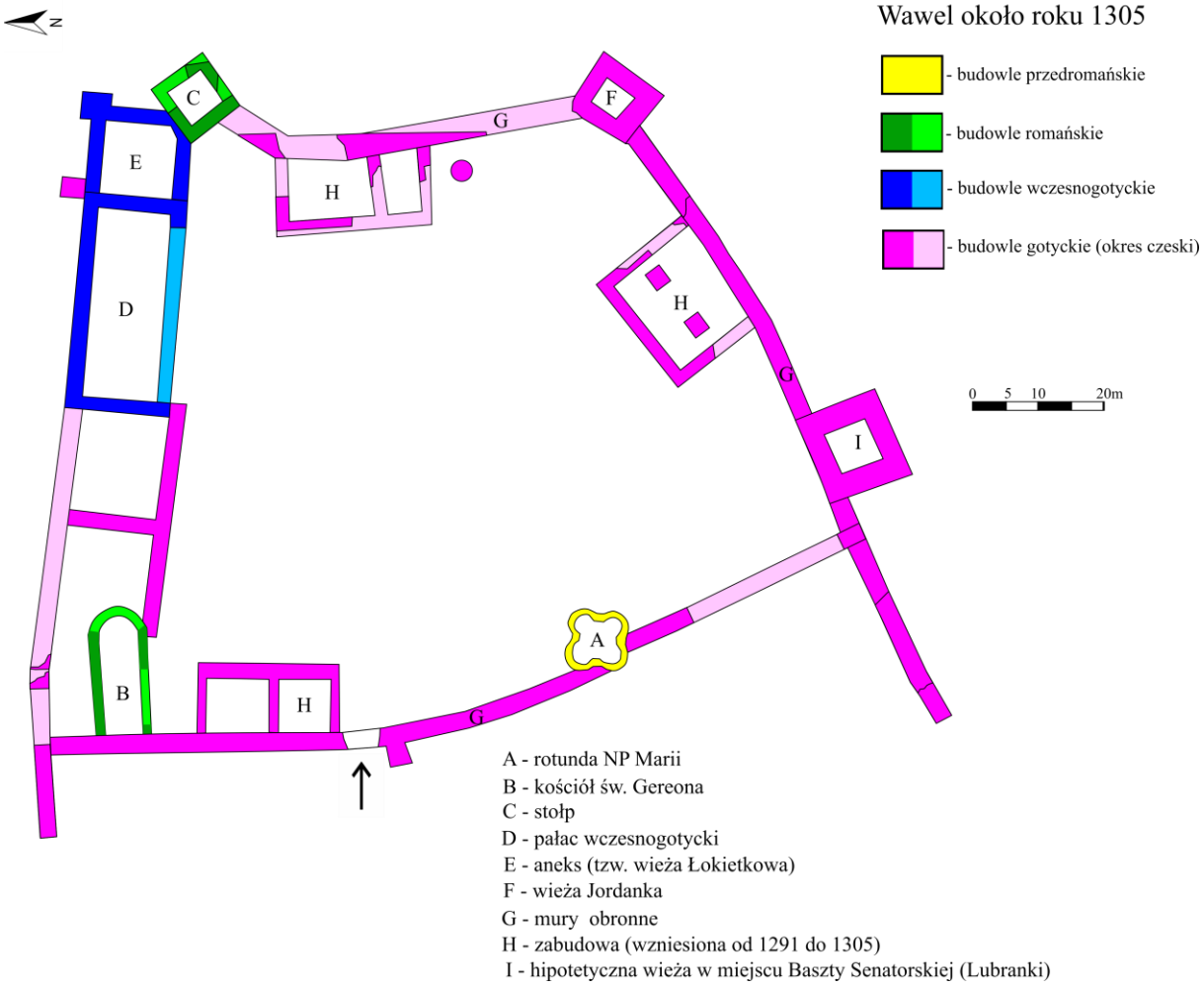

Ryc. 64. Rekonstrukcja układu przestrzennego zamku górnego na Wawelu wraz z rozwarstwieniem chronologicznym (oprac. P. Kocańda 2020)

W tym samym czasie co mury zamku górnego lub nieco później, ale jeszcze w trakcie jednej fazie budowlanej, przystąpiono do wymiany fortyfikacji zamku dolnego. Wyżej już opisano, że w południowym odcinku po 1291 roku wzniesiono dwie półcylindryczne baszty Tę-

[969] Zob.: T. Durdik, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*…, s. 147-180.

[970] T. Durdik, P. Bolina, *op. cit.*, s. 156. Inaczej obiekt ten rekonstruuje M. Plaček, według którego warownię wzniesiono w latach 1285-1330 z inicjatywy pobliskiego klasztoru premonstratensów. Obiekt ten miał stać się siedzibą prepozyta i ochraniać pobliski konwent. Miało to być założenie zbudowane na planie prostokąta o wymiarach 28 x 47 m, z dwoma skrzydłami mieszkalnymi ustawionymi równolegle do siebie po obu dłuższych bokach i wąskim dziedzińcem pomiędzy nimi. W trzech narożnikach – północnym, południowym i zachodnim – istnieć miały trzy kwadratowe wieże. Brama umieszczona została w kurtynie północno-zachodniej, pomiędzy dwoma wieżami (zob.: M. Plaček, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů*…, s. 142-144, 405-408).

czyńską i Panieńską oraz czworoboczne poprzedające późniejsze Sandomierską i Złodziejską, do których dostawiono odcinkowo prowadzony mur obronny. Do czasów obecnych fragmenty umocnień z przełomu XIII i XIV wieku zachowały się m. in. w ścianie północnej Seminarium (gdzie posiadają wysokość około 9 m), kilkumetrowym odcinku przy baszcie Złodziejskiej i przy basztach Senatorskiej i Tęczyńskiej. W oparciu o obserwacje architektoniczne oraz nadzory i badania archeologiczne wiemy, że występuje on w postaci fundamentu na całej długości obwodu. Przebieg murów obronnych zamku dolnego z czasów Wacława nie różni się od ich późniejszej linii. Zbudowano go z łamanego wapienia jurajskiego, w technice *opus emplectum*, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Fundamenty wkopane zostały w wewnętrzną partię XIII-wiecznego wału na głębokość 3 m. Grubość poszczególnych odcinków wahała się od 2,2 do 3 m, wysokość wynosiła natomiast 8 m w części północnej wzgórza i 12 w południowej. Mur tworzył wyraźne uskoki i załamania oraz proste, długie odcinki. Cała długość linii obronnej zamku dolnego wynosiła około 560 m. Główna brama znajdowała się w kurtynie północnej (w miejscu obecnej) i miała zapewne wygląd sklepionego przejazdu bramneg umieszczonego w grubości murów obronnych[971].

Ryc. 65. Fragment zachowanych gotyckich murów obronnych zamku dolnego (fot. P. Kocańda)

[971] Z. Pianowski, *Wawel obronny*…, s. 65-67.

Ryc. 66. Fragment średniowiecznych murów obronnych zamku dolnego oraz przyziemie baszty Złodziejskiej datowane na okres czeski (fot. P. Kocańda 2020)

Uformowana na przełomie XIII i XIV wieku krakowska rezydencja monarsza spełniać miała zadania obronne, rezydencjonalne i administracyjne, jako główna siedziba Wacława II na ziemiach polskich. Czeski monarcha skupił się przede wszystkim na wzmocnieniu obronności zamku. Wyrazem tego jest zakrojona na potężną skalę wymiana umocnień drewniano-ziemnych na nowoczesne mury kamienne oraz budowa wież i baszt. Rozpoczęto także stopniową zabudowę dziedzińca zamku górnego poprzez wznoszenie niewielkich kamiennych budynków dostawionych do wewnętrznych lic obwodu obronnego. Rolę głównego gmachu mieszkalnego spełniał jednak wczesnogotycki pałac postawiony w czasach Bolesława Wstydliwego lub Leszka Czarnego. Nie można jednak wykluczyć, że Wacław II w bliżej nieokreślonym czasie planował rozbudowę części mieszkalno-rezydencjonalnej o nowe skrzydło, budynek lub wręcz wzniesienie całkiem nowego domu zamkowego. Skala i rozmach prowadzonych prac na Wawelu potwierdzają fakt, że król czeski planował uczynić z tego zamku swoją główną i najważniejszą rezydencję w Polsce.

Opisane wyżej prace pozwalają przyjąć za słuszne słowa L. Kajzera, że „obecność prawdziwego zamku późnośredniowiecznego (murowanego) w przypadku Wawelu łączyć można dopiero z epizodem czeskim”[972]. Omawiając fortyfikacje zbudowane z nakazu Przemyślidy parę słów komentarza należy jeszcze poświęcić zaproponowanej ostatnio przez Dariusza Niemca nowej hipotezie. Swoje ustalenia badacz oparł na wypisie z opublikowanej niedawno *Kronice halicko-wołyńskiej*, gdzie przy opisie wydarzeń z 1289 roku podano: *Tego zaś lata*

[972] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 292.

książę Lew, brat Mścisława, syn króla, wnuk Romana, sam poszedł na pomoc Bolesławowi. Gdy przyszedł do Krakowa, rad był jemu Bolesław i Konrad i Łokietek, niczym ojcu swojemu, ponieważ był Lew księciem mądrym i chrobrym i twardym w boju, niemało bowiem pokazał męstwa swego w wielu bitwach. I zaczął lew jeździć wokół grodu, aby [ustalić] którędy można wziąć go, w grodzianach grozę wywołując. I nie było można nigdzie, cały bowiem zbudowany był z kamienia. I wsparciem jego niemałym machiny obronne i kusze wałowe wielkie i małe. Potem zaś jechał do obozowisk swoich[973]. Zdaniem wydawców kroniki informacja ta stanowi potwierdzenie wcześniejszej chronologii murów kamiennych na Wawelu[974]. Wzmianka ta stała się również podstawą dla przesunięcia przez D. Niemca daty budowy murowanych fortyfikacji zamku wawelskiego. Krakowski archeolog uważa ją za bardziej autentyczną niż te zawarte w *Roczniku kujawskim* czy też *Roczniku świętokrzyskim*. Zwraca on uwagę, że mury wzniesione z dziko łamanego wapienia jurajskiego pojawiają się nie tylko w najstarszych partiach pałacu wczesnogotyckiego, ale także innych budowlach krakowskich z doby Bolesława Wstydliwego. Zdaniem Niemca wpierw w latach 70. XIII wieku zbudowano wczesnogotycki pałac, do którego następnie dostawiono młodszy mur kurtynowy. Ponadto w linii zmodernizowanych w 1265 roku wałów wzniesiono wieże, do których zalicza budowlę poprzedzająca Jordankę. W czasach Leszka Czarnego wieżę tę połączono murem z romańskim stołpem. Na tym etapie powstały także pozostałe odcinki murów obronnych[975]. Badacz ten zatem zupełnie pomija epizod czeski w swoich rozważaniach, łącząc z Wacławem jedynie akcję ufortyfikowania miasta.

Zdaniem autora rozprawy znacznie więcej przesłanek przemawia, że to właśnie Przemyślida jest odpowiedzialny za budowę kamiennych murów Wawelu. Kronikarz ruski opisujący oblężenie zamku krakowskiego w 1289 roku mógł mieć na myśli zwartą zabudowę wzgórza, zdominowaną przez monumentalne budowle kościelne, przede wszystkim katedrę z jej wieżami, a także inne elementy, np. romański stołp czy dużych rozmiarów blok pałacu wczesnogotyckiego. Kwestii tej poświecono więcej uwagi w katalogu obiektów, gdzie dokładnie objaśniono możliwości inwestycyjne Leszka Czarnego (nr kat. 18, pkt 9). W tym miejscu warto jeszcze nadmienić, że ostatnia wzmianka o wałach wawelskich pochodzi z roku 1289, z *Rocznika Kujawskiego*, gdzie opisano zajęcie Krakowa przez odziały Henryka Probusa. Pojawia

[973] *Kronika halicko-wołyńska*…, s. 263.
[974] *Ibidem*, s. 81, 263, przypis 1834.
[975] D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 96-97.

się tam notka, że *castrum Cracovie, quod ahuc structuris ligneis erat firmatum* dzierżył Sułko z Niedźwiedzia z nadania Bolesława mazowieckiego[976].

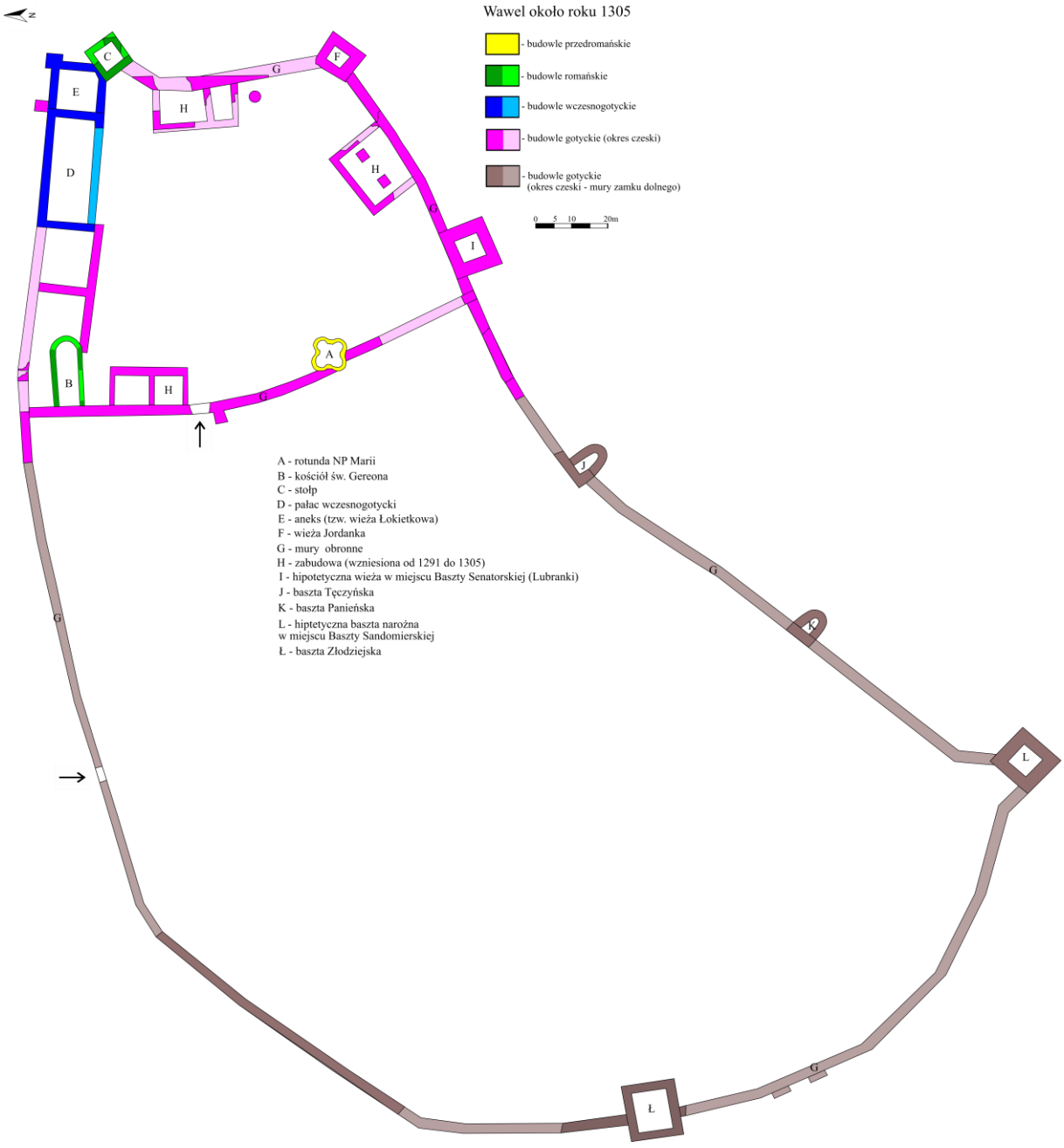

Ryc. 67. Rzut zamku królewskiego na Wawelu w czasach panowania Wacława II (oprac. P. Kocańda 2020)

[976] *Rocznik kujawski*, [w:] MPH III, s. 207.

Drugim zamkiem w Małopolsce, który mógł pełnić głównie zadania rezydencjonalno-administracyjne był Nowy Sącz. Niestety stan rozpoznania tego obiektu jest wysoce niewystarczający. Powodem tego jest przede wszystkim fakt, że z rozległego niegdyś zamku pozostały już tylko niewielkie, mocno zaniedbane ruiny. Ponadto nie budził on zainteresowania archeologów i historyków. Nie prowadzono w jego obrębie systematycznych badań wykopaliskowych, a dotychczasowe akcje ograniczyły się do nadzorów i niewielkich rozpoznań ratowniczych. Powyższe względy, a także skąpa baza źródłowa powodują, że o średniowiecznej, pierwszej fazie obiektu nie można napisać zbyt wiele.

W znacznej części literatury przedmiotu budowę zamku przypisuje się Kazimierzowi Wielkiemu[977]. Pewna grupa badaczy uważa, że ostatni z koronowanych Piastów murowaną warownię zbudował w miejscu starszego grodu kasztelańskiego, przeniesionego w to miejsce w 1292 roku przez Wacława II[978]. Zamku tego brak jednak na listach dzieł budowlanych zawartych w *Kronice katedralnej krakowskiej*, jak i u Jana Długosza[979]. Z tego też powodu część znawców problematyki sądzi, że geneza murowanego zamku musi być wcześniejsza i należałby ja wiązać z Wacławem II, który lokował w końcu XIII wieku Nowy Sącz[980]. Głosy takie pojawiały się zresztą już w I połowie XX wieku. Warto przytoczyć chociażby H. Langerówną, która stwierdziła, iż to głównie w interesie czeskiego monarchy było wzniesienie warownego założenia na terenie Kamienicy (późniejszego Nowego Sącza)[981]. Za fundacją Wacława II przemawia kilka pośrednich faktów. Przede wszystkim brak zamku w spisach inwestycji przypisanych Kazimierzowi Wielkiemu. Po drugie fakt lokacji miasta, dostosowanego

[977] J. Bogdanowski, *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach polskich*…, s. 142; M. Kornecki, *Zamki ziemi krakowskiej*…, s. 6; *idem, Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*…, s. 21-22; I. Kwieciński, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927, s. 13 i nast.; KZS, t. I, z. 10, oprac. Misiąg-A. Bocheńska, T. Dobrowolski, Warszawa 1951, s. 17; J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*, t. I-III, Lwów 1902, s. 1; P. Wierzbicki, *Najstarsze źródła do historii zamku sądeckiego*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, 2017, s. 45; *Zabytki sztuki w Polsce*. *Małopolska*…, s. 981.

[978] T. Chrzanowski, M. Kornecki, *op. cit.*, s. 72; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII*…, s. 182; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 208; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w*…., s. 144; J. Marszałek, *op. cit.*, s. 166-167; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 132. Pierwszym, który powiązał budowę drewnianego gródka w Nowym Sączu z Wacławem II był Stanisław Załęski, monografista klasztoru starosądeckiego (zob.: S. Załęski, *Św. Kinga i jej klasztor starosądecki (szkic historyczny)*, Lwów 1882, s. 56-57).

[979] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625-627; DHn. ks. 9, s. 440-443.

[980] Zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 239-240; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 111; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 97; S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca*…, s. 21-22; *idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 324-325; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 156; L. Migrała, *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych*, RS, t. XL, s. 170-171; *idem, Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017, s. 25; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 102-110; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 260-261; T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 166-167.

[981] H. Langerówna, *op. cit.*, s. 15.

do układu wzgórza, gdzie już w trakcie wytyczania siatki miejskiej włączono w jej obręb wydłużony cypel, położony w północno-zachodniej części, w widłach koryt Dunajca i Kamienicy, gdzie właśnie wzniesiono zamek. W tym kontekście warto jeszcze przytoczyć twierdzenie K. Dziwika, który pisał, że zakładając Sącz czeski monarcha kierował się nie tyle względami finansowymi, ile obroną ziemi krakowskiej od strony Węgier[982]. Poświadcza to zresztą dokument Wacława z 1298 roku, gdzie zapisano *ad locum nostrum videlicet Kamencia vulgariter nuncupatum, pro defensione hujusmodi magis aptum, duxerimus transferendum*…[983]. Ważnym dowodem świadczącym o inicjatywie Przemyślidy jest także XV-wieczny przekaz Jana Długosza mówiący, że to Wacław wzniósł w Nowym Sączu wieże i mury[984]. Warto także zwrócić uwagę na fakt analogicznej lokalizacji zamku sądeckiego i dworu królewskiego w Bieczu. Ten drugi, zdaniem autora rozprawy, również należy powiązać z działalnością Wacława (zob. nr kat. 5). W tej materii warto jeszcze posłużyć się analogiami czeskimi, gdzie niektóre zamki wznoszono częstokroć wraz z fortyfikacjami miejskimi, czego przykładami są obiekty z 2. połowy XIII wieku fundowane przez Przemysła Ottokara II (Domažlice, Hradiště/Kotnov, Kadaň lub Písek)[985]. Przedstawione wyżej dowody zdają się przemawiać za Wacławem II jako incicjatorem budowy zamku w Nowym Sączu, która nastąpiła najpewniej wkrótce po lokacji miasta w 1292 roku, wraz ze wznoszeniem murów miejskich. Celem inwestycji była chęć budowy silnej warowni spełniającej zadania administracyjne, militarne (najsilniejszy punkt obronny w mieście uzupełniający fortyfikacje miejskie) oraz zapewne rezydencjonalne.

Poważnym problemem jest jednak odtworzenie pierwotnego układu przestrzennego zamku. Niestety niemal znikomy stan badań nie pozwala na wysunięcie daleko idących wniosków i propozycji. S. Kołodziejski w jednej ze swoich publikacji sugerował, że zamek w swej początkowej fazie mógł posiadać cylindryczną wieżę i dostawiony został do północno-zachodniego odcinka murów miejskich. Od miasta oddzielać mogła go tylko fosa i wał ziemny[986]. Na chwilę obecną nie posiadamy żadnych danych wykopaliskowych potwierdzających istnienie wieży cylindrycznej, jednakże można ją identyfikować z wzmiankowaną w lustracjach z 1540 i 1617 roku „wielką wieżą" lub „wieżą Szlachecką", w której mieściło się wię-

[982] K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII*…, s. 158.
[983] RBM II, nr 1824.
[984] DLb. III, s. 467.
[985] T. Durdík, *Encyklopedie Českých hradů*…, s. 78-79, 110-111, 125-126, 217-218; D. Menclová, *České hrady*…, t. I, s. 208-211, 316-318.
[986] S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 324-325.

zienie[987]. Mogła ona być zlokalizowana przy kurtynie północnej lub wschodniej, w pobliżu bramy Krakowskiej. Również T. Olszacki uważa, że zamek wyposażony był w cylindryczną wieżę. Rekonstruuje on warownię jako założenie zajmujące dużą powierzchnię, o długości dochodzącej do 90-100 m, z dziedzińcem zbliżonym do trójkąta. Północno-zachodnia linia obronna składająca się z półkolistego muru obronnego wzmocniona była trzema wieżami. Z kolei kurtyny wschodnia i południowa zamykające zamek od strony miasta biegły po linii prostej[988]. Olszacki, w przeciwieństwie do Kołodziejskiego, uważa, że zamek był oddzielony od miasta murem z bramą. Co ważniejsze, badacz ten jest zdania, że pierwotny zamek sądecki należy łączyć z architekturą kasztelową, szczególnie z wyróżnionym przez T. Durdíka typem kasztelu środkowoeuropejskiego, np. Domažlicach, Pisku czy Kadaniu[989]. Zaprezentowana przez Olszackiego hipoteza zamku kasztelowego jawi się jako niezwykle ciekawa i prawdopodobna, szczególnie jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że Wacław II lokując Nowy Sącz korzystał z bogatych doświadczeń czeskich, gdzie w okresie rządów jego ojca i dziada powstały liczne zamki tego typu. Odwołać można się także do zamku górnego na Wawelu, wzniesionego staraniem Przemyślidy i w swoim układzie przestrzennym również przypominającego kasztel środkowoeuropejski.

Zdaniem autora rozprawy zamek w Nowym Sączu w czasach Wacława był dużym założeniem o rzucie zbliżonym do nieregularnego czworoboku, otoczononym murami obronnymi zarówno od strony Dunajca, Kamienicy oraz miasta. Brama wjazdowa umieszczona była w południowo-wschodniej kurtynie i miała formę otworu w murze. Przy bramie, po jej północnej stronie, funkcjonować mogła cylindryczna wieża obronna, której dopatrują się S. Kołodziejski i T. Olszacki. Kurtyna północna i północno zachodnia mogła być dodatkowo zabezpieczona przez czworoboczne baszty, otwarte do wnętrza zamku. Nierozwiązanym pytaniem pozostaje kwestia zaliczenia do zamku istniejącej do dziś baszty Kowalskiej, ponieważ z równie dobrym skutkiem mogła być ona elementem umocnień miejskich. Zabudowę wewnętrzną tworzyły murowane budynki oparte o wewnętrzne lico murów lub też drewniane domostwa pełniące funkcje mieszkalne i gospodarcze.

[987] Lustracje te publikuje P. Wierzbicki, *Najstarsze źródła do historii zamku sądeckiego*, „Zeszyty sądecko-spiskie„, t. 10, 2017, s. 47-49.
[988] T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 260-261.
[989] *Ibidem*, s. 260-261. Zob.: T. Durdík, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*…, s. 147-190; *idem, Encyklopedie Českých hradů*…, s. 78-79, 125-126, 217-218.

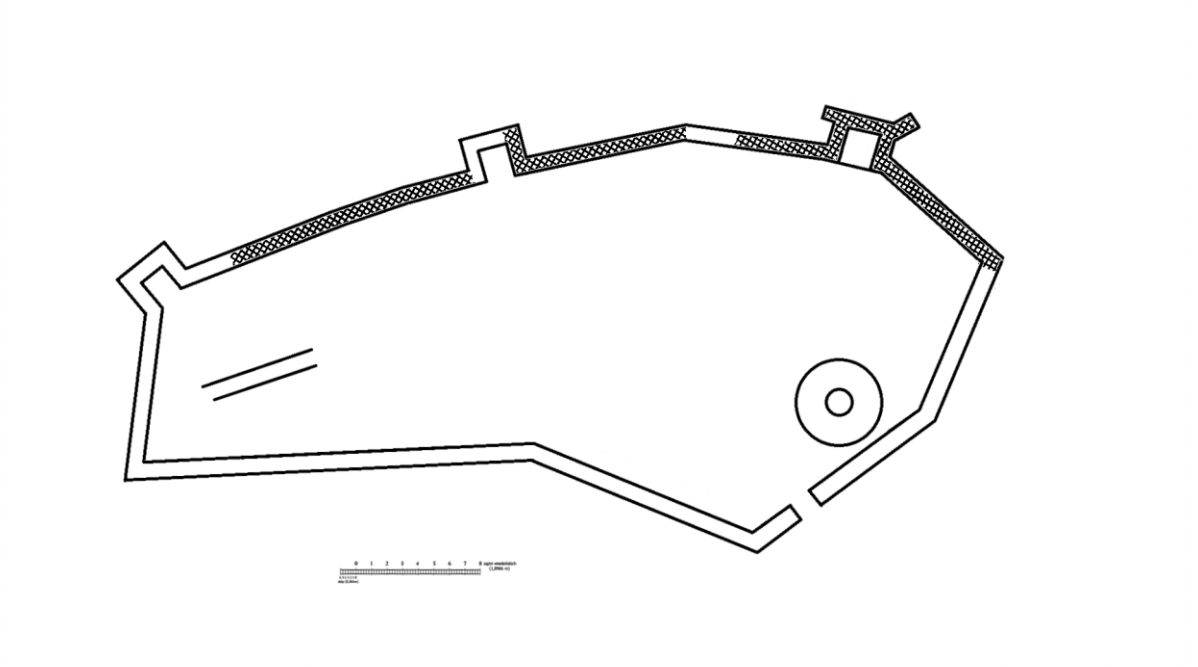

Ryc. 68. Hipotetyczny rzut układu przestrzennego zamku nowosądeckiego w czasach Wacława II. Polem kratkowanym zaznaczone mury zachowane, linią ciągłą hipotetyczny przebieg murów (oprac. P. Kocańda, W. Harko)

5. 4. Pozostałe zamki i obiekty obronne Wacława II w Małopolsce

W niniejszym podrozdziale omówione zostaną założenia, które z racji układu przestrzennego, formy oraz pełnionej funkcji nie mogły zostać zaklasyfikowane do wyżej przedstawionych grup. Wśród takich założeń wymienić należy na przykład zamki salinarne w Bochni i Wieliczce, czy też typowo militarne, drewniano-ziemne warownie. W oparciu o analizę źródeł pisanych oraz kontekstu historycznego dysponujemy informacjami, które poświadczają, że czeski monarcha władał licznymi warowniami. Nie wiemy jednak, czy zostały one przez niego zbudowane od podstaw czy tylko zmodernizowane, z tego też powodu niektóre z opisanych niżej obiektów traktować należy jako domiemane fundajce Przemyślidy.

Wacław II zdobywając w 1291 roku ziemię krakowską wchodził w posiadanie starszych warowni, wzniesionych przez jego poprzedników na tronie wawelskim. Wśród nich wymienić można obiekty zbudowane w trakcie walk pomiędzy Henrykiem Brodatym, Bolesławem Wstydliwym oraz Konradem Mazowieckim[990]. Były to w większości założenia budowane w

[990] Autor ma tutaj na myśli zamki Skała, Wyszogród, Lelów, Międzyborze, Piekary. Budowę tych założeń potwierdzają liczne źródła pisane. *Rocznik kapituły krakowskiej* pod 1229 rokiem podał, że Henryk Brodaty zbudował zamek w Przegini - *castrum edificatur in Preginia a duce Henrico* (*Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, [w] MPH s. n. V, s. 75). Podobną informację, z tą różnicą, że pod rokiem 1228 zapisano w *Roczniku Krasińskich* - *Henricus dux Slesie Cracoviam intrat et castrum in monte Pregyna edifica* (*Rocznik Krasińskich*,

konkretnym celu, często wojskowym, stosunkowo szybko i z wykorzystaniem materiałów nietrwałych. Ich wartość militarna i strategiczna w początkowym okresie rządów Wacława przedstawiała się bardzo różnie. Część z nich była opuszczona i zniszczona, przez co mogły nie przedstawiać żadnej jakości obronnej. Niektóre jednak z pewnością zostały obsadzone przez oddziały władcy czeskiego. Świadczy o tym wymowa źródeł pisanych. W grupie zamków typowo militarnych uwzględnić należy wymienione w katalogu: Lemiesz (nr kat 3, 7), Jerzmanowice (nr kat. 14), Kraków – Kazimierz (nr kat. 21), Lelów (nr kat 26), Piekary (nr kat. 34), Birów (nr kat. 36), Sułoszową (nr kat. 47) oraz Wyszogród (nr kat. 42).

[w:] MPH III, s. 132). Znacznie więcej informacji zawiera zapiska z tego samego roku umieszczona w *Kronice polskiej*, gdzie czytamy, że Henryk wzniósł zamki Skała i *Mezebore* (Międzyborze) - *Horum unum futi in Scala ante castrum, quod dux Henrcus construxit, ubi occisus est Primizel primogenitus Conradi aliud in Mezbore, ubi Conradux dux silve ac collium presidio se suosque receperat* (*Kronika Polska*, [w:] MPH III, s. 641). O budowie zamku Skała informuje także *Kronika książąt polskich - cum dicto Conrado commissis evicit quorum unum factum est in Scala ante castrum, quod dux ipse Henricus construxerat, ubi eciam Przymisl* (*Kronika Książąt Polskich*, [w:] MPH III, s. 485-486). Wreszcie obszerny opis tych wydarzeń daje Jan Długosz w księdze szóstej swoich *Roczników*. Pisał on pod rokiem 1228, że *książę zaś Śląska Henryk wybudował dwie nowe warownie, jedną w pobliżu miasta Skały na wzgórzu, które opływa rzeka Prądnik, drugą w Międzyborzu i umieściwszy [tam] silną załogę żołnierzy, spodziewał się zająć całą dzielnicę krakowską. Konrad przeto przekonany, że jest rzeczą niezmiernie ważną i że zwycięstwo zawisło od tego, czy zburzy nowe wzniesione przez Henryka warownie, prowadzi wojsk, by oblegać twierdzę położoną w pobliżu Skały. Zabiegłszy mu tam drogę książę Śląska Henryk, stacza z nim ciężką walkę… . Lecz książę Mazowsza Konrad, chcąc naprawić klęskę i hańbę, jakie wtedy doznał, pomaszerował w kierunki drugiej warowni Międzyborza, by próbować w tym miejscu powodzenia w wojnie. Ale z miejscem nie zmieniło się jego niepowodzenie. Pobity bowiem jeszcze dotkliwiej przez księcia śląskiego Henryka i jego wojska w pobliżu wsi Wrocirzysz, schronił się do najbliższych lasów i na wzgórza i pozostawił niezdobyte obydwie warownie…* (DHn. ks. 5-6, s. 251). Budowa zamku w Wyszogrodzie miała miejsce około 1231 roku. Inicjatorem tej akcji był Konrad Mazowiecki, który chciał stworzyć dla siebie bazę wypadową dla ataków na Kraków. Warownia ta wymieniona została w dwóch dokumentach z 1231 roku wydanych dla klasztoru w Mogile. Widnieje w nich zapis - *a duce Cunrado castrum Wisegrod in Smarsowiz* (ZDMog., nr 12; *Zbiór przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J. K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919, nr 308). Zamek Wyszogród został odkryty i zidentyfikowany przez Andrzeja Żakiego w 1970 roku na terenie grodziska w Okopach, położonego pomiędzy Smarodzowicami i Ojcowem (A. Żaki, K. Szuwarowski, *Odkrycie śladów grodu Konrada Mazowieckiego pod Ojcowem*…, s. 482-486). Zamek w Lelowie zbudowany został nieco później, około 1246 roku przez Konrada Mazowieckiego, który następnie przekazał go księciu opolsko-raciborskiemu Mieszkowi Otyłemu. Jednak jeszcze w tym samym roku Bolesław Wstydliwy doceniając zagrożenie ze strony Konrada wyprawił się zajął i zniszczył warownię (zob.: *Rocznik kapitulny krakowski*, wyd. A. Bielowski [w:] MPH II, s. 804). Zamek w 1260 roku został odbudowany przez księcia kujawskiego Kazimierza Konradowica, który również pragnął opanować ziemię krakowska, ale i tym razem kontrakcja Wstydliwego doprowadziła do ponownego zburzenia obiektu (*Rocznik kapitulny krakowski*, [w:] MPH II, s. 807). Jeżeli idzie o grodzisko w Piekarach, to cytowany już wcześniej *Rocznik kapituły krakowskiej* pod rokiem 1246 podaje, że *dux Conradus, Kazimirus filius eius et Mesko dux de Opol edificant castrum in Cracouia, ubi Rudaua intrat Uizlam, aliud prope Tinciam super rupem tercium in Lelow. Sed postea statim in Cracouia duci Bolezlao redditur, in Tincia acquiritur. Deinde morturo Meskone Lelow restituitur* (*Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, [w] MPH s. n. V, s. 81-82. Zob. także: *Rocznik kapitulny krakowski*, wyd. [w:] MPH t. 2, s. 804). Wiadomość tę powtarza następnie Jan Długosz (DHn., ks. 7-8, s. 67-68). Wszystkie wyżej wymienione obiekty omawia szczegółowo S. Kołodziejski (zob.: *idem, Zamki ziemi krakowskiej*, [w:] *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajman, D. Żurek, Kraków 2016, s. 212-215; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 47-51; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 90-95 (z pozycjach tych pozostała literatura).

Siódmego lutego 1291 roku do Brna, gdzie przebywał wówczas Wacław II przybył Henryk z Wstowa, były stronnik Henryka Probusa[991], który przekazał wówczas królowi czeskiemu wszystkie zamki, jakie posiadał z nadania księcia śląskiego, a następnie otrzymał je prawem lennym wraz z 150 grzywnami dochodu z dóbr zamkowych oraz 300 grzywnami z kopalni srebra lub ołowiu – *dictam terram seu ducatum nec non ipsum castrum Scale sive Steyn et Castrum novum circa Zlaucoviam ac alia castra seu munitiones, quas a duce quondam Wratizlavie domino Henrico illustri in terra Cracoviensi tenui et teneo*[992]. W dokumencie z nazwy wymienione mamy zatem dwa zamki, Skała i Sławków, ponadto wspomniane są inne, bliżej nieokreślone warownie. Można się jedynie domyślać, że chodzi o obiekty położone na pograniczu śląsko-małopolskim, być może opisany w podrozdziale 5.1. Będzin lub też wzniesione w II połowie XIII wieku Lelów i Wyszogród. Sprawy tej niestety ze względu na ogólnikowy zapis źródłowy nie można wyjaśnić, ponieważ pod terminem *ac alia castra seu munitiones* mogą się mieścić różne założenia obronne. Pewne jest jednak, że dzięki temu posunięciu król czeski wchodził w posiadanie co najmniej dwóch ważnych zamków (Skała i Sławków), w dodatku ulokowanych w strategicznych miejscach na szlaku do Krakowa. Był to bardzo duży krok w kierunku opanowania stolicy ziemi krakowskiej, ułatwiający przemarsz wojsk czeskich dowodzonych przez biskupa bamberskiego Arnolda, które w styczniu 1291 roku wyru-

[991] Osoba Henryka z Wstowa jest bardzo dobrze znana historykom. W literaturze utrwalił się pogląd, sformułowany już jakiś czas temu przez Janusza Bieniaka, że Henryk wywodził się z ziemi sandomierskiej. W kontekście tym historyk powołał się na istniejącego w XV wieku rycerza Mikołaja, herbu Kuszaba, wywodzącego się z Wstowa, którego uznał za potomka interesującego nas Henryka. Bieniak uważał także, że Henryk należał do stronnictwa przywołującego Wacława II na tron polski i to on odpowiadał za kontakty z dworem czeskim (J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 211, przypis 664). Tomasz Nowakowski, za Bieniakiem uważał, że był on z pochodzenia Sandomierzaninem i pieczętował się herbem Kuszaba. Należał do najbardziej zaufanych stronników Henryka Probusa, nie pochodził jednak z rodu, który we wcześniejszym okresie odgrywał znaczącą rolę polityczną (T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 22-23). Całkiem inaczej sprawę stawia M. R. Pauk, który przywołuje zawieszoną do dokumentu z Brna pieczęć herbową z przedstawieniem garnkowego hełmu z rogami i klejnotem w formie trzech lilii, sterczących po obu jego stronach i na szczycie. Według tego badacza przedstawienie to wyklucza pogląd o sandomierskim pochodzeniu Henryka i pieczętowaniem się przez niego herbem Kuszaba. W dalszej kolejności M. Pauk przytacza dokument wydany w Moście 10 maja 1290 roku, gdzie Adelajda, wdowa po Henryku zwanym *Wsthowe*, za zgodą spadkobierców potwierdza rezygnacje ze swoich praw do wsi Pesvice niedaleko Chomutowa, którą jej zmarły małżonek przeznaczył po swojej śmierci szpitalowi krzyżackiemu. Bracia zmarłego Henryka mieli jej wypłacać sześć grzywien srebra rocznie tytułem dożywocia, natomiast po jej śmierci suma ta miała trafić do szpitala w zamian za modlitwę o wieczny spoczynek. Co bardzo ważne na dokumencie tym wisieć miał taki sam herb, jak na akcie z Brna, co dowodzi powiązaniom wszystkich trzech osób. W oparciu o ten dokument M. Pauk uznał, że Henryk *Wsthowe* i Adelajda byli rodzicami Henryka z Wstowa. Rodzina Henryka miała pochodzić z Niemiec, osiadła natomiast w północno-zachodnich Czechach (M. Pauk, *Der eine hiez her*…, s. 92-95).

[992] ACRB I, nr 42; RBM II, nr 1531. Na ten temat zob. także: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 131; T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 43; M. Pauk, *Der eine hiez her*…, s. 92-93; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 386.

szyły w kierunku Małopolski (w tym samym czasie Wacław pozyskał księcia opolskiego Bolesława i cieszyńskiego Mieszka)[993].

Po złożeniu hołdu, jak wynika z treści aktu, Henryk z Wstowa otrzymał ponownie wymienione warownie, pełniąc urząd burgrabiego. Zamki te zostały także obsadzone wiernymi Wacławowi załogami. Jeżeli idzie o Sławków, który dokładnie omówiony zostanie w rozdziale poświęconym obiektom Jana Muskaty, zdaniem autora rozprawy tuż po hołdzie Henryka z Wstowa i wyprawie na Kraków został on zwrócony biskupom krakowskim. Domagać się tego mógł Paweł z Przemankowa, należący do największych stronników Wacława II[994], który o zwrot zamku mógł starać się przy okazji odbierania przywileju w Litomyślu, czy też podczas pobytu Wacława II w Krakowie w 1292 roku. Inaczej wyglądała sprawa z zamkiem Skała (nr kat. 47), który przez cały okres rządów Przemyślidów obsadzony był czeską załogą. Warownia ta już od wielu lat sprawiała problemy badaczom budownictwa obronnego, głównie z powodu nieustalonej lokalizacji. Fakt istnienia tego obiektu potwierdzały liczne źródła pisane, m. in. *Rocznik kapituły krakowskiej*, *Rocznik Krasińskich, Kronika polska, Kronika książąt polskich*, w których pisano że w 1228 (w jednym przypadku w 1229 roku) Henryk zbudował zamek w Przeginii – *in monte Pregyna* lub w Skale – *Scala ante castrum*[995]. Dosyć nieprecyzyjna informacja o lokalizacji warowni sprawiła, że badacze rozpoczęli intensywne jej poszukiwania. Część sugerowała, że zamek Skała znajdował się w miejscu późniejszej, XIV-wiecznej Pieskowej Skały[996]. Druga grupa upatrywała jego reliktów w pozostałościach warowni w Grodzisku koło Skały, gdzie w połowie XIII wieku umieszczono klasztor klarysek[997]. Ciągnące się od lat dyskusje zostały rozwikłane przez S. Kołodziejskiego, który w 1993 roku przebadał nieznany wcześniej obiekt warowny na wzgórzu Kocica w Sułoszowej. Wyniki wykopalisk potwierdziły wcześniejsze przypuszczenia tegoż badacza, że wzmiankowany w źródłach *castrum Scala* funkcjonował właśnie w Sułoszowej[998]. Zgłoszone przez Ko-

[993] R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 131-133; L. Jan, *Václav II*…, s. 143-144; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 385-387.
[994] T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 43-44.
[995] Zob. przypis 990 tam przytoczone wszystkie źródła.
[996] F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego…*, s. 361 i nast.; J. Laberschek, *Grodzisko*, [w:] SHGKr., cz. II, z. 1, s. 72; B. Zientara, *Henryk Brodaty*…, s. 242, 373, przypis 37.
[997] Z. Holcer, *Zarys historii Grodziska koło Skały w średniowieczu (odkrycie trzeciego średniowiecznego murowanego zamku na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego),* [w:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 354-370; M. Rokosz, *Grodzisko skalskie nad Prądnikiem albo tzw. Pustelnia Błogosławionej Salomei w XIII wieku*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Wł. Szafera", t. 10, 1995, s. 19-43; KZS, t. I, z. 12, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1953, s. 6-7; A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974, s. 51, 187, 400 (przypis 118), 406, (przypis 138).
[998] S. Kołodziejski, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*…, s. 101-111; *idem, Późne średniowiecze*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*, Kraków 1995, s. 152; idem, *XIII-wieczne budowle warowne w dolinie Prądnika*, TK, t. V, 1997, s. 71-75; *idem, Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-*

łodziejskiego ustalenia zostały przyjęte w literaturze przedmiotu, aczkolwiek pojawiały się głosy krytyczne, chociażby ze strony Z. Holcera i M. Rokosza[999].

Warownia zbudowana została na cyplowatym wzgórzu, po prawej stronie Prądnika. Owalny cypel, który na osi północ-południe ma 50 m, a wschód-zachód 65 m długości, od strony wschodniej odcięty został poprzecznym przekopem o szerokości 15 m i głębokości 4 m. Przekop ten poprzedza lekki garb, będący najpewniej pozostałością sierpowatego wału. Zabudowa wewnętrzna nie została rozpoznana, jednak S. Kołodziejski sądził, że składała się z drewnianych domostw, zlokalizowanych we wschodniej części założenia[1000]. W trakcie badań nie natrafiono na relikty konstrukcji murowanych, należy jednak podkreślić, że wykopaliska objęły tylko niewielką powierzchnię warowni.

Stan badań nie pozwala na wydzielenie faz rozbudowy zamku Skała, nie wiemy także, czy po opanowaniu zamku przez oddziały Wacława II, prowadzono tam jakieś prace budowlane. Pełniła ona role strażnicy, strzegącej drogi do Krakowa od północy, ponadto zabezpieczała przecinające tę okolicę szlaki handlowe, łączące Olkusz i Kraków z Krzepicami oraz Wolbromiem[1001].

Reasumując, w 1291 roku na mocy dokumentu z Brna, Wacław II przejął zamek Skała i obsadził go własnymi ludźmi. Funkcję burgrabiego pełnił Henryk z Wstowa, rola zamku była jednak niewielka, szczególnie po ugruntowaniu się władztwa czeskiego. Nie wiemy jak długo Henryk pełnił zarząd nad warownią. Kolejnym, znanym ze źródeł zarządcą tego obiektu był jeden z dowódców najemników Jana Muskaty, Peszko[1002]. Więcej informacji na ten temat przedstawione zostanie w rozdziale poświęconym budowlom biskupa Jana. Po upadku pano-

---

Częstochowskiej…, s. 14; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…,s. 48-49. Słuszność ustaleń S. Kołodziejskiego potwierdzają zresztą najnowsze badania Grodziska koło Skały wykonane przez M. Wojenkę w latach 2016-2018. Dowodzą one, że mamy do czynienia z warownym klasztorem klarysek założonym w połowie XIII wieku. Warto jednak zaznaczyć, że kres tego obiektu nastąpił w początkach XIV wieku zapewne w skutek walk pomiędzy stronnictwem proczeskim a Władysławem Łokietkiem. Autor rozprawy uważa, że klasztor ten uległ zniszczeniu w wyniki najazdu oddziałów Jana Muskaty około 1304-1306 r. (zob.: M. Wojenka, *Najnowsze badania archeologiczne budownictwa obronnego na Jurze Ojcowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 338-349; M. Wojenka, A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *Trzynastowieczna zabudowa murowana w Grodzisku koło Skały w świetle wyników najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Konwent Klarysek skalskich a dziedzictwo kulturowe i religijne bł. Salomei*, red. M. Wojenka, ks. S. Langner, Kielce 2019, s. 69-110.

[999] Zob.: L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*…, s. 292-293; M. Wojenka, A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *op. cit*., s. 74-80; W. Wojenka, *Pradzieje i średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Monografia gminy Sułoszowa*, red. W. Maciejowski, Kraków 2014, s. 194-199; J. Laberschek, *Osadnictwo średniowieczne w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*…, s. 152-153; *idem, Ojców i okolice do połowy XVI wieku*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców 2016, s. 81. Głosy krytyczne: Z. Holcer, *Zarys historii Grodziska koło Skały w średniowieczu*…, s. 354-370; M. Rokosz, *Grodzisko skalskie nad Prądnikiem*…, s. 19-43

[1000] S. Kołodziejski, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*…, s. 105.

[1001] J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*…, s. 119, 121; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 62. Por. także: S. Kołodziejski, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*…, s. 110.

[1002] J. Laberschek, *Tajemnicze „castrum Pesconis"*…, s. 143-147.

wania Wacława zamek został przejęty przez stronników Łokietka. Warownia dotrwała do połowy XIV wieku, kiedy to nastąpiła jej translokacja na sąsiednie wzgórze, gdzie zbudowano zamek znany do dziś pod nazwą Pieskowa Skała[1003].

Niewykluczone, że w 1291 roku opanowana została także warownia w Jerzmanowicach (nr kat. 14), której relikty odkrył w 2014 roku Michał Wojenka z Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 2015 roku przeprowadził tam niewielkie badania wykopaliskowe. Dowiodły one, że obiekt funkcjonował w przedziale od II połowy XIII do początku lub też I połowy XIV wieku. Stan badań nie pozwala jednak na jednoznaczne wskazanie fundatora. Można jedynie przypuszczać, że zbudowali go albo książęta krakowscy (Henryk Probus, Leszek Czarny, Władysław Łokietek, Wacław II) albo przedstawiciel miejscowego rycerstwa. Upadek warowni nastąpił, jak uważa M. Wojenka gwałtownie, w wyniku ataku i pożaru nim wywołanego. Badacz przywołuje trzy możliwe rozwiązania. Pierwszym jest jeden z najazdów tatarskich na Małopolskę, który mógł dosięgnąć obszaru Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Drugim są walki pomiędzy wojskami Henryka Probusa i Władysława Łokietka, trzecim natomiast walki stronnictw prokujawskiego i proczeskiego[1004].

Zasadniczym zrębem tego zamku był wapienny ostaniec, którego rozmiary u podstawy wynoszą 30 x 12 x 20 m. Od strony południowo-wschodniej skała rozczłonkowuje się, tworząc niewielką przestrzeń o powierzchni 3-4 x 6 m. Relikty wałów ziemnych zachowały się po stronie wschodniej, północno-wschodniej i południowo-wschodniej. Wał posiadał kształt podkowiasty, aczkolwiek jego dokładny przebieg nie jest w pełni znany. Całość założenia mieści się na powierzchni zaledwie 15 arów, co pozwala sądzić, że zabudowa wewnętrzna była niewielka. Ta niestety nie została dobrze rozpoznana. M. Wojenka przypuszcza, że na szczycie mogła istnieć drewniana budowla w konstrukcji plecionkowej, pokrytej warstwą gliny[1005].

Możemy jedynie hipotetycznie założyć, że zamek w Jerzmanowicach został zajęty przez wojska Wacława II. Nie wykluczone, że znalazł się wśród warowni przekazanych królowi czeskiemu przez Henryka z Wstowa. Pełnił on zapewne zadania typowo militarne i strażnicze, jednak jego rola po ustabilizowaniu się rządów Przemyślidów była niewielka. Funkcje te

[1003] S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 64.
[1004] M. Wojenka, *Jerzmanowice-Stara Wieś. Nowo odkryta warownia średniowieczna na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, [w:] *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków-Rzeszów 2016, s. 667-670; *idem*, *Najnowsze badania archeologiczne*…, s. 353. W tej drugiej publikacji autor wymienia tylko dwie pierwsze możliwości, o trzeciej nie wspomina.
[1005] M. Wojenka, *Jerzmanowice-Stara Wieś*…, s. 667-670.

nabrały znowu znaczenia w okresie od 1304 do 1306, kiedy to władza czeska zaczęła upadać, a Jan Muskata zmuszony był walczyć z wojskami Władysława Łokietka i jego stronników.

Wśród opanowanych w 1291 roku warowni mogły znaleźć się także Wyszogród, Birów koło Ogrodzieńca, Lelów oraz Piekary. Wszystkie cztery wzniesiono około połowy XIII wieku (w przypadku Birowa i Piekar w miejscu starszych grodzisk) z inicjatywy poszczególnych książąt piastowskich.

Zamek zwany *Wisegrod* w Smardzowicach (*in Smarsowiz*, nr kat. 42) w źródłach pisanych pojawia się tylko dwukrotnie, w dokumentach z 1231 roku wydanych dla klasztoru cystersów w Mogile[1006]. Badacze architektury obronnej już dosyć dawno analizowali oba dokumenty i doszli do wniosku, że na terenie miejscowości *Smarsowiz* identyfikowanej jako Smardzowice, funkcjonował w I połowie XIII w. zamek, zbudowany z inicjatywy Konrada Mazowieckiego, będącego kontrzamkiem w stosunku do *castrum* Skała[1007]. Przez długi okres czasu warowni tej nie udawało się zlokalizować, dopiero w 1970 roku Andrzej Żaki w trakcie jednej z wypraw natrafił na grodzisko na wzgórzu Okopy, zlokalizowane pomiędzy Ojcowem a Smardzowicami. W wyniku prac archeologicznych stwierdził, że ma do czynienia z zamkiem Wyszogród. Na podstawie odkrytych fragmentów ceramiki założył, że wzniesiono go w I połowie XIII wieku oraz, że jego najintensywniejsze wykorzystanie przypada właśnie na ten okres. Po śmierci księcia Konrada i ugruntowaniu się władzy Bolesława Wstydliwego w Krakowie zamek nie był już potrzebny. Wydarzenia te nie oznaczają jednak kresu jego funkcjonowania, ponieważ w trakcie wykopalisk odkryto także materiały datowane na początek XIV wieku. Świadczy to, że został on obsadzony przez Czechów lub stronników Władysława Łokietka i ostatecznie upadł w wyniku walk pomiędzy nimi[1008].

Ze źródeł pisanych wynika, że z inicjatywy Konrada Mazowieckiego powstał również warowny obiekt w Lelowie (nr kat. 26). Informację taką podano w *Roczniku Kapitulnym Krakowskim* pod rokiem 1246, gdzie również zapisano, że wkrótce po jego wzniesieniu został zniszczony wskutek ataku oddziałów Wstydliwego. Do odbudowy założenia doszło w 1260 roku z inicjatywy Kazimierza Konradowica, jednakże kolejny atak wojsk księcia krakowskiego doprowadził do ponownego upadku warowni[1009]. Badacze uważają, że zamek został odbu-

[1006] Zob. przypis 990, tam pełen zapis źródłowy.
[1007] Zob.: S. Kołodziejski, *XIII-wieczne budowle warowne w dolinie Prądnika*…, s. 76; *idem, Średniowieczne budowle obronne na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego i w okolicy w świetle najnowszych wyników badań*, Ojców 1999, s. 10-12; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 49-50.
[1008] A. Żaki, K. Szuwarowski, *Odkrycie śladów grodu Konrada Mazowieckiego pod Ojcowem*…, s. 482-486.
[1009] *Rocznik kapitulny krakowski*, [w:] MPH II, s. 804. Zob. także: J. Laberschek, *Lelów – Staromieście,* [w:] SHGKr., cz. III, z. 3, s. 523; *idem, Dzieje średniowiecznego Lelowa*…, s. 32, 189, 198.

dowany w końcu XIII wieku przez Władysława Łokietka[1010]. Świadczyć ma o tym m. in wzmianka w dokumencie z 1291 roku o jego pobycie w tym mieście[1011]. W 1291 lub rok później wojska Wacława II opanowały zamek w Lelowie. Król czeski musiał zdawać sobie sprawę z ważnego i strategicznego położenia tego ośrodka, który lokalizowany był na trasie łączącej Kraków z Wielkopolską, ponadto funkcjonowała tam dochodowa komora celna.

Niestety zamek w Lelowie nie dotrwał do naszych czasów, natomiast kopiec na którym był ulokowany, zajęty jest obecnie przez cmentarz, co uniemożliwia przeprowadzenie badań wykopaliskowych. Brak danych odnośnie układu przestrzennego uniemożliwia także rekonstrukcję założenia z jego początkowej fazy. J. Laberschek uważa, że mógł on przypominać gródki stożkowate[1012]. Z uwagi na stan badań niemożliwe jest obecnie rozstrzygnięcie kwestii, czy za rządów Wacława zamek został rozbudowany. Ranga Lelowa i strategiczna lokalizacja warowni wskazywać mogą, że do pewnych inwestycji mogło dojść. B. Guerquin uważał, że zamek kazimierzowski posiadał regularny plan i otoczony był murem z wieżą obronną[1013]. W obrębie kamiennego obwodu obronnego mógł istnieć także dom mieszkalny, znany z późniejszych źródeł[1014]. Pierwsze opisy zamku lelowskiego pochodzą jednak dopiero z XVII w.[1015]. Dzięki źródłom pisanym dosyć dokładnie wiemy, kiedy Wacław II utracił zamek. Jan Długosz zapisał, że w 1304 roku Władysław Łokietek po opanowaniu Wiślicy zdobył i wypędził z załogę czeską z zamku i miasta Lelowa[1016].

Kolejną opanowaną w początku lat 90. XIII stulecia warownią był stary gród w Birowie (nr kat. 36, ryc. 69), położony obecnie na terenie wsi Podzamcze, niedaleko Ogrodzieńca. Obiekt ten położony jest na wapiennym ostańcu skalnym, którego szczytowa powierzchnia z dwóch stron ograniczona jest stromymi urwiskami, z trzeciej wysokim grzbietem skalnym i jedynie od czwartej, południowo-zachodniej strony możliwe było dojście. Ponadto funkcjonowało jeszcze jedno, niewielkie wejście po południowej stronie, gdzie istniała ukryta szczelina skalna. Wał kamienno-ziemny, z konstrukcjami drewnianymi wewnątrz zbudowano w ten sposób, aby łączył najwyższy grzbiet skalny po południowej stronie z leżącym po przeciwnej stronie krańcem wzgórza. W świetle badań archeologicznych przeprowadzonych przez B. Muzofla pierwotny gród powstał w 2 połowie XIII wieku, zapewne w celach wojskowych i

[1010] S. Kołodziejski, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między północą a południem…*, s. 148; J. Laberschek, *Dzieje średniowiecznego Lelowa…*, s. 190).
[1011] KDPol. I, nr 78.
[1012] J. Laberschek, *Dzieje średniowiecznego Lelowa…*, s. 32.
[1013] B. Guerquin, *Zamki w Polsce…*, s. 178.
[1014] J. Laberschek, *Nieznany opis zamku w Lelowie w roku 1629*, TK, t. IV, 1997, s. 112.
[1015] *Ibidem*, s. 115-116.
[1016] DHn. ks. 9, s. 32; J. Laberschek, *Dzieje średniowiecznego Lelowa…*, s. 190.

mieszkalnych, aczkolwiek jego zabudowa wewnętrzna nie została dobrze rozpoznana (jedynym elementem zagospodarowania majdanu były odkryte w trakcie badań ślady po paleniskach). B. Muzolf przypuszcza, że zabudowania mogły być rozlokowane przy wewnętrznej ścianie wału. Ponadto w jego linii istniała czworoboczna budowla, być może wieżowa, broniąca dostępu do grodu od strony południowej i zamykająca narożnik północno-wschodni. Inne zabudowania mogły być rozlokowane wzdłuż wewnętrznej ściany obwarowań[1017].

Ryc. 69. Gród w Birowie – widok ogólny na majdan i zrekonstruowane fortyfikacje (fot. P. Kocańda 2020)

Niestety stan rozpoznania obiektu oraz brak źródeł pisanych uniemożliwia dokładne wskazanie fundatora. W bliżej nieokreślonym czasie gród został zniszczony, co mogło mieć związek z walkami pomiędzy książętami lub też którymś z najazdów tatarskich. Po pewnym okresie warownia została odbudowana i poprzez wprowadzenie murowanych elementów znacznie zmodernizowana. W północno-zachodniej części zbudowano wówczas mur kamienny łączony zaprawą wapienną, który miał odciąć tylne, ukryte wejście do warowni (ryc. 70). W ścianie skalnej wykuto ponadto pomieszczenie z trzema ścianami, otwarte na majdan, którego funkcja nie została jeszcze rozpoznana[1018].

[1017] Zob. B. Muzolf, *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu*…, s. 131-147; *idem, Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*…, s. 114-117.
[1018] B. Muzolf, *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu*…, s. 131; *idem, Badania na wielokulturowym stanowisku na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie, w 1991 roku*, [w;]

Zdaniem autora rozprawy, a także niektórych znawców problematyki, do odbudowy warowni doszło z inicjatywy władzy czeskiej[1019]. Pytaniem pozostaje czy miało to miejsce w pierwszym etapie panowania Wacława II, czy może już u schyłku jego rządów. W tym drugim za odbudowę warowni odpowiadałby biskup krakowski Jan Muskata, który w latach 1304-1306 pełnił urząd starosty krakowskiego i odpowiadał za ochronę ziemi przed Łokietkiem. Pełniła ona zadania typowo militarne, jako placówka wojskowa, w której przebywały oddziały zbrojne. W jakiejś części poświadczać to może odkryty na terenie obiektu grosz praski Wacława II[1020]. Upadek warowni nastąpił w wyniku walk pomiędzy Czechami a wojskami Łokietka. Świadectwem tego są pozostałości spalenizny, odkryte w trakcie badań oraz spore nagromadzenie militariów, w tym grotów wystrzelonych z kusz i łuków[1021].

Ryc. 70. Birów - kamienny mur obronny wzniesiony w końcu XIII wieku i zamykający tylne wejście do warowni (fot. P. Kocańda 2020)

Analogicznie, jak w przypadku Birowa, wyglądała sytuacja z grodem w Piekarach (nr kat. 34), położonym na lewym brzegu Wisły, na południowy zachód od klasztoru tynieckiego. Zbudowano go na wyniosłej skale wapiennej, która z trzech stron ograniczona jest naturalny-

Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992, red. E. Tomczak, Katowice 1994, s. 87-90; *idem*, *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*…, s. 116.

[1019] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 325; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62; J. Laberschek, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*…, s. 172-173.

[1020] B. Muzolf, *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu*…, s. 134.

[1021] *Ibidem*.

mi przeszkodami, a jedynie od strony północnej istniało stosunkowo łatwe podejście. Warownia składa się z trzech części, pierwszej największej, położonej po północnej stronie i posiadającej łukowaty kształt, drugiej, mniejszej, oddzielonej od poprzedniej wyniosłym wałem i fosą oraz trzeciej, zlokalizowanej na szczycie wzgórza i zajmującej zaledwie 15 arów.

Autorzy jedynych badań tego stanowiska, G. Leńczyk, K. Dobrowolski oraz R. Jamka, wydzielili kilka faz użytkowania grodu. Wszystkie, pomijając osadnictwo pradziejowe i lateńskie, przypadają na XIII oraz początek XIV wieku[1022]. W cytowanym już wielokrotnie *Roczniku kapituły krakowskiej*, pod rokiem 1246 zapisano, że *dux Conradus, Kazimirus filius eius et Mesko dux de Opol edificant castrum in Cracouia, ubi Rudaua intrat Uizlam, aliud prope Tinciam*…[1023]. Według historyków, gród (w fazie II) wznieść miał książę Konrad Mazowiecki w czasie walk o tron krakowski. Stanowił on zbrojne oparcie w walkach o Kraków i zapewniał utrzymanie wojsk mazowieckich na tych terenach[1024]. Ówczesny gród składał się z fos i wałów w formie ziemno-kamiennej. Ponadto w linii wału istniało jakieś bliżej nieokreślone urządzenie obronne, ponadto na terenie grodu funkcjonowała zapewne drewniana zabudowa, aczkolwiek w czasie badań nie natrafiono na jej ślady. Na szczycie wzniesienia zbudowano budowlę wieżową z podstawą na planie kwadratu o wymiarach 12 x 12 m. Dolna jej część zbudowana była z kamienia łączonego zaprawą glinianą, natomiast wyższa z drewna. Gród w tej formie został zniszczony w czasie walk pomiędzy Konradem Mazowieckim a Bolesławem Wstydliwym[1025].

Badania archeologiczne, a także źródła pisane wskazują, że na przełomie XIII i XIV wieku doszło do odbudowy grodu, który znacznie wówczas zmodernizowano. Prace polegały na zniwelowaniu najwyższej partii wzgórza i budowie kamiennej wieży, której mury powstały z starannie dobieranego polnego kamienia, łączonego zaprawą wapienną. Wieża miała posiadać rzut na planie kwadratu o wymiarach 4 x 4 m. Ziemię, którą uzyskano z niwelacji szczytu wykorzystano do zasypania wałów obronnych, które nie spełniały już swojej funkcji[1026]. Niestety rozpoczętą odbudowę warowni nagle przerwano.

[1022] G. Leńczyk, *Grodzisko w Piekarach*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* (= „Prace Historyczne", nr 2) , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków 1939, s. 61-68.

[1023] *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, [w:] MPH s. n. V, s. 81-82; *Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] MPH II, s. 804

[1024] K. Dobrowolski, *Gród w Piekarach. Część historyczna*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*…, s. 79-82; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 50.

[1025] G. Leńczyk, *Grodzisko w Piekarach*…, s. 62-67.

[1026] *Niepublikowane materiały Gabriela Leńczyka*, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; G. Leńczyk, *Grodzisko w Piekarach*…, s. 67-68.

W trakcie prac odkryto sporą ilość militariów, datowanych na przełom XIII i XIV wieku, poświadczających wojskową rolę warowni[1027]. Niewykluczone zatem, że w 1291 roku wojska czeskie obsadziły obiekt i rozpoczęły jego modernizację. Podkreślić należy, że Piekary posiadały wybitnie strategiczną lokalizację, ponieważ wraz z klasztorem w Tyńcu stanowiły przedmurze Krakowa i strzegły ważnej przeprawy na Wiśle[1028]. Dlatego nie powinien dziwić fakt, że królowi czeskiemu lub starostom krakowskim zależało na opanowaniu tego przyczółku, przy którym zresztą biegła także droga na Czechy. Warownia w Piekarach odegrała jeszcze bardzo ważną rolę w schyłkowym okresie rządów czeskich, kiedy urząd starosty pełnił Jan Muskata. Pośrednio świadczą o tym zeznania świadków w procesie kanonicznym tegoż biskupa z 1306 roku, przede wszystkim opata tynieckiego Michała i jego współbraci, wikariuszy Wawrzyńca, Pawła, Boguchwała, Marcina, prezbitera Boguchwała i prepozyta zwierzynieckiego Teodoryka. Zeznali oni, że wiosną 1306 roku szwagier Jana Muskaty, wójt wielicki oraz burgrabia zamku Lipowiec, Gerlach de Culpen, najechał, złupił i zajął klasztor w Tyńcu[1029]. Zapewne oddziały Gerlacha, składające się z najemników czeskich, niemieckich i śląskich operowały w oparciu o położony po drugiej stronie Wisły gród w Piekarach[1030].

[1027] *Ibidem*.
[1028] Na temat przeprawy zob.: B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 50; A. Jureczko, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na zachód od Krakowa)*…, s. 178; J. Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa*…, s. 37-39, 57-58;; M. Rokosz, *Przewóz Wiślany pod Tyńcem*, RK, t. 57, 1991, s. 71-82; *idem*, *„Pulchrum patriae clenodium et fortis contra hostiles insidias munimen". Kilka uwag o czynniku geograficznym w dziejach opactwa tynieckiego*, [w:] *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu. Materiały z Sesji Naukowej Wawel-Tyniec, 13-15.10.1994*, red. K. Żurowska, Kraków 1995, s. 59-70.
[1029] MPV III, nr 121, s. 87-92. Por. T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 78-79.
[1030] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 325.

Ryc. 71. Grodzisko w Piekarach – kulminacja wzgórza (fot. M. Janas 2019)

Ryc. 71. Pozostałości murowanej wieży wzniesionej na grodzisku w Piekarach w końcu XIII stulecia (fot. M. Janas 2019)

Wszystkie wyżej wymienione i opisane warownie, a więc zamek Skała, Jerzmanowice, Piekary, Birów, Lelów, Wyszogród zostały najpewniej opanowane przez oddziały Wacława,

które wykorzystywały je jako bazy wypadowe. Były to jednak założenia starsze, wzniesione przez poprzedników władcy czeskiego na tronie krakowskim. Charakteryzowały się układem przestrzennym dostosowanym do wyglądu wzgórza i wykorzystaniem starszych elementów obronnych składających się z fos i wałów, wzmocnionych drewnianymi konstrukcjami. W przypadku budowy murów kamiennych ograniczano się jedynie do krótkich odcinków, łączących jakieś wybrane elementy lub fragmenty wzgórza, czego przykładem jest Birów. Zabudowę wewnętrzną tworzyły drewniane domostwa oraz lekkie konstrukcje murowane, wznoszone z kamienia i drewna (np. w Piekarach). Należy jednak zwrócić uwagę, że stan rozpoznania archeologicznego tych obiektów jest mocno niewystarczający, więc ewentualne przyszłe badania mogą zmienić wiedzę na ich temat.

O wykorzystywaniu tych warowni w czasach Wacława II świadczą przede wszystkim wyniki badań archeologicznych, w trakcie których natrafiono na materiały zabytkowe, głównie ceramiczne, datowane na przełom XIII i XIV wieku. Koniecznie należy jednak podkreślić, iż chronologia stanowiska oparta tylko i wyłącznie na fragmentarycznie zachowanych materiałach ceramicznych, w przypadku tak krótkiego odcinka czasowego, jak interesujące nas zagadnienie, zawsze niesie za sobą pewien margines błędu. Powodem tego jest fakt, że niektóre typy naczyń były wykorzystywane zarówno w połowie XIII, jak i w połowie XIV stulecia. Natomiast militarną funkcję tych założeń potwierdza spore nagromadzenie elementów uzbrojenia, np. bełtów kusz, grotów strzał, oporządzenia jeździeckiego[1031].

O posiadaniu tych warowni przez Wacława II świadczą także źródła pisane i analiza kontekstu historycznego. Chodzi przede wszystkim o dokument z 7 lutego 1291 roku wydany dla Henryka z Wstowa, na podstawie którego wiemy, że Wacław zyskiwał ważne zamki w Sławkowie, Skale oraz innych miejscowościach ziemi krakowskiej[1032]. W zakresie terminu *ac alia castra seu munitiones* miesić się mogły na przykład zamek w Lelowie czy grody w Birowie i Piekarach. Pewnych informacji dostarczają również inne źródła z tego okresu, szczególnie zeznania świadków w procesach Jana Muskaty[1033]. Na podstawie ich lektury możemy się domyślać, że niektóre obiekty, jak Skała czy Piekary służyły najemnikom biskupa do najazdów na stronników Łokietka. Kolejnych danych w tym temacie udzielają późniejsze źródła kronikarskie, w szczególności Jan Długosz, który pisze np. o zdobyciu i wypędzeniu załogi cze-

[1031] Stosunkowo często odkrywano tam ostrogi z gwieździstym bodźcem, które S. Kołodziejski wiąże z okresem od końca XIII do początku XIV wieku, zob.: S. Kołodziejski, *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Âge*, [w:] *Memoire Archeologiques*, red. A. Kokowski, Lublin 1985, s. 167, 172, fig. 5.1.
[1032] ACRB I, nr 42; RBM II, nr 1531.
[1033] MPV III, nr 121, s. 78-95.

skiej z Lelowa[1034]. Poświadcza nam to również, że obiekty te aż do upadku panowania Wacława II były w jego posiadaniu.

Nie są to jedyne, typowo militarne placówki które na terenie Małopolski posiadał Wacław II. Kolejną z nich jest zamek Lemiesz (nr kat. 3), wzniesiony przez króla czeskiego w czasie podboju Sądecczyzny na początku lat 90. XIII stulecia. Istnienie tego zamku potwierdzają przekazy historyczne, z których jedno uchodzi za pewne i autentyczne, drugie natomiast traktować należy z ostrożnością. W pierwszym przypadku, w *Żywocie św. Kingi* spisanym w pierwszej połowie XIV wieku[1035], podano, że po śmierci księcia krakowskiego Leszka Czarnego na Sądecczyznę wkroczyły wojska złożone z Niemców, natomiast bliżej nieznani *nobiles* wznieśli zamek Lemiesz, z którego czynili szkody klasztorowi klarysek w Starym Sączu. Ich obecność była na tyle uciążliwa, że księżna Kinga musiała udać się do zamku i pertraktować warunki pokoju[1036]. Drugie źródło, o którym mowa, to zapiska Jana Długosza w *Liber beneficiorum*, gdzie wiadomości kronikarza odnoszą się do II połowy XIII wieku i opowiadają o pewnym rycerzu, kasztelanie sądeckim Wydżdze herbu Janina, który władać miał zamkami w Rytrze, Lemieszu i Czorsztynie[1037]. Wzmianka o pojawieniu się wojsk niemieckich oraz budowie zamku przez bliżej nieznanych możnych była dosyć różnie interpretowana przez badaczy. Innym problemem była lokalizacja warowni o nazwie Lemiesz. Spora część badaczy identyfikowała zamek ten z obiektem w Białawodzie, miejscowości położonej w gminie Łososina Dolna, na lewym brzegu Dunajca[1038]. Zachowały się tam relikty obiektu obronnego w postaci wyodrębnionego od pozostałej części wzgórza kopca, który z trzech stron ograniczony jest stromymi stokami, z czwartej natomiast, południowej, odcięty jest za pomocą dobrze widocznych w terenie fosy i wałów (ryc. 72). *Plateau* szczytowe o wymiarach 60 x 25 m zostało niestety zniszczone przez kamieniołom, pozostałości są jednak bardzo dobrze widoczne na mapach ze skaningiem laserowym.

[1034] DHn. ks. 9, s. 31-32.

[1035] Zob.: J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 96-97.

[1036] *Vita et Miracula Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis*, [w:] MPH IV, s. 717.

[1037] Zapiskę tę omówili: R. Mazurkiewicz, *O skarbie Piotra Wydżgi ukrytym w staropolskiej legendzie*, [w:] *Paradygmat pamięci w kulturze. Prace dedykowane Antoniemu Czyżowi*, red. Borkowski, M. Pliszka, Siedlce 2005, s. 427-449; L. Morawiecki, *O Wydżdze z Czorsztyna co miał szukać złota*, RS, t. 15/16, 1974-1977, s. 405-416.

[1038] S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca*…, s. 22-23; *idem*, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 154; J. Kurtyka, *Lemiesz* [w:] SHGKr., cz. III, z. 3, s. 527-528; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 96-97; F. Sikora, *Białawoda*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 66-67; A. Żaki, *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, AAC, t. VI, 1964, z. 1-2, s. 45.

Ryc. 72. Pozostałości obiektu obronnego w Białawodzie, identyfikowanego z zamkiem Lemiesz (fot. P. Kocańda 2019)

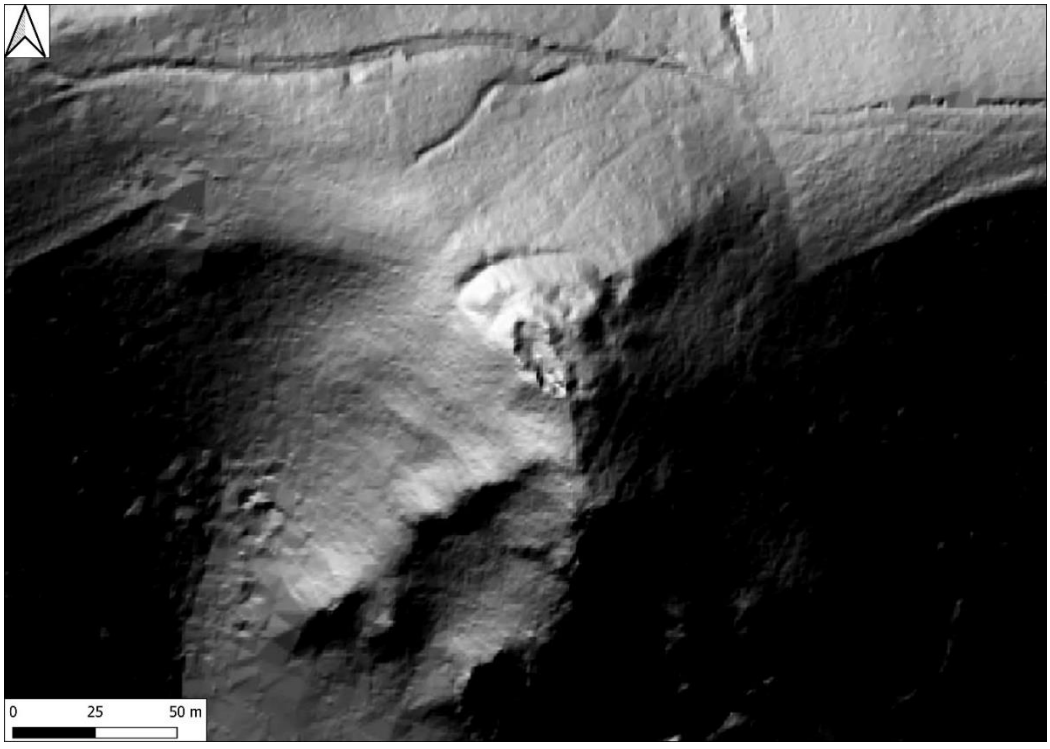

Ryc. 73. Pozostałości warowni w Białawodzie w obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda)

Założenie badane było sondażowo i powierzchniowo już w 1933 roku przez G. Leńczyka, następnie prace realizowali tutaj Andrzej Żaki (w latach 1961, 1964-1965 i w 1969 roku) oraz

Adam Szybowicz w 1979 r. Odkryto wówczas fragmenty naczyń ceramicznych datowane na 2 połowę XIII i XIV stulecie[1039]. Obiektu tego nie wymieniają bezpośrednio żadne źródła pisane, z tego powodu trudno jednoznacznie wskazać jego fundatora. S. Kołodziejski zaklasyfikował zamek w Białawodzie do obiektów możnowładczych[1040].

Inna grupa badaczy łączyła *castrum Lemes* z miejscowością Brzyna koło Łącka[1041]. Uważająca tak H. Langerówna twierdziła, że zamek ten musiał znajdować się w okolicach Starego Sącza, ponieważ pełnił zadania stróży, ochraniającej jedną z dróg prowadzących na Węgry. Ponieważ głównych szlaków wzdłuż Popradu i Dunajca strzegły już warownie w Rytrze i Czorsztynie, dlatego też jedynym niezabezpieczonym przejściem był górski odcinek na Rogacz, Radziejową i Obidzę, którym można było dostać się następnie na Równinę Jazowską[1042]. Przez długi okres na terenie Brzyny/Obidży nie było zidentyfikowanego obiektu obronnego, dopiero w latach 2018-2019 autor niniejszej rozprawy analizując mapy skaningu laserowego i robiąc prospekcje terenowe, natrafił na niewielkie założenie, położone na prawym brzegu Potoku Obidzkiego, w przysiółku Popardówka (nr kat. 7). Posiada ono kształt zbliżony do owalnego lub migdałowatego i z trzech stron ograniczone jest stromymi krawędziami. W terenie widoczne są zarysy wałów i fos. Majdan posiada wymiary około 68 x 68 m. Niestety opisywanego założenia nie udało się połączyć ze źródłami pisanymi, niewykluczone, że identyfikować je należy ze wzmiankowanym wyżej Lemieszem. Pojawiały się także sugestie, że zamek Lemiesz znajdował się we wsi Przyszowa, na górze Łyżka lub też, że jest nim obiekt obronny odkryty przez Marię Cabalską w Zabrzeży[1043]. Obie ostatnie propozycje posiadają jednak zbyt mało argumentów aby uznać je za prawdopodobne.

Problem identyfikacji zamku Lemiesz z którymś z wyżej opisanych stanowisk nadal pozostaje nierozwiązany, ponieważ zarówno grodzisko w Białawodzie, jak i obiekt obronny w Brzynie spełnia takie warunki, ponadto stan badań uniemożliwia wskazanie konkretnego fundatora budowli. Wymowa *Żywotu św. Kingi* pozwala jednak ograniczyć liczbę kandydatów, z których za najbardziej prawdopodobnych wydają się Henryk Probus i Wacław II. Zatrzymując się bliżej nad tą kwestią wypada bliżej zarysować kontekst budowy zamku, gdyż wyda-

[1039] G. Leńczyk, *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. krakowskim w r. 1933*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności", t. 39, s. 28-33; A. Żaki., *Badania archeologiczne w dorzeczu Dunajca w 1964 roku*, Spraw. Archeo., t. XVIII, 1966c, s. 284; A. Kurczab, *O działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej* [w:] *Polonia Minor Medii Aevi*…, s. 96.
[1040] Zob.: S, Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 154-155.
[1041] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 104; *Kronika Jazowska. Zapiski do dziejów Sądecczyzny z lat 1662-1855*, oprac. S. Grodziski, Kraków 2015, s. 14; H. Langerówna, *op. cit*., s. 35-37; S. Morawski, *Sądecczyzna*…, t. II, s. 82.
[1042] H. Langerówna, *op. cit.*, s. 35-37.
[1043] M. Cabalska, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego,* RS, t. X, 1969-1970, s. 141-142; J. Czaja, *Tajemnicza góra zwana Łyżką*, „Almanach Ziemi Limanowskiej", nr 19, 2004-2005, s. 4-11.

rzenia przedstawione w źródle nie podlegają podważeniu, w dodatku ich wiarygodność podnosi postać księżnej. Niestety nie wiemy czy wojska księcia wrocławskiego, które w 1288 roku weszły do Krakowa opanowały także Sądecczyznę. Władca ten miał spore problemy w ziemi krakowskiej, szczególnie, jak wynika z badań Tomasza Nowakowskiego, książę ten nie był popierany zarówno przez większość możnowładztwa, jak i duchowieństwo oraz klasztory, w tym przypadku zakon klarysek na czele z księżną Kingą[1044]. Oczywiście opór możnych mógł być przyczyną budowy zamku, którego celem było umocnienie władzy na Sądecczyźnie i trzymanie w ryzach tamtejszych elit. Z drugiej strony Henryk panował w Krakowie tylko dwa lata, w dodatku miał wiele innych problemów. Z tego też powodu to właśnie Wacław II wydaje się najbardziej prawdopodobnym fundatorem zamku Lemiesz.

Nie wiemy jakie stanowisko wobec Wacława zajął w 1291 roku klasztor klarysek starosądeckich. Być może w pierwszym momencie wsparł obóz wrogi Przemyślidzie, głównie z powodu kontaktów księżnej z dworem węgierskim i Władysławem Łokietkiem. Przyczyną wrogiego stosunku mogła być także bezwzględna polityka nowego władcy, zmierzająca do rewindykacji dóbr monarszych na Sądecczyźnie, uderzająca w ówczesną pozycję klasztoru. Wyrazem tego była lokacja Nowego Sącza, zajęcie zamku w Czorsztynie i budowa Rytra. Sytuacja uległa zmianie dopiero po śmierci Kingi i objęciu zarządu nad klasztorem przez Gryfinę. Wówczas to król czeski potwierdził sukcesję swojej ciotki, akt fundacji klasztoru i jego przywileje[1045]. Pomimo, iż w źródłach klasztornych brak negatywnej oceny rządów czeskich, to właśnie im część badaczy przypisuje budowę zamku Lemiesz[1046]. W skład oddziałów Wacława wchodzili Czesi oraz Niemcy i Ślązacy, wspierali go także niektórzy miejscowi rycerze, a także najpewniej mieszczanie starosądeccy, sprzeciwiający się dominującej roli klarysek. Zamek zbudować mogła któraś z tych grup, działając na polecenie króla czeskiego. Celem budowy była chęć stworzenia przyczółka dla wojsk, umocnienie panowania Przemyślidy i zabezpieczenie pogranicza od strony Węgier. Ponadto autor rozprawy uważa, że Wacław II poprzez budowę tej warowni starał się wymusić na Kindze uznanie praw do sukcesji po niej dla Gryfiny (stąd informacja o udaniu się starej księżnej do zamku i pertraktacje pokojowe).

Omawiając budownictwo obronne Wacława II w Małopolsce nie sposób pominąć Wiślicy (nr kat. 55), która dzięki wieloletnim badaniom archeologicznym i źródłom pisanym należy do najlepiej udokumentowanych przykładów działalności króla czeskiego. Na jej obszarze

[1044] T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy…*, s. 15-40.
[1045] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 103-114; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 52 i nast.
[1046] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 104; H. Langerówna, *op. cit.*, s. 15; K. Dziwik, *Sądeczyzna wczesnośredniowieczna (do końca XIII wieku)*…, s. 333.

funkcjonowało kilka obiektów, których powstanie bezpośrednio wiąże się z działalnością Przemyślidów i ich stronników. Ważna rola tej miejscowości wynikała z jej strategicznego położenia, w południowej części Niecki Nidziańskiej, na lewym brzegu Nidy. Wśród podmokłych łąk tego obszaru wyraźnie wyróżniają się dwa wzgórza na których rozlokowały się gród z zabudową palatialno-sakralną i późniejsze miasto oraz drugie grodzisko, zwane popularnie „na łąkach" (ryc. 74). Położenie Wiślicy i tamtejszych obiektów obronnych na przewężeniu doliny zapewniało dogodne warunki do ochrony i kontroli znajdującej się tam przeprawy na rzece i dochodzących do niej szlaków handlowo-komunikacyjnych[1047]. Z tego też powodu, pomimo utraty swej dawnej pozycji politycznej, Wiślica nadal stanowiła ważny ośrodek handlowy i strategiczny.

Zażarte walki o panowanie nad tym obszarem toczyły się już zapewne od samego początku lat 90. XIII wieku. Wpierw Wiślica znalazła się na krótko w rękach Władysława Łokietka, jednak już we wrześniu 1291 roku musiał on ustąpić pod naciskiem wojsk czeskich wchodzących w skład wyprawy kierowanej przez biskupa Arnolda bamberskiego[1048], czego możemy się domyślać na podstawie opisu zawartego w *Roczniku Traski*. W 1302 roku Łokietek podjął nieudaną próbę podbicia Wiślicy. Do kolejnej doszło dwa lata później, co miało związek z trudnym położeniem Wacława II w Czechach i zagrożeniem ze strony Węgier i Habsburgów. Książę kujawski wówczas wsparty posiłkami magnatów górnowęgierskich ruszył dolinami Popradu i Dunajca w kierunku ziemi sandomierskiej. Następnie w 1304 lub na początku 1305 roku zdobył Wiślicę i Pełczyska[1049]. Informacje na ten temat odnaleźć możemy w źródłach pisanych[1050].

Najważniejszą inwestycją, którą należy powiązać z Wacławem II na terenie Wiślicy jest budowa kamiennego muru w obrębie grodziska „na łąkach" (ryc. 77). Stanowisko to znajduje się na południowy wschód od miasta, na podmokłych i zalesionych łąkach doliny Nidy. Relikty murów odkryte zostały po raz pierwszy w czasie badań wału zachodniego grodziska w 1951 roku (ryc. 75-76). W kolejnych latach sukcesywnie odsłaniano dalsze jego partie, mie-

[1047] Szlaki handlowe i komunikacyjne biegnące przez Wiślice omówili: S. Weymann, *op. cit*., s. 31, 103-104; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 26, 44-45, 51, 55-56, 68. W mieście tym funkcjonowała również komora celna wzmiankowana w 1343 roku, zob.: KDPol. III, nr 93.

[1048] E. Długopolski, *op. cit*., s. 73; Z. Kozłowska-Budkowa, *Wiślica w XIII i XIV wieku*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963, s. 201-202; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 124-125.

[1049] E. Długopolski, *op. cit*., s. 73; Z. Kozłowska-Budkowa, *Wiślica w XIII i XIV wieku*…, s. 202; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 180.

[1050] *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 852. Jan Długosz (DHn. ks. 9, s. 31-32) pisze, że Władysław Łokietek zdobył Wiślicę po tym jak wypędził z niej załogę czeską, co było możliwe dzięki poparciu miejscowej ludności.

dzy innymi w wale północnym i wschodnim[1051]. Umocnienia te zostały następnie ponownie odkryte i przebadane w trakcie niewielkich badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w południowej części założenia przez Z. Pianowskiego, D. Górną i J. Kalagę w 1980 roku i od 1996 do 1998 roku we wschodniej partii przez W. Glińskiego i J. Koja[1052].

Ryc. 74. Widok panoramiczny na grodzisko „na łąkach" w Wiślicy (fot. P. Kocańda 2020)

Mur zbudowano z łamanych płyt gipsowych w technice *opus emplectum*, gdzie wnętrze wypełniono drobnymi, łamanymi kamieniami różnej wielkości i zalano zaprawą. Lica wykonano bardzo starannie z ociosanych kamieni, stwierdzono w nich także występowanie kostek romańskich, które pochodziły z jednego z rozebranych kościołów wiślickich. Szerokość muru mieściła się w przedziale od 1,9 do 2,2 m[1053]. Wkopany był w nasyp starszego, wczesnośredniowiecznego wału i poprowdzony po jego linii (ryc. 75-76). Pierwotnie otaczał najpewniej całe grodzisko, długość obwodu wynosiła około 550 m. Tak uformowane założenie posiadało kształt zbliżony do trójkąta z lekko zaokrąglonymi narożnikami. Niestety na podstawie dostępnych publikacji oraz zachowanej dokumentacji nie można przeprowadzić pełnej rekonstrukcji odkrytego muru. Najpewniej dochodził do 7-8 m wysokości i zwieńczony był krenelażem. W północno-zachodnim narożniku istniał otwór bramny o szerokości 2,7 m, odkryty w 1951 roku przez Z. Wartołowską. Badania wykazały, że przed nim oraz wzdłuż ścian bramy

[1051] Zob.: W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953-1954,* Spraw. Archeo., t. I, 1955, s. 238-240; *eaedem, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 4, 1956, s. 149-161; Z. Wartołowska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1955*, Spraw. Archeo., t. V, 1959, s. 237-250 Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz, *Badania grodziska w Wiślicy w 1956 r.,* Spraw. Archeo., t. VII, 1959, s. 49-56.

[1052] W. Gliński, J. Koj, *Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą*, „Slavia Antiqua", t. 40, 1999, s. 142; D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski, *Wiślica, woj. kieleckie. Stanowisko grodzisko,* IA, t. 14, 1981, s. 177-178; Z. Pianowski, *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*…, s. 7-8.

[1053] W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953-1954*…, s. 238-240, ryc. 5, 6, 7, 9; W. Gliński, J. Koj, *op. cit.*, s. 142-143; D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski, *op. cit*., s. 177-178; Z. Pianowski, *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*…, s. 7-8; Z. Wartołowska, *Gród Wiślicki*, [w:] *III Konferencja Naukowa 13-14 IV 1962 r.*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1962, s. 31-36; Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz, *op. cit*., s. 49-56.

znajdowały się pionowo wbite pale drewniane, które przez badaczkę zinterpretowane zostały jako pozostałość po konstrukcji wieży. Odsłonięto także pozostałości po drewnianym pomoście o długości 6 m, spoczywającym bezpośrednio na skale od strony zewnętrznej i biegnącego prostopadle do niego muru. Według Z. Wartołowskiej i W. Antoniewicza brama wjazdowa miała posiadać kształt drewnianej wieży o konstrukcji słupowo-krzyżowej i wysokości dochodzącej do 6 m, zwieńczonej czterospadowym dachem. Ponadto w południowej ścianie znajdowała się niewielka furta dla pieszych[1054].

Przedstawiona przez odkrywców muru próba rekonstrukcji bramy budzi jednak, zdaniem autora rozprawy wiele wątpliwości, szczególnie jeżeli idzie o drewnianą wieżę. Bardziej prawdopodobne wydaje się umieszczenie kamiennej baszty bramnej lub też zwykłego otworu w murze, zamykanego drewnianymi wrotami. Wjazd do warowni prowadził najpewniej po drewnianym pomoście, przerzuconym nad fosą. Badania archeologiczne nie doprowadziły do odkrycia zabudowy mieszkalnej, datowanej na okres późnego średniowiecza, dlatego też ten element warowni pozostaje nierozpoznany[1055]. Być może wewnątrz funkcjonowała jakaś drewniana zabudowa. Ponadto mogła tam znajdować się studnia, odkryta w 1955 roku we wschodniej części grodziska. W trakcie jej eksploracji natrafiono na fragmenty naczynia (dzbana) datowanego na XIV wiek. Sama studnia miała wygląd szybu o głębokości dochodzącej do 2,8 m i średnicy 1,3-1,4 m. Dostać się można było do niej po wykutych w jednej ze ścian stopniach, których relikty odkryli archeolodzy. Odkrywcy nie byli w stanie określić jej chronologii, nie wykluczone, że powstała ona jeszcze przed budową muru, natomiast wtórnie wykorzystano ją na przełomie XIII i XIV w.[1056].

[1054] W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953-1954…*, s. 239, 249, ryc. 8.

[1055] W naszych rozważaniach pominąć należy odkryte przez D. Górną pozostałości jednoizbowych i kwadratowych chat w typie półziemianek, pieców, studni i innych obiektów, które datowane są na okres od 2 połowy X do połowy XIII wieku, zob.; D. Górna, *Drewniana zabudowa grodu wiślickiego*, „Światowit", t. 35, 1982, s. 129-160. Por. także: N. Glińska, *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza* [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo–Kościół–Nauka–Popularyzacja*, red. A Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Kielce 2018, s. 256.

[1056] Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz, *op. cit.*, s. 55-56.

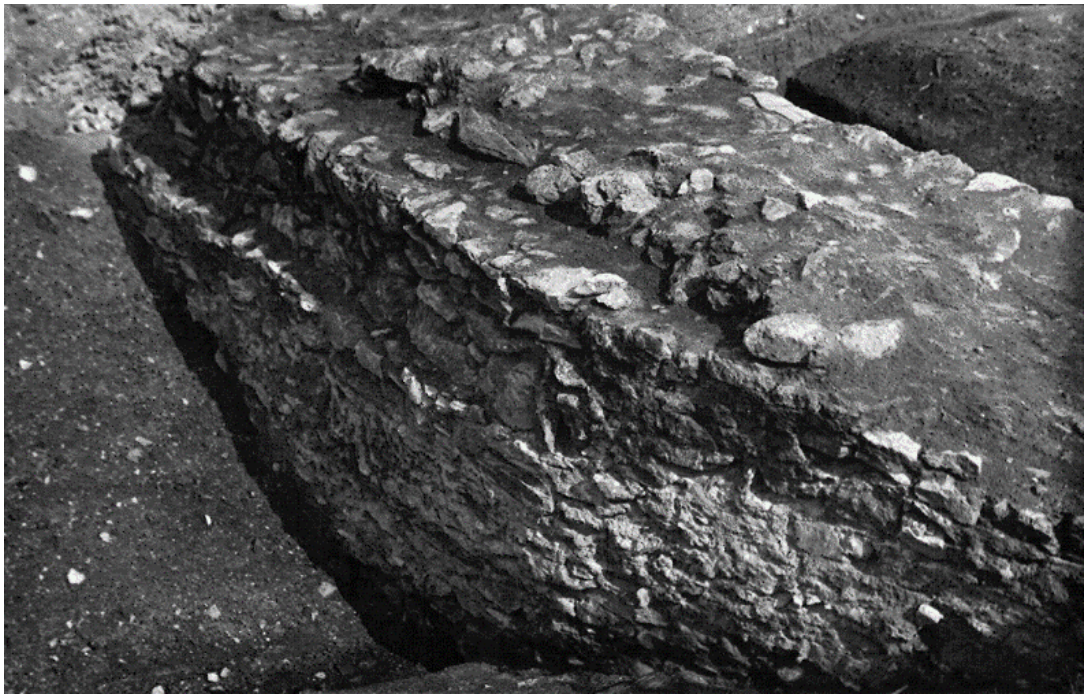

Ryc. 75. Wiślica – Grodzisko. Mur kamienny odkryty w wale zachodnim.
(Fot. E. Buczek, 1952 r.; źr. Archiwum WUOZ w Kielcach)

Ryc. 76. Wiślica – Grodzisko. Mur kamienny odkryty w wale zachodnim.
(Fot. E. Buczek, 1952 r.; źr. Archiwum WUOZ w Kielcach)

Ryc. 77. Wiślica – Grodzisko. Widok na wnętrze majdanu (fot. P. Kocańda 2020)

Spore trudności przyniosła badaczom kwestia ustalenia chronologii odkrytych reliktów. Z. Wartołowska i W. Antoniewicz uznali, że wzniesiono go w II połowie XII wieku, a jako dowód przedstawili odkryte pojedyncze ciosy romańskie umieszczone w licu oraz esowaty kabłączek skroniowy, odkryty w warstwie zasypiskowej. Fundatorem grodu z murem miał być Kazimierz Sprawiedliwy[1057], jednakże chronologia i interpretacja ta już wówczas wzbudziła wiele kontrowersji. A. Tomaszewski, badacz kolegiaty wiślickiej stwierdził, że technika wykonania tegoż muru oraz układ przestrzenny grodu nie mogą być odnoszone do XII wieku. Według niego bardziej realna wydawała się późniejsza chronologia, sięgająca przełomu XIII i XIV wieku. Analizując występujące w licu ciosy romańskie, zauważył, że noszą one ślady zaprawy romańskiej i pochodzą ze starszej budowli, a użyte zostały jako materiał wtórny. Podkreślił jednocześnie, że kamienie w murze wiązane są zaprawą gotycką, zbliżoną do tej występującej w murach obronnych datowanych na połowę XIV stulecia[1058]. Podobnego zda-

[1057] W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953-1954*…, s. 240; Z. Wartołowska, *Gród Wiślicki*…, s. 34-35; *eadem*, *Dzieje Wiślicy w świetle odkryć archeologicznych*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. V Konferencja Naukowa w Busku-Zdroju i w Wiślicy 19-20 maja 1966*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1968, s. 45-47; Por. N. Glińska, *Dzieje grodziska na łąkach w Wiślicy w świetle badań z 1996 roku*, [w:] *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i w średniowieczu*, red. M. Rybicka, Rzeszów 2011, s. 164-165.

[1058] A. Tomaszewski, *Kolegiata wiślicka. Badania w latach 1958-1963*, [w:] *Kolegiata wiślicka. Konferencja zamykająca badania wykopaliskowe*, red. A. Tomaszewski, Warszawa 1965, s. 51-52. Zaprawy wiślickie przebadane zostały przez H. Jędrzejewską, zob.: *Zaprawy romańskie w Wiślicy na tle zapraw polskich*, [w:] *Zespół*

nia był B. Guerquin, który także datował opisywany mur na przełom XIII i XIV wieku, co więcej uznał, że fundatorem założenia był Jan Muskata, budujący oboz dla załogi czeskiej[1059].

Kontrowersje wokół datowania muru na grodzisku wiślickim rozwiały badania z 1980 roku przeprowadzone przez Z. Pianowskiego. Ponownie odsłonięto i odczyszczono wówczas mury i profile wykopu. Potwierdzono, że kamienną fortyfikację wkopano w starszy wał, pozbawiony w odcinku południowym drewnianej konstrukcji. Jednocześnie wyróżniono kilka poziomów użytkowych, z których najważniejszą była zalegająca na zasypisku wkopu fundamentowego i po wewnętrznej stronie muru, cienka warstwa budowlana złożona z okrzesków, drobnych kamieni i zaprawy. Ponad nią wystąpił poziom użytkowy z domieszką humusu o utwardzonym stropie, w obrębie którego odkryto materiał datowany na okres od 2 połowy XIII do schyłku XIV wieku. Zdaniem Z. Pianowskiego warownia nie była użytkowana długo. Wznieśli ją Czesi w czasie swojego panowania nad Małopolską, a w 1304 roku została zdobyta przez Władysława Łokietka[1060].

Zdaniem autora rozprawy do budowy muru na grodzisku doszło być może już w 1291 roku, co miało związek z wyprawami biskupów Arnolda i Tobiasza, których celem było opanowanie Małopolski w imieniu Wacława II. Udało się wówczas zająć Kraków i ziemię krakowską, nie podbito natomiast Sandomierza i części ziemi sandomierskiej zajętych przez Władysława Łokietka[1061]. Do obsadzenia starego grodu wiślickiego doszło w czasie wyprawy biskupa Tobiasza we wrześniu 1291 roku. E. Długopolski uważał, że obsadzono wówczas wojskami czeskimi zamki w ziemi krakowskiej[1062]. Przystąpiono wtedy do odbudowy i modernizacji warowni, wznosząc w linii wałów kamienny mur. Jego budowa była najpewniej dopiero pierwszym etapem większej inwestycji, która docelowo miała doprowadzić do powstania w pełni murowanego zamku (ryc. 78). Wznoszenie poszczególnych elementów jednak przeciągało się w czasie, co w konsekwencji doprowadziło, do nieukończenia warowni w całości. Tak ulokowane założenie miało ochraniać Kraków i ziemię krakowską od strony Sandomierza. Po opanowaniu tego drugiego w 1292 roku i umocnieniu się Wacława II w Małopolsce budowa zamku zeszła na dalszy plan. Dokończenia inwestycji podjął się dopiero ponownie w początku XIV wieku Jan Muskata, kiedy sprawował urząd starosty krakowskiego. O takim rozwoju wypadków świadczyć może fakt występowania romańskich ciosów w

badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. *Sprawozdania 1960. II Konferencja…*, s. 37-42

[1059] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 304.

[1060] Z. Pianowski, *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*…, s. 7-8. Zob. także: D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski, *op. cit*., s. 177-178. Ustalenia Z. Pianowskiego zostały następnie potwierdzone kolejnymi badaniami z lat 1996 – 1998, zob. W. Gliński, J. Koj, *op. cit*., s. 141-144.

[1061] E. Długopolski, *op. cit*., s. 26; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 388-393.

[1062] E. Długopolski, *op. cit*., s. 26.

licu muru, pochodzących z rozbiórki kościołów wiślickich, o czym wspominają świadkowie w zeznaniach procesowych z lat 1306-1308[1063]. W 1304 lub na początku 1305 roku Wiślica została zdobyta przez Władysława Łokietka. Brak śladów walk oraz warstw pożarowych na terenie warowni poświadczać może, że opis Jana Długosza mówiący o przepędzeniu załogi czeskiej przez miejscową ludność może być prawdziwy[1064]. Oddziały Wacława w obawie przed przytłaczającymi siłami księcia kujawskiego, wspartego wojskami węgierskimi, mogły bez walki wycofać się w stronę Krakowa.

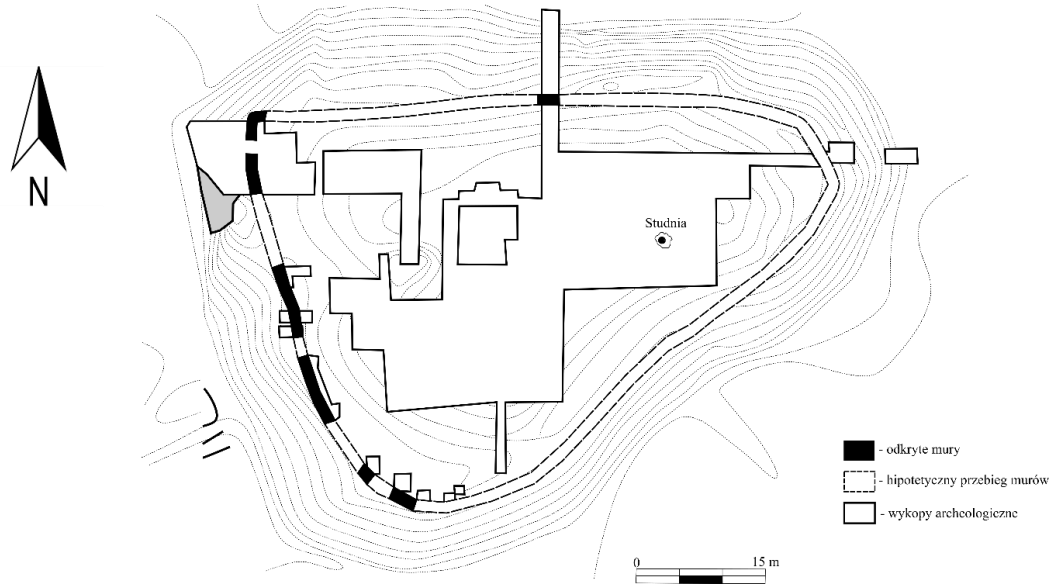

Ryc. 78. Plan grodziska "na łąkach" z naniesionym przebiegiem muru kamiennego oraz odkrytymi jego fragmentami (wg. Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz, oprac. komputerowe P. Kocańda 2019)

Pierwszym z obiektów, który należy zaliczyć do grupy zamków hipotetycznie powiązanych z działalnością Wacława II, a jednocześnie nie posiadających ściśle określonego układu przestrzennego jest zamek Szaflary (nr kat. 48). Słabo czytelne ruiny warowni znajdują się na wyniosłym, wapiennym wzgórzu, położonym w centrum miejscowości, tuż przy tamtejszej stacji PKP Szaflary. Do dzisiaj zachowały się niewielkie pozostałości murów, szczyt wzgórza zajmuje natomiast pawilon, wzniesiony w XIX wieku przez ówczesnych właścicieli Szaflar, Uznańskich (ryc. 79). Niestety zamek nigdy nie był poddany precyzyjnym badaniom archeologicznym, niewielkie prace wykopaliskowe przeprowadziła w 1942 roku Alina Wałowy (pod nadzorem Rudolfa Jamki), natomiast 1991 roku nadzory nad przebudową tamtejszego pawi-

[1063] MPV III, nr 121, s. 83, 94.
[1064] DHn. ks. 9, s. 31-32.

lonu sprawował S. Kołodziejski[1065]. Dokumentacja z tych pierwszych badań przechowywana jest obecnie w Muzeum Archeologicznych w Krakowie, natomiast z nadzorów S. Kołodziejskiego nie zachowały się żadne materiały.

Ryc. 79. Zamek w Szaflarach – stan obecny (fot. P. Kocańda 2017)

W źródłach pisanych zamek pojawia się po raz pierwszy w 1338 roku, kiedy to wymieniony został burgrabia *Petrus heres de Slup castellanus castri ibidem in Dunayecz*[1066], jednak pośrednio warownia wzmiankowana jest już w 1333 roku. W dokumencie lokacyjnym Ludźmierza na Podhalu wymieniany jest cysterski zakonnik *Iohanne de Nouo Castro*[1067]. Kolejnych wiadomości na jej temat dostarcza Jan Długosz. Odnoszą się one do II połowy XIV wieku i opowiadają o tym, jak cystersi ze Szczyrzyca wydzierżawili zamek żydowi neoficie, który bił tam fałszywą monetę. Wskutek tego król Polski i Węgier Ludwik nakazał zdobyć i zniszczyć mennicę, sam zamek został natomiast skonfiskowany i włączony do skarbu królewskiego[1068].

Niewystarczający stan badań oraz brak źródeł pisanych powodują, że badacze nie byli w stanie określić dokładnej chronologii tegoż zamku. Spora grupa stwierdziła, że wzniesiono go

[1065] Za informację dziękuję S. Kołodziejskiemu. Niestety Pan Stanisław nie posiadał żadnych materiałów i sprawozdań z tych badań. Złożył on dokumentację w oddziale PSOZ w Nowym Sączu, jednak kwerenda przeprowadzona w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegaturze w Nowym Sączu nie doprowadziła do odnalezienia sprawozdania.
[1066] KDM III, nr 655.
[1067] KDM I, nr 194.
[1068] DLb. III, s. 437-438.

w XIII wieku, trudności sprawiało jednak dokładne określeniu przedziału czasu, czy było to na początku stulecia, w połowie czy może w 2. połowie[1069]. Pojawiały się również sugestie, że zbudowano go już w XII wieku[1070] lub nawet w XI stuleciu[1071]. W nowszej literaturze panuje przekonanie, że powstał w II połowie XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku[1072]. Jako potencjalnych fundatorów tego zamku wymieniano przedstawicieli rodu Gryfitów albo cystersów szczyrzyckich[1073].

Autor niniejszej rozprawy uważa, że istnieje jeszcze jedna możliwość, mianowicie, że zamek w Szaflarach zbudowany został z inicjatywy Wacława II czeskiego. Jednak zanim omówiona zostanie sama kwestia fundacji zamku, krótkiego przedstawienia wymaga sprawa przynależności Szaflar i samego Podhala w II połowie XIII i w początku XIV wieku. Pierwotnie obszar ten należał do władców krakowskich. W 1234 roku Henryk Brodaty przekazał tereny te Gryfitom, którzy jednocześnie otrzymali prawo osadzania kolonistów niemieckich w lasach nad rzekami Rogoźnik, Ostrowsko, Dunajec, Czarny Dunajec i Lepietnica[1074]. Również w tym samym roku biskup krakowski Wisław zezwolił na ufundowanie w Ludźmierzu kościoła pod wezwaniem NMP[1075]. Przedstawiciele rodu Gryfitów natrafili jednak na spore trudności w zagospodarowaniu tych terenów, dlatego też wojewoda krakowski Teodor, sprowadził na Podhale cystersów z Jędrzejowa i osadził ich w Ludźmierzu, nadając im prawo do kolonizacji otrzymanych obszarów[1076]. Zapewne już wkrótce po nadaniu, mnisi rozpoczęli

[1069] Saba J. Dobrzański (*Ku początkom zamków w Karpatach polskich*…, s. 22) datował początki zamku na okres pomiędzy 1239 a 1251, z kolei Andrzej Żaki (*Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*…, s. 46.), T. Szydłowski (KZS, t. I, z. III, oprac. T. Szydłowski, Warszawa 1951, s. 28), Barbara Furtak (*Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII w.)*…, s. 34) oraz Krzysztof Moskal (*Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 140-141) przesuwali jego budowę do pierwszych dziesięcioleci XIII wieku. B. Guerquin (*Zamki w Polsce*…, s. 274) twierdził, że pierwotnie istniał w tym miejscu gród powstały w latach 1238-1251, a murowany zamek wzniesiono dopiero w latach 20. XIV wieku.

[1070] M. Gotkiewicz, *Na Pustej Skale w Szaflarach*, „Wierchy", R. 30, 1961, s. 256.

[1071] M. Cabalska, *Pradzieje Nowego Targu i okolicy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu…*, s. 27-28. Badaczka ta uważała, że budowa warowni miała związek z reorganizacją włości książęcych na Podhalu. Pierwsze murowane elementy według niej powstały jednak dopiero w XV wieku.

[1072] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 473; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów. Uwagi do problematyki badawczej*, AUL. Folia Archaeologica, t. 20, 1996, s. 81-82; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 57-59; J. Marszałek, *op. cit*., 211-212; A. Wałowy, *Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ*, „Materiały Archeologiczne", t. 2, 1960, s. 295.

[1073] Zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 473; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów*…, s. 81-82; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 57-59.

[1074] KDM I, nr 15. Na ten temat zob.: B. Furtak, *Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII w.)*…, s. 35; S. Kuraś, *W epoce piastowskiej i jagiellońskiej*…, s. 41-43; K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, „Studia Historyczne", R. XXIII, 1980, z. 3, s. 359-360; M. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie-genealogia-rozsiedlenie*, Wrocław 1993, s. 90-96; S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo na Spiżu do połowy XIV wieku*, RAU, seria 2, t. 52, 1909, s. 234-235; S. Zakrzewski, *Najdawniejsze dzieje klasztoru Cystersów ze Szczyrzycu (1238-1382). Przyczynek do dziejów osadnictwa na Podhalu*, RAU seria 2, t. 16, 1902, s. 19-28.

[1075] KDM I, nr 16.

[1076] ZDM IV, nr 873; W. Bukowski, *Ludźmierz - klasztor*, [w:] SHGKr., cz. III, z. 3, s. 744-746.

budowę prowizorycznego klasztoru składającego się z drewnianych zabudowań. Jednakże i oni natrafili na spore kłopoty w zasiedleniu Podhala. Niekorzystny klimat, słabe gleby i najazdy tatarskie spowodowały, że opuścili oni te obszary i przenieśli się do Szczyrzyca[1077], utrzymali jednak obszar Podhala i prowadzili stopniową jego kolonizację.

W 1291 roku wojska czeskie opanowały Małopolskę, wkroczyły także na Podhale, znajdujące się pod zarządem cystersów. Była to dla zakonników nowa, niespotykana wcześniej sytuacja, ponieważ Wacław mógł podważać ich dotychczasowy stan posiadania. Posługując się analogiami z obszaru Pienin i Sądeczczyzny należących do klarysek sądeckich[1078], przyjąć można, że podobnie było na Podhalu, gdzie nowy władca również rozpoczął starania o przywrócenie przynajmniej części swoich uprawnień monarszych. Zajmując te tereny Wacław II nakazał jednocześnie budowę nowej warowni, która zabezpieczała pogranicze polsko-węgierskie od strony północno-zachodniego Spiszu. Ochraniała ponadto biegnącą tędy drogę, łączącą Królestwo Węgier i Orawę z Krakowem przez Myślenice, ponadto jak uważała B. Wyrozumska, już w połowie XIII wieku istniało także połączenie Podhala z Szczyrzycem[1079]. Wreszcie zamek stanowił militarną ochronę komory celnej funkcjonującej w Starym Cle, poświadczonej w 1346 roku[1080]. Również sam klasztor szczyrzycki mógł czerpać korzyści z budowy zamku, ponieważ ten ochranianiał należące do cysterów włości. W którymś momencie Wacław mógł także oddać go w zarząd zakonnikom (najpewniej po 1301 roku i uzyskaniu korony św. Stefana przez jego syna Wacława III). W tym kontekście podkreślić należy, ze zakon ten zajmował szczególną pozycje w polityce króla czeskiego i cieszył się jego wsparciem[1081]. Mnisi mogli zatem zwrócić się do władcy o potwierdzenie przywilejów, a jednym z warunków tego była zgoda na budowę zamku. Oczywiście w przypadku uznania wcześniejszej chronologii założenia, również należałoby przyjąć, że zostało ono opanowane przez wojska Wacława, który nie mógł sobie pozwolić na pozostawienie słabo strzeżonej warowni na granicy z wrogo nastawionymi do niego Węgrami.

Kolejnym obiektem, który hipotetycznie połączyć można z omawianym zagadnieniem jest zamek Trzewlin w Wielkiej Wsi koło Wojnicza (nr kat. 54). Jego niewielkie ruiny znajdują się na wzgórzu Panieńska Góra, na południe od miejscowości (ryc. 80). Niestety nie doczekał się on jeszcze skrupulatnych badań wykopaliskowych, niewielkie rozpoznania prowadził tam

[1077] B. Furtak, *Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII w.)*…, s. 35; S. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 27-28. Obszernie zagadnienie to omawia K. Morajko, OCist., *Początki fundacji klasztoru cystersów w Szczyrzycu*, Kraków 2008, s. 23 i nast.
[1078] Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 33-34; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa*…, s. 92.
[1079] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 74-76, 80.
[1080] KDM I, nr 221.
[1081] A. Barciak, *Polityka czeska wobec ziem polskich za panowania ostatnich Przemyślidów*…, s. 233-234.

Andrzej Żaki, a w latach 1977-1978 Maciej Szope[1082]. W literaturze przedmiotu zgodnie przyjmuje się, że zamek wzniósł w II połowie XIV wieku kasztelan czechowski Andrzej z rodu Półkoziców[1083]. Wyniki eksploracji archeologicznych wskazywać mogą jednak na wcześniejszą chronologię założenia. M. Szope przesuwa te granicę do połowy XIV stulecia[1084], natomiast A. Żaki nawet na przełom XIII i XIV wieku[1085]. Jeżeli ewentualne przyszłe badania dowiodłyby słuszności hipotezy A. Żakiego, wówczas wśród potencjalnych fundatorów założenia należałoby widzieć także Wacława II. Wzniesioną przez Przemyślidę warownię rozpatrywać powinno się w kontekście innych jego inwestycji budowlanych, przede wszystkim zamków budowanych przy traktach handlowych i komorach celnych. Tuż pod zamkiem biegła droga łącząca Nowy Sącz i Sandomierz przez Czchów, Wojnicz, Radłów, Opatowiec i Nowy Korczyn, a więc z ominięciem Krakowa[1086]. Ponadto w samym Wojniczu istniała stara komora celna, poświadczona źródłowo już w 1278 roku[1087]. Nie można wykluczyć także, że zamek Trzewlin zastąpił upadły w połowie XIII wieku gród kasztelański w Wojniczu[1088]. Zgłoszona hipoteza odnośnie budowy zamku Trzewlin przez Wacława II może być zweryfikowana jedynie poprzez przeprowadzenie systematycznych badań wykopaliskowych Panieńskiej Góry. Rozpoznania tego będą pomocne także w dokładnym określeniu układu przestrzennego zamku. Na podstawie topografii wzgórza oraz wyników starszych badań można stwierdzić, że zamek składał się z dwóch członów – dolnego i górnego. Pierwszy posiada kształt zbliżony do trójkąta, który od pozostałej części wzgórza oddzielony jest niewielką fosą. Zamek górny, o rzucie kwadratowym od południa i zachodu broniony był przez głęboką, suchą fosę. Dodatkowo od północno-zachodniego narożnika ciągnął się wał ziemny (ryc. 81). Ślady murów zachowały się tylko w obrębie drugiej części założenia. Na podstawie badań

[1082] M. Szope, *op. cit.*, s. 124-128; A. Żaki, *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*…, s. 52; *idem, Wstępne prace wykopaliskowe w Wojniczu*, AAC, t. XI, 1969, z. 1, s. 91. Zob. także: B. Szpunar, A. Szpunar, *Badania archeologiczne zamczyska w Wielkiej Wsi, gm. Wojnicz (materiały archiwalne)*, [w:] *Badania archeologiczne w województwie tarnowskim w 1990 r.*, Tarnów 1995, s. 28-35.

[1083] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 538; S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca*…, s. 27-28; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 190-191; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne Półkoziców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, AUL. Folia Archaeologica, t. 22, 1998, s. 158-160.

[1084] M. Szope, *op. cit.*, s. 126

[1085] A. Żaki, *Wstępne prace wykopaliskowe w Wojniczu*…, s. 91.

[1086] F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 176; W. Krawczuk, P. Miodunka, K. Nabiałek, *Dzieje Wojnicza od XVI do XVIII wieku*, Wojnicz 2009, s. 21-22; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 55-56, 70.

[1087] KDM I, nr 95.

[1088] Na temat chronologii i upadku tegoż założenia zob.: J. Okoński, A. Szpunar, *Najdawniejsza przeszłość Wojnicza i okolic*, Wojnicz 2002, s. 190-206; J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*…, s. 321-326.

przypuszczać możemy, że poprowadzono je po krawędzi wzgórza i otaczały cały dziedziniec. Od południa wzmocnione były dodatkowo dwiema skarpami[1089].

Ryc. 80. Wielka Wieś. Widok na Panieńską Górę z reliktami zamku Trzewlin (fot. P. Kocańda 2020)

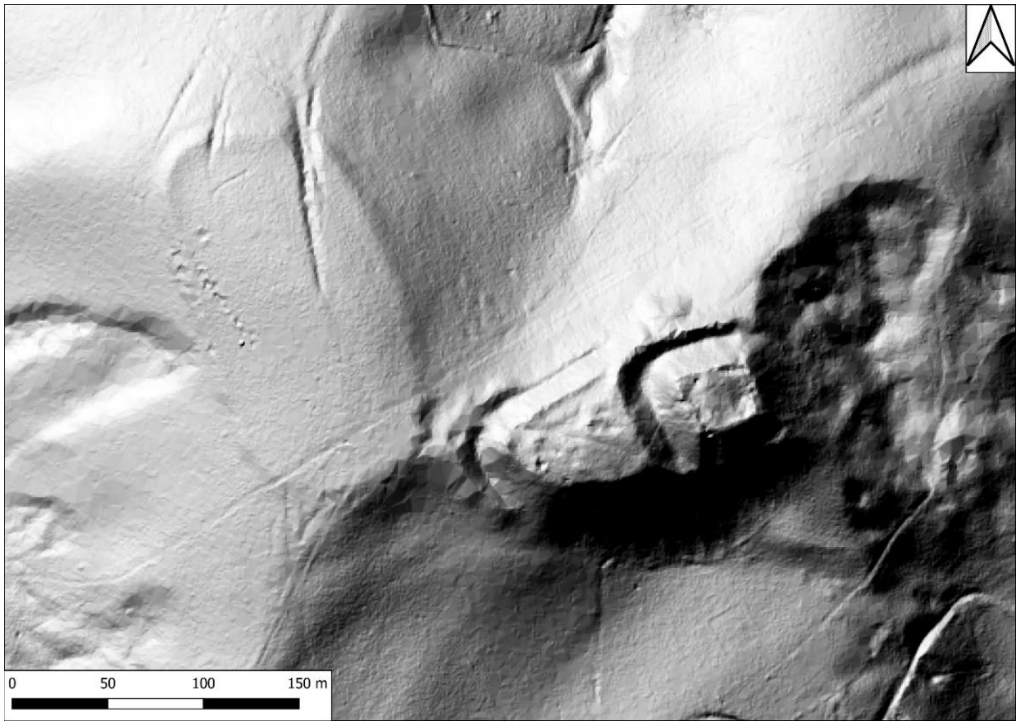

Ryc. 81. Zamek Trzewlin widoczny w obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda 2020)

[1089] M. Szope, *op. cit.*, s. 124-128; B. Szpunar, A. Szpunar, *Badania archeologiczne zamczyska w Wielkiej Wsi*…, s. 29.

Na jeszcze większe problemy natrafiamy w przypadku zamku w Nowym Żmigrodzie (nr kat. 30), który w źródłach pisanych wymieniany jest po raz pierwszy w bulli papieskiej Jana XXII, zezwalającej na fundację klasztoru dominikanów *in dicto castro Smigrod*[1090]. Niestety z zamku tego do dnia dzisiejszego nie pozostało już żadnego śladu, ponieważ przestał on już istnieć w połowie XVII stulecia[1091]. Położony był najpewniej w obrębie miasta lokacyjnego, w miejscu gdzie dziś funkcjonuje Plac Zamkowy oraz kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła (ryc. 82). Obszar ten nigdy nie podlegał badaniom archeologicznym, toteż warownia, pomimo dużej ilości wzmianek w źródłach pisanych, nie doczekała się odkrycia. Z tego też powodu nierozpoznane pozostają jej chronologia i układ przestrzenny.

Ryc. 82. Nowy Żmigród – widok na Wzgórze Zamkowe z kościołem parafialnym (fot. P. Kocańda 2019)

Niestety na chwilę obecną nie posiadamy żadnych danych, aby połączyć budowę zamku w Nowym Żmigrodzie z Wacławem II, aczkolwiek w kwestii tej interesująco wypowiedział się swego czasu Jerzy Wyrozumski. Uważał on, że do budowy założenia doszło co najmniej na początku XIV wieku, natomiast jej fundatorem z pewnością był panujący ówcześnie władca. Celem tej inwestycji była chęć ochrony pobliskiej komory celnej, wzmiankowanej w 1359 roku, a funkcjonującej już na przełomie XIII i XIV wieku[1092]. Warto dodać, że budowa zamku

[1090] MPV III, nr 282.
[1091] Zob.: *Nowy Żmigród. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. R. Wnorowski, Rzeszów 1981, mps., archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Rzeszowie, s. 17.
[1092] KDM III, nr 734; J. Wyrozumski, *Początki miast w regionie Jasielskim*…, s. 83-84.

w tej lokalizacji była na rękę królowi czeskiemu, ponieważ prócz zabezpieczenia punktu poboru opłat, czy biegnących tędy dróg, ochraniał jednocześnie granicę ziemi krakowskiej od strony Rusi, uchodzącej za sprzymierzeńca Łokietka[1093]. Budowla warowna ograniczała także pozycję i wpływy Bogoriów, rodu który posiadał na tym obszarze spore majątki, będącego sojusznikiem księcia kujawskiego. Być może w związku z budową zamku i walkami toczącymi się na przełomie XIII i XIV wieku, doszło do zniszczenia starej siedziby obronnej Bogoriów w Starym Żmigrodzie[1094].

[1093] W kontekście zabezpieczenia pogranicza polsko-ruskiego przez Wacława II zwrócić należy również uwagę na inne warownie, których domniemanym fundatorem mógł być czeski władca. Przykładem takiego zamku może być Czudec (*castrum Czudecz*), położony obecnie w obrębie miejscowości Przedmieście Czudeckie (pow. Strzyżowski), na prawym brzegu Wisłoka, około 20 km na południe od Rzeszowa. Zamek wzniesiono na zakończeniu wysokiego cypla, wyniesionego ponad 25 m ponad dolinę przepływającego u jego podnóża rzeki. Warownia położona była już w obrębie ziemi sandomierskiej, tuż przy granicy z Rusią. Taka lokalizcja obiektu umożliwiała nie tylko ochronę pogranicza przed wtargnieciem wrogich oddziałów, ale również zapiezpieczała ważną przeprawę przez Wisłok, po przekroczeniu której można było kierować się drogą na zachód lub północ (w kierunku Rzeszowa – Staromieścia, Ropczyc i Pilzna). Podkreślić należy również, że w Czudcu funkcjonowała komora celna, wzmiankowana w 1427 roku, ale istniejąca zapewne już dużo wcześniej (zob.: J. Wyrozumski, *Miasta regionu strzyżowskiego*, [w:] *Studia nad dziejami Strzyżowa i okolic*, red. S. Cynarski, Rzeszów 1980, s 129-132). Pierwotnie obszary wokół Czudca należały do włości książęcych, które w XII wieku zostały nadane Bogoriom, następnie przeszły w posiadania Gryfitów (sprawę tę naświetlił ostatnio A. Gliwa, *Bogoriowie, cystersi i Gryfici. Analiza źródłowo-bibliograficzna dotycząca głównych prekursorów kolonizacji terenu pogranicza nad środkowym Wisłokiem na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza*, [w:] A. Lubelczyk, *Grodzisko i zamek w Czudcu na terenie dawnej ziemi sandomierskiej w świetle badań archeologicznych w latach 2001-2010*, Rzeszów 2017, s. 391-398, tam pozostała, starsza literatura). Zamek w Czudcu, badany archeologicznie w latach 2001-2010 przez A. Lubelczyka otrzymał niedawno bardzo dobre opracowanie archeologiczno-historyczne (zob: A. Lubelczyk, *Grodzisko i zamek w Czudcu*…). Autor monografii stwierdził, że do budowy warowni doszło być może w końcu XIII lub na początku XIV wieku, powstrzymał się jednak od wskazania konkretnego fundatora (A. Lubelczyk, *Grodzisko i zamek w Czudcu*…, s. 252), z kolei A. Gliwa sądzi, że fundacja ta miałą miejsce w pierwszych dekadach XIV wieku, inicjatorem miał być natomiast kasztelan brzeski, Jakub Trestka z rodu Gryfitów, aczkolwiek nie wykluczył możliwości wcześniejszej chronologii (A. Gliwa, *op. cit.*, s. 397-398). Zamek Czudec pojawia się w źródłach pisanych po raz pierwszy w 1354 roku (KDPol. I, nr 119). W swojej pierwotnej formie posiadał kształt zbliżony do owalu o średnicy 30 m i składał się z koliście poprowadzonego muru obwodowego o szerokości 2-2,30 m, wzniesionego z łamanego kamienia, łączonego zaprawą wapienną, z wykorzystaniem poziomów wyrównawczych oraz budynku zamkowego ulokowanego w centralnej i południowej części założenia. A. Lubelczyk wyklucza możliwość istnienia na zamku wieży ostatecznej obrony lub mieszkalnej (A. Lubelczyk, *Grodzisko i zamek w Czudcu*…, s. 197-209, ryc. 4.108, 4.109). Zwrócić należy jednak uwagę, że zamek składający się z samego muru obronnego oraz domu zamkowego byłby założeniem bardzo podatnym na zdobycie. W dodatku wieża stanowiła wówczas nieodłączy element warowni położonych na terenach pogranicznych, stąd nie można całkowicie odrzucać możliwości jej istnienia. Zdaniem autora rozprawy oraz Z. Pianowskiego wieża na zamku w Czudcu mogła znajdować się w centralnej części założenia, która w trakcie renesansowej przebudowy została zniwelowana celem uzyskania przestrzeni pod obszerny dziedzieniec. Bergfried mógł zostać wówczas rozebrany do fundamentów, podobnie jak północno-wschodnia część kolistego muru obronneg. Hipotetycznie przyjąć można, że pierwotny zamek w Czudcu wzniesiony został z inicjatywy lub nakazu Wacława II, który w ten sposób chciał zabezpieczyć komorę celną, szlaki komunikacyjne, a przede wszystkim pogranicze z Rusią. Po upadku rządów czeskich Władysław Łokietek mógł nadać warownię Jakubowi Trestce, który był jego wiernym stronnikiem (zob. A. Gliwa, *op. cit.*, s. 397).

[1094] Na temat warowni w Starym Żmigrodzie zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 468; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 204-205; J. Kurtyka, *Terytorium Żmigrodzkie*, [w:] *Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. S. Bylina, R. Kiersnowski, S. Kuczyński, H. Samsonowicz, J. Szymański, H. Zarębska, Warszawa 2000, s. 273-291; J. Marszałek, *op. cit*., s. 263; D. Nowak, *Stary Żmigród w średniowieczu*, Krosno 2014, s. 25-33; A. Żaki, *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicja w Beskidzie Niskim*, AAC, t. V, 1963a, z. 1-2, s. 77-84.

Brak badań archeologicznych utrudnia odtworzenie układu przestrzennego i wyglądu zamku w Nowym Żmigrodzie. Pewnych danych dostarczają nam źródła pisane. Z opisu Jana Długosza dotyczącego zdobycia miasta w 1474 roku przez Węgrów wynika, że zamek był dobrze ufortyfikowany i oddzielony od miasta odrębnymi umocnieniami[1095]. Więcej szczegółów podaje dokument podziału dóbr pomiędzy Stadnickimi, wydany w 1481 roku, w którym czytamy, że zamek posiadał dwa człony (zamek górny i podzamcze), basztę, kilkukondygnacyjną wieżę oraz bramę przy bliżej nieokreślonym kopcu[1096].

Kolejną inwestycją, którą hipotetycznie powiązać można z działalnością Wacława II jest budowa muru obronnego, otaczającego wzgórze zwane potocznie Skałką (nr kat. 21), położonego na obszarze obecnego Kazimierza, na południe od Wawelu. Był on posadowiony bezpośrednio na skale i posiadał grubość od 2,60 w partii wschodniej do 3,10 m w zachodniej. Jego przebieg dopasowany był do układu topograficznego wzgórza, dzięki czemu całe założenie nabierało zbliżonego do owalu kształtu[1097]. Otaczono nim starsze budowle, hipotetyczną, wzniesioną w XI wieku rotundę jednoapsydową pod wezwaniem św. Michała oraz tzw. budowlę prostokątną, pełniącą funkcję dzwonnicy lub kaplicy obejmującej pierwotny grób św. Stanisława. Czas budowy tej drugiej badacze określają na okres od II połowy XIII do początku XIV wieku (ryc. 83)[1098]. Wzniesienie muru obronnego krakowskiej Skałki badacze datują na przełom XIII i XIV wieku[1099]. Zdaniem autora rozprawy jego budowę połączyć należy bezpośrednio z zagadnieniem ufortyfikowania miasta lokacyjnego w Krakowie oraz wznoszeniem kamiennych umocnień Wawelu. W obu przypadkach czas inwestycji przypadł na czasy panowania Wacława II. Celem budowy muru wokół zabudowań sakralnych Skałki była chęć stworzenia umocnionego punktu, zabezpieczającego południowe przedpole Krakowa i zamku królewskiego na Wawelu. Dodatkowym elementem obronnym była zapewne znajdują się tam wieża kwadratowa. Tak uformowana warownia stanowiła swoisty zameczek, który w 1335 roku wszedł w obręb nowolokowanego Kazimierza[1100]. Niestety do naszych czasów nie zachowały się żadne relikty opisywanego muru. Jego fragmenty nie zostały także odkryte w

[1095] DHn., ks. 12, s. 338.
[1096] ZDM VI, nr 1738.
[1097] A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *Architektura kościoła i klasztoru Na Skałce do początku XVI wieku*, [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków 2018, s. 36-42; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa, *Krakowska Skałka: topografia i zabudowa*, „Studia Claromontana", t. 17, 1997, s. 231-232; J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 118-119.
[1098] A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *Architektura kościoła i klasztoru Na Skałce*…, s. 27-36; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 88; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa, *op. cit.*, s. 233-236.
[1099] A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *Architektura kościoła i klasztoru Na Skałce*…, s. 39-41; B. Krasnowolski, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*…, s. 385; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa, *op. cit*., s. 234-235
[1100] Por. J. Widawski, *op. cit*., s. 179.

czasie badań archeologicznych. Są one jednak widoczne na kilku źródłach ikonograficznych, m. in. *Rozsiekaniu zwłok św. Stanisława* – kwaterze ołtarza na Skałce, powstałym około 1505 roku, obrazie T. Nowakowicza, *Wskrzeszenie Piotrowina i rozsiekanie zwłok św. Stanisława* z 1622 lub 1627 roku czy na kwaterze tryptyku z Pławna z lat 20. XVI stulecia[1101].

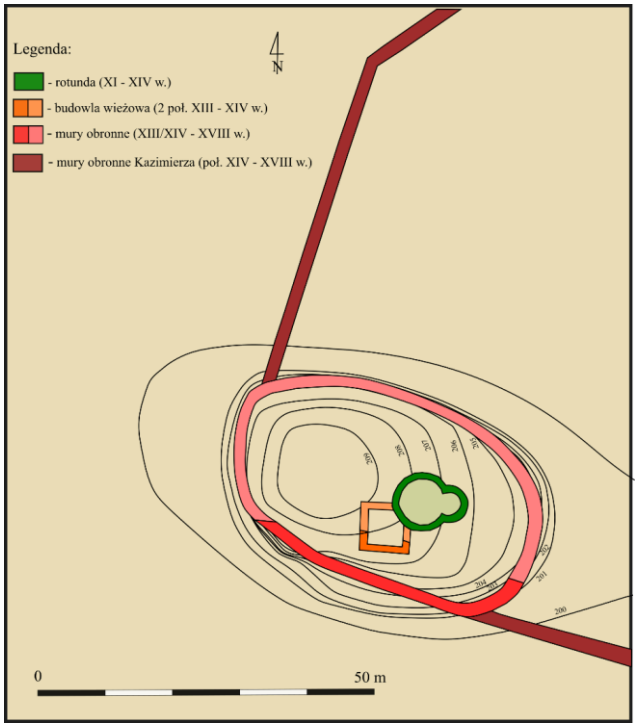

Ryc. 83. Plan zabudowań średniowiecznych na Skałce w Krakowie (oprac. P. Kocańda, za. J. Poleski 2018)

Jednym z najważniejszych elementów polityki Wacława II było górnictwo kruszcowe, zapewniające stałe i znaczne wpływy do kasy królestwa. Idealnym przykładem jest Kutna Hora i tamtejsze kopalnie srebra, zaliczana do grona najważniejszych miast czeskich i ciesząca się szczególnymi względami królów czeskich. To właśnie głównie dzięki srebru z kutnohorskich kopalń, Przemyślida mógł przeprowadzić reformę mennictwa i wprowadzić w obieg grosz praski[1102]. Również w Małopolsce ta gałąź gospodarki zajmowała szczególne miejsce w polityce Wacława, który chętnie posługiwał się nadaniami obejmującymi dochody z żup solnych w Wieliczce, Bochni czy też z kopalni w Olkuszu. Wystarczy przytoczyć chociażby donacje dla Henryka z Wstowa, cystersów w Welehradzie na Morawach, klarysek starosądeckich, biskupów Pawła z Przemankowa i Prokopa czy też akt w Klęce[1103]. Ponadto Wacław przystą-

[1101] Źródła te omawiają: A. Bojęś-Białasik, M. Szyman, *Architektura kościoła i klasztoru Na Skałce*…, s. s. 25-53, ryc. II.2 – II.35; J. Poleski, *Średniowieczny kościół św. Michała Archanioła i św. Stanisława i klasztor OO. Paulinów na Skałce w Krakowie w świetle badań archeologicznych z lat 2007-2008*, [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*…, s. 17-23.
[1102] Na ten temat zob.: J. Janáček, *op. cit.*, s. 875-906; J. Majer, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku obrazy z dějin těžby a zpracování*, Praha 2005; J. Žemlička, *Království v pohybu*…, s. 315-405.
[1103] ACRB I, nr 42, 68; KKK I, nr 95; 97; KDM II, nr 528, 536; KDW II, nr 818; RBM II, nr 1531, 1824.

pił zapewne do reformy prawa górniczego, słabo jednak udokumentowanej źródłowo, a której elementami mogły być zezwolenia na prowadzenie działalności górniczej przez mieszkańców Nowego Sącza czy też biskupa Jana Muskatę[1104].

Z wyżej poruszonym zagadnieniem reformy prawa górniczego w Małopolsce powiązać należy, być może, zamki salinarne w Bochni i Wieliczce, których początki odnoszone są do przełomu XIII i XIV wieku. Obiekty te umieścić należy w szerszej grupie, którą nazwać można zamkami górniczymi. W jej obrębie ulokować powinno się także zamek bergfriedowy w Chęcinach, stanowiący ośrodek administracji dla tamtejszych kopalń (nr kat. 8). Podobną rolę pełnił również zamek w Rabsztynie, będący zamkiem bergfriedowym z wieżą ostatecznej obrony, który zastąpił gród w Starym Olkuszu i który osłaniał kopalnie w Olkuszu (zob. nr kat. 35). Z dwóch wyżej wymienionych ośrodków wydobycia soli, starszym była Bochnia, wzniankowana już w 1198 roku w akcie uposażenia bożogrobców miechowskich, którzy mieli prawo pobierać sól bocheńską – *sal de Bochegna*[1105]. Osada ta również bardzo szybko otrzymała prawo niemieckie, nadane w 1253 roku przez Bolesława Wstydliwego[1106].

Zamek w Bochni (nr kat. 6) zlokalizowany na północ od rynku i kościoła św. Mikołaja, nie doczekał się jeszcze dostatecznego opracowania, nierozpoznane pozostają czas jego budowy oraz pierwotnego rozplanowania przestrzennego. Niektórzy wiążą jego budowę z lokacją Bochni i uregulowaniem kwestii tamtejszej kopalni soli przez Bolesława Wstydliwego. W zamku tym mieścić się miała administracja żupy i mieszkanie żupnika. Ponadto funkcjonowała tam kaplica pod wezwaniem św. Stanisława, biskupa i męczennika, kanonizowanego właśnie w 1253 roku[1107]. Potwierdzenia tak wczesnej chronologii trudno szukać w wynikach badań archeologicznych, aczkolwiek w ich trakcie natrafiono na nawarstwienia datowane na XIII stulecie. Jednak niewielki zakres prac oraz niezbyt jasny kontekst znalezisk utrudnia ich dokładne odczytanie i interpretację[1108]. Badacz obiektu, E. Dworaczyński na przełom XIII i XIV wieku datuje relikty wału ziemnego, z kolei na kolejne stulecie odnosi fragment muru, w

[1104] KDPol. III, nr 67. Cz. Hadamik (*Kasztelania tarska*…, s. 42-43, przypis 43) uważa, że Jan Muskata uzyskał od Wacława II przywilej na prowadzenie prac górniczych, który mógł obejmować obszary położone przy Chęcinach czy też na innych kluczach majątkowych biskupa (np. sławkowskim, kieleckim czy tarczkowskim). Potwierdzeniem posiadania takiego prawa przez Jana Muskatę może być dokument wydany przez Władysława Łokietka w 1306 roku, gdzie biskup otrzymuje zezwolenie na pozyskiwanie salin i innych kruszców – *decimas Theloneorum. Supparum salis, plumbi et suiuslibet alterius minere. monete* (KKK I, nr 116, zob.: E. Długopolski, *op. cit*., s. 99; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 87-88).
[1105] KDM II, nr 375.
[1106] KDM II, nr 439. Zob.: F. Kiryk, *Bochnia do połowy XVII wieku*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 78-80; *idem, Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w….*, s. 211-213; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 27-28.
[1107] I. Pajdak, *Zamek żupny w Bochni (Zarys dziejów)*, SiMDŻS, t. VIII, 1979, s. 159. Zob. także: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 31.
[1108] Zob.: E. Dworaczyński, *Bochnia – zamek żupny. Badania archeologiczno-architektoniczne,* Tarnów 2016, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

postaci narożnika budowli, odkryty w wykopie po południowej stronie obecnego budynku. Autor badań interpretuje odsłonięty relikt jako wieżę, której mur południowy posiadał grubość 3 m, natomiast wschodni 1,60 m[1109]. Nie można oczywiście zdecydowanie odrzucić przypuszczeń, że pierwsze murowane elementy bocheńskiego zamku powstały już w końcu XIII czy na przełomie XIII i XIV wieku.

W 1291 roku Bochnia opanowana została przez armię czeską, której dowódcy doskonale zdawali sobie sprawę z faktu, że stanowi ona jedno z najważniejszych miast ziemi krakowskiej, specjalizujące się ponadto w wydobyciu soli. Zarówno król czeski, jak i jego urzędnicy wiedzieli, że żupy krakowskie to bardzo dochodowe przedsiębiorstwo. Z tego powodu za bardzo prawdopodobne uznać należy, że Wacław umocnił w jakiś sposób siedzibę żupnika, np. poprzez wprowadzenie pierwszych murowanych elementów. Na podstawie badań E. Dworaczyńskiego sądzić można, że pierwotna warownia składała się z kamiennej, czworobocznej wieży, otoczonej drewniano-ziemnymi umocnieniami. Rozbudowa zamku bocheńskiego mogła mieć także związek z powstaniem pierwszych fortyfikacji murowanych miejskich. Realizację inwestycji obronnych w Bochni poświadczać może wzmianka w *Roczniku Świętokrzyskim*, gdzie prócz Krakowa mamy wspominane inne miasta[1110]. Podkreślić także należy, że zamek w Bochni nie jest wymieniony na listach dzieł budowlanych Kazimierza III Wielkiego, co może przemawiać za jego wcześniejszą chronologią.

Niezbyt jasno rysuje się także kwestia fundatora drugiego zamku salinarnego, ulokowanego w Wieliczce (nr kat. 54), w północno-zachodnim narożniku miasta, w obrębie dawnych umocnień miejskich. W świetle wieloletnich badań archeologicznych i architektonicznych początki zamku sięgają okresu lokacji miasta, czyli końca XIII wieku[1111]. Pierwotne założenie zamkowe składało się z biegnącego owalnie kamiennego muru o szerokości 1,60 m, zbudo-

[1109] *Ibidem*.
[1110] *Rocznik świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.
[1111] Zob.: A. Jodłowski, *Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, Spraw. Archeo., t. XXI, 1969, s. 261- 269; *idem*, *Początki osadnictwa na terenie Wieliczki*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta* (do roku 1980), red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków 1980 s. 54; A. Jodłowski, K. Reguła, *Wieliczka – Zamek żupny, pow. Kraków*, IA t. 1, 1967, s. 379-380; A. Jodłowski, M. Zeylandowa, *Wieliczka, pow. Kraków. Stanowisko 2*, IA, t. 2, 1968, s. 375-376; W. Niewalda, *Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku żupnego w Wieliczce*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971" (dalej BAMŻK), 1971, s. 49-56. Taką chronologię początków założenia przyjmuje też znaczna część literatury przedmiotu, zob.: E. Giżycka, I. Pawłowska-Pich, *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, Wieliczka 2009; A. Gaczoł, *Zabytki sztuki w Wieliczce*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*…, s. 335-336; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 303; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 536-538 M. Kornecki, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej…*, s. 63-64; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury…*, s. 292-293; *Zabytki Sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 1489-1490. Istnieje jednak pewna grupa badaczy, która początków zamku doszukiwała się w działalności Kazimierza Wielkiego, zob.: F. Boczowski, *O Wieliczce*, Bochnia 1843, s. 5; K. Dżułyńska, *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych w Wieliczce zwany „zamkiem"*, Kraków 1963, mps. Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI*…, s. 260.

wanego z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienną. Oba lica, zewnętrzne i wewnętrzne wykonane były bardzo starannie, natomiast środek muru wypełniony był mniejszym materiałem. Relikty pierwotnych umocnień zamku widoczne są do dzisiaj w postaci zarysów umieszczonych na dziedzińcu (ryc. 85-86). Ponadto jego znaczne fragmenty ukryte są pod powierzchnią ziemi. Po zewnętrznej stronie muru, w południowej części znajdowała się fosa o szerokości 2 m i głębokości 1,5 m, wyłożona na dnie drewnianymi belkami. Wewnątrz obwodu obronnego, mniej więcej pośrodku dziedzińca wzniesiono czworoboczną budowlę o wymiarach 16 x 10 m, która w źródłach otrzymała miano „domu pośród żupy". Mury budynku zbudowane były z takiego samego materiału, jak obwód obronny, a wiec piaskowca, łamanego i łączonego zaprawą wapienno-piaskową, układanego w wyraźne warstwy, przedzielone poziomami wyrównawczymi. Badacze w oparciu o rozmiary budynku oraz grubość murów przypuszczają, że była do budowla wieżowa, kilkupiętrowa, gdzie górne kondygnacje zbudowano z drewna[1112]. Ponadto dziedziniec wypełniały budynki drewniane, dostawione do wewnętrznej ściany muru. Brama wjazdowa umieszczona została we wschodnim odcinku muru, w jego północnej części. W swej pierwotnej formie była najpewniej zwykłym otworem wybitym w ścianie, ryglowanym za pomocą wrót (ryc. 84). W kolejnych wiekach zamek ulegał znacznym rozbudowom i modernizacjom[1113].

[1112] A. Jodłowski, *Początki osadnictwa na terenie Wieliczki*…, s. 54; W. Niewalda, *Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku żupnego w Wieliczce*…, s. 50. Zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 536.

[1113] Zagadnienie to omawiają: Z. Kubik, *Dzieje rozbudowy zamku żupnego w Wieliczce (XIII-XX w.),* SiMDŻS, t. VI, 1977, s. 73-97 W. Niewalda, *Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku żupnego w Wieliczce*…, s. 50-56; S. Świszczowski, *Średniowieczne założenia zamku żupnego w Wieliczce i ich późniejszy rozwój*, SiMDŻS, t. II, 1968, s. 152-171.

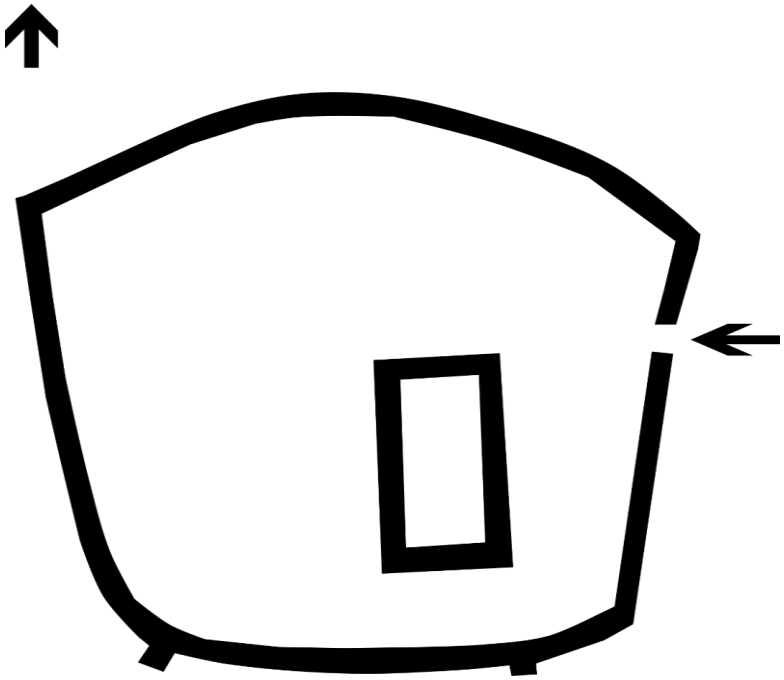

Ryc. 84. Rzut najstarszej fazy założenia (na podkładzie zamku późnośredniowiecznego) wg. S. Świszczowskiego (1968) i Z. Kubika (1977)

Ryc. 85. Pozostałości pierwotnego muru obronnego z końca XIII wieku na zamku w Wieliczce (fot. P. Kocańda 2019)

Ryc. 86. Zamek w Wieliczce – widok na główny człon założenia (fot. P. Kocańda 2019)

Głównym zadaniem wzniesionej w końcu XIII wieku warowni było pełnienie funkcji administracyjnych i ochronnych w stosunku do pobliskich kopalni. Stanowiła siedzibę żupnika, odpowiedzialnego za zarządzanie krakowskimi żupami solnymi. Z tego też powodu w źródłach bardzo często obiekt ten określano po prostu żupą. J. Piotrowicz uważa, że po raz pierwszy zamek wymieniony został w 1312 roku w dokumencie wójta Gerlacha de Culpen, który zapisuje cystersom mogilskim cztery jatki mięsne w Wieliczce[1114].

Niestety na podstawie wyników badań archeologicznych i architektonicznych oraz źródeł pisanych trudno jednoznacznie określlić konkretnego fundatora zamku. Za potencjalnych inicjatorów budowy uznać należy Henryka IV Probusa, Przemysła II oraz Wacława II czeskiego. Z pewnością natomiast odrzucić należy Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego. Tak późnej chronologii przeczą studia archeologiczne oraz źródła pisane. Brak też zamku tego na listach warowni zbudowanych przez ostatniego z koronowanych Piastów. Z wyżej wymienionych trzech ewentualnych fundatorów, najmniej prawdopodobny wydaje się także Przemysł II, który w Krakowie utrzymał się tylko przez krótki czas, w dodatku nie posiadał tam silnej władzy. Zdaniem autora rozprawy za najbardziej prawdopodobnego inicjatora budowy założenia uznać należy Wacława II[1115]. Czeski król doskonale zdawał sobie sprawę z wagi posiadania tego miasta. Musiał zatem odpowiednio je zabezpieczyć przed ewentualnym zagroże-

[1114] KDMog., nr 47 (pojawia się tam zwrot: *linea versus suppam*), zob.: J. Piotrowicz, *Dzieje miasta Wieliczki w wiekach średnich*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*…, s. 74.
[1115] Nie jest to zresztą głos odosobniony, podobną sugestię zgłosił T. Ratajczak, (zob.: *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 167-168.

niem. Warto także podkreślić, że na terenie Czech i Moraw brakowało soli, dlatego zapewnienie stałych i pewnych dostaw tego kruszcu do Królestwa Czech miało niebagatelne znaczenie[1116]. Budowa zamku miała najpewniej także związek z reformą prawa górniczego oraz nowym ustrojem administracyjnym. Podkreślić należy również podobieństwo pierwotnego założenie w Wieliczce do Vlašskiego dvoru w Kutnej Horze wzniesionego w sąsiedztwie kościoła św. Jakuba w końcu XIII wieku. Obiekt ten również można zaklasyfikować do zamków górniczych, który podobnie jak w Wieliczce umieszczony został w obrębie miasta lokacyjnego[1117]. Podobieństwa z zamkiem w Wieliczce, wynikające zarówno z funkcji, jak i podobnego układu przestrzennego i wyglądu, zdają się być nieprzypadkowe.

Ryc. 87. Vlašski Dvůr w Kutnej Horze (fot. P. Kocańda 2018)

Ostatnim założeniem, które hipotetycznie powiązać można z działalnością Wacława II w Małopolsce jest nieistniejący obecnie dwór królewski w Bieczu (nr kat. 5). Wzmiankowany tylko raz w źródłach pisanych, w dokumencie królowej Jadwigi z 1395 roku, zezwalającym na budowę i uposażenie szpitala św. Ducha, który stanąć miał na placu, około dolnej bramy w miejscu, na którym niegdyś stał dwór królewski - *aream nostram, in qua alias regalis curia erat circa valvam inferiorem predictae civitatis*[1118]. Lektura aktu dostarcza nam kilku ważnych informacji. Po pierwsze możliwe jest dokładne zlokalizowanie dworu, który znajdował

[1116] J. Piotrowicz, *Dzieje miasta Wieliczki w wiekach średnich*…, s. 65.
[1117] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 314-315; F. Záruba, *Vlašský dvůr*…, s. 233-238, 246-249.
[1118] *Materyały do historyi miasta Biecza (1361-1632*), oprac. F. Bujak, Kraków 1914, nr 15.

się w południowo-wschodniej części miasta, na wydzielonym cyplu, gdzie do dzisiaj zachował się budynek szpitala św. Ducha. Po drugie, z dokumentu wynika, że w 1395 roku dwór już nie istniał.

Obiekt ten od dawna budził zainteresowanie badaczy Biecza. S. Tomkowicz uważał, że w miejscu tym istniał pierwotny gród biecki, wzniesiony w zamierzchłych czasach przez legendarnego Becza. Tuż obok niego miała rozwinąć się osada[1119]. T. Ślawski za najstarszą warownię biecką uznał gród na Górze Zamkowej, zamieniony w końcu XIII wieku na zamek kamienny. Dwór królewski powstać miał w obrębie miasta, jednak jeszcze przed lokacją, być może na początku XIII wieku[1120]. Z kolei J. Barut twierdził, że dwór wzniósł Leszek Czarny. Miał on spełniać rolę siedziby książęcego urzędnika, panującego nad miastem i jego niemieckim patrycjatem. Kres budowli badacz wiązał z walkami pomiędzy Wacławem II a Władysławem Łokietkiem[1121]. Interesującą nas problematyką zajął się także R. Kaleta, który stwierdził, że na południowo-wschodnim cyplu stały jakieś bliżej nieokreślone budynki, należące do dworu królewskiego, który pełnił rolę siedziby królewskiego urzędnika. Powstrzymał się jednak od określenie chronologii i fundatora[1122]. Jeszcze inaczej sprawę stawiał J. Widawski łączący budowę dworu z wznoszeniem fortyfikacji miejskich Biecza. Obiekt ten powstać miał w pierwszej połowie XIV wieku i spełniać rolę taką samą jak krakowski Gródek[1123].

[1119] S. Tomkowicz, *Powiat gorlicki*…, s. 171-173.
[1120] T. Ślawski, *Początki Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. T. Ślawski, Biecz 2002, s. 8-20.
[1121] J. Barut, *Biecz, woj. rzeszowski. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1959, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu, s. 66-68; *idem*, *Dawna ziemia biecka i jej stolica*…, s. 135-136.
[1122] R. Kaleta, *Zamek w Bieczu*…, s. 88.
[1123] J. Widawski, *op. cit*., s. 92.

Na podstawie skromnych źródeł pisanych stwierdzić można, że w 1395 roku dwór królewski już nie istniał. Znacznie trudniej wygląda sprawa z ustaleniem ewentualnych początków założenia. Pomocne w tej kwestii mogą okazać się wyniki badań archeologicznych, które w latach 50. i 60. XX wieku przeprowadził w tym miejscu A. Kunysz. Natrafiono wówczas na relikty dworu oraz kościoła św. Ducha i otaczającego go cmentarza. Niestety wyniki tych badań zostały opublikowane tylko w postaci krótkich komunikatów i nie doczekały się pełnego opracowania[1124]. Lektura opublikowanych artykułów i sprawozdań pozwala stwierdzić, iż odsłonięto fundamenty budowli kamiennej, której podłogę wyłożono płytkami oraz posadzką z cegły. W trakcie prac w warstwie gruzu natrafiono na monetę Władysława Jagiełły z lat 1386-1434, która może potwierdzać wymowę źródeł pisanych i fakt nie funkcjonowania wówczas dworu. Kunysz odkryty obiekt rekonstruował jako budowlę kamienną o solidnych fundamentach, wzniesioną na planie prostokąta z wieżą w części wschodniej[1125]. Więcej informacji dostarcza analiza zachowanej dokumentacji rysunkowej i opisowej. Wynika z niej, że odkryto znacznie więcej murów, trudnych jednak do interpretacji. Na zachowanych planach z odkrytymi reliktami widać założenie, ograniczone od zachodu murem z czworoboczną przyporą (ryc. 89). Wewnątrz znajdują się pozostałości zbliżonej do prostokąta budowli podzielonej na kilka pomieszczeń, po stronie wschodniej dochodzącej do południowej kurtyny muru obronnego[1126]. Odkryte przez archeologów relikty murów narysował także J. Barut (ryc. 88). Jego szkic różni się jednak zasadniczo od wyżej

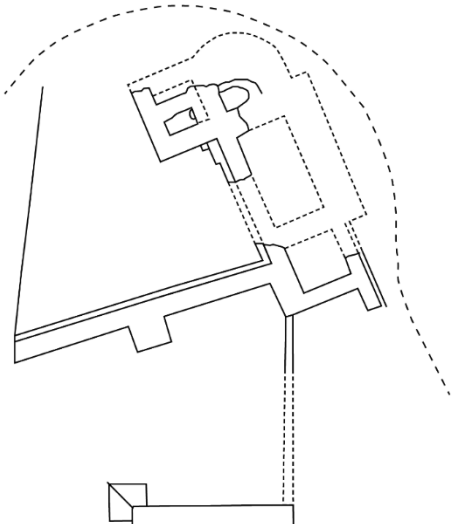

Ryc. 88. Rys fundamentów na placu gdzie stał dwór królewski, wykonany przez J. Baruta w 1958 roku (oprac. P. Kocańda)

[1124] Zob.: A. Kunysz, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*…, s. 68-70; A. Kunysz, A. Kwolek, *Badania archeologiczne w roku 1963 na terenie Podgrodzia i miasta lokacyjnego w Bieczu*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963", 1963, s. 45-49. Szczątkowo i mocno zdekompletowana dokumentacja rysunkowa i opisowa (dzienniki polowe) przechowywana jest obecnie w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie, nr inw. 120, 139, 142, 144.

[1125] A. Kunysz, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*…, s. 69.

[1126] *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Biecza*, rys. A. Kunysz, K. Moskwa, H. Martuszewska, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie (dalej MOR), nr inw. 103, 104. Dodatkowo w obu przypadkach zaznaczono przerwy w fundamentach oraz wykop, ulokowany w północno-wschodniej części wzgórza, gdzie według zapisków w dziennikach odkryto sklepiony cegłą grobowiec ze szczątkami ludzkimi, który identyfikować należ z funkcjonującym w tym miejscu kościołem św. Ducha (*Dzienniki polowe z badań archeologicznych w Bieczu, stan. 1957-1958, 1963*, archiwum MOR, nr inw. 142).

opisanej dokumentacji wykopaliskowej. Naniesiona tam budowla posiada formę czworoboku z kwadratową dobudówką po stronie zachodniej i apsydą po wschodniej. Dodatkowo do ściany północno-zachodniej dostawione jest kolejne niewielkie, podwójne pomieszczenie[1127]. Cechą łączącą wszystkie trzy plany jest mur umieszczony po zachodniej stronie cypla, zamykający teren od strony miasta. Zdaniem autora rozprawy z pierwotnym budynkiem dworu królewskiego połączyć należy odkryte w 1963 roku relikty czworobocznej budowli. Odsłonięty fragment muru o szerokości 1 m biegł prostopadle do muru miejskiego i stratygraficznie znajdował się poniżej niego. Zbudowany był z kamienia wapiennego, łączonego zaprawą. A. Kunysz i A. Kwolek jego chronologię określili na początek XIV stulecia[1128].

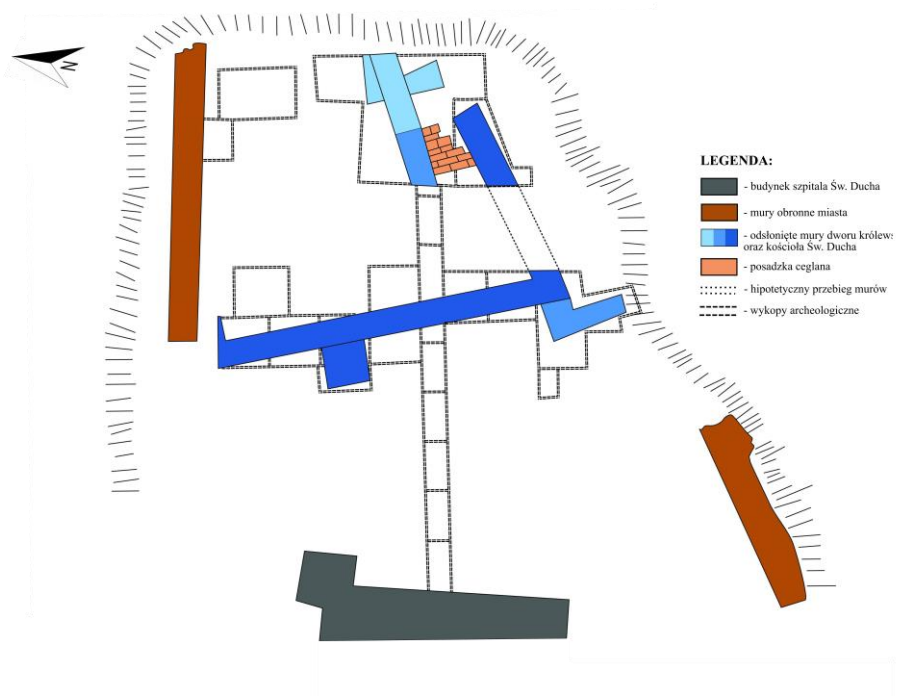

Ryc. 89. Biecz - plan sytuacyjny z rozmieszczeniem wykopów i odkrytych murów w trakcie badań archeologicznych przy szpitalu św. Ducha (rys. A. Kunysz, oprac. P. Kocańda)

Z powyższego zestawienia informacji wynika, że również badania archeologiczne nie dostarczyły wystarczających danych odnośnie do początków dworu królewskiego. W tej materii pomocne okazać się mogą jeszcze dociekania historyków dotyczące lokacji Biecza na prawie niemieckim. Z pewnością miała ona miejsce jeszcze przed panowaniem Kazimierza Wielkiego, skoro w dokumencie z 1363 roku podano, że aktu tego dokonano za czasów któregoś z

[1127] *Teki Józefa Baruta*, rkps., archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.
[1128] A. Kunysz, A. Kwolek, *op. cit*., s. 47-48.

jego poprzedników[1129]. Większość badaczy uważa, że prawo niemieckie nadał Bieczowi Bolesław Wstydliwy w 2 połowie XIII wieku[1130]. Wydaje się zatem bardzo prawdopodobne, że dolną granicę budowy dworu stanowić może akt lokacji miasta. Przy takim rozumowaniu uzyskuje się przedział czasu od 2 poł. XIII do 2 poł. XIV wieku i kilku potencjalnych kandydatów, których szczegółowe omówienie autor rozprawy opublikował w odrębnym artykule[1131]. W tym miejscu uwaga skierowana zostanie tylko na Wacława II, z którym hipotetycznie budowę dworu królewskiego można połączyć. Przemawia za tym kilka faktów[1132]. Przede wszystkim chronologia niektórych elementów odkrytych w trakcie badań archeologicznych, w szczególności relikty budowli czworobocznej, datowanej na początek XIV wieku[1133]. Podstawę chronologii murów na ten okres stanowi pozyskany w czasie badań materiał ceramiczny oraz stratygrafia względna murów, które znajdowały się poniżej fundamentów fortyfikacji miejskich, datowanych na tym odcinku na 2 połowę XIV i 1 połowę XV stulecia[1134]. Dokładna analiza dokumentacji rysunkowej z prac A. Kunysza pozwala również stwierdzić, że technika budowy murów czworobocznego założenia jest bardzo zbliżona do wątku nr I, wydzielonego przez J. Bogdanowskiego i dotyczącego periodyzacji fortyfikacji miejskich[1135]. Wątek ten charakteryzował się występowaniem piaskowca z domieszką okruchów ceglanych, zlokalizowanych na niewielkich odcinkach murów, w najniższych warstwach. Przy budowie murów wykorzystywano grubo obrobione bryły piaskowca, ułożone warstwami, równolegle do lica, ponadto łamane, podłużne płyty różnej wielkości i okruchy kamienne. W murach stosowano poziomy wyrównawcze, występujące co około 80 cm. Badacz wyróżnił trzy jego podtypy, których datowanie umieścił w przełomie XIII i XIV i XIV w. Zatem wątek w jakim wzniesiono budowlę czworoboczną jest identyczny z najstarszymi partiami murów obronnych Biecza, które także wzniesiono za czasów króla czeskiego. Warto jeszcze zwrócić uwagę na

[1129] KDM III, nr 759.
[1130] A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 122; F. Kiryk, *Z dziejów miast zachodniej części ziemi bieckiej*…, s. 103-116; *idem*, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w*…., s. 33-35; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 13-19; *idem, Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne Biecza do 1914 roku*, [w:] *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Wrocław 2017, s. 328-330.
[1131] P. Kocańda, *Castrum et curia. Problematyka badawcza dworów królewskiego i wójtowskiego w Bieczu*, [w:] *Dwory i życie dworskie w nowożytnej Europie (XVI-XVIII w.)*, red. P. Kuc, Kraków 2020, s. 41-58.
[1132] Na czasy Wacława II dwór datuje także J. Bogdanowski, zob.: *Mury obronne miasta Biecza*…, s. 26.
[1133] Zob.: A. Kunysz, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 47-48.
[1134] Zob.: J. Bogdanowski, *Obwarowania miasta Biecza*…, s. 602-606; P. Kocańda, P. Gorazd-Dziuban, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na południowym stoku Grodu Starościńskiego w Bieczu. Baszta Katowska. Sezon 2. Sierpień-wrzesień 2019 r.*, Biecz-Rzeszów 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu, *passim*.
[1135] J. Bogdanowski, *Mury obronne miasta Biecza*…, s. 5-7.

analogiczne umiejscowienie zamku w Nowym Sączu, zbudowanego przez Wacława w północno-zachodnim narożniku miasta lokacyjnego[1136].

Nierozstrzygniętym pytaniem pozostaje dokładny czas wzniesienia dworu królewskiego, ponieważ mogło dojść do tego przed przekazaniem zamku bieckiego Janowi Muskacie w 1303 roku[1137] lub po tym wydarzeniu. W akcie nadania wymieniony został zamek wraz z przynależnościami. Nie wiemy zatem, czy pod ogólnym terminem *cum omnibus suis pertinencijs* rozumieć należy także osadę miejską. Realna wydaje się możliwość, że król czeski przekazał biskupowi warownię oraz przynależne jej dochody, pozostawił sobie natomiast rozłożone na sąsiednim wzgórzu ufortyfikowane miasto[1138]. Teoretycznie można przyjąć, że to wówczas czeski monarcha rozpoczął budowę dworu królewskiego, który zastąpił nadany zamek. Taki obród wydarzeń tłumaczyć może także fakt szybkiego odbicia warowni na Górze Zamkowej z rąk węgierskich, zajętej w 1304 lub na początku 1305 roku. Oddziały sojuszników Władysława Łokietka mogły bowiem nie opanować silnie ufortyfikowanego i obsadzonego czeską załogą miasta. Sam dwór mógł być zresztą niedokończony, czym tłumaczyć należy jego szybki upadek[1139].

5. 5. Miejskie mury obronne zbudowane z inicjatywy Wacława II w miastach Małopolski

Autor *Rocznika Świętokrzyskiego* umieścił w nim pod rokiem 1298 niezwykle ważną zapiskę *Eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt et alias municiones in Polonia*[1140]. Informacja ta stała się podstawowym dowodem, że niektóre miasta na ziemiach polskich otrzymały kamienne umocnienia tzw. okresie czeskim. Jest ona jednak dosyć ogólna i prócz wymienionego z nazwy Krakowa, mówi ogólnie o innych miastach w Polsce – *et alias municiones in Polonia*. Tak niejasny zapis pozwala na dosyć dowolne dobieranie ośrodków miejskich, które z mniejszym lub większym prawdopodobieństwem mogły zostać ufortyfikowane przez Wacława II w okresie pomiędzy 1291 a 1305 rokiem. Na szczęście przy omawianiu tego zagadnienia dysponujemy całkiem szerokim spektrum pozostałych danych, m. in. dodatkowymi przekazami pisanymi (np. w postaci rachunków miejskich), wynikami badań archeologicznych i analizami architektonicznymi oraz urbanistycznymi. Zebrany w ten sposób mate-

[1136] Zwrócił na to uwagę także B. Krasnowolski, zob.: *Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne Biecza do 1914 roku*…, s. 330.
[1137] KKK I, nr 111.
[1138] O nadaniu miasta pisze natomiast Jan Długosz (DHn. ks. 9, s. 26), nie wiemy jednak, czy korzystał on z nieznanego nam źródła, czy też dodał sobie tę informację. W jego czasach nadal żywa mogła być pamięć o tym wydarzeniu.
[1139] Por. P. Kocańda, *Castrum et curia*…, s. 47-51.
[1140] *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH III, s. 77; *Rocznik świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.

riał można porównać z listą miast obwarowanych przez Kazimierza Wielkiego w latach 1333-1370, sporządzoną przez autora *Kroniki katedralnej krakowskiej* i rozbudowanej przez Jana Długosza[1141].

Autor pierwszej, znaczącej monografii fortyfikacji miejskich w Polsce J. Widawski do miast umocnionych murami na przełomie XIII i XIV lub w I połowie XIV wieku zaliczył: Biecz, Bochnię, Brześć Kujawski, Dobczyce, Gniezno, Inowrocław, Kalisz, Kraków, Nowy Sącz, Poznań, Sławków, Środę Wielkopolską, Wschowę[1142]. Również A. Berdecka, omawiająca lokacje Kazimierza Wielkiego wydzieliła grupę ośrodków ufortyfikowanych przed panowaniem tegoż króla, zaliczając do nich: Biecz, Bochnię i Dobczyce[1143]. Podobnie uważał F. Kiryk, który stwierdził, że Nowy Sącz, Biecz i Dobczyce posiadały mury miejskie już w I połowie XIV wieku[1144]. B. Krasnowolski w grupie tej również umieścił wyżej wymienione miasta, ponadto dodał Sławków i oczywiście Kraków[1145].

Wzniesienie murów miejskich w stolicy Małopolski (nr kat. 20) przez króla czeskiego potwierdza kilka źródeł pisanych. Przede wszystkim cytowany już wyżej *Rocznik świętokrzyski*. Podobną informację podaje *Rocznik kujawski - rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit*[1146], a także *Zdarzenia godne pamięci - castrum Cracoviense ex fundo muru erexit*[1147]. Powyższe przekazy wzmacniane są przez bezpośrednie informacje o murach pochodzące z najstarszych ksiąg miejskich Krakowa. Pierwsza wzmianka o istnieniu w Krakowie kamiennych obwarowań pochodzi z 1300-1301 - *szpitale bi der mure* i dotyczy odcinka północno-wschodniego[1148]. Kilka lat później, w 1310 roku wymieniony został już kilkakrotnie na odcinku zachodnim[1149]. Fakt budowy murów w okresie czeskim poświadczać mogą również wzmianki dotyczące bram miejskich. W 1307 roku wspomniana jest brama Floriańska (*der porten sente florians*), z kolei w 1310 pojawia się brama Wiślna (*by der vasser fporten;* w 1314 wymieniona jako furta Wodna – *prope portam Visle*), w 1311 brama Sławkowska (*bie deme slacossen tore*), a w 1313 Szewska (*ante portam sutorum*)[1150]. W oparciu o wyżej wymienione źródła pisane, już w starszej literaturze akceptowano pogląd, iż to Wacław II był

[1141] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16-17; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625-627; DHn. ks. 9, s. 440-443.
[1142] J. Widawski, *op. cit*., *passim*. Por. L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 179.
[1143] A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 108.
[1144] F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w…*, *passim*.
[1145] B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, *passim*.
[1146] *Rocznik Kujawski*, [w:] MPH III, s. 208.
[1147] *Zdarzenia godne pamięci*, [w:] MPH III, s. 308.
[1148] KRK, s. 4, poz. 6.
[1149] KRK, s. 15, poz. 98, s. 17, poz. 124, s. 18, poz. 141, s. 18, poz. 145 – pojawia się tam zwrot: *by der mure hinder de Juden gasse*.
[1150] KRK, s. 10, poz. 47, s. 17, poz. 124, s. 24, poz. 218, s. 31, poz. 282, s. 34, 313.

fundatorem murów miejskich Krakowa[1151], co do dzisiaj przyjmowane jest u znacznej większości badaczy za pewnik[1152]. Tak przyjętą chronologię potwierdzają zresztą również rozpoznania archeologiczno-architektoniczne[1153].

W 1291 roku, po opanowaniu Krakowa Wacław II zastał miasto otoczone drewniano-ziemnymi fortyfikacjami, zbudowanymi w 1285 roku przez Leszka Czarnego. Wkrótce jednak, z uwagi na ewentualne zagrożenie ze strony Władysława Łokietka oraz kierowany chęcią wzmocnienia swojej władzy, a także sprzyjającego mu niemieckiego patrycjatu miejskiego,

---

[1151] Zob.: A. Grabowski, *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic,* Kraków 1822, s. 12-13; J. Mączyński, *Pamiątka z Krakowa. Opis tego miasta i jego okolic*, t. III, Kraków 1845, s. 3; W. E. Radzikowski, *Kraków dawny i dzisiejszy*, Kraków 1902, s. 11; S. Tomkowicz, *Wawel*…, t. 1, s. 131.

[1152] Zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, Kraków 1989, s. 56 (za udostępnienie maszynopisu dziękuję Panu Prof. B. Krasnowolskiemu); J. Bogdanowski, *Barbakan Krakowski jako „dzieło kluczowe" miasta*…, s. 9; K. Dobrowolski, *op. cit*., s. 114-115; A. Grzybkowski, *Architektura polska około roku 1300*…, s. 188; *idem, Gotycka architektura murowana w Polsce*…, s. 76-77; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.,* s. 38; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu* f*ortifikační*…, s. 97; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. I, s. 102-108; J. Łoziński, *op. cit*., s. 407; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*…, s. 56; J. Muczkowski, *op. cit*., RK, t. XIII, 1911, s. 31-32; D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 117-119; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz, *Mury floriańskie i Barbakan*, Kraków 1999, s. 5; Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984, s. 117; *idem, Wawel obronny*…, s. 68-69; J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji*…, s. 206; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia,* [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*…, s. 518; T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej*…, s. 128; M. Tobiasz, *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków 1973, s. 60-68; M. Walczak, *Bohemi Cracoviam muraverunt? Kraków wobec sztuki czeskiej około roku 1300*…, s. 269-272; T. Węcławowicz, *Bohemi Cracoviam Muraverunt*…, s. 410; J. Widawski, *op. cit*., s. 209; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*…, s. 184-185; *Zabytki Sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 640-641. Tylko niewielka grupa badaczy uważa, że mury kamienne zbudowano wcześniej, z inicjatywy Leszka Czarnego w 1285 roku (zob.: SHPol., t. IV, s. 592; J. Pachoński, *Dawne muru Floriańskie*, Kraków 1956; K. Pieradzka, *Miasto średniowieczne,* [w:] *Szkice z dziejów Krakowa od czasów najdawniejszych do pierwszej wojny światowej*, red. J. Bieniarzówna, Kraków 1968, s. 33; S. Świszczowski, *Gródek i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, RK, t. XXXII, 1955, s. 16-17; *idem, Mury miejskie w Krakowa*, „Ochrona Zabytków", R. 8, 1955, z. 3, s. 161-177; *idem, Krakowski Gródek*, Kraków 1977, s. 46-50).

[1153] Pierwsze race konserwatorskie i restauracyjne murów miejskich Krakowa miały miejsce już w 1840 roku (zob.: J. Widawski, *op. cit*., s. 212-213, przypis 127). W 1937 roku S. Świszczowski prowadził badania w rejonie tzw. Gródka (S. Świszczowski, *Krakowski Gródek*…, s. 12-13). Z kolei od 1946 roku niemal do czasów współczesnych fortyfikacje miejskie są badane i odkrywane czy to w trakcie prac naukowych czy też doraźnych akcji badawczych związanych z inwestycjami lub nadzorami archeologicznymi (zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa*…, s. 3-4; C. Buśko, J. Niegoda, B. Szumoniewski, *Changes in the development of Krakows's „Gródek" in the light of excavations at 7 Świętego Krzyża*, Spraw. Archeo., t. LVII, 2005, s. 585-595; C. Buśko, T. Kalicki, J. Niegoda, B. Szmoniewski, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni krakowskiego Gródka w świetle badań przeprowadzonych na parceli przy ul. Św. Krzyża 7 w 2004*, „Materiały Archeologiczne", t. 36, 2006, s. 45-78; J. Demel. *Dokumentacja historyczna północnego odcinka dawnych obwarowań miejskich Krakowa przy Bramie Floriańskiej*, Kraków 1956, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie; T. Dębowski, *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa lokacyjnego*, Spraw. Archeo., t. XLVIII, 1996, s. 199-207; A. Korczyńska, E. Barańska, *Mur obronny (blok 40), dokumentacja z badań architektonicznych*, Kraków 1990, mps. archiwum WUOZ w Krakowie; D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 87-124; W. Niewalda, H. Rojkowska, *Północny odcinek fortyfikacji Krakowa, badania architektoniczne*, Kraków 1991, mps. archiwum WUOZ w Krakowie; W. Niewalda, H. Rojkowska, E. Zaitz, *Średniowieczne fortyfikacje Krakowa, odcinek północny w świetle ostatnich badań*, „Krakowska Teka Konserwatorska", t. II, 2001, *passim*; K. Radwański, *Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych*, „Materiały Archeologiczne", t. XXIII, 1986, s. 5-92; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*…, s. 493-527; E. Zaitz., *Początki badań archeologicznych na terenie Krakowa*, „Materiały Archeologiczne", t. XXXII, 2001, s. 91-99).

nakazał wymianę wałów na mury kamienne. Akcja ta wymagała jednak powiększenia dotychczasowej przestrzeni miasta lokacyjnego. J. Wyrozumski dowiódł, że król czeski dokonał wówczas zamiany z biskupem Muskatą. Wacław uzyskał tereny rozciągające się pomiędzy kościołami oo. dominikanów a św. Krzyża, za które biskup otrzymał zamek biecki z przynależnościami[1154]. Kwestii poszerzenia granic poświęcił także nieco uwagi B. Krasnowolski, który stwierdził, że objęło ono obszary pomiędzy linią obronną z 1285 roku, a późniejszymi murami kamiennymi, czyli tereny przy ulicach Sławkowskiej, św. Jana, Floriańskiej i Szpitalnej[1155].

Budowę murów rozpoczęto od strony największego, potencjalnego zagrożenia, czyli północnej, gdzie początkowo wykopano fosę miejską o szerokości dochodzącej nawet do 24 m i głębokości 5 m. Następnie zbudowano bramę Floriańską, do której dostawiono dwa odcinki murów kurtynowych, posadzonych w trzonie wcześniejszego wału ziemnego[1156]. Po zbudowaniu tego odcinka wznoszono kolejne kurtyny. Z przeprowadzonych badań wykopaliskowych wynika, że w zachodniej części miasta, mury zbudowano o około 33 m dalej, niż fosa z czasów Leszka Czarnego. Zabieg ten pozwolił na wygospodarowanie dodatkowego terenu, który został później zajęty przez zabudowę miejską[1157]. Kurtyna wschodnia powstała na obszarze uzyskanym w wyniku transakcji z Janem Muskatą. W jej linii zbudowana została brama Rzeźnicza, której relikty zachowane są dzisiaj w klasztorze sióstr dominikanek. W miejscu tym funkcjonował w tym czasie wójtowski dwór obronny, którego rolę poznajemy dopiero w odniesieniu do XIV-wiecznego Krakowa. Istniał on już w połowie XIII w., o czym świadczy charakterystyczna deformacja regularnego planu miasta w czasie lokacji z 1257 roku. Obiekt ten w okresie budowy murów kamiennych został włączony w obręb fortyfikacji miejskich. Niestety nie wiemy, czy już wówczas posiadał dodatkowe, odrębne umocnienia od strony miasta. Ich powstanie powiązać należy dopiero raczej z akcją pacyfikacyjną Władysława Łokietka w 1312 roku[1158], która doprowadził do zburzenia murowanego domu wójta Alberta i wzniesienia niewielkiego zameczku[1159].

Sporo problemów krakowskim badaczom przysparza kwestia południowej linii fortyfikacji miejskich. W literaturze panują znaczne rozbieżności co do jej chronologii i przebiegu. Nie-

[1154] KKK I, nr 111; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*…, s. 184-185.
[1155] B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. I, s. 104-108; *idem, Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*…, s. 377-378.
[1156] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa*…, s. 57; K. Radwański, *Mury obronne Krakowa i Kazimierza*…, s. 48-52.
[1157] D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 117.
[1158] B. Krasnowolski, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*…, s. 378; D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 118; S. Świszczowski, *Krakowski Gródek*…, s. 66-67.
[1159] E. Długopolski, *op. cit.*, s. 180-181; S. Świszczowski, *Krakowski Gródek*…, s. 57-67.

którzy przypuszczali, że początkowo kamienne mury otaczały Kraków tylko od północy, wschodu i zachodu, natomiast od południa fortyfikacji nie było. Miasto od tej strony zabezpieczać miał wąwóz, którym płynęła jedna z odnóg Wisły, następnie zamieniona na fosę w czasie fortyfikowania Okołu (ryc. 90)[1160]. Zupełnie odmiennie sprawę stawia Z. Pianowski, który twierdzi, że już w czasach Wacława II całe miasto otoczone było murami kamiennymi, a linia południowej kurtyny pokrywała się z przebiegiem ulicy Poselskiej[1161]. Za hipotezą zgłoszoną przez Pianowskiego przemawiają wyniki badań archeologicznych. Chodzi tutaj przede wszystkim o odkrycia dokonane przez E. Zaitza w obrębie północnej pierzei ul. Poselskiej, przy zachodnim odcinku południowej elewacji „Estreicherówki". Odsłonięto tam fragment grubego na ponad 2,2 m muru obronnego, datowanego na pierwszą ćwierć XIV wieku[1162]. Na analogiczny mur, który także można powiązać z południową kurtyną fortyfikacji Krakowa, natrafiono w północnej ścianie kościoła św. Józefa, w linii płn. pierzei ul. Poselskiej. W tym przypadku chronologia również określona została na okres wczesnogotycki[1163]. Sprawie południowej kurtyny poświęcił uwagę ostatnio D. Niemiec, który opierając się na wynikach badań wykopaliskowych uważa, że funkcjonowała ona już w pierwszej ćwierci lub połowie XIV wieku. Rozebrano ją najpewniej po włączeniu obszaru Okołu w obręb miasta lokacyjnego[1164].

[1160] J. Widawski, *op. cit.*, s. 209. Sprawie przebiegu odnogi Wisły w tamtym rejonie poświęcił ostatnio sporo uwagi J. Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa*…, s. 39-45.
[1161] Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*…, s. 174; *idem, Wawel obronny*…, s. 68-69.
[1162] E. Zaitz, M. Zaitz, *Badania archeologiczne na terenie zabudowań Urzędu Miasta Krakowa*, „Krakowska Teka Konserwatorska", t. 6, 2007, s. 302-303.
[1163] W. Niewalda, B. Krasnowolski, *Układy urbanistyczne Okołu – próba rekonstrukcji*, TKUiA, t. XV, 1981, s. 83.
[1164] D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 121. Por. także rozważania J. Rajmana, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji*…, s. 207-208.

26. Kraków, plan miasta ze stanem obwarowań na przełomie XIII i XIV w.
1 — brama Floriańska, 2 — brama Rzeźnicza (na Gródku), 3 — pierwotna brama Grodzka, 4 — brama Wiślna, 5 — brama Szewska, 6 — brama Sławkowska, 7 — kościół św. Marka, 8 — kościół przyszpitalny św. Krzyża, 9 — kościół parafialny NMP (Mariacki), 10 — kościół św. Trójcy dominikanów, 11 — kościół parafialny Wszystkich Świętych, 12 — kościół franciszkanów, 13 — osada podgrodowa Okół, 14 — Wawel.
Wykaz haszt w aneksie

Ryc. 90. Kraków. Obrys fortyfikacji miejskich z przełomu XIII i XIV wieku (J. Widawski 1973)

Omówić należy także poszczególne elementy fortyfikacji krakowskich. Badacze uważają, że w pierwszej kolejności zbudowano bramy. Do końca panowania Wacława II w linii murów funkcjonowało ich sześć (Floriańska, Sławkowska, Szewska, Wiślna, Rzeźnicza (ryc. 92) i może Grodzka)[1165]. Rekonstrukcje tego elementu fortyfikacji oprzeć można na zachowanej bramie Floriańskiej (ryc. 91), którą wzniesiono na planie prostokąta o wymiarach 8,5 x 9,2 m. Analogicznie wyglądały najpewniej pozostałe i miały formę wieży o wysokości dochodzącej

[1165] H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*…, s. 519; J. Widawski, *op. cit*., s. 218. Z. Pianowski sugeruje, że domniemana brama „pra-Grodzka" musiała istnieć już u schyłku XIII wieku. Znajdowała się u wylotu ulicy Grodzkiej (*burchgasse*), prowadzącej bezpośrednio na zamek wawelski (zob.; Z. Pianowski, *O bramie Pobocznej w fortyfikacjach Krakowa*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 19, 1992, s. 42-43).

do nawet 18,5 m, wysuniętej przed oba lica murów, zwieńczonej krenelażem. Stanowiły zatem najwyższy punkt w ciągu fortyfikacji i zapewniały obserwację przedpola[1166].

Ryc. 91. Brama Floriańska w Krakowie – zbudowana w końcu XIII wieku i najlepiej zachowany element fortyfikacji średniowiecznego Krakowa (fot. P. Kocańda)

[1166] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa*…, s. 6-9; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*…, s. 505-505; J. Widawski, *op. cit*., s. 218-219.

Ryc. 92. Brama Mikołajska, zbudowana w końcu XIII wieku i wzmiankowana w 1312 roku. Obecnie w murach klasztoru Dominikanek (fot. P. Kocańda 2020)

Pierwsze krakowskie mury obronne zbudowane w czasach panowania czeskiego posiadały dosyć zróżnicowane wymiary. Grubość mieściła się w przedziale od 2,2 do 2,7 m, natomiast wysokość dochodziła do niemal 9,5 m. Wzniesiono je z łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną i układanego z zachowaniem warstw wyrównawczych powtarzających się co 60-70 cm, w technice *opus emplectum*. Mur częściowo umieszczono w starszym wale drewniano-ziemnym z czasów Leszka Czarnego lub też w nowo wykopanych wkopach w rejonach poszerzenia miasta. Fortyfikacje zwieńczone były krenelażem, którego zęby posiadały 2 m wysokości i 1 m grubości. Ponadto wyposażone były w ganek dla straży osadzony na kamiennej odsadzce na wysokości 7,5 m, do którego prowadziły schody usytuowane blisko bram lub wejścia przez górne kondygnacje baszt i wież bramnych (ryc. 93)[1167].

[1167] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa*…, s. 5-6; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz, *op. cit*., s. 8; J. Widawski, *op. cit*., s. 214.

Ryc. 93. Fragment murów obronnych zachowanych do dzisiaj na odcinku bramy Floriańskiej (fot. P. Kocańda 2020)

Pierwotna linia obronna posiadała także baszty, które na początku XIV wieku nie były jednak jeszcze tak liczne, jak w czasach późniejszych. Posiadały formę łupinową, czyli wysuniętych przed zewnętrzne lico murów wykuszy, otwartych do wnętrza miasta. Ich wysokość nieznacznie przekraczała wysokość murów, ale były także wyposażone w krenelaż[1168]. Badacze uważają, że początkowo liczba baszt nie przekraczała trzech i że były rozmieszczone pośrodku poszczególnych kurtyn. Do chwili obecnej pierwotne formy widoczne są w dolnych partiach baszt Ciesielskiej, Łaziebników, Pasamoników, Stolarzy oraz Powroźników[1169].

Do czasów nam obecnych najlepiej zachowany odcinek pierwotnych fortyfikacji przetrwał w północnej części miasta lokacyjnego, wzdłuż ulicy Pijarskiej i Plant. Jest to zespół bramy Floriańskiej i baszt Pasamoników, Stolarskiej i Ciesielskiej, połączonych odcinkami murów kurtynowych, które przedstawione zostały na poszczególnych fotografiach (ryc. 92-94). Ponadto niewielkie fragmenty kamiennych umocnień zachowały się w murach klasztorów sióstr dominikanek, bernardynek, kościele św. Józefa oraz przy budynku Muzeum Archeologicznego.

[1168] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa*…, s. 9-13; J. Widawski, *op. cit*., s. 214-217.
[1169] H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*…, s. 519.

Ryc. 94. Baszta Pasamoników, jedna z nielicznych zachowanych baszt miejskich w Krakowie (fot. P. Kocańda 2019)

Omawiając zagadnienie fortyfikacji miejskich Krakowa w okresie tzw. epizodu czeskiego nie sposób pominąć kwestii budowy kamiennych murów Okołu. Obecnie w literaturze dominuje pogląd, że powstały one później niż rządy Wacława II. J. Widawski opierając się na źródłach pisanych, według których w XIV wieku kościół św. Andrzeja określany był jeszcze jako *extra muros* twierdził, że budowa umocnień Okołu miała miejsce w czasach rządów Kazimierza Wielkiego[1170]. Podobnie sądzi Z. Pianowski, który całą akcję datuje na czas około 1340 roku, kiedy to połączono miasto lokacyjne z Wawelem murami obronnymi. Wówczas to powstały odcinki murów od klasztoru franciszkanów do bramy dolnej zamku i od dominikanów do baszty Jordanki na zamku górnym[1171]. Niektórzy badacze zwracają uwagę, że technika budowy murów Okołu nie pozwala na ich tak precyzyjne datowanie, gdyż można ją odno-

[1170] J. Widawski, *op. cit.*, s. 209-210. O lokalizacji Kościoła św. Andrzeja mówią zapiski z *Najstarszych ksiąg i rachunków miasta Krakowa*, zob. KRK, s. XVIII, XXVI.
[1171] Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*…, s. 174-175; *idem, Wawel obronny*…, s. 68-69; *idem, O bramie Pobocznej*…, s. 41-43. Por. także: J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji*…, s. 207-209.

sić zarówno do czasów ostatnich Przemyślidów, jak i rządzących po nich dwóch Piastów[1172]. Z tego powodu na przykład B. Krasnowolski i W. Niewalda skłonni są datować mury Okołu (wespół z bramą Grodzką i Poboczną) na czasy po buncie wójta Alberta[1173]. Z kolei M. Borowiejska-Birkenmajerowa uważała, że fortyfikacje Okołu zbudował Wacław II[1174]. Ostatnio do sprawy tej powrócił D. Niemiec, który także uznał, że to król czeski odpowiadał za wzniesienie tego elementu obronnego[1175]. Dowodem na to mają być odkrycia wyżej cytowanej badaczki, która w piwnicach przy ulicy Senackiej 3 odkrywała fragmenty murów kurtynowych, z którymi powiązała zachowane pozostałości wczesnogotyckiej bramy, flankowanej dwiema wieżami[1176]. Przypuszczała ona, że naprzeciwko bramy Okołu, przy ulicy Senackiej znajdowała się jej odpowiedniczka – południowa brama miasta lokacyjnego, którą identyfikowała z Bramą Wodną[1177]. D. Niemiec powołuje się również na relikty baszty zachowane w obrębie piwnicy przy ul. Kanonicznej 1. Ponadto według niego śladem wewnętrznej ulicy przymurnej, którą wiązać należy z fortyfikacjami Okołu (zbieżną z południową pierzeją ulicy Senackiej) jest kamienny bruk, odkryty na głębokości ponad 4 m, przy wschodnim wylocie ul. Senackiej[1178]. Odkryć tych dokonał w 1960 roku K. Radwański, który na podstawie pozyskanych materiałów (m. in. grosza praskiego Wacława II, ostróg z gwiaździstym bodźcem) bruk ten datuje na przełom XIII i XIV wieku[1179].

Z poruszonym zagadnieniem umocnień Okołu nierozerwalnie wiąże się kwestia połączenia murami obronnymi krakowskiej aglomeracji miejskiej z zamkiem królewskim na Wawelu. W literaturze panuje niemal całkowita zgodność, że do wydarzenia tego doszło w początkowym okresie panowania Władysława Łokietka, po buncie mieszczan krakowskich z 1311 roku[1180]. Jedynie S. Gawlas uznał, że obszar Okołu włączono w obręb lokacyjnego Krakowa już w

[1172] B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. I, s. 111-115; *idem*, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*…, s. 419.
[1173] W. Niewalda, B. Krasnowolski, *Układy urbanistyczne Okołu*…, s. 81.
[1174] M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 131-136.
[1175] D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 105-106.
[1176] M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Relikty średniowiecznych obwarowań w obrębie zespołu św. Michała w Krakowie*, Spraw. PAN, t. 14, 1971, z. 1, s. 369; *eadem*, *Relikty średniowiecznej architektury obronnej w obrębie zespołu Św. Michała w Krakowie na tle dawnego układu urbanistycznego*, TKUiA, t. VI, 1972, s. 183, 195.
[1177] *Eadem*, *Relikty średniowiecznej architektury obronnej w obrębie zespołu Św. Michała*…, s. 191.
[1178] D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 105-106.
[1179] K. Radwański, *Prace archeologiczne prowadzone w roku 1960 na terenie Okołu w Krakowie*, „Biuletyn Krakowski", t. III, 1961, s. 226-238.
[1180] B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. I, s. 111-115; *idem*, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*…, s. 377-378; Z. Pianowski, *Zagadnienie powiązań systemów obronnych Wawelu i miasta Krakowa w XIII-XV wieku*, Spraw. PAN, t. XXII, 1978, cz. 1, s. 18-19; *idem*, *Wawel obronny*…, s. 69; J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji*…, s. 208; H. Rojkowska, W. Niewalda, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*…, s. 520; J. Widawski, *op. cit.*, s. 209; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*…, s. 215.

czasie rządów Wacława i także wówczas rozpoczęto realizację połączenia miasta z zamkiem[1181].

Zgodzić się należy z sugestiami J. Widawskiego i Z. Pianowskiego, że wyżej przedstawioną problematykę chronologii budowy umocnień Okołu i połączenia aglomeracji miejskiej z zamkiem wyjaśniają źródła pisane. W 1306 roku Władysław Łokietek wydał wielki przywilej dla mieszczan krakowskich, w którym zobowiązał się nie łączyć miasta z Wawelem – *per quos muros dictum castrum civitati predicte uniretur* [1182]. Wystawiony akt informuje o kilku ważnych rzeczach. Po pierwsze na jego podstawie domyślać się można, że nie istniało wówczas połączenie miasta lokacyjnego z zamkiem, co wiąże się także z brakiem fortyfikacji wokół Okołu. Jednocześnie lektura dokumentu i występujące tam pojęcia *infra muros* i *ekstra muros* potwierdzają nam fakt funkcjonowania murów obronnych miasta, zbudowanych już wcześniej przez Wacława II. Kilka lat później wybuchł wielki bunt mieszczan krakowskich pod dowództwem wójta Alberta, który omal nie pozbawił księcia tronu. Z tego powodu Łokietek po pokonaniu buntowników postanowił nie dotrzymywać słowa i zainicjował proces połączenia miasta z murami zamku, co w konsekwencji miało zapewnić władcy dominację nad mieszczanami i uchronić go przed kolejnymi buntami. Jednocześnie zburzono murowany dom wójta Alberta, w miejscu którego postawiono niewielki zameczek z wieżą[1183]. Zgodzić się należy z Z. Pianowskim, że rozpoczęty w po 1312 roku proces połączenia fortyfikacjami miasta z zamkiem był długotrwały i nie został przez Łokietka ukończony. Akcja ta sfinalizowana została dopiero w połowie XIV wieku przez Kazimierza Wielkiego, kiedy to terytorium Okołu włączono do miasta i zamknięto pierścieniem obwarowań[1184]. Świadczy o tym wspominany już wyżej dokument wymieniający kościół św. Andrzeja jako *extra muros*[1185]. Warto jeszcze dodać, że w 1324 roku położenie kościoła św. Idziego również określono jako *in suburbio Cracoviensi*[1186], co może skłaniać do stwierdzenia, że leżał on poza murami miejskimi.

Reasumując, Wacławowi II należy przypisać ufortyfikowanie kamiennymi murami miasta lokacyjnego, jednak bez Okołu, który w tym czasie pełnił rolę nieobwarowanego przedmieścia (*suburbium*). Zatem południowa granica lokacyjnego Krakowa, wyznaczona przez mury

---

[1181] S. Gawlas, *Nowa Civitas in Okol. Fragment z dziejów Krakowa*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. VI, red. S. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 101-110

[1182] *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, cz. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879, nr 4.

[1183] Zob.: J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*…, s. 199-211; Z. Pianowski, *Zagadnienie powiązań systemów obronnych Wawelu*…, s. 18-19. Zob. także: E. Długopolski, *op. cit.*, s. 159-186; E. Kłodziński, *Jeden czy dwa bunty wójta Alberta*, [w:] *Szkice historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 339-356.

[1184] Z. Pianowski, *Zagadnienie powiązań systemów obronnych Wawelu*…, s. 18-19; *idem, O bramie Pobocznej*…, s. 43-44.

[1185] KRK, s. XVIII, XXVI.

[1186] MPV II, s. 230.

obronne, przebiegała w rejonie ulicy Poselskiej lub Senackiej w ten sposób, że kościół św. Piotra znajdował się już w obrębie fortyfikacji[1187]. Wzniesienie murów wokół Okołu (*Nova Civitas*) i połączenie miasta z zamkiem rozpoczęte zostało po 1312 roku za Władysława Łokietka, ukończone natomiast w połowie XIV stulecia przez Kazimierza Wielkiego.

Drugim ośrodkiem miejskim, który ufortyfikowany został przez Wacława II jest Nowy Sącz. Miasto to, obok Krakowa, należy do najlepiej udokumentowanych źródłowo przykładów polskiej polityki czeskiego monarchy. Akt lokacji wydany przez Wacława w dniu 8 listopada 1292 roku podczas jego drugiego pobytu w Krakowie[1188], stanowi wyraz nowoczesnych działań zmierzających do ugruntowania swojego panowania na świeżo opanowanych terenach, wiążących się jednocześnie z polityką ochrony pogranicza i reformami polegającymi na centralizacji władzy. Badacze podkreślają jednak, że skoro król czeski wydał dokument w około rok po opanowaniu tronu małopolskiego, bezpośrednim inicjatorem akcji lokacyjnej nie był sam władca, ale ktoś miejscowy. Wśród tych czynników wskazuje się mieszczan starosądeckich oraz biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa, stronnika Wacława II i właściciela Kamienicy, na gruntach której lokowano Nowy Sącz. Wśród czynników, którymi miano się kierować była przede wszystkim chęć osłabienia klasztoru starosądeckiego, głównego posiadacza ziemskiego na Sądecczyźnie[1189]. Biskup jeszcze przed lokacją mógł namawiać księżną do przeniesienia klasztoru do Kamienicy, natomiast śmierć Kingi w 1292 roku z pewnością ułatwiła mu zadanie. Utworzenie silnego królewskiego ośrodka na Sądecczyźnie leżało jednak także w interesie monarchy, szczególnie pod kątem realizowanych przez niego polityki obronnej wobec Węgier i rewindykacji uprawnień monarszych. Lokacja miała także wymiar ideowy. Utworzenie nowego, prężnego miasta, otoczonego fortyfikacjami i wyposażonego w murowany zamek, ukazywało potęgę i możliwości nowego władcy. Sam czynnik obronny podkreślany był przez samego Wacława, co wynika z wydawanych przez niego do-

[1187] Z. Pianowski, *Zagadnienie powiązań systemów obronnych Wawelu*…, s. 18. Por. D. Niemiec, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*…, s. 119-122; J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji*…, s. 207-208.
[1188] KDPol. III, nr 67. Analizie tego dokumenty poświęcono już sporo uwagi zarówno w starszej jak i nowszej literaturze, zob.: K. Gołachowski, *Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292-1772*, RS, t. III, 1957, s. 301-303; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w.…*, s. 142-157; *idem*, *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*…, s. 85-96; Sz. Morawski, *Sądecczyzna*…, t. I, s. 177-179; L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*…, s. 10-11; J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowania się strefy podmiejskiej średniowiecznego miasta (XIII-XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*…, s. 60-84; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 126-140; S. Sułecki, *Rekonstrukcja dokumentu lokacyjnego Nowego Sącza z 8 listopada 1292 roku*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, 2017, s. 20-24; B. Wierzbicka, *Przywileje królewskiego Nowego Sącza*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, 2017, s. 40-44.
[1189] M. Cabalska, *Pradzieje na tle przedhistorycznego osadnictwa Sądecczyzny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*…, s. 48; K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX*…, s. 157; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w.…*, s. 143-144; *idem*, *Początki miasta*…, s. 85-86; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 126-127.

kumentów[1190]. Na aspekt ten zwracał uwagę również Jan Długosz, który w opisie lokacji Sącza zapisał: *Założył zaś w tym samym roku król Czech i Polski Wacław miasto Nowy Sącz położone na pograniczu Węgier, na miejscu należącej do biskupa krakowskiego wsi Kamienicy. Bowiem w czasie pobytu w Polsce zwrócił uwagę na położenie miejscowości, która zajmując wyniosłe wzgórze była otoczona z obydwu stron dwiema rzekami, a mianowicie Dunajcem i Białą* [Długosz się pomylił, winno być Kamienicy – PK] *i wydała się bardzo odpowiednia do wzniesienia przyszłego miasta*[1191]. Tak ulokowane miasto zapewniało ochronę południowych rubieży ziemi krakowskiej przed Węgrami, których oddziały podążać mogły dolinami Dunajca i Popradu. Wacław z dosyć dużą ostrożnością musiał podchodzić do klarysek starosądeckich, szczególnie w okresie życia Kingi, która ze względy na swoje pochodzenie mogła poprzeć ewentualny atak węgierski[1192].

Lokacja Nowego Sącza miała także na celu skupienie wszystkich najważniejszych elementów w jednym punkcie. O przeniesieniu w to miejsce komory celnej i drogi publicznej napisano już wcześniej. Przemyślida dążył również do translokacji w to miejsce samego klasztoru klarysek. Mniszki jednak stawiły zdecydowany opór monarsze i ostatecznie pozostały w Starym Sączu. Działania Wacława przyniosły jednak pewne szkody klaryskom, które utraciły znaczną część dochodów oraz terytoriów, zajętych przez mieszczan. Z tego powodu zwróciły się z prośbą o interwencję do papieża, która przyniosła skutek w postaci rekompensaty strat w postaci 100 grzywien srebra z żup bocheńskich[1193].

Wacław II od samego początku starał się zadbać o dobry rozwój miasta, któremu już w dokumencie lokacyjnym nadał znaczne przywileje. Odbiorcy dokumentu i jednocześnie jego wykonawcy, Bertold i Arnold (synowie wójta Starego Sącza, Tylmana), otrzymali pod lokację 172 łany, z czego 72 były już wykarczowane. Uzyskali także prawo pobierania 1/6 dochodów z łanów i urzędów miejskich oraz 1/8 z kar sądowych. Dodatkowo mogli czerpać przychód z jatek, rzeźni, młynów i dwóch łaźni, które sami mają wybudować oraz z jednego łanu z dworem w mieście. Sporym precedensem było zezwolenie na bicie nowej monety, co także skutkowało zapewne sporymi zyskami. Mieszczanie uzyskali natomiast prawo rybołówstwa, łowiectwa, poboru budulca i opału, ponadto gmina mogła czerpać dochody 5/6 czynszu z urządzeń miejskich. W dodatku mieszkańcy mieli prawo poszukiwań metali, korzystania z prawa mili zapowiedniej oraz produkcji i wyszynku piwa lub innych trunków. Wreszcie zo-

[1190] KDPol. III, nr 67; RBM II, nr 1824.
[1191] DHn. ks. 9, s. 25-26.
[1192] Zob.: K. Dziwik, *Sądeczyzna wczesnośredniowieczna (do końca XIII wieku)*…, s. 333; *idem*, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX*…, s. 158-159; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 138.
[1193] RBM II, nr 1824.

stali zwolnieni z ceł w ziemi krakowskiej i sandomierskiej, a także dostali zezwolenie na organizację dorocznego jarmarku przypadającego na oktawę święta św. Małgorzaty[1194].

Z aktu lokacyjnego wynika, że Nowy Sącz lokowany został na gruntach należących do wsi Kamienica, będącej własnością biskupa Pawła z Przemankowa. Otrzymał on od Wacława zapewnienie, że odstąpienie tych terenów pod lokację zostanie sowicie wynagrodzone. Śmierć biskupa jeszcze listopadzie 1292 roku umożliwiła przesunięcie w czasie realizacji postanowień. Dopełnieniem procesu lokacji Nowego Sącza był więc akt z 1303 roku, kiedy król czeski nadał Janowi Muskacie zamek biecki. Biskupi krakowscy zachowali jednak prawo patronatu nad kościołami św. Małgorzaty i Wojciecha w Nowym Sączu[1195].

Nim omówiona zostanie kwestia fortyfikacji miejskich, zwrócić należy jeszcze uwagę na układ przestrzenny Nowego Sącza, który jak uważają Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski posiada liczne analogie na Śląsku i Czechach[1196]. Rzeczywiście na terytorium Królestwa Czeskiego można dopatrzeć się podobnych miast fundowanych przez Przemysła Ottokara II, charakteryzujących się regularnym, szachownicowym planem. Przywołać można tutaj przykłady Czeskich Budziejowic czy Vysokégo Mýta lub też Nymburku[1197]. Również Wacław II lokował podobne miasta w Czechach, np. utworzone w 1295 roku Nowe Pilzno, czy Pelhřimov (który akt lokacji otrzymał w 1289) oraz Trutnov[1198].

Fortyfikacje Nowego Sącza (nr kat. 28) niestety zachowały się w znacznie gorszym stanie niż w Krakowie. Do czasów obecnych dotrwały tylko ich niewielkie relikty: fragment z basztą Kowalską przy zamku (ryc. 95), około 20 metrowy odcinek o wysokości 5 m koło kościoła św. Małgorzaty (włączony w obręb nowego ogrodzenia), ponadto drobne i mocno przebudowane ułomki w ogrodzie klasztoru oo. jezuitów, przy ul. Zakościelnej i ul. Św. Ducha.

[1194] KDPol. III, nr 67. Zob. także: K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX*…, s. 157-160; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w*…., s. 143; *idem*, *Początki miasta*…, s. 88-91; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 129-135.
[1195] KKK I, nr 111; DHn., ks. 9, s. 25-26; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 326; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 65-66.
[1196] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*…, s. 107.
[1197] J. Kuthan, *Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý*…, s. 44-50, 174-193: J. Žemlička, *Království v pohybu*…, s. 216-219.
[1198] *Ibidem*, s. 275-278.

Ryc. 95. Najlepiej zachowany odcinek fortyfikacji miejskich Nowego Sącza z basztą Kowalską (fot. P. Kocańda 2017)

Niestety umocnienia Nowego Sącza nie doczekały się badań archeologicznych i architektonicznych, stąd o ich chronologii decydować muszą źródła pisane oraz ewentualne analizy techniki wykonania pierwotnych elementów. W kwestii datowania badacze podzielili się na dwie grupy. Pierwsza uważa, że mury zbudowano w czasach Kazimierza Wielkiego[1199], druga z kolei, że powstały one na przełomie XIII i XIV wieku, tuż po lokacji miasta[1200]. Więcej argumentów źródłowych przemawia za drugą możliwością, co poniżej zostanie szczegółowo przedstawione.

[1199] Budowę murów Kazimierzowi Wielkiemu przypisał monografista Nowego Sącza, ks. Jan Sygański (zob.: *Historia Nowego Sącza*, t. I-III, Lwów 1901-1902), podobnie sądzili autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* (SGPol., t. X, s. 354-360), Ignacy Kwieciński (*Zamek królewski w Nowym Sączu*…, s. 13) oraz Zdzisław Kaczmarczyk (*Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 333). K. Dziwik (*Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX*…, s. 160, 185-187) również akceptował pogląd, że kamienne mury zbudował Kazimierz Wielki, jednakże zastąpiły one starsze umocnienia, drewniano-ziemne powstałe z inicjatywy Wacława II. A. Rutkowska-Płachcińska (*Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 130) przyjęła, że kamienne fortyfikacje wzniesiono w XIV wieku, natomiast na I połowę tego stulecia datował je F. Kiryk (*Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w…*, s. 144).

[1200] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 239-240; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 111; ; P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 97; S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*…, s. 21-22; *idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 324-325; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 156; L. Migrała, *Zamek w Nowym Sączu w świetle*…, s. 170-171; *idem, Historia Nowego Sącza*…, s. 25; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 102-110; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 260-261; T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 166-167; J. Widawski, *op. cit.*, s. 309-310. Ten ostatni jako pierwszy zwrócił uwagę, na wymowę źródeł pisanych, które wskazują na wcześniejszą chronologię fortyfikacji murowanych Nowego Sącza.

Zacząć należy od mało wykorzystywanego dokumentu Wacława II, w którym zwalnia on mieszczan nowosądeckich od cła i danin pod warunkiem, że fundusze te przeznaczone zostaną na reparację murów - *murorum ambitus, ubi indiquerit reparetur*[1201]. Cytowany przekaz potwierdza, że już w czasach panowania króla czeskiego mury obronne przynajmniej w jakiejś części były wzniesione i że obowiązek ich naprawy nałożony został na mieszczan[1202]. Drugim ważnym źródłem, który także świadczy, iż to Przemyślida był inicjatorem ufortyfikowania miasta jest zapiska Jana Długosza. Kronikarz w *Liber beneficiorium* podał, że Wacław otoczył Nowy Sącz murami i wieżami - *quam iam videmus et murorum turriumque ambitu*[1203]. Przyjąć także należy, że właśnie to miasto miał na myśli autor *Rocznika Świętokrzyskiego* zapisujący *et alias municiones in Polonia*[1204]. Wreszcie za wczesną chronologią umocnień przemawiać może brak Nowego Sącza na listach dzieł budowlanych Kazimierza Wielkiego zwartych na kartach *Krakowskiej kroniki katedralnej* i u Jana Długosza[1205]. Niestety z uwagi na brak badań archeologicznych trudno jednoznacznie zweryfikować powyższe źródła pisane, jednakże ich wymowa zdaje się zdecydowanie przemawiać za faktem budowy umocnień kamiennych wokół miasta przez Wacława II. Chronologię tę pośrednio potwierdzać może także sam fakt lokacji miasta przez Przemyślidę, który otaczał Nowy Sącz szczególną troską. Zbudował tam również zamek, co zostało udowodnione w jednym z wcześniejszych podrozdziałów.

Do budowy murów przystąpiono zapewne wkrótce po lokacji miasta, równocześnie z wznoszeniem zamku. Zgodzić się należy z J. Widawskim, że najprawdopodobniej całego obwodu jednak nie ukończono[1206]. Potwierdzeniem tego jest dokument Władysława Łokietka z 1331 roku, w którym władca zezwolił mieszczanom pobierać drewno z lasów na naprawę fortyfikacji - *...damus dicte Ciuitati Sandecensi et omnibus habitantibus in ea siluam ultra Rither Castrum sitam… pro reformacione dicte Ciuitatis, Blancos*…[1207]. Użyty w dokumencie termin *blancos* rozumieć należy jako umocnienia drewniano-ziemne. Chodzi jednak zapewne

[1201] RBM II, nr 2389. Dokument ten po raz pierwszy wykorzystali: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 228.
[1202] O tym, że obowiązek reparacji murów został nałożony na mieszczan informują nas także późniejsze dokumenty. W 1368 roku Kazimierz Wielki zezwala mieszkańcom Nowego Sącza poszerzyć bramę Młyńską (KDM II, nr 298). Z kolei w 1405 roku Władysław Jagiełło wydał przywilej zwalniający kupców od cła w Czchowie pod warunkiem, że uzyskane w ten sposób pieniądze przeznaczone zostaną na naprawę murów (zob.: AGZ IX, nr 16)
[1203] DLb. III, s. 467.
[1204] *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] MPH III, s. 77; *Rocznik świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.
[1205] Zob.: *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625-627; DHn. ks. 9, s. 440-443.
[1206] J. Widawski, *op. cit*., s. 310.
[1207] KDM I, nr 176.

o nieukończony odcinek fortyfikacji od strony południowej[1208]. W pierwszej fazie mury kamienne otaczały Nowy Sącz z trzech stron. Przebieg linii uwarunkowany był topografią skarpy miejskiej, która od zachodu i północnego-zachodu ograniczona była korytem Dunajca, natomiast od wschodu i północnego-wschodu Kamienicy. Jedynie od południa nie było murów, obszar ten ufortyfikowany został za pomocą wału drewniano-ziemnego i fosy.

Pierwotny mur zbudowany został z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienną, z zastosowaniem występujących co 70-80 cm warstw wyrównawczych. Mury zwieńczone były krenelażem, wewnątrz funkcjonował chodnik dla obrońców. Z uwagi, iż do dzisiaj fortyfikacje zachowały się w bardzo złym stanie, trudno ustalić pierwotną wysokość. Najlepiej zachowany odcinek przy kościele św. Małgorzaty sięga 5,5 m, z kolei w czasach J. Sygańskiego niektóre odcinki dochodziły do 8 m[1209]. Grubość murów wahała się od 1,4 m w części zachodniej, do 2,5 m przy zabudowaniach zamkowych. W początku XIV wieku miasto posiadało trzy bramy, Krakowską od północy i Węgierską na południu (ta mogła być jedynym murowanym elementem w tym odcinku forytfikacji), które leżały na linii głównej osi komunikacyjnej, trzecia, Młyńska, ulokowana została w kurtynie zachodniej. Wygląd budynków bramnych nie jest znany, aczkolwiek można sądzić, że miały podobną formę jak brama Floriańska w Krakowie. Według przekazu Jana Długosza w okresie Wacława II w linii murów zbudowano także pierwsze baszty[1210]. Posiadały one formę czworoboczną, otwartą do wnętrza miasta i wysuniętą przed zewnętrzną linię murów. Funkcję fosy pełniły rzeki Dunajec i Kamienica.

[1208] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 230; J. Widawski, *op. cit*., s. 309-310.
[1209] J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*…, t. II, s. 5.
[1210] DLb. III, s. 467.

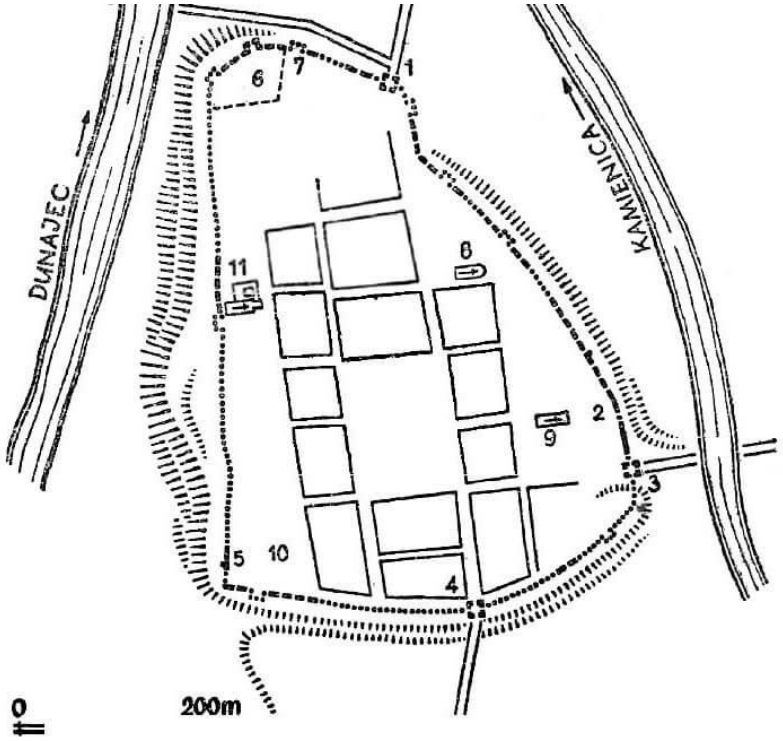

Ryc. 96. Nowy Sącz – fortyfikacje miejskie w końcu XIII i I połowie XIV wieku wg. J. Widawskiego (1973)

Omawiając inwestycje budowlane Wacława II w Nowym Sączu nie sposób pominąć dwóch prawdopodobnych fundacji sakralnych. Funkcjonuje pewna grupa badaczy, która uważa, że czeski monarcha był inicjatorem budowy kościoła św. Małgorzaty[1211]. Według S. Świszczowskiego, monografisty obiektu, jego budowę rozpoczęto wkrótce po lokacji, burząc jednocześnie starszy późnoromański kościół. Budowlę Wacława wzniesiono z miejscowego kamienia. Posiadała prostokątny korpus, podzielony na dwie nawy i prezbiterium zakończone prostą ścianą. Badacz uważa, że rozpoczętej w okresie czeskiej inwestycji jednak nie ukończono, przez co prace trwały aż do końca XIV stulecia[1212]. Kościół ten występuje w źródłach po raz pierwszy w dokumencie Wacława II dla Jana Muskaty z 1303 roku, gdzie został określony jako filialny w stosunku do kościoła św. Wojciecha na przedmieściach[1213].

Warto zaznaczyć, że w literaturze panują znaczne rozbieżności co do chronologii świątyni. Jan Sygański twierdził, że drewniana świątynia św. Małgorzaty istniała już w końcu XIII wieku, jednakże murowany kościół powstał dopiero w XV wieku, z kolei A. Rutkowska-Płachcińska uważała, że częściowo murowana świątynia funkcjonowała już w początku XIII

[1211] Zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 199-202; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 156; *idem*, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 211; L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*…, s. 28; S. Świszczowski, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, RS, t. III, 1957, s. 8.
[1212] S. Świszczowski, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty*…, s. 8.
[1213] KKK I, nr 111.

stulecia[1214]. Historycy architektury i sztuki początków gotyckiej, kamiennej świątyni datują dosyć ogólnie na I połowę XIV wieku[1215].

Drugą fundacją sakralną na terenie Nowego Sącza, którą powiązać można z Przemyślidą jest kościół Narodzenia NMP i klasztor franciszkanów, który początkowo miał być przeznaczony dla klarysek ze Starego Sącza. Fundację tej świątyni Wacławowi przypisał już Jan Długosz[1216], co akceptuje obecnie znaczna część badaczy[1217]. Paweł Pencakowski uważa, że wpierw, przed 1299 rokiem powstały zabudowania klasztorne, natomiast samo prezbiterium wzniesiono w ramach jednej akcji budowlanej. Cała budowla uformowana została jednak dopiero w I połowie XIV wieku[1218].

Kolejnym miastem położonym na pograniczu polsko-węgierskim, które zostało ufortyfkowane najpewniej przez Wacława II jest Biecz (ryc. 97, nr kat. 5). Miasto lokowane w połowie XIII wieku, zapewne w dobie panowania Bolesława Wstydliwego, zlokalizowane zostało na wschód od Góry Zamkowej, gdzie do połowy XIII wieku funkcjonował gród kasztelański, a od końca tegoż stulecia murowany zamek Wacława II. Powstało na rozległym, wydłużonym pagórze, odciętym od południa korytem rzeki Ropy, a od północy i północnego-wschodu niewielkim potokiem Zadziurze. Pierwotnie miasto lokacyjne, jak uważają badacze, otoczone było drewniano-ziemnym wałem, którego pozostałości odkryto w zachodnim odcinku fortyfikacji. Jego wczesną metrykę potwierdza fakt wkopania w niego młodszych murów obronnych. Wał ten wznosił się pierwotnie łukiem od zachodu wzdłuż skraju niewielkiego wypłaszczenia, przy południowej ścianie kościoła parafialnego. Następnie w połowie wysokości świątyni odbijał na południe biegnąc fałdem terenowym w stronę skarpy południowej, gdzie znajdować się mogła pierwotna brama. Z powodu braku badań linię pierwszych obwarowań drewniano-ziemnych Biecza rekonstruować należy hipotetycznie. Z dużym prawdopodobieństwem można jednak zakłada, że biegły one po linii krawędzi wzgórza miejskiego. Ich uzupełnieniem były drewniany płot lub parkan z częstokołem[1219]. Do budowy murowanych forty-

[1214] J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*…, t. II, s. 86-88; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s 128. Por. KZS, t. I, z. 10, oprac. Misiąg-A. Bocheńska, T. Dobrowolski, Warszawa 1951, s. 21.
[1215] *Architektura gotycka*…, t. II, s. 167-168; T. Chrzanowski, M. Kornecki, *op. cit*., s. 86.
[1216] DLb. III, s. 467.
[1217] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 202-210; P. Crossley, *op. cit*., s. 85-87; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 156; *idem*, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 213; KZS, t. I, z. 10, oprac. Misiąg-A. Bocheńska, T. Dobrowolski, Warszawa 1951, s. 20; L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*…, s. 25; P. Pencakowski, *Gotyckie kościoły zakonu św. Franciszka w Starym i Nowym Sączu*, KAiU , t. 36, z. 2, 1991, s. 94-101; J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*…, t. II, s. 31-33.
[1218] P. Pencakowski, *op. cit*., s. 95-101. Por. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 202-210; P. Crossley, *op. cit*., s. 85-87.
[1219] J. Bogdanowski, *Mury miejskie w Bieczu. Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w latach 1964-1967*, Kraków 1967, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu, s. 57-63; *idem*, *Obwarowania miasta Biecza*…, s. 603-604; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 18.

fikacji doszło na przełomie XIII i XIV wieku. Świadczą o tym wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 60. XX wieku oraz analiza techniki budowy murów wykonana przez J. Bogdanowskiego[1220]. Wczesną chronologię murów poświadcza także brak Biecza wśród miast obwarowanych przez Kazimierza Wielkiego[1221]. Datowanie fortyfikacji na przełom XIII i XIV wieku przyjmuje spora grupa badaczy (J. Barut, J. Bogdanowski, B. Krasnowolski, J. Widawski)[1222].

Ryc. 97. Najlepiej zachowany i częściowo zrekonstruowany fragment fortyfikacji miejskich Biecza na odcinku północno-zachodnim z basztą Kowalską (fot. P. Kocańda 2017)

[1220] Zob.: J. Bogdanowski, *Mury obronne miasta Biecza*…; *idem, Mury miejskie w Bieczu*…; A. Kwolek, *Badania archeologiczne na terenie miasta Biecza w roku 1964*, „Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1964, 1964, s. 42-46; H. Martuszewska, *Badania wykopaliskowe w Bieczu, pow. Gorlice*, „Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965", 1966 s. 97-102. Zob. także: A. Hunicz, *Badania archeologiczne przy kamienicy Służewskich w Bieczu, woj. Krosno*, MiSROA za lata 1973-1976, 1979, s. 83-105; K. Szuwarowski, *Biecz, woj. krośnieńskie. Mury miejskie*, t. 9, 1975, s. 235; *idem, Biecz, woj. Krosno. Mury obronne. Wyniki badań archeologicznych. Wytyczne konserwatorskie*, Przemyśl 1976, mps. Narodowy Instytut Dziedzictwa, oddział w Rzeszowie. Na temat badań archeologicznych w Bieczu zob.: P. Kocańda, *Historia i stan badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych na terenie miasta Biecza*, „Młoda Humanistyka", nr 1(11), 2018, s. 1-22.

[1221] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625-627; DHn. ks. 9, s. 440-443.

[1222] J. Barut, *Dawna ziemia biecka i jej stolica*…, s. 144; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 108; J. Bogdanowski, *Mury miejskie w Bieczu*…, s. 62; *idem, Obwarowania miasta Biecza*…, s. 603-604; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 18; *idem, Leksykon zabytków architektury*…, s. 19; J. Widawski, *op. cit.*, s. 95-96.

Do budowy umocnień przystąpiono zapewne po opanowaniu Krakowa przez wojska Wacława, jeszcze w latach 90. XIII w. Prace toczyły się równocześnie z robotami na zamku, można zatem przypuszczać, że obie inwestycje realizował ten sam warsztat murarski. Mury wzniesiono z łamanego piaskowca, układanego warstwami poziomymi, występującymi co 80 cm, ze skośnymi poziomami wyrównującymi, rozłożonymi co 30-40 cm[1223]. J. Bogdanowski wyróżnił trzy podtypy tego wątku, oznaczone na rysunku literami A, B i C (zob. ryc. 98). Wątek ten występuje głównie w najniższych partiach fortyfikacji, w zachodniej, północnej i wschodniej części obwodu (ryc. 99). Badacz datuje go na przełom XIII/XIV i XIV wieku[1224]. Mury zwieńczone były krenelażem i posiadały ganek straży dla obrońców, analogicznie jak w Krakowie. Wysokością sięgał zapewne około 8 m. Obwód fortyfikacji rozpoczynał się w południowej części miasta, naprzeciwko południowo-zachodniego narożnika kolegiaty Bożego Ciała i biegł łukiem w kierunku północnym. Następnie idąc po krawędzi wzgórza otaczał miasto od strony północnej i wschodniej, obejmując jednocześnie zabudowania dworu królewskiego. Umocnień nie było jedynie po stronie południowej, gdzie jak sądził J. Bogdanowski istniały starsze obwałowania drewniano-ziemne[1225]. Hipotezę badacza potwierdzają wyniki badań archeologicznych, przeprowadzonych przez autora rozprawy w latach 2018-2019, które w oparciu o pozyskane materiały zabytkowe oraz stratygrafię nawarstwień i technikę budowy, dowiodły, że południowa kurtyna murów zbudowana została w przedziale czasu pomiędzy 2. poł. XIV a poł. XV wieku[1226]. Przyczyn braku umocnień po tej stronie miasta doszukiwać się można w dobrym, natu-

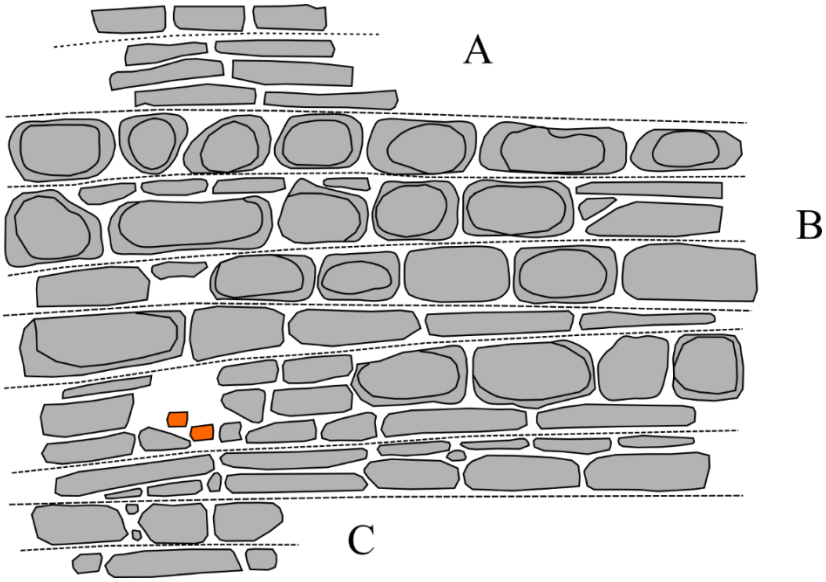

Rycina 98. Wygląd najstarszego wątku występującego w murach miejskich Biecza i datowanego na przełom XIII i XIV w. (wg. J. Bogdanowski 1964, oprac. komputerowe P. Kocańda)

[1223] J. Bogdanowski, *Mury obronne miasta Biecza*…, s. 5-7; *idem, Mury miejskie w Bieczu*…, s. 63-67.
[1224] *Idem, Mury obronne miasta Biecza*…, s. 5-6.
[1225] *Idem, Obwarowania miasta Biecza*…, s. 604.
[1226] P. Kocańda, P. Gorazd-Dziuban, *op. cit*., s. 28-30.

ralnym ufortyfikowaniu, poprzez wysoką, stromą skarpę miejską i znajdujące się poniżej koryto rzeki Ropy. Pierwotne fortyfikacje bieckie wyposażone były w dwie bramy miejskie, Wyżną po zachodniej stronie i Niżną (zwaną Pilźnieńską) po wschodniej. Stan rozpoznania murów nie pozwala na stwierdzenie, czy już na przełomie XIII i XIV wieku wyposażone były one w baszty, aczkolwiek badacze sugerują, że w tym okresie powstać mogła czworoboczna baszta w północno-wschodnim narożniku miasta[1227]. Mury miejskie po raz pierwszy w źródłach pojawiają się w dokumencie Władysława Jagiełły z 1399 roku, z kolei brama Niżna wymieniona została cztery lata wcześniej[1228].

Rycina 99. Najstarsze partie murów bieckich zachowane w odcinku zachodnim (fot. P. Kocańda 2019)

Następnym miastem, które według niektórych badaczy mogło być umocnione przez Wacława II są Dobczyce (nr kat. nr kat. 12, pkt. 13). Podobnie jak w przypadku Biecza i Nowego Sącza, Dobczyc nie ma na liście miast ufortyfikowanych przez Kazimierza Wielkiego. Pomimo tego, w literaturze budowę murów przypisuje się temuż władcy[1229]. Z kolei dla innych, nieobecność Dobczyc w tym zestawieniu świadczy o wcześniejszej chronologii, dlatego też przesuwają ich datowanie na I połowę XIV wieku[1230] lub przełom XIII i XIV stulecia, wskazując że ich fundatorem mógł być Wacław II lub Władysław Łokietek[1231].

[1227] Sugestie zgłosił A. Kunysz, badający basztę w latach 60. XX wieku, zob.: *Dzienniki polowe z badań archeologicznych w Bieczu, stan. 1, 1957-1958, 1961, 1963, 1964*, archiwum MOR, sygn. 119, 120, 142; *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Biecza*, rys. A. Kunysz, K. Moskwa, H. Martuszewska, archiwum MOR, sygn. 103, 104

[1228] *Materyały do historyi miasta Biecza*…, nr. 15, 19.

[1229] A. Jodłowski, *Dobczyce w świetle wstępnych badań*…, s. 117; M. Kornecki, *Zabytki sztuki*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*…, t. II, s. 289; G. Leńczyk, *Prace odkrywcze w Dobczycach*…, s. 134; *idem, Badania archeologiczne w Dobczycach nad Rabą,* AAC, t. VIII, 1966, z. 1-2, s. 235-237; *idem, Zabytki archeologiczne*…, s. 17; L. Zarewicz, *Dobczyce, monografia historyczna*, Kraków 1878.

[1230] KZS, t. I, z. 9, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1951, s. 3; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 347.

[1231] Z. Beiersdorf, *Dobczyce, studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1965, mps. archiwum WUOZ w Krakowie, s. 9; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 108; Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 326-329; F. Kiryk, *Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorowym*…, s. 66; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 62; J. Widawski, *op. cit.*, s. 123.

Niestety dostępne źródła pisane nie dają nam jednoznacznej odpowiedzi co do chronologii tamtejszych umocnień miejskich. Po raz pierwszy wymienione zostały one w 1362 roku w dokumencie Kazimierza Wielkiego, który przenosi miasto na prawo magdeburskie i zatwierdza wszystkie przywileje mieszczanom w obrębie murów i poza nimi – *intra et extra muros*[1232]. Konkretnego datowania nie dostarczyły także badania archeologiczne realizowane w 2 połowie XX wieku. Na ich podstawie wiemy, że fundamenty murów kamiennych wkopano w starsze umocnienia ziemne w formie wału. Stratygrafia nawarstwień okazała się jednak niezwykle skąpa, natomiast pozyskany z wykopów materiał często był przemieszany i datowany szeroko na okresy średniowiecza i nowożytności. Tylko w kilku miejscach udało się natrafić na poziomy datowane na czasy wcześniejsze, pradziejowe lub wczesnośredniowieczne[1233]. Niemniej badający mury G. Leńczyk wydatował je na XIV stulecie i powiązał z Kazimierzem Wielkim. Ponadto stwierdził, że technika ich budowy jest bardzo zbliżona do fortyfikacji kamiennych Krakowa i Wawelu, które, co było dowiedzione wyżej, pochodzą z czasów czeskich. Ponadto uważał, że wzmianka z 1362 roku dowodzi, że już za Kazimierza obwód ukończony był w całości[1234]. Z kolei A. Jodłowski sugeruje, że budowę murów kontynuowano po śmierci Piasta, a niektóre elementy, jak np. baszta przy północnej ścianie kościoła św. Jana Chrzciciela, wznoszono jeszcze w XV stuleciu[1235]. Na różnicę w technice budowy poszczególnych odcinków zwracał uwagę także J. Widawski. Przeprowadzona przez niego analiza struktury fortyfikacji wykazała, że odcinki zachodnie, uznane przez badacza za najstarsze wzniesione były z łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną, z kolei w partii wschodniej mury zbudowano z obrobionych ciosów kamiennych. Z tego względu badacz uważał, że budowano je odcinkami w dłuższym odstępie czasowym[1236].

Mury obronne Dobczyc zachowały się niestety tylko fragmentarycznie, w kilku odcinkach. Najlepiej wyglądają partie we wschodniej części starego miasta, gdzie do naszych czasów dotrwał częściowo zrekonstruowany, ponad 60 m fragment, w obrębie którego znajduje się prostokątna baszta, otwarta do wnętrza miasta oraz relikt bramny, zachowane do wysokości 9 m (ryc. 100-102). Ponadto niewielkie odcinki obwarowań zachowały się w południowo-zachodnim narożniku miasta, gdzie widnieje ślad prostokątnej baszty. Relikty baszt zachowały się także w północno-wschodnim rogu miasta, w części zachodniej północnego odcinka

[1232] AGZ III, nr 2.
[1233] A. Jodłowski, *Dobczyce w świetle wstępnych badań*…, s. 93-119; G. Leńczyk, *Prace odkrywcze w Dobczycach*…, s. 138-140. Por. B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 62; J. Widawski, *op. cit.*, s. 123.
[1234] G. Leńczyk, *Prace odkrywcze w Dobczycach*…, s. 135.
[1235] A. Jodłowski, *Dobczyce w świetle wstępnych badań*…, s. 117.
[1236] J. Widawski, *op. cit.*, s. 123.

oraz na północ od kościoła św. Jana Chrzciciela. Ta ostatnia w późniejszych czasach została przerobiona na dzwonnicę. Dłuższy fragment murów obronnych widać także w niedalekiej odległości od zamku, w zachodniej części Starego Miasta[1237].

Ryc. 100. Mury miejskie Dobczyc. Zrekonstruowany fragment we wschodniej części starego miasta (fot. P. Kocańda 2019)

Ryc. 101. Dobczyce. Zrekonstruowany fragment bramy miejskiej (fot. P. Kocańda 2019)

[1237] Por. *Ibidem*, s. 122-123.

Ryc. 102. Dobczyce. Zrekonstruowana jedna z miejskich baszt obronnych (fot. P. Kocańda)

Pierwotny mur obronny wzniesiony był najpewniej w początku XIV wieku. Budowę rozpoczęto od zamku, w partii zachodniej, gdzie lico składało się z łamanego piaskowca oraz drobniejszych elementów łączonych zaprawą wapienną, z zastosowaniem warstw wyrównawczych. Wysokość całkowita murów dochodzić mogła do 7,5 – 8 m, z kolei grubość wahała się od 1,20 - 1,30 m do 1,90 – 2,00 m. Mury zwieńczone były krenelażem oraz chodnikiem dla obrońców po wewnętrznej stronie. Stan rozpoznania dobczyckich fortyfikacji nie pozwala na potwierdzenie, czy już w pierwszej fazie ich istnienia, wyposażone były w baszty. J. Widawski sugeruje, że ich zróżnicowany kształt i wymiary mogą wskazywać na różnice czasowe[1238]. Do naszych czasów relikty baszt zachowały się w odcinkach północnym, wschodnim i południowo-zachodnim oraz północno-wschodnim. Źródła pisane sugerują także funkcjonowanie baszty od strony północno-zachodniej, czyli przy zamku[1239]. Były to budowle na rzucie czworokątnym, otwartym do wnętrza miasta i wysokości dochodzącej zapewne nawet do 12 m (sugeruje to najlepiej zachowana baszta po stronie wschodniej, ryc. 102). Do miasta prowa-

[1238] *Ibidem*, s. 125.
[1239] Z. Beiersdorf, *Dobczyce, studium historyczno-urbanistyczne*…, s. 19-20, 54-58.

działa najpewniej tylko jedna brama, której relikty zachowane są do dzisiaj w części południowej odcinka wschodniego. Posiadała formę wieży bramnej zamykanej na bronę (ryc. 101).

Na podstawie zestawionych informacji trudno jednoznacznie orzec kiedy rozpoczęto wznoszenie murów miejskich Dobczyc. Technika budowy odcinka zachodniego wykazująca pewne podobieństwo do fortyfikacji Krakowa sugerować może ich wczesne pochodzenie, sięgające końca XIII lub początku XIV w. Sugestywny jest także brak tego miasta na liście dzieł budowlanych Kazimierza Wielkiego. Budowę murów mógła zatem rozpocząć Wacław II. Prace zapoczątkowano najpewniej od odcinka zachodniego, kontynuowano je następnie w czasach rządów Władysława Łokietka, jednakże pełen obwód powstał dopiero za Kazimierza Wielkiego, o czym świadczy dokument z 1362 roku.

Na podobne problemy jak w Dobczycach, natrafiamy omawiając umocnienia miejskie Bochni (nr kat. 6, pkt. 13), których chronologia również nie została dobrze rozpoznana. Zdania na ten temat są mocno podzielone. Część badaczy uważa, że budowę rozpoczął w połowie XIV wieku Kazimierz Wielki[1240], druga grupa wykorzystując fakt, że Bochni brak na listach miast ufortyfikowanych przez tego władcą, przesuwa czas ich powstania na wcześniejszy okres[1241].

Niestety fortyfikacje miejskie nie zachowały się do naszych czasów, ich istnienie poświadczają natomiast źródła pisane, pochodzące dopiero z XV i XVI wieku[1242]. Również badania archeologiczne nie dostarczyły jeszcze wystarczających danych, ponieważ jak dotąd na ich relikty natrafiono tylko po południowej i wschodniej stronie miasta. W biegu ulicy Kościuszki, na osi sieni budynku sądu odkryto kamienny mur obronny, posadowiony na starszym wale, z kolei ceglano-kamienny fragment odsłonięto ponad korytem Babicy, u wylotu ulicy Sądeckiej[1243].

Próby rekonstrukcji przebiegu kamiennych fortyfikacji miejskich podjęło się kilku badaczy. Pierwszym był J. Widawski, który stwierdził, że zakreślały one kształt zbliżony do owalu

[1240] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Bochnia. Studium historyczno-urbanistyczne*, mps., Kraków 1983-1984, archiwum WUOZ w Krakowie, delegatura w Tarnowie, s. 148, 160-161; S. Fischer, *Kazimierz Wielki i jego stosunek do Bochni i bocheńszczyzny*, Bochnia 1934, s. 13; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 30.
[1241] Z. Beiersdorf, J. Flasza, B. Krasnowolski, M. Materna, Z. Noga Z., *Bochnia*, „Atlas Historyczny Miast Polskich", red. R. Czaja, t. V Małopolska, red. Z. Noga, Toruń-Kraków 2016, s. 6-7; A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 108; Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 326-329; F. Kiryk, *Bochnia do połowy XVII wieku*…, s. 79; *idem, Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w…*, s. 213; J. Widawski, *op. cit*., s. 104.
[1242] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Bochnia. Studium historyczno-urbanistyczne…*, s. 160; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Bochnia*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 151; J. Widawski, *op. cit*., s. 103.
[1243] Z. Beiersdorf, J. Flasza, B. Krasnowolski, M. Materna, Z. Noga, *Bochnia*…, s. 6-7.

lub czworoboku z zaokrąglonymi narożami. Całkowita długość obwodu wynosiła 1200 m. W jego linii znajdowały się cztery bramy: Krakowska, Sądecka, Tarnowska i Trudna. Nie wiemy natomiast, czy funkcjonowały w niej baszty obronne, aczkolwiek badacze raczej zakładają, że ich nie było. Dodatkowo miasto umocnione było ciekami wodnymi – Babicą i Storynką, pełniących rolę fos. Widawski uważał ponadto, że fortyfikacje otaczały tylko miasto dolne (lokacyjne), starszą osadę (miasto górne) zabezpieczały tylko obwarowania drewniano-ziemne[1244]. Kolejną rekonstrukcję linii obronnej zaproponowali autorzy *Studium historyczno-urbanistycznego Bochni*, Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski, którzy uważali, że pierwsze umocnienia obronne powstały już w wyniku lokacji w 1253 roku. Miały one formę wałów ziemnych i z ich przebiegiem powiązać należy krzywiznę ulicy Różanej (jako dawnej Podwalnej). Następnie w połowie XIV wieku wały zastąpiono kamiennymi murami, jednakże nie posiadały one pełnego obwodu, ograniczając się tylko do zachodniej części miasta[1245]. Najnowsza wizja przebiegu fortyfikacji miejskich ujęta została w *Atlasie historycznym miast polskich*. Wykorzystano w niej nie tylko starsze ustalenia, ale również wyniki rozpoznań archeologicznych, które ujawniły relikty murów w południowej i wschodniej części miasta[1246].

Niestety w chwili obecnej trudno ustalić początek budowy murów miejskich w Bochni, zgodzić się jednak wypada z częścią badaczy, że brak tego miasta w *Kronice katedralnej krakowskiej* oraz u Jana Długosza, świadczyć może o ich przedkazimierzowskiej chronologii[1247]. Również ranga Bochni, będącej jednym z głównym wydobywców soli skłania do wysunięcia przypuszczenia, że posiadała ona fortyfikacje, jeżeli nie murowane, to z pewnością drewniano-ziemne. Można zatem hipotetycznie przyjąć, że Wacław II prowadził jakieś bliżej nieokreślone prace związane z ufortyfikowaniem Bochni, którą miał na myśli autor cytowanej już wielokrotnie zapiski w *Roczniku Świętokrzyskim[1248]*.

W ostatnim czasie J. Pierzak, w oparciu o wyniki badań archeologicznych wysunął hipotezę, że dziełem Wacława II jest ufortyfikowanie kamiennymi murami górniczego Olkusza. Genezę tego ośrodka przedstawiono w rozdziale dotyczącym zamków bergfriedowych, konkretnie Rabsztyna. Autor rozprawy sądzi, że w trakcie walk pomiędzy Wacławem, a Łokietkiem doszło do zniszczenia grodu w Starym Olkuszu. Następnie, już w czasie rządów Wacława doszło do translokacji Olkusza na nowe miejsce i wykształcenia się miasta, którego

[1244] J. Widawski, *op. cit.*, s. 103-105. Zob. także: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Bochnia. Studium historyczno-urbanistyczne…*, s. 160-161; J. Fischer, *Kazimierz Wielki i jego stosunek do Bochni i bocheńszczyzny*…, s. 66; F. Kiryk, *Zabudowa i rozwój przestrzenny*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*…, s. 83-84.
[1245] Z. . Beiersdorf, *Dobczyce, studium historyczno-urbanistyczne*…, s. 160-161.
[1246] Z. Beiersdorf, J. Flasza, B. Krasnowolski, M. Materna, Z. Noga, *Bochnia*…, s. 6-7.
[1247] *Ibidem*, s. 6-7; F. Kiryk, *Bochnia do połowy XVII wieku*…, s. 79; *idem, Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w…*, s. 213; J. Widawski, *op. cit.*, s. 103-104.
[1248] *Rocznik świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.

funkcjonowanie potwierdza pojawienie się w dokumencie z 1299 roku mieszczanina Henryka[1249]. Cytowany wyżej badacz na podstawie odkryć archeologicznych dowodzi, że dziełem Wacława II była budowa bram miejskich, wzniesionych w obrębie wcześniejszych wałów ziemnych. Świadczyć mają o tym odkryte przez J. Pierzaka relikty bramy Sławkowskiej w postaci muru z dwoma węgarami, zbudowanego z łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą, którego lica obłożono czerownym piaskowcem. Była to budowla na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 8,5 x 9,5 m i szerokości murów dochodzącej do 2 m. W trakcie prac wykopaliskowych natrafiono także na nawarstwienia zinterpretowane jako wcześniejszy niż brama wał, datowany na 2 poł. XIII w. Sama budowla, na podstawie materiału ceramicznego datowana jest na koniec XIII lub początek następnego stulecia[1250]. Wacław miał być także wg. Pierzaka inicjatorem budowy pierwszych murowanych kamienic Olkusza[1251].

Hipoteza J. Pierzaka jest jednak odosobniona, ponieważ większość badaczy uważa, że mury kamienne Olkusza wzniesiono w czasach Kazimierza Wielkiego (ryc. 103). Umocnienia murowane miały zastąpić starsze, drewniano-ziemne wały, potwierdzone badaniami archeologicznymi M. Myszki, zbudowane na przełomie XIII i XIV wieku[1252]. Chronologię murów badacze opierają na przekazach pisanych. Olkusz wymieniony został jako jedno z miast ufortyfikowanych przez Kazimierza Wielkiego, zarówno przez autora *Krakowskiej kroniki katedralnej*, jak i Jana Długosza[1253]. XV-wieczny kronikarz o założeniu miasta i otoczeniu go murami przez Kazimierza pisał także w *Liber beneficiorium – oppidum in praedicta villa fundavit, muroque et turribus illud circumdedit*[1254]. Same mury wzmiankowane są po raz pierwszy w 1366 roku[1255].

Z powyższych danych wynika, że więcej argumentów przemawia za kazimierzowską fundacją murów w Olkuszi. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie, aby przynajmniej częściowo uznać hipotezę J. Pierzaka za słuszną. Wacław II rzeczywiście mógł rozpocząć budowę mu-

[1249] KDM I, nr 131.
[1250] J. Pierzak, *Dzieje Olkusza w świetle badań wykopaliskowych*, „Ilcusiana", nr 7, 2012, s. 139-140; *idem, Początki Chrzanowa w świetle wstępnych badań archeologicznych*…, s. 22.
[1251] J. Pierzak, *Dzieje Olkusza w świetle badań wykopaliskowych*…, s. 110-150.
[1252] A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich*…, s. 108; Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 329; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 169; *idem, Leksykon zabytków architektury*…, s.224; KZS, t. I, z. 12, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1953, s. 20; D. Molenda, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*…, s. 162; M. Myszka, *Starsze etapy rozwoju przestrzennego Olkusza w świetle wyników badań archeologicznych*, KHKM, R. XXIX, 1981, nr 3, s. 281-291; J. Roś, D. Rozmus, *Średniowieczne fortyfikacje miejskie Olkusza – zagadnienia archeologiczne i konserwatorskie*, „Ilcusiana", nr 2, 2010, s. 8-13; J. Widawski, *op. cit*., s. 324.
[1253] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625; DHn. ks. 9, s. 441.
[1254] DLb. III, s. 472.
[1255] ZDM I, nr 115.

rów kamiennych Olkusza, zaczynając inwestycję tę od wzniesienia bram miejskich, Sławkowskiej i Krakowskiej, położonych na linii głównej osi komunikacyjnej. Obwód obronny składał się natomiast z obwałowań drewniano-ziemnych. Budowę kamiennych murów zostawiono na drugi etap. Inwestycji tej jednak w okresie rządów czeskich nie ukończono, miasto otoczono murami zatem dopiero w XIV wieku. Kwestię tę powinny wyjaśnić dalsze badania wykopaliskowe.

Ryc. 103. Zrekonstruowany fragment murów miejskich Olkusza po stronie południowej miasta lokacyjnego (fot. P. Kocańda 2020)

Powyższe kilka przykładów miast małopolskich w kontekście których omówiono genezę ich fortyfikacji świadczą, że Wacław II, prócz zamków wznosił także mury miejskie[1256]. W oparciu o źródła pisane oraz wyniki studiów archeologicznych i architektonicznych stwierdzić należy, że król czeski był fundatorem murów miejskich w Krakowie i Nowym Sączu. Najpewniej przyczynił się także do ufortyfikowania miasta lokacyjnego w Bieczu. Natomiast wśród fundacji domniemanych wymienić należy umocnienia Bochni, Dobczyc i Olkusza. W przypadku tych ostatnich kwestię chronologii i inicjatora budowy wyjaśnić powinny przyszłe badania archeologiczne. Wykopaliska terenowe i analiza starszych materiałów dostarczyć mogą kolejnych danych, także dla innych miast. Lista komun miejskich otoczonych murami za czasów jego panowania może być zdecydowanie większa, przynajmniej na takie rozumo-

[1256] Podkreślali to: L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 179; J. Widawski, *op. cit.*, s. 19-20.

wanie pozwala bardzo ogólny, wielokrotnie już powtarzany zapis z *Rocznika świętokrzyskiego - et alias municiones in Polonia*[1257].

Budowa murów miejskich była inwestycją niezwykle kosztowną. Na wzniesienie pełnego obwodu fortyfikacji wyposażonego dodatkowo w wieże bramne i baszty mogły pozwolić sobie tylko najbogatsze ośrodki. Aby zobrazować koszty budowy murów miejskich w średniowieczu posłużyć się można przykładem płockim, konkretnie umowy pomiędzy Kazimierzem Wielkim, a mieszczanami Płocka z 1353 roku[1258]. Z dokumentu tego wynika, że grubość części fundamentowej, która sięgać miała aż do twardego gruntu (czyli zapewne skały macierzystej), osadzonej co najmniej na głębokości 1 m wynosić miała 4 łokcie, tj. około 2,30 cm. W części nadziemnej mur powinien mieć 3 i ¼ szerokości (ok. 1,90 – 2,00 m) oraz 16 łokci wysokości (około 9,30 – 10 m). W linii muru, co 60 łokci, czyli około 35 m znajdować się miały wykusze, wystające na 4 łokcie na zewnętrz muru. Wspomniane wykusze interpretować należy jako baszty. Koszt 1 pręta (czyli około 4,30-4,38 m) o kubaturze około 88 m³ wyceniono na 20 grzywien, czyli 1 m³ muru w Płocku wart był 11 groszy, z kolei 1 mb, 219 groszy. Obwarowania w Płocku liczyły 1800 m długości, dlatego cała inwestycja kosztowała około 8200 grzywien. W dokumencie tym powiedziane jest, że król przeznaczać na ten cel miał 400 grzywien groszy praskich rocznie, natomiast mieszczanie po 100 grzywien. Przy takich przeliczeniach budowa murów miała trwać aż 16 lat[1259]. Cytowany akt był już wielokrotnie omawiany w literaturze przedmiotu[1260].

Pomimo, iż powyższy przykład odnosi się do czasów Kazimierza Wielkiego, wydaje się, że można go także zastosować do okresu czeskiego. Z pewnością ukazuje nam jak kosztowną i czasochłonną inwestycją była budowa miejskich fortyfikacji. Z ustaleń J. Szymczaka wynika, że koszty wznoszenia murów ponosił w dużej części właściciel miasta, w przypadku ośrodków królewskich był to król[1261]. Nasuwa się zatem wniosek, że Wacław poniósł przynajmniej w znacznej części koszty budowy umocnień w Nowym Sączu, Bieczu i Krakowie oraz być może Bochni, Dobczycach i Olkuszu. Polityka ta musiała jednak króla kosztować bardzo dużo, skoro w niektórych przypadkach budowano tylko pewne fragmenty odcinków murów lub same bramy (np. w Olkuszu). Nie były to jednak przypadki odosobnione, taki za-

[1257] *Rocznik świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.
[1258] *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. I, wyd. S. Szacherska, Warszawa 1975, nr 30.
[1259] *Ibidem*, nr 30.
[1260] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 142-143; J. Widawski, *op. cit.*, s. 11, 25, 346, 350 : J. Szymczak, *Koszty murowanego budownictwa obronnego*…, s. 233-272; J. Wyrozumski, *U początków prawa budowlanego w Polsce*, „Przegląd Historyczny", t. 75, 1984, nr 3, s. 544.
[1261] J. Szymczak, *Koszty murowanego budownictwa obronnego*…, s. 238.

bieg stosowano bardzo często celem obniżenia kosztów inwestycji[1262]. Sporo pieniędzy pochłaniało samo przygotowanie inwestycji lub też zgromadzenie budulca i innych surowców, wynajęcie warsztatu budowlanego, odpowiednich rzemieślników lub robotników. Dobrym przykładem dodatkowych kosztów jest fakt zakupu terenu pod fortyfikacje w Krakowie przez Wacława II od biskupa krakowskiego[1263]. Znaczne wydatki zmuszały Wacława do obciążania kosztami budowy czy naprawy murów mieszczan, jak na przykład w Nowym Sączu, gdzie władca zwolnił nowosądeczan z ceł i danin, pod warunkiem że zaoszczędzone pieniądze zostaną przeznaczone na naprawę umocnień[1264]. Innym świadectwem jest akt Wacława z 1292 wystawiony dla sołtysa Podolińca, gdzie czytamy, że chłopi z Gniazd i Lubowli mieli pomagać w czyszczeniu fos i reparacji obwarowań w Podolińcu w zamian za możliwość schronienia się w obrębie murów w czasie ataku[1265]. Z pewnością Wacław II, bogaty król Czech mógł sobie pozwolić na rozpoczęcie tak kosztownych inwestycji, zdając sobie jednocześnie sprawę, że miasta, obok zamków, stanowią główny punkt oporu w kraju. W dodatku zniemczony patrycjat największych miast małopolskich należał do największych stronników Wacława II w Polsce[1266]. Nie powinien zatem dziwić fakt, że Przemyślida dążył do ufortyfikowania najważniejszych miast, chociażby przez wzgląd na zapewnienie sobie poparcia mieszczan oraz stworzenia ważnych przyczółków, które mogły ugruntować jego władzę na nowo opanowanym terenie. Mieszczanie wśród których dominowali rzemieślnicy i kupcy, pod osłoną potężnych kamiennych murów mogli spokojnie pracować i handlować, czując się bezpieczni (jednocześnie zapewniając znaczne dochody królowi). Toteż przypuszczać trzeba, że im samym zależało na budowie murów, które zapewniały im także potężną pozycją polityczną, o czym przekonał się w 1306 i 1311 roku Władysław Łokietek.

[1262] *Ibidem*, s. 249.
[1263] Zob.; KKK I, nr 111; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*…, s. 184-185.
[1264] RBM II, nr 2389.
[1265] KDM II, nr 522.
[1266] A. Barciak, *Polityka czeska wobec ziem polskich*…, s. 228-229; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 215; T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*…, s. 92 i nast.; H. Samsonowicz, *Miasta wobec zjednoczenia Polski w XIII/XIV wieku*…, s. 425-436.

6. Budownictwo obronno-rezydencjonalne biskupa krakowskiego Jana Muskaty w latach 1294-1306

Jan Muskata jest postacią w historii niezwykle znaną i kontrowersyjną, głównie przez wzgląd na jego postawę, działalność oraz wspieranie rządów czeskich w Polsce. Poświęcono mu już sporo miejsca w literaturze przedmiotu[1267]. Urodził się, jak uważają badacze, we Wrocławiu około połowy XIII wieku jako syn Jana, bogatego kupca, handlującego najpewniej przyprawami korzennymi (m. in. gałką muszkatołową)[1268]. Zapewne około 1268 roku przeniósł się na studia do Bolonii, gdzie na jednym z tamtejszych uniwersytetów studiował sztuki wyzwolone (zakończone tytułem magistra) oraz prawo kanoniczne[1269]. Po powrocie z Włoch, dzięki dobremu wykształceniu, wsparciu materialnemu rodziny oraz powiązaniom z wpływowym wrocławskimi mieszczaństwem, rozpoczął błyskotliwą karierę duchowną. Pierwszą godnością kościelną była kanonia wrocławska, którą otrzymał najpewniej przed 1268/1269 rokiem. Jako kanonik wrocławski występuje Muskata po raz pierwszy w 1272 roku w towarzystwie biskupa Tomasza II. W kolejnych latach często towarzyszył infułatowi, pracując zapewne w jego kancelarii. W końcu lat 70. XIII wieku uzyskał kolejna godność – archidiakona łęczyckiego[1270].

[1267] W. Abraham, *Sprawa Muskaty*, RAU, seria 2, t. XXX, 1894, s. 122-180; E. Długopolski, *op. cit*., s. *passim*; S. Gawlas, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy* …, s. 391-401; K. Hoszowski, *Żywot Jana Muskaty biskupa krakowskiego*, „Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączonego", t. 11, 1866, s. 278–329; W. Karasiewicz, *W sprawie biskupa krakowskiego Jana Muskaty. W odpowiedzi prof. Silnickiemu*, NP, t. 10, 1959 s. 473-479; A. Kłodziński, *Polityka Muskaty (1304–1306)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Polskiej Akademii Nauk", 1936, t. 41, s. 334–338; P. Kocańda, *Kariera biskupa krakowskiego Jana Muskaty u boku króla Wacława II*, [w:] *Obrazy przeszłości. Studia z zakresu historii, literatury i kultury*, t. 2, red. R. Majzner, K. Całus, Częstochowa 2016, s. 185–196; Z. Kozłowska-Budkowa, *Przyczynki do życiorysu Jana Muskaty*, [w:] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*…, s. 445-453; J. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 1, Kraków 1852, s. 221–237; M. Maciejowski, *Ostatnie lata biskupa krakowskiego Jana Muskaty (1317–1320)*, „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza", t. 9, 2003, s. 93–112; *idem, Orientacje polityczne biskupów*…, *passim*; T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku*…, s. 6-27; *idem, Małopolska elita władzy*…, *passim*; T. Pietras, *W kwestii pochodzenia biskupa krakowskiego Jana Muskaty*, AUL. Folia Historica, t. 72, 2001, s. 5-25; *idem, „Krwawy wilk z pastorałem*…, *passim*; *idem, Biskup krakowski Jan Muskata a dzieje Muszyny*, „Almanach Muszyny", 2002; s. 12-18; A. Rodziewicz, *O dacie elekcji Jana Muskaty na biskupstwo krakowskie*…, s. 129-136; T. Silnicki, K. Gołąb, *Arcybiskup Jakub Świnka i jego epoka*, Warszawa 1956, *passim*; B. Włodarski, *Polityczna rola biskupów krakowskich*…, s. 29-62; J. Wyrozumski, *Jan Muskata*, „Polski Słownik Biograficzny" (dalej PSB), t. 22, 1977, z. 93, s. 291–295; *idem, Dzieje kościoła krakowskiego od Jana Muskaty do Jana z Radliczyc*, [w:] *Kościół krakowski w Tysiącleciu*, Kraków 2000, s.69-99.

[1268] W. Abraham, *op. cit*., s. 124-125; Z. Kozłowska-Budkowa, *Przyczynki do życiorysu Jana Muskaty*…, s. 445-453; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 13-24. T. Pietras w jednym ze swoich artykułów sugerował, że biskup pochodził, ze zubożałej, zniemczonej i osiadłej we Wrocławiu rodziny rycerskiej herbu Wierzbno, byłych dziedziców wsi Muszkowice w księstwie wrocławskim (zob.: *idem, W kwestii pochodzenia biskupa krakowskiego Jana Muskaty*…, s. 5–25), jednakże w monografii z 2001 roku stwierdził, że hipoteza ta była słabo udokumentowana i uznał mieszczańskie pochodzenie infułata.

[1269] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 24-25, tam pozostała literatura.

[1270] *Ibidem*, s. 26-30.

Ważnym epizodem w życiu Muskaty był wielki spór kościelno-polityczny pomiędzy biskupem wrocławskim Tomaszem II a księciem Henrykiem IV Probusem toczący się w latach 1274-1287. W jego trakcie biskup wysłał młodego kanonika do Rzymu w celu reprezentowania jego spraw przed trybunałem papieskim oraz pokrzyżowaniu intryg posłów księcia. Muskata zaniedbał jednak sprawę sporu, ponieważ zajęty był własnymi, prywatnymi interesami polegającymi na zbudowaniu własnej pozycji. Jak uważają historycy, Tomasz II odwołał wówczas Muskatę z Rzymu i oskarżył go o sprzeniewierzenie pieniędzy. Poskutkowało to tym, że przyszły biskup krakowski przeszedł chwilowo na stronę księcia. Dzięki znajomości prawa i kontaktom w kurii rzymskiej, Muskata wybronił się jednak od oskarżeń biskupa Tomasza, a nawet na nowo stał się jego stronnikiem. W kolejnych latach sporu skutecznie lawirował pomiędzy oboma stronnictwami, wykonując różne posługi dyplomatyczne oraz pełniąc role rozjemcy i pośrednika[1271].

Konflikt o inwestyturę na Śląsku pozwolił uzyskać Janowi Muskacie bardzo wysoką pozycje nie tylko w diecezji wrocławskiej, ale na terenie całej Polski. Podczas wykonywania misji dla biskupa Tomasza II w Rzymie, został powołany na papieskiego kolektora świętopietrza, stając się urzędnikiem kurii rzymskiej, stojącym ponad polską hierarchią kościelną. Z powierzonych mu obowiązków wywiązywał się bardzo sumiennie, o czym świadczą źródła pisane. Znajdujemy w nich jednak także informacje, że przy wybieraniu pieniędzy często był stronniczy i faworyzował niemieckie mieszczaństwo miast polskich[1272]. Najpewniej, jak uważa T. Pietras, właśnie w czasie sporu pomiędzy Tomaszem II a Henrykiem Probusem, Jan Muskata po raz pierwszy spotkał się z władcą Czech, Wacławem II. Z pewnością obaj zetknęli się ze sobą w trakcie realizacji testamentu biskupa Tomasza II, sporządzonego 13 marca 1292 roku w Brnie. W akcie tym biskup nakazuje swoim kanonikom, a więc także Muskacie, m. in. wypłacić zaległy żołd swoim żołnierzom, spłacić długi oraz wynagrodzić domowników za służbę. W kontekście interesującego nas zagadnienia, ważnym jest także fakt, że w Brnie, trzy dni przed śmiercią, Tomasz II spotkał się na zjeździe politycznym z Wacławem II. Sądzić zatem można, że ordynariusz diecezji wrocławskiej popierał plany czeskiego monarchy wobec Polski. Zapewne również Jan Muskata, jako stronnik biskupa, sprzyjał tym dążeniom[1273]. Świad-

[1271] N. Jerzak, *Rola Jana Muskaty w sporze bp. Tomasza II z Henrykiem Probusem,* „Wrocławski Przegląd Teologiczny", r. 23, 2015, z. 2, s. 203-216; M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 115-152; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 30-37.

[1272] T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku*…, s. 14; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 35-37; J. Ptaśnik, *Kollektorzy kamery apostolskiej w Polsce Piastowskiej*, RAU, seria 2, t. 25, 1907, s. 21-30.

[1273] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 37. Zob. także: T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku*…, s. 15.

czyć może o tym godność kanonika krakowskiego, jaką mógł otrzymać od Wacława II po opanowaniu Krakowa[1274].

Rola Muskaty na dworze Wacława II wzrosła w czasie trwania sporu pomiędzy władcą czeskim a biskupem krakowskim Prokopem, który miał miejsce w 1294 roku, a w literaturze przedmiotu znany jest jako „sprawa Prokopa". Zagadnieniu temu poświęcono już wiele miejsca w literaturze[1275]. Prokop został wybrany na biskupa jako następca Pawła z Przemankowa pod koniec 1292 roku[1276]. W początkowym okresie swojego urzędowania stosunki z czeskim monarchą układały się dobrze, co potwierdza dokument zwalniający biskupa z corocznej opłaty 20 grzywien srebra, jakie należały się księciu krakowskiemu z Tarczka i Iłży[1277]. Jednak już w połowie 1294 roku dochodzi między nimi do konfliktu. Wśród jego przyczyn wymieniano czynniki polityczne, między innymi przypisywano Prokopowi rolę przywódcy opozycji antyczeskiej i konszachty z Przemysłem II i Władysławem Łokietkiem oraz gospodarcze, w gronie których na pierwszy plan wysunęły się sprawa odszkodowań za zniszczenia poczynione przez wojska czeskie w dobrach biskupich a także zatargi o dziesięciny z żup krakowskich. W wyniku sporu biskup został wezwany do Pragi, gdzie złożył królowi czeskiemu przysięgę wierności, a także został oczyszczony z zarzutów. Wśród uczestników owego wydarzenia był Jan Muskata, który świadkował wówczas na wystawionych dokumentach. Rola Muskaty w tym epizodzie była różnie oceniana przez badaczy, część widziała w nim intryganta i wroga Prokopa[1278], z kolei inni sugerowali, że pełnił rolę pośrednika pomiędzy obiema stronami, co w kontekście wymowy źródeł wydaje się bardziej prawdopodobne[1279]. Pomijając kwestię roli jaką w tym konflikcie pełnił Jan Muskata podkreślić należy, że zdobył on wówczas na tyle silną pozycję, że Wacław II to jego widział jako następcę Prokopa na stolcu biskupim w Krakowie.

[1274] Zob.: *ibidem*, s. 38.
[1275] Zob.: A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 110-111; O. Balzer, *Królestwo Polskie*…, t. I, s. 314-315; M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 175-178; T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku*…, s.10-12; *idem*, *Małopolska elita władzy*…, s. 79-82; T. Silnicki, K. Gołąb, *op. cit.*, s. 225-226; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 134-138; *idem*, *Polityczna rola biskupów krakowskich*…, s. 60-61.
[1276] . Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 174-175; T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku*…, s.5-7.
[1277] KKK I, nr 98; RBM II, nr 1637.
[1278] J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego*…, s. 319, przypis 373; A. Semkowicz, *Walka o monarchię*…, s. 777.
[1279] W. Abraham, *op. cit.*, s. 129-130; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 20; M. Maciejowski, *Czy Jan Muskata był denuncjatorem biskupa krakowskiego Prokopa przed królem Wacławem II*, „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza", t. 8, 2002, s. 75-86; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 40-41.

W lipcu 1294 roku kanonicy krakowscy wybrali Jana Muskatę biskupem krakowskim[1280]. Sam wybór budził jednak kontrowersje, jako niekanoniczny i narzucony siłą przez potężnego króla Czech. Wnioski takie wyciągane są na podstawie zeznań w procesach wytoczonych Muskacie przez arcybiskupa Jakuba Świnkę. Sprawa ta podniesiona została już w 1304 roku[1281]. Jednak znacznie więcej informacji dostarczają zeznania świadków z 1306 i 1308 roku[1282]. Z ich lektury wynika, że na elekcję przybył do katedry starosta Małopolski, Hynek z Dubé (według dziekana sandomierskiego Herborda i księcia Toszku Bolesława, na czele oddziału zbrojnego) i przeczytał kapitule list Wacława II polecający elekcję zgodną z wolą starosty. Wówczas to Hynek miał zażądać aby wybrano Jana Muskatę, grożąc jednocześnie, że sprzeciwiający się temu kanonicy zostaną ukarani konfiskatą majątków. Również sam Muskata miał wpływać na kanoników obiecując im nagrody[1283].

Z pewnością wola króla czeskiego miała niebagatelny wpływ na wybór nowego biskupa, niemniej zgodzić się należy z T. Pietrasem, że dużą rolę przy elekcji miały także dobre wykształcenie Muskaty, jego znajomości i umiejętność pozyskania stronników. Podkreślić należy także, że obecność wojska przy wyborze nie była konieczna, ponieważ większość ówczesnych prałatów i kanoników zaliczała się do stronnictwa proczeskiego[1284].

Od momentu wyboru Jana Muskaty na stolec biskupi w Krakowie, rozpoczyna się jego zawrotna kariera jako największego stronnika Wacława II w Małopolsce. Wykonywał on liczne zadania i misje polityczno-dyplomatyczne, bardzo często koszem obowiązków wynikających z posługi kapłańskiej. Za wszystkie wykonane zadania czeski monarcha sowicie wynagradzał biskupa, godząc się jednocześnie na tworzone przez niego prywatne władztwo terytorialne. W oficjalnych dokumentach Wacław tytułował Muskatę księciem i swoim kapelanem (*principis et fidelis, princeps noster*)[1285]. Sam biskup potrafił w niezwykle skuteczny sposób wykorzystywać swoją pozycję do prywatnych celów, zmierzających do zdobycia jak największej władzy. Niemniej przez cały okres rządów czeskich był zależny od Wacława II i jego syna Wacława III (w tym drugim przypadku wydaje się, że w mniejszym stopniu). Zależność ta jest doskonale widoczna po wymarciu Przemyślidów, gdy bez wsparcia finansowego oraz militarnego z Pragi nie mógł utrzymać swojej władzy i zmuszony został przez Ło-

[1280] Datę elekcji ustalił: A. Rodziewicz, *O dacie elekcji Jana Muskaty na biskupstwo krakowskie*…, s. 129-136.
[1281] MPV III, nr 111, s. 70.
[1282] *Ibidem*, nr 121, s. 80, 83-86 (zeznania: prepozyta sandomierskiego Zdzisława, scholastyka sandomierskiego Jana, komesa Andrzeja, scholastyka krakowskiego i księcia Toszku Bolesława oraz dziekana sandomierskiego Herborda).
[1283] *Ibidem*.
[1284] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 46-47; T. Nowakowski, *Krakowska kapituła katedralna*…, s. 1-20; *idem*, *Małopolska elita władzy*…, s. 87-92.
[1285] Zob.: KKK I, nr 101, 105

kietka do ucieczki na Śląsk. Pomimo tego przez całe swoje życie pozostawał wierny swoim przekonaniom[1286].

Działalność fundacyjną w zakresie budownictwa obronno-rezydencjonalnego Jana Muskaty podzielić można na dwa wyraźnie oddzielające się okresy. Pierwszy dotyczy działalności budowlanej Muskaty jako biskupa krakowskiego i obejmuje lata od 1294 do 1320 roku. Należy tutaj jednak zauważyć, że w rzeczywistości realne możliwości inwestycyjne biskup ten posiadał jedynie do 1306 lub 1307 roku. Już zapewne w 1304 lub 1305 roku oddziały Jana Muskaty zostały wyparte z zamków w Pełczyskach i Wiślicy[1287]. Pretekstem do zajęcia pozostałych włości stał się dokument wydany na wiecu w Wiślicy 7 czerwca 1307 roku, którym to Władysław Łokietek anulował Muskacie wszystkie dobrodziejstwa jakie otrzymał od obu Wacławów[1288]. Na tej podstawie książę zdobył następnie Tarczek, Kielce, Iłżę oraz bogaty Sławków. Z uwagi na zaistniałą sytuację Jan Muskata zmuszony został do ucieczki i opuszczenia Małopolski. Przez następne 10 lat przebywał głównie na terenie Śląska, we Wrocławiu i na zamku Lipowiec, ponadto podróżował do Czech, Węgier, a zapewne także Rzymu lub Awinionu. W tym okresie dobrami biskupstwa krakowskiego zarządzał arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka, który pozbawił beneficjów stronników Jana Muskaty w kapitule krakowskiej i wygnał ich z diecezji, obsadzając jednocześnie wakaty swoimi urzędnikami[1289]. W tym czasie z powodu braku dochodów, pozbawienia realnej władzy nad diecezją oraz wygnania nie mógł on realizować żadnych inwestycji budowlanych. Do Krakowa Muskata powrócił dopiero w 1317 roku, był on już jednak wówczas stary i schorowany, nie cieszył się także poparciem, stąd nie interesował się sprawami diecezji[1290]. W świetle powyższych ustaleń słuszne wydaje się zatem ograniczenie pierwszego etapu do lat 1294-1307. Drugi etap związany jest z działalnością Muskaty jako starosty małopolskiego. Urząd ten pełnił dwukrotnie, od 1304 do początków 1305 oraz od połowy 1305 do upadku władzy czeskiej w 1306 roku[1291]. Jego ówczesną działalność obrazują zeznania świadków w procesie z lat 1306-1308, aczkolwiek należy zauważyć, że są one bardzo stronnicze[1292]. W okresie swojego urzędowania Muskata wzniósł grupę obiektów, które spełniały rolę militarnych placówek dla jego od-

[1286] P. Kocańda, *Kariera biskupa krakowskiego Jana Muskaty*…, s. 185-193; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 225-231.
[1287] DHn., ks. 9, s. 30-32; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 73.
[1288] KKK I, nr 116.
[1289] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 87-111.
[1290] *Ibidem*, s. 112-115. Zob. także: M. Maciejowski, *Ostatnie lata biskupa krakowskiego Jana Muskaty (1317–1320)*…, s. 93-112.
[1291] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 66-69; U*rzędnicy Małopolscy XII-XV*..., s. 285.
[1292] MPV III, nr 121.

działów walczących o utrzymanie panowania czeskiego. Większość z tych założeń upadła wraz ze zwycięstwem Łokietka.

W oparciu o powyższe argumenty wydaje się zatem zasadne podzielenie inicjatyw budowlanych Jana Muskaty na dwa wyraźnie różniące się etapy, które omówione zostaną w odrębnych podrozdziałach. W tym miejscu podkreślić jeszcze należy, że wielu badaczy zwracało uwagę na wyjątkowe zaangażowanie Muskaty w dziedzinie budownictwa obronno-rezydencjonalnego[1293]. Poniższe dwa podrozdziały będą miały na celu omówienie licznych zamków obronnych i rezydencji biskupa oraz potwierdzenie jego wkładu w rozwój murowanej architektury obronnej w Małopolsce na przełomie XIII i XIV wieku.

6. 1. Zamki i dwory obronno-rezydencjonalne Jana Muskaty, jako biskupa krakowskiego

Jan Muskata zostając w lipcu 1294 roku biskupem krakowskim, stawał na czele największej pod względem obszaru diecezji w Polsce (powierzchnia ponad 54 000 km^2), ponadto bardzo ludną (więcej mieszkańców posiadała tylko diecezja wrocławska) i bogatą (pod względem wysokości świętopietrza ustępowała jedynie wrocławskiej). Był to obszar dobrze zorganizowany (około 1340 roku było tam 599 parafii), zurbanizowany i rozwinięty gospodarczo. Wartość majątku biskupstwa krakowskiego ustępowała tylko posiadłościom należącym do arcybiskupa gnieźnieńskiego[1294]. Biskupi krakowscy posiadali spore majątki rozrzucone po całej diecezji, które w dodatku objęte były niemal całkowitym immunitetem sądowym i ekonomicznym. Na majątek stołu biskupiego składały się duże obszary na terenie ziemi sandomierskiej, których centrami były Kielce i Tarczek, otrzymane na przełomie XI i XII wieku. W ziemi krakowskiej były to tereny na wschodnich i zachodnich rubieżach, rozciągające się wokół Sławkowa i Radłowa. W XIII i na przełomie XIII i XIV wieku doszły do tego kolejne posiadłości, m. in. na pograniczu polsko-węgierskim (Muszyna) i Sądecczyźnie (Kamienica), dalej klucze lipowiecki, iłżecki i kunowski a także zlokalizowane blisko Krakowa,

[1293] Zob.: L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 293-294; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 321-330; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 138-145; *idem, Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*…, s. 19-20; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich…*, s. 811-816; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 60-62; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 101; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 62-64, 122-123; M. Sobala, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich w średniowieczu i czasach nowożytnych. Zagadnienie skali i funkcji*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*…, s. 842-844; J. Wyrozumski, *Jan Muskata*…, s. 293.

[1294] J. Szymański, *Biskupstwo polskie w wiekach średnich. Organizacje i funkcje*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków 1966, s. 180-184; J. Wyrozumski, *Dzieje kościoła krakowskiego*…, s. 71-74.

Wawrzeńczyce[1295]. Jan Muskata dysponował zatem potężną fortuną i wielkimi możliwościami inwestycyjnymi, w dodatku z politycznego namaszczenia Wacława był drugą osobą w Małopolsce, zaraz po czeskim władcy. Nie może zatem dziwić fakt, że czuł się on niemal jak udzielny książę i rozpoczął budowę własnego władztwa terytorialnego (wzorując się na dobrze znanych sobie przykładach biskupów, wrocławskim Tomaszu II i ołomunieckim Brunonie), którego ostoją miały być mocno ufortyfikowane, murowane zamki obronne[1296]. Dysponował on już zresztą siecią siedzib i dworów obronno-rezydencjonalnych rozsianych po całej diecezji. Były to przeważnie jednak obiekty drewniano-ziemne, a więc mocno już przestarzałe jak na ówczesne warunki.

Punktem wyjścia do rozważań na temat działalności Jana Muskaty w zakresie budowy umocnień miejskich i zamków jest dokument wydany 20 czerwca 1295 roku w Pradze, a więc około rok po otrzymaniu sakry biskupiej. Wówczas to Wacław II zezwolił Muskacie na umocnienie *blancis et fossato munire* miast biskupich – Kielc, Iłży, Sławkowa oraz Tarczka[1297]. Dokument ten stanowi wyraźne przyzwolenie czeskiego monarchy na budowę władztwa terytorialnego przez Jana Muskatę. Ponadto co oczywiste, biskup zyskiwał zezwolenie na ufortyfikowanie głównych centrów czterech kasztelanii majątkowych: sławkowskiej, tarskiej, iłżeckiej oraz kieleckiej. Akt ten mógł on wykorzystywać także do budowy innych zamków czy obiektów warownych, dzięki czemu tworzył własną sieć rezydencji i punktów militarnych. Pożytek z aktu tego czerpać mógł także Wacław, ponieważ zyskiwał nowe warownie, zbudowane kosztem wiernego stronnika, mogące jednocześnie uzupełniać sieć zamków monarszych i służyć do obrony Małopolski przed wrogami Przemyślidy.

Omawianie tego zagadnienia należy zacząć od najstarszej i najważniejszej siedziby biskupiej, położonej na wzgórzu wawelskim (nr kat. 19). Problem rezydencji biskupów krakowskich na Wawelu jest o wiele szerszy. Z pewnością jej początki sięgają czasów utworzenia biskupstwa, czyli około 1000 roku. Niestety jak do tej pory nie udało się zlokalizować reliktów przedromańskiego i romańskiego pałacu biskupiego, aczkolwiek zgodzić się należy z

[1295] M. Sobala, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich*…., s. 829-831.
[1296] Sławomir Gawlas stwierdza, że budowa zamków była jednym z głównych narzędzi tworzenia władztwa terytorialnego (zob.: S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa*…, s. 21-22, 42). W podobnym tonie wypowiadali się niektórzy badacze czescy (zob.: V. Vaníček, *„Právo na hrad" a hradní regál – hodnocení souvislosti revindikačních sporu ve 13. Století v českých a alpských zemích*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*…, s. 24-49. Poglądy na temat regale zamkowego zreferował kilkanaście lat temu M. Pauk (zob.: *Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*, KHKM, R. 51, 2003, nr 1, s. 3-16). W kontekście tym warto zapoznać się z artykułem M. Golińskiego omawiającym walki pomiędzy biskupami wrocławskimi a książętami Śląskimi (głównie Tomaszem II i Henrykiem Probusem) o zamki biskupie m. in. Otmuchów, Nysę, Edelstein (zob. M. Goliński, *Książę, biskup i zamki*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane Profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. E. Różycka Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 41-53).
[1297] KKK I, nr 101.

ustaleniami badaczy wawelskich, że znajdował się on w bezpośredniej bliskości katedry. Świadczą o tym odkrycia poczynione po południowo-zachodniej stronie kościoła katedralnego, przed wejściem do tzw. Wikarówki[1298]. W źródłach pisanych dwór ten wzmiankowany jest po raz pierwszy w roku 1222, kiedy to biskup Iwo Odrowąż gościł tam przybyłych do Krakowa dominikanów (*in curia sua episcopali in monte*)[1299]. Niestety wzmianka ta potwierdza tylko fakt istnienia budowli, nie podaje natomiast innych szczegółów. Tych ostatnich dostarcza natomiast dokument Jana Muskaty wystawiony w 1296 roku *in Castro Cracoviensi in domo circa ecclesiam sancti Michaelis*[1300]. Sugerować to może, jak chcą niektórzy badacze, że dwór biskupi położony był pomiędzy kościołem św. Michała, a katedrą[1301]. Pod uwagę należy jednak wziąć także inną możliwość. Mianowicie Jan Muskata wcale nie musiał sygnować tegoż dokumentu w swojej rezydencji, ponieważ mógł to uczynić w innym, znajdującym się w tym miejscu budynku, należącym np. do kanoników krakowskich[1302]. W 1305 lub w 1306 roku zabudowania zamku krakowskiego oraz katedry uległy zniszczeniu wskutek pożaru, bardzo możliwe, że płomienie dosięgły również zabudowania kurii biskupiej[1303]. Jedną z konsekwencji tych wydarzeń było opanowania Wawelu przez oddziały Władysława Łokietka i zmuszenie Jana Muskaty do jego opuszczenia. Ten przeprowadził się na teren miasta lokacyjnego, gdzie posiadał jeszcze wielu zwolenników, a następnie po wiecu w Wiślicy opuścił Kraków i przeniósł się na Śląsk.

Przy obecnym stanie wiedzy bardzo trudno jest omawiać rezydencję biskupów krakowskich w czasach Jana Muskaty. Budynek taki z pewnością funkcjonował na wzgórzu wawelskim, aczkolwiek nie wiemy, czy biskup go wykorzystywał. Posiadając tak rozległy zakres władzy mógł mieszkać także w pałacu książęcym. Z drugiej strony z ówczesnych źródeł wiemy, że biskup zaniedbywał obowiązki duszpasterskie, w szczególności tzw. obowiązku rezydencji, czyli stałego przebywania na terenie swojej diecezji. Zarzut ten podnoszony był w trakcie procesów kanonicznych, np. przez dziekana sandomierskiego Herborda[1304].

[1298] J. Firlet, Z. Pianowski, *Uwagi o topografii wczesnośredniowiecznego Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. III, 2006, s. 52; *eidem, Z najnowszych badań zespołu katedralnego w Krakowie*…, s. 43; *eidem, Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*…, s. 273. Szerzej problematyka ta opisana została w Katalogu rozprawy, pozycja 19, pkt. 6, s. 152-153.
[1299] *Rocznik Krasińskich*, [w:] MPH III, s. 132.
[1300] KDM I, nr 126.
[1301] J. Firlet, Z. Pianowski, *Uwagi o topografii wczesnośredniowiecznego Wawelu*…, s. 52-53; T. Węcławowicz, *Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich*…, s. 70-71.
[1302] Zwracał na to już uwagę S. Tomkowicz (zob.: *idem, Wawel…*, t. 1, s. 102).
[1303] *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853; *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 188-189; *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n., t. X/2, s. 145; DHn. ks. 9, s. 50-51.
[1304] MPV III, nr 121, 81. Zob.: T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 142.

Od 1307 roku Muskata przebywał poza Małopolską, co prawda rok później przybył on w towarzystwie biskupa Henryka z Wierzbna i kilku kanoników do Krakowa celem omówienia warunków rozejmu z Łokietkiem. Nie zatrzymał się jednak na Wawelu, a w krakowskim klasztorze dominikanów, gdzie zresztą podczas posiłku został napadnięty i pojmany przez nasłanych przez księcia Węgrów[1305]. Po tym wydarzeniu ponownie opuścił diecezję, by powrócić dopiero po 10 latach, w 1317 roku. Ostatnie trzy lata swojego życia, nie spędził już jednak na Wawelu, a w klasztorach dominikanów i cystersów z Mogiły[1306].

Stan badań uniemożliwia nam stwierdzenie, czy Jan Muskata prowadził jakieś prace budowlane przy rezydencji biskupiej. Oczywiście nie można ich wykluczyć, chociażby z uwagi na fakt, że w okresie rządów Wacława II Wawel był wielkim placem budowy (budowa murów obronnych, baszt). Ponadto, jak przypuszczają niektórzy, Muskata mógł rozpocząć przebudowę katedry śś. Stanisława i Wacława[1307]. W literaturze przedmiotu pojawiły się przypuszczenia, że to w czasach Jana Muskaty nastąpiło przeniesienie rezydencji z Wawelu na teren miasta lokacyjnego[1308]. Zdaniem autora sugestie te w pewnej części są słuszne, ponieważ rzeczywiście Muskata był pierwszym biskupem, który na stałe opuścił Wawel, nie można mu jednak przypisywać budowy nowej rezydencji na terenie miasta. Od 1307 roku nie mieszkał on już na terenie Krakowa, do którego powrócił dopiero w 1317 roku, jednak nawet wówczas za swoją siedzibę obrał klasztory dominikanów i cystersów. Zgodzić się zatem trzeba z J. Pietrusińskim i Z. Pianowskim, że budowę nowego pałacu biskupiego na terenie miasta rozpoczęto w połowie XIV wieku z inicjatywy następców Muskaty, Nankera lub Jana Grota[1309].

Jan Muskata, z racji pełnionych przez siebie funkcji bardzo często podróżował po swojej diecezji lub na zlecone mu przez Wacława II misje dyplomatyczne. W ich trakcie korzystał z rozbudowanej sieci dworów biskupich rozrzuconych po diecezji. Listę obiektów rekonstruować można przede wszystkim w oparciu o *Liber beneficiorum* Jana Długosza[1310]. Uczynili to

[1305] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 96.
[1306] M. Maciejowski, *Ostatnie lata biskupa krakowskiego Jana Muskaty (1317–1320)*…, s. 93-111; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 114-115.
[1307] Zob.: Z. Pianowski, J. Firlet, *Wawel do roku 1300*…, s. 63-64; *eidem, Zespół architektoniczny katedry krakowskiej od 1000 do 1300* [w:] *Arcidiecézní Muzeum na Olomouckém Hradě. Příspěvky z meziárodní konference*, red. O. Jakubec, Olomouc 2010, s. 135-136; *eidem, Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*…, s. 272; T. Węcławowicz, *Bohemi Cracoviam Muraverunt*…, s. 410-419; *idem, Fazy budowy prezbiterium katedry*…, s. 10-16; *idem, Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich*…, s. 271-272. Por. P. Pajor, *Dwa chóry katedry krakowskiej niezrealizowane w pierwszym dwudziestoleciu XIV wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki", R. LXXVII, 2015, nr 2, s. 202-221; M. Walczak, *Bohemi Cracoviam muraverunt? Kraków wobec sztuki czeskiej około roku 1300*…, s. 271-272. Szerzej na ten temat zob. Katalog obiektów, poz. 19, pkt. 13, s. 156-158.
[1308] M. Sobala, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich*…., s. 843, przypis 60.
[1309] Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*…, s. 92; J. Pietrusiński, *Katedra krakowska – biskupia czy królewska?* [w:] *Sztuka i ideologia XIV w.*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 268.
[1310] DLb. I-III.

już w 1925 roku Stefan Inglot, a także niemal ćwierć wieku temu Anna Marciniak-Kajzer[1311]. Z zebranych przez tych autorów dworów lub innych założeń obronnych wyróżnić można kilka, które w świetle badań archeologicznych i źródeł pisanych powiązać należy czasami Jana Muskaty. Są to: Dębno, Kielce, Kunów, Nowy Sącz, Radłów, Szewna, Tarczek oraz Wawrzeńczyce.

Dwór biskupów krakowskich w Dębnie (nr kat. 11), położony był u podnóża Łysogór, na krańcu lessowego cypla, na prawym brzegu rzeki Pokrzywianki. Do dzisiaj pozostał z niego tylko stożkowaty kopiec, odcięty od południa i zachodu głębokimi fosami (ryc. 104). Owalny majdan posiada powierzchnię około 300 m^2. Obiekt w latach 70. XX wieku badał J. Kuczyński, który natrafił na relikty, interpretowane jako drewniany budynek wzniesiony w technice szkieletowo-ramowej, na rzucie prostokąta o wymiarach 6,5 x 7,5 m i podzielony na trzy pomieszczenia[1312]. Kuczyński określił także ramy chronologiczne założenia, które powstać miało u schyłku 1 lub 2 ćwierci XIV wieku, upadło natomiast około 1370 roku, zniszczone przez Litwinów. Zdaniem badacza zbudowany został jako punkt administracyjny dóbr i magazyn żywności[1313].

Według badaczy wieś Dębno powstała w XII wieku jako gniazdo rodowe przedstawicieli rodu Dębno, którzy mieli mieć tutaj swoją siedzibę. Na przełomie XIII i XIV stulecia przeszła ona w posiadanie biskupów krakowskich[1314]. Do przejęcia wsi mogło dojść zatem z inicjatywy Pawła z Przemankowa, Prokopa lub Jana Muskaty. J. Kuczyński chronologię założenia opracował na podstawie pozyskanego materiału, np. ostróg z bodźcem, które według typologii Z. Hilczerówny zaklasyfikował jako typ II, odmiana I, która datowana była na I połowę XIV wieku[1315]. Nowsze analizy S. Kołodziejskiego pozwoliły przesunąć chronologię tego zabytku nawet na połowę XIII stulecia[1316]. Ponadto w trakcie badań J. Kuczyński natrafił na

[1311] S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku*, Lwów 1925; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, AUL. Folia Archaeologica, t. 20, 1996, s. 97-110.
[1312] J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 12, 1982, s. 211-233. Zob.: także: S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 146-147; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 55.
[1313] J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie*…, s. 215-232; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 146-147; W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 111.
[1314] M. Derwich, *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1992, s. 313-314. Zob. także: Cz. Hadamik, *Kasztelania tarska*, s. 188; W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 111.
[1315] J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie*…, s. 216-229. Zob.: Z. Hilczerówna, *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań 1956, s. 62-69.
[1316] S. Kołodziejski, *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne*…, s. 161-179.

srebrny grosz praski bity w latach 1300-1305, którego kontekst nie został jednak dobrze rozpoznany[1317].

Ryc. 104. Gródek w Dębnie w obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda)

Ponowna analiza materiału pozwala zatem na przesunięcie czasu powstania założenia na przełom XIII i XIV lub nawet jak chce Cz. Hadamik na połowę XIII stulecia[1318]. Nie wiemy czy biskupi wchodząc w posiadania wsi Dębno uzyskali także obronny gródek należący wcześniej do rycerstwa, czy może zbudowali warownię od podstaw. W tym drugim przypadku za fundatora obronnej rezydencji uznać należy Pawła z Przemankowa, Prokopa albo Jana Muskatę.

Dębno wchodziło w skład tarskiej kasztelanii majątkowej, której głównym centrum, do połowy XIV wieku, był Tarczek (nr kat. 50), gdzie jak wskazują źródła pisane, co najmniej od I połowy XIII w., funkcjonowała warowna rezydencja biskupów krakowskich. Niestety relikty założenia nie zostały zidentyfikowane przez badaczy w terenie. Obecnie w literaturze wskazuje się dwie możliwe lokalizacje. Według pierwszej, dwór znajdować się miał na wzgórzu kościelnym w Starym Tarczku[1319], wedle drugiej w pobliżu kościoła św. Idziego w Tarczku

[1317] J. Kuczyński, *XIV-wieczny gródek w Dębnie*…, s.. 227; B. Paszkiewicz, *Reforma monetarna króla Wacława II*…, s. 33.
[1318] Cz. Hadamik, *Kasztelania tarska*…, s. 193-194.
[1319] *Ibidem*, s. 130-132; S. Trawkowski, *Zagadka prepozytury tarskiej*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, red. H. Chłopocka, B. Kürbis, Poznań 1998, s. 15-16. Zob.: J. Kuczyński, Z. Pyzik,

Nowym[1320]. Obie hipotezy zostały szczegółowo omówione w katalogu niniejszej rozprawy i nie ma powodu, aby je ponownie przedstawiać[1321].

Dokument z 1295 roku stanowi obecnie jedyny dowód na działalność budowlaną Jana Muskaty na terenie Tarczka, niestety z uwagi że tamtejszy dwór biskupi pozostaje nieodkryty niemożliwym jest stwierdzenie, czy dokument ten dotyczy Starego Tarczka (Świętomarzy) czy może Tarczka Nowego. Nie wiemy także czy w przypadku tej miejscowości rzeczywiście doszło do wykonania przywileju, ponieważ nie ma żadnych przesłanek wskazujących, aby osada posiadała jakieś fortyfikacje, nawet drewniano-ziemne. Można zatem jedynie hipotetycznie przyjąć, że jeżeli Jan Muskata zlecił prace fortyfikacyjne, to dotyczyć mogły otoczenia rezydencji wałem ziemnym lub inkastelacji świątyni. Kwestia ta niestety wymaga dalszych badań archeologicznych, które doprowadzić powinny przede wszystkim do zlokalizowania reliktów dworu.

Z pewnością Tarczek i znajdująca się tam siedziba obronna pełniły ważną rolę jako punkt administracji tarskiej kasztelani majątkowej. Według Jana Długosza w 1244 roku Konrad Mazowiecki miał zniszczyć wsie i dwory w Tarczku, Bodzentynie, Kunowie i Kielcach[1322]. Kronikarz podał, że w 1292 roku biskup Paweł z Przemankowa umarł w swoim dworze w Tarczku – *in curia sua episcopali in Tharzek*[1323]. Z kolei w 1294 roku Prokop uzyskał od Wacława II zwolnienie od płacenia 20 grzywien z Tarczka i Iłży[1324]. Kilka lat później, w 1303 roku Jan Muskata zwrócił się do papieża Bonifacego VIII o konfirmację tego przywileju[1325]. Losy dworu po upadku rządów Przemyślidów pozostają nieznane, stracił jednak na znaczeniu, ponieważ w 1355 roku biskupi krakowscy założyli w niedalekiej odległości od Tarczka miasto Bodzentyn, które stało się głównym centrum administracyjnym klucza i gdzie wzniesiono również murowany zamek[1326].

Badania osady wczesnośredniowiecznej w Świętomarzy, pow. Iłża, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 5, 1967, s. 109-145.

[1320] W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 108-109; *idem*, *Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, s. 44-46.

[1321] Zob.: Katalog rozprawy, poz. 50, pkt. 6, s. 339-342.

[1322] DH 1, s. 298 - *curias episcopales in terra Sandomiriensi consistantes, videlicet Tharszensem, que nunc Bodzanczinensis appellatur, Kelciensem et Kunowiensem primum spoliatas incendit, et villas praefatorum trium districtuum*.

[1323] *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n., X/2, s. 181. Zob. także: W. Karasiewicz, *Paweł z Przemankowa*…, s. 240, przypis 37.

[1324] KKK I, nr 98.

[1325] KKK I, nr 110.

[1326] F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 25, 148; S. Trawkowski, *Zagadka prepozytury tarskiej*…, s. 20-21. Na temat zamku w Bodzentynie zob.: M. Brykowska, *Zamek/pałac biskupów krakowskich w Bodzentynie. Przemiany zespołu i architektury w XIV-XVIII wieku*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*…, s. 41-54; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 101-102; J. Kuczyński, *Rezydencja biskupów krakowskich w Bodzentynie*, [w:] *Bodzentyn. Z dziejów*

Na zachód od kasztelanii tarskiej rozciągały się terytoria klucza kunowskiego, z główną siedzibą w Kunowie (nr kat. 22). W świetle źródeł pisanych również tam funkcjonowała umocniona siedziba biskupów krakowskich, której istnienie potwierdza cytowany już wyżej zapis Jana Długosza o zniszczeniu kilku dworów przez Konrada Mazowieckiego[1327]. Po tym wydarzeniu budowla musiała być odbudowana, skoro w 1271 roku z rozkazu Bolesława Wstydliwego przedstawiciele Toporczyków pojmali tam Pawła z Przemankowa[1328].

Nie posiadamy żadnych bezpośrednich dowodów na działalność budowlaną Jana Muskaty w Kunowie. Wiemy natomiast, że w 1306 roku został tam pojmany przez Toporczyków na rozkaz Władysława Łokietka. Wspominają o tym *Rocznik małopolski* oraz *Katalogi biskupów krakowskich*[1329].

Dwór biskupów w Kunowie nie został dotychczas odkryty. Część badaczy przypuszcza, że znajdował się on w miejscu domu rosyjskiego generała Władysława Szwarca, w bliskim sąsiedztwie tamtejszego kościoła parafialnego[1330]. Inni sugerują, że pierwotna średniowieczna rezydencja funkcjonowała w północnej części miasta, tuż nad brzegiem rzeki Kamiennej, gdzie do dzisiaj znajduje się duży, sztucznie uformowany kopiec, rozpoznany wstępnie przez J. Gąssowskiego (ryc. 105)[1331].

---

miasta w XII-XX wieku, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 65-79; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 45-46.

[1327] DH 1, s. 298.

[1328] W. Fudalewski, *Kunów nad Kamienną w Powiecie Opatowskim Gubernii Radomskiej*, Warszawa 1900, s. 23; A. Rybarski, *Udział Toporczyków w uwięzieniu biskupa krakowskiego*, „Kwartalnik Historyczny", R. 26, 1912, s. 1-12.

[1329] *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 188-189; *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n. X/2, s. 185. Zob. także: W. Fudalewski, *op. cit*., s. 24; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 79-80.

[1330] W. Fudalewski, *op. cit*., s. 34-35; J. Kubiak, *Kunów, woj. kieleckie, pow. Opatów. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa 1964, mps. w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach, s. 7; M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa 2015, s. 434. Por.: W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 110; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w*…., s. 101-102; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 72-73.

[1331] J. Gąssowski, *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej Sandomierszczyzny*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. VI, 1969, s. 364. Zob.: W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 109-110 A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w*…., s. 101-102

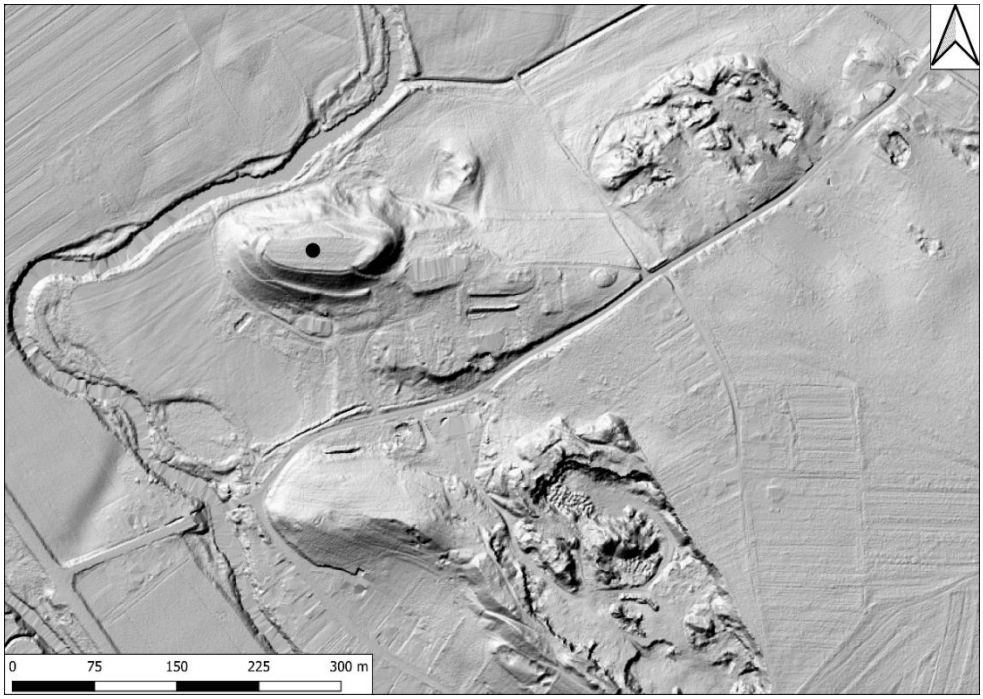

Ryc. 105. Grodzisko w Kunowie w obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda)

Z Janem Muskatą powiązać można natomiast powstanie dworu obronnego w Szewnej/Miłkowie (nr kat. 49), znajdującego się w obrębie klucza kunowskiego (ryc. 106). Relikty obiektu obronnego położone są na cyplu naturalnego wyniesienia, na prawym brzegu rzeki Kamiennej, na pograniczu wsi Szewna i Miłków. Założenie to notowane było już przez J. Gąssowskiego w 1969 roku[1332], jednak pierwsze i jedyne prace archeologiczne przeprowadziła w latach 1974-1975, A. Jagodzińska, A. Żurowska i J. Przeniosło. W trakcie wykopalisk natrafiono na relikty drewnianej budowli, najpewniej wieżowej, ulokowanej we wschodniej części partii szczytowej. Na podstawie pozyskanych materiałów ceramicznych badacze określili powstanie założenia na przełom XIII i XIV wieku, z kolei upadek nastąpił już w XIV stuleciu w wyniku pożaru, spowodowanego atakiem, o czym świadczą warstwy spalenizny[1333]. Takie datowanie dworu pozwala połączyć fakt jego budowy z działalnością Jana Muskaty, który mógł chcieć stworzyć dla siebie umocniony punkt, zabezpieczający pobliskie włości. Założenie to pełniło zapewne także zadania gospodarcze (jako magazyn zbiorów) lub tymczasowa rezydencja biskupa. Upadek warowni nastąpił w trakcie walk pomiędzy zwolen-

[1332] J. Gąssowski, *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej*…, s. 363.

[1333] A. Jagodziński, A. Żurowska, J Przeniosło, *Szewna, woj. kieleckie,* IA, t. 9, 1976, s. 266-267. Taką chronologię założenia zaakceptowała również literatura przedmiotu: W. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 111; D. Kalina, *Dawne budownictwo rezydencjonalne i obronne na terenie obecnego powiatu ostrowieckiego*, [w:] *Dwór – ostoja tradycji, zwyczaju, polskości*, red. W. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 2009, 108-109; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 147; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 818; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w*…., s. 103; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 115.

nikami rządów czeskich, a oddziałami Władysława Łokietka. Warto dodać, że Jan Długosz w *Liber beneficiorum* notuje na terenie Szewnej dwór biskupi (*cruiae episcopalis*) oraz folwark (*praedium unicum episcopale bonum*)[1334], co może oznaczać, że warownia w początkach XIV wieku nie została całkowicie zniszczona. Sytuacją komplikuje jednak fakt, że w trakcie prac archeologicznych nie natrafiono na materiały z II połowy XIV i XV wieku. Obiekt wymaga dalszych badań wykopaliskowych.

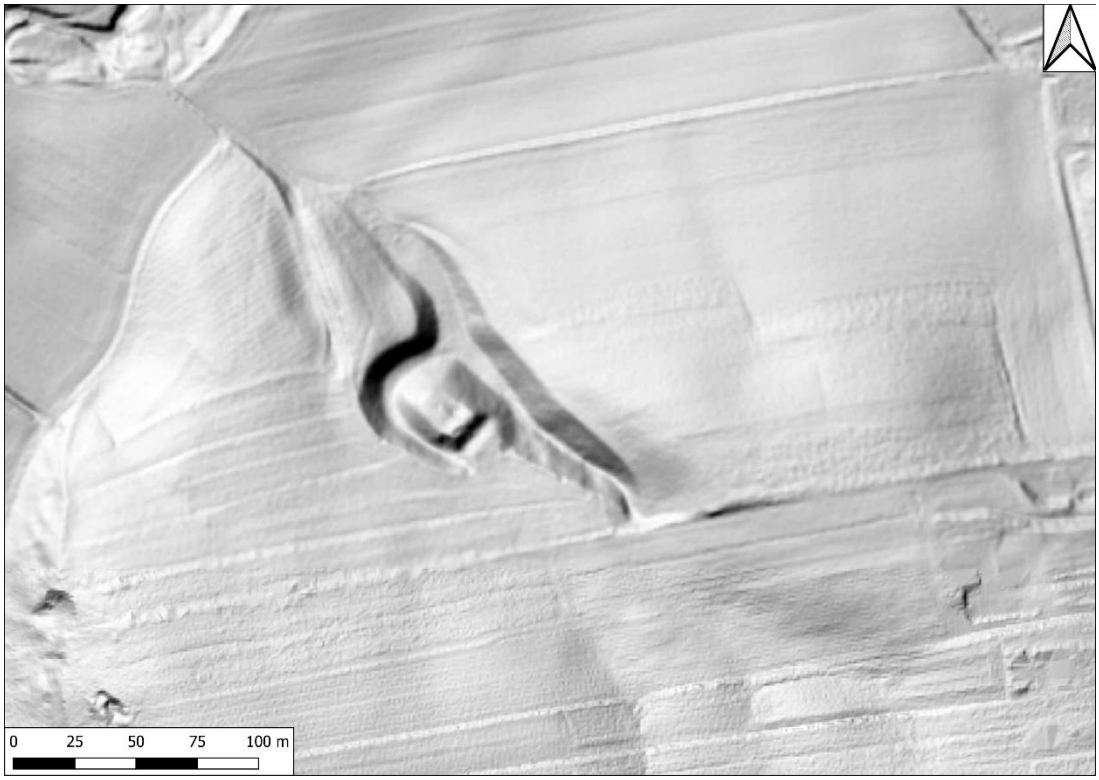

Ryc. 106. Dwór w Szewnej/Miłkowie w obrazie lotniczego skaningu laserowego (fot. P. Kocańda)

Najważniejszą kasztelanią należącą do biskupów krakowskich na obszarze ziemi sandomierskiej była kielecka, z główną rezydencją w Kielcach (nr kat. 16). Okręg ten, jak uważają badacze otrzymali oni w 2. połowie XI lub na przełomie XI i XII wieku[1335]. W dodatku w 1227 roku Leszek Biały zezwolił im lokować miasta na terenie kluczy kieleckim i tarskim, co poświadcza, że otrzymały one status kasztelani majątkowych[1336]. Dwór obronny funkcjonował jednak już znacznie wcześniej, czego potwierdzeniem jest zapiska Jana Długosza, że *in*

[1334] DLb. II, s. 462; DLb. I, s. 508. Zob.: S. Inglot, *op. cit*., s. 47.
[1335] F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 54; M. Sobala, *Dwór Klecki. Rezydencja biskupów krakowskich w Kielcach w świetle nieznanego inwentarza z 1635 roku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 25, 2010, s. 29; *idem, Sieć rezydencji biskupów krakowskich*…., s. 830; K. Tymieniecki, *Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogór*, „Pamiętnik świętokrzyski", t. 1, 1931, s. 70.
[1336] KKK I, nr 17.

curia sua episcopali Kielcensi w 1142 roku zmarł biskup Radost[1337]. Pod 1171 rokiem kronikarz podaje z kolei informację, że biskup Gedko ufundował w Kielcach kolegiatę pw. Wniebowzięcia NMP[1338]. Powstanie dworu, kolegiaty oraz towarzyszącego im zespołu budowli pomocniczych (domy dla prałatów, kanoników, wikariuszy, zabudowa gospodarcza, itd.), doprowadziło do wykształcenia się ważnego ośrodka kościelnego. Biskupi rozpoczęli również proces lokacji miasta na prawie niemieckim[1339]. Akcja ta została jednak przerwana przez atak Konrada Mazowieckiego w 1244 roku oraz najazdy tatarskie[1340].

Rola kieleckiego dworu biskupiego wyraźnie wzrosła na przełomie XIII i XIV wieku. W 1295 roku Muskata uzyskał zezwolenie na ufortyfikowanie ośrodka[1341]. Jan Pazdur, autor monografii Kielc twierdził, że miasto zostało wówczas otoczone wałami, palisadami i fosami[1342]. Niestety archeologom nie udało się jeszcze natrafić na relikty umocnień, które mogłyby potwierdzić informację zawartą w źródłach. Z tego powodu niektórzy badacze sądzą, że akcja fortyfikacyjna nie dotyczyła miasta, a jedynie zespołu katedralno-rezydencjonalnego[1343].

Problematyka dworu biskupiego w Kielcach od dawna budziła zainteresowanie, jednakże znaczna część uwagi skupiała się na nowożytnej budowli, wzniesionej przez biskupa Zadzika[1344], natomiast średniowieczną fazą zajmowano się nieporównywalnie mniej. Jednym z najważniejszych problemów jest lokalizacja pierwotnego dworu biskupiego. J. Kuczyński sugerował, że znajdował się on na wysuniętym ku zachodowi i częściowo skalistym cyplu, oddalonym o około 500 m, w kierunku płd.-zach. od osady przedlokacyjnej, zajmującej obszar, na którym biegnie dzisiaj ulica IX Wieków Kielc. U schyłku wczesnego średniowiecza na obszarze rozciągającym się na płd-zach. od kolegiaty, już poza obrębem działek należących do kanonii, utworzono folwark biskupi[1345]. Kwestię położenia średniowiecznego dworu

---

[1337] *Cat. Crac.*, s. 391-392; *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n., X/2, s. 153.
[1338] *Cat. Crac.*, s. 394. Podobną informację podaje *Rocznik Krasińskich*, z tym, że pod rokiem 1165 (zob.; *Rocznik Krasińskich*, [w:] MPH III, s. 132).
[1339] F. Kiryk, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury Chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991, s. 48-49; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 54; W. Gliński, N. Glińska, *Początki Kielc w świetle archeologii*, „Renowacje i Zabytki", nr IV, s. 25-26.
[1340] DH 1, s. 298; S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, s. 187, 190, 194, 197-198, 221, 227.
[1341] KKK I, nr 101.
[1342] J. Pazdur, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 51-52.
[1343] M. Sobala, *Dwór Klecki*…, s. 33.
[1344] Literatura dotycząca tej budowli zawarta jest w Katalogu obiektów, poz. 16, pkt. 6, 11, 12, s. 119-121, 122-123, przypis 1.
[1345] J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 15, 1989, s. 18-19. Zob. także: J. L. Adamczyk, *Wzgórze zamkowe w Kielcach*, Kielce 1991, s. 21; *idem*, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*…, s. 87; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w.…*, s. 101.

biskupiego omówił także M. Sobala, który rezydencję Jana Muskaty lokował w pobliżu szczytu wzgórza, w miejscu w którym łagodnie nachylone ku zachodowi zbocze tworzyło obszerne *plateau*, odcięte z trzech stron stromo opadającymi stokami[1346]. Swoje zdanie na temat umiejscowienia dworu wyrazili również kieleccy archeolodzy, prowadzący badania na placu NMP. Odkryto tam jamę zasobową wykutą w skale i służącą jako piwnica, którą wydatowano na XII-XIV wiek. Według Waldemara i Niny Glińskich średniowieczny dwór biskupi znajdował się w zachodniej części wzgórza zamkowego[1347].

Na wschód od Krakowa, w obrębie ziemi krakowskiej, w czasach Jana Muskaty funkcjonowały dwa dwory, w Radłowie (nr kat. 38) i Wawrzeńczycach (nr kat. 52). Dobra skupione wokół Radłowa, jak uważa F. Sikora, stały się własnością biskupów krakowskich w XII lub może nawet w XI wieku[1348]. Pierwsza potwierdzona obecność biskupa w dobrach radłowskich miała miejsce w 1236 roku, kiedy to Wisław na łące Włoszyna wystawił dokument w sprawie prebendy kościoła w Szańcu[1349]. Biskupowi miała wówczas towarzyszyć spora grupa urzędników i możnych w liczbie 33. Cytowany wcześniej historyk uważa, że Wisław musiał zatrzymać się w Radłowie, z kolei dla S. Kołodziejskiego jest to pośredni dowód na funkcjonowanie tam już wówczas dworu biskupiego[1350]. Źródłowo istnienie dworu potwierdza jednak dopiero dokument Jana Grota wystawiony 24 czerwca 1330 roku[1351]. Była to zresztą ulubiona rezydencja tegoż biskupa, który wydał tam aż 8 dokumentów. Tak duża liczba pobytów infułata skłoniła F. Sikorę do przypuszczenia, że to Grot nadzorował wówczas rozbudowę dworu[1352]. Niestety jego wygląd z czasów średniowiecza nie jest znany, być może pozostałości budynku należałoby szukać w bryle obecnego pałacu, wzniesionego około 1830 roku, lub też na terenie tamtejszego parku. Badacze powinni zwrócić także uwagę na niewielki kopiec, znajdujący się na północny-wschód od rezydencji, położony tuż nad brzegiem dawnego jeziora. Wieś Wawrzeńczyce zaliczana do starych osad patronimicznych, wzmiankowana jest po raz pierwszy już w 1149, jako należąca do klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu[1353]. W 1206 roku drogą zamiany przeszła we władanie biskupów krakowskich, którzy ustanowili ją

[1346] M. Sobala, *Dwór Klecki*…, s. 33.
[1347] W. Gliński, N. Glińska, *Początki Kielc w świetle archeologii*…, s. 26-27.
[1348] F. Sikora, *Dzieje osadnictwa i stosunków własnościowych (do 1550 roku)*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2008, s. 124-125.
[1349] ZDMog. nr 14.
[1350] S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 819; F. Sikora, *Dzieje osadnictwa i stosunków własnościowych*…, s. 128.
[1351] ZDKK I, nr 37. Dokument dotyczy rozsądzenia sporu pomiędzy plebanem z Kazimierzy Małej, Bogdaszem, a plebanem z Szebi, Goskiem i kapelanem Mikołajem. Pojawia się tam zapis *Radlow … in palacio suo*.
[1352] F. Sikora, *Dzieje osadnictwa i stosunków własnościowych*…, s. 128.
[1353] KKK I, nr 2, przypis 3. Zob. także: J. Kozik, M. Wyżga, *Przy wielkiej drodze. Gmina Igołomia-Wawrzeńczyce od wieków średnich do współczesności*, Igołomia-Wawrzeńczyce 2018, s. 49.

centrum pobliskiego klucza majątkowego[1354]. B. Krasnowolski uważa, że biskup Iwo Odrowąż zainicjował budowę tamtejszego kościoła pw. śś. Marii Magdaleny i Zygmunta[1355]. Początki dworu w Wawrzeńczycach nie zostały dotychczas rozpoznane. Nieznana jest także jego pierwotna lokalizacja, aczkolwiek skłaniać się można do przypuszczeń, że jego relikty znajdują się w miejscu późniejszej budowli z XVIII wieku. Z uwagi na stan badań trudno jednoznacznie wskazać biskupa, który odpowiadałby za budowę warownej rezydencji. Warto jednak zwrócić uwagę na częste pobyty w tej miejscowości Pawła z Przemankowa, który rezydował tam aż czterokrotnie, w 1273, 1281, 1282 i w 1286 roku[1356]. Być może to właśnie on był inicjatorem budowy warowni, która w źródłach potwierdzona została w 1347 roku, kiedy zmarł tam biskup Jan Grot[1357]. Warto dodać, że przez Wawrzeńczyce biegł szlak łączący Kraków z Koszycami, potwierdzony w 1441 roku. Funkcjonowała tam również komora celna, która, jak uważa B. Wyrozumska, znajdowała się w przysiółku Cło lub Celko[1358].

Niestety zarówno w przypadku dworu w Radłowie, jak i Wawrzeńczycach nie posiadamy żadnych dowodów na działalność budowlaną Jana Muskaty. Obie rezydencje mogły natomiast funkcjonować w czasach jego pontyfikatu. Dobra te z pewnością ucierpiały w trakcie walk pomiędzy stronnikami rządów czeskich a Władysławem Łokietkiem. Zostanie to jednak omówione w kolejnym podrozdziale.

Biskupi krakowscy posiadali również rezydencję w sądeckiej Kamienicy, na terenach których w 1292 roku założono Nowy Sącz (nr kat. 28). Historia Kamienicy nie została dotychczas należycie opracowana. Jej chronologia sięgać może początku XIII lub nawet XII wieku, natomiast w ręce biskupów krakowskich trafiła niedługo przed 1280 rokiem[1359]. W miejscowości tej funkcjonował kościół św. Wojciecha, wzmiankowany w dokumencie Wacława z 1303 roku i pełniący rolę kościoła farnego[1360].

Problematyka dworu biskupiego w Nowym Sączu nie została dotychczas należycie rozpoznana. Znajdował się on w południowo-zachodniej części miasta lokacyjnego, które w średniowieczu i czasach nowożytnych nazywano „Biskupie". W chwili obecnej w miejscu tym znajduje się zakład karny. Zdaniem autora, rozprawy za potencjalnych fundatorów dworu uznać należy Pawła z Przemankowa lub Jana Muskatę. Kamienicę nabył najpewniej Paweł z

[1354] KKK I, nr 6; DLb. I, s. 54-55; S. Inglot, *op. cit.*, s. 30-31.
[1355] B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 288.
[1356] K. Mieszkowski, *Studia nad dokumentem katedry krakowskiej w średniowieczu. Początki kancelarii biskupiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974, nr 69, 84, 85, 87.
[1357] DHn. ks. 9, s. 313-315.
[1358] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…., s. 51-53.
[1359] J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza*…, t. I, s. 59; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 129.
[1360] KKK I, nr 111.

Przemankowa, który jednocześnie dążył do stworzenia na terenie Sądecczyzny zwartego kompleksu dóbr biskupich (w 1288 roku pozyskał jeszcze Muszynę i Świniarska). Centrum tego klucza stanowić miała bogata Kamienica[1361]. Biskup ten był zapewne także głównym inicjatorem lokacji Nowego Sącza. Niestety jego plany przerwała nagła śmierć w 1292 roku. Z Pawłem z Przemankowa budowę dworu zdają się łączyć A. Rutkowska-Płachcińska oraz L. Migrała[1362].

Z kolei, jeżeli idzie o Jana Muskatę, to budowę dworu wiążą z nim J. Sygański oraz Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski[1363]. Miałoby to miejsce po 1294 roku, ponieważ dopiero wówczas objął on stolec biskupi. Miasto było już w tym czasie znacznie ukształtowane i otoczone fortyfikacjami. Muskata dążyć mógł do stworzenia siedziby rezydencjonalnej na terenie Nowego Sącza, która stanowiłaby centrum pobliskich włości i dzięki której zachowywał możliwość kontroli tego miasta[1364]. Niestety z uwagi na niezwykle skąpą bazę źródłową oraz fakt, iż na terenie gdzie znajdował się dwór nie prowadzono badań, niemożliwe jest dokładne określenie czasu powstania budowli. Możemy jedynie dosyć hipotetycznie przyjąć, że powstała ona na przełomie XIII i XIV wieku. Nieznana pozostaje także jej średniowieczna forma. Jan Sygański sugerował, że budynek zbudowany był z drewna cisowego, jednak ponieważ nie podał źródła z jakiego korzystał, do informacji tej podchodzić należy ostrożnie[1365].

Wszystkie wyżej wymienione założenia, poza dworami w Dębnie, Szewnej i może w Nowym Sączu, wzniesiono przed wstąpieniem Muskaty na tron biskupi w Krakowie. Obiekty te nie posiadały zapewne wielkich walorów obronnych, stanowiąc raczej wygodne, tymczasowe rezydencje biskupów oraz centra zarządu dóbr. Część z nich posiadać mogły formę typowych gródków stożkowatych lub dworów na kopcu, z drewnianą zabudową na szczycie. Wystarczały one do ochrony majątku biskupa przed niewielkimi grupami zbrojnych czy bandami łupieżczymi. Umożliwiały mu również kilkudniowy postój w czasie jego licznych podróży po diecezji.

Budowę pierwszego nowoczesnego założenia zamkowego rozpoczął Paweł z Przemankowa w 1280 roku w Sławkowie (nr kat. 41). Miejscowość ta należała do najważniejszych i najbogatszych posiadłości biskupstwa krakowskiego. Genezy osady upatrywać należy w odkry-

[1361] K. Dziwik, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX*…, s. 59-60; J. Rajman, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza*…, s. 59.
[1362] L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*…, s. 26; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 128.
[1363] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*…, s. 102-103; J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*…, t. III, s. 28.
[1364] Por. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*…, s. 103, przypis 15. W 1295 roku Muskata występuje jako właściciel Świniar (KKK I, nr 99), ponadto był w posiadaniu Kurowa i Muszyny.
[1365] J. Sygański, *Historia Nowego Sącza*…, t. III, s. 28.

ciu i rozpoczęciu wydobycia tamtejszych rud ołowiu oraz srebra[1366]. W źródłach pisanych potwierdzona została w 1220 roku, kiedy to biskup Iwo Odrowąż nadał klasztorowi duchaków ze wsi Prądnik połowę dochodów z karczem sławkowskich[1367]. Informacja ta poświadcza nam, że już w I połowie XIII w. Sławków należał do biskupów krakowskich. Z kolei nadanie miejscowości mogło mieć miejsce najpewniej nie później niż w XII wieku[1368]. Zapewne już w XIII stuleciu Sławków wraz z otaczającymi go terenami uzyskał status kasztelanii majątkowej, której posiadanie potwierdził biskupom w 1286 roku Leszek Czarny. Jednocześnie wiemy, że kasztelania ta wraz z miastem (*cum civitate*) miała korzystać z tych samych wolności i przywilejów co za czasów Bolesława Wstydliwego[1369]. Zwrot *cum civitate* świadczy, że w 1286 roku Sławków był również ośrodkiem miejskim, przez co większość badaczy przypuszcza, że do samej lokacji na prawie niemieckim doszło w okresie panowania Wstydliwego, w 3. ćwierci XIII wieku[1370].

Swój szybki rozwój zawdzięczał Sławków nie tylko odkryciu złóż srebra i ołowiu, co podkreślał już w XV wieku sam Jan Długosz[1371], ale także swemu strategicznemu położeniu na trakcie handlowym łączącym Kraków ze Śląskiem i Czechami[1372]. Funkcjonowała tam również komora celna, wzmiankowana przez Jan Długosza, ustanowiona jednak co najmniej w XIII wieku przez biskupów krakowskich[1373]. Dochody z górnictwa i handlu były bardzo duże, co zapewniało szybki rozwój gospodarczy i demograficzny Sławkowa. Korzyści materialne czerpali również biskupi, mający stały dopływ gotówki. Bogactwo miasta oraz jego położenie na pograniczu ziemi krakowskiej ze Śląskiem niosło jednak zagrożenie atakami ze strony sąsiednich krajów czy rozbójników. Z tego też powodu miasto należało odpowiednio zabezpieczyć.

Badania archeologiczne prowadzone od wielu lat przez J. Pierzaka na terenie wzgórza zamkowego w Sławkowie ,doprowadziły do odkrycia jednego z najstarszych, murowanych

[1366] Zob.: F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 371-327; *idem*, *Miasto średniowieczne*, [w:] *Dzieje Sławkowa*…, s. 79-80; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 217; J. Pierzak, *Średniowieczny Sławków odsłania swoje tajemnice*, Katowice 1988, s. 7-8.
[1367] DLb. III, s. 39.
[1368] F. Kiryk, *Miasto średniowieczne*…, s. 80; M. Sobala, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich*…., s. 830-831. Fakt przynależności Sławkowa do biskupów krakowskich poświadcza przede wszystkim źródło normatywne z tego okresu, czyli dokument Bolesława Wstydliwego, który nadaje kapitule krakowskiej wieś Bolesław, położoną niedaleko biskupiego Sławkowa (KKK I, nr 83).
[1369] KKK I, nr 88.
[1370] F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 373-374; *idem*, *Miasto średniowieczne*…, s. 83-84; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 217; J. Wiśniewski, *Miasto Sławków w olkuskiem*, Mariówka Opoczyńska 1934, s. 3.
[1371] DLb. III, s. 56-57.
[1372] F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 373-374; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 58-59.
[1373] DLb. I, s. 25. Zob.; F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 392; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 58.

zamków na ziemiach polskich[1374]. Obiekt położony jest w południowo-wschodniej części miasta, na skłonie wyniesienia, opadającego w kierunku Białej Przemszy. Obszar ten podzielić można na dwie części, pierwsza, po północnej stronie zajmuje obszar o powierzchni 69 arów, druga natomiast, południowa, miała formę wyraźnie wydzielonego pagórka o wymiarach partii górnej 29 x 28 m, otoczonego fosą o szerokości około 20 m. Badający ten obiekt J. Pierzak wyróżnia kilka faz rozwoju przestrzennego zamku. Z działalnością Pawła z Przemankowa badacz wiąże najstarszą fazę, datowaną na lata 1280-1283, kiedy to przystąpiono do budowy tzw. zamku wielkiego, o rzucie zbliżonym do nieregularnego czworoboku o wymiarach 90 x 75 x 90 x 124 m. Uformowane w ten sposób założenie miało posiadać niemal 9000 m^2 powierzchni, co czyniło zamek w Sławkowie jednym z największych w Polsce. Mury obronne zbudowano z dolomitowego kamienia, układanego warstwami i łączonego zaprawą wapienno-piaskową, ich grubość w partii nadziemnej wynosiła 2,5 m. Południowo-wschodnią kurtynę wzmacniały dwie prostokątne w rzucie półbaszty, o wymiarach 11 x 6,5 m, otwarte do wnętrza miasta i wzniesione w technice identycznej jak mur obronny. Trzecia baszta, posiadająca analogiczny rzut, jednak mniejsze rozmiary (5 x 3 m) ulokowana została w północnej kurtynie[1375]. Całkowita wysokość murów obronnych mieściła się w przedziale od 5 do 7 m. Poprzedzała je fosa o szerokości 5 m, ulokowana w odległości 10 m od murów, której relikty odkryto w partii wschodniej, natomiast po północno-wschodniej stronie jej śladem jest ulica Wąska[1376]. W zamku tym J. Pierzak oraz L. Kajzer widzą założenie w typie kasztelo-

[1374] Zamek w Sławkowie posiada bardzo sporą literaturę, ponadto zaznaczyć należy, że badania J. Pierzaka były systematycznie publikowane, zob.: J. Pierzak, *Sławków, woj. katowickie. Stanowisko 1*, IA, t. 19, 1986, s. 177-178; *idem*, *Sławków, woj. katowickie*, IA, t. 20, 1987, s. 197; *idem*, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antiqua", t. XXIX, 1987, s. 186-184; *idem*, *Zamek w Sławkowie w świetle badań archeologicznych*, TKUiA, t. XXII, 1988, s. 235-242; *idem*, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antiqua", t. XXXI, 1989, s. 184-186; *idem*, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antigua", t. XXXII, 1990, s. 254-257; *idem*, *Sławków, woj. katowickie, st. 1,* IA, t. 22, 1992, s. 135-136; *idem*, *Sławków, woj. katowickie, St. 1, AZP: 97-51/nie bad.*, IA, t. 23, 1993, s. 91-92; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. Katowice. Podsumowanie wyników badań z lat 1983, 1985-1990*, „Ziemia Śląska", t. III, 1993, s. 137-161; *idem*, *Sławków, woj. katowickie. St. 1 – zamek, AZP 97-51*, IA, t. 24, 1994, s. 110; *idem*, *Wyniki najnowszych badań przeprowadzonych w roku 1994 na zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa w Sławkowie*, [w:] *Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*, red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza 1995, s. 63-68; *idem*, *Wyniki najnowszych badań na zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa w Sławkowie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1997, s. 128-141; *idem*, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1994 w Sławkowie na terenie zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 5, 1998, s. 197-205. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 459; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków…*, s. 321-322; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów…*, s. 138-139.

[1375] Na temat trzeciej baszty zob. uwagi w katalogu rozprawy, poz. 41, s. 309, przypis 3.

[1376] J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych…*, s. 217-218; *idem*, *Wyniki najnowszych badań nad zamkiem biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 3, 1994, s. 137-160; *idem*, *Najdawniejsze dzieje…*, s. 61-62; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", z. 15, 2002, *passim*; *idem*, *Czy „Wielki Zamek" krakowskiego biskupa miał ułatwić zdobycie Krakowa?*, [w:] *Sławków. Historia. Kultura. Ludzie*, red. B. Noryńska, Sławków 2016, s. 8.

wym[1377]. Hipoteza ta nie została jednak podparta gruntownymi badaniami i jest obecnie podważana przez niektórych badaczy. Wspomnić tutaj wypada krytyczne rozważania S. Kołodziejskiego, który w swoich uwagach polemicznych zarzucał J. Pierzakowi częste zmiany poglądów, naciąganie i dostosowywanie odkrytych reliktów do własnych koncepcji, czy też złą ich interpretację. Kołodziejski podkreślał również fakt, że teren tzw. zamku wielkiego przebadany został zaledwie w 3%. Pod krytyką znalazły się także niektóre ustalenia związane z etapami rozwoju zamku. Zwrócić należy przede wszystkim uwagę na bardzo cienką warstwę kulturową o miąższści 10 cm, która miała powstać w okresie funkcjonowania zamku wielkiego oraz na brak kamienia dolomitowego, doskonalszego niż surowiec wapienny, w murach dobudowanej części wieży. Czy w przypadku przerwania inwestycji związanej z budową tzw. zamku wielkiego, materiały z rozbieranych murów obwodowych nie wykorzystanoby do budowy wieży? [1378]. Zgadzając się z uwagami krytycznymi S. Kołodziejskiego należy zadać pytanie, czy odkryte przez J. Pierzaka mury obronne z basztami, które badacz zaklasyfikował jako zamek wielki, rzeczywiście należały do założenia zamkowego. Być może był to element fortyfikacji miejskich, zbudowanych po 1295 roku przez Jana Muskatę i wymieniony w źródłach z 1298 roku (o czym w dalszej części tekstu). Za taką interpretacją odkrytych reliktów przemawiać mogą nie tylko uwagi zgłoszone przez Kołodziejskiego, ale również brak śladów kurtyny odcinającej zamek od miasta. Ponadto zwrócić należy także uwagę, że układ terenu skłania do potraktowania warowni i miast, jako jeden zespół, a nie jak chce Pierzak, jako odrębne człony (niezbyt przekonująca jest argumentacja o rekonstrukcji kurtyn północno-zachodniej i południowo-zachodniej na podstawie konfiguracji terenu). W oparciu o zgłoszone wyżej sugestie, zdaniem autora rozprawy, mury zamku wielkiego mogły stanowić część wschodnią fortyfikacji miasta, w które wkomponowano zamek, sprzężony z ośrodkiem miejskim[1379]. Kwestia ta wymaga jednak podparcia gruntownymi badaniami terenowymi nie tylko w obrębie założenia zamkowego, ale także na terenie miasta, które mogą doprowadzić do odkrycia kamiennych umocnień miejskich.

W świetle ustaleń J. Pierzaka budowę zamku rozpoczął w około 1280 roku Paweł z Przemankowa, jednakże zapoczątkowaną z dużym rozmachem inwestycję nagle przerwano. Powodem tego był konflikt biskupa z księciem Leszkiem Czarnym, zakończony uwięzieniem

[1377] L. Kajzer, *Czy w średniowiecznej Polsce wznoszono zamki kasztelowe*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 648; *idem, Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 293; J. Pierzak, *Kilka uwag na temat zamku biskupów krakowskich w Sławkowie*, TK, t. X, s. 175; *idem, Najdawniejsze dzieje*…, s. 74-75.
[1378] S. Kołodziejski, *Zamek sławkowski – wątpliwości ciąg dalszy*, TK, t. X, 185-193. Zob. także: P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 322.
[1379] Por. J. Pierzak, *Kilka uwag na temat zamku biskupów*…, s. 183, ryc 3; *idem, Najdawniejsze dzieje*…, s. 53, ryc. 1.

tego pierwszego, konfiskatą majątków oraz zajęciem zamków[1380]. Do ugody pomiędzy oboma doszło w 1284 roku, dzięki czemu Paweł z Przemankowa mógł powrócić do budowy zamku. Jednakże z uwagi na problemy finansowe zrezygnowano z tzw. wielkiego zamku i ograniczono się do przebudowy jednej z baszt (położonej na charakterystycznym pagórku), ulokowanej w kurtynie płd.-wsch., którą zamieniono w wieżę mieszkalno-obronną (ryc. 107). Rozebrano również część murów zamku wielkiego, z kolei inne fragmenty pozostawiono, obniżając je jednak do 1,20 m. Wokół wieży wykopano fosę o szerokości 7 m i wzmocniono drewnianym parkanem[1381]. Tak przebudowane założenie zostało w 1289 roku opanowane przez wojska Henryka Probusa, wysuwającego roszczenia do opróżnionego po śmierci Leszka Czarnego tronu krakowskiego. Ustanowił on na zamku swojego burgrabiego w osobie Henryka z Wstowa, który 7 lutego 1291 roku złożył hołd lenny Wacławowi II i przekazał mu wszystkie posiadane przez siebie zamki, w tym również Sławków - *castrum novum circa Zlaucoviam*[1382]. W ten sposób zamek trafił w ręce zwolenników króla czeskiego, niewątpliwie ułatwiając mu opanowanie Krakowa.

Ryc. 107. Wieża mieszkalno-obronna zamku w Sławkowie zbudowana przez Pawła z Przemankowa i rozbudowana przez Jana Muskatę (fot. P. Kocańda 2020)

[1380] *idem, Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych*…, s. 228-229; *idem, Najdawniejsze dzieje*…, s. 70-71; *idem, Czy „Wielki Zamek" krakowskiego biskupa*…, s. 11-15. Na temat konfliktu biskupa z księciem zob.: W. Karasiewicz, *Paweł z Przemankowa*…, s. 191-216; P. Żmudzki, *op. cit.*, s. 325-346.

[1381] J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych*…, s. 221-224; *idem, Wyniki najnowszych badań nad zamkiem biskupów krakowskich*…, s. 146; *idem, Najdawniejsze dzieje*…, s. 64

[1382] RBM II, nr 1531. Zob. także: M. Pauk, *Der eine hiez her*…, s. 91-95; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 386.

Po opanowaniu Małopolski przez Wacława II, biskup Paweł z Przemankowa z pewnością dążył do odzyskania dawnych posiadłości zagrabionych przez Henryka Probusa, w skład których wchodził także zamek w Sławkowie. Roszczenia te biskup mógł wysunąć już w Lutomyślu, gdzie możni małopolscy uzyskali potwierdzenie swoich praw i przywilejów[1383]. Próbę odzyskania zamku podjąć mógł także Prokop, urzędujący w latach 1292-1294, który skarżył się Wacławowi na grabieże wojsk czeskich w dobrach biskupich. Z pewnością w 1295 roku zamek spowrotem należał do biskupów krakowskich, o czym świadczy akt zezwalający Janowi Muskacie na ufortyfikowanie Sławkowa, Iłży, Tarczka i Kielc[1384].

Działalność budowlana Jana Muskaty na terenie Sławkowa jest bardzo wyraźnie widoczna i rozpoznana pod kątem archeologicznym i historycznym. Badania archeologiczne na terenie zamku dowodzą, że biskup ten przystąpił do znacznej jego przebudowy. Do wieży mieszkalno-obronnej, od północnej strony dostawiono niewielki, murowany aneks o wymiarach 3,30 x 3,30 m, z wejściem po stronie zachodniej, wzmocniony narożnymi przyporami (ryc. 108). W zachodniej części kopca zamkowego, w odległości 8 m od narożnika płn.-zach. wieży postawiono dodatkowo niewielkie pomieszczenie o wymiarach 6 x 2,5 m. Ponadto wschodnią ścianę wieży mieszkalnej wzmocniono dwiema przyporami, które zabezpieczały mury przed osuwaniem. Całe założenie otoczono nową, poszerzoną do 10 m fosą i wałem ziemnym, który u podstawy posiadał od 6 do 8 m szerokości. Bardzo możliwe, że w partii szczytowej wału wzniesiono dodatkową linię obronną w formie parkanu lub częstokołu[1385]. Rozbudowa warowni jaką przeprowadził Jan Muskata przyczyniła się zatem do wzmocnienia jej obronności (ryc. 109). W ten sposób założenie przekształciło się w niewielki, ale solidnie umocniony zamek, chroniący nie tylko miasto, ale również przeprawę znajdującą się na płynącej obok niego Przemszy[1386].

[1383] KKK I, nr 94, 95; RBM II, nr 1551, 1552, 1553.
[1384] KKK I, nr 101.
[1385] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 459; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 322; J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych*…, s. 221-224; *idem, Wyniki najnowszych badań nad zamkiem biskupów krakowskich*…, s. 146; *idem, Najdawniejsze dzieje*…, s. 64.
[1386] Na temat przeprawy zob.: B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 58.

Ryc. 108. Budynek aneksu dobudowany w latach 90. XIII wieku przez Jana Muskatę na zamku w Sławkowie (fot. P. Kocańda 2020)

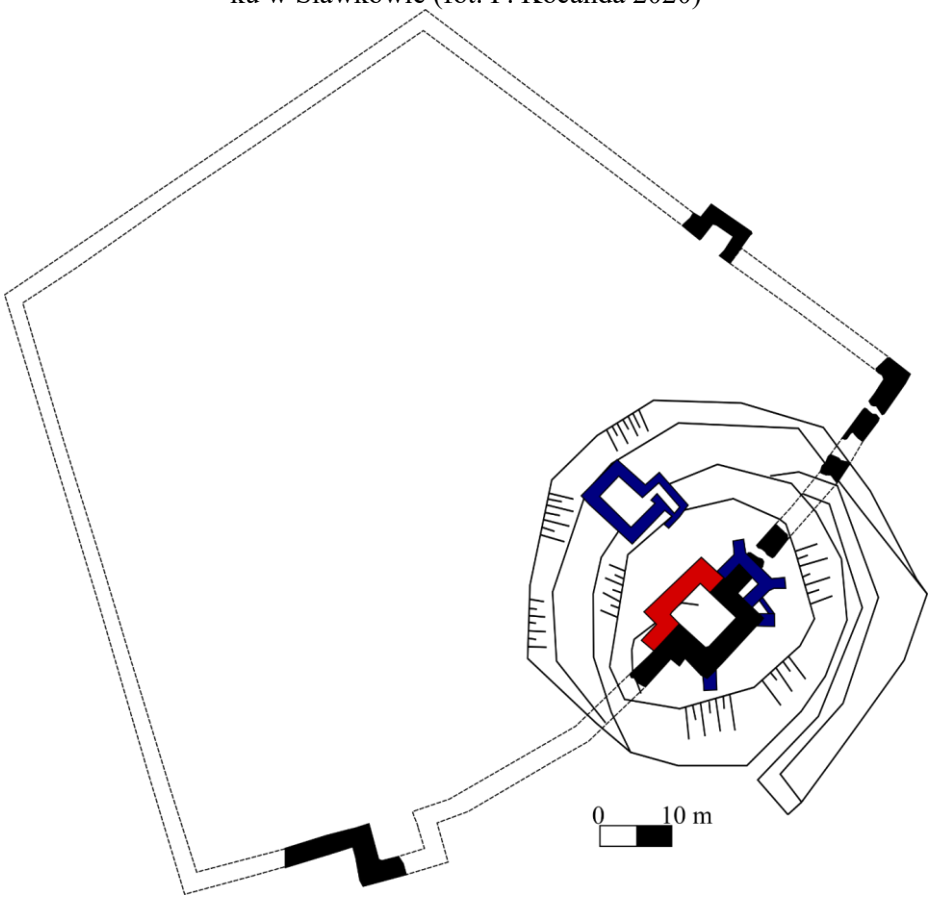

Ryc. 109. Zamek w Sławkowie – rzut warowni oraz rozwarstwienie chronologiczne wybranych elementów (wg. J. Pierzak 2001, oprac. komputerowe: P. Kocańda 2019). Kolor czarny – mury I fazy zamku (lata 1280-1283) lub fortyfikacje miejskie?; kolor czerwony – mury II fazy zamku (lata 1283-1289); kolor niebieski – III faza zamku (pocz. XIV w.)

Przebudwa zamku nie jest tylko jedynym dziełem Jana Muskaty w Sławkowie. Na mocy dokumentu Wacława II, zezwalającego na ufortyfikowanie miast biskupich rozpoczął on budowę umocnień miejskich. Problematyka murów miejskich w Sławkowie budzi zainteresowanie badaczy już od dawna. Większość uważa jednak, że fortyfikacje wzniesiono z inicjatywy Jana Muskaty na przełomie XIII i XIV wieku, właśnie w oparciu o wspomniany wyżej dokument[1387]. Fakt budowy murowanych umocnień Sławkowa przez Jana Muskatę zdaje się potwierdzać także zapis Jana Długosza dotyczący fundacji klasztoru i szpitala św. Ducha przez tego biskupa w 1298 roku, gdzie wzmiankowana jest brama Bytomska[1388]. Cennych informacji dostarczyły również wyniki badań wykopaliskowych, aczkolwiek wieloletni badacz Sławkowa, J. Pierzak, początkowo powątpiewał w fakt zrealizowania przez Jana Muskatę zezwolenia Wacława II na budowę umocnień, jednakże w miarę polepszania się stanu badań zmienił on swoje poglądy. W latach 1987-1988 u zbiegu ulic Legionów Polskich i Kościelnej odsłonięto relikty wału o szerokości u podstawy 4,8 m oraz fosy, której głębokość sięgała 4,8 m, natomiast szerokość 6 m. Pozyskany materiał zabytkowy umożliwił wydatowanie tych konstrukcji na 2 połowę XIII wieku i powiązanie ich z działalnością Muskaty[1389].

W oparciu o dostępne dane źródłowe oraz wyniki prac archeologicznych trudno jednoznacznie stwierdzić, czy pierwotna osada posiadała umocnienia ziemne. Z pewnością przełomem w tej materii był dokument z czerwca 1295 roku. Początkowo zapewne wzniesiono fortyfikacje drewniano-ziemne w formie wałów i fos, których relikty odkryto w latach 1987-1988. W okresie pomiędzy 1295 a 1298 rokiem, jak uważa F. Kiryk, poszerzono dawny obwód obronny, przyłączając do niego zamek oraz kościół św. Krzyża[1390]. Jednocześnie Jan Muskata rozpoczął wymianę drewniano-ziemnych umocnień na kamienne mury, które budowano odcinkami. Pierwszymi murowanymi elementami, analogicznie zresztą jak w przypadku fortyfikacji Krakowa, były bramy, Bytomska i Krakowska, ulokowane na głównej osi przejazdowej miasta. W późniejszym okresie w murach powstały dodatkowe furty Pilecka na północy i Zamkowa na południu, służące celom pomocniczym[1391]. Taki obrót wydarzeń potwierdzają źródła pisane, mianowicie cytowany już wyżej zapis Jana Długosza, gdzie pod rokiem 1298 pojawia się brama Bytomska - *ad portam, qua itur in Bythom* oraz ogród poło-

[1387] F. Kiryk (red.), *Sławków*, Kraków 1974, s. 26-27; *idem, Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 374; *idem, Miasto średniowieczne*…, s. 87; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 62; SGPol., t. X, s. 783; J. Widawski, *op. cit.*, s. 431-435; J. Wiśniewski, *Miasto Sławków w olkuskiem*…, s. 3; B. Wyrozumska, *Z przeszłości Olkusza*…, s. 22.
[1388] DLb. III, s. 56.
[1389] J. Pierzak, *Najdawniejsze dzieje*…, s. 76; A. Rybicki, *Sławków, stan. 3*, „Silesia Antiqua", t. XXXII, 1990, s. 259-261.
[1390] F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 374.
[1391] J. Widawski, *op. cit.*, s. 431-435.

żony poza murami miejskimi - *unum hortum extra muros dicti oppidi situm*[1392]. Zatem już w 1298 roku Sławków posiadał wzniesione w jakiejś części kamienne mury miejskie[1393]. Prace nad obwodem obronnym trwały zapewne jeszcze w XIV wieku i nie wiadomo czy zostały ukończone w pełni (nie zachowały się obecnie żadne relikty murów). Według J. Widawskiego zasięg fortyfikacji rekonstruować możemy jedynie hipotetycznie, zakreślał on zapewne formę zbliżoną do kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami (cała jego długość wynosiła 1450 m), natomiast jedynym śladem jego przebiegu są ulice Podwalna i Wikle[1394]. Jednak, jeżeli weźmiemy pod uwagę sugestię, że mury „zamku wielkiego" stanowiły w rzeczywistości fortyfikacje miejskie, to wówczas zasięg umocnień rekonstruować należy jako wydłużony owal, gdzie teren rezydecji biskupiej zajmował nieco wysunięty na wschód cypel.

Wyżej już było wspomniane, że Jan Muskata wydał również akt fundacyjny kościoła św. Jana, klasztoru i szpitala św. Ducha, które powstały w 1298 roku[1395]. Zapiska z *Księgi uposażeń diecezji krakowskiej* prócz informacji o fundacji, zawiera niezwykle cenne dane o wyglądzie ówczesnego Sławkowa. Wiemy, że Muskata uposażył klasztor oraz nowo utworzoną wówczas parafię w cztery łany, łaźnię miejską, młyn nad Białą Przemszą, dalej połowę jatki mięsnej i ogród za miastem oraz dziesięciny ze wsi Bytków. Zapiska fundacyjna zawiera także nazwy ulic: Bytomskiej, Maszkową, Szatkowa oraz domy piekarza Bertolda, Jana Bogacza, Lobszina, Michała (te dwa stały przy ulicy Szatkowej), Prakasza, Mikołaja de Goliczberk oraz Hermana[1396].

Rządy Jana Muskaty w Sławkowie i ówczesne *prosperity* miasta miały wpływ również na zabudowę mieszczańską, która jako jedna z pierwszych w Małopolsce uzyskała formę murowanych kamienic. Świadczy o tym zapiska w akcie fundacji szpitala św. Ducha o kamienicy piekarza Bertolda - *muro lapideo hospotii Bertoldi pistoris*[1397]. Fakt ten potwierdzają również badania wykopaliskowe z lat 1985-1986, prowadzone w południowo-wschodnim narożniku rynku, gdzie obecnie znajduje się budynek XVIII-wiecznej wozowni. Odkryto tam fragment muru wzniesionego z łamanego kamienia, łączonego zaprawą wapienną i tworzącego narożnik budowli. Jego odkrywcy element ten datują na 2. połowę XIII wieku. Warto jednak zaznaczyć, że mur ten posiada dosyć niewielką szerokość, mieszczącą się w przedziale od 35 do

[1392] DLb. III, s. 56-57.
[1393] F. Kiryk, *Miasto średniowieczne*…, s. 87; J. Widawski, *op. cit.*, s. 431-435.
[1394] J. Widawski, *op. cit.*, s. 431-435. Por. F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 374.
[1395] DLb. III, s. 56-57. Informacja ta pojawia się także w *Katalogach biskupów krakowskich*, gdzie niesłusznie przypisana jest biskupowi Pełce, zob.: *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n. X/2, s. 161-62.
[1396] Zob. Katalog rozprawy, poz. 41, pkt. 13b, s. 307. Por. F. Kiryk, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*…, s. 377-378; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem…*, s. 123-124.
[1397] DLb. III, s. 57. Zob.: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. 2, s. 219.

50 cm, co pozwala sądzić, że w pełni kamienne były tylko fundamenty kamienicy, która w pozostałej części była najpewniej szachulcowa[1398].

Sławków stanowił jedną z najważniejszych posiadłości biskupów krakowskich. Szczególnie prężny rozwój tego miasta nastąpił w czasach panowania Przemyślidów (od 1292 do 1306 roku). Z inicjatywy biskupa Jana Muskaty zmodernizowano i przebudowano zamek oraz wzniesiono umocnienia miejskie, które w jakiejś części były kamienne. Ponadto biskup fundując tam klasztor i szpital duchaków, troszczył się o miejscowych górników, którzy mieli zapewnioną opiekę zdrowotną. Dogodne położenie na ważnym trakcie komunikacyjnym oraz handlowym, a także dochody z pobliskich kopalń zapewniały mieszczanom stały dopływ gotówki. Na przełomie XIII i XIV wieku Sławków był miastem twierdzą, którego rola w trakcie walk pomiędzy Janem Muskatą a stronnikami Władysława Łokietka była niezwykle ważna. Z zeznań świadków w procesach kanonicznych wiemy, że pełnił on funkcję bazy wypadowej dla najemników Muskaty, wyprawiających się na obszary ziemi krakowskiej, plądrujących wsie i palących kościoły. Dowódcy tych oddziałów – Peszko, Sygard i Gerlach ucztowali na zamku sławkowskim z Muskatą. Gromadzono tam również łupy oraz ważniejszych więźniów, np. komesa Pakosława[1399]. W działaniach zbrojnych z lat 1304-1306 brali udział również mieszczanie sławkowscy - *et alios qui cum civibus suis de Slavcovia et aliis hominibus*[1400]. Ich imion nie znamy, można jedynie przypuszczać, że byli to wymienieni w akcie fundacji szpitala i klasztoru św. Ducha; Lobszin, Michał, Mikołaj Goliczberk, Bertold, Jan Bogacz i jego zięć Herman. W polityce Jana Muskaty Sławków pełnił zatem niezwykle ważną rolę, zapewne w dłuższej perspektywie miał on stać się głównym centrum tworzonego przez tegoż biskupa księstwa[1401].

Zamkiem, który Jan Muskata zbudował od podstaw był Lipowiec (fot. 110), położony w miejscowości Babice (nr kat. 1). Jego częściowo zrekonstruowane ruiny zlokalizowane są na wysokim wapiennym wzgórzu (362 m n.p.m.), będącym częścią Garbu Tęczyńskiego i leżącego na północ od miejscowości Babice i Wygiełzów. Obszary wokół Lipowca, zwane kluczem lipowieckim, biskupi krakowscy nabyli najpewniej w XIII wieku[1402]. Być może nadanie to powiązać należy z przypowieścią Jana Długosza zawartą w *Liber beneficioruum*. Zapisano tam, że pierwszymi właścicielami wsi Lipowa, którą Długosz identyfikował z Lipowcem, byli Gryfici. W 1242 roku Klemens z Ruszczy przekazał ją klasztorowi benedyktynek ze Stanią-

[1398] J. Pierzak, *Najdawniejsze dzieje*…, s. 76; A. Rybicki, *Sławków, stan. 3*, 259-261.
[1399] MPV III, nr 121, s. 89-90 (zeznania wikariusza Michała, plebana będzińskiego Godzwina).
[1400] *Ibidem*, nr 121, s. 80
[1401] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 322, 328.
[1402] F. Sikora, *Babice*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 9; M. Sobala, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich*…., s. 831.

tek. W tym czasie na jednym ze wzgórz bliżej nieznani rozbójnicy założyli zamek, z którego atakowali pobliskie wsie, ściągając na siebie gniew księcia, który wysłał swoje oddziały celem zniszczenia zamku i wybicia rozbójników. Po tym wydarzeniu wieś trafiła w ręce biskupa krakowskiego Prandoty, który jak sądzi Długosz, zbudować miał nowy murowany zamek[1403].

Początki warowni zwanej w źródłach Lipowiec, nie zostały jeszcze dostatecznie wyjaśnione, aczkolwiek wyniki badań archeologicznych oraz źródła pisane dosyć jednoznacznie pozwalają nam wskazywać, że jej fundatorem był Jan Muskata. Niemniej, w oparciu o powyższy XV-wieczny opis, niektórzy badacze to właśnie Prandocie przypisują budowę murowanego zamku[1404]. Są to jednak głosy odosobnione, ponieważ w przeważającej części fundację tę wiąże się z działalnością sojusznika Wacława II[1405].

[1403] DLb. III, s. 297-298.

[1404] Zob.: J. Rajman, *Lipowiec. Z dziejów zamku i klucza majątkowego biskupów krakowskich (XIII-XVI w.)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 90-93; T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej*…, s. 115-116.

[1405] Zob.: *Architektura gotycka*…, t. II, s. 21-22; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 294; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 78-79; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 324; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym…*, s. 139-140; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich…*, s. 812-813; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 58-59; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 58-59; T. Małkowska-Holcerowa, *Ruiny zamku Lipowiec*, Chrzanów 1973, s. 4-6; *idem*, *Lipowiec dawny zamek biskupów krakowskich*, Warszawa 1989, s. 6-8; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 63; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 1529; O. Zagórowski, *Lipowiec. Zamek biskupi i dom poprawy dla księży*, NP, t. 12, 1960, s. 180-183. Budowę murowanego zamku Janowi Muskacie przypisują także: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 182; KZS, t. I, z. 4, oprac. J. Szablowski, Warszawa 1952, s. 4-5; W. Łuszczkiewicz, *Zamek Lipowiec i jego turma*, „Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. III, z. 1, 1884, s. 12-24, jednakże uważają jednocześnie, że kamienna warownia zastąpiła starsze drewniano-ziemne założenie, łączone z biskupem Prandotą.

Ryc. 110. Zamek Lipowiec – widok na zamek górny (fot. P. Kocańda 2018)

Do budowy założenia przystąpiono zapewne wkrótce po 1294 roku, wybierając w tym celu wysokie wapienne wzgórze, posiadające naturalne walory obronne oraz umożliwiające kontrolę nad najbliższą okolicą. Pierwszym elementem zamku była kamienna, cylindryczna wieża obronna, ulokowana w południowo-wschodnim skraju wyniesienia. Jej średnica wynosiła 9 m, natomiast grubość murów dochodziła do 3,15 m (ryc. 111). Wzniesiono ją z łamanego, miejscowego kamienia wapiennego, pochodzącego najpewniej z kopanej równocześnie pod zamkiem fosy i łączonego zaprawą wapienną[1406]. S. Kołodziejski uważa ponadto, że pierwotnie otoczona była umocnieniami drewniano-ziemnymi, co jednak nie zostało potwierdzone badaniami wykopaliskowymi[1407].

[1406] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 78-79; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 324; T. Małkowska-Holcerowa, *Ruiny zamku Lipowiec*…, s. 4-6; *idem, Lipowiec dawny zamek biskupów*…, s. 28-29.
[1407] Zob.; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym…*, s. 139-140; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 58-59. Por. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 79.

Ryc. 111. Wieża cylindryczna zamku w Lipowcu zbudowana przez Jana Muskatę (fot. P. Kocańda 2018)

Zapewne w krótkim odcinku czasu po wybudowaniu wieży rozpoczęto stawianie murowanego obwodu obronnego, poprowadzonego po krawędzi wzgórza. Elementem pierwotnych fortyfikacji był odkryty w 1971 roku relikt muru, znajdujący się po południowo-zachodniej stronie i flankujący bramę od południa. Charakteryzuje się on znaczną grubością, sięgającą do 3,00 m. Niestety dalszy przebieg muru, jak i jego dokładny kontekst stratygraficzny nie został rozpoznany. Na podstawie odkrytych fragmentów naczyń ceramicznych mur ten datować należy na przełom XIII/XIV wieku. Z kolei jego rozbiórka nastąpiła już w XIV stuleciu[1408]. Jest to zatem jeden z najstarszych, obok wieży elementów murowanych zamku. Jego identyfikacja jest jednak bardzo trudna, jednakże zdaniem autora niniejszej rozprawy zaklasyfikować go należy jako pierwotny, południowo-zachodni narożnik zamku. Przemawia za tym fakt, że odkryte w 1971 roku relikty znajdują się na przedłużeniu linii kurtyny zachodniej

[1408] J. Kozak, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 5, 1972, s. 290-291; T. Małkowska-Holcerowa, *Lipowiec dawny zamek biskupów*…, s. 6.

zamku, załamującej się obecnie pod kątem w połowie swojej długości. Według T. Małkowskiej-Holcerowej załamanie to świadczyć może o wykorzystaniu starszych elementów w późniejszej rozbudowie zamku[1409]. Można zatem uznać, że pierwotny obwód obronny zamku był lekko przedłużony w kierunku południowym (ryc. 112). Do jego skrócenia doszło jednak już w XIV wieku, być może w związku z rozbudową przedbramia lub też nierozpoznaną katastrofą budowlaną (ryc. 113). W pierwszej fazie funkcjonowania zamku wykuto również głęboką studnię, tożsamą z zachowaną do czasów obecnych w północnej części skrzydła wschodniego, oraz jak uważają badacze najstarsze elementy przedbramia ulokowanego na południowy wschód od zamku górnego i składającego się z przejazdu i furty dla pieszych (ryc. 114)[1410].

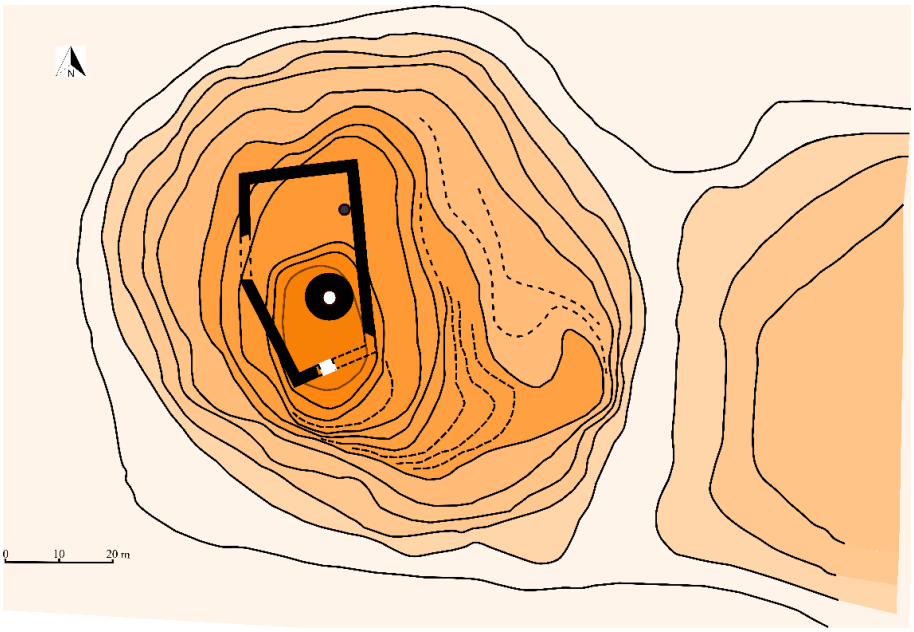

Ryc. 112. Zamek Lipowiec – faza pierwsza (koniec XIII – pocz. XIV w.) – rekonstrukcja nr 1 (oprac. P. Kocańda, W. Harko 2019)

[1409] *Ibidem*, s. 6.
[1410] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 79; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 324; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 60; T. Małkowska-Holcerowa, *Ruiny zamku Lipowiec*…, s. 4-6; *idem*, *Lipowiec dawny zamek biskupów*…, s. 6-8.

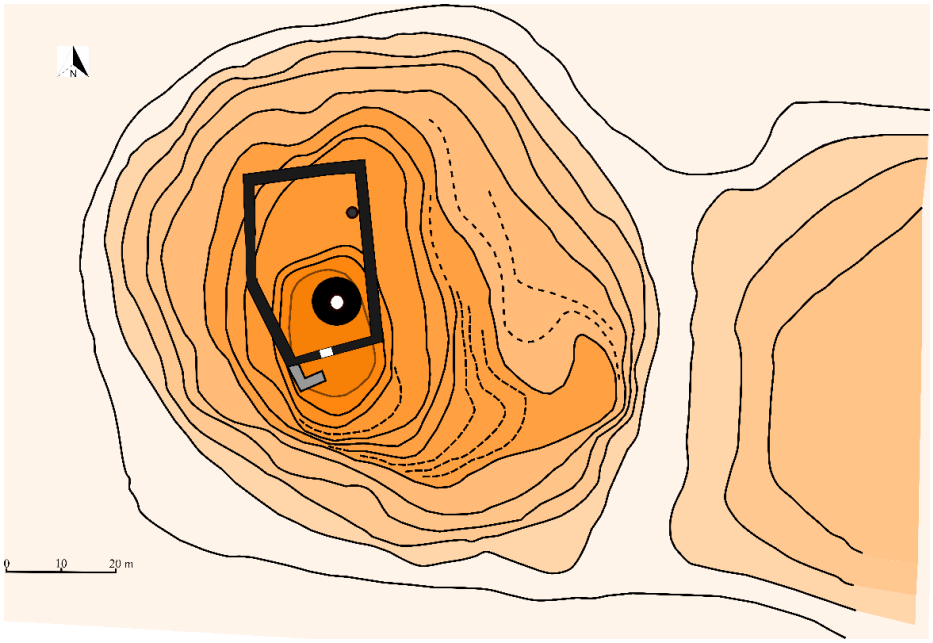

Ryc. 113. Zamek Lipowiec – faza pierwsza (koniec XIII – pocz. XIV w.) – rekonstrukcja nr 2 (oprac. P. Kocańda, W. Harko 2019)

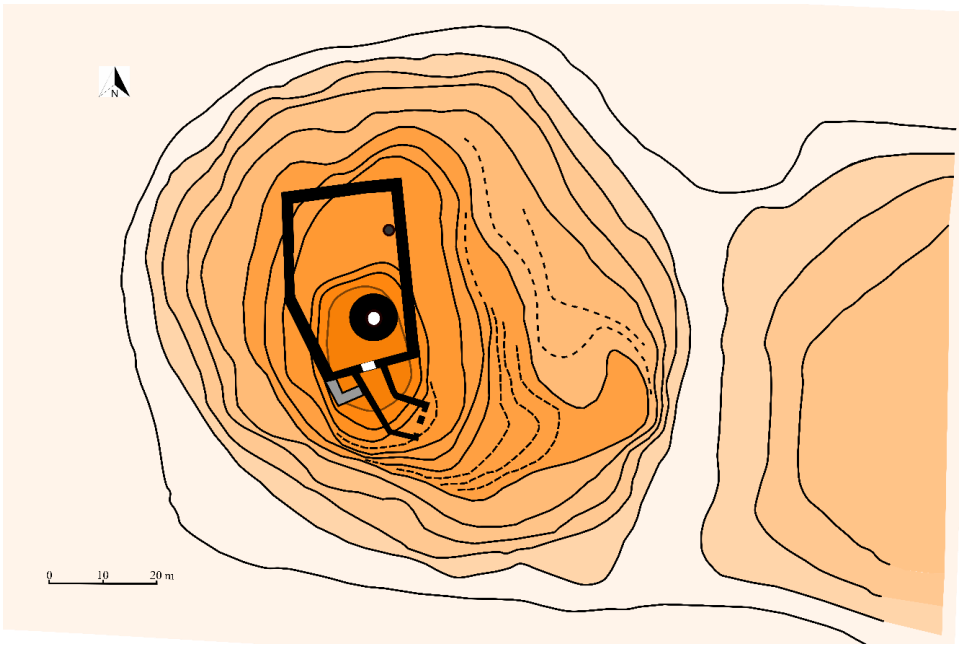

Ryc. 114. Zamek Lipowiec – faza pierwsza (koniec XIII – pocz. XIV w.) – rekonstrukcja nr 3 (oprac. P. Kocańda, W. Harko 2019)

Zamek Lipowiec, w swojej pierwotnej fazie składał się zatem z cylindrycznej wieży ostatecznej obrony, studni oraz kamiennego obwodu obronnego, być może z elementami przedbramia (ryc. 114). Dodatkowo wewnątrz założenia funkcjonowała drewniana zabudowa gospodarcza i mieszkalna. Tak uformowany zamek bardzo mocno przypominał warownie budowane przez Wacława II w Małopolsce, np. w Czorsztynie, Rytrze, Czchowie i Bieczu, co

poświadcza, że Muskata wzorował się na władcy, a nawet mógł korzystać z usług czeskiego warsztatu budowlanego.

Warownia w źródłach wymieniona zostaje po raz pierwszy w 1303 roku, kiedy przebywający tam Muskata zezwolił lokować wieś Jeleń[1411]. Fakt pobytu biskupa świadczy, że zamek był wówczas ukończony. Lipowiec spełniał kilka ważnych funkcji, przede wszystkim rolę rezydencji Jana Muskaty, wielokrotnie podróżującego do Pragi. Zamek leżał w pobliżu szlaku, łączącego Małopolskę ze Śląskiem[1412]. Pełniał również funkcję administracyjną, którą potwierdza późniejszy dokument Jana Grota z 1346 roku[1413]. Najważniejszym zadaniem zamku było jednak funkcja obronna, jako potężna i silnie ufortyfikowana baza wypadowa dla wojsk najemnych biskupa. Poświadczają to zeznania świadków w procesach wytyczonych Muskacie przez Jakuba Świnkę[1414]. Dowódcą załogi lipowieckiej był Gerlach de Culpen, szwagier biskupa, wójt wielicki i jego najwierniejszy współpracownik[1415]. Zdaniem F. Sikory otrzymał on zamek w zarząd pomiędzy 1305 a 1306 rokiem[1416]. Bardzo możliwe, że doszło do tego jednak wcześniej. W 1306 roku wojska pod jego dowództwem zdobyły klasztor tyniecki, niszcząc dwa tamtejsze kościoły. Ponadto opanowano również znajdujące się po drugiej stronie Wisły stare grodzisko w Piekarach[1417]. O zdobyciu Tyńca mówią świadkowie w procesach z lat 1306-1308, mianowicie opat Michał, wikariusz katedralny Klemens, wikariusze kościoła św. Stefana, Boguchwał i Rambert[1418]. Na zamku gromadzono także łupy i przetrzymywano więźniów[1419].

Zamek w Lipowcu miał pełnić również rolę jednego z głównych centrów księstwa biskupiego Jana Muskaty. Zapewne z dążeniami tymi należy powiązać fakt wyjęcia warowni spod kontroli kapituły krakowskiej[1420]. Po śmierci Wacława II i wygnaniu Jana Muskaty z Krakowa, biskup przez jakiś czas przebywał w Lipowcu, np. w 1312 roku, kiedy świadkował na

[1411] ZDM I, nr 14.
[1412] J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*…, s. 117.
[1413] KDPol. III, nr 97; KTyn. nr 66.
[1414] MPV III, nr 121.
[1415] Na temat Gerlacha de Culpen zob.: T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 216-218; S. Pańków, *Gerlach (Gerlacus) von Kulpen*, PSB, t. 7, 1948-1958, z. 1-4, s. 395.
[1416] F. Sikora, *Lipowiec*, [w:] SHGKr., cz. III, z. 3, s. 670.
[1417] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 325; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 72.
[1418] MPV III, nr 121, s. 87-88. Ponadto Boguchwał, pleban Kościoła Wszystkich Świętych dodał, że Gerlach wyprawiając się z Lipowca, atakował ziemię krakowską (MPV III, nr 121, s. 89).
[1419] Dziekan sandomierski Herbord, pleban Boguchwał oraz wikariusze Ciechosław i Paweł zeznają, że w zamku trzymano licznych pojmanych (MPV III, nr 121, s. 80, 89, 91). Z kolei w 1307 roku w lochach znajdował się szwagier kanonika Mikołaja, Świętosław Krystynowic (MPV III, nr 131, s. 134).
[1420] MPV III, nr 121, s. 86-87. Operacja ta powiązana była również z przygotowywaną przez Wacława III wyprawą zbrojna na Kraków. Zamek miał ułatwić przejście wojskom czeskim (T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 78).

dokumencie wydanym przez Gerlacha de Culpen[1421]. Zamek ten, jako jedyny nigdy przez Jana Muskatę nie został utracony, mimo iż wojska Władysława Łokietka podejmowały próby oblężeń[1422]. Była to zatem jego najpotężniejsza twierdza, świadcząca o możliwościach inwestycyjnych biskupa.

Na północ od kluczy lipowieckiego i sławkowskiego biskupi krakowscy rozporządzali niewielkimi posiadłościami skupionymi wokół miejscowości Przymiłowic, Turowa, Biskupic Choronia[1423]. Niestety z uwagi na brak źródeł nie można jednoznacznie odpowiedzieć, kiedy rzeczone wsie znalazły się w rękach ordynariuszy diecezji krakowskiej. Z pewnością trafiły one w ich ręce poprzez nadania książęce. Ponadto J. Laberschek dopuszcza możliwość, że już w XI i XII wieku biskupi krakowscy posiadali także jakieś inne dobra w okolicy Mstowa, które następnie przekazane zostały tamtejszym kanonikom regularnym[1424]. Poświadczenie dysponowaniem w końcu XIII wieku wsiami Turowa, Biskupic i Choronia uzyskujemy jednak dopiero w początku XIV wieku (1306 r.). W aktach procesowych Muskaty kilku świadków (prepozyt sandomierski Zdzisław, scholastyk sandomierski Jan, komes Andrzej, Bolesław, książę Toszku – scholastyk krakowski, dziekan sandomierski Herbord) zeznało, że Jan Muskata po uzyskaniu sakry biskupiej, zobowiązał się wynagrodzić starostę Hynka z Dubé, który uzyskać miał 500 grzywien, którymi obciążono mieszczan sławkowskich, ponadto Muskata nadał mu trzy wsie, z kolei jego syn wszedł w posiadanie prebendy przynoszącej 100 grzywien dochodu z dziesięcin ze wsi leżących koło zamku Przymiłowice (*episcopi percepit circa castrum Premilovic*) – Choroń, Biskupice i Turów[1425].

Informacje zawarte w zeznaniach są interesujące także z innego powodu, wymieniają bowiem bliżej nieokreślone *castrum Premilovic* (nr kat. 31), wokół którego rozlokowane były dobra biskupie. Próbę zidentyfikowania warowni i połączenia jej z którymiś z istniejących obiektów podjął Z. Holcer, który analizując rozlokowanie wymienionych w zeznaniach miejscowości stwierdził, że położone są one w promieniu 5 km od zamku Olsztyn (same Przymiłowice bezpośrednio niemal sąsiadują z tym monumentalnym założeniem). Zatem według niego *castrum Premilovic* to wcześniejsza nazwa zamku Olsztyn (ryc. 115), którego fundato-

[1421] ZDMog. nr 47. Zob. także: E. Długopolski, *op. cit*., s. 107-108; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 91, 109.
[1422] J. Rajman, *Lipowiec. Z dziejów zamku i klucza majątkowego*…, s. 94.
[1423] Zob.: F. Sikora, *Biskupice*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 125; *idem*, *Choroń*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 2, s. 360-361.
[1424] J. Laberschek, *Przeobrażenia w osadnictwie w północno-zachodniej części krakowskiej do połowy XIII wieku. Teren dawnego powiatu lelowskiego*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", t. 3, 2004, s. 87; *idem, Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego*…, s. 44-45; K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012, s. 47-48.
[1425] MPV III, nr 121, s. 80, 83, 84-85, 86. Zob. K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV*…, s. 47-56; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 46.

rem w rzeczywistości byli biskupi krakowscy, a konkretnie Jan Muskata[1426]. Ustalenia Z. Holcera zostały następnie zaakceptowane w literaturze[1427].

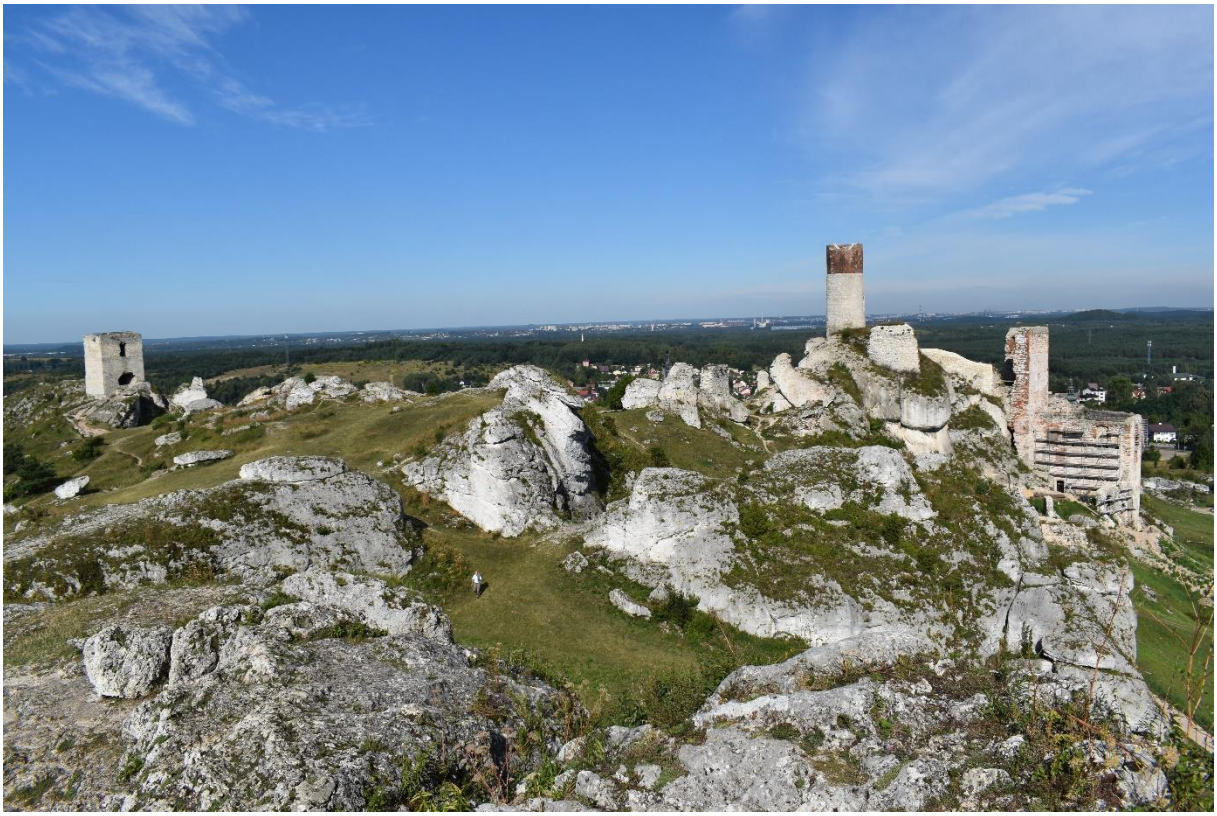

Ryc. 115. Zamek Olsztyn – widok na zamek górny i wieżę Sołtysią (fot. P. Kocańda 2020)

Geneza zamku w Olsztynie k. Częstochowy nie została jeszcze należycie rozpoznana. W starszej literaturze jego początki wiązano z działalnością Kazimierza Wielkiego pomimo, że obiekt ten nie został wymieniony w spisach zamków przez niego fundowanych[1428]. Zmianę poglądów przyniosły ustalenia T. Małkowskiej-Holcerowej, która za najstarszy element zamku uznała cylindryczną wieżę zamku górnego, wzniesioną zdaniem autorki, na przełomie XIII

[1426] Z. Holcer, *Dwie lustracje zamku w Olsztynie koło Częstochowy*…, s. 311-313; *idem, Zamek Olsztyn pod Częstochową – zarys historii*…, s. 75-77.
[1427] M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 29-31; *Architektura gotycka*…, t. II, s 173-174; S. Kołodziejski, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski*…, s. 148; *idem, Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym*…, s. 144 (w pracy tej S. Kołodziejski sugeruje, że zamek Przymiłowice już wcześniej mógł należeć do Hynka z Dube z racji pełnionego przezeń urzędu starosty małopolskiego); *idem, Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 16; *idem, Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 27; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 822; J. Laberschek, *Nieznane karty z przeszłości zamku Olsztyn i starostwa olsztyńskiego (wiek XIII-XV)*, „Almanach Częstochowy", 1994[1995], s. 19-30.
[1428] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 217; S. Rumszewicz, *Ruiny zamku w Olsztynie*, „Ziemia", R. XIV, Warszawa 1 i 15 sierpnia 1929, nr 15-16, s. 260-263; SGPol., t. VII, s. 512-514; T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej…,* s. 119. Zob. także: Katalog obiektów, poz. 31, pkt. 6, 8, s. 242-243, 246-247, przypis 1.

i XIV wieku[1429]. Poglądy badaczki podparte zostały eksploracjami archeologicznymi W. Błaszczyka, badającego ten obiekt w latach 1959-1960 i 1969, który również uznał, że stołp stanowi najwcześniejszy, murowany element warowni[1430]. Kilkadziesiąt lat później nową próbę omówienia początków zamku podjęli L. Kajzer i S. Kołodziejski, którzy akceptując wywody Z. Holcera, rozpoczęli poszukiwanie najstarszego elementu zamku, który powinno się połączyć z wzmiankowanym *castrum Premilovic*. Stwierdzili oni, że nie jest nim cylindryczna wieża zamku górnego, którego powstanie wiązać należy z okresem kazimierzowskim, ale znajdująca się 200 m dalej, na południowy zachód wieża, zwana Sołtysią (ryc. 116)[1431]. Jest to masywna, kwadratowa wieża o wymiarach 8 x 12 m, grubości murów dochodzącej do 4 m i wysokości 16 m. Do czasów obecnych zachowały się trzy kondygnacje, po których czytelne są odsadzki na ścianach. Niestety stan rozpoznania budowli nie pozwala na dokładne określenie wejścia do wieży (współczesny otwór wejściowy jest późniejszy, wykuty najpewniej w czasach nowożytnych lub współczesnych). Zbudowano ją na samotnym ostańcu wapiennym, w technice o wiele bardziej starannej niż mury zamku górnego, co stanowi kontrast do gorzej wykonanych murów zamku górnego z łamanego kamienia i łączonych z Kazimierzem Wielkim[1432].

[1429] T. Małkowska-Holcerowa, *Ruiny zamku w Olsztynie (woj. katowickie, pow. Częstochowa*), Kraków 1959, mps. w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie, s. 24.
[1430] W. Błaszczyk, *Zamek w Olsztynie. Krótki rys historyczny i wyniki wstępnych badań archeologicznych z roku 1959*, „Ziemia Częstochowska", t. IV, 1961, s. 65-76; *idem*, *Będzin przez wieki*…, s. 759.
[1431] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 294; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 60-61; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 101.
[1432] Właśnie ta wieża ma być wymienionym w źródłach z 1306 roku zamkiem Przymiłowice, zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 344-347; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 59. Podobne zdanie wyraził w jednym ze swoich wcześniejszych artykułów autor niniejszej rozprawy (zob.: P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 323-324), obecnie jednak ostrożniej podchodzi do tej propozycji. Część badaczy element ten datuje nawet na XV wiek (zob.: KZS, t. VI, z. 4, oprac. P. Maliczewski, A. Małkiewicz, I. Rejduch-Samkowa, J. Samek, Warszawa 1979, s. 29; *Architektura gotycka*…, t. II, s. 173-174).

Ryc. 116. Wieża Sołtysia na zamku w Olsztynie k. Częstochowy (fot. P. Kocańda 2020)

Sugestie L. Kajzera i S. Kołodziejskiego niestety nie zostały podparte odpowiednimi argumentami, co prawda ten drugi w latach 1998 i 1999 roku prowadził w bezpośrednim sąsiedztwie wieży Sołtysiej badania archeologiczne, jednak nie dostarczyły one żadnych danych odnośnie chronologii budowli[1433]. Różnica w technice budowy pomiędzy wieżą, a murami obwodowymi oraz stołpem zamku górnego również nie jest wystarczającym wyznacznikiem chronologicznym. Stołp oraz mury obwodowe zamku górnego wzniesiono z łamanego kamienia wapiennego, jednakże mniejszych rozmiarów niż w przypadku wieży Sołtysiej. We wszystkich elementach surowiec układano natomiast warstwowo, wykorzystując poziomy wyrównawcze. Różnice pojawiają się jednak przy układzie warstw wyrównawczych, w murach zamku górnego oraz wieży cylindrycznej rozstawione są one stosunkowo wąsko i liczniej, co około 60 cm, z kolei w murach obwodowych dziedzińca i wieży Sołtysiej zastosowano szerszy rozstaw, od 70 do 90 cm. Technika budowy murów obronnych dziedzińca głównego (ryc. 117), które zachowane są fragmentarycznie na kliku odcinkach do wysokości nawet

[1433] S. Kołodziejski, *Zamek w Olsztynie gm. loco, woj. śląskie. Sprawozdanie z badań archeologicznych w roku 1999*, Kraków 1999, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie, s. 8-12; *idem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na zamku w Olsztynie koło Częstochowy*, [w:] *Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w roku 1997*, red. E. Tomczak, Katowice 2000, s. 178-183.

15 m, jest zbliżona do wieży Sołtysiej. Być może rację ma zatem Cz. Hadamik, który uważa, że elementy te powstały później, w czasach Kazimierza Wielkiego, natomiast zamek górny to *castrum* Przymiłowice, wzniesione w okresie czeskim[1434].

Ryc. 117. Mury obwodowe dziedzińca głównego wzniesione przez Kazimierza Wielkiego (fot. P. Kocańda 2020)

Jeszcze inaczej sprawę genezy wieży Sołtysiej i początków zamku Przymiłowice stawia Karol Nabiałek, który swoje analizy opiera na źródłach pisanych. Według niego budowa założenia wyprzedzała czasy urzędowania Jana Muskaty, ponieważ zamek powstał w II połowie XIII wieku jako centrum zarządu klucza majątkowego. Historyk za fundatorów uważa Pawła z Przemankowa lub Prokopa[1435]. Poglądy te zaakceptował J. Pierzak, który sądzi, że wieża Sołtysia stanowi analogię dla wieży mieszkalno-obronnej w Sławkowie (wzniesionej przez Pawła z Przemankowa) oraz nowoodkrytej kwadratowej budowli pod stołpem zamku będzińskiego. Przy takim rozumowaniu wieża Sołtysia stanowi najstarszy element zamku Przymiłowice, który powstał w końcu XIII wieku (być może w latach 80.)[1436].

[1434] Cz. Hadamik, *Nierozwiązany problem – zamek Olsztyn w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 166.
[1435] K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV*…, s. 47-57, 261-264.
[1436] J. Pierzak, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej*…, s. 74-75. Wieża Sołtysia w źródłach pisanych według K. Nabiałka pojawia w 1547 roku, kiedy to Piotr Opaliński, starosta olsztyński odliczył sobie kwotę 80 zł na naprawę starej wieży na zamku Olsztyn (*reformatione turris antique ante castrum Olstin*, zob.: K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie od XIV*…, s. 263-265). Informacja ta jest jednak zbyt ogólna, gdyż może chodzić również o wieżę cylindryczną na zamku górnym. W lustracji zamku z 1569 roku wymieniona zostaje *wyeża thesz albo baszta, która iesth na stayanyu albo daliey od zamku na skalie* (LK 1569, AGAD, MK, dz. XVIII, sygn. 18, s. 547). Z kolei w 1631 pojawia się informacja - *wieża sołtyska na obronę tego zamku w kwa-*

W oparciu po powyższe informacje trudno jednoznacznie, bez dalszych badań stwierdzić, kiedy wzniesiono wieżę Sołtysią, mogła ona powstać zarówno w końcu XIII wieku, jak i w XIV stuleciu z inicjatywy Kazimierza Wielkiego. Analizując budownictwo obronne Wacława II w Małopolsce oraz inne zamki Jana Muskaty, o wiele bardziej prawdopodobne wydaje się, że biskup wzniósł zamek górny w Olsztynie (ryc. 118). Składał się on z cylindrycznej wieży obronnej o średnicy 8 m, zbudowanej na kamiennym kwadratowym cokole z zaokrąglonymi narożnikami i wysokości 3 m. W tym samym czasie co wieżę, wznoszono również mury kurtynowe zamku, poprowadzone po krawędzi wzgórza (ryc. 119)[1437]. Ponadto na zamku funkcjonowała także odkryta przez S. Kołodziejskiego cysterna na wodę[1438]. Cz. Hadamik przypuszcza, że w obrębie murów istnieć mógł także dom mieszkalny, jednakże jego reliktów nie udało się potwierdzić badaniami wykopaliskowymi[1439].

Ryc. 118. Zamek górny w Olsztynie koło Częstochowy – widok na wieżę ostatecznej obrony (fot. P. Kocańda 2020)

drat na przeciwnej skale z czegły jest murowana (J. Borowska-Antoniewicz, M. Antoniewicz, *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska", nr 4, 1999, s. 196).

[1437] Por. Cz. Hadamik, *Nierozwiązany problem – zamek Olsztyn w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 163-164; K. Nabiałek, *Starostwo olsztyńskie*…, s. 261-265.

[1438] S. Kołodziejski, *Badania wykopaliskowe reliktów cysterny*…, s. 179-184; *idem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na zamku w Olsztynie koło Częstochowy*…, s. 178-183.

[1439] Cz. Hadamik, *Nierozwiązany problem – zamek Olsztyn w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 164.

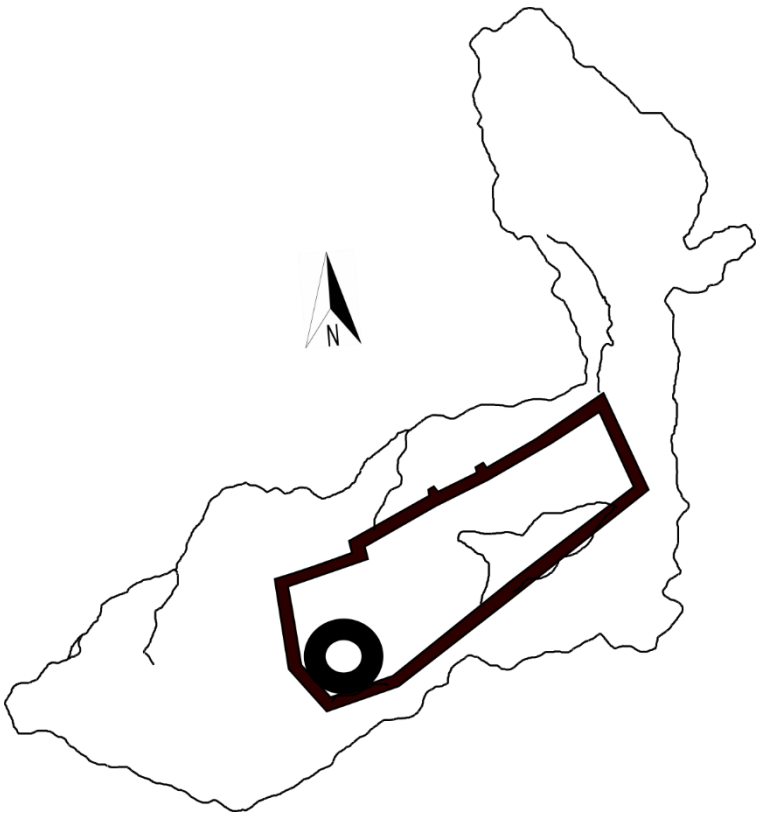

Ryc. 119. Zamek górny w Olsztynie – próba rekonstrukcji układu przestrzennego założenia w końcu XIII w. (oprac. P. Kocańda, W. Harko)

Ukształtowane w ten sposób założenie było bardzo podobne do zamków wznoszonych przez Wacława II, np. w Bieczu (nr kat. 4), Czorsztynie (nr kat. 9), Czchowie (nr kat. 8), Rytrze (nr kat. 39), Smoleniu (nr kat. 43), czy też samego Muskatę (np. Lipowiec, nr kat. 1). Chronologię tę poświadczają również wyniki badań archeologicznych zamku górnego, prowadzonych przez W. Błaszczyka, w trakcie których w wykopie przy drugiej bramie odkryto monetę Wacława II[1440].

Zamek w Olsztynie spełniać miał przede wszystkim rolę jednego z centrum administracyjnych tworzonego przez Jana Muskatę księstwa biskupiego, gdzie zabezpieczałby jego północne krańce[1441]. Strzegł jednocześnie drogi łączącej Kraków z Krzepicami i ochraniał Małopolskę przed najazdami ze strony Łokietka, który do 1300 roku panował w Wielkopolsce. Rola zamku jako punktu militarnego była szczególnie podkreślana w latach 1304-1306, kiedy wychodzące z niego oddziały najemników łupiły pobliskie miejscowości. Świadkowie w procesach kanonicznych zeznawali, że wojska Muskaty dopuszczały się zniszczeń w Chechle, Kromołowie, Raszkowie, Przybynowie i Niegowej[1442].

[1440] W. Błaszczyk, *Zamek w Olsztynie. Krótki rys historyczny*…, s. 71-76.
[1441] Zob.: P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 324-330.
[1442] MPV III, nr 121, s. 85; J. Laberschek, *Nieznane karty z przeszłości zamku Olsztyn*…, s. 22.

Analogiczną rolę jak zamek Olsztyn, pełnić mógł oddalony o około 20 km na południowy wschód Ostrężnik (nr kat. 32). Jego niewielkie ruiny położone są na południe od drogi wojewódzkiej nr 793 łączącej Janów i Żarki, na szczycie wyraźnie odcinającej się od pozostałej części terenu wapiennej skale (ryc. 120). Zamku tego niestety nie wymieniają żadne źródła pisane, dlatego też przy rekonstrukcji jego dziejów należy opierać się wyłącznie na wynikach prac archeologów. Początkowo badacze budowę warowni przypisywali Kazimierzowi Wielkiemu. Miała ona wchodzić w skład systemu obronnego Jury Krakowsko-Częstochowskiej[1443]. Inny pogląd na jego genezę wysunął w latach 90. XX wieku S. Kołodziejski, który uznał, że fundatorem założenia był książę Władysław Opolczyk[1444]. Hipoteza ta nie przyjęła się jednak w literaturze, na co wpływ miał sam jej autor, który w latach 2000, 2002-2003 przeprowadził badania wykopaliskowe w obrębie ruin. Pomimo skromnego zasięgu prac udało się pozyskać materiały umożliwiające określenie czasu budowy warowni. W ich świetle zamek powstał na przełomie XIII i XIV wieku z inicjatywy Jana Muskaty[1445]. Odkrycia poczynione przez S. Kołodziejskiego, skłoniły do zmiany poglądów J. Laberscheka. Przeprowadził on analizę struktury osadniczej regionu częstochowskiego na przełomie XIII i XIV wieku i zdecydowanie wykluczył wcześniejsze hipotezy. Według niego do budowy zamku doszło w latach 1304-1306, w okresie sprawowania urzędu starosty przez Jana Muskatę. Warownia miała pełnić funkcję militarnej placówki dla oddziałów biskupich, które najeżdżały przeciwników władzy czeskiej[1446]. Niewykluczone, że to właśnie z tego zamku wyruszyły wojska, które zniszczyły wsie Niegową i Przybynową[1447].

[1443] M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 41-42; *idem*, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej w przestrzeni społecznej XIV-XV wieku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczne*…, s. 285, B. Guerquin *Zamki w Polsce*…, s. 227; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*, s. 362; KZS, t. IV, z. 4, oprac. I. Rejduch-Samkowa, J. Samek, Warszawa 1979, s. 29-30; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 1031. Pogląd ten przyjął również początkowo J. Laberschek (*Rozwój osadnictwa w powiecie lelowskim w średniowieczu*, Kraków 1989, mps. archiwum Pracownia Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie, s. 137), z tym zastrzeżeniem, że po 1370 roku zamek przejść miał w ręce rodu Kobyłów z Żarek. W późniejszej pracy zmienił jednak zdanie, sugerując, że Ostrężnik pełnić mógł funkcje siedziby rycerzy Wojtka i Marcina ze Złotego Potoku (*idem*, J. Laberschek, *Potencjał obronny ziemi wieluńskiej i fragmentów ziemi krakowskiej i sieradzkiej pod rządami księcia Władysława Opolczyka 1370-1391*, [w:] *Między północą i południem*…, s. 136.

[1444] S. Kołodziejski, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski*…, s. 151-152; *idem, Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 23.

[1445] S. Kołodziejski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych ruin średniowiecznego zamku w Ostrężniku, gmina Janów, województwo śląskie, przeprowadzonych w lipcu 2002 roku*, Kraków 2002, mps, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie, s. 10-11; *idem, Zamek Ostrężnik w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 22-23. Zob. także: *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 62; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 102.

[1446] J. Laberschek, *Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*…, s. 198-199.

[1447] MPV III, nr 121, s. 85.

Ryc. 120. Skała Ostrężnik na obszarze Wyżyny Częstochowskiej, na szczycie której znajdują się ruiny zamczyska Ostrężnik (fot. P. Kocańda 2020)

Założenia przedstawione przez J. Laberscheka wydają się być słuszne, ponieważ zamek z pewnością służył jako baza wypadowa dla wojsk najemnych biskupa. Samo założenie mogło jednak powstać wcześniej, niż proponuje krakowski historyk. Nie wykluczone, że jego powstanie powiązać należy z tworzonym przez Muskatę księstwem biskupim, obejmującym zachodnie połacie ziemi krakowskiej (klucze sławkowski, lipowiecki, obszary na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej). Ostrężnik, obok Przymiłowic, Sławkowa i Lipowca pełnić miał rolę jednego z punktów administracji księstwa[1448]. Świadczyć o tym mogą rozmiary założenia, znacznie przewyższające większość obiektów przeznaczonych do zadań typowo militarnych. Zamek składał się z dwóch części, górnego i dolnego. Pierwsza ulokowana została na wysokiej, wapiennej skale, ograniczonej z każdej strony stromą krawędzią. Posiadała kształt wydłużonego wieloboku. Mury obwodowe, poprowadzone po krawędzi wzgórza, wzniesiono z łamanego wapienia, obrobionego dosyć niestarannie i łączonego zaprawa wapienną. Ich grubość w części północnej i wschodniej wynosiła 2,2 m, natomiast w południowej i zachodniej dochodziła do 1,6 m (ryc. 121). Zabudowę wewnętrzną tworzyły co najmniej dwa budynki kamienne. Pierwszy znajdujący się w środkowej części kurtyny północnej, zbudowany został na planie prostokąta o wymiarach 10 x 25-30 m. S. Kołodziejski sądzi, że miał on formę kamienicy lub wieży. Drugi budynek ulokowany został po zewnętrznej stronie murów, w

[1448] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 319-330.

południowej partii zamku. Posiadał wymiary 6 x 9 m i pełnił funkcję baszty lub bramy (ryc. 122). Druga część – zamek dolny – charakteryzuje się bardzo dużą powierzchnią, sięgającą niemal 2500 m^2. Uformowany został na kształt nieregularnego czworoboku o zaokrąglonych narożnikach. Główną linię obronną tworzył wał ziemny, z wjazdem od strony południowej, przez bramę i most przerzucony nad fosą[1449].

Budowa tak dużego założenia miała na celu stworzenie silnego punktu, w oparciu o który Jan Muskata powiększyłby swoje włości skupione wokół Przymiłowic. Dzięki Ostrężnikowi posiadłości biskupie przesunąć mogły się w kierunku południowym, kosztem miejscowego rycerstwa. Realizowana w ten sposób polityka doprowadziłaby do połączenia się włości Muskaty skupionych wokół Przymiłowic i Ostrężnika, z kluczami znajdującymi się na południu, sławkowskim i lipowieckim. W pewnym momencie, zapewne w związku z niesprzyjającymi wydarzeniami politycznymi i upadkiem rządów Wacławów, prace budowalne zostały zaniechane. Być może wówczas ograniczono zasięg przestrzenny zamku, skupiając się tylko na umocnieniu samotnego ostańca, na którym rozlokowano główną część założenia.

Ryc. 121. Pozostałości murów zamku Ostrężnik (fot. P. Kocańda 2020)

[1449] S. Kołodziejski, *Wyniki wstępnych badań archeologicznych reliktów średniowiecznego zamku w Ostrężniku gm. Janów, województwo śląskie*, „Ziemia Częstochowska", t. XXVIII, 2001, s. 19-20; *idem, Zamek Ostrężnik w świetle dotychczasowych badań*…, s. 22-23.

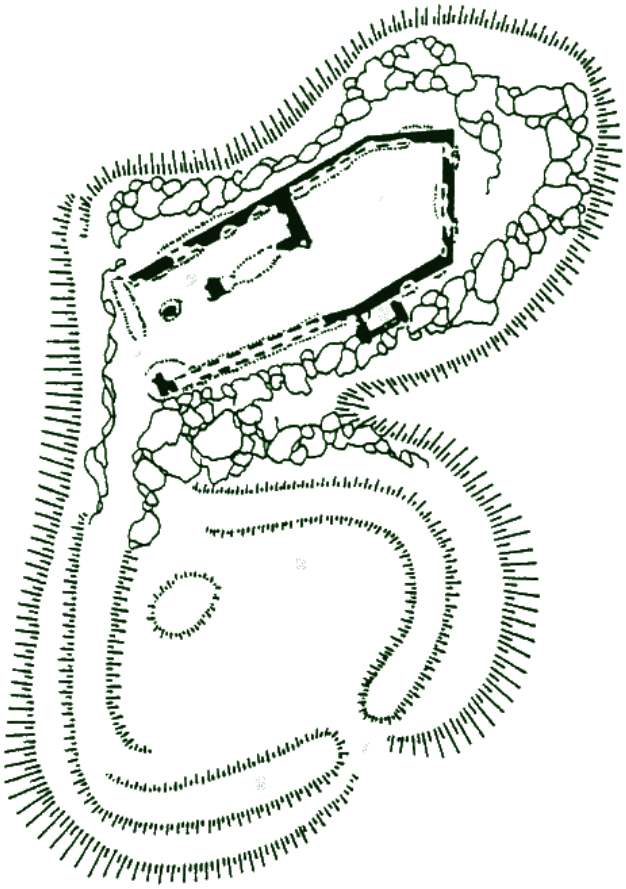

Ryc. 122. Zamek Ostrężnik – plan założenia wg. B. Guerquina (1974)

Innym kompleksem dóbr biskupów krakowskich były obszary rozlokowane w północnej części Wyżyny Kieleckiej, na terenie ziemi sandomierskiej, z głównym centrum w Iłży. Kwestia nadania Iłży biskupom nie została dotychczas należycie rozpoznana, część badaczy sądzi, że miało to miejsce w czasach panowania Leszka Białego[1450], inni z kolei sugerują, że nastąpiło to nawet w XI stuleciu[1451]. Potwierdzenie posiadania tych terenów przez biskupów krakowskich otrzymujemy dopiero w 1260 roku, w dokumencie Bolesława Wstydliwego, wydanym dla cystersów z Wąchocka, gdzie pojawia się informacja, ze wieś Wierzbnica posiadać będzie uprawnienia targowe tożsame z lokowanymi wówczas Tarczkiem i Iłżą, należącymi do ordynariuszy diecezji krakowskiej[1452].

[1450] F. Kiryk, *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą do końca XIV stulecia*, „Studia Kieleckie", t. 1, z. 45, 1985, s. 13; *idem, Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*…, s. 54; *idem, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 47; O. Lipińska, *Geneza i rozwój osadnictwa Iłży w okresie średniowiecznym,* [w:] *Iłża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*, red. J. Szymański, S. Witkowski, Radom 1979, (= Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, t. XVI, z. 3), s. 18.
[1451] A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański, *Rozwój w okresie XIII – XVIII w.*, [w:] *Iłża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*…, s. 20; J. Widawski, *op. cit.*, s. 133; T. Lalik, W. Kalinowski, W. Szymanowski, *Iłża. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu, s. 8-12.
[1452] KKK I, nr 61.

Badania archeologiczne prowadzone w latach 60. i 70. XX wieku doprowadziły do zlokalizowania najstarszego osadnictwa wokół Iłży. Pierwotna osada położona była nie w miejscu późniejszego miasta lokacyjnego, ale nieco dalej na północny-wschód, w rejonie tzw. Starego Miasta, przy obecnej ulicy Staromiejskiej i drogi do Chwałowic. Współcześnie istnieje tam kościół Matki Boskiej Śnieżnej z około 1820 roku, obok którego znajdują się relikty grodziska w postaci kopca ziemnego (ryc. 123). W świetle ustaleń archeologów, w okresie schyłkowej fazy wczesnego średniowiecza miała tutaj miejsce znaczna koncentracja osadnictwa z centrum wokół wspominanego grodu, a także pierwotnego kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Osada ta, której rozwój zapewniało dogodne położenie obok przeprawy i w miejscu krzyżowania się szlaków handlowych, posiadała charakter rzemieślniczy i targowy. Szybka intensyfikacja tutejszego osadnictwa sprawiła, że biskupi już w I połowie XIII wieku podjęli najpewniej próby lokacji Iłży na prawie niemieckim, w czym jednak przeszkadzały częste najazdy tatarskie[1453].

Ryc. 123. Pozostałości grodziska w Starej Iłży, tuż przy drodze do Chwałowic (fot. P. Kocańda 2019)

[1453] Na ten temat zob.: A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański, *op. cit.*, s. 20-21; F. Kiryk, *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą*…, s. 13-14; *idem*, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*…, s. 54; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 47; O. Lipińska, *Iłża. Stanowisko I i II*, IA, t. 7, 1974, s. 177-178; *eadem*, *Iłża, pow. Starachowice. Stanowisko I*, IA, t. 8, 1975, s. 164-168; *eadem*, *Iłża, woj. radomskie*, IA, t. 9, 1976, s. 178-179; *eadem*, *Geneza i rozwój osadnictwa Iłży w okresie średniowiecznym*…, s. 16-20; *eadem*, *Osadnictwo na „Starym Mieście" w Iłży we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych prac wykopaliskowych*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego", t. XVII, 1980, z. 4, s. 26-35.

Wspomniany wyżej gródek (ryc. 123) to kopiec o owalnym kształcie i wymiarach 44 x 39 m, którego majdan otoczony jest wałami o wysokości 3,60 m. Prace archeologiczne realizowano tam w latach 60. i 70. XX wieku. W ich wyniku udało się ustalić, że w centrum funkcjonowała drewniana budowla, być może w formie wieży mieszkalno-obronnej o wymiarach 9 x 9 m. Kolejny drewniany budynek, o nieokreślonym układzie przestrzennym i charakterze odkryto u podnóża kopca. Badaczka obiektu O. Lipińska wydziela dwie fazy funkcjonowania stanowiska, które przedzielone są krótkim odcinkiem czasowym. W pierwszej znajdowała się w tym miejscu osada otwarta, zniszczona w połowie XIII wieku przez najazd tatarski. W drugiej, datowanej na II połowę XIII wieku, z inicjatywy któregoś z biskupów krakowskich, zbudowano gródek z wieżą w centrum, który spełniać miał rolę administracyjną i rezydencjonalno-obronną. Kres funkcjonowania tego założenia nie został ostatecznie rozpoznany. Być może jego upadek nastąpił jeszcze w tym samym stuleciu wskutek kolejnego najazdu tatarskiego lub litewskiego. O. Lipińska sugeruje także, że mógł on zostać zniszczony w I połowie XIV stulecia w czasie walk pomiędzy Janem Muskatą, a Władysławem Łokietkiem. Po upadku grodu, osada iłżecka została przeniesiona w nowe miejsce, gdzie rozpoczęto także budowę nowej, murowanej warowni (nr kat. 13)[1454].

Powiązania Jana Muskaty z Iłżą widoczne są na kilku płaszczyznach. Omawianie tego zagadnienia rozpocząć należy od ponownego przytoczenia dokumentu Wacława II z 1295 roku, w którym ten zezwolił Janowi Muskacie ufortyfikować *blancis et fossato munire* miasta biskupie, w tym Iłżę – *per infrascripta loca forensia episcopatus sui…Iszla*[1455]. Konsekwencje tego aktu dla tego ośrodka były zapewne daleko idące. Przede wszystkim należy odpowiedzieć na pytanie, której Iłży dotyczył ten dokument, Starej czy Nowej. F. Kiryk stwierdził, że nie można dokładnie określić do którego miasta odnosił się wyżej cytowany dokument, *zwłaszcza, że zniszczenie starego miasta – jeżeli istotnie o jego przeniesienie na inne miejsce miał decydować jakiś kataklizm – mogło nastąpić też w 1307 roku w okresie walk Łokietka z*

[1454] O. Lipińska, *Iłża. Stanowisko I i II…*, s. 177-178; *eadem*, *Iłża, pow. Starachowice. Stanowisko I…*, s. 164-168; *eadem*, *Iłża, woj. radomskie…*, s. 178-179; *eadem*, *Osadnictwo na „Starym Mieście" w Iłży we wczesnym średniowieczu…*, s. 28-33. Zob. także: S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym…*, s. 137-138; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich…*, s. 809-810; Z. Lechowicz, *Zamek górny w Iłży w świetle konserwatorskich badań architektoniczno-archeologicznych wykonanych w 2009 roku*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubickiego, Kielce-Iłża 2011, s. 36 (tam datowanie gródka na I poł. XIII w.); J. Lewicki, *Dzieje i architektura zamku w Iłży. Problematyka badawcza i konserwatorska*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego…*, s. 58; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu…*, s. 62.

[1455] KKK I, nr 101.

biskupem Muskatą[1456]. Inni badacze uważali, że dokument wydany przez czeskiego monarchę dotyczy już nowolokowanej osady[1457]. Za tą drugą możliwością zdają się przemawiać wyniki badań archeologicznych O. Lipińskiej przy starym grodzisku, gdzie nie natrafiono na materiały datowane na przełom XIII i XIV wieku. Wydaje się zatem prawdopodobne, że to Jan Muskata przeprowadził proces translokacji Iłży na nowe miejsce. Spowodowane było to chęcią lepszego rozwoju gospodarczego ośrodka. Wybrano w tym celu bardziej obronne miejsce, na którym po 1295 roku założono nową Iłżę. Muskata przeprowadził również reorganizację tutejszych włości biskupich, tworząc iłżecki klucz majątkowy, który jak uważa K. Modzelewski, powstał właśnie na przełomie XIII i XIV wieku[1458].

Wykorzystując dokument z czerwca 1295 roku Muskata przystąpił do ufortyfikowania nowej osady, otaczając ją umocnieniami drewniano-ziemnymi, których reliktów niestety nie udało się jeszcze odkryć archeologom. Umocnienia te zostały w II połowie XIV wieku zastąpione kamiennymi murami, powstałymi z inicjatywy biskupa Floriana z Mokrska[1459]. Na tym jednak nie kończy się działalność Muskaty w Iłży. Na wschód od osady znajduje się wysokie wyniesienie, wznoszące się ponad 42 m nad poziom rzeki Iłżanki, które wyraźnie dominuje nad osadą, zapewniając jednocześnie kontrolę nad pobliskimi traktami. Właśnie na szczycie tego wzgórze Jan Muskata rozpoczął budowę kamiennego zamku, który przejął rolę dawnego, zniszczonego grodziska. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że kamienną warownię wzniesiono z inicjatywy Jana Grota[1460]. Podstawą takiego założenia są informacje Jana Długosza zawarte w *Katalogach biskupów krakowskich - Hic castrum ecclesiae Islza, quod tunc ligneum habebatur, in murum erexit*[1461]. Niektórzy badacze przesuwają jednak jego początki na przełom XIII i XIV wieku, wiążąc je z Janem Muskatą[1462]. Warto w tym miejscu przyto-

---

[1456] F. Kiryk, *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą*…, s. 13-14; *idem, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*…, s. 48.

[1457] A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański, *op. cit*., s. 21; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym*…, s. 145; J. Widawski, *op. cit*., s. 135-136.

[1458] K. Modzelewski, *Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. II. Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII-XIII w.*, „Przegląd Historyczny", t. LXXI, 1980, z. 3, s. 472.

[1459] Zob.: J. Widawski, *op. cit*., 133-138 oraz Katalog rozprawy, poz. 13, pkt. 9, s. 100.

[1460] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 146-147; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 203; F. Kiryk, *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą*…, s. 13-14; S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 809-810; Z. Lechowicz, *op. cit*., s. 36; J. Lewicki, *Dzieje i architektura zamku w Iłży*…, s. 58; J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu Iłżeckiego*, Radom 1911, s. 55; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 62; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*…, s. 442-443.

[1461] *Cat. Crac.*, s. 411; *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n. X/2, s. 191.

[1462] *Architektura gotycka*…, t. II, s. 95; KZS, t. III, z. 2, oprac. J. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1957, S. 8; Medeksza, *Le Château des éveques de Cracovie a Ilża. Remarques sur le développement spatial*, AUL. Folia Archaeologica, t. 14, 1991, s. 29-47; J. Widawski, *op. cit*., s. 133, przypis 3. Sugestie takie zgłaszał już J. Rozpędowski, który twierdził, że zamek mógł istnieć już w XIII wieku, jednakże jego pierwsze murowane elementy wzniesiono dopiero w połowie XIV stulecia. Również S. Kołodziejski nie wykluczał możliwości budowy wa-

czyć słowa autorów monografii Iłży, A. Bendarczyka, B. Stanisławka i J. Szymańskiego, którzy zapisali, że: *Inicjatywę wzniesienia zamku murowanego przypisać można Janowi Muskacie, stronnikowi króla Wacława II, zaś z rządami czeskimi w Małopolsce związać można próby nowego systemu fortyfikacyjnego*[1463]. W podobnym tonie wypowiada się P. Nowakowski: *Analiza źródeł pisanych i opracowań historycznych skłania do upatrywania początków iłżeckiego zamku kamiennego w okresie pontyfikatu biskupa krakowskiego Jana Muskaty.* […]. *W dniu 20 VI 1295 roku w Pradze biskup Jan otrzymał przywilej od króla Wacława II na obwarowanie swoich czterech loca forensia: Sławkowa, Kielc, Iłży i Tarczku. Tego rodzaju zabezpieczenia wznoszono przy osadach mających ważne znaczenie gospodarcze i strategiczne. W przypadku Iłży trudno przyjąć, aby rządca miasta umacniał je, nie wykorzystując w pierwszej kolejności doskonałych warunków obronnych dominującego nad nim wzgórza.* […]**.** *Mając na uwadze zaangażowanie Muskaty w fortyfikowanie swoich dóbr oraz doskonałość miejsca, można sądzić, że to on rozpoczął wznoszenie kamiennego zamku Iłża. Prace musiały być przerwane podczas jego wygnania na Śląsku (1307-1317). Po powrocie z banicji, Muskata podporządkował się Łokietkowi oraz kapitule porzucając swoje aspiracje możnowładcze i intensywną walkę polityczną. Prawdopodobnie prace na zamku kontynuował biskup Jan Grot* […][1464].

Niestety prowadzone od wielu już lat badania archeologiczne zamku w Iłży nie dały jeszcze ostatecznej odpowiedzi na kwestię jego początków. Zdaniem autora rozprawy za bardzo prawdopodobne wydaje się, że budowę tę rozpoczął Jan Muskata. Z jego działalnością należałoby powiązać cylindryczną wieżę kamienną (ryc. 124), posiadającą liczne analogie na terenie Małopolski, m. in. w Lipowcu. W tym samym czasie zaczęto także wznosić kamienne mury obwodowe zamku górnego, powstające odcinkami (nr ryc. 125). Tych ostatnich jednak nie ukończono w pełnym zakresie, toteż dzieło budowy zamku kontynuował następnie Jan Grot.

---

rowni przez Muskatę, zob.: S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 144-145.

[1463] A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański, *op. cit*., s. 25. Aczkolwiek powstanie wieży cylindrycznej autorzy wiążą z rokiem 1340.

[1464] P. Nowakowski, *Architektura zamku Iłża według ryciny Eryka Dahlbergha i spisów inwentarzowych z lat 1630-1789*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*…, s. 79.

Ryc. 124. Zamek górny w Iłży i widok na wieżę cylindryczną przypisywaną Janowi Muskacie (fot. P. Kocańda 2019)

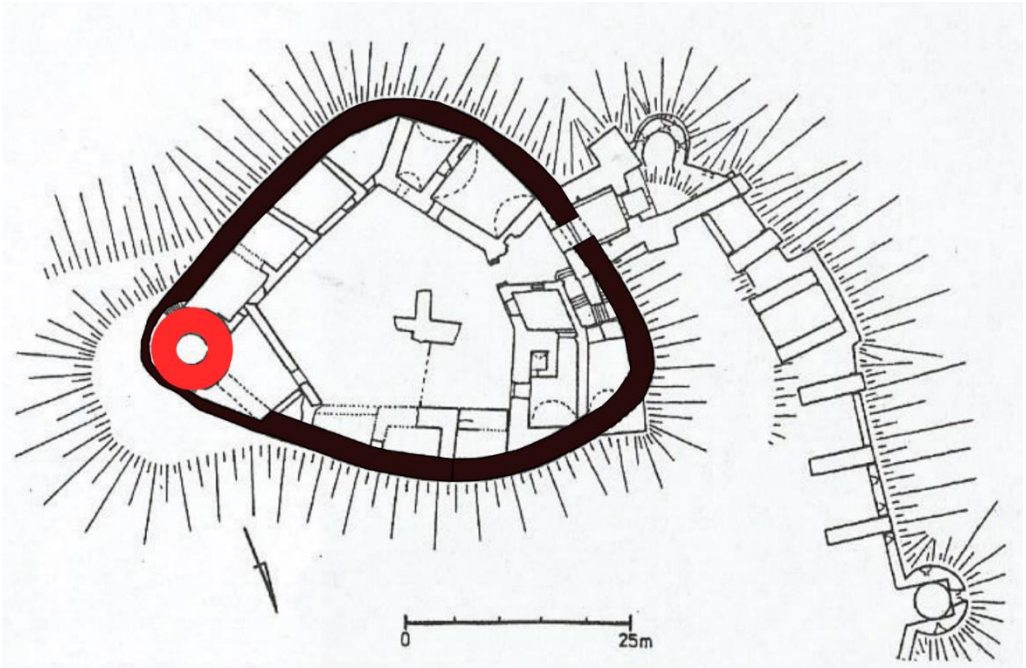

Ryc. 125. Zamek w Iłży. Próba rekonstrukcji pierwotnego założenia (oprac. P. Kocańda, na podstawie J. Lewicki 1997)

Z Janem Muskatą wiązać należy również działalność na pograniczu polsko-węgierskim, w muszyńskich dobrach stołowych biskupstwa krakowskiego. Sama Muszyna znalazła się w rękach biskupich około 1288 roku, jako nadanie scholastyka krakowskiego Wysza. W tym roku doszło do ugody pomiędzy biskupem, a komesem Mironiegiem i jego żoną Bogusławą, bratanicą Wysza, którzy uznali, że nadanie to było prawomocne[1465]. O wcześniejszych dziejach miejscowości nie posiadamy żadnych informacji, prace archeologiczne dowodzą jednak, że osadnictwo na większą skalę w tych rejonach pojawia się dopiero na przełomie XIII i XIV wieku.

Badania terenowe oraz źródła pisane potwierdzają, że biskupi krakowscy w swoich dobrach w Muszynie posiadali budowlę obronno-rezydencjonalną (nr kat. 26). Początkowo był to drewniano-ziemny gródek, którego relikty w postaci kopca i towarzyszących mu wałów oraz fos widoczne są w terenie do dziś, w odległości około 200 m na północ od ruiny zamku (ryc. 126). W XIV wieku zastąpiony został on murowanym zamkiem, który z racji późniejszej chronologii nie będzie obiektem naszych zainteresowań[1466]. Rozważania skupione zostaną na starszym, drewniano-ziemnym założeniu. Niestety nie wiemy, czy w skład nadania przekazanego przez Wysza biskupom krakowskim wchodziła także warowna rezydencja. Badacze uważają, że taka możliwość jest prawdopodobna, zwracając jednocześnie uwagę, iż fundatorem założenia mógł być właśnie kanonik krakowski lub któryś z jego współrodowców[1467]. Sugestie te potwierdzają po części wyniki badań archeologicznych M. Cabalskiej, która twierdziła, że obiekt wzniesiono w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku[1468]. W kontekście datowania początków założenia koniecznie trzeba przytoczyć jeszcze najnowsze ustalenia autorów badań z 2018 roku. Wykluczyli oni całkowicie możliwość jego budowy na

[1465] KKK I, nr 89, K. Nabiałek, *Muszyna*, [w:] SHGKr., cz. V, z. 1, s. 96.

[1466] Na temat zamku zob.; Chudzińska B., *Zamek w Muszynie w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku*…, s. 75-89; *idem*, *Życie codzienne na zamku w Muszynie*, Muszyna 2012; K. Fokt, *Gródek-zamek-dwór. Zespół rezydencjonalno-obronny biskupów krakowskich w Muszynie*, Muszyna 2011, mps. archiwum Muzeum Regionalnego w Muszynie, s. 4-15; A. Ginter, *Zamek w Muszynie w świetle najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, „Almanach Muszyny", 2013, s. 5-29; *idem*, *Domniemany zamek Kazimierza Wielkiego w Muszynie w świetle najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*…, s. 175-200; *idem*, B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 201; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 313-314. Dane historyczne na temat zamku zebrał: K. Nabiałek, *Muszyna – zamek*, [w:] SHGKr., cz. V, z. 1, s. 103-116. Zob. także: Katalog rozprawy, poz. 26, pkt. 13, s. 207-208.

[1467] F. Fokt, *op. cit.*, s. 6-8; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…., s. 201; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 323; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 314; S. Kołodziejski, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*…, s. 13-14; *idem*, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 165-166; *idem*, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 141-142; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 813-814; K. Moskal, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*…, s. 175-176; K. Przyboś, *Zamek w Muszynie*, „Almanach Muszyny", 1996, s. 13.

[1468] M. Cabalska, *Zespół osadniczy w Muszynie, województwo Nowy Sącz. Gródek*, RS, t. XVIII, 1982, s. 279-289. Zob. także: M. Fraś, *Wstępne badania archeologiczne na zamku w Muszynie*, RS, t. VII, 1966, s. 449-454.

przełomie XIII i XIV wieku, argumentując to brakiem zabytków starszych niż wiek XIV. W takim wypadku fundatorem warowni byłby Kazimierz Wielki[1469]. Z hipotezą tą nie zgadza się jednak autor niniejszej rozprawy. Brak zabytków z czasów wcześniejszych niż XIV wieku nie wyklucza starszej chronologii założenia. Ich nieobecność może być po prostu przypadkowa. Na tego typu materiały z kolei natrafiła M. Cabalska, ponieważ pozyskany przez nią materiał można datować w przedziale od przełomu XIII i XIV wieku do I połowy XIV stulecia[1470]. Po drugie wydaje się nieco dziwne, że ostatni z koronowanych Piastów, któremu przypisuje się budowę lub rozbudowę kilkadziesiąt zamków, akurat w Muszynie wzniósłby archaiczny, drewniano-ziemny obiekt, przypominający gródek w typie stożkowatym, podczas gdy sąsiednie Rytro, Czorsztyn, Biecz czy Nowy Sącz posiadały już murowane założenia.

Gródek w Muszynie zlokalizowany jest na wypiętrzeniu pasma górskiego, pomiędzy dopływami Popradu, Muszynką i Szczawnikiem. Szczyt wyniesienia posiada płaski kształt o wymiarach 15 x 11 m. Było to niewielkie założenie o rzucie elipsowatym lub kolistym i średnicy 30 m. Linia obronna składała się z dwóch rodzajów umocnień, po stronie zachodniej były to dwie, równolegle ustawione do siebie ściany, wypełnione w środku gliną i kamieniami, z kolei po wschodniej funkcjonował wał ziemno-kamienny, podwyższony konstrukcjami drewnianymi (być może analogicznymi do tych po przeciwległej stronie). Wewnątrz, w środkowej i północnej części majdanu znajdowała się zabudowa mieszkalna, której relikty odkryto w trakcie badań archeologicznych. Według M. Cabalskiej była to czworokątna budowla o wymiarach 4 x 4 m, składająca się z dwóch kondygnacji, w całości wykonana z drewna[1471]. Po południowej stronie funkcjonowała druga budowla, późniejsza chronologicznie, zbudowana z łamanego kamienia, łączonego gliną. Była to wieża, której obwód częściowo wychodził poza linię obronną. Brama wjazdowa znajdowała się w północnej części założenia. Całość wzmacniały trzy fosy wykopane w skale, jedna po stronie południowej i dwie po północnej (ryc. 127)[1472].

[1469] A. Ginter, *Domniemany zamek Kazimierza Wielkiego w Muszynie*…, s. 198.
[1470] M. Cabalska, *Zespół osadniczy w Muszynie…*, s. 279-289.
[1471] *Ibidem*, s. 280-281. Zob. także: A. Ginter, M. Majorek, *Grodzisko. Badania archeologiczne w Muszynie*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna 2019, s. 102.
[1472] A. Ginter, M. Majorek, *op. cit.*, s. 95-107. Zob.: Katalog rozprawy, poz. 26, pkt. 8, s. 202-203, ryc. 24.

Ryc. 126. Grodzisko w Muszynie – widok ogólny (fot. P. Kocańda 2019)

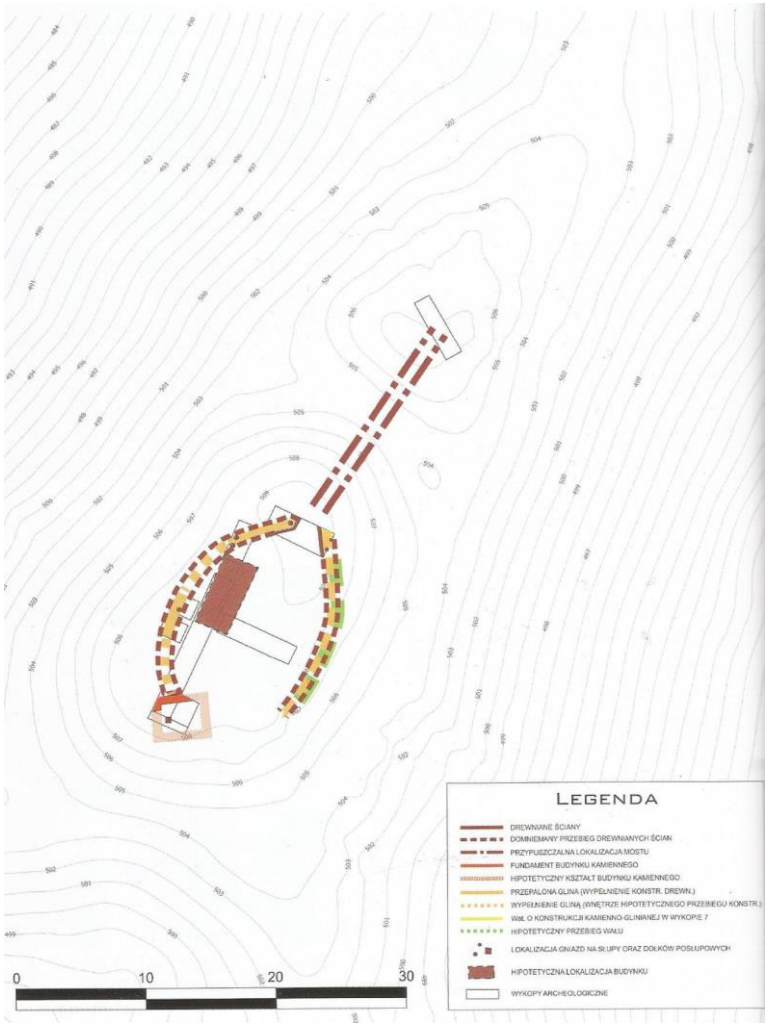

Ryc. 127. Rekonstrukcja gródka biskupów krakowskich w Muszynie (wg. A. Ginter 2019)

Rozbudowa opisywanego założenia przez Jana Muskatę przyjmowana jest obecnie przez znaczą część badaczy[1473], trudno jednakże wskazać jej elementy. M. Cabalska sądziła, że biskup ten przebudował starszy dom mieszkalny, usytuowany w środkowej części majdanu, który miał wówczas uzyskać formę kamienną[1474]. Badania z 2018 roku nie potwierdziły jednak tej hipotezy, dostarczyły natomiast innych interesujących danych. W południowej części założenia odkryto warstwę składającą się z łamanych kamieni niepowiązanych ze sobą żadną zaprawą, pod którymi wystąpiła skała macierzysta. A. Ginter zinterpretował odkrycie to jako pozostałość po kamiennym obiekcie, być może wieży, wysuniętym przed linię umocnień od strony południowo-zachodniej. Niestety niewielki zakres prac oraz brak materiału datującego uniemożliwia dokładniejszą identyfikację tych reliktów[1475]. Niewykluczone jednak, że właśnie ten obiekt należy łączyć z działalnością Jana Muskaty, który być może zlecił również wzmocnienie linii obronnych, posiadających wyraźną dwufazowość (część zachodnia składa się z drewnianych ścian wypełnionych gliną i kamieniami, wschodnia z wału kamiennego)[1476]. Rozbudowa zlecona przez biskupa zmierzałaby zatem do polepszenia warunków rezydencjonalnych, a przede wszystkim obronnych założenia.

Omówić należy jeszcze przyczyny zainteresowania Muszyną, jakimi kierował się Jan Muskata. Celem podniesienia walorów rezydencjonalno-obronnych warowni była chęć unowocześnienia tego dosyć archaicznego założenia, ponieważ tutejsze włości biskupie znajdowały się na pograniczu polsko-węgierskim i były zagrożone najazdami ze strony magnatów górnowęgierskich, uchodzących za stronników Łokietka. Warownia miała spełniać ponadto zadania administracyjne w stosunku do pobliskich posiadłości. Niektórzy historycy, niestety bez podania konkretnych argumentów, przypisują Muskacie powiększenie tutejszego majątku o tereny dorzecza rzeki Białej, pomiędzy górą Chełm koło Grybowa a górą Lackową koło przełęczy Beskid. Biskup ten miał także lokować Miastko nad Muszynką, co również nie jest potwierdzone źródłowo[1477]. Patrząc jednak na politykę Muskaty w innych rejonach Małopolski, jego chęć zbudowania władztwa terytorialnego i rozbudowy stanu posiadania, działania na pograniczu polsko-węgierskim wydają się zatem bardzo prawdopodobne.

[1473] M. Cabalska, *Zespół osadniczy w Muszynie…*, s. 280, 288; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 323; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 64; *idem, Biskup krakowski Jan Muskata a dzieje Muszyny*…, s. 14-15; K. Przyboś, *Zamek w Muszynie*…, s. 13; *idem, Zamek w Muszynie*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku*…, s. 72; M. Sobala, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich*…., s. 843.
[1474] M. Cabalska, *Zespół osadniczy w Muszynie…*, s. 280.
[1475] A. Ginter, M. Majorek, *op. cit.*, s. 104-105.
[1476] *Ibidem*, s. 100, 107-108, ryc. 23.
[1477] S. Miczulski, *Początki Muszyny*, „Almanach Muszyny", 1995, s. 25-26; K. Przyboś, *Zamek w Muszynie*…, s. 206; *idem, Zamek w Muszynie*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku*…, s. 69. Por. H. Stamirski, *Rozmieszczenie punktów osadniczych Sądecczyzny w czasie (do 1572 r.) i w przestrzeni*, RS, R. VI, 1965, 25-34.

W kontekście tym warto poruszyć również kwestię sporu pomiędzy biskupami krakowskimi a diecezją spiską o jurysdykcję nad kilkoma osadami leżącymi nad Popradem, dokładnie Gniazdami, Lubowlą i Podolińcem. Konflikt ten rozpoczął się około 1235 roku, kiedy to biskup krakowski Wisław wysłał list do papieża Grzegorza IX, w którym skarżył się, że prepozyt kapituły św. Marcina na Spiszu bezprawnie pobiera dziesięcinę z kościoła św. Marii w Podolińcu, która należy się kościołowi krakowskiemu. Papież nie rozwiązał wówczas tej sprawy, która wypłynęła po raz kolejny w 1247 roku, gdy Innocenty IV zwrócił się do dziekana wrocławskiego z informacją, że ówczesny biskup krakowski Prandota wytoczył w Rzymie proces przeciwko arcybiskupowi ostrzyhomskiemu, który bezprawnie miał zająć część diecezji krakowskiej. Również i wówczas konfliktu nie udało się rozwiązać, toteż sprawa ta przeciągała się nadal aż do przełomu XIII i XIV wieku[1478].

W sporze tym aktywny udział brał także biskup Jan Muskata, który w dniu 28 marca 1298 roku poprosił jerozolimskiego biskupa Ormian Bazylego oraz innych biskupów przebywających wówczas w Rzymie, aby udzielili 40 dni odpustu wiernym, którzy wesprą budowę kościoła św. Panny Marii w Podolińcu, leżącym na terenie diecezji krakowskiej[1479]. Akt ten stał się następnie zarzewiem konfliktu pomiędzy Muskatą, a biskupem spiskim Jakubem, który prosił aby król węgierski Andrzej jednoznacznie stanął po stronie Węgrów i potwierdził, że obszar Spisza należy do jurysdykcji Jakuba[1480]. Po stronie Jana Muskaty stał z kolei Wacław II, który zresztą sam rościł sobie prawo do zwierzchności nad tymi terenami, o czym świadczy dokument wydany 8 listopada 1292 roku w Krakowie, w którym król czeski nadaje wójtostwo w Podolińcu Henrykowi, potwierdzając jego dotychczasowe przywileje[1481]. Z kolei potwierdzeniem faktu, że obszary te przynależały wówczas do Małopolski jest następny dokument Wacława, wydany 13 grudnia 1301 roku, w którym nadaje on Jordanowi Görgeyowi, komesowi Sasów spiskich Gniazda i Lubowlę[1482].

Biorąc pod uwagę powyższe dane źródłowe przyjąć można, że gródek w Muszynie był dla Jana Muskaty oparciem w walkach o panowanie nad Spiszem[1483]. W kontekście węgierskiej polityki biskupa krakowskiego, nie sposób pominąć również dokumentu z 1301 roku, w któ-

[1478] Sprawie tej poświęcono nieco uwagi w starszej literaturze, chodzi tu przede wszystkim o rozprawę T. Modelskiego (*Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane 1928, s. 27 i nast.), która jednak jest już mocno zdezaktualizowana.
[1479] *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. H. Fejér, t. VI, cz. 2, Budae 1830, s. 172-174..
[1480] M. Homza, *Dzieje wczesnośredniowiecznego Spisza*, [w:] *Historia Scepusii*, vol. I, red. M. Homza, S. Sroka, Bratysława-Kraków 2010, s. 173; S. Sroka, *op. cit.*, s. 18-20.
[1481] KDM II, nr 522. Czesław Deptuła uważa, że Wacław II jako władca Sądecczyzny związał ze sobą Podoliniec, jako część ziemi krakowskiej (zob.; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 94, zob.: także: T. Modelski, *op. cit.*, s. 11-14).
[1482] KDM II, nr 540 – *uillas nostras in terra Sandecensi sitas, que wlgariter uocantur Gnezna et Luble.*
[1483] Zob. także: T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 64.

rym król Węgier Władysław V (syn Wacława II, Wacław III) nadaje Muskacie, w zamian za zasługi poczynione na Węgrzech, zamek Pławiec (Plaveč, ryc. 128) wraz z okolicą[1484]. Do nadania zamku jednak nie doszło ponieważ przez cały okres panowania Przemyślidów znajdował się on w rękach węgierskich[1485]. Niestety wśród wielu polskich badaczy panuje przekonanie, że Jan Muskata rzeczywiście zamek nabył[1486]. Niejasności krążące wokół dokumentu Wacława II wyjaśniły badania historyków polskich i słowackich, którzy dowiedli, że został on sporządzony na polecenie samego Muskaty przez jego notariuszy[1487]. Po opanowaniu Węgier przez Wacława II i osadzeniu tam swojego syna, biskup podsunął dokument do zatwierdzenia młodemu władcy, który nie orientował się jeszcze w sprawach swojego państwa. Biskup sam zasugerował mu nadania Pławca i okolic, ponieważ ośrodek ten sąsiadował od północny z muszyńskimi dobrami Jana Muskaty, natomiast od zachodu ze spornymi osadami, Lubowlą i Podolińcem, o które toczył się spór kościelny. W ten sposób Muskata mógł zaokrąglić swoje posiadłości i połączyć je z kluczem muszyńskim. Dzięki temu biskup wzmocniłby swoją pozycję w zatargu o jurysdykcję kościelną nad tymi obszarami. Ponadto tak duży kompleks ziem z kilkoma zamkami stanowiłby dobrą podstawę do utworzenia tutaj władztwa terytorialnego[1488].

[1484] KKK I, nr 105; *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Slovaciae*, t. I, ed. V. Sedlák, Bratislavae 1980, nr 31. Na temat węgierskiej polityki Jana Muskaty zob.: E. Długopolski, *op. cit.*, s. 49-50; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 55-61; S. Sroka, *op. cit*., s. 20-28; J. Šusta, *Poslední Přemyslovci*…, s. 335-367.

[1485] Na temat zamku w Pławcu zob.: G. Lukáč, *Zamki graniczne w północno-wschodniej Słowacji*…, s. 250-251; S. Pisoň, *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*, Martin 1983, s. 264-265; M. Plaček, M. Bóna, *Encyklopédia Slovenských hradov*, Bratysława 2007, s. 238-240; B. Polla, *Hrady a kaštiele na východnom Slovensku*, Košice 1980, s. 112-113; M. Slivka, A. Vallašek, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice 1991, *passim*.

[1486] Zob. np.: W. Abraham, *op. cit*., s. 134; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…., s. 110; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 144; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 822; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*…, s. 132; J. Wyrozumski, *Jan Muskata*…, s. 293; *idem, Dzieje kościoła krakowskiego*…, s. 98.

[1487] J. Beňko, *Listina z roku 1301 na Plaveč. Diplomatická a historická hodnota,* „Slovenská archivistika", t. 16, 1981, z. 2, s. 82-93; S. Sroka, *op. cit*., s. 20-28.

[1488] Zob.: S. Gawlas, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy* …, s. 398-399.

Ryc. 128. Zamek Pławiec. Widok na zachowane ruiny (fot. P. Kocańda 2018)

Niestety szeroko zakrojone plany Jana Muskaty pokrzyżował najazd wojsk Łokietka oraz sprzymierzonych z nim Węgrów, który w 1304 roku przekroczyli granice i dolinami Dunajca i Popradu ruszyły w kierunku ziemi sandomierskiej[1489]. Zapewne wówczas gródek mógł zostać oblężony oraz zdobyty i mimo późniejszych obietnic już biskupowi nie zwrócony[1490].

Jan Muskata przez bardzo krótki okres czasu posiadał również zamek w Bieczu, który uzyskał od Wacława II w 1303 roku[1491]. Nie przykładał jednak do tego obiektu zbytniej uwagi, ponieważ jeszcze w tym samym roku wydzierżawił go benedyktynom tynieckim. Powodem wydania tej ważnej, pogranicznej warowni mogły być problemy finansowe biskupa. Mnisi utracili wkrótce zamek na rzecz Węgrów, co było następnie przyczyną gniewu króla czeskiego[1492].

Biskup krakowski Jan Muskata, wielki stronnik Wacława II już za swojego życia miał bardzo złą prasę, krążyły o nim straszne opowieści, w których utożsamiany był ze smokiem, niedźwiedziem oraz psem. Mroczne oblicze biskupa przedstawia wizja jaka miała przyśnić się pewnemu franciszkaninowi, który widział wilka odzianego w szaty biskupie, z pastorałem w zębach, obok którego znajdowały się dwie tarcze. Na jednej z nich widniał miecz i napis: *Lupe rapax, gladium evaginasti, insuper et cruentasti. Gladius vindex pretransibit animam tuam,* z kolei na drugiej napisano *his est Ioannes episcopis Cracouiensis*[1493]. Opisy te po-

[1489] *Rocznik krakowski*, [w:] MPH II, s. 853; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; E. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka…,* s. 300-311; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 73.
[1490] Por. T. Pietras, *Biskup krakowski Jan Muskata a dzieje Muszyny*…, s. 15.
[1491] KKK I, nr 111.
[1492] DHn. ks. 9, s. 43; R. Kaleta, *Zamek w Bieczu*…, s. 85; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 326.
[1493] *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] MPH s. n. X/2, s. 101-102.

wstawały w otoczeniu jego przeciwników politycznych i miały na celu oskarżenie go o różne przewinienia związane z czasami kiedy pełnił urząd starosty małopolskiego.

W rzeczywistości czuł się on bardziej politykiem, niż duchownym, co jednak w tamtych czasach nie było niczym dziwnym, ponieważ wiele osób sprawując posługę w Kościele traktowało ją jednocześnie jako możliwość wybicia się w polityce. Niemniej do 1304 roku jego polityka i działalność nie była podważana nawet przez jego przeciwników. Nawet zagorzały wróg Muskaty, arcybiskup Jakub Świnka uznał jego wybór na biskupa za zgodny z prawem i dopiero sytuacja związana z upadkiem Przemyślidów zmusiła go do zajęcia się niesfornym infułatem oraz ograniczeniem jego potęgi[1494]. Z pewnością był to jednak polityk wielkiego formatu, o szerokich perspektywach i sporych możliwościach. Świadczą o tym jego szybka, zawrotna kariera oraz dokonania na polu budownictwa obronno-rezydencjalnego. Odziedziczył rozbudowaną sieć rezydencji rozlokowanych po dobrach stołowych diecezji krakowskiej, składającą się głównie z niewielkich dworów oraz innych obiektów o nikłych jednak walorach obronnych. Wyjątkiem tutaj był oczywiście zamek w Sławkowie, którego rozmiary i koszty przerosły jednak możliwości biskupa Pawła z Przemankowa. Cechą charakterystyczną działalności Jana Muskaty w dziedzinie architektury obronnej jest budowa murowanych zamków, podobnych pod względem układu przestrzennego do warowni wznoszonych przez Wacława II w Małopolsce, a więc składających się z typowo obronnego bergfriedu oraz kamiennego obwodu murów. Były to zamki, które można było zbudować stosunkowo szybko i w miarę tanim kosztem, a jednocześnie dające duże możliwości do przyszłych rozbudów (co doskonale widać po ich późniejszych dziejach). Posiadały jednocześnie bardzo dobre walory obronne. W grupie tej umieścić należy zamki w Iłży, Przymiłowicach i Babicach. Ponadto Muskata rozbudowywał starsze założenia w Muszynie i Sławkowie, podnosząc ich możliwości obronne (poprzez wykopanie fosy, usypanie wału czy też budowę kamiennej wieży).

Analizując zamki Jana Muskaty stwierdzić należy, że skumulowały się one głównie w zachodniej części Małopolski. W kluczu lipowieckim zbudowano Lipowiec, w sławkowskim funkcjonował Sławków, a w dobrach skupionych wokół Przymiłowic, zamek Przymiłowice czyli późniejszy Olsztyn koło Częstochowy. Dodatkowo pojedyncze obiekty znajdowały się w innych rejonach diecezji krakowskiej, chodzi tutaj przede wszystkim o Muszynę na pograniczu polsko-węgierskim oraz Iłżę w dobrach iłżeckich na ziemi sandomierskiej. Można zatem przyjąć, że Jan Muskata stosował zasadę: jeden zamek na dany okręg dóbr stołowych biskupa. Byłby to wyraz nowoczesnej polityki Muskaty, którego pierwowzorem był zapewne

[1494] Zob. oceną działalności Muskaty u T. Pietrasa (*„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 119-164.

ustrój administracyjny w Czechach składający się z burgrabstw, gdzie na jeden okręg przypadał zamek z zarządcą w postaci burgrabiego. Takie rozwiązanie z jednym centralnym punktem z pewnością zapewniało sprawne administrowanie poszczególnymi obszarami[1495]. Działania biskupa miały jendak na celu realizację znacznie większego przedsięwzięcia niż usprawnienie administrowaniem diecezji. Dążył do stworzenia własnego władztwa terytorialnego, wzorując się na działaniach biskupów czeskich i wrocławskich. Działał zresztą z ewidentnym przyzwoleniem Wacława II. Kwestię tę naświetlili w literaturze już T. Pietras, M. Maciejowski, a szczególnie S. Gawlas[1496]. Trzonem księstwa Muskaty miały być tereny w zachodniej Małopolsce, skupione wokół zamków w Sławkowie, Lipowcu i Przymiłowicach[1497]. Taka lokalizacja zapewniała biskupowi kontrolę nad całą diecezją, a jednocześnie w przypadku zagrożenia umożliwiała szybką pomoc ze strony sojuszników na Śląsku czy w Czechach. Warto dodać, że lokalizacja ta wynikała nie tylko z położenia geopolitycznego, były to również obszary bardzo ludne, dobrze zagospodarowane i zurbanizowane, przez które przebiegały ważne szlaki handlowe ciągnące z północy na południe oraz ze wschodu na zachód. Ponadto funkcjonowały tam liczne kopalnie, zapewniające znaczny dochód do skarbca biskupiego. Obszary zachodniej Małopolski nie były jedynymi zwartymi kompleksami należącymi do Muskaty. Kolejne znajdowały się w ziemi sandomierskiej, wokół Iłży, Kielc, Tarczka i Kunowa oraz na Sądecczyźnie, tuż przy granicy węgierskiej w rejonie Muszyny. Te drugie docelowo mogły być połączone z nabytkami biskupa na Węgrzech, m. in. Pławcem.

Jan Muskata posiadający tak rozległe posiadłości oraz wyposażony w szerokie uprawnienia i przywileje, w tym w możliwość budowy fortyfikacji, stawał się najpotężniejszym feudałem w Małopolsce, drugim po Wacława II. Niestety niespodziewana śmierć króla i szybki upadek rządów Przemyślidów nie pozwoliły na realizację tego planu.

6. 2. Zamki i inne warownie wzniesione przez Jana Muskatę w czasie pełnienia urzędu starosty małopolskiego

Drugi etap działalności Jana Muskaty w dziedzinie architektury *militaris* związany jest z okresem, w którym sprawował on urząd starosty małopolskiego, a wiec od 1304 do 1306 ro-

[1495] Zob.: *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku*…, s. 9-10; F. Kavka, *Západoevropský lenní institut*…, s. 225-249; K. Kowalewski, *Rycerze, włodycy, panosze*…, s. 20-56; J. Žemlička, *Bezdézsko – „královské území" Přemysla Otakara II*…, s. 726-750.

[1496] S. Gawlas, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy* …, s. 391-401; M. Maciejowski, *Orientacje polityczne biskupów*…, s. 197 i nast.; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…., *passim.*

[1497] Zob.: P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 328-330. W budowie władztwa terytorialnego pomóc miało także nabycie od księcia cieszyńskiego Mieszka, miasta Kęt nad Sołą (MPV III, nr 121).

ku[1498]. Fakt pełnienia roli namiestnika królewskiego potwierdzają zeznania świadków w procesach kanonicznych, między innymi Jana scholastyka sandomierskiego – *quod in capitaneatu Cracoviensi eo existente multi nobiles*, następnie wikariuszy krakowskich, Pawła, Klemensa, Macieja, Ciechosława oraz kanonika kolegiaty św. Floriana w Krakowie, Włościbora[1499]. Ponadto Muskatę starostą wprost nazywa akt oskarżenia sformułowany przez arcybiskupa Jakuba Świnkę w 1308 roku – *quod terram Cracoviensem nomine regis Bohemiae in temporalibus regeret seu capitaneatus officio funderetur*[1500]. Analiza treści tych procesów przeprowadzona przez T. Pietrasa dowodzi, że Muskata pełnił urząd starosty małopolskiego dwukrotnie. Pierwszy raz, gdy obszar jego jurysdykcji obejmował jeszcze całą Małopolskę, miał miejsce od wiosny 1304 roku do jesieni lub wiosny następnego roku. Trudno wskazywać co było przyczyną dymisji Muskaty, aczkolwiek przywoływana przez T. Pietrasa utrata przez biskupa Biecza, wydaje się prawdopodobna. Po raz drugi Wacław wybrał Muskatę na starostę w początku 1305 roku, co spowodowane było szybkimi sukcesami Władysława Łokietka w ziemi sandomierskiej. Król Czech i Polski, zważywszy na sytuację, zmuszony był powierzyć urząd ten osobie najlepiej zorientowanej w stosunkach małopolskich i osobiście zainteresowanej w utrzymaniu rządów czeskich, chociażby przez wzgląd na swoją pozycję i obronę przywilejów oraz posiadłości. Muskata utrzymał się jako starosta aż do upadku rządów Przemyślidów w lecie 1306 roku[1501]. W tym czasie na barki biskupa spadła odpowiedzialność za ochronę władzy Wacława II i jego syna w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej, co wiązało się z utrzymaniem ich panowania nad tymi obszarami. Działalność tą naświetlają cytowane już wielokrotnie zeznania świadków. Zawarte tam informacje są bardzo jednostronne i wyraźnie obciążające biskupa, były to jednak procesy czysto polityczne, przygotowane w ten sposób aby osłabić pozycje Jana Muskaty wobec arcybiskupa i księcia. Niemniej zapewne w znacznej części pokrywają się z realnymi działaniami starosty krakowskiego, których celem było utrzymanie rządów Przemyślidów w Małopolsce. Muskata miał zbyt wiele do stracenia aby łatwo oddać rządy Łokietkowi[1502]. Biskupowi krakowskiemu zarzucano: zabójstwo wielu ludzi z jego polecenia, próby wygnania księcia Władysława oraz jego stronników, łupiestwo, najazdy na dobra kapituły krakowskiej, klasztorów, arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, więzienie ludzi dla okupu, plądrowanie kościołów, obciążenie kościoła krakowskiego podatkiem

[1498] U*rzędnicy Małopolscy XII-XV...*, s. 285.
[1499] MPV III, nr 121, s. 85, 88, 90-92.
[1500] *Ibidem*, nr 121, s. 78.
[1501] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 66-69.
[1502] Por. *Ibidem*, s. 71-73.

kościelnym oraz zwolnienie swoich najemników od postów w czasie wypraw wojennych[1503]. W czasie napadów zbrojnych według zeznań świadków zniszczono niemal 37 kościołów, między innymi w Sandomierzu, Proszowicach, Giebułtowie, Morawicy, Busku, Tyńcu, Wiślicy, najechano i zrabowano także wiele wsi (Kromołów, Raszków, Przybynową, Niegową, Chechło) oraz miast (Skalbmierz, Wieliczka, Stary Sącz, Miechów). W trakcie walk ucierpiały również liczne klasztory, jak na przykład benedyktyni z Tyńca czy też klaryski ze Skały.

W trakcie przesłuchań świadkowie wymienili kilka zamków, z których wyprawiały się oddziały najemne Jana Muskaty. Niektóre z tych obiektów, czyli Lipowiec i Sławków opisane zostały w poprzednim podrozdziale, inne pojawiają się tylko w kontekście walk o utrzymanie panowania czeskiego. Z tego powodu należy przypuszczać, że zostały one zbudowane w okresie pomiędzy 1304 a 1306 rokiem. O wówczas wzniesionych warowniach mówią także inne źródła pisane (m. in. Jan Długosz). Inne zostały odkryte i tak zinterpretowane przez archeologów w terenie. Zanim jednak zostaną scharakteryzowane ich cechy ogólne, a także omówiona ich rola w polityce Muskaty, przedstawić należy parę przykładów.

Kilku świadków w 1308 roku zeznało, że ludzie biskupa Muskaty zbudowali zamek w Kurowie (nr kat. 23), z którego organizowali napady na przeciwników władzy czeskiej. Takie opisy przedstawili wikariusz krakowski Klemens - *quod castrum Curow erectum est per suos homines, quibus eciam dicitur dedisse licenciam comedendi in quadragesima carnes* oraz kanonicy Ciechosław (*et quod castrum Curow per suos homines erectum fuit*) i Paweł (*et castrum Curow creatum fuit per homines suos*)[1504]. Podobne zeznanie złożył Włościbor, kanonik kolegiaty św. Floriana, z tą różnicą, że dodał on, iż napady miały miejsce w ziemi sandomierskiej - *et quod castrum Curow per suos homines fuit erectum, qui multa mala facerunt in terra Sandomiriensi homines captivando marti[ri]zando ita, quod nonnulli mortui sunt in captivitate*[1505]. Analiza przeprowadzona przez S. Dziwika, dowiodła jednak, że pisarz lub wydawca popełnił błąd podczas tworzenia tekstu i zamiast wstawić ziemia sądecka – *terra Sandecensi*, wpisał sandomierska (*terra Sandomiriensi*). Zamek zatem powinien znajdować się w Kurowie, położonym koło Nowego Sącza[1506]. Uwagi te zostały następnie przyjęte przez F. Sikorę[1507].

Warownię tą identyfikować należy z odkrytym w latach 60. XX wieku przez Andrzeja Żakiego grodziskiem w Kurowie. Jest to niewielki obiekt o rzucie zbliżonym do nieregularnego

[1503] S. Gawlas, *„Verus heres". Z badań nad świadomością polityczną obozu Władysława Łokietka w początku XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny", R. 95, 1988, s. 82.
[1504] MPV III, nr 121, s. 99, 91-92,
[1505] *Ibidem*, s. 90.
[1506] K. Dziwik, *Gródek biskupa Jana Muskaty w Kurowie nad Dunajcem*, RS, t. XII, 1971, s. 86-89.
[1507] F. Sikora, *Kurów*, [w:] SHGKr. cz. III, z. 2, s. 371.

trójkąta, ulokowanego na zachodnim cyplu Góry Kurowskiej, położonej w paśmie Pogórza Rożnowskiego. Do naszych czasów z warowni pozostały już tylko ślady dwóch pierścieniowatych wałów o wysokości 2,30 – 2,50 m i tyleż samo fos. Broniły one dostępu do znajdującego w zachodniej części wzgórza *plateau* o wymiarach 30 x 56 m (ryc. 129). W trakcie wykopalisk A. Żaki nie odkrył żadnych konstrukcji murowanych, odsłonięto jedynie fragmenty bruku z otoczaków i dołki posłupowe (ryc. 130)[1508]. Pozyskany materiał ruchomy pozwala na wydzielenie dwóch faz użytkowania warowni, pradziejową oraz późnośredniowieczną (przełom XIII i XIV wieku)[1509].

Ryc. 129. Zamek w Kurowie – widok na pozostałości obiektu (fot. P. Kocańda 2019)

[1508] A. Żaki, *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, AAC, t. VI, 1964, s. 41-46.
[1509] M. Fraś, *Nowo odkryte grodzisko kultury łużyckiej nad Dunajcem*, „Wierchy", r. 34, 1965, s. 223; A. Żaki, *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie*…, s. 41-46; *idem*, *Problem starożytnych fortyfikacji w Sądeckiem*, RS, t. VII, 1966b, s. 362-375.

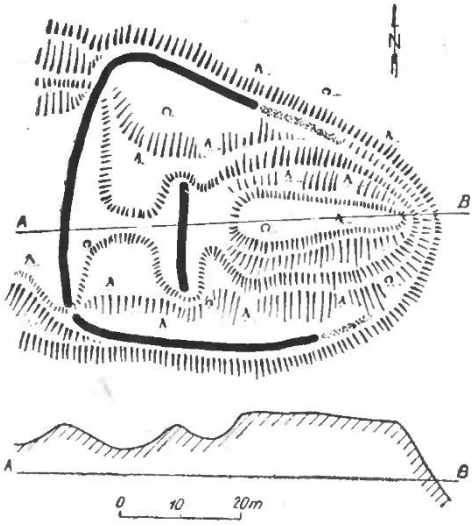

Ryc. 130. Grodzisko w Kurowie, odręczny plan A. Żakiego z 1966 r.

W świetle badań archeologicznych oraz źródeł pisanych zamek zbudowany został w 1303 lub 1304 roku. Pełnił on rolę militarnej placówki służącej jako baza wypadowa dla wojsk najemnych Jana Muskaty[1510]. Niewątpliwym atutem warowni była jej lokalizacja na przewężeniu doliny Dunajca, niedaleko Nowego Sącza, gdzie przebiegał szlak komunikacyjny biegnący z Węgier, przez Nowy Sącz, Czchów i dalej na Kraków[1511]. Ulokowana w ten sposób mogła współdziałać z zamkiem Lemiesz, położonym niemal na wprost, po drugiej stronie Dunajca (nr kat. 3). Walki o zamek miały miejsce zapewne w 1304 roku, kiedy Władysław Łokietek po przekroczeniu granicy ruszył ze swoimi oddziałami wzdłuż Popradu i Dunajca. Upadek obiektu mógł mieć miejsce albo po tych wydarzeniach lub dopiero w 1306 roku po opanowaniu przez księcia kujawskiego całej Małopolski. Warto jeszcze odnieść się do kontekstu zeznań świadków mówiących, że oddziały najemników z Kurowa plądrowały pobliskie okolice. Nie wykluczone, że w zeznaniach chodziło o najazdy na Stary Sącz i tamtejszy klasztor klarysek. W literaturze znany jest konflikt pomiędzy siostrami a Muskatą, który podważał własność konwentu na Sądecczyźnie oraz przypisywał sobie prawo do pobierania dziesięcin z cła starosądeckiego[1512]. Ewidentnie chodzi tutaj o realizację uprawnień starościńskich Muskaty, który jako namiestnik króla pobierał dochody z ceł oraz sprawował zarząd nad administracją

[1510] K. Dziwik, *Gródek biskupa Jana Muskaty*…, s. 79-89; P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 326; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 142-143; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 820-821; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 61.
[1511] B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…., s. 74.
[1512] KDM I, nr 549, 550.

terytorialną. Powodem niechęci Muskaty do klarysek mogła być także ich prołokietkowa orientacja[1513].

W aktach procesowych prócz Kurowa, wymieniane są jeszcze Sławków i Lipowiec, które omówione zostały już w poprzednim podrozdziale. W świadectwa kilku osób, mianowicie opata tynieckiego Michała, jego współbraci Streczka i Franciszka oraz kanoników Pawła, Wawrzyńca, Boguchwała i Marcina, a także prepozyta Boguchwała i Teodoryka, pojawia się wzmianka o *castrum Tynecz* (nr kat. 51)[1514]. Z zawartych tam informacji wynika, że Gerlach de Culpen zdobył i opanował nie tylko klasztor tyniecki, ale również zamek.

Klasztor benedyktynów w Tyńcu zbudowany został na wyniosłym wapiennym wzgórzu, na prawym brzegu Wisły. Poprzez swoją lokalizację był to obiekt niezwykle ważny pod kątem strategicznym, ponieważ założono go na naturalnie ufortyfikowanym miejscu, tuż przy granicy polsko-śląskiej, co podkreślane było już w średniowieczu[1515]. U podnóża klasztoru funkcjonował bardzo ważny bród, wzmiankowany w latach 1123-1125, łączący dwa brzegi Wisły i umożliwiający dalszą podróż na wschód lub zachód[1516]. Z tego powodu wzgórze klasztorne uchodziło na południową bramę Krakowa. Opanowanie tego ważnego przyczółka w dużym stopniu wpływało na sukces w walkach o stolicę Małopolski.

Do pierwszych prób fortyfikowania wzgórza i klasztoru dochodzić mogło już I połowie XIII wieku, w czasie walk o Kraków po śmierci Leszka Białego w 1227 roku. Kolejne miały miejsce w połowie XIII stulecia, w okresie zmagań Konrada Mazowieckiego z Bolesławem Wstydliwym[1517]. To wówczas zdaniem niektórych badaczy wzniesiono na terenie klasztoru zamek, którego fundatorem był książę lub ówcześni opaci tynieccy[1518]. Pierwsze potwierdzone źródłowo wzmianki o *castrum Tynecz* pochodzą z początku XIV wieku, z cytowanych wyżej akt procesowych Jana Muskaty. Wymienić można przynajmniej trzy przyczyny ataku wojsk najemnych biskupa na Tyniec. Przede wszystkim chodzić mogło o zwykłą wyprawę łupieżczą, mającą na celu pozyskanie środków do dalszej walki z Łokietkiem. Drugą przy-

[1513] Zob.; Cz. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin*…, s. 117.
[1514] Np. opat Michał zeznał: *homines Gerlaci, generi episcopi, qui ceperant castrum Tynecz*, podobną informacje podaje mnich Franciszek, *quod castrum Tynciense captum*. Kanonik Paweł oświadczył, że *per homines Gerlaci Tyncz(s) castrum captum*, stwierdził to również kolejny kanonik, Klemens – *et quod eciam castrum de Tyncz*. O zamki w Tyńcu mówią także, prepozyt Teodoryk (*et quod castrum Tynecz*) oraz Boguchwał (*et quod castrum Tynecz captum fuit per homines de Lypovecz*). Zob.: MPV III, nr 121, s. 87-92.
[1515] Zob.; DLb. III, s. 183.
[1516] Na temat brodu zob.: KDTyn. nr I; A. Jureczko, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na zachód od Krakowa)*…, s. 178; J. Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa*…, s. 37-39, 57-58; M. Rokosz, *Przewóz Wiślany pod Tyńcem*…, s. 71-82; B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…, s. 50.
[1517] *Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] MPH II , s. 804; *Najdawniejsze Roczniki Krakowskie i Kalendarz*, [w:] MPH s. n. V, s. 81-82.
[1518]Zob.; T. Gronowski, *Zamek w Tyńcu*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", 1(5), 2009, s. 217; S. Kołodziejski, *Późne średniowiecze*…, s. 153-154; S. Tomkowicz, *Tyniec*¸ Kraków 1901, s. 27-28.

czyną była zapewne chęć zemsty na benedyktynach za utratę Biecza. Po trzecie atak Gerlacha na Tyniec miał wyraźne cele strategiczne, chodziło bowiem o opanowanie klasztoru i zabezpieczenie najkrótszej drogi łączącej Kraków z Czechami tak, aby oddziały Wacława III mogły bezpiecznie przedostać się tutejszym brodem na drugą stronę Wisły. Wyprawa króla czeskiego nie doszła do skutku, ponieważ został w 1306 roku zamordowany w Ołomuńcu[1519]. Otwartym pytaniem pozostaje kwestia fortyfikacji klasztoru na przełomie XIII i XIV wieku. Na podstawie badań archeologicznych wiemy, że takie istniały. Ich elementem mógł być odkryty przez E. Zaitza mur obronny o grubości około 1,8 – 2 m, znajdujący się u podstawy wzgórza klasztornego, w jego południowej części. Jego budowa według autora badań miała miejsce w okresie pomiędzy 2 połową XIII a początkiem XIV wieku[1520].

Oddziały Gerlacha de Culpen podczas zdobywania Tyńca działały zapewne w oparciu o znajdujący się po drugiej stronie Wisły gród w Piekarach. Podobnie jak wzgórze klasztorne, dawne grodzisko zabezpieczało przeprawę tyniecką i zapewniało znaczną przewagę w walkach o Kraków[1521]. Obsadzony został on już najpewniej przez wojska czeskie w pierwszym etapie panowania czeskiego. Rozpoczęto także wówczas odbudowę grodu, sypiąc nowe wały i budując kamienną wieżę.

Rocznik Małopolski, Traski i *Sędziwoja* podają pod rokiem 1304 informację, że Władysław Łokietek po powrocie z Węgier opanował część ziemi sandomierskiej z Wiślicą włącznie[1522]. Informację tę rozszerza nieco Jan Długosz w swoich *Rocznikach,* który pisze, że wraz z Wiślicą, oddziały Łokietka zdobyły jeszcze Lelów i należący do biskupa krakowskiego zamek Pełczyska[1523]. Jan Muskata, jako ówczesny starosta małopolski, odpowiadał za obronę Lelowa i Wiślicy, obsadzonych wojskami czeskimi. Z pewnością w walkach z księciem kujawskim spore znaczenie miały tamtejsze założenia obronne. W przypadku Lelowa tylko hipotetycznie można zakładać, że w okresie panowania Wacława doszło do modernizacji starego zamku, którego początki sięgają połowy XIII wieku (zob. nr kat. 24). Muskata musiał rozumieć strategiczne położenie Lelowa i dążył do wzmocnienia tamtejszej załogi. Bardzo podobnie wyglądała sytuacja w Wiślicy, gdzie jednak dowodów na działalność budowlaną Wacława II jest znacznie więcej. Przede wszystkim z inicjatywy władcy doszło do odbudowy starego grodziska „na łąkach", które otrzymało wówczas kamienny obwód obronny. Obiekt ten z

[1519] A. Kłodziński, *Polityka Muskaty*…, s. 334-338; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 77-79.
[1520] E. Zaitz, *Badania archeologiczne w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 310. Zob. Katalog rozprawy, poz. 51, pkt. 9, s. 349.
[1521] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 325.
[1522] *Rocznik Małopolski*, [w:] MPH III, s. 188-189; *Rocznik Sędziwoja*, [w:] MPH II, s. 879; *Rocznik Traski*, [w:] MPH II, s. 853.
[1523] DHn. ks. 9, s. 31-32.

pewnością wykorzystywany był również w okresie upadku rządów czeskich, gdy starostą był Jan Muskata. Mógł on kontynuować rozpoczęte jeszcze w latach 90. XIII wieku prace, czego dowodem jest wtórne użycie kostki romańskiej w murze[1524]. Prace fortyfikacyjne Muskaty w Wiślicy potwierdzają również zeznania świadków z procesu w 1306 roku, gdzie duchowni sandomierscy poświadczyli, że biskup zburzył dwa kościoły w celu pozyskania materiału budowlanego oraz wzniósł wieżę i dormitorium - *duas ecclesias in Wyslicia fregit, unam videlicet pro lapidibus habendis et aliam semifractam pro turri et dormitorio*[1525]. Zniszczonymi świątyniami były kolegiata Narodzenia NMP, poddana wówczas inkastelacji oraz kościół św. Mikołaja[1526]. Ponadto, jak uważa P. Kardyś, Jan Muskata mógł również w tym czasie rozebrać kościół św. Marcina, z którego materiał wykorzystano do rozbudowy muru na grodzisku[1527].

W ataku Władysława Łokietka na ziemię sandomierską w 1304 roku ucierpiały również posiadłości biskupa Muskaty, ponieważ jak informuje Długosz, zdobyto wówczas zamek w Pełczyskach (nr kat. 33). Pozostałości tej warowni znajdują się w zachodniej części miejscowości, na górze zwanej Olbrycht, pod którą płynie obecnie niewielka rzeczka Krzczonowica. Wieś Pełczyska, jak wynika z dokumentów źródłowych już w I połowie XIII wieku w pewnej części należała do biskupów krakowskich[1528]. Do chwili obecnej z warowni pozostały już tylko formy terenowe w postaci ziemnego kopca otoczonego wałem i fosą (ryc. 131). Jej układ przestrzenny jest jednak jeszcze bardzo dobrze widoczny na mapach przedstawiających skaning laserowy. Centralnym punktem zamku był obszerny majdan w kształcie czworoboku o wymiarach 39-40 x 35 m i powierzchni 0,38 ha. Od pozostałej części cypla oddzielony został wysokim na kilka metrów wałem oraz głęboką fosą. Do głównego członu od północno-zachodniej strony przylega mniejsza część, również otoczona fortyfikacjami ziemnymi i fosą. Z kolei po stronie północnej na mapach LiDAR-owych widoczna jest duża, czworoboczna płaszczyzna o wymiarach 92 x 75 otoczona zniwelowanym już jednak wałem ziemnym (ryc. 132-133).

[1524] D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski, *op. cit.*, s. 177-178; W. Gliński, J. Koj, *op. cit.*, s. 141-144; Z. Pianowski, *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*…, s. 7; Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz, *op. cit.*, s. 55-56. Inwestycja ta przez niektórych badaczy wiązana jest w całości z Janem Muskatą, zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 304; A. Tomaszewski, *Kolegiata wiślicka*…, s. 61.

[1525] MPV III, nr 121, s. 83, 94. Przytoczyć można jeszcze zeznanie prepozyta sandomierskiego Zdzisława - *item aliis homicidis spolacionibus effrectionibus ecclesiarium et cymiteriorum, diructionibus ecclesiarum in Wyslicia* (*ibidem*, s. 83).

[1526] A. Tomaszewski, *Kolegiata wiślicka*…, s. 60; *idem*, *Wiślica statutów Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa 1997, s. 176.

[1527] P. Kardyś, *op. cit.*, s. 48.

[1528] Zob.: KKK I, nr 13, 14; J. Szymański, *Możnowładztwo małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII w.*, „Studia Historyczne", vol. X, 1967, z. 1/2, s. 43.

Ryc. 131. Zamek w Pełczyskach – widok na główny człon założenia (fot. P. Kocańda 2020)

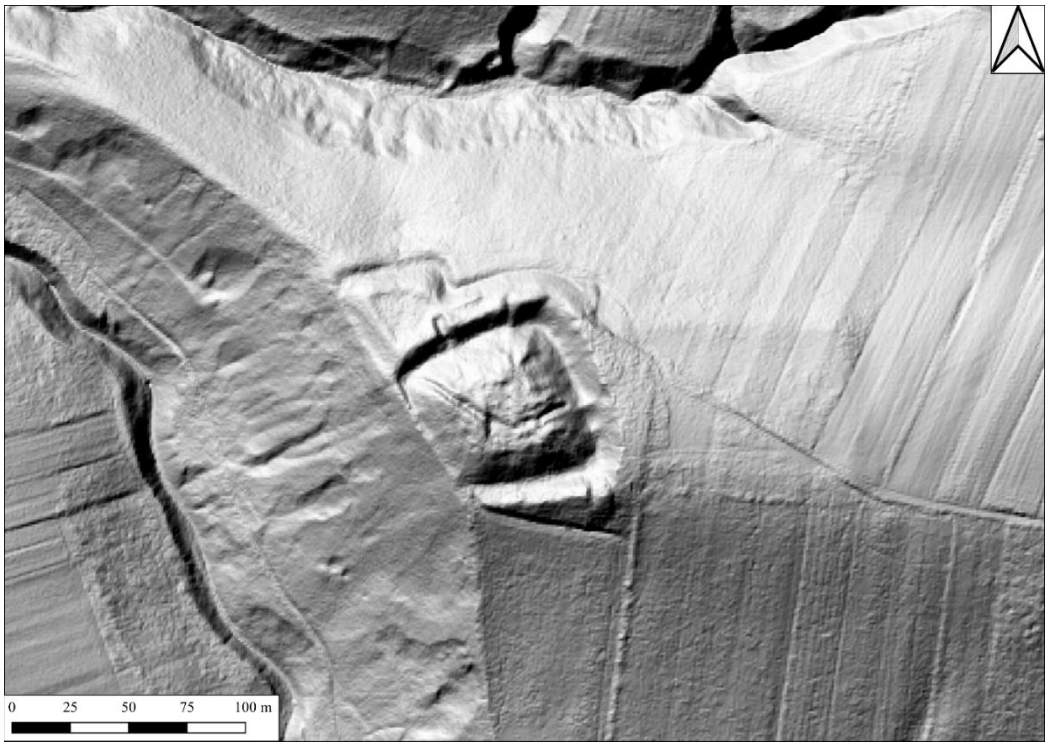

Ryc. 132. Zamek w Pełczyskach widoczny w obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda)

Zamek w Pełczyskach poddany został wykopaliskom archeologicznym w latach 1973-1975 i 1979. Badania skoncentrowano jednak tylko na głównym członie warowni oraz wałach

ziemnych, które go otaczają. Z przeprowadzonych prac wynika, że późnośredniowieczny zamek wzniesiony został w miejscu starszej warowni datowanej na okres od XI do XII wieku. Wczesnośredniowieczne umocnienia zostały wykorzystane przez Jana Muskatę, który podwyższył wały i przystąpił do rozbudowy założenia. Najważniejszą inwestycją była budowa wieży mieszkalno-obronnej, wzniesionej z łamanego kamienia wapiennego, w dolnych partiach murów łączonego zaprawą glinianą, w wyższych natomiast wapienną. Na podstawie pozyskanego materiału budowlę tę wydatowano na początek XIV wieku[1529].

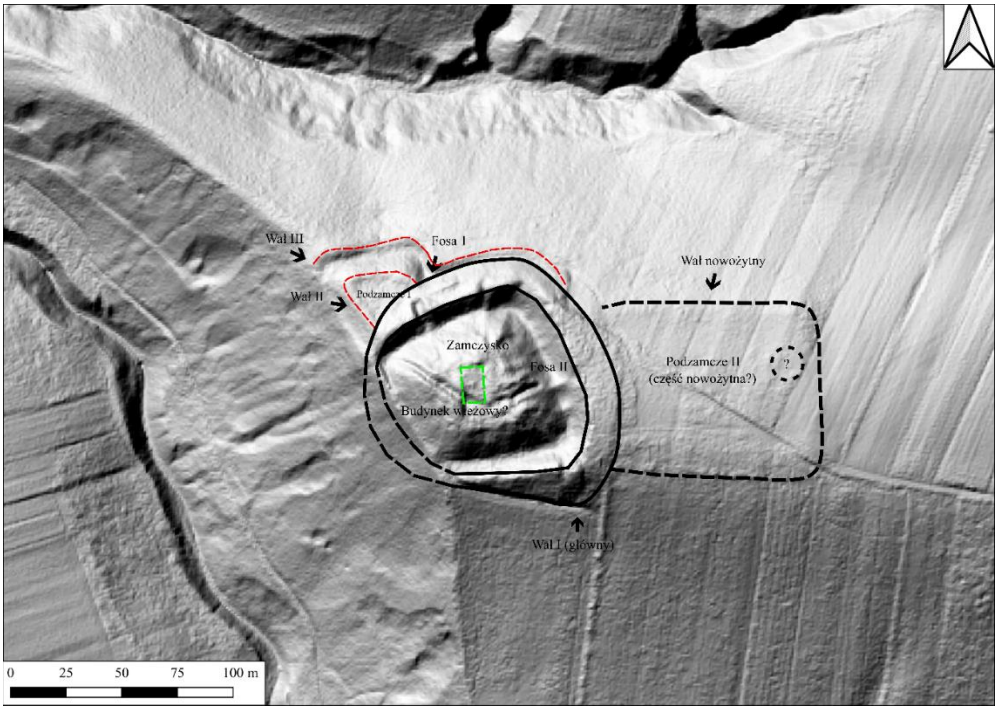

Ryc. 133. Zamek w Pełczyskach widoczny w obrazie lotniczego skaningu laserowego wraz z interpretacją poszczególnych elementów (oprac. P. Kocańda)

Wyniki badań archeologicznych znajdują potwierdzenie w przekazach pisanych dotyczących zamku. Nie chodzi tylko o stosunkowo późny, bo XV-wieczny zapis kronikarski Jana Długosza, ale przede wszystko o dokument Władysława Łokietka z 2 września 1306 roku. Książę w akcie tym nadawał liczne przywileje mieszczanom krakowskim i Janowi Muskacie, co było ceną za otwarcie bram Krakowa. Biskup otrzymał zobowiązanie zwrotu zamków w Pełczyskach (*castrum Pelczyska*) oraz w Bieczu, a także jako wynagrodzenie za szkody do-

[1529] D. Górna, *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, IA, t. 7, 1974, s. 203; *eadem, Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych grodziska w Pełczyskach, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, „Światowit", t. 36, 1986, s. 175-178; D. Górna, Z. Wartołowska, *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, IA, t. 8, 1975, s. 189-190. Zob. także: S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s.143; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, s. 821; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 59; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 89.

znane w swoich dobrach, Chęciny[1530]. Lektura cytowanego dokumentu pozwala stwierdzić, że zamek, zapewne w 1304 roku został zdobyty przez wojska Łokietka, z kolei Jan Muskata domagał się jego zwrotu, o czym świadczy termin *restituit* użyty w dokumencie. Ostatecznie do realizacji postanowień aktu nie doszło, ponieważ rok później książę cofnął wszystkie przywileje Muskacie[1531]. Zapewne po tych wydarzeniach warownia nie była już wykorzystywana i popadła w ruinę.

Zamek w Pełczyskach spełniał rolę placówki militarnej Jana Muskaty, w oparciu o którą operowały jego oddziały militarne. Nie można wykluczyć, że stanowił on również jedną z siedzib rezydencjonalnych biskupa lub też centrum zarządu dóbr.

Sporą grupę typowo militarnych obiektów wiązanych z działalnością biskupa-starosty i walkami pomiędzy stronnikami władzy czeskiej a Władysławem Łokietkiem zidentyfikowano w trakcie badań wykopaliskowych na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Z pewnością rolę taka pełnił zamek Skała w Sułoszowej, wzniesiony staraniem Henryka Brodatego w połowie XIII stulecia[1532]. W końcu XIII wieku opanowany został najpierw przez oddziały Henryka Probusa, a następnie po hołdzie lennym Henryka z Wstowa, obsadziły go wojska czeskie, które utrzymywały się tam aż do końca rządów Przemyślidów.

W początku XIV wieku doszło do zmiany nazwy zamku ze Skała na *Peskensten* (*Peskenstein*), która następnie spolonizowana została do formy Pieskowa Skała. Nowa nazwa zamku urobiona została, jak dowodzą badania J. Laberscheka, od jego zarządcy Peszka, jednego z dowódców najemników Jana Muskaty[1533]. Był to jeden z najbliższych współpracowników biskupa, który w zeznaniach procesowych wymieniony został aż 6 razy. Kilku świadków poświadczyło, że wraz z innym dowódcą Sygardem dopuszczali się wielu napadów – *et de aliis castris Sygardi et Pesconis spoliata sunt opida*. To dowodzone przez nich wojska zniszczyły Skalbmierz, Miechów i Wieliczkę. Niektórzy świadkowie widzieli także ich ucztujących przy jednym stole z Janem Muskatą[1534]. Niestety nie wiemy kiedy wszedł on w posiadanie zamku

[1530] KKK I, nr 114. Zob. także: E. Długopolski, *op. cit.*, s. 99; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 84, 87-88.
[1531] KKK I, nr 116; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 90.
[1532] Zob.: S. Kołodziejski, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*…, s. 101-111; *idem, Późne średniowiecze*…, s. 152; *idem, XIII-wieczne budowle warowne w dolinie Prądnika*…, s. 71-75; *idem, Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*…, s. 14; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…,s. 48-49; M. Wojenka, *Pradzieje i średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych*…, s. 196-200.
[1533] J. Laberschek, *Tajemnicze „castrum Pesconis"*…, s. 143-147. Pogląd ten zaakceptowali również inni badacze, zob.: P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 325; S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki biskupów*…, s. 821; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…,s. 62; M. Wojenka, *Pradzieje i średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych*…, s. 200.
[1534] MPV III, nr 121, s. 81, 89, 90-92. T. Pietras uważa, że był on pochodzenia słowiańskiego (*idem*, „*Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 220).

Skała, jednak najpewniej miało to miejsce w okresie urzędowania Muskaty jako starosty, a wiec pomiędzy 1304 a 1306 rokiem. Prócz opisanych wyżej wypraw łupieżczych, Peszko odpowiedzialny być może był także za złupienie klasztoru klarysek w Grodzisku koło Skały, co mogło mieć miejsce około 1306 roku[1535]. Po upadku rządów Przemyślidów warownia zapewne szybko została opanowana przez wojska Władysława Łokietka.

Typową militarną warownią było odkryte w 2014 roku przez Michała Wojenkę grodzisko w Jerzmanowicach, które mogło być wykorzystywane przez oddziały wojsk Jana Muskaty (zob. nr kat. 14). Niezwykle ciekawie rysuje się skupisko tzw. grodzisk skalnych zlokalizowanych w Strzegowej na pograniczu dzisiejszych województw małopolskiego i śląskiego, badanych przez B. Muzolfa. Chodzi tutaj o grodziska na skałach Biśnik (nr kat. 44), Grodzisko Pańskie (nr kat. 45) i Zegar (nr kat. 46). Wszystkie trzy zbudowano w końcu XIII wieku, ich upadek nastąpił natomiast w sposób gwałtowany w początku następnego stulecia. Wszystkie składały się z wałów usypanych z ziemi i kamieni, łączących poszczególne elementy rozczłonkowanych ostańców skalnych. Na tym tle wyróżnia się jedynie założenie na skale Grodzisko Pańskie, gdzie funkcjonowały trzy typy fortyfikacji: wał wykonany ze złomów skalnych, obsypanych ziemią, wał ziemny w konstrukcji skrzyniowej oraz suchy mur kamienny o szerokości 1,50 m. Zabudowę wewnętrzną tworzyły w znacznej większości obiekty drewniane[1536]. Należy jednak zaznaczyć, że stan rozpoznania tych założeń nie jest najlepszy, dlatego przyszłe badania mogą doprowadzić do zrewidowania poglądów. W chwili obecnej przyjąć należy, że najprawdopodobniej obiekty te zbudowały oddziały najemników Jana Muskaty w okresie sprawowania przez niego urzędu starosty. Spełniały one zadania typowo militarnych placówek służących jako obozy wojskowe. Wszystkie upadły w trakcie walk z Władysławem Łokietkiem[1537].

Akta procesowe przekazują jeszcze jedną ważną informację dotyczącą działalności budowlanej Jana Muskaty. Zdzisław, prepozyt sandomierski zeznał, że biskup-starosta inkastelował trzy kościoły, w Kielcach, Skalbmierzu oraz Wawrzeńczycach - *tres ecclesias incastellave-*

[1535] Z. Holcer, *Zarys historii Grodziska koło Skały*…, s. 366; J. Laberschek, *Ojców i okolice do połowy XVI wieku*…, s. 82; M. Wojenka, A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *op. cit*., s. 77.

[1536] Zob.: B. Muzolf, *Badania archeologiczne Skały Biśnik i Skały Grodzisko Panieńskie w rejonie miejscowości Smoleń, woj. katowickie,* [w:] *Człowiek i Środowisko Naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej,* red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza 1995, s. 45-64; *idem*, *Badania na Skale z Jaskinią Biśnik i na Górze Grodzisko Państwie w Strzegowej, woj. katowickie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. II, 1996, s. 109-127; *idem*, *Sprawozdanie z badań na Skale Biśnik w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*…, s. 144-154; *idem*, *Badania na Skale Grodzisko Pańskie w Strzegowej, województwo katowickie,* [w:] *ibidem,* s. 155-162; *idem*, *Badania na Skale Grodzisko Pańskie w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*…, s. 118-121.

[1537] P. Kocańda, *Z problematyki badawczej zamków*…, s. 325; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…,s. 62.

runt, scilicet in Kelcia, Scarbymiria et Laurinczicz[1538]. Inkastelacja to nic innego jak nadanie określonej budowli cech obronnych. W przypadku kościoła lub innej świątyni będzie to wyposażenie jej w elementy warowne, np. strzelnice, machikuły, wieże, krenelaż lub też otoczenie jej obwodem obronnym w typie muru, wału lub innym[1539]. Problematyka ta na gruncie polskim nie doczekała się jeszcze pełnego opracowania, jedyną monograficzną pozycją starającą się podsumować zagadnienie jest artykuł J. Rozpędowskiego opublikowany w 1966 roku[1540]. Według zeznania prepozyta sandomierskiego, Muskata miał ufortyfikować kościoły w Kielcach, Skalbmierzu oraz Wawrzeńczycach. Do grupy tej dołączyć należy także kolegiatę wiślicką oraz kościół św. Krzyża w Sławkowie (ten ostatni włączony przez biskupa w obręb fortyfikacji miejskich). W przypadku kościoła śś. Marii Magdaleny i Zygmunta w Wawrzeńczycach (nr kat. 52) oraz kolegiaty Wniebowzięcia NMP w Kielcach (nr kat. 16) forma i wygląd fortyfikacji nie został rozpoznany. Przypuszczać można, że otrzymały one wówczas obwód obronny w postaci niewielkiego muru lub wału, same zaś świątynie zostały zaadaptowane do celów militarnych, np. poprzez zmniejszenie otworów okiennych czy wybudowanie krenelażu[1541]. Znacznie więcej informacji posiadamy na temat ufortyfikowania kościołów w Skalbmierzu i Wiślicy.

Kościół św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu (nr kat. 40) położony jest w południowej części miasta, przy ulicach Jana Pawła II, 1 Maja i Partyzantów. Jego początki sięgają, jak uważają badacze, XII wieku[1542]. Fakt jego inkastelacji przyjmuje wielu badaczy[1543], sporym problemem jest jednak jej dokładny zakres oraz chronologia, ponieważ Jan Muskata nie był jedynym fortyfikatorem kościoła. Pierwsze tego typu prace przeprowadzono już w połowie XIII

[1538] MPV III, nr 121, s. 84.

[1539] *Mały słownik terminologiczny architektury obronnej w Polsce*…, s. 46; P. Harrison, *Castles of God. Fortified Religious Building of the World*, Woodbridge 2004, s. 4; J. Rozpędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*, KAiU, t. 11, 1966, nr 4, s. 353. Janusz Bogdanowski kościołem obronnym nazywał budynek sakralny przystosowany już w momencie budowy do zadań obronnych, przez co mógł on stanowić samodzielne dzieło obronne lub być elementem większego zespołu (np. miasta lub klasztoru). Kościoły w Polsce fortyfikowano do końca XVIII stulecia. Wymienić można wiele przykładów, np. Ptkanów, Gnojnik, Brochów, Posada Rybotycka (*idem, Architektura obronna w krajobrazie Polski*…, s. 529.

[1540] J. Rozpędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*…, s. 353-376. Zob. także: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*…, *passim*.; B. Miśkiewicz, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań 1964, s. 207-217; M. Sokołowski, G. Worobjew, J. Zubrzycki, *Kościoły i cmentarze warowne w Polsce*, „Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. VII, 1905, z. IV, s. 481-528.

[1541] Zob.: J. Kuczyński, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*…, s. 17-18; M. Sobala, *Dwór Klecki*…, s. 33.

[1542] Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 433; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 117-119.

[1543] T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 64; S. Romanowski, *Dzieje miasta Skalbmierza*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t, 3, 1965, s. 224-225; J. Rozpędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*…, s. 374; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskiem, skalbmierskiem i wiślickiem*, Marjówka Opoczyńska 1927, s. 382.

wieku przez Konrada Mazowieckiego[1544]. Stanisław Tomkowicz jako element umocnień kościoła widział dwie romańskie wieże, wskazując m. in. na zamurowane okna, brak wejścia w przyziemiu czy wątek *grand apareil*[1545]. Być może z Janem Muskatą należałoby powiązać relikty wieży czworobocznej odkrytej przez A. Tomaszewskiego po wschodniej stronie świątyni[1546].

O ufortyfikowaniu kolegiaty Narodzenia NMP w Wiślicy (ryc. 134) wspominają duchowni sandomierscy oraz wiśliccy[1547]. Na ich podstawie wiemy, że biskup-starosta prowadził prace polegające na budowie wieży oraz drugiego budynku zwanego dormitorium. Informacje w źródłach pisanych znalazły potwierdzenie w badaniach archeologicznych prowadzonych w latach 1958-1953. Natrafiono wówczas na mury oskarpowanej wieży, młodszej niż kościół romański, ale starszej od kazimierzowskiej kolegiaty gotyckiej. Budowlę tę o wymiarach 9,20 x 6,20 m dostawiono do naroża korpusu i południowej ściany kościoła romańskiego (II) w ten sposób, że jej mur wschodni położony był na fundamentach kolegiaty, która w tym celu została częściowo rozebrana. Z wieżą mogły być też powiązane odkryte w profilu po północnej stronie kolegiaty negatywy murów, biegnących po linii północ-południe których niestety nie udało się w pełni zinterpretować, aczkolwiek A. Tomaszewski skłonny jest wiązać je z wzmiankowanym dormitorium (ryc. 136)[1548]. Z tezami Tomaszewskiego polemizuje J. Rozpędowski, według którego wieża Jana Muskaty znajdowała się w partii wschodniej kościoła i posiadała formę nadbudowy nad prezbiterium, z kolei odkryta w latach 60. XX wieku oskarpowana budowla to według wrocławskiego badacza dwuprzęsłowe, sklepione dormitorium[1549]. Więcej danych na ten temat dostarczyć mogą najnowsze badania prowadzone w obrębie zespołu sakralnego w Wiślicy (ryc. 135)[1550].

[1544] *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, wyd. W. A. Maciejowski [w:] MPH II, s. 556; DHn. ks. 6, s. 339-341; J. Rozpędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*…, s. 370.
[1545] S. Tomkowicz, *Kolegiata św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu. Reszty romańskiej budowy*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, 1913, z. IV, s. 108-114.
[1546] J. Rozpędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*…, s. 374, przypis 81.
[1547] Zob.: MPV III, nr 121, s. 83, 94.
[1548] A. Tomaszewski, *Kolegiata Wiślicka. Wyniki badań w latach 1958-1960*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy…*, s. 73-74; *idem, Kolegiata wiślicka w świetle badań 1958-1960 r.*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie*…, s. 25; *idem, Kolegiata wiślicka*…, s. 48; *idem, Wiślica statutów Kazimierza Wielkiego*…, s. 176. Zob. także: J. Gąssowski, *Archeologia Wiślicy. Hipotezy i kontrowersje,* [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*…, s. 17; K. Józefowiczówna, *Recenzja badań wykopaliskowych w kolegiacie wiślickiej*, [w:] *Kolegiata wiślicka*…, s. 78.
[1549] J. Rozpędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*…, s. 374.
[1550] Badania prowadzone są od 2019 roku przez zespół Andrzeja Gołembika. Za informację i dostęp do odkrytych reliktów dziękuję kierownikowi badań oraz Waldemarowi Glińskiemu.

Ryc. 134. Kolegiata Narodzenia NMP w Wiślicy (fot. P. Kocańda 2019)

Ryc. 135. Relikty oskarpowanej wieży obronnej, wzniesionej przez Jana Muskatę w trakcie inkastelacji kolegiaty w Wiślicy (fot. P. Kocańda 2020)

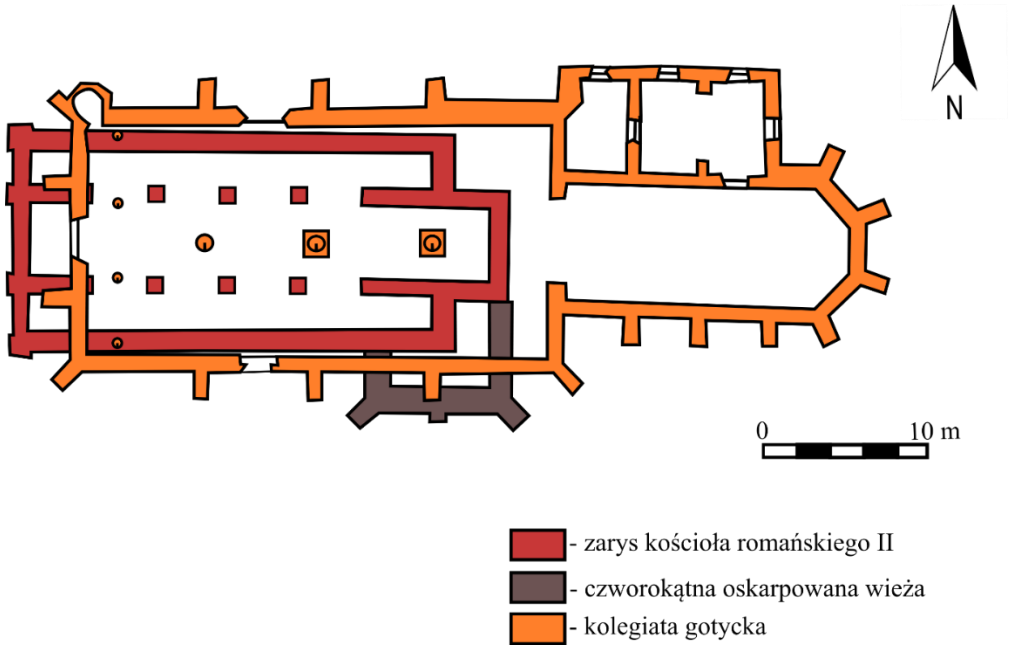

Ryc. 136. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła kolegiackieg w Wiślicy (wg. A. Tomaszewski 1965, oprac. komputerowe P. Kocańda 2020)

Większość zestawionych w tym podrozdziale warowni i kościołów inkastelowanych wzniesiona została w stosunkowo krótkim odcinku czasowym, pomiędzy 1304 a 1306 rokiem, z inicjatywy Jana Muskaty, pełniącego wówczas urząd starosty małopolskiego. Budowano je w jednym konkretnym celu, jako typowo militarne obiekty, pełniące rolę placówek wojskowych dla oddziałów czeskich i najemników biskupa. To właśnie z tych warowni wyruszały wojska plądrujące ziemię krakowską i sandomierską oraz zwalczające przeciwników władzy czeskiej. Komendantami tychże obiektów byli licznie wymieniani w procesach dowódcy: Gerlach de Culpen, Peszko, Fryderyk de Lynauia, Kunczko, Lutko, Otto Malcicz, Otto Spaczman, Rulko, Sygard[1551]. Jednakże tylko dwóch z nich powiązać można z konkretnymi zamkami, Gerlacha de Culpen z Lipowcem i Peszka z Skałą. Z uwagi na swoją funkcję, a także powiązane z nimi wyprawy zbrojne Jacek Laberschek nazwał te obiekty gniazdami (lub zamkami) rozbójniczymi, z czym po części należy się zgodzić[1552].

Przypuszczać należy, że Jan Muskata w tym niespokojnym okresie wzniósł więcej tego typu warowni, jednakże archeolodzy albo ich jeszcze nie zidentyfikowali lub też nie łączą tych odkrytych z akcją militarną wojowniczego biskupa. Przyszłe badania archeologiczne oraz dociekania historyków powinny doprowadzić do rozpoznania większej ilości tych założeń. Zamki te charakteryzowały się niewielkimi rozmiarami oraz ulokowaniem w naturalnie ufor-

[1551] Na temat dowódców zob.: T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 214; J. Laberschek, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*…, s. 171-172; T. Pietras, *„Krwawy wilk z pastorałem*…, s. 216-220; *idem*, *Pomocnicy Jana Muskaty w latach 1308-1318*…, s. 244-251.
[1552] J. Laberschek, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*…, s. 172.

tyfikowanym terenie. Często wykorzystywano starsze obiekty obronne, co potwierdzają wykopaliska w Kurowie, Pełczyskach czy Sułoszowej. Znaczna ich większość posiadała umocnienia drewniano-ziemne w typie wałów i fos lub niekiedy z suchego muru. Zabudowę wewnętrzną stanowiły budynki drewniane, czasami w formie wertykalnej. Z racji funkcji a także panującej ówcześnie w Małopolsce sytuacji politycznej, założenia te budowano w bardzo szybkim tempie, niskim kosztem (łącząc odcinkami wałów występy skalne lub odcinając cyple wzgórz), stąd mogą one wydawać się prowizoryczne. Znaczna ich liczba została zdobyta przez oddziały Władysława Łokietka i upadła w pierwszych latach XIV wieku.

Ciężką sytuację Jana Muskaty w tym czasie potwierdza również fakt inkastelacji kościołów. Na tym przykładzie widać, że zapewne z uwagi na problemy finansowe starał się utrzymać za je wszelką cenę, obwarowując prowizorycznie nawet budowle sakralne. Niemniej ich wartość militarna była niewielka, przez co siedzące tam wojska szybko były przepędzane.

Zamki rozbójnicze rozlokowane były na terenie całej Małopolski, jedynym wyjątkiem był obszar Jury Krakowsko-Częstochowskiej, gdzie skupione były w większej liczbie (Strzegowa, Jerzmanowice, Sułoszowa, ryc. 137). Trudno jednoznacznie stwierdzić skąd w tym rejonie taka ich ilość. Być może wynikało to z postępujących sukcesów Łokietka, który idąc od strony sandomierskiej spychał Muskatę na zachód. Mogło to mieć związek z bezpośrednim sąsiedztwem księstw śląskich, będących sojusznikiem Przemyślidów i mogących przysłać Muskacie posiłki. Inną możliwością jest chęć ufortyfikowania obszarów zachodniej Małopolski, które, jak sądzi autor rozprawy, miały stać się księstwem biskupim Jana Muskaty, o które zamierzał stoczyć najważniejszą walkę, licząc że trudno dostępny teren oraz liczne warownie (w tym potężne zamki w Sławkowie, Lipowcu i Przymiłowicach) pozwolą mu na obronę przed Łokietkiem i realizację planów. Niemniej książę kujawski kryjąc się po jaskiniach i prowadząc walkę partyzancką zdołał złamać potęgę wojowniczego biskupa-starosty[1553].

[1553] M. Wojenka, *Jaskinie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej w średniowieczu. Wstęp do problematyki*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Władysława Szafera", t. 22, 2012, s. 7-43; *idem, Władysław Łokietek i jaskinie Ojcowa*, „Studia nad dawną Polską", t. 5, 2017, s. 61-86.

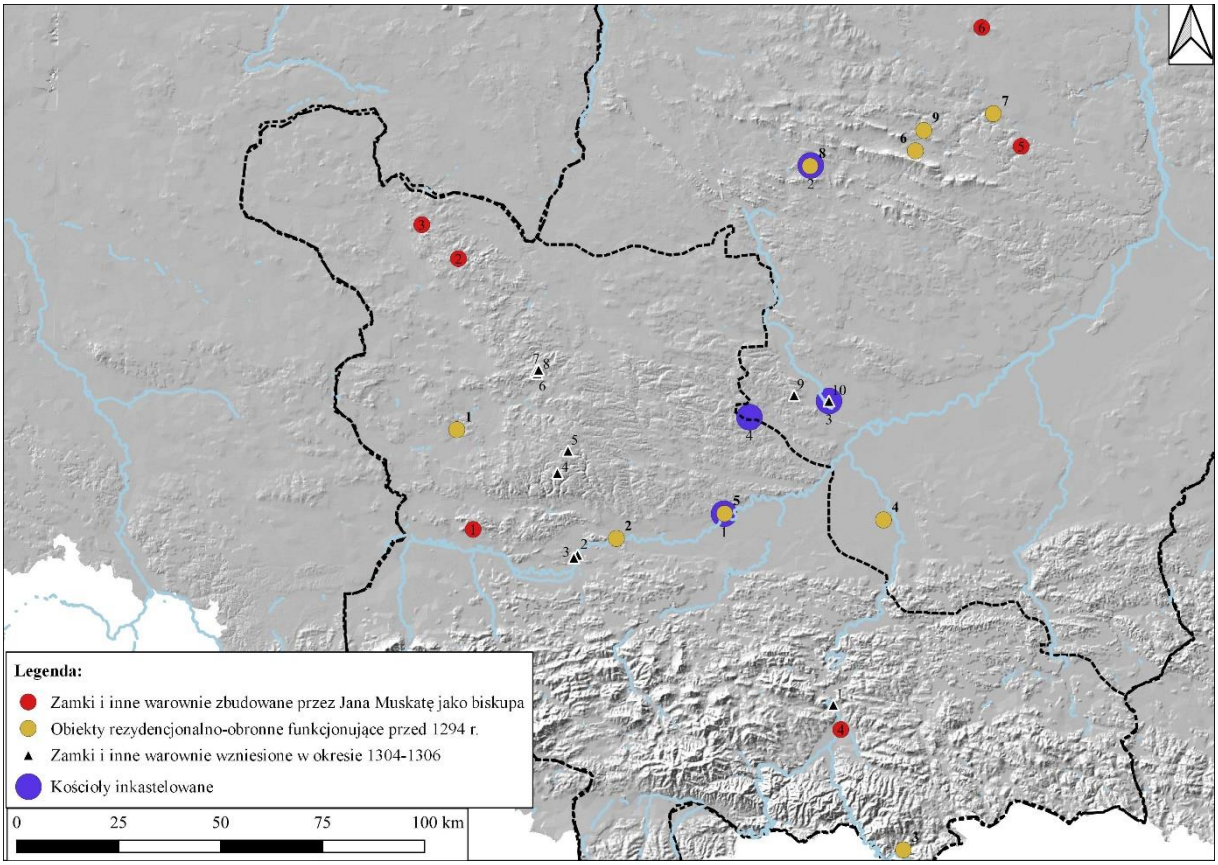

Ryc. 137. Zamki Jana Muskaty w ziemi krakowskiej i sandomierskiej (oprac. P. Kocańda 2020) (Zamki i dwory wzniesione przez Jana Muskaty: 1 – Lipowiec; 2 – Ostrężnik; 3 – Przymiłowice; 4 – Nowy Sącz; 5 – Szewna/Miłków; 6 – Iłża; Obiekty obronne funkcjonujące przed 1294: 1 – Sławków; 2 – Kraków – Wawel; 3 – Muszyna; 4 – Radłów; 5 – Wawrzeńczyce; 6 – Dębno; 7 – Kunów; 8 – Kielce; 9 – Tarczek; Zamki rozbójnicze: 1 – Kurów; 2 – Tyniec; 3 – Piekary; 4 – Jerzmanowice; 5 – Sułoszowa; 6 – Strzegowa, Grodzisko Pańskie; 7 – Strzegowa, Skała Biśnik, 8 – Strzegowa, Skała Zegar; 9 – Pełczyska; Kościoły inkastelowane: 1 – Wawrzeńczyce; 2 – Kielce; 3 – Wiślica; 4 – Skalbmierz, zob. także mapa nr 3 na końcu tomu)

7. Panowanie Wacława II i tzw. epizod czeski a budownictwo obronno-rezydencjonalne ziem polskich w średniowieczu

7. 1. Zamki Wacława II na ziemiach Królestwa Polskiego, opanowanych w 1300 roku

Pozycja Wacława II w końcówce lat 90. XIII wieku przedstawiała się niezwykle korzystnie. Umocnił on Królestwo Czeskie, czyniąc z niego lokalną potęgę, czego świadectwem była koronacja Wacława II przeprowadzona 2 czerwca 1297 roku z wielkim przepychem[1554]. Ugruntowała się także jego władza w Małopolsce, gdzie zaakceptowano rządy czeskie. Sprzyjająco rozwijała się również polityka zagraniczna Przemyślidów, ponieważ udało się pozyskać króla węgierskiego Andrzeja III oraz Adolfa Habsburga, który przy mocnym wsparciu Wacława został wybrany na króla Niemiec. O wiele gorzej wyglądała sytuacja na ziemiach polskich, niebędących w posiadaniu Wacława II. Władysław Łokietkiem toczył o Wielkopolskę ciężkie walki z Henrykiem Głogowskim, wspieranym przez licznych możnych niechętnych rządom księcia kujawskiego. Spore zagrożenie dla Łokietka wciąż stanowiły Marchia Brandenburska i Zakon Krzyżacki, dążące do opanowania Pomorza Gdańskiego. Liczne konflikty wewnętrzne i zagrożenia zewnętrzne osłabiały także księstwa kujawskie, mazowieckie oraz śląskie. Z tego wszystkiego skorzystać zamierzał Wacław II, któremu szczególnie zależało na powiększeniu swego stanu posiadania kosztem Władysława Łokietka. Ten drugi osłabiony i potrzebujący pieniędzy zgodził się podpisać niezwykle niekorzystny układ w Klęce, przez który stawał się lennikiem Wacława II. Wydarzenia te spowodowały, że możni wielkopolscy obalili Łokietka i wezwali na tron króla czeskiego. Latem 1300 roku wyruszyła z Pragi wyprawa zbrojna, której celem było opanowanie Wielkopolski. Zakończyła się ona wielkim sukcesem, a wraz z opanowaniem tronu w Poznaniu, Wacław zdobył Pomorze Gdańskie oraz ziemie dziedziczne Łokietka w centralnej Polsce (Sieradzką, Łęczycką i Kujawy brzeskie). Ponadto hołd lenny złożyli mu książęta kujawscy z Inowrocławia: Leszek, Przemysł i Kazimierz, a niewykluczone, że także Siemowit dobrzyński. Jedynie Bolesław mazowiecki, Henryk głogowski i Bolko świdnicki zdołali utrzymać nienależność. Jednakże po śmierci tego ostatniego, w 1301 roku Wacław II objął rządy opiekuńcze w dzielnicy wrocławskiej, co sprawiło, że większość Śląska znajdowało się pod jego wpływem (książęta Cieszyna, Opola, Raciborza i Bytomia już w latach 1289-1291 złożyli Czechom hołdy lenne). Zwieńczeniem działań Wacława była koronacja na króla Polski mająca miejsce w Gnieźnie na przełomie

[1554] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 72-75; L. Jan, *Václav II*…, s. 225-234.

sierpnia i września 1300 roku[1555]. Tym sposobem dokonał on dzieła zjednoczenia rozbitego na dzielnice dawnego królestwa Piastów i stawał się jego jedynym władcą.

Nowo obrany monarcha w Polsce przebywał najpewniej do grudnia 1300 roku, w tym czasie starał się uporządkować sprawy wewnętrzne w świeżo opanowanych ziemiach. Analogicznie, jak na terenie Małopolski zainicjował szereg reform administracyjnych, z których najważniejszą było ustanowienie urzędu starosty. Początkowo była to jedna osoba dla Wielkopolski, Pomorza, Kujaw i ziem centralnych. Informacje takie przekazuje nam Kronika Zbrasławska, w której zapisano, że *Wacław uporządkowawszy sprawy w tych częściach Polski ustanowił tam starostę w osobie Henryka z Dubé*. Dopiero po pewnym czasie wykształcił się system starostw dla każdej z dawnych dzielnic[1556]. Urzędnicy ci, rządzący w imieniu władcy, rezydowali najpewniej w najważniejszych miastach poszczególnych regionów kraju, a więc Poznaniu, Gdańsku, Sieradzu, Łęczycy oraz Brześciu Kujawskim.

Wzorem Małopolski Wacław oraz jego urzędnicy rozpoczęli również przebudowę niektórych zamków i rezydencji książęcych. Badacze architektury z inicjatywą czeską wiążą budowę lub rozbudowę kilku obiektów z terenu Wielkopolski i Kujaw. Należy tej sprawie poświęcić nieco uwagi i przedstawić dotychczasowy stan wiedzy i ustalenia przedstawicieli środowiska akademickiego.

Najważniejszym zamkiem w Małopolsce była oczywiście siedziba książęca na Wawelu, która z inicjatywy Wacława na przełomie XIII i XIV wieku otrzymała murowane fortyfikacje wyposażone w baszty i wieże. Dla Wielkopolski rolę takiego ośrodka pełnił Poznań, dawna siedziba pierwszych władców piastowskich, a w końcu XIII wieku książąt z wielkopolskiej linii panującej. Po 1300 roku i koronacji Wacława II mogła ponownie stać się najważniejszą siedzibą królewską na terenie zjednoczonego kraju, co jednak ostatecznie się nie stało, pozostając rezydencją starosty wielkopolskiego. Zamek w Poznaniu posiada sporą literaturę, niestety stan rozpoznania obiektu pozostaje wysoce niezadawalający, a przeprowadzenie badań obecnie jest niemożliwe z uwagi na fakt, iż został on zrekonstruowany do formy budzącej wiele kontrowersji (ryc. 141)[1557]. W literaturze większość badaczy przyjmuje, że jego budowa

[1555] Zob.: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 165 i nast.; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, *passim*; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 46-60; L. Jan, *Václav II*…, s. 273 i nast.; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 191-192; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…., *passim*.

[1556] Zob.: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 259- 268; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 200-203.

[1557] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu na tle architektury zamków śląskich z okresu średniowiecza*, [w:] *Zamek książąt, królów i starostów*, red. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania", nr 4, 2004, s. 7-26; Z. Dolczewski, *Zamek książęcy czy królewskie „palatium"? O siedzibie ostatnich Piastów wielkopolskich*, „Kronika Miasta Poznania", nr 1, 1996, s. 83-93; *idem, Cesarskie palatium króla Przemysła (Uwagi dyskusyjne)*, [w:] *Przemysł II. Odnowienie Królestwa Polskiego*, red. J. Krzyżaniakowa, Poznań 1997, s. 333-336; *idem, Tajemnice zamku królewskiego w Poznaniu. Między prawdą a domysłem*, Poznań 2004; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…,

miała miejsce w ostatniej ćwierci XIII wieku z inicjatywy Przemysła II, który to ostatecznie opuścił dawną siedzibą na Ostrowie Tumskim, odstąpioną biskupom poznańskim[1558]. Tylko niektórzy przesuwają chronologię budowy rezydencji na połowę XIII stulecia, wiążąc ją z Przemysłem I[1559]. Stosunkowo zgodnie przyjmuje się, że budowę w połowie lat 90. XIII wieku przerwano, co wiązać należy najpewniej z zabójstwem Przemysła II w 1296 roku. Nastąpiła wówczas przynajmniej kilkuletnia przerwa w robotach, obejmująca niespokojne czasy panowania w Wielkopolsce Władysława Łokietka. Prace budowlane kontynuowano następnie po 1300 roku z inicjatywy Wacława, a także jego następców, ponownie Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego. Szczególnie ten ostatni miał zasłużyć się przy rozbudowie zamku[1560]. W kontekście Wacława II i omawianego zagadnienia warto zaznaczyć, że już H. Żiółkowska przypuszczała, że zamek od podstaw wznieść mógł król czeski, jednakże ostatecznie opowiedziała się za Przemysłem II[1561]. Dosyć nieśmiało za ku takiej możliwości skłania się T. Ratajczak, niemniej budowę przypisuje księciu piastowskiemu, a Wacławowi tylko dokończenie inwestycji. Według poznańskiego historyka sztuki zamek rozbudowany przez Czechów stanowić miał siedzibę starosty wielkopolskiego i jego oddziałów zbrojnych, potrzebujących bezpiecznej i panującej nad miastem siedziby. W sensie ideologicznym taka warownia

---

s. 239-240; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 396-397; Z. Karolczak, *Zamek królewski w Poznaniu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy od księcia do króla Polski*, red. H. Kóčki-Krenz, Poznań 2008, s. 33-54; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 77-78; E. Linette, *Zamek w Poznaniu*, Warszawa-Poznań 1981; T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 237-259; T. Olszacki, A. Różański, *Badania terenowe zamków z obszaru Wielkopolski i Polski Centralnej w XXI wieku*, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz*, cz. II, red. A. Różański, Poznań 2017, s. 998-1003; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej*. *Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003, *passim*; T. Ratajczak, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu. Uwagi na temat chronologii i genezy architektury*, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy*…, s. 15-32; *idem*, *Medieval Architecture of the Royal Castle in Poznań*, „Quaestiones Medii Aevi Novae", vol. 13, 2008, s. 219-242; *idem*, *Od grodu do zamku*…, s. 71-86; *idem*, *Początki murowanych zamków w Wielkopolsce*…, s. 57-71; *idem*, *Nowy zamek w Poznaniu – negatywny przykład adaptacji niektórych reliktów średniowiecznej architektury*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin 2012, s. 219-231; *idem*, *Kaplica czy klatka schodowa? Relikty ryzalitu średniowiecznego zamku królewskiego w Poznaniu*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań*, red. T. Janiak, Gniezno 2014, s. 371-381; *idem*, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 176-177; *idem*, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 140-144; J. Skuratowicz, *Jak wyglądał zamek Przemysłów*, [w:] *Zamek książąt, królów i starostów*…, s. 39-46; J. Tomala, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. II, Kalisz 2011, *passim*; H. Ziółkowska, *Czas powstania i osoba fundatora tzw. zamku Przemysła w Poznaniu*, [w:] *Zamek książąt, królów i starostów*…, s. 27-38.

[1558] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 239; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 298-299; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 396; E. Linette, *op. cit.*, s. 30-31. A także cytowane wyżej pozycje T. Ratajczaka.

[1559] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 16-17; Z. Dolczewski, *Zamek książęcy czy królewskie „palatium"*…, s. 84-85; J. Tomala, *op. cit.*, s. 291-294; J. Skuratowicz, *op. cit.*, s. 39.

[1560] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 396; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 77-78; E. Linette, *op. cit.*, s. 32; T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 240-255; T. Olszacki, A. Różański, *Badania terenowe zamków*.., s. 998-1003; J. Skuratowicz, *op. cit.*, s. 42-46.

[1561] H. Ziółkowska, *op. cit.*, s. 34-36.

byłaby manifestacją nowej władzy monarszej. Rozpoczętej rozbudowy jednak nie ukończono, ponieważ w 1305 roku Wacław II niespodziewanie zmarł, a niedługo później załoga czeska została z Poznania wygnana[1562]. Jednoznacznie zamek poznański z Wacławem II wiąże T. Olszacki, nie podając jednak żadnych argumentów[1563].

Spore problemy, obok wskazania konkretnego fundatora zamku, sprawia także jego układ przestrzenny w pierwszej fazie. Próby rekonstrukcji podejmowało już kilkoro badaczy m. in. E. Linette, M. Chorowska, J. Skuratowicz, M. Dolczewski, T. Ratajczak[1564]. Z pewnością odrzucić należy założenie, że książęta wielkopolscy przy budowie swojej poznańskiej rezydencji wzorowali się na legnickim zamku Henryków śląskich. Koncepcję taką zgłosił swego czasu Z. Dolczewski i początkowo została ona zaakceptowana i powszechnie przyjęta[1565]. Również rekonstrukcja E. Linettego (ryc. 138), pomimo iż zawiera w sobie pewne najstarsze elementy (długi odcinek muru kurtynowego po północnej stronie, wieża mieszkalno-obronna w południowo-zachodnim narożniku) musi zostać zarzucona, ponieważ nowe odkrycia archeologiczne doprowadziły do jej zdezaktualizowania[1566]. Za najbardziej aktualne propozycje otworzenia pierwotnego wyglądu zamku uznać należy te sporządzone przez J. Skuratowicza, M. Chorowską, T. Olszackiego (ryc. 139) i T. Ratajczaka (ryc. 140). Wszyscy ukazują podobny układ przestrzenny zbliżony do czworoboku z wieżą mieszkalno-obronną w południowo-zachodnim narożniku i niewielką basztą ulokowaną w południowej części. Różnica pomiędzy rekonstrukcjami polega tylko na chronologii wznoszenia poszczególnych odcinków murów obwodowych, gdzie w zależności od wyboru określonej koncepcji dopasowano do niej datowanie architektury[1567].

[1562] T. Ratajczak, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 22-26; *idem, Medieval Architecture of the Royal Castle*…, s. 227-238; *idem, Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 176-177; *idem, Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 140-144. Por. P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 77-78.

[1563] T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 238.

[1564] Zob. wyżej cytowane pozycje autorstwa wymienionych autorów.

[1565] Z. Dolczewski, *Zamek książęcy czy królewskie „palatium”*…, s. 83-93; *idem, Cesarskie palatium króla Przemysła*…, s. 333-336. Zob. także: M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 20-21 (badaczka uważała, że dla Przemysła II bezpośrednim wzorcem zaczerpniętym z warowni legnickiej był trójkondygnacyjny pałac); L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*…, s. 298-299 (ten zasłużony badacz podkreślał jednak, że hipoteza ta jest bardzo dyskusyjna i nie podparta badaniami, a jedyne podobieństwo wynikać może z naśladowania sensu ideowego); L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 397. Zob. także: J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*…, s. 123. Krytykę tej koncepcji zasadnie przedstawił T. Ratajczak, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 17-18.

[1566] E. Linette, *op. cit*., s. 111, ryc. 43. Plan ten został przedrukowany w: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 396.

[1567] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 15, ryc. 8; T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 238, ryc. 1; T. Ratajczak, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 16; *idem, Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 140, il. 6; J. Skuratowicz, *op. cit*., s. 40, ryc. 1.

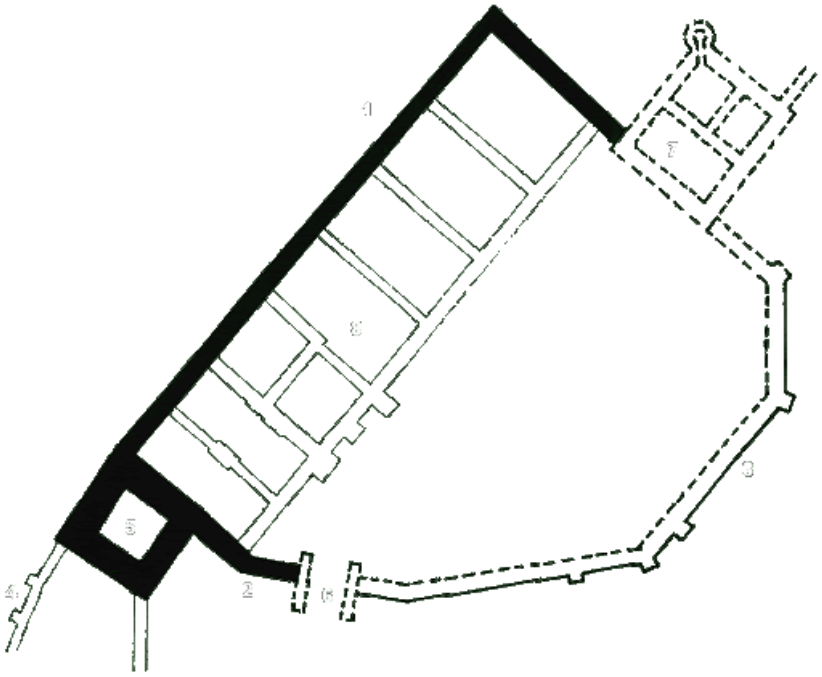

Ryc. 138. Rekonstrukcja zamku z około 1300 roku wg. E. Linettego (1981)

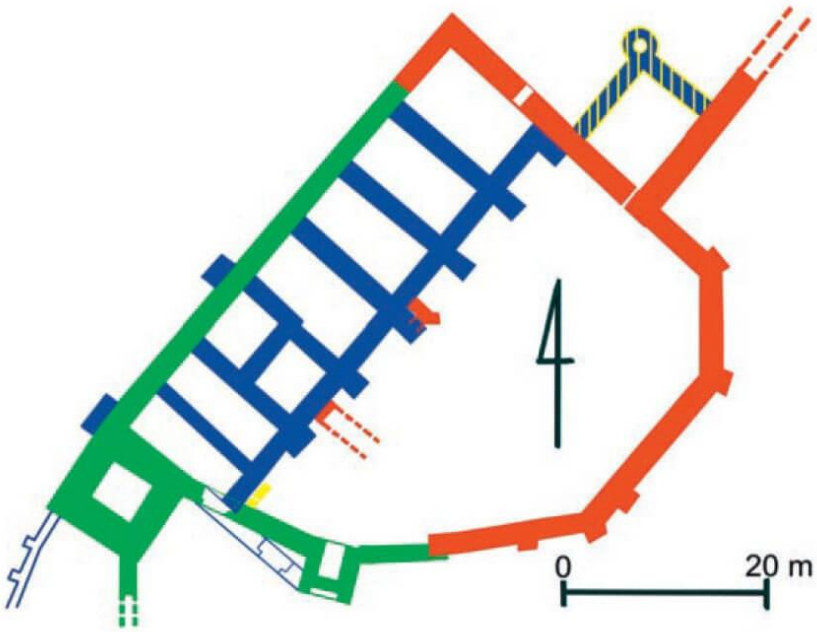

Ryc. 139. Plan rozbudowy zamku wg T Olszackiego (2012); kolor zielony to mury do około 1306 roku, czerwony to mury do połowy XV wieku, żółty to druga połowa XV wieku i początek XVI wieku,niebieski po 1536 roku

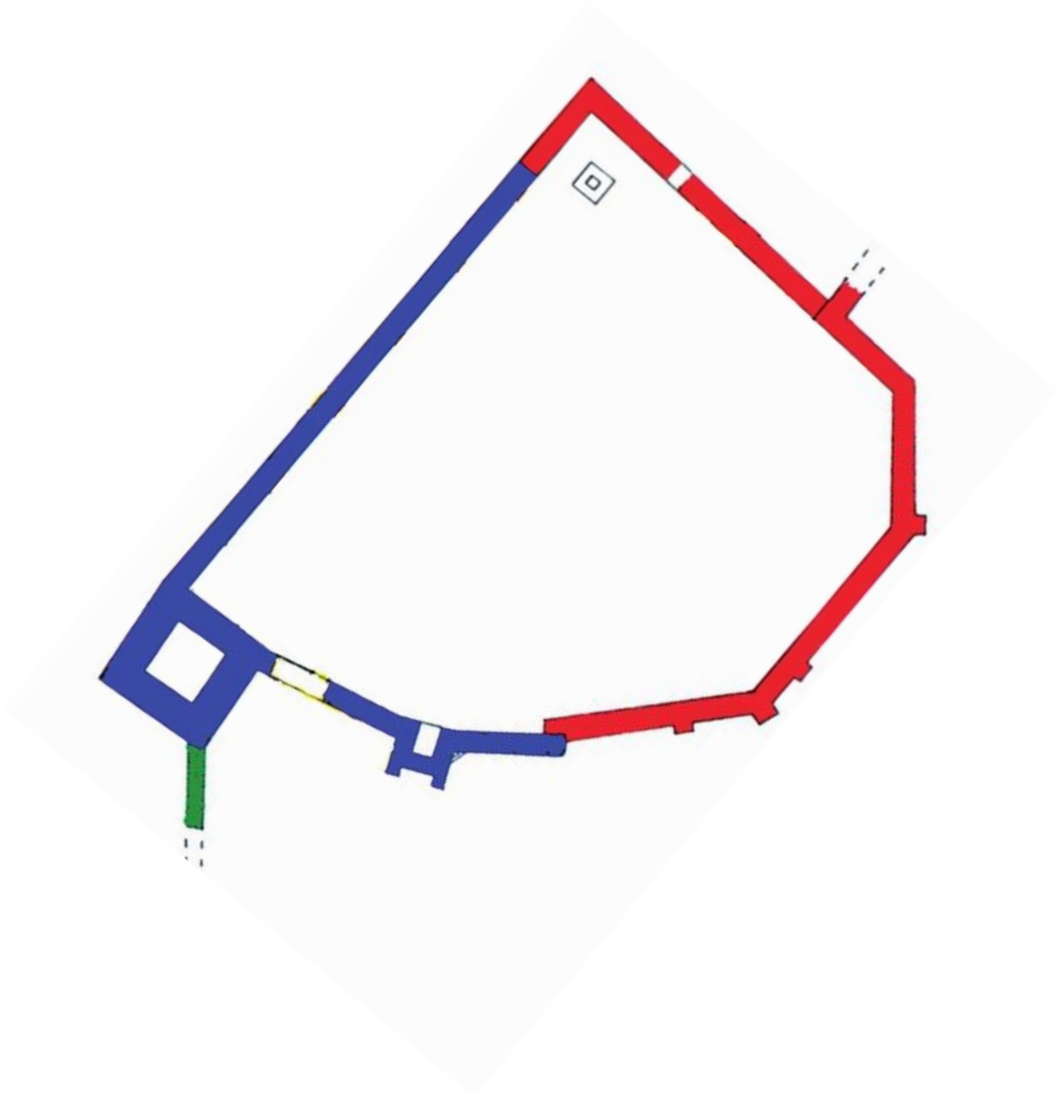

Ryc. 140. Rzut zamku w Poznaniu według T. Ratajczaka (2017); kolor niebieski – mury z I fazy budowy (XIII-XIII/XIV w.); kolor czerwony – mury z II fazy budowy (pocz. XIV w.)

Zamek usytuowano na niewielkim wzgórzu sąsiadującym od północnego-zachodu z miastem, lokowanym w połowie XIII wieku. Wzgórze to obecnie wznosi się o 15 m ponad poziom Starego Rynku i posiada strome zbocza od strony północnej, północno-zachodniej i zachodniej, nie była to jednak formacja naturalna, ale usypana sztucznie przez człowieka w czasie budowy obwarowań. U jego podnóża, od strony wschodniej płynąć mogła jedna z odnóg Warty zwana Notecią, co jednak nie zostało potwierdzone odpowiednimi badaniami[1568]. Za najstarsze odkryte przez archeologów relikty zamku uważa się obecnie mury zbudowane w dwóch różnych sposobach układania cegieł, starszy wendyjski (dwuwozówkowy) i młodszy gotycki (jednowozówkowy). W pierwszym sposobie zbudowano prawie kwadratową wieżę o wymiarach zewnętrznych 11 x 11,50 m, zajmującą południowo-zachodnią część wzgórza

[1568] Z. Karolczak, *Zamek królewski w Poznaniu w świetle badań archeologicznych*…, s. 33.

zamkowego. Od samego początku miała ona stanowić element włączony w obręb murów kurtynowych zamykających dziedziniec[1569]. W literaturze trwa dyskusja na temat funkcji tej budowli, czy była ona mieszkalna lub też czy posiadała głównie walor obronny[1570]. W tym samym czasie zbudowano prawie całą kurtynę zachodnią, lekko odchyloną od wieży w kierunku wschodnim i stanowiącą prosty odcinek o długości ponad 50. W trakcie tej akcji budowlanej powstała również kurtyna południowa, w ciągu której znajdowała się niewielka, czworoboczna baszta o wymiarach 4,60 x 4,90 m, przez niektórych interpretowana jako budowla bramna (M. Chorowska). Zadaniem baszty było flankowanie przelotu bramnego, który jak uważa J. Skuratowicz znajdował się pomiędzy nią a wieża mieszkalną, gdzie zarejestrowano trzymetrową przerwę w ciągu kurtyny południowej[1571]. Homogeniczny, aczkolwiek chyba nieco późniejszy co opisane wyżej elementy, jest południowo-wschodni fragment murów miejskich. Fortyfikacje miejskie Poznania powstawały w podobnym przedziale czasowym co zamek, ich budowa trwała od połowy XIII wieku lub co bardziej prawdopodobne od lat 80. XIII do XIV stulecia włącznie. Pierwszy raz w źródłach pisanych pojawiają się pod rokiem 1297[1572]. W drugim wątku, gotyckim wzniesiono pozostałe kurtyny murów obronnych zamku, a więc dokończono południową oraz zbudowano całe odcinki po stronie północnej i wschodniej. Ta ostatnia pozbawiona była baszt, jednak wzmocniono ją niewielkimi skarpami. Równolegle z budową tych odcinków murów prowadzono rozbudowę umocnień miejskich[1573].

Dosyć ogólnie przyjmuje się, że wątek wendyjski był charakterystyczny dla XIII wieku, a gotycki dla XIV-XV[1574]. Kwestia granicy pomiędzy oboma wątkami nie jest jednak tak ostra, jak się przyjmuje, ponieważ występują bardzo duże zróżnicowania lokalne. Zwrócili na to

[1569] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 14; Z. Karolczak, *Zamek królewski w Poznaniu w świetle badań archeologicznych*…, s. 45-51; T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 238; J. Skuratowicz, *op. cit*., s. 39-41.
[1570] Za mieszkalnych charakterem opowiadają się T. Olszacki, J. Skuratowicz i dosyć niejednoznacznie T. Ratajczak. Z kolei wyłącznie obronny charakter widzą M. Chorowska i J. Pietrzak.
[1571] *Ibidem*.
[1572] J. Pietrzak, *Umocnienia średniowiecznego Poznania. Stan i potrzeby badań nad umocnieniami miejskimi miasta lokacyjnego*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 305-324; J. Widawski, *op. cit*., s. 357-375.
[1573] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 14-18; T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 238-241; T. Ratajczak, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 141; J. Skuratowicz, *op. cit*., s. 39-46.
[1574] W. Borusiewicz, *op. cit*., s. 48-49,60-61; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*…, s. 431; M. Żemigała, *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 13-15.

uwagę, właśnie przy okazji omawiania zamku w Poznaniu, T. Ratajczak oraz M. Chorowska[1575].

Dyskusyjna chronologia fazy przejściowej pomiędzy oboma wątkami sprawia, że wśród badaczy występują różnice w datowaniu poszczególnych elementów architektury zamku poznańskiego. M. Chorowska oraz J. Skuratowicz wieżę, mury zachodni i południowy z basztą datują na połowę lub ogólnie wiek XIII. Pozostała część obwodu obronnego określana jest przez nich bardzo szeroko, gdyż obejmuje okres od końca XIII do nawet XV stulecia[1576]. T. Ratajczak wydziela dwie fazy, pierwszą datowaną na przed 1296 rokiem, która obejmuje wieżę mieszkalną i dwie kurtyny zbudowane w wątku wedyjskim oraz drugą łączoną z panowaniem czeskim (1300-1305), kiedy to dokończono cały obwód obronny zamku[1577]. Zupełnie inaczej sprawę tę stawia T. Olszacki, który pierwotne elementy ceglane zamku datuje na okres do 1306 roku, a pozostałe wzniesione w wątku gotyckim, jako powstałe do połowy XV stulecia[1578].

Sprawa genezy zamku poznańskiego, jak wynika z powyższych ustaleń, nadal nie została jeszcze dokładnie sprecyzowana. Budowę warowni mógł rozpocząć Przemysł II, który jako kontynuator polityki ojca, Przemysła I, starał się umocnić miasto lokacyjne w Poznaniu. W przypadku jego fundacji pod rozwagę brać należy także wymiar ideowy, ponieważ monumentalne, murowane założenie rezydencjonalne miało być odzwierciedleniem jego starań o koronę. Z drugiej strony warunki do wzniesienia zamku miał również Wacław II, który w 1300 roku został panem Wielkopolski. W tym przypadku rola rezydencji miała polegać na utrzymaniu panowania nowego władcy oraz manifestacji jego potęgi, gdyż pełnił funkcję siedziby starosty wielkopolskiego oraz czeskiej załogi. Argumentem przemawiającym za Przemyślidą, są ewidentne nawiązania do architektury czeskiej z II połowy XIII oraz z przełomu XIII i XIV wieku, aczkolwiek na analogiach tych również dobrze opierać się mógł Przemysł[1579].

Z pewnością do budowy zamku poznańskiego doszło w II połowie XIII wieku (najpewniej bliżej jego ostatniej ćwierci) i prace kontynuowane były przez cały wiek XIV. Równolegle

[1575] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 14; T. Ratajczak, T. Ratajczak, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 17-21; *idem, Od grodu do zamku*…, s. 82-85; *idem, Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu* …, s. 142-143.
[1576] M. Chorowska, *Zamek Królewski w Poznaniu*…, s. 15, ryc. 8; J. Skuratowicz, *op. cit.*, s. 40, ryc. 1.
[1577] T. Ratajczak, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 16; *idem, Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 140, il. 6.
[1578] T. Olszacki, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu*…, s. 238, ryc. 1.
[1579] Z akcją fortyfikacyjną Czechów w Poznaniu powiązać należy również wzmiankę *Rocznika świętokrzyskiego - et alias municiones in Polonia*, która odnosić się może także do stolicy Wielkopolski, zob.: *Rocznik świętokrzyski*, [w:] MPH s. n. XII, s. 56.

trwało otaczanie miasta fortyfikacjami miejskimi. Nawet jeżeli prace rozpoczął Przemysł, to z pewnością wśród kontynuatorów jego dzieła wymienić należy Wacława II.

Ryc. 141. Zamek w Poznaniu – wygląd współczesny po rekonstrukcji (fot. P. Kocańda 2019)

Nie posiadamy obecnie żadnych dowodów na działalność budowlaną Wacława II w stolicy arcybiskupstwa w Gnieźnie. Problematyka tamtejszego zamku piastowskiego nie została jeszcze dostatecznie wyjaśniona i czeka na swojego monografistę. Warownię wzmiankowaną w źródłach pisanych po raz pierwszy pod rokiem 1234 w *Roczniku kapituły gnieźnieńskiej*, gdzie zapisano, że książę Władysław Odonic wraz z synem zbudowali zamek w Gnieźnie – *edificavit Gnesnam castrum*, lokalizować należy w północnej części Góry Lecha, w obrębie dawnego grodu piastowskiego[1580]. Po śmierci Odonica obiekt przechodził w ręce kolejnych władców, Henryka Pobożnego (utrzymał ją do 1241), Przemysła I, Bolesława Pobożnego i Przemysła II. W 1300 roku opanowany został przez oddziały czeskie Wacława II, który koronował się w tamtejszej katedrze. Można zatem przyjąć, że do końca 1305 lub 1306 roku obsadzony był oddziałami składającymi się z Czechów. Nie wiemy, czy wówczas na zamku prowadzono jakieś prace budowlane, z pewnością w kolejnych latach ucierpiał on w skutek walki o władzę pomiędzy Władysławem Łokietkiem a Henrykiem Głogowskim, skoro w 1314 roku wymagał naprawy[1581].

[1580] *Roczniki wielkopolskie*, [w:] MPH s. n. VI, s. 4.
[1581] C. Sikorski, *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne", t. III, 1990, s. 248-251; J. Tomala, *op. cit.*, s. 178-179.

Do niedawna odtworzenie układu przestrzennego zamku książęcego w Gnieźnie było praktycznie niemożliwe. Obecnie w skutek publikacji wyników starszych badań, podjąć można próbę określenia architektonicznych ram założenia, czego podjął się w ostatnich latach T. Sawicki[1582].

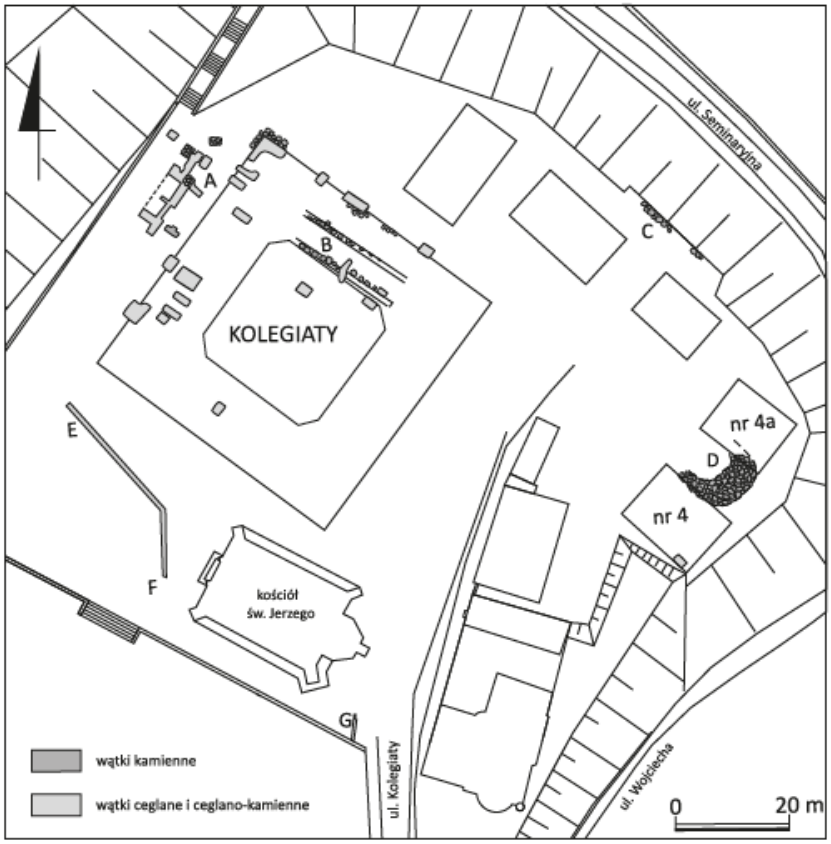

Ryc. 142. Gniezno. Góra Lecha. Plan przedstawiający odkryte elementy zamku piastowskiego (wg. T. Sawicki 2016)

Badania archeologiczne z lat 70., 80. i 90. XX wieku dostarczyły kilku cennych danych odnośnie wyglądu średniowiecznej warowni. Z zamkiem Władysława Odonica zbudowanym około drugiej ćwierci XIII wieku gnieźnieńscy badacze łączą cztery głęboko posadowione, masywne fundamenty o kształcie czworobocznym i wyglądzie słupów a także mury zbudowane z kamienia łączonego zaprawą wapienno-glinianą oraz wapienną. Z zespołem zamkowym wiążą się także pozostałości prostokątnej piwnicy z posadzką w postaci bruku kamiennego i zachowaną od wschodu ceglaną podstawą pod sklepienie kolebkowe. Ta ostatnia jest elementem jednak młodszym, pochodzącym z późniejszych przebudów (XIII-XIV w.). Innym, bardzo ciekawym reliktem architektonicznym odkrytym w czasie badań jest podkowia-

[1582] T. Sawicki, *Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001, s. 221-241; *idem, Gniezno. Centralny ośrodek państwa wczesnopiastowskiego w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Chrzest-św. Wojciecha-Polska. Dziedzictwo średniowiecznego Gniezna*, red. M. Bogacki, Gniezno 2016, s. 91-99.

sty mur wykonany z kamieni polnych i wtórnie użytych kostek romańskich, kładzionych bez użycia zaprawy (ryc. 142). Zlokalizowany jest on w północno-wschodniej części Góry Lecha. Fundamenty te zalegały nad pozostałościami warsztatu produkcyjnego datowanego na schyłek XII wieku (zniszczonego w 1192 roku). Z kolei ponad nimi zalegały nawarstwienia łączące się już z XV-wiecznym horyzontem dziejowym. Na tej podstawie T. Sawicki uważa, że termin *post quem* budowy tego muru wynosi nie wcześniej niż początek XIII wieku, natomiast jego funkcjonowanie zamknąć należy w przedziale początek XIII – schyłek XV stulecia. Prace wykopaliskowe nie dostarczyły informacji, czy obiekt ten zamknięty był od wnętrza zamku, ponieważ nie odkryto jego ściany zachodniej. Z tego względu T. Sawicki rekonstruuje go jako niewysoką, otwartą do wnętrza basztę lub wykusz. Przy założeniu, że był to obiekt o rzucie zbliżonym do owalu, jego średnica wynosić mogła w przybliżeniu 12 m[1583].

T. Ratajczak sugeruje, że proponowana rekonstrukcja skłaniać może do datowania tej cylindrycznej budowli na schyłek XIII wieku, wskazując jednocześnie czeską inicjatywę[1584]. Jest to jednak głos odosobniony i niepodparty odpowiednimi argumentami. Zamek w Gnieźnie wymaga dalszych skrupulatnych badań, które pozwolą na lepsze poznanie tej budowli.

Działalności Wacława II próżno szukać także w stolicy wschodniej Wielkopolski, Kaliszu. W początku XIII wieku lub co bardziej prawdopodobnie w jego I połowie na wałach tamtejszego grodu wzniesiono cylindryczną wieżę. Jej powstanie miało związek z modernizacją systemu obronnego książęcej rezydencji i początkiem wymiany umocnień drewniano-ziemnych na kamienne[1585]. Była to kwadratowa budowla o wymiarach 9 x 9,6 m, grubości murów 3 m i kolistym wnętrzu o średnicy 4 m. Zabezpieczała ona przejazd bramny i stanowiła element większego założenia, w skład którego wchodziła kolegiata oraz książęca rezydencja w postaci palatium. W przebudowie tej dopatrywać się można analogi do realizacji śląskich lub też krakowskiego Wawelu. Opisane prace budowlane dotyczą jednak starego grodu w Kaliszu-Zawodziu, który II połowie XIII lub na początku XIV wieku został opuszczony. Nowy murowany zamek zbudował, jak sądzi część badaczy, Kazimierz III Wielki. Ulokowany został w obrębie murów miasta, w jego północnej części, tuż przy bramie Toruńskiej[1586]. Z

[1583] T. Sawicki, *Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie*…, s. 225-229; *idem*, *Gniezno. Centralny ośrodek państwa wczesnopiastowskiego*…, s. 93-97.
[1584] T. Ratajczak, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt*…, s. 175.
[1585] T. Baranowski, *Gród w Kaliszu – badania, odkrycia, interpretacje*, [w:] *Kalisz wczesnośredniowieczny*, red. T. Baranowski, Kalisz 1998, s. 57; J. Tomala, *op. cit.*, s. 216-217. T. Ratajczak datuje tę wieżę na koniec XII wieku i wiąże z Mieszkiem III Starym (zob. *idem*, *Od grodu do zamku*…, s. 73).
[1586] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 217

kolei inni za fundatora warowni uważają Bolesława Pobożnego, a ostatni z koronowanych Piastów miał ją tylko znacznie rozbudować[1587].

Z grupy zamków związanych z działalnością Wacława II wykluczyć należy Koło, które jeszcze do niedawna uznawane było właśnie za fundację czeską. Warownia kolska położona jest poza obrębem miasta lokacyjnego, po przeciwległej stronie lewej odnogi Warty, na stosunkowo podmokłych i bagiennych terenach. Jest to założenie zachowane w postaci trwałej ruiny, zbudowane na planie zbliżonym do prostokąta z wieżą ostatecznej obrony (bergfriedem), ulokowaną w południowo-zachodnim narożniku zamku oraz z drugą budowlą o narysie prostokąta, która wykracza poza obwód obronny, w jego północnej części.

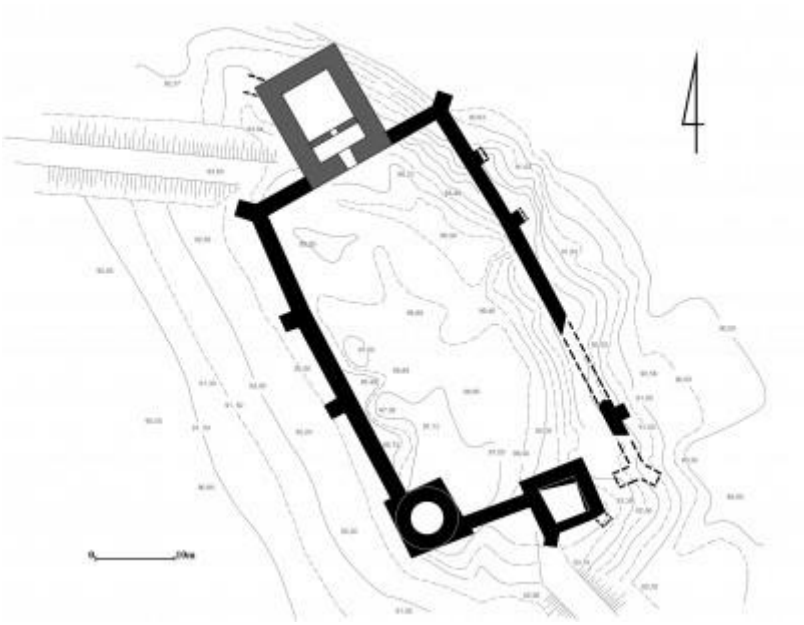

Ryc. 143. Rzut zamku w Kole w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 1977-1983 (wg. T. Olszacki 2012)

Za najstarszy elementy zamku uznać należy wspomnianą budowlę prostokątną, będącą w rzeczywistości wieżą mieszkalną (donżonem) o wymiarach zewnętrznych 11,75 x 15,0 m i miąższości murów magistralnych 2,5 m^2. Wewnątrz obiekt posiada wymiary 6,85 x 10,10 m oraz powierzchnię 70 m^2. Przestrzeń budynku podzielona jest na dwie mniejsze lokalności, północną (6,85 x 7,15 m) i południową (2,25 x 6,85 m). W murze południowym znajduje się wejście z progiem na poziomie ówczesnego dziedzińca. Ponadto istniał drugi otwór wejściowy, ulokowany na osi wejście głównego, ale położony o 0,5 m niżej poziomu dziedzińca (ryc. 143). Mury wieży mieszkalnej zbudowano na różnych poziomach i w kilku odmiennych spo-

[1587] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 150; J. Tomala, *op. cit*., s. 211-214.

sobach. Podwalinę fundamentu tworzyły kamienia eratyczne, układane bez zastosowania zaprawy, a tylko przysypane piaskiem bądź łączone gliną. Następnie umieszczono warstwę, na którą składały się znowu kamienie eratyczne, ale uzupełnione płasko łupanymi kamieniami z tendencją do warstwowania i obficie zalane zaprawą. Powyżej znajdował się już poziom wyrównawczy, wyznaczający przejście fundamentu do partii nadziemnej. Wykonano go z obłupanych na płasko kamieni. Powyżej, ściany nadziemne budowano już z użyciem innego materiału, czyli kamiennych ciosów, obustronnie licowanych, w technice *opus emplectum*. Układano je zazwyczaj na dłuższym boku i łączono zaprawą wapienną. Jednocześnie w strefie tej w trakcie badań zaobserwowano, że południowe narożniki posiadają wysunięty co drugi cios na około ¼ długości, co jednoznacznie wskazuje na przygotowanie strzępi, do których miano dowiązać następnie mury kurtynowe zamku. Wreszcie najwyższą warstwą są cegły gotyckie układane na zaprawie w wątku polskim. Mury magistralne zamku oraz wewnętrzne ściany działowe w donżonie zbudowano w dolnych warstwach z bloków łamanego piaskowca, bez użycia zaprawy, na których kładziono następnie nieduże ciosy łączone spoiwem wapiennym[1588]. W starszej literaturze budowę donżonu przypisywano Władysławowi Łokietkowi[1589], z czym nie zgodził się jedynie J. Tomala, chcący widzieć jej budowniczego w Kazimierzu Wielkim[1590].

Niepublikowaną dokumentację pochodzącą z badań archeologicznych Łucji Pawlickiej Nowak (prace wykopaliskowe realizowano w latach 1977-1983), a także ponowną analizę architektoniczną obiektu, przeprowadzili w pierwszym dziesięcioleciu obecnego wieku T. Olszacki i P. Lasek. Uznali oni, że wieża nie mogła być zbudowana przez Władysława Łokietka, czemu przeczy użycie wyspecjalizowanego warsztatu. Zwracali oni także uwagę, że nie posiadamy obecnie opracowania działalności budowlanej tego księcia. Budowli tej nie mógł wnieść także Kazimierz Wielki, ponieważ nie wznosił on tego typu obiektów. Z tego powodu jako potencjalnego fundatora wieży, a jednocześnie inicjatora budowy zamku cytowani badacze wskazali Wacława II. Przemawiały za tym przede wszystkim, wyspecjalizowany warsztat budowlany oraz analogiczne donżony na zamkach późnoprzemyślidzkich z Moraw i Czech, datowanych na II połowę lub koniec XIII wieku. Zwracano również uwagę na stosunkowo podobny przykład zamku poznańskiego. P. Lasek i T. Olszacki stwierdzili zatem, że Wacław II wzniósł kwadratową wieżę mieszkalną, planując jednocześnie budowę kamiennego obwodu obronnego, o czym świadczą pozostawione w ścianach strzępia. Zamek miał

[1588] T. Olszacki, *Hrad ve městě Koło*…, s. 69-77; T. Olszacki, P. Lasek, *op. cit.*, s. 601-603.
[1589] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 171; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 226-228; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*…, s. 113-114.
[1590] J. Tomala, *op. cit.*, s. 225.

zabezpieczać pobliską przeprawę, którą szybko można było przedostać się z ziemi Łęczyckiej do Wielkopolski. Inwestycji jednak nie ukończono, co miało związek z wymarciem Przemyślidów i przegnaniem wojsk czeskich przez Władysława Łokietka. Na nagłe zaprzestanie budowy wskazuje gruba warstwa destrukcji oraz całkiem inna technika budowlana, wykorzystana po wyraźnym odstępie czasowym przy odbudowie zamku[1591].

W świetle najnowszych badań przeprowadzonych przez T. Olszackiego i A. Różańskiego w latach 2019-2020 hipotezę o czeskiej inicjatywie budowlanej należy raczej odrzucić, gdyż jak wskazują wyniki wykopalisk, wieża mieszkalna powstała po upadku panowania Wacławów[1592].

Na obecną chwile nie posiadamy żadnych danych w postaci źródeł pisanych czy wyników badań wykopaliskowych, które sugerowałyby, że niektóre obiekty obronne z ziem Polski centralnej zostały wzniesione lub rozbudowane z inicjatywy Wacława II. Działalność tego władcy w ziemi sieradzkiej czy łęczyckiej pozostaje w chwili obecnej nieznana[1593]. Wynikać to może nie tyle z braku takich obiektów, ile ze stanu badań lub też interpretacji ich wyników, których badacze nie powiązali z tzw. epizodem czeskim. Uwagi te odnosić można na przykład do Sieradza, gdzie w tamtejszym zamku (lub *castellum* jak podaje T. Olszacki) Łokietek został w 1292 roku oblężony przez Wacława. Warownia ta została w 1300 roku zdobyta i obsadzona wojskami czeskimi[1594]. Stała się ona także siedzibą miejscowego starosty rządzącego w imieniu Przemyślidy[1595]. Z pewnością w czasie walk toczących się w 1300 roku zniszczono sporo założeń obronnych, głównie siedzib rycerskich. Mówią nam o tym źródła czeskie, na przykład *Roczniki* Henryka z Heimburga podają, że w 1300 roku Wacław ciągnął z wojskiem przeciw Łokietkowi – *1300 ipso anno ivit rex cum exercitu contra Loketkonem*[1596], z kolei *Kronika zbrasławska* wspomina o wielu walkach i niszczonych zamkach, w których przebywali rozbójnicy i przeciwnicy króla[1597]. Przypuszczać można, że autorom zapisek chodziło właśnie o ziemie dziedziczne Łokietka, które mogły stawiać najbardziej zacięty opór wojskom czeskim. Przykładem zniszczonego w tym czasie obiektu może być słabo poznany dwór

[1591] T. Olszacki, *Hrad ve městě Koło*…, s. 69-77; T. Olszacki, P. Lasek, *op. cit*., s. 604-611; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 78-82. Zob. także: P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 101-102.
[1592] Za udzielone informacje składam serdeczne podziękowania Autorom badań.
[1593] Zwracał na to uwagę już L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*…, s. 26
[1594] T. Olszacki, *Zamek królewski w Sieradzu. Dzieje-badania-architektura*, Sieradz 2013, s. 9-10.
[1595] S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki*…, s. 238-239. Zob. także: R. Antonin, *Zahraniční politika krále*…, s. 261; J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 70-80.
[1596] *Heinrici de Heimburg annales*, [w:] MGH, *Scriptores*, t. 17, s. 719.
[1597] *Chronicon Aulae Regiae*, [w:] FRB IV, s. 81; *Porro mox ut ad terminos Polonie pervenit, pacis commodo verbo et opere intendere cepit, tuguria namque et laitubula, que hinc inde latronum habitacio fuerant in rubetis, confregit igneque plurima consumpsit*.

na kopcu w Tyczynie (gm. Burzenin), aczkolwiek jego chronologia powinna być zweryfikowana kolejnymi badanami[1598].

Stosunkowo lepiej sytuacja wygląda na Kujawach, gdzie w świetle wymowy źródeł pisanych przynajmniej jeden obiekt należy przypisać Wacławowi II. Chodzi mianowicie o zamek w Brześciu Kujawskim, którego pozostałości ulokowane są w południowo-zachodnim narożniku obecnego miasta, na prawym brzegu rzeki Zgłowiączki. Wokół tego obiektu w ostatnich dziesięcioleciach narosło wiele nieporozumień. Badający ten obiekt w latach 1989-1992 L. Kajzer stwierdził, że murowany murowany zbudował w połowie XIV wieku Kazimierz Wielki, który gościł tam kilkanaście razy. Późnośredniowieczna warownia posiadać miała rzut na planie zbliżonym do czworoboku i wraz z miastem stanowiła sprzężony zespół obronny. Dziedziniec otoczony był murami obronnymi wykonanymi w całości z cegły i posadowionymi na fundamencie z kamieni eratycznych. Wjazd do niego prowadził od strony północnej, przez miasto, które oddzielone było od warowni częściowo naturalnym obniżeniem. W narożniku północno-wschodnim funkcjonował niewielki murowany budynek bramny, natomiast na zachód od niego stał główny dom zamkowy oparty o środkową partię północnej kurtyny muru. Ostatnim elementem była cylindryczna (wg. Kajzera w dolnych okrągła, w górnych ośmioboczna) wieża, znajdująca się w narożniku południowo-wschodnim (ryc. 144). Ponadto badacz ten stwierdził, że starszy drewniano-ziemny obiekt, który wiązał z Władysławem Łokietkiem, znajdował się w Starym Brześciu i to właśnie do niego należy odnosić wzmianki z początku XIV stulecia[1599].

[1598] Zob.: L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*…, s. 250; A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce*…, s. 442-443.
[1599] L. Kajzer, *Zamek w Brześciu Kujawskim w świetle badań terenowych*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 155-164; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 116-117.

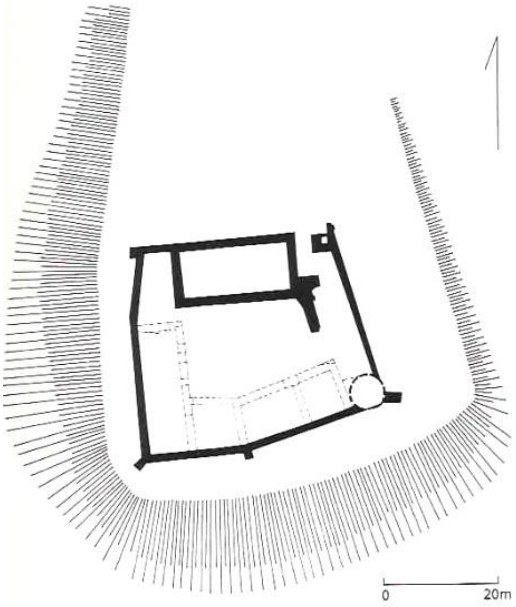

Ryc. 144. Zamek w Brześciu Kujawskim wg. L. Kajzera (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010)

Zamek w Brześciu wymieniony został w źródłach pisanych po raz pierwszy w aktach rozejmu z 1306 roku, pomiędzy starostą Pawłem z Paulštejnu, a księciem inowrocławskim Przemysłem oraz mieszczanami Brześcia i Inowrocławia (są to trzy odrębne dokumenty)[1600]. Według pierwszego dokumentu zawartego pomiędzy starostą, a mieszczanami Brześcia, książę Władysław miał mieć otwarte wejście do tegoż miasta z niewielkim orszakiem celem negocjacji rozejmu. Jeżeli natomiast przybędzie z większym wojskiem, będzie musiał pozostawić je poza murami miasta (*exercitu nichilominus de foris remanente*). Z kolei jeżeli przystąpi do zdobywania zamku (należącego do starosty), to wówczas będzie mógł to czynić tylko z zewnątrz, a nie z miasta (*et si castrum impugnare voluerit, hoc de foris facere habebit, sed de civitate nullum dampnum fiet castro*). W dalszej treści aktu czytamy, że załoga zamkowa ma powstrzymać się od grabieży i gwałtów zarówno w mieście, jak i na ziemi brzeskiej, jednak dla pozyskania niezbędnego zaopatrzenia starosta będzie mógł wysyłać do miasta dwóch ludzi z zamku (*ordinavimus, quod homines de castro Brestensi duo insimul intrare possint civitatem nostram pro necessariis ad castrum comparandis; adicientes, quod homines ipsi qui in castro manebunt*). Mieszczanom nadal wolno będzie budować obwarowania miejskie, a także naprawiać istniejące baszty z tym, że nie mogą one być wyższe od zamku. Również starosta może naprawiać stare umocnienia zamkowe, nie ma prawa jednak wznosić nowych (*Item, hii qui manebunt in civitate, plancare poterunt civitatem ipsam sicut inceperunt, et propugnacula*

[1600] KDW II, nr 897, 898; KDPol. I, nr 99, 100, 101. Dokumenty jak i tło polityczne tego aktu bardzo dokładnie omawia J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka*…, s. 24-41.

que ante fuerunt reparare; ita tamen, quod nullum ipsorum castro altius extollatur. Similiter hii qui in castro erunt, nulla nova edificare in nocumentum civitatis, sed ea que ante fuerunt, poterunt emendare). W akcie tym pojawia się również kasztelan zamkowy Berold (*Beroldum castellanum*)[1601].

Zamek wymieniono kilkakrotnie również w drugim dokumencie zawierającym ustalenia pomiędzy Pawłem z Paulštejnu, a przedstawicielami Inowrocławia. W czasie trwania rozejmu, czyli do 29 września 1306 roku starosta i jego ludzie będą mieli prawo wstępu do zamku i miasta, które mają zostać przekazane księciu Przemysłowi (*cum suis omnibus observabit, et quod castrum et civitatem Baroviensem*). Do zamku nie mogą zostać wpuszczeni ludzie Władysława Łokietka, jeżeli przybędą z zamiarem zdobycia warowni, jeśli jednak udałoby się to im uczynić, wówczas miasto gwarantuje, że wpuści w swoje mury oddział wojsk królewskich w liczbie 30 lub 40 (a nawet większej) żołnierzy celem odzyskania straty. Warunkiem tego mają być jednak gwarancje, że żołnierze czescy nie będą niszczyć miasta. Książę Przemysł zobowiązany został jednocześnie do dbania o stan murów zamku i sprawowaniu pieczy nad miastem[1602].

Dokumenty te są kapitalnym źródłem informacji na temat sytuacji politycznej Kujaw w 1306 roku. Dostarczają także niebywale ważnych danych odnośnie zamku i miasta Brześcia. Przede wszystkim wiemy, że oba elementy warowne połączone były ze sobą i aby dostać się do zamku należało przede wszystkim wejść do miasta. Zarówno ośrodek miejski, jak i rezydencja starosty posiadały jednak odrębne umocnienia, najpewniej kamienne. Fortyfikacje Brześcia posiadały także wieże, które najpewniej identyfikować należy z basztami, w dodatku były one budowane już od dłuższego czasu, skoro mieszczanie mogli kontynuować zaczęte wcześniej prace. W świetle przedstawionej wyżej treści oba elementy obronne funkcjonowały już w początku XIV wieku, a ich powstanie z dużą dozą prawdopodobieństwa wiązać należy z działalnością urzędników Wacława II. Relacja pomiędzy miastem i zamkiem przemawia także za powiązaniem tych wzmianek z obiektem badanym przez L. Kajzera[1603]. Taką interpretację przedstawił zresztą już jakiś czas temu T. Olszacki, który uważa, że dziełem czeskim jest trapezowaty rzut zamku oraz wieże włączone w obręb murów (badacz wysuwa przypuszczenia, że główna wieża zamkowa – bergfried znajdował się w południowo-wschodnim na-

[1601] KDW II, nr 897; KDPol. I, nr 99. Burgrabia zamku w Brześciu wymieniony jest także w trzecim dokumencie rozejmu pomiędzy starostą a księciem Przemysłem – *Burcravius vero ipsius domini P. qui castrum Brestense*, zob.: KDPol. I, nr 101.
[1602] KDW II, nr 898, KDPol. I, nr 100.
[1603] P. Kocańda, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační*…, s. 102.

rożniku, gdzie badań nie prowadzono), z kolei dziełem Kazimierza Wielkiego lub krzyżackim była rozbudowa części rezydencjonalnej[1604].

W ostatnim czasie pojawiły się sugestie na temat wcześniejszej chronologii tzw. Mysiej Wieży na zamku w Kruszwicy. Zamek ulokowany został na Wzgórzu Zamkowym, pierwotnie stanowiącym wyspę, obecnie półwysep, na jeziorze Gopło, w miejscu wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego z grodem i podgrodziami. *Krakowska kronika katedralna* oraz Jan Długosz podają, że murowany zamek w Kruszwicy zbudował Kazimierz Wielki[1605]. Zamek zbudowano na planie nieregularnego wieloboku z wysuniętymi w narożnikach elementami obronnymi, być może w kształcie baszt. W północno-wschodnim narożniku istniała wieża ośmioboczna o średnicy około 11,5 m i wysokości 31 m, dostępna z poziomu drugiej kondygnacji (10 m wysokości). Na podstawie źródeł pisanych powszechnie przyjmuje się, że murowany zamek wraz z ośmiobocznym bergfriedem w połowie lub drugiej ćwierci XIV wieku zbudował Kazimierz Wielki[1606]. W najnowszych publikacjach autorstwa W. Dzieduszyckiego i M. Małachowicza pojawiają się jednak informacje, że wieża ostatecznej obrony wzniesiona została w drugiej połowie XIII wieku, jeszcze w obrębie drewniano-ziemnych umocnień. Do niej w I połowie XIV wieku dostawiono następnie mury zamku kazimierzowskiego. Świadczyć o tym mają wyniki prac wykopaliskowych, według których dolna część wieży posiada rzut okrągły i na pewnej wysokości została zakończona nieregularnym zerwaniem i przemurowaniem korony muru. Partię tę wykonano z łamanego kamienia eratycznego, ułożonego warstwowo z zastosowaniem warstw wyrównawczych. Stwierdzono ponadto, że pierwotny poziom użytkowy grodu był o 4 m niższy, niż obecnie (teren nadsypano w późnym średniowieczu w związku z budową zamku kazimierzowskiego). Cytowani badacze uważają, że wieża została zniszczona w 1271 lub w 1331 roku, z kolei do jej odbudowy przystąpiono dopiero w czasach Kazimierza Wielkiego, kiedy nadbudowana ją w formie ośmiobocznej z cegły[1607]. Ustalenia te są niezwykle ciekawe w kontekście działalności Wacława II, który mógł rozpo-

[1604] T. Olszacki, *Rezydencje Andegawenów po obu stronach Karpat. Wstęp do badań*, [w:] *Zamki w Karpatach*…, s. 70-74. Już B. Guerquin sugerował, że pierwotna warownia drewniano-ziemna znajdowała się w miejscu późniejszego murowanego zamku (*idem, Zamki w Polsce*…, s. 103). J. Widawski (*op. cit.*, s. 115-117) również przyjął że, obiekt ten mieścił się w obrębie miasta i powstał w XIII wieku. Budowę murów miejskich datował na okres przed 1332 rokiem i wiązał z Władysławem Łokietkiem.

[1605] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 16; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 625-626; DHn. ks. 9, s. 442.

[1606] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 171-172; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 253-255; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne*…, s. 80-81; J. Tomala, *op. cit.*, s. 224-246.

[1607] W. Dzieduszycki, M. Maciejowski, M. Małachowicz, *Zamek Kruszwicki*, Kruszwica 2014, s. 18-18; M. Małachowicz, *Zamek w Kruszwicy na tle kazimierzowskich zamków Kujaw i Wielkopolski*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*…, s. 107-117. Na temat badań zamku zob.: P. Pawlak, *Z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Kruszwicy w latach 1972-1982*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne", t. II, 1993, s. 215-232.

cząć budowę zamku w Kruszwicy, gdzie w obrębie wałów drewniano-ziemnych, w północno-wschodniej części założenia wzniesiono wieżę kamienną. Pewne wątpliwości budzi datowanie przez M. Małachowicza i W. Dzieduszyckiego tej budowli na drugą połowę XIII wieku. Bardziej prawdopodobna wydaje się nieco późniejsza chronologia, z końca XIII lub przełomu XIII i XIV stulecia. Inwestycja rozpoczęta przez Wacława po 1300 roku mogła zostać nagle przerwana, co miało związek z sytuacją polityczną po jego śmierci. Kwestia fundatora i chronologii powstania wieży powinna zostać szczegółowo omówiona przy okazji pełnej publikacji wieloletnich wykopalisk zamku w Kruszwicy.

Działalności budowlanej Wacława II próżno szukać na Pomorzu Gdańskim, szczególnie stolicy tego regionu. Wojna pomiędzy Wacławem II a Władysławem Łokietkiem nie dotarła na Pomorze Gdańskie, jednakże król czeski wysłał tutaj swojego posła Mladokę, celem odebrania przysięgi wierności od panów pomorskich. Najważniejsi urzędnicy, wojewoda pomorski Świeca, sędzia pomorski Bogusza i kasztelan pucki Wojciech przyjęli posła i uznali Wacława swoim władcą. Przemyślida na starostę Pomorza wybrał wówczas Świecę, który urzędował w Gdańsku[1608]. Gród gdański, założony w X wieku, funkcjonował nieprzerwanie do początku XIV, kiedy to zastąpiony został przez Krzyżaków murowanym zamkiem. Jego zniszczenie nastąpiło w sposób bardzo gwałtowny, w 1308 roku w związku z najazdami brandenburskim i krzyżackim. Zlokalizowany był nad brzegiem Motławy w rejonie ulic Rycerskiej, Grodzkiej i Czopowej[1609]. Badania archeologiczne oraz źródła pisane pozwalają sądzić, ze niektóre kamienne elementy, przede wszystkim kaplica i stołp zbudowane zostały przed 1308 rokiem[1610]. Sprawa murowanego stołpu nie jest jednak prosta, co podkreślił już B. Śliwiński, analizując przekazy pisane, przede wszystkim wzmiankę z 1272 roku, w której mowa jest o ukrywaniu się Niemców w bliżej nieokreślonej wieży w obrębie grodu gdańskiego[1611]. W refleksji gdański historyk powątpiewa w tak wczesną chronologię stołpu. Niemniej wydaje się dosyć prawdopodobne, że w II połowie XIII lub też na przełomie XIII i XIV wieku obwarowania grodu zostały wzmocnione kamienną wieżą, co związane było z planami stopniowej modernizacji systemu obronnego tej warowni. Datowanie wieży na przełom XIII i XIV stulecia skłaniać może do sugestii, że wznieśli ją starostowie czescy w czasach panowa-

[1608] T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 208; B.
[1609] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 175; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork-Płock 1999, s. 94-102; T. Torbus, *Zamki konwentualne Państwa Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014, s. 224-232.
[1610] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII w*…, s. 300; H. Paner, *The Teutonic castle in Gdańsk*, „Castrum Bene", t. V, 1996, s. 137; T. Torbus, *Zamki konwentualne*…, s. 226.
[1611] B. Śliwiński, *O wieży w grodzie gdańskim w drugiej połowie XIII wieku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*…, s. 331-338.

nia Wacława. Sprawa gdańskiego stołpu wymaga jednak dalszych badań archeologicznych[1612].

7. 2. Wacław II i tzw. epizod czeski, a przemiany budownictwa obronno-rezydencjonalnego na ziemiach polskich

Rozważania w tym podrozdziale rozpocząć należy od zagadnienia początków zamków w Polsce. Tematyka ta posiada już niezwykle bogatą literaturę przedmiotu, której autorami są wybitny specjaliści z dziedziny *architectura militaris*[1613]. Z tego powodu żeby po raz kolejny

[1612] Z rozważań wyłączono problematykę zamku lewobrzeżnego we Wrocławiu, ponieważ tereny księstwa wrocławskiego nie znajdowały się w obrębie odbudowanego przez Wacława II w 1300 roku Królestwa Polskiego. W 1301 roku umiera władca księstwa świdnickiego Bolko, sprawujący jednocześnie rządy opiekuńcze nad księstwem wrocławskim i synami Henryka V Grubego. Po tym wydarzeniu regentem synów Bolka w księstwie świdnickim zostaje margrabia brandenburski Herman (stronnik Wacława II), z kolei król czeski podejmuje próbę przejęcia rządów nad Wrocławiem. Początkowo się mu to nie udaje i z uwagi na opozycję wśród mieszczan, godzi się, aby władzę nad księstwem sprawował biskup wrocławski Henryk z Wierzbna. Jednak już w 1303 roku Wacław II podejmuje, tym razem udaną, próbę przejęcia rządów opiekuńczych nad Wrocławiem i synami Henryka Grubego. W wyniku układów pomiędzy biskupem Henrykiem, mieszczanami wrocławskimi, a królem czeskim, najstarszy syn Henryka Grubego, Bolesław żeni się z córką Wacława, Małgorzatą. Czeski monarcha zobowiązuje się do przestrzegania wszelkich praw i przywilejów mieszczan, jednocześnie jednak zdobywa władzę w księstwie wrocławskim (L. Jan, *Václav II*…, s. 329-330; B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 60-61; B. Włodarski, *Polska i Czechy*…, s. 437-438; T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*…, s. 51, 56-58). W świetle powyższych ustaleń Wacław rządził księstwem wrocławskim tylko dwa lata. Niemniej badacze wrocławscy przypuszczają, że to on jest inicjatorem budowy zamku lewobrzeżnego, który funkcjonował w miejscu, gdzie dziś znajdują się zabudowania Uniwersytetu Wrocławskiego (gmach główny). Do wzniesienia zamku doszło najpewniej po 1303 roku. Król czeski wykorzystał wówczas budynek starszego dworu miejskiego, należącego wcześniej do książąt wrocławskich, rozbudowując go pod kątem rezydencjonalnym i obronnym. Zapewne jedną z wzniesionych w tym czasie budowli był brama, wymieniona w dokumencie z 1304 roku (CDSil. III, s. 15). R. Mruczek uważa, że elementem pierwotnego zamku była cylindryczna wieża obronna o murach grubości 4 m, której relikty odkryto w 1896 roku. W swej pełnej formie rezydencja uformowana została jednak dopiero za czasów Karola IV w latach 1346-1378. Składał się on wówczas z trójkątnego dziedzińca, który otaczały budynki pałacu z kaplicą, kuchni i dworu z cylindryczną wieżą ulokowaną w północnym narożniku. Przylegał bezpośrednio do Odry, a od zachodu i południa otoczony był podzamczami, wzmocnionymi kolejnymi dwoma cylindrycznymi wieżami (zob.: E. Małachowicz, *Książęce rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 144-145; R. Mruczek, *Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie zamku lewobrzeżnego we Wrocławiu w 1999 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 42, 2000, s. 237-251).

[1613] Pierwsze zainteresowania zabytkami średniowiecznej architektury obronnej na ziemiach polskich pojawiły się XVIII wieku w związku z podróżami malarzy, rysowników czy ówczesnych uczonych, którzy w upadających ruinach zamku szukali inspiracji do podtrzymania ducha Narodu w okresie rozbiorów. Drugi nurt zainteresowań wynikał z pobudek wojskowo-inwentaryzacyjnych, czemu miały służyć akcje generała Maurycego Haukego czy Kazimierza Stronczyńskiego. Pod kątem archeologicznym bardzo ważne były dociekania J. Łepkowskiego podróżującego po dawnej Małopolsce i zbierającego informacje na temat różnych zabytków. Wymienić należy także nieco późniejszą działalność T. Szydłowskiego na Podhalu czy S. Tomkowicza w zachodniej Galicji. Pierwsze badania terenowe prowadzone w obrębie średniowiecznej rezydencji obronnej przeprowadzili M. Sokołowski i W. Łuszczkiewicz w 1876 roku na terenie Ostrowa Lednickiego, nieco później, bo w 1888 roku wspominany wyżej S. Tomkowicz objął pracami terenowymi zamek Wołek w Kobiernicach (na ten temat zob.: P. Kocańda, *Ruiny zamków jako przykład obiektów muzealnych na „wolnym powietrzu". Wstęp do problematyki i historii zainteresowań do 1914 roku*, „Młoda Muzeologia", t. I, 2016, s. 34-46, tam pozostała literatura). Dopiero jednak czasy po II wojnie światowej zaowocowały powstaniem pierwszych profesjonalnych zainteresowań tą tematyką. Wykształciły się wówczas ośrodki naukowe we Wrocławiu (skupiony wokół B. Guerqina, później J. Rozpędowskiego, następnie M. Chorowskiej, A. Boguszewicza, R. Mruczka, K. Jaworskiego), Krakowie (np. tu wymienić należy przede wszystkim działania G. Leńczyka, A. Żakiego, a w kolejnych latach J. Bogdanowskiego, J. Frazika, Z. Pianowskiego i S. Kołodziejskiego), Łodzi (na czele z L. Kajzerem, M. Głoskiem, a obec-

nie przedstawiać ogólnie znanych ustaleń, omówione zostaną tylko najważniejsze aspekty tego zagadnienia.

Zarówno w starszej literaturze, jak i obecnie przyjmuje się, że pierwsze zamki na ziemiach polskich wznoszono na terenie Dolnego Śląska, rządzonego przez Piastów z linii śląskiej, który na tle rozbitej dzielnicowo Polski wyraźnie dominował pod kątem gospodarczym i społeczno-kulturowym. W świetle najnowszych ustaleń badaczy wrocławskich zdecydowanie odrzucić należy starsze, zdezaktualizowane już propozycje B. Guerquina i J. Rozpędowskiego. Autor pracy *Zamki w Polsce* pisał, że co prawda pierwsze próby budowy kamiennych fortyfikacji wokół grodu miały miejsce już w 1228 roku w Opolu, to jednak był to jeszcze wyjątek na tle całej dzielnicy. Zasadnicze zmiany nastąpiły dopiero po 1241 roku, a szczególnie już w na początku 2. połowy XIII stulecia. Jedną z przyczyn rozpowszechnienia się budownictwa murowanego były zmiany w ustroju społeczno-gospodarczym, wśród których decydującą rolę grały zwolnienia immunitetowe[1614]. W kolejnej swojej pracy B. Guerquin po części powtórzył swoje wcześniejsze ustalenia, podkreślił jednak mocno rolę Legnicy, siedzi-

---

nie A. Marciniak-Kajzer), Toruniu (tutaj wskazać należy M. Arszyńskiego, A. Kolę, obecnie M. Wiewióra) oraz Warszawie (A. Miłobędzki, A. Grzybkowski, A. Gruszecki, M. Brykowska).
Literatura na temat genezy zamków w Polsce jest bardzo rozległa, najważniejsze pozycje to: M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, s. ;19 i nast.; A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim*…, s. 97-111; *idem, Corona Silesiae*…, s. 45-106; M. Chorowska, *Zamek jako rezydencja książęca na Dolnym Śląsku w XIII wieku na tle zachodnioeuropejskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna*…, s. 182-208; *eadem, Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 23-109; *eadem, Początki zamków na Dolnym Śląsku – Wleń, Wrocław, Legnica*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 93-112; S. Gawlas, *Zamek średniowieczny: geneza i funkcje społeczno-ustrojowe*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 17-46; A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*…, s. 81-84; B. Guerquin, *Zamki śląskie*, Warszawa 1957, s. 5-32; *idem, Zamki w Polsce*…, s. 7-76; L. Kajzer, *Archeologiczny rodowód dworu*…, s. 15-36; *idem, Zamki i społeczeństwo*…, s. 3-112; *idem, Z badań nad zamkami w Polsce w XIII w*…, s. 287-304; *idem, Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*…, s. 24-32; *idem, Dwory w Polsce od średniowiecza*…, s. 27-65; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 13-75; S. Kołodziejski, *Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Poznań-Wrocław-Warszawa 1992, s. 275-282; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 53-63; *idem, Początki zamków w Karpatach polskich*…, s. 247-255; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 89-105; W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury*…, t. 2; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 39-71; *idem, Początki zamków na Mazowszu*…, s. 69-91; E. Małachowicz, *Zamki wrocławskie*, PNIASiT, nr 12, 1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 94-95, s. 59-76; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*…, s. 37-83; D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*…, *passim*; T. Torbus, *Zamki konwentualne*…, *passim*; Z. Radacki, *Początki zamków na Pomorzu Zachodnim*, PNIASiT, nr 12, 1978, Studia i Materiały, nr 5, s. 77-90; *idem, Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976, s. 30-47; J. Rozpędowski, *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, KAiU, t. I, 1965, z. 3-4, s. 149-179; *idem, Gród a zamek w Polsce*…, s. 91-96; S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 19-107; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*, 15-38, 245-313; W. Wółkowski, *Początek zamek warmińskich – problem pierwotnych układów funkcjonalno-przestrzennych zamków dominium warmińskiego do połowy XIV w.*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, s. 113-126.
Zagadnieniu temu poświęcono również wiele konferencji, z których wymienić można przede wszystkim: *Początki zamków w Polsce*, Wrocław 7-8 października 1972 r.; *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, Warszawa,15-16 października 2015 r.
[1614] B. Guerquin, *Zamki śląskie*…, s. 16-19.

by Henryka Brodatego jako pierwszego, obok Opola zamku murowanego. Jednocześnie przesunął granicę początków zamków w Polsce na około 1230 rok[1615]. Również J. Rozpędowski publikujący w latach 60. XX wieku upatrywał początków zamków w ceglanej rezydencji Henryka Brodatego[1616]. Dyskusja na ten temat rozgorzała ponownie w latach 80. i 90. XX wieku, co miało związek z odkryciami poczynionymi w obrębie Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu[1617] oraz Wleniu[1618]. W oparciu o te wyniki można stwierdzić, że pojawienie się zamków na Śląsku było konsekwencją wydarzeń politycznych i militarnych, jakie miały miejsce po powrocie z Niemiec synów Władysława Wygnańca, Bolesława Wysokiego i Mieszka Plątonogiego w latach 60. XII stulecia. Wzniesiono wówczas pierwsze murowane elementy grodu, a następnie zamku we Wleniu, a dokładnie romański dom mieszkalny na planie czworoboku (ryc. 145), ulokowany na kulminacji skalnej grodu, a także najstarsze mury obwodowe późniejszego zamku górnego, które zastąpiły drewniano-ziemne wały[1619]. W kolejnych latach, już po obaleniu Bolesława Kędzierzawego, panujący we Wrocławiu Bolesław Wysoki rozpoczął znaczną modernizację starszych założeń grodowych. Na 2. połowę XII oraz początek XIII wieku datuje się budowę dolnych kondygnacji bergfriedu św. Piotra w Legnicy, ceglaną wieżę mieszkalną, budowlę wieżową i mur pierścieniowy na zamku książęcym we Wrocławiu (Ostrów Tumski), a także kaplicę i mur obwodowy w Wleniu[1620]. W obrębie tego ostatniego w pierwszych latach XIII stulecia zbudowano sześcioboczny kamienny bergfried, ulokowany na południowym krańcu założenia (ryc. 146)[1621]. Kolejny etap w rozwoju zamków na Śląsku przypadł na czasy Henryka Brodatego, z którego inicjatywy zbudowano zamek w

[1615] *Idem, Zamki w Polsce*…, s. 44.
[1616] J. Rozpędowski, *Początki zamków w Polsce w świetle*…, s. 149-179; *idem, Gród a zamek w Polsce*…, s. 91-95; *idem, Zamek romański w Legnicy*, „Studia Legnickie", t. 6, 1971, s. 5-45.
[1617] E. Małachowicz, *Romański zamek na Ostrowie we Wrocławiu*, KAiU, t. 18, 1973, z. 3-4, s. 189-206; *idem, Wrocławski zamek książęcy na Ostrowie*, KAiU, t. 36, 1991, z. 3, s. 187-205; *idem, Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1993. Zob. także: M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 45-52; *eadem, Kaplica czy wieża? Interpretacja najstarszych reliktów zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań z lat 2011/2012 oraz analogii europejskich*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis…,* s. 31-49*; eadem, The Oldest Castle in the Town of Wrocław*, „Forum Urbes Medii Aevi", t. 8, 2014, nr 1-2, s. 182-191; *idem, Dylematy wokół książęcego zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011-2012*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór*…, s. 137-162.
[1618] C. Buśko, *Die Burg Lähn im 12.-17. Jahrhundert*, „Quaestiones Medii Aevi Novae", vol. 3, 1998, s. 273-285; M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 52-55. W ostatnim czasie pojawiła się monografia Wlenia podsumowująca wyniki badań archeologicznych, zob.: *Wleński mikroregion osadniczy w X-XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, red. J. Piekalski, Wrocław 2017 (tam pozostała, starsza literatura).
[1619] A. Łuczak, J. Piekalski, *Rekonstrukcja form osadniczych na Górze Zamkowej*, [w:] *Wleński mikroregion osadniczy*…, s. 45-47. Zob. także: A. Boguszewicz, *Nienawiść Rudego Smoka do Bolesława a geneza zamków romańskich na Śląsku*, [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu*…, s. 18, 21; M. Chorowska, *Początki zamków na Dolnym Śląsku*…, s. 96-99.
[1620] A. Boguszewicz, *Nienawiść Rudego Smoka*…, s. 19-23; M. Chorowska, *Początki zamków na Dolnym Śląsku*…, s. 99-104; A. Łuczak, J. Piekalski, *Rekonstrukcja form osadniczych na Górze Zamkowej*…, s. 47-49.
[1621] R. Mruczek, *Wieloboczny bergfried zamku we Wleniu na tle architektury śląskiej i europejskiej*, [w:] *Nie tylko zamki*…, s. 55-71.

Legnicy składający się z pałacu, kaplicy na planie dwunastoboku, dwóch wież ostatecznej obrony (św. Piotra i św. Jadwigi) oraz zabudowy gospodarczej. Rozpoczęto również stopniową wymianę obwarowań drewniano-ziemnych na fortyfikacje murowane, zaczynając od odcinka północnego, gdzie stanął krótki fragment muru z czworoboczną wieżą. Książę ten prowadził także prace w obrębie zamku na Ostrowie Tumskim, przebudowując pałac, a także wzniósł rezydencję w Rokitnicy[1622]. Na I połowę XIII stulecia datuje się również początek przebudowy grodu na Ostrówku w Opolu, gdzie około 1228 roku rozpoczęto wznoszenie muru obronnego oraz czworobocznego budynku mieszkalnego (być może trochę wcześniejszego niż fortyfikacje)[1623]. Przemiany budownictwa obronno-rezydencjonalnego na obszarze Śląska podsumował kilkanaście lat temu A. Boguszewicz, wydzielając trzy okresy rozwoju. W pierwszym zawarł problematykę zamków romańskich, do których zaliczył opisane wyżej Wleń, Opole, Legnicę, Wrocław. Okres drugi rozpocząć się miał po śmierci Henryka Pobożnego w 1241 roku i wiązał się z walkami pomiędzy jego synami o dominację na Śląsku. W tym okresie popularne miały być tzw. zamki typu przejściowego. Ostatni, trzeci okres datowany na schyłek XIII i początek XIV wieku charakteryzował się upowszechnieniem murowanych zamków. Prócz mecenatu książęcego (np. Bolka I Surowego), zaczynają pojawiać się pierwsze prywatne rezydencje (np. Owiesno należące do Pogorzelów)[1624].

Ryc. 145. Pozostałości romańskiego domu mieszkalnego na zamku we Wleniu (fot. P. Kocańda 2019)

[1622] A. Boguszewicz, *Nienawiść Rudego Smoka*…, s. 19-20; M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 51-52, 55-59, 63-64.
[1623] M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 82; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 34.
[1624] A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim*…, s. 97-111.

Ryc. 146. Relikty sześciobocznego bergfriedu zbudowanego w początku XIII wieku na zamku we Wleniu (fot. P. Kocańda 2019)

Odmiennie wyglądała sytuacja w Małopolsce, gdzie z pierwszymi zamkami mamy do czynienia w I połowie XIII wieku, jednakże genezy tego typu budowli, analogicznie jak na Śląsku, dopatrywać się należy w czynniku militarnym. Najstarszymi były wzniesione przez Henryka Probusa w czasie jego walk o panowanie nad Krakowem w 1228 roku zamki Skała w Sułoszowej i Międzyborze, identyfikowanym z reliktami warowni w Książu Wielkim[1625]. Na połowę XIII stulecia datować należy także obiekty militarne budowane przez kontrkandydata Henryka Brodatego do tronu wawelskiego, Konrada Mazowieckiego, w Wyszogrodzie, Piekarach oraz Lelowie[1626]. Stosunkowo szybciej niż na Śląsku, w Małopolsce doszło do wykształcenia się prywatnego budownictwa obronnego. Spowodowane było to przemianami społeczno-gospodarczymi, rozwojem immunitetów i stopniową likwidacją prawa książęcego. Możni małopolscy po zabójstwie Leszka Białego w 1226 roku uzyskali doniosły wpływ na wybór księcia, co skutkowało wzrostem ich znaczenia, przy jednoczesnym uzyskaniu możliwości budowy rezydencji, wcześniej zarezerwowanej dla panującego[1627]. Pierwszymi stanem, który przełamał regale grodowe i rozpoczął budowę zamków było duchowieństwo. Przodująca rola należała do biskupów krakowskich, którzy wznieśli wówczas kilka rezydencji w swo-

[1625] S. Kołodziejski, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*…, s. 101-111; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 48-49.
[1626] *Idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 49-51 (tam pozostała literatura). .
[1627] Sprawę tę omówił S. Kołodziejski, zob.: *idem, Początki średniowiecznych rezydencji obronnych w Małopolsce*, Spraw. PAN, t. XXVII, 1983[1986], nr 1, s. 16-19; *idem, Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*…, s. 275-282; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 53-63.

ich dobrach kościelnych (m. in. Tarczek, Kielce, Wawrzeńczyce). Obiekty obronne budowały także klasztory, np. klaryski starosądeckie, z którymi łączy się genezę Wronina nad Dunajcem, datowanego na lata 80. XIII stulecia[1628].

Z działalnością duchowieństwa wiązać należy także powstanie pierwszych, w pełni murowanych zamków w Małopolsce. W latach 1280-1283 biskup Paweł z Przemankowa rozpoczął budowę zamku w Sławkowie, a przed 1287 rokiem księżna Kinga oraz klaryski starosądeckie wzniosły, ukryty wysoko w górach, refugialny zamek Pieniny [1629]. Prawdziwy rozwój murowanego budownictwa obronnego w Małopolsce przypadł jednak dopiero na rządy Wacława.

Sytuacja w Wielkopolsce została po części zasygnalizowana już w poprzednim podrozdziale, zatem nie trzeba jej ponownie przedstawiać. Powstanie pierwszych zamków w tej części Polski wiązać trzeba z przekształceniami starszych siedzib w Gnieźnie, Kaliszu i być może Poznaniu, gdzie stopniowo modernizowano systemy obronne wprowadzając w ich obręb elementy kamienne. Pierwszym, w pełni średniowiecznym zamkiem była jednak dopiero rezydencja Przemysłów w Poznaniu[1630]. Analogicznie wyglądała sytuacja w ziemi łęczyckiej, sieradzkiej, na Kujawach oraz na Pomorzu, gdzie procesy te przebiegały znacznie wolniej niż na Śląsku i w Małopolsce. Zwracał na to już kilkakrotnie uwagę L. Kajzer, który zaznaczał jednocześnie, że w przypadku tych terenów brak rozpoznania wczesnych założeń wynikać może z niewystarczającego stanu badań. Wyrażony przez Kajzera pogląd wydaje się tym słuszniejszy, że źródła pisane wymieniają kilka obiektów (m. in. *castrum Thoplin* (1299), zamek Luchsberg (1323) identyfikowany z Baranowem koło Kępne oraz Bolesławiec nad Prosną, łączony z wymienionym w 1277 roku *castrum in terra Rudensi* wzniesionym przez Bolesława Pobożnego), które datować należy na II połowę XIII i I poł. XIV stulecia[1631]. Dla ziemi sieradzkiej z pewnością wyjątkiem był książęcy gród w Sieradzu, gdzie w II połowie XIII wieku powstała ceglana rotunda[1632]. Badacze podkreślają, że dla Wielkopolski i ziem centralnych wpływ na rozwój murowanego budownictwa miało pojawienie się na zakonów franciszkanów i dominikanów, którzy wznosząc swoje budowle, rozpowszechniali nowy ma-

[1628] D. Gliński, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno*…, s. 107-116; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII w*…, s. 293-298; S. Kołodziejski, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów*…, s. 135-149; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*…, 807-825; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 52-53.
[1629] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 252, 459.
[1630] L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII w*…, s. 298-299; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 38; T. Ratajczak, *Od grodu do zamku*…, s. 71-85; *idem*, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*…, s. 140-144..
[1631] L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*…, s. 24-26; L. Kajzer, J. Augustyniak, *op. cit*., s. 18-19; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 38. Na temat wzmiankowanych obiektów zob.: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej*…, s. 55-56, 61, 137, 162.
[1632] L. Kajzer, J. Augustyniak, *op. cit*., s. 18-19; T. Olszacki, *Zamek królewski w Sieradzu*…, s. 93-102.

teriał budowlany jakim była cegła[1633]. Początki zamków na Mazowszu omówił ostatnio P. Lasek, który ustalił, że podobnie jak w Polsce centralnej, wpływ na rozwój budownictwa murowanego miało pojawienie się cegły. Pierwsze obiekty w całości zbudowane z tego materiału pojawiają się już w czasach Konrada I Mazowieckiego. Książę ten miał także niebagatelny wpływ na rozwój architektury warownej Mazowsza, rozbudowując m. in. swoją rezydencję w Błoniu. W kolejnych latach wskutek najazdów litewskich i pruskich, a także bratobójczych walk pomiędzy synami Konrada, rozwój zamków uległ spowolnieniu. Dopiero w ostatniej dekadzie XIII wieku, w okresie rządów Bolesława II, budownictwo zamkowe zaczęło stopniowo się rozwijać, nabierając realnego tempa w kolejnym stuleciu[1634].

Wacław II zdobywając władzę wpierw w Małopolsce, a następnie w 1300 roku, na pozostałych obszarach ziem polskich spotykał się z nieporównywalnie inną sytuacją jeżeli idzie o królewskie (czy też książęce) budownictwo obronno-rezydencjalne, niż w Królestwie Czeskim. Państwo Przemyślidów w II połowie XIII i na początku XIV wieku przeżywało rozkwit gospodarczy i polityczny, co przekładało się również na architekturę *militaris*. Budownictwo zamkowe było w Czechach bardzo rozpowszechnione, a władca posiadał sieć dobrze zagospodarowanych i umocnionych rezydencji, rozlokowanych na obszarze całego królestwa. Pod względem układu przestrzennego oraz pełnionych funkcji podzielić je można na kilka typów. Pierwszym są zamki kasztelowe w typie środkowoeuropejskim i francuskim, posiadające zazwyczaj rzut czworoboczny z wieżami lub basztami rozlokowanymi w narożnikach w taki sposób, aby umożliwić obronę flankową (ryc. 7, 9). Zabudowa wewnętrzna grupowała się przede wszystkim wzdłuż kurtyn obronnych, zamykających czworokątny dziedziniec[1635]. Założenia tego typu budowano głównie przy miastach lub w obrębie fortyfikacji miejskich i stanowiły widoczną oraz świadomą manifestację potęgi króla. Służyły głównie jako królewskie rezydencje i punkty administrowania królestwem. Innymi bardzo popularnymi były zamki z dookolną zabudową oraz zamki z wieżą ostatecznej obrony, tzw. bergfriedowe. Oba stanowiły najbardziej powszechnie stosowane układy przestrzenne w czeskim budownictwie obronnym w XIII i na początku XIV stulecia. Pierwsze, uważa się za budowle typowo królewskie, drugie z kolei wiązano z działalnością możnowładczą, aczkolwiek wznosił je także panujący, co szczególnie widoczne jest w okresie rządów Wacława II. Warownie te charakteryzowały się bardzo dobrymi predyspozycjami do dalszych rozbudów, ponadto ich budowa postępowa-

[1633] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 87-93; *idem, Z badań nad zamkami w Polsce w XIII w*…, s. 298.
[1634] P. Lasek, *Początki zamków na Mazowszu*…, s. 69-90 (tam pozostała literatura).
[1635] T. Durdík, *Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století*…, s. 43-44; *idem, Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*…, s. 9-13, 140-147; *idem, Encyklopedie českých hradů*…, s. 84-85, 273-275.

ła stosunkowo szybko, przy jednoczesnych niskich kosztach [1636]. Zamki z dookolną zabudową oraz bergfriedowe, rozlokowane były na terenie całego Królestwa Czech, często przy szlakach handlowych, komorach celnych i na obszarach przygranicznych. Tworzyły sieć rezydencji królewskich i zapewniały sprawne administrowanie państwem. W II połowie XIII stulecia w oparciu o ten system stworzona została siatka układów lennych skupionych wokół zamków (np. Zvikov, Křivoklat, Houska, Kamyk, Loket, Bezděz). Warowniami tymi zarządzali burgrabiowie, będący urzędnikami królewskimi wyposażonymi w pełnię władzy sądowniczej i policyjnej na podległym im obszarze[1637].

Sytuacja na ziemiach polskich, poza Śląskiem, była całkiem inna. Podzielone były one na pomniejsze, samodzielne księstwa, pozbawione silnych struktur administracyjnych. Panujący tam książęta byli często zbyt biedni aby rozbudowywać sieć murowanych zamków, stąd też ograniczali się do stopniowej modernizacji starszych, często jeszcze drewniano-ziemnych warowni. Przeciwwagą dla książąt była rosnąca pozycja możnowładców, szczególnie przedstawicieli najwyższej klasy urzędniczej i duchowieństwa. co widoczne jest szczególnie w Małopolsce[1638]. Wacław II zdobywając w 1292 roku władzę w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej, z pewnością dostrzegł, że na ich obszarze brakuje typowych dla Czech murowanych zamków. Dwie najważniejsze warownie w Krakowie i Sandomierzu wciąż posiadały drewniano-ziemne umocnienia i wyraźnie ustępowały zamkowi praskiemu. Co prawda w przypadku Wawelu już Bolesław Wstydliwy rozpoczął budowę nowego pałacu wczesnogotyckiego i otoczył gród nowymi fortyfikacjami, niemniej biorąc pod uwagę dynamikę przemian w budownictwie obronnym w Czechach czy na Śląsku w końcu XIII wieku, fortyfikacje te były już przestarzałe. Również pozostałe zamki Małopolski w 1292 roku w większości były drewniano-ziemne (ewentualnie z pojedynczymi elementami kamiennymi), jedynymi wyjątkami były biskupi Sławków oraz należący do klarysek zamek Pieniny. Także w opanowanych w 1300 roku Wielkopolsce, Kujawach oraz ziemiach Łęczyckiej i Sieradzkiej, późnośredniowieczne budownictwo obronne było słabo rozwinięte, aczkolwiek już w I połowie XIII stulecia stopniowo modernizowano wybrane ośrodki książęce. Wyjątkiem był jednak Poznań z mocno zaawansowanymi pracami nad murami miejskimi i z prawie ukończonym zamkiem. Nie powinno zatem dziwić, że Wacław II rozpoczął wielką akcję budowlaną zmierzającą do rozbudowy architektury militarnej. W świetle ustaleń zawartych w rozdziale 5, poświęconym

[1636] T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*…, s. 57-58, 105-106. Zob. także: A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim*…, s. 106-107; M. Pauk, *Społeczne uwarunkowania powstania*…, s. 15.
[1637] Zob.: F. Kavka, *Západoevropský lenní institut*…, s. 225-249; J. Žemlička, *Bezdézsko – „královské území" Přemysla Otakara II*…, s. 726-750.
[1638] L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 71 i nast.

budownictwu obronnemu króla czeskiego w Małopolsce, z dużą dozą prawdopodobieństwa przypisać można mu wzniesienie 15 zamków, z czego aż 11 posiadało cylindryczną wieżę obronną (Będzin, nr kat. 2; Biecz, nr kat. 4; Czchów, nr kat. 8; Czorsztyn, nr kat. 9; Chęciny, nr kat. 10; Dobczyce, nr kat. 12; Kazimierz Dolny nr kat. 15; Myślenice, nr kat. 27; Rabsztyn, nr kat. 37; Rytro, nr kat. 39; Smoleń, nr kat. 43;), pozostałe nie posiadające bergfriedu to Kraków (nr kat. 18)[1639], Nowy Sącz (nr kat. 28)[1640], Wiślica (nr kat. 55) i Białowoda (zamek Lemiesz, nr kat. 3, 7). Prócz wyżej wymienionej grupy zamków, wyróżnić należy także liczną listę obiektów domniemanych, które z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem łączyć można z działalnością króla Czech i Polski. Sugestie takie zgłaszać można na podstawie analizy wyników badań archeologicznych, pozyskanego w ich trakcie materiału czy też kontekstu historycznego lub przeglądu układów przestrzennych. W grupie warowni domniemanych umieścić należy przede wszystkim zamki salinarne w Bochni (nr kat. 8) i Wieliczce (nr kat. 53), założenia z wieżami cylindrycznymi, odkrytymi w czasie prac wykopaliskowych w Krajowicach (nr kat. 17), Pińczowie (nr kat. 35) i Wytrzyszczce (zamek Tropsztyn, nr kat. 56) oraz być może jeszcze w Bobolicach i Solcu nad Wisłą. Poza wymienionymi, zdaniem autora rozprawy, hipotetycznie z działalnością Wacława łączyć można także zamki w Szaflarach (nr kat. 48), Nowym Żmigrodzie (nr kat. 30), Skałce w Krakowie (nr kat. 21), Wielkiej Wsi (nr kat. 54) oraz dwór królewski w Bieczu (nr kat. 5). Nie można oczywiście wykluczyć bardzo problematycznego donżonu w Lublinie (nr kat. 25). Reasumując z działalnością Wacława II łączyć można 15 obiektów pewnych i 11 z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem. Łącznie daje nam to to pokaźną listę 26 zamków, które zostały zbudowane od podstaw lub rozbudowane w tzw. okresie czeskim, czyli pomiędzy 1291 a 1306 rokiem. Włączyć w to należy także obiekty, które wojska Wacława opanowały w trakcie walk na początku lat 90. XIII wieku, np. zamek w Sułoszowej oraz gród w Piekarach.

Założeniom tym przypisać można kilka cech charakterystycznych. Przede wszystkim znaczna ich część ulokowana została na szlakach handlowych, przeprawach lub przy komorach celnych. Dotyczy to przede wszystkim zamków z wieżami cylindrycznymi, na co zwracał już kilkanaście lat temu uwagę S. Kołodziejski[1641], zaliczając tam obiekty ulokowane w dolinach Dunajca, Ropy, Popradu i Raby, czyli Czorsztyn, Biecz, Czchów, Myślenice, Dob-

[1639] Na zamku krakowskim rolę bergfriedu pełniły romański stołp oraz wieża Jordanka.
[1640] W przypadku zamku w Nowym Sączu z uwagi na bardzo słaby stan rozpoznania układu przestrzennego nie można jednoznacznie wykluczyć funkcjonowania wieży cylindrycznej, której dopatruje się część badaczy, zob.: S. Kołodziejski, *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 324-325; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 260-262.
[1641] S. Kołodziejski, *Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej*…, s. 245-255; *idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*…, s. 315-326.

czyce, Rytro. Studia prowadzone przez autora dysertacji pozwalają rozszerzyć tę grupę o kolejne zamki w Będzinie, Kazimierzu Dolnym, Chęcinach, Krajowicach (zamek Golesz), Rabsztynie, Smoleniu (zamek Pilcza), Wytrzyszczce (zamek Tropsztyn) oraz być może Bobolicach oraz Solcu nad Wisłą. Analiza przedstawionych w rozprawie i katalogu obiektów umożliwia również stwierdzenie, że grupują się one głównie na terenie ziemi krakowskiej, przede wszystkim w jej południowej i południowo-wschodniej oraz północno-zachodniej części. Przyczyn tego doszukiwać się należy przede wszystkim w chęci zabezpieczenia Małopolski przed najazdami od strony Wielkopolski i ziemi Sieradzkiej, będących w posiadaniu przeciwników Wacława, Przemysła II i Władysława Łokietka oraz Węgier i Rusi (w tym drugim przypadku byłyby to zamki w Bieczu, Krajowicach, Nowym Żmigrodzie?), sojuszników księcia kujawskiego. Tak ulokowane zamki zabezpieczały nie tylko ważne komory celne, ale również dwa najważniejsze szlaki biegnące do Krakowa, którymi podążyć mogły wojska przeciwników Wacława[1642]. Znacznie mniejsza ilość warowni zbudowana została na obszarze ziemi sandomierskiej. Wyróżnić można tylko dwa zgrupowania, pierwsze w północno-wschodniej części, gdzie znajdowały się Lublin, Kazimierz Dolny i powiązany hipotetycznie z działalnością króla czeskiego zamek w Solcu nad Wisłą. Wszystkie trzy zabezpieczały granicę ruską. Jest to szczególnie widoczne na przykładach Kazimierza Dolnego i Solca, ponieważ oba zbudowano tuż przy przeprawach na Wiśle. Drugie zgrupowanie, położone jest w południowej części ziemi sandomierskiej, przy granicy z ziemią krakowską, nazwać je można nadnidziańskim, gdyż wszystkie trzy zamki – Chęciny, domniemany Pińczów oraz Wiślica, położone są w dorzeczu Nidy (zob. ryc. 147).

[1642] Drogi te zostały przedstawione w rozdziale 5, zob. także: B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…., s. 65-83.

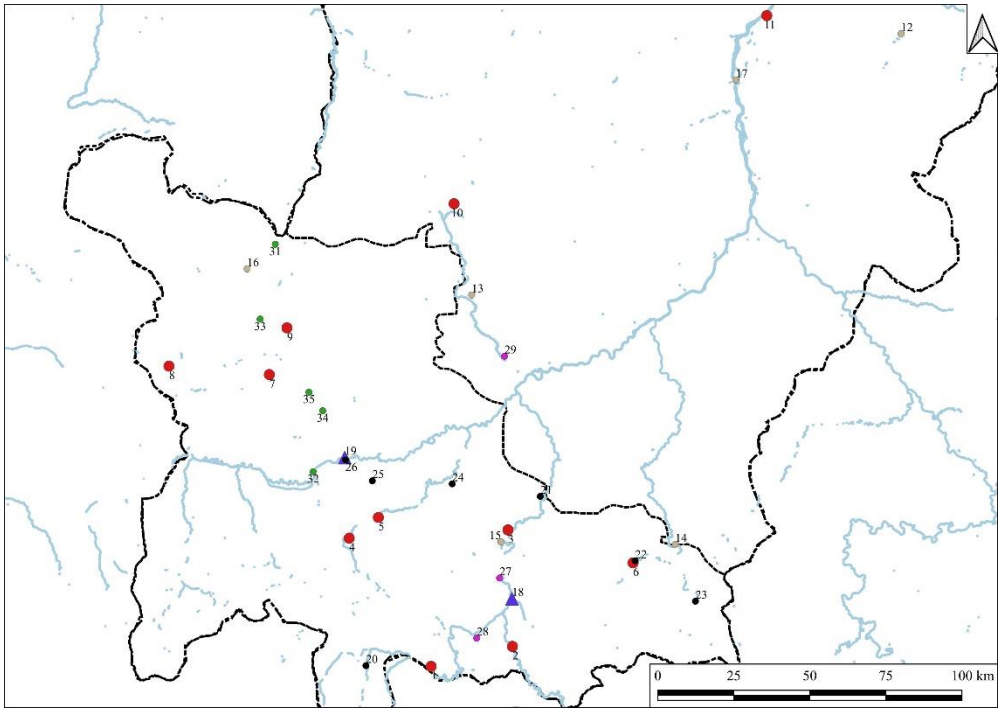

Ryc. 147. Zamki Wacława II zbudowane w Małopolsce w okresie od 1291 do 1305 (oprac. P. Kocańda, zob. także mapa nr 4 na końcu tomu). Czerwona kółka – zamki bergfriedowe (1 – Czorsztyn; 2 – Rytro; 3 – Czchów; 4 – Myślenice; 5 – Dobczyce; 6 – Biecz, 7 – Rabsztyn; 8 – Będzin; 9 – Smoleń; 10 – Chęciny; 11- Kazimierz Dolny). Jasnobrązowe kółka – zamki bergfriedowe – domniemane (12 – Lublin; 13 – Pińczów; 14 – Krajowice; 15 – Wytrzyszczka; 16 – Bobolice; 17 – Solec nad Wisłą). Niebieskie trójkąty – zamki rezydencjonalne, kasztelowe (18 – Nowy Sącz; 19 – Kraków-Wawel); Czarne kółka – inne obiekty obronne, hipotetycznie łączone z Wacławem II (20 – Szaflary; 21 – Wielka Wieś; 22 – Biecz – dwór królewski; 23 – Nowy Żmigród; 24 – Bochnia; 25 – Wieliczka; 26 – Kraków-Skałka). Fioletowe kółka – inne zamki zbudowane przez Wacława II (27 – Białowoda; 28 – Brzyna; 29 – Wiślica). Zielone kółka - Warownie opanowanie przez wojska czeskie na początku lat 90. XIII w. (30 – Lelów; 31 – Piekary; 32 – Podzamcze/Birów; 33 – Smardzowice/Wyszogród; 34 – Sułoszowa)

Zamki budowane przez Wacława II podzielić można także ze względu na układ przestrzenny. Na tej podstawie wyróżnić należy trzy typy, które szczegółowo opisane zostały w rozdziale piątym. Pierwszym z nich jest zamek w typie bergfriedowym, do którego zaliczono wszystkie obiekty z wieżami cylindrycznymi. Wznoszono je przede wszystkim na terenie ziemi krakowskiej, aczkolwiek kilka powstało również w sandomierskiej (ryc. 147). Charakteryzują się posiadaniem stołpu, niejednokrotnie ulokowanego w najsłabiej bronionym miejscu warowni lub na kulminacji wzgórza. Średnica zewnętrza tych wież sięgała średnio 8-10 m, aczkolwiek zdarzały się przykłady większe np. Czchów (12,5 m). Wymiary stołpu warunkowane były zapewne warunkami topograficznymi, przede wszystkim powierzchnią wzgórza. Wznoszono je z łamanego, miejscowego kamienia (najczęściej wapień lub piaskowiec) i łączono zaprawą wapienno-piaskową. Grubość murów mieściła się w przedziale od 3 do 4,5 m (średnia 3,5 m), średnica wewnętrza od około 2,5 do 4 m, a wejście umieszczano na wysoko-

ści drugiej lub trzeciej kondygnacji. Mury wież budowano przeważnie w technice *opus emplectum*, z bardzo starannie wykonanymi licami, wykorzystując jednocześnie poziomy wyrównawcze. Budowane przez Wacława stołpy były pierwszymi murowanymi elementami danego założenia, niekiedy umieszczanymi w obrębie drewniano-ziemnych umocnień (np. w Rytrze, Czchowie, Myślenicach, być może Czorsztynie), które następnie zastępowano kamiennym obwodem. W kilku przypadkach (Biecz, Smoleń, Będzin) kamienne mury wznoszono równocześnie z wieżą. Zabudowę wewnętrzną tworzyły drewniane budynki mieszkalne i gospodarcze, aczkolwiek należy zaznaczyć, że w dotychczasowych badaniach obejmujących poszczególne warownie, kompleksy mieszkano-gospodarcze nie zostały należycie rozpoznane. Ważnym elementem każdego zamku było miejsce do czerpania wody. Dzięki pracom wykopaliskowym wiemy, że cysterny gromadzące deszczówkę istniały w Olsztynie i Smoleniu. Również w Lipowcu, należącym do Jana Muskaty, już w pierwszym etapie wykuto w skalę studnię, podobnie postąpiono na Wawelu[1643]. Analogii dla tego typu założeń dopatrywać się można w licznych zamkach z terenów Czech, Moraw oraz Śląska (ryc. 148).

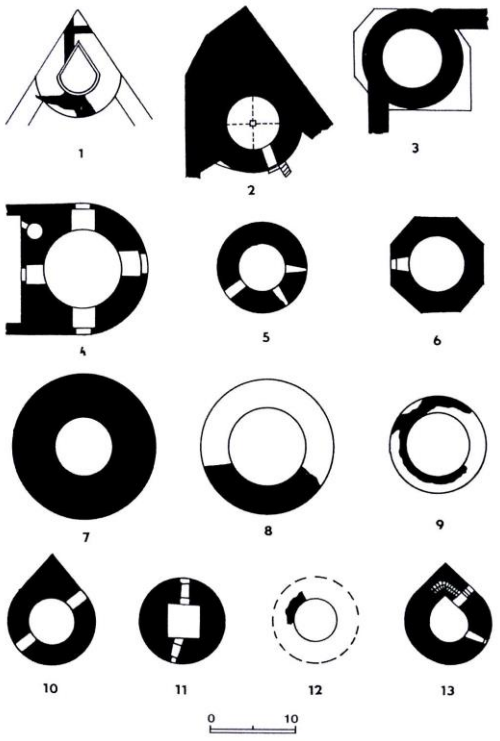

Srovnávací tabulka výběru půdorysů českých a moravských románských a raně gotických okrouhlých a polygonálních donjonů. 1 – Lichnice, 2 – Křivoklát, 3 – Lichnice, 4 – Roudnice, 5 – Olomouc, 6 – Znojmo (?), 7 – Břeclav, 8 – Špilberk, 9 – Fulštejn, 10 – Pernštejn, 11 – Přerov, 12 – Pustiměř, 13 – Bítov (starší varianta datování).

Ryc. 148. Zestawienie czeskich i morawskich romańskich oraz wczesnogotyckich wież cylindrycznych i poligonalnych donżonów (wg. T. Durdík, P. Bolina 2001)

[1643] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 461; S. Kołodziejski, *Badania wykopaliskowe reliktów cysterny*…, s. 179-184; T. Małkowska-Holcerowa, *Lipowiec dawny zamek biskupów*…, s. 8.

Budowę zamków z wieżą cylindryczną powiązać należy z reformami administracyjnymi wprowadzanymi przez Wacława II. K. Buczek zajmujący się problematyką organizacji grodowej i administracją Polski wczesnofeudalnej uważał, że do pełnego rozpadu ustroju książęcego oraz powiązanego z nim systemu grodowo-kasztelańskiego doszło za Wacławów czeskich i Władysława Łokietka[1644]. Właśnie król czeski, a od 1291 roku książę krakowsko-sandomierski, dostrzegając liczne problemy i brak sprawnej polityki, nakazał wprowadzenie nowego typu zarządu terytorialnego opartego na starostach i urzędnikach niższej rangi – burgrabiach, wyposażonych w szerokie uprawnienia policyjne, wojskowe i sądowe. Z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć można, że wspomniani burgrabiowie zasiadali w opisywanych zamkach z cylindryczną wieżą, które stanowiły centrum niewielkich okręgów administracyjnych, zwanych w czasach Kazimierza Wielkiego dystryktami lub podrzęctwami, obejmującymi po kilkanaście wsi wraz z zamkiem, będącym głównym centrum zarządu. Według J. Laberscheka w samej ziemi krakowskiej w czasach Kazimierza Wielkiego takich okręgów było około dwudziestu pięciu [1645]. Aby zrealizować swoje przedsięwzięcie Wacław potrzebował rozbudowy sieci warowni królewskich na terenie Małopolski, której wcześniej brakowało. Opierając się zatem na sprawdzonych metodach czeskich wybrał typ zamku bergfriedowego, który można było zbudować stosunkowo szybko, niskim kosztem, wykorzystując miejscowy surowiec budowlany i niewielki zespól robotników. Początkowo wystarczało wznieść samą wieżę i otoczyć ją drewniano-ziemnymi umocnieniami, wzmocnionymi dodatkowo fosą. Dopiero w następnym etapie można było otoczyć całe założenie kamiennym murem obronnym. Uformowane w ten sposób założenie spełniało kilka funkcji. Przede wszystkim obronną, polegającą na ochronie przed wrogiem zewnętrznym i buntami przeciw władzy króla. Mieszkająca w takim zamku nawet niewielka załoga zbrojna, mogła bronić się przez dłuższy czas (po zdobyciu murów i dziedzińca, uciekano na wieżę ostatecznej obrony), a w razie konieczności wyruszyć z akcją odwetową lub napaść na buntowników. Kolejnym zadaniem tych warowni była ochrona komór celnych i traktów. Taka lokalizacja zapewniała bezpieczeństwo kupcom na drogach, którzy w razie zagrożenia mogli szukać tam pomocy, a jednocześnie administrator zamku pilnował regularnego pobierania myt i ceł, trafiających następnie do skarbca królewskiego. Wreszcie trzecią była poruszona już wyżej, funkcja administracyjna. Autor rozprawy uważa, że budowa tak licznych, górujących nad okolicą zamków, wypo-

[1644] K. Buczek, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny", t. 77, 1970, nr 1, s. 25-27.
[1645] J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo*…, s. 143-148; J. Laberschek, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*…, s. 173-174; *idem*, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*…s. 459-476.

sażonych w wysokie, murowane i potężne wieże posiadała także wymiar ideowy i była manifestacją władzy książęcej czeskiego monarchy[1646]. Z pewnością efekt ten musiał podziałać na mieszkańców Małopolski, którzy wcześniej nie mieli do czynienia z tak dużą akcją inwestycyjną władcy i nie mieli styczności z tego typu obiektami.

Analiza zagadnienia pozwala również na wysunięcie przypuszczeń, że Wacław II planował zbudowanie w Małopolsce przynajmniej dwóch zamków kasztelowych. Niestety na chwilę obecną stan badań uniemożliwia dokładne rozpoznanie tej problematyki. Pierwszym był, jak przypuszcza autor rozprawy, zmodernizowany zamek górny na Wawelu. W pewnym stopniu przemawiać za tym może jego układ przestrzenny ze zbliżonym do czworoboku obwodem obronnym wyposażonym w przynajmniej dwie wieże (stołp i Jordankę) zlokalizowanych w narożnikach, a także budynkami rozlokowanymi wzdłuż kurtyn wewnętrznych. Drugi taki obiekt powstać miał w Nowym Sączu, przynajmniej tak przypuszcza T. Olszacki[1647]. Niestety stan rozpoznania tego założenia jest bardzo zły, stąd sprawa ta wymaga pilnej weryfikacji w terenie za pomocą metod archeologicznych. Oba zamki miały pełnić przede wszystkim funkcje administracyjno-rezydencjonalne, jako siedziba najwyższych urzędników (na Wawelu urzędował na pewno starosta małopolski), miejsce odbywania sądów i wieców z możnymi, a w razie przybycia monarchy, jako jego tymczasowa rezydencja.

Z inicjatywy Wacława powstało także kilka innych obiektów, które trudno jednak przyporządkować do konkretnego typu, ponieważ spełniały one głównie zadania militarne (np. odbudowane grodzisko „na łąkach" w Wiślicy czy znany ze źródeł *castrum* Lemiesz). Hipotetycznie z jego działalnością powiązać należy budowę dwóch zamków salinarnych w Bochni i Wieliczce. Przemawiają za tym realizowane reformy prawa górniczego, datowanie tych obiektów na przełom XIII i XIV wieku oraz analogie w postaci Włoskiego Dworu w Kutnej Horze. Król czeski uchodził za wielkiego orędownika górnictwa, które dostarczało gigantycznych zysków do skarbca królewskiego. Wspierał reformami i przywilejami górników m. in. z Kutnej Hory, zreorganizował także niektóre ośrodki na terenie Małopolski, np. w Olkuszu i wydawał pozwolenia na poszukiwanie kruszców, które otrzymali Jan Muskata i mieszczanie Nowego Sącza[1648]. Dochody z żup krakowskich wielokrotnie były wykorzystywane przez Wacława jako narzędzie polityczne, co widać na przykładzie dokumentów wydawanych dla

[1646] Por. L. Kajzer, T. Olszacki, *Możni i ich wieże*, [w:] *Zawisza Czarny. Rycerze najsławniejszy i najdzielniejszy*, red. T. Giergiel, Warszawa 2012, s. 176-177.
[1647] T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 260-262.
[1648] Zob.: KDPol. III, nr 67; Cz. Hadamik, *Kasztelania tarska*…, s. 42-43, przypis 43; J. Janáček, *op. cit.*, s. 875-906; L. Jan, *Václav II*…, s. 441 i nast.

klarysek starosądeckich, biskupów krakowskich, a także w układach z Władysławem Łokietkiem.

W literaturze przedmiotu wielokrotnie podkreślano pozytywne aspekty panowania Wacława II, czyli wprowadzenie nowej administracji starościńskiej, reformę mennictwa czy niemal pełne zjednoczenie ziem polskich[1649]. Badacze zajmujący się problematyką budownictwa zwracali uwagę na wypływ rządów czeskich na rozwój architektury murowanej w Małopolsce, przede wszystkim budownictwa obronnego[1650]. Podkreślić należy także że panowanie czeskie rzutowało również na sztuki plastyczne. Problem ten nie został jeszcze należycie rozpoznany, aczkolwiek zwrócił ostatnio na niego uwagę M. Walczak[1651].

Przeprowadzone w ramach prezentowanej dysertacji studia na temat działalności budowlanej Wacława II potwierdzają sugestie badaczy, że rządy czeskie miały niebagatelny wpływ na rozpowszechnienie się murowanego budownictwa obronnego w Małopolsce. Panujący w Krakowie od 1291 roku król czeski był władcą całkiem innego formatu, niż wcześniejsi książęta piastowscy. Wychowany na zachodnim dworze, w kulturze niemieckiej i mający styczność z wielką, europejską polityką, jako władca bogatych Czech posiadał większe możliwości inwestycyjne i finansowe, niż ówcześni władcy dzielnicowi w Polsce. Bazując na doświadczeniach swojego ojca oraz własnych, doskonale zdawał sobie sprawę z wagi posiadania rozbudowanej sieci zamków królewskich oraz z korzyści stosowania zasad prawa lennego. Wiedział jednocześnie, że na terenie Małopolski budowli obronnych jest niewiele, z tego powodu aby umocnić swoje panowanie oraz zabezpieczyć się przed wrogami zewnętrznymi i móc sprawnie wprowadzić planowane reformy, wzniósł wyżej opisane zamki, które pełniły funkcje militarne, policyjno-sądowe i administracyjno-celne. Jednocześnie stanowiły siedziby dla wojsk czeskich i urzędników królewskich.

Z inicjatywy Wacława II wzniesiono lub rozbudowano 15 zamków (hipotetycznie wiązać z nim należy kolejnych 11 założeń) oraz zbudowano mury miejskie wokół kilku miast (Kra-

[1649] A. Barciak, *Polityka czeska wobec ziem polskich*…, s. 242-243; S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*…, s. 92; W. Iwańczak, *Miejsce Polski w polityce Wacława II*…, s. 86-87; T. Jurek, *Polska pod władzą obcego króla*…, s. 189-190, s. 216-220.

[1650] Zob.: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 46; A. Grzybkowski, *Architektura polska około 1300 roku*…, s. 185-197; *idem, Gotycka architektura murowana w Polsce*…, s. 84; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 132; *idem, Z badań nad zamkami w Polsce w XIII w*…, s. 292-298; *idem, Uwagi wstępne*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce*…, 13-14; L. Kajzer, T. Olszacki, *op. cit.*, s. 176-177; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 37-38; S. Kołodziejski, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 64-65; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*…, s. 103-105; W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich*…, t. 2, s. 281; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 72-84; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 287-288; M. Walczak, *Bohemi Cracoviam muraverunt? Kraków wobec sztuki czeskiej około roku 1300*…, s. 269-271.

[1651] M. Walczak, *Bohemi Cracoviam muraverunt? Kraków wobec sztuki czeskiej około roku 1300*…, s. 273-290. Por. także: R. Kaczmarek, *Sztuki plastyczne. Rzeźba i rzemiosło artystyczne*…, s. 199-224.

ków, Nowy Sącz, Biecz a także być może Olkusz, Dobczyce, Bochnia). Oczywiście wiele z tych inwestycji nie zostało zakończonych i realizowano je przez następne lata, już za czasów panowania dwóch kolejnych Piastów. Niemniej ten wielki inwestycyjny rozwój, jaki miał miejsce w Małopolsce za czasów Przemyślidów, pozwolił jej dogonić pod względem budownictwa obronnego Śląsk i wyprzedzić jednocześnie pozostałe dzielnice. W tych ostatnich działalność Wacławów 1305-1306 nie jest już tak wyrazista i ogranicza się do kilku obiektów, znajdujących się w najważniejszych ośrodkach dzielnicowych (Poznań, Brześć Kujawski). Ustalenia zawarte w niniejszej rozprawie pozwalają potwierdzić sugestie cytowanych wielokrotnie wyżej badaczy, że z rozwojem zamków królewskich na terenie Małopolski mamy do czynienia w latach 1291-1306. Prowadzone w tym czasie liczne inwestycje związane z budową zamków wpływały również ożywczo na całą architekturę murowaną regionu. W samym tylko Krakowie prócz robót związanych z rozbudową Wawelu czy wznoszeniem murów miejskich, trwały prace nad kilkoma świątyniami. Na przełom XIII i XIV wieku datowane są: kościół parafialny św. Szczepana, ulokowany w północno-wschodniej części miasta[1652], znajdujący się w północnej części Krakowa, kościół zakonny św. Marka[1653]. Około 1300 roku rozpoczęto również przebudowę romańskiego kościoła św. Michała[1654] oraz nieistniejącej obecnie świątyni Wszystkich Świętych[1655], w grupie tej umieścić należy jeszcze kościół św. Krzyża, zbudowany w północno-zachodniej części miasta[1656]. Na schyłek XIII wieku datuje się także przebudowę największego i głównego kościoła miasta lokacyjnego w Krakowie, czyli kościoła Najświętszej Marii Panny[1657]. Realizowano również roboty związane z korpusami kościołów należących do klasztorów franciszkanów, dominikanów oraz cystersów w Mogile[1658]. Wreszcie rozpoczęto także przebudowę katedry wawelskiej, którą nadzorował biskup Jan Muskata. Na koniec XIII i pierwsze lata XIV stulecia badacze wawelscy – J. Firlet i Z. Pianowski datują odkryte przez siebie relikty tworzące zarys prezbiterium o trójbocznym

[1652] M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003, s. 50-58; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów 2020, s. 197.
[1653] M. Goras, *op. cit*., s. 58-64.
[1654] J. Firlet, A. Kadłuczka, Z. Pianowski, *Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początku i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze)*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*…, s. 352; M. Goras, *op. cit*., s. 98-101.
[1655] M. Goras, *op. cit*., s. 64-70; T. Gwiazda, *op. cit*., s. 213-219.
[1656] M. Goras, *op, cit*., s. 43-50.
[1657] J. Firlet, A. Kadłuczka, Z. Pianowski, *op. cit*., s. 352-353; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…., s. 95; J. Lepiarczyk, *Fazy budowy kościoła Mariackiego w Krakowie (wiek XII-XV)*, RK, t. 34, 1959, s. 179-252.
[1658] B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury*…., s. 105-106; M. Szyma, *Architektura kościoła cystersów w Mogile w XIII i XIV wieku. Fazy budowy i ich datowanie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego", t. 7, 1997, s. 143-162; *idem*, *Kościół Franciszkanów w Krakowie na przełomie XIII i XIV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. I, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 253-261.

zamknięciu od wschodu i wąskim obejściem od wewnątrz oraz rozbudowanym systemem kaplic otaczających chór (zob. nr kat. 19, pkt. 13, s. 156-158). Stwierdzili, że mają do czynienia inicjatywą budowlaną Jana Muskaty lub z pracami realizowanymi przez arcybiskupa Jakuba Świnkę i kapitułę krakowską w czasie sprawowania rządów nad diecezją (w okresie wygnania Muskaty)[1659]. T. Węcławowicz jednoznacznie identyfikuje odkryte pozostałości wczesnogotyckie z Muskatą, który na początku swojego pontyfikatu, działając za przyzwoleniem Wacława II rozpoczął wielką przebudowę katedry, oddającej majestat władcy. Z tego powodu konieczne okazało się częściowe rozebranie starego kościoła (pozostać miała tylko krypta św. Leonarda). Przebudowę tę ze względu na upadek panowania Przemyślidów i wygnanie biskupa nagle przerwano. Według Węcławowicza nowa katedra miała być wzorowana na cysterskim kościele w Sedlcu koło Kutnej Hory[1660]. Z propozycją T. Węcławowicza dyskutuje jednak P. Pajor, który twierdzi, że Jan Muskata faktycznie przystąpił po 1305-1306 roku do jakichś prac remontowych, planując przebudowę katedry, jednak zdążył tylko rozebrać część spalonego kościoła[1661].

Działalność króla czeskiego nie oddziaływała jednak tylko na budowle sakralne. Badacze krakowscy na czasy panowania Przemyślidów datują powstanie niektórych murowanych budowli municypalnych Krakowa, m. in. ratusza z wieżą czy domu wójtowskiego[1662], a także najstarszych kamienic posiadających formę dwukondygnacyjną, niepodpiwniczoną, o kwadratowym rzucie[1663]. Stolica Małopolski nie jest jedynym miastem, gdzie w okresie epizodu czeskiego notujemy przyrost budowli murowanych. Wymienić należy także opisywany w jednym z wcześniejszych rozdziałów Nowy Sącz, w którym z inicjatywy Wacława rozpoczęto budowę kościoła św. Małgorzaty oraz kościoła i klasztoru Narodzenia NMP[1664]. Kolejnym

[1659] J. Firlet, Z. Pianowski, *Wyniki badań archeologicznych w rejonie katedry i pałacu królewskiego na Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. II, 1998, s. 107-108; *eidem*, *Przemiany architektury rezydencji monarszej*…, s. 232-234; *eidem*, *Wawel do roku 1300*…, s. 63-64; *eidem*, *Zespół architektoniczny katedry krakowskiej od 1000 do 1300*…, s. 135-136; *eidem*, *Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*…, s. 272; Z. Pianowski, *Wawel od Konrada mazowieckiego do Kazimierza Wielkiego*…, s. 61.

[1660] T. Węcławowicz, *Bohemi Cracoviam Muraverunt*…, s. 410-419; *idem*, *Fazy budowy prezbiterium katedry na Wawelu na przełomie wieków XIII i XIV*…, s. 10-16; *idem*, *Krakowski kościół katedralny*…, s. 47-63.

[1661] P. Pajor, *op. cit*., s. 202-212. Zob. także uwagi J. Adamskiego, *Sklepienia pseudopoligonalne w architekturze gotyckiej. Studium z dziejów architektonicznego iluzjonizmu*, Kraków 2013, s. 233-237.

[1662] W. Komorowski, P. Opaliński, *O wieży wójta krakowskiego raz jeszcze. Komunikat*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*…, s. 119-129; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. I, s. 116-119; *idem*, *Leksykon zabytków architektury*…., s. 115; T. Liniecki, *Dom wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie*, KAiU, t. 33, 1988, z. 4, s. 187-297.

[1663] J. Piekalski, *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza-funkcje-forma*, Wrocław 2004, s. 200-202; W. Komorowski, *Najstarsze kamienice krakowskie*, KAiU, t. 42, 1997, z. 2, s. 107-119.

[1664] Zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Sztuka gotycka*…, s. 199-210; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 156; *idem*, *Leksykon zabytków architektury*…, s. 211-213; L. Migrała, *Historia Nowego Sącza*…, s. 25-28; P. Pencakowski, *Gotyckie kościoły zakonu św. Franciszka*…, s. 94-101; S. Świszczowski, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty*…, s. 8. Zob. także: t. II, Katalog obiektów, nr kat. 28, pkt. 13, s. 230-231.

miastem jest Sławków, gdzie niektóre kamienice, przynajmniej w części zbudowane były z kamienia. Świadczą o tym źródła pisane oraz wyniki badań archeologicznych[1665]. Innym przykładem murowanego budownictwa mieszkalnego z tego okresu mogą być relikty kamienicy średniowiecznej, odkryte przez J. Pierzaka w południowo-zachodniej pierzei rynku w Olkuszu[1666]. Wśród przyczyn tak znacznego przyrostu inwestycji budowlanych z pewnością wymienić należy fakt pojawienia się silnego i bogatego władcy czeskiego. Najpewniej sprowadził on z Czech wyspecjalizowane warsztaty budowlane, które pracowały następnie przy wznoszeniu murów miejskich i zamków. Z ich obecności korzystały także rady miejskie, wynajmując je do różnych prac murarskich. Warto podkreślić, że budowle te powstawały w najważniejszych miastach ziemi krakowskiej, uchodzących, obok Kościoła krakowskiego za największych stronników Wacława. Przypuszczać można, że jednym ze sposobów wsparcia przez władcę mogło być właśnie użyczenie wykwalifikowanych murarzy lub dotacja finansowa. Przemyślida i jego starostowie wspierali również działalność prywatną, czego doskonałym przykładem jest Jan Muskata. S. Kołodziejski wskazuje ponadto, że w czasie panowania Wacławów i Władysława Łokietka wzrosła ilość dworów i zamków wznoszonych przez możnowładców[1667].

Wpływy czeskie widoczne są nie tylko w architekturze małopolskiej czy na ziemiach opanowanych po 1300 roku, dostrzec je można również w ośrodkach nie podlegających bezpośrednio władztwu Wacława II, ale powiązanych układami małżeńskimi lub stosunkami lennymi. Chodzi tutaj przede wszystkim o Mazowsze i księstwa Piastów górnośląskich. W ostatnich latach niektórzy badacze zaproponowali nową interpretację niektórych reliktów architektury murowanej na Wzgórzu Tumskim w Płocku, stolicy księstwa Bolesława Mazowieckiego. Książę ten w 1294 roku, po śmierci swojego starszego brata Konrada II czerskiego, objął samodzielne rządy w księstwie płockim i czerskim. W 1291 roku związał się sojuszem z Wacławem II, żeniąc się z jego siostrą Kunegundą, rok później uczestniczył w wyprawie czeskiego monarchy na Małopolskę i był świadkiem kapitulacji Łokietka w Sieradzu. Z uwagi na rosnące ambicje Wacława II odnośnie ziem polskich, w 1294 roku zerwał sojusz z Czechami, odesłał swoją żonę do Pragi (w 1302 r.) i jawnie wsparł Przemysła II. Przez kolejne lata był wiernym stronnikiem Łokietka, wpierając go w walce z czeskim królem. W 1300 roku zdecydował się odmówić sojuszu z Wacławem i nie złożył mu hołdu lennego (w przeciwieństwie

[1665] DLb. III, s. 57; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*…, cz. II, s. 219; J. Pierzak, *Najdawniejsze dzieje*…, s. 75.
[1666] J. Pierzak, *Olkusz, st. 2, Starostwo, gm. loco, woj. katowickie, AZP 98=53/38*, IA, t. 27, 1998, s. 95.
[1667] S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*…, s. 53 i nast.; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*…, s. 64-65.

np. do książąt kujawskich), czym ściągnął na siebie wyprawę zbrojną podczas której oblegany był Płock i spustoszono okolicę. Wojska czeskie nie zdołały jednak wówczas pokonać księcia mazowieckiego[1668].

Bolesławowi II przypisuje się rozpoczęcie procesu przebudowy grodu płockiego w późnośredniowieczny zamek. Niestety mimo wieloletnich badań archeologicznych i licznych publikacji naukowych, historia architektoniczna zamku w Płocku nadal pozostaje niewystarczająca. W chwili obecnej za najstarsze relikty zabudowy rezydencjonalno-obronnej wzgórza grodowego (Tumskiego) w Płocku uważa się fragmenty murów zachowane częściowo w Wieży Zegarowej, znajdującej się w północno-wschodnim narożniku zamku. Pierwotnie, jak uważają badacze, mury te stanowiły przyziemie czworobocznego budynku o wymiarach 14,4 x 10,8 m i grubości w części fundamentowej 2,2 m[1669]. W dotychczasowej literaturze obiekt ten datowano bardzo różnie, część badaczy widziała tam XI-wieczne palatium Władysława Hermana, inni sugerowali, że wzniesiony został w XII stuleciu przez biskupa Aleksandra z Malonne. Jeszcze inna grupa sugerowała datowanie tego obiektu na schyłek XIII wieku lub okres rządów Bolesława Pobożnego (po 1262 roku)[1670]. Nową interpretację reliktów budowli podali niedawno P. Lasek i T. Olszacki, wiążąc je z czasami panowania Wacława II na ziemiach polskich. Zdaniem tych badaczy do powstania nowej siedziby wieżowej dojść miało w czasie sojuszu pomiędzy królem czeskim a Bolesławem Mazowieckim[1671]. Pod koniec XIII wieku przystąpiono również do wymiany obwodu obronnego, gdzie starsze wały zastępowano stopniowo murem ceglanym w wątku gotyckim i kamiennym fundamencie. W ten sposób połączono dwa elementy wieżowe, starszą wieżę mieszkalną i nową bramę czworoboczną, także wiązaną z Bolesławem. Sprawa pierwszych murowanych elementów obronnych zamku płockiego nie została jeszcze należycie wyjaśniona badaniami archeologicznymi, na co słusznie zwrócił uwagę P. Lasek (ryc. 149). Uważa on, że do pełnego ukończenia budowy zamku za czasów Bolesława Mazowieckiego nie doszło, co miało związek z załamaniem się proczeskiej

[1668] A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki*…, s. 76-100.
[1669] R. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006; P. Lasek, *Początki zamków na Mazowszu*…, s. 75-76.
[1670] A. Bukowska, M. Trzeciecki, *Relikty architektury kamiennej na Wzgórzu Tumskim w Płocku – wyniki badań weryfikacyjnych*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 316-319; A. Gołembnik, *Początki Płocka w świetle ostatnich prac weryfikacyjnych i nowych odkryć archeologicznych*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich*…, s. 167-178; Z. Pianowski, *„Sedes Regni Principales"*…, s. 53-59; W. Szafrański, *Castrum i castellum płockie w świetle wykopalisk*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku", t. 2, 1972, s. 65.
[1671] T. Olszacki, P. Lasek, *op. cit*., s. 610. Warto zaznaczyć, że A. Teterycz-Puzio, autorka monografii księcia przypuszczała, że Bolesław mógł przeznaczyć na rozbudowę zamku posag swojej czeskiej żony, zob.: A. Teterycz-Puzio, *Bolesław II mazowiecki*…, s. 93.

polityki księcia[1672]. Sprawa ta wymaga jednak dalszych badań, niemniej wydaje się bardzo prawdopodobne, że Bolesław mazowiecki wsparty czeskimi pieniędzmi oraz kontaktami z dworem Przemyślidów (najpewniej Kunegundzie w drodze do Płocka towarzyszyli jej urzędnicy, może jacyś artyści, murarze, którzy następnie służyli na dworze książęcym), rozpoczął przebudowę swojej głównej rezydencji. Wzorem dla niego była najpewniej wielka przebudowa Wawelu, którą Wacław zainicjował w latach 90. XIII wieku. Wspomnieć także należy, że P. Lasek i T. Olszacki dopatrywali się pewnych analogii pomiędzy wieżą mieszkalną w płocku, a budowlą kolską, ponieważ w obu niższe partie murów zbudowano z kamieni polnych i otoczaków, podczas gdy powyżej fundamentów konstrukcję wznoszono w technice *opus emplectum*, z obustronnym licowaniem przy pomocy ciosów granitowych, czasami wykorzystując także cegłę[1673]. Biorąc pod uwagę jednak najnowsze wyniki badań zamku kolskiego oraz nową chronologię tamtejszej wieży, analogia ta nie wydaje się już tak oczywista i raczej należy ją odrzucić.

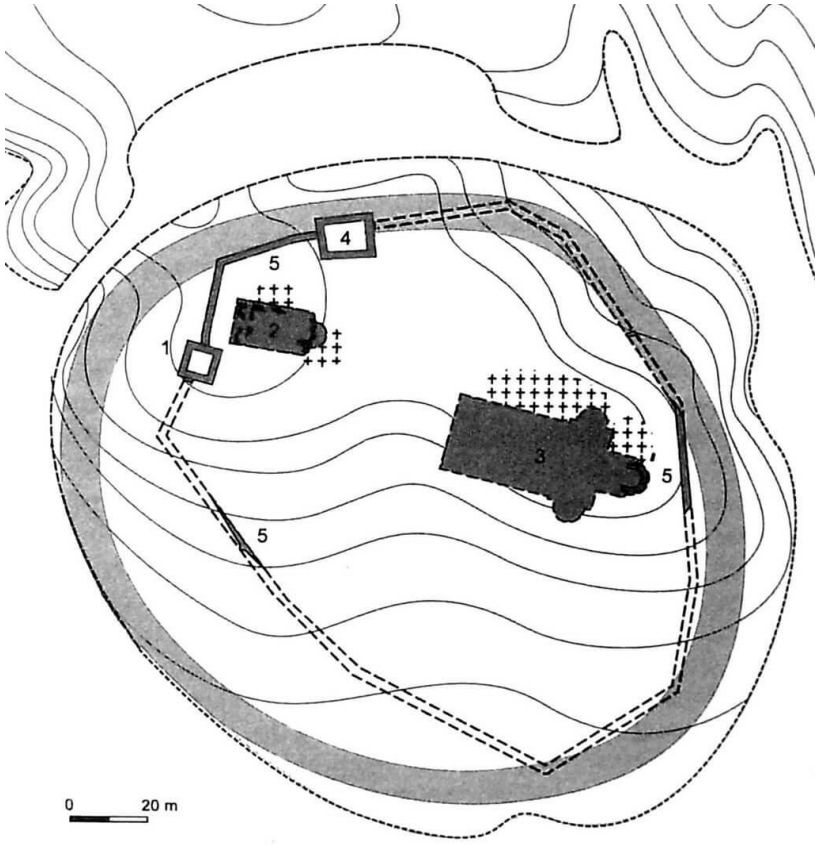

Ryc. 149. Zamek w Płocku w latach 1300-1350: 1 – wieża bramna (tzw. Wieża Szlachecka); 2 i 3 – kościoły; 4 – wieża mieszkalna; 5 – mury obwodowe (wg. P. Lasek 2017)

[1672] P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 83-94; *idem*, *Początki zamków na Mazowszu*…, s. 77-79; *idem*, *Zamek w Płocku. Zarys dziejów budowlanych do 1655 roku*, [w:] *Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, red. P. Lasek, P. Sypczuk, Warszawa 2019, s. 134-145 (tam starsza literatura na temat zamku płockiego).
[1673] P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini*…, s. 83; T. Olszacki, P. Lasek, *op. cit*., s. 610.

Z pewnością czeska architektura ostatnich Przemyślidów miała gigantyczny wpływ na księstwa górnośląskie, będące od przełomu lat 80. i 90. XIII stulecia zależne od Wacława II. Panujący tam władcy, Mieszko cieszyński, Bolesław opolski oraz Kazimierz bytomski zaliczali się do wiernych stronników czeskiego monarchy. Z racji niewielkich rozmiarów swoich księstw, największą uwagę skupiali na swoich siedzibach w Bytomiu, Opolu, Cieszynie oraz znajdującym się na pograniczu śląsko-małopolskim Oświęcimiu. W przypadku tego ostatniego nową interpretację wieży tamtejszego zamku zaproponował T. Ratajczak, który uważa, że wzniesiono ją w okresie pomiędzy 1280-1300 rokiem, a pierwszymi dziesięcioleciami XIV wieku, z inicjatywy księcia Władysława, syna Mieszka Cieszyńskiego. Budowa wieży według wyżej cytowanego badacza zbiec się miała w czasie z początkiem samodzielnych rządów Władysława w latach 1321-1324. Poprzez wzniesienia budowli książę chciał zamanifestować swoją władzę. Sama wieża miała być wzorowana na późnoprzemyślidzkich wieżach mieszkalnych[1674]. Zgodzić się należy z sugestiami autora, które, mimo iż nie posiadają potwierdzenia w źródłach archeologicznych oraz pisanych, wydają się rozsądne i prawdopodobne. Niemniej pod uwagę wziąć należy również wcześniejszą chronologię omawianej budowli, opartą na wynikach badań wykopaliskowych.

Wieża zamku w Oświęcimiu uchodzi za najstarszy element tego założenia. Wzniesiono ją w północno-wschodnim części warowni, jeszcze w obrębie drewniano-ziemnych umocnień. Wkop fundamentowy wypełniono naprzemiennie warstwami lessu i żwiru, tworząc pewien rodzaj podbudowy stabilizującej, na której zaczęto stawiać fundament z łamanych kamieni spojonych zaprawą wapienną. Budowlę wzniesiono na planie kwadratu o boku 10 x 10 m. Dolna jej partia zbudowana została z ciosów wapiennych, z kolei górne kondygnacje posiadają konstrukcję ceglaną w wątku wendyjskim (ryc. 150). Archeolodzy w oparciu o wyniki swoich badań datują jej budowę na II połowę XIII lub przełom XIII i XIV wieku[1675]. Na tej podstawie przypuszczać można, że wieżę wzniesiono, nie w czasach panowania Władysława I Oświęcimskiego, ale jego ojca Mieszka, stronnika Wacława II. Zgodzić się należy jednak, że forma wywodziła się z kręgu architektury czeskiej. Miała ona pełnić rolę wieży ostatecznej obrony, wzmacniającej bardzo ważną warownię położoną na pograniczu śląsko-małopolskim oraz zabezpieczającą szlak łączący Śląsk z Krakowem, a także pobliską komorę celną[1676]. Warto jeszcze nadmienić, iż będący w stosunku lennym wobec Wacława II, książę Mieszko,

[1674] T. Ratajczak, *Wieża na zamku w Oświęcimiu –pars pro toto książęcej rezydencji*, AHP, t. 28, 2018, s. 163-182.
[1675] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 364-365; T. Ratajczak, *Wieża na zamku w Oświęcimiu*…, s. 165-166.
[1676] Zob.: B. Wyrozumska, *Drogi ziemi krakowskiej*…., s. 46-47.

prócz zobowiązania się do pomocy wojskowej, udostępnił także Przemyślidzie swoje zamki[1677]. Nie wykluczone zatem, że inspiratorem budowy stołpu był właśnie władca Czech, który dzięki temu zabezpieczał sobie drogę na Kraków.

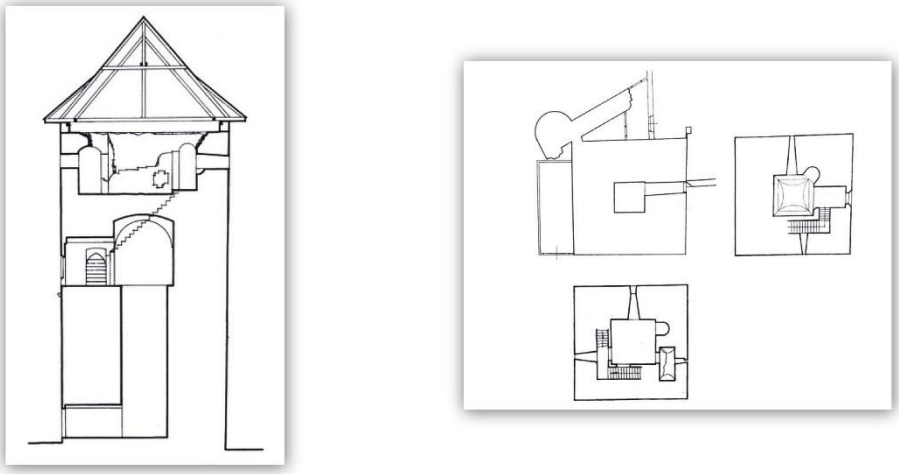

Ryc. 150. Wieża w Oświęcimiu. Przekrój wieży oraz rzuty kondygnacji (wg. T. Ratajczak 2018)

Mieszko Cieszyński wzorując się na architekturze czeskiej rozpoczął również przebudowę swojej głównej rezydencji książęcej w Cieszynie. Zamek wzniesiony został w miejscu wczesnośredniowiecznego grodu w zachodniej części miasta, w widłach rzek Olza i Młynówka. Na podstawie dostępnych publikacji oraz dokumentacji pobadawczej stwierdzić należy, że najstarszymi obronnymi budowlami obronnymi były dwie cylindryczne wieże, datowane na koniec XIII lub przełom XIII i XIV wieku. Pierwsza zbudowana została w północno-zachodniej części zamku, na skalistym cyplu, kończącym Górę Zamkową. Wzniesiono ją z łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną. Posiada ona średnicę zewnętrzną 12 m i wewnętrzną 3,5 m oraz grubość murów 4,2 m, jej relikty odkryto w latach 90. XX wieku[1678]. Druga wieża cylindryczna zbudowana została w południowo-wschodnim

[1677] RMB II, nr 1530. B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 55-61.

[1678] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit*., s. 135; W. Kuś, *Badania archeologiczne średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1997, s. 114-119; *idem, Badania archeologiczne średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*…, s. 164-169; *idem, Sprawozdanie z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*…, s. 125-133; *idem, Sprawozdania z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 2000, s. 172-175; J. Bogdanowski twierdził, że wątek

rejonie, tuż przy wjeździe na teren zamku. Posiadała średnicę zewnętrzną 10 m, wewnętrzną 3 m i grubość murów 3,3 m. Zbudowana była z łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą i wysunięta 4 m na zewnętrz poza linię obronną. Jak wynika z badań archeologicznych oba bergfriedy zbudowano jeszcze w obrębie drewniano-ziemnych umocnień, dopiero w następnym etapie rozpoczęto budowę murów obronnych, które wznoszono odcinkami, zaczynając być może od wieży ulokowanej przy bramie. Ta ostatnia posiadała formę niewielkiej szyi bramnej, z otworem przejazdowym o szerokości 5 m. Mury obwodowe oraz szyję bramną zbudowano w identycznym wątku kamiennym, jak obie wieże cylindryczne, co może oznaczać, że zbudowano je w podobnym przedziale czasowym, przy czym bergfriedy są strukturami starszymi (ryc. 151)[1679]. Można zatem przypuszczać, że obie wieże oraz część obwodu obronnego wzniesiono z inicjatywy Mieszka Cieszyńskiego[1680]. Prace nad murami kamiennymi kontynuowano jednak po śmierci księcia w 1313 lub 1314 roku, za czasów panowania jego syna, Kazimierza (zm. 1358) oraz wnuka Przemysława I Noszaka (1358-1410). Niestety jak dotąd badaczom nie udało się zlokalizować pierwotnej książęcej zabudowy mieszkalnej. Wydaje się jednak że rolę tę pełniła kwadratowa wieża zwana Piastowską, ulokowana w północno-wschodniej partii zamku. Budowli tej niestety nie przebadano pod kątem archeologicznym i architektonicznym. Zbudowano ją na planie zbliżonym do kwadratu, gdzie dolna część powstała z łamanego kamienia wapiennego i ciosów, które licowały narożniki, górna natomiast z cegły w wątku gotyckim. Problemy sprawia także określenie jej chronologii, W. Kuś datował ją na koniec XIV wieku, z kolei autorzy *Katalogu zabytków sztuki* dolną partię wiązali z I połową XIV, a górną z XV stuleciem[1681].

---

kamienny posiada zbliżony charakter do murów znajdującej się nieopodal rotundy św. Mikołaja i datował budowlę na okres przełom XII/XIII wieku (J. Bogdanowski, *Odkrycie wieży (słupa) zamkowej w Cieszynie*, Spraw. PAN, t. XLIV 2000[2001], z. 1, s. 129-131.

[1679] S. Dryja, M. Dryja, Z. Jagosz-Zarzycka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008*, red. E. Tomczak, Katowice 2010, s. 94-101; A. Kietlińska, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949-1954*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. V, 1960, s. 63-94; W. Kuś, *Wstępne rozpoznanie archeologiczne rejonu bramy wjazdowej zamku górnego w Cieszynie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001-2002*, red. E. Tomczak, Katowice 2004, s. 196-200; *idem*, *Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w rejonie bramy wjazdowej do zamku górnego na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003-2004*, red. E. Tomczak, Katowice 2006, s. 188-191.

[1680] W obrębie zamku funkcjonowała jeszcze rotunda św. Mikołaja z 2. połowy XI wieku, która służyła jako kaplica.

[1681] KZS, t. VI, z. 3, oprac. I. Rejduch-Samkowa, J. Samek, Warszawa 1974, s. 26; W. Kuś, *Badania archeologiczne średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993*…, s. 114-119.

Ryc. 151. Zamek w Cieszynie – rzut poziomy zamku górnego (1 – wieża cylindryczna północno-zachodnia; 2 – wieża przybramna; 3 – budynek bramny; 4 – mury obronne; 5 - wieża czworoboczna; 6 – rotunda, wg. J. Kuś 2004)

Powstały w końcu XIII lub na początku XIV wieku z inicjatywy księcia Mieszka zamek, z pewnością nawiązywał do architektury warowni z terenu Czech. Jego układ przestrzenny z dwiema cylindrycznymi wieżami na krańcach jest rzadko spotykany na ziemiach polskich. W. Kuś powoływał się na analogie z rezydencją Henryków śląskich w Legnicy, z dwiema wieżami św. Piotra i św. Jadwigi. Bliższym podobieństwem będzie jednak zamek chęciński z dwiema wieżami (uformowanymi być może już w czasach Wacława jak chce Cz. Hadamik lub też Kazimierza Wielkiego, czego w świetle ostatnich badań dopatruje się W. Gliński), a także zamek Vitějovice z dwoma bergfriedami w części wschodniej i zachodniej, zbudowany przez Przemysła II Ottokara.

Niewykluczone, że wpływów czeskich dopatrywać się można na zamku książąt opolskich w Opolu na Ostrówku. Najstarsze założenie murowane powstało tam w I połowie XIII wieku, co zostało opisane w jednej z wcześniejszych części tekstu. W II połowie XIII stulecia zamek był nadal rozbudowywany, jednakże jego pełne uformowanie nastąpiło w czasach panowania

Bolesława I Opolskiego (zm. 1313), w latach 1273-1289. Warownia w końcu XIII wieku składała się z wielobocznego narysu ceglanych murów, które poprowadzono po linii starszego wału, posiadającego niewielką basztę w północnej części oraz wolnostojącego czworokątnego budynku (donżonu) mieszkalnego o wymiarach 12 x 15 m, położonego w południowo-zachodniej partii założenia. Z inicjatywy Bolesława rozbudowano przede wszystkim część rezydencjalną. Do donżonu od strony północnej dostawiono długi, czworokątny dom zamkowy, biegnący równolegle do muru obronnego. W 1307 roku wzniesiono także kaplicę zamkową. Kolejnym dziełem księcia była budowa potężnej wieży cylindrycznej, wolnostojącej i ulokowanej w zachodniej części zamku (ryc. 152). Fundamenty zbudowane z kamienia, posadowione były na głębokości 6 m, natomiast mury partii nadziemnych wzniesione z cegły, posiadały grubość 3 m. Wieża ostatecznej obrony na zamku opolskim, zwana popularnie Piastowską, wzmacniała wjazd bramny, który jak chcą autorzy badań archeologicznych z lat 2011-2012, posiadał formę niewysokiej, czworobocznej wieży[1682]. Książęta opolscy budując swoją rezydencję wzorowali się najpewniej na zamkach we Wrocławiu i Legnicy, co słusznie zauważyła M. Chorowska[1683]. Nie można jednak wykluczyć, że Bolesław Opolski, znany z proczeskiej polityki, przy rozbudowie warowni wzorował się także na zamkach Przemyślidów.

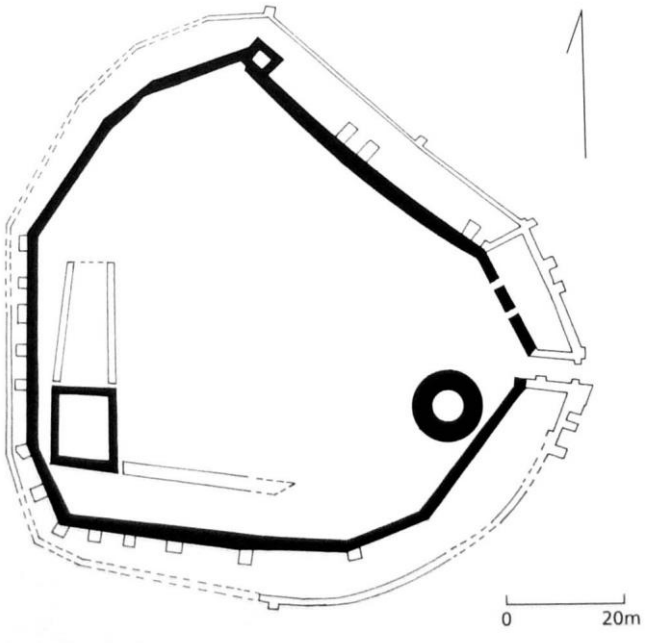

Ryc. 152. Plan zamku w Opolu wg. B. Guerquina (1974)

[1682] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 353-354; M. Krzywka, T. Kastek, R. Mruczek, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na terenie zamku piastowskiego na Ostrówku w Opolu w sezonach 2011-2012*, „Opolski Biuletyn Konserwatorski", 2013, s. 121-130; C. Lasota, M. Małachowicz, *Wyniki badań architektonicznych „Wieży Piastowskiej" w Opolu na Ostrówku*, *ibidem*, 2012, s. 103-120.
[1683] M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku*…, s. 81-82.

Niewykluczone, że z analogiczną sytuacją mamy do czynienia na zamku w Raciborzu, zbudowanym w miejscu wcześniejszego grodziska, ulokowanego na wyniesieniu na prawym brzegu Odry, na północ od miasta lokacyjnego. Niestety pierwsza faza istnienia zamku nie jest dostatecznie rozpoznana, a skromne badania B. Muzolfa nie zostały opublikowane. Uważa się, że proces przekształcania grodu w murowaną rezydencję książęcą rozpoczął się w trzeciej ćwierci XIII wieku od budowy ceglanego muru, który zastąpił starszy wał drewniano-ziemny. Inicjatorem przebudowy był Przemysław, syn Władysława Opolskiego, panujący w księstwie raciborskim od 1281 do 1306 roku. W 1291 roku uznał on zwierzchność lenną Wacława II i wysłał swoje poczty wojskowe na pomoc w pokonaniu Łokietka[1684]. Z inicjatywy Przemysława około 1290 roku wzniesiono dwupoziomową, przystawioną do murów kaplicę św. Tomasza, ulokowaną we wschodniej części zamku, w południowo-wschodnim narożniku wzniesiono także ceglaną wieżę cylindryczną o średnicy u podstawy sięgającej 16 m, datowaną na podstawie badań archeologicznych oraz techniki budowlanej (wątek wendyjski) na koniec XIII stulecia[1685].

Na czeskiej architekturze obronnej wzorować mógł się również książę bytomski, Kazimierz, który najwcześniej ze wszystkich władców Górnego Śląska złożył Wacławowi hołd lenny. Niestety o zamku bytomskim nie jesteśmy w stanie zbyt dużo powiedzieć, ponieważ jego relikty nie dochowały się do naszych czasów, co w połączeniu ze skromną bazą źródłową utrudnia nawet jego lokalizację, nie mówiąc już o próbie rekonstrukcji pierwotnego układu przestrzennego[1686].

Bardzo trudno porównywać działalność budowlaną Wacława II na terenie Małopolski (a w mniejszym stopniu na obszarach podbitych w 1300 roku) z ówcześnie żyjącymi książętami Piastowskimi. Nawet najpotężniejsi i rozporządzającymi największymi możliwościami Henryk Probus, Przemysł II czy Władysław Łokietek (ten ostatni już po opanowaniu Krakowa w 1306 roku i ugruntowaniu swojej władzy) nie mogą pochwalić się taką ilością założeń obronnych. Wyjątkiem na tym tle jest Bolko I zwany Surowym, książę jaworski od 1278 do 1301, świdnicki do 1291 roku i opiekun księstwa wrocławskiego i legnickiego w latach 1296-1301. Jako jeden z nielicznych władców śląskich nie złożył hołdu lennego Wacławowi II, konsekwentnie utrzymując niezależność polityczną swojego księstwa. Sam król czeski nie był w stanie także pokonać go w bezpośredniej walce. W literaturze panuje zgodne przekonanie, że

[1684] B. Nowacki, *Czeskie roszczenia do korony*…, s. 55-61.
[1685] *Architektura gotycka w Polsce*…, t. II, s. 196-197; A. Grzybkowski, *Kaplica zamkowa w Raciborzu*, KAiU, t. XXXIX, 1994, z. 4, s. 243-265; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 414.
[1686] Zob.: J. Horwat, *W sprawie zamku w Bytomiu. Analiza wyników badań dokonanych przez archeologów i historyków*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 7, 2012, s. 231-247 (tam pozostała literatura).

zwycięstwa te książę jaworski zawdzięczał nie tylko swoim talentom politycznym, ale również zbudowanemu przez siebie systemowi warowni książęcych, zabezpieczających jego włości od strony Czech[1687]. Fakt ten podkreślano nawet w źródłach pisanych, np. w *Kronice Książąt Polskich* gdzie Bolka I nazwano budowniczym warowni[1688]. Nie ma potrzeby dokładnego omawiania działalności tegoż władcy, ponieważ wykracza ona poza ramy terytorialne i tematyczne niniejszej rozprawy, po za tym przedstawiona została już bardzo dobrze w literaturze przedmiotu przez A. Boguszewicza[1689]. Z tego powodu skupić się można tylko na jej najważniejszych elementach. Z analiz przeprowadzonych przez Boguszewicza wynika, że Bolko Surowy zbudował lub rozbudował na terenach swojego dziedzicznego księstwa i opanowanych w trakcie swoich rządów ziemiach, liczną grupę warowni: Stary Książ, Bolków, Wleń (faza gotycka), Rogowiec, Gryf, Chocianów, Kliczków, Javorník, Kąty, być może Cisy, Bardo i kilka innych opisanych szczegółowo przez Boguszewicza. Oczywiście część tych założeń funkcjonowała już wcześniej, jak chociażby Wleń czy Bolków, niemniej ich znaczną rozbudowę przypisać należy księciu świdnicko-jaworskiemu. Z pewnością dokonaniem tego władcy było upowszechnienie murowanych warowni na pograniczu śląsko-czeskim. Dla tego obszaru charakterystyczne są zamki z dookolną zabudową oraz zamki typu bergfridowego. A. Boguszewicz uważa że, te pierwsze były szczególnie rozpowszechnione w księstwie świdnicko-jaworskim za czasów panowania Bolka I[1690]. Przykładem takiej warowni będzie zamek Rogowiec, a dokładnie jego pierwotna faza, kiedy to niewielki areał zamku górnego otoczono murem obronnym, do którego przylegał dwuskrzydłowy budynek i cylindryczna wieża stołp (ryc. 153)[1691]. Z kolei zamki bergfriedowe, które na Śląsku stanowiły fundacje zarówno książęce, jak i prywatne, były obiektami reprezentującymi „ograniczoną" formę zamków z dookolną zabudową. W grupie tej umieścić można Bardo, Chojnik (najstarszy człon stanowiący zamek górny) oraz Grodziszcze (gm. Stoszowice). Zamki te charakteryzowały się kamiennym, nieregularnym obwodem obronnym i potężnym bergfriedem umieszczonym wewnątrz bądź w linii murów[1692]. Bolko wznosił także zamki bezwieżowe, jak np. Gryf oraz nieco prymitywne założenia drewniano-ziemne, których przykładem jest obiekt w Bukówce[1693]. Na

[1687] A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski*…, s. 66, 123-124; A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim*…, s.106-108; O. Czerner, J. Rozpędowski, *Bolków. Zamek w Świnach*, Wrocław 1960, s. 17 B. Guerquin, *Zamki śląskie*…., s. 19-20; *idem*, *Zamki w Polsce*…., s. 33, 44-45.
[1688] *Kronika książąt polskich*, wyd. Z. Węclewski, [w:] MPH III, s. 508.
[1689] A. Boguszewicz, *Corona Silesiae*…, s. 107-133. Zob. także: M. Chorowska, T. Dudziak, K. Jaworski, A. Kwaśniewski, *Zamki i dwory obronne w Sudetach*, t. II. Księstwo Jaworskie, Wrocław 2009.
[1690] A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim*…, s.106-107; *idem*, *Corona Silesiae*…, s. 107-133.
[1691] *Ibidem*, s. 216-219; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 201.
[1692] A. Boguszewicz, *Corona Silesiae*…, s. 192-194, 211-212; M. Chorowska, T. Dudziak, K. Jaworski, A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 41-55; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 84-85, 212-216
[1693] A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim*…, s.109; *idem*, *Corona Silesiae*…, s. 110.

powyższych przykładach widać, że książę czerpał wzorce płynące z Czech, gdzie zamki z dookolną zabudową i bergfriedowe, były bardzo rozpowszechnione. Podobnie jak Wacław II powiązał budowę obiektów obronnych z próbą stworzenia zwartego terytorialnie organizmu politycznego. Zamki miały stanowić nierozłączny element wprowadzanych przez księcia reform administracyjnych, jednocześnie jednak jego działania doprowadziły do upadku starszych, często niepotrzebnych, drewniano-ziemnych warowni (np. zamków typu przejściowego)[1694].

Ryc. 153. Zamek Rogowiec – pozostałości wieży cylindrycznej wzniesionej przez Bolka I (fot. P. Kocańda 2019)

Omawiając działalność Wacława II w Małopolsce oraz biorąc pod uwagę ilość wzniesionych i rozbudowanych przez niego zamków, a także fortyfikacji miejskich, nie sposób powstrzymać się od skojarzeń z dokonaniami Kazimierza Wielkiego. Oczywiście nie można porównywać osiągnięć obu władców, ponieważ obaj panowali w zupełnie innych czasach i odmiennej sytuacji polityczno-gospodarczej. Autor rozprawy uważa jednak, że niezwykle ciekawie wyglądać może zestawienie zamków wzniesionych przez obu monarchów, w szczególności, że część obiektów przypisywanych Kazimierzowi Wielkiemu, w rzeczywistości zbudowane zostało przez Wacława II. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że ostatni z koronowanych Piastów wzniósł w trakcie swojego panowania ponad 50 zamków. Wniosek ten wysuwany jest na podstawie dwóch źródeł, tekstu *Qumodo regebat regnum et populum* zawartym w *Kronice katedralnej krakowskiej*, tzw. *Kroniki Jana z Czarnkowa*[1695] i *Pochwale króla polskiego Kazimierza, jego życie, obyczaje i pozostawione przez niego budowle*, spisa-

[1694] *Idem*, *Corona Silesiae*…, s. 112.
[1695] *Kronika Jana z Czarnkowa*…, s. 15-17; *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] MPH II, s. 622-627.

nej przez Jana Długosza w jego *Rocznikach*[1696]. W pierwszej wymieniono: *Hilcus* (Olkusz/Rabsztyn), Będzin, Lelów, Lanckoronę, Czorsztyn, Niepołomice, Ojców, Krzepice, Sandomierz, Wiślicę, Szydłów, Radom, Opoczno, Wąwolnicę, Sieciechów, Solec, Zawichost, Nowe Miasto Korczyn, Kalisz, Pyzdry, Stawiszyn, Konin, Nakło, Wieluń, Międzyrzecz, Ostrzeszów, Wieluń, Bolesławiec, Kruszwicę, Złotorię, Przedecz, Bydgoszcz, Sieradz, Brzeźnicę, Łęczycę, Inowłódz, Płock, Lwów, Przemyśl, Sanok, Lubaczów, Trembowlę, Halicz i Tustań[1697]. Z kolei Jan Długosz dodał kilka kolejnych pozycji: Koło, Przyszów, Wyszogród, Rawę, Lublin, Poznań, Przedbórz. Zestawienia te były wykorzystywane przez wielu badaczy do podkreślenia dokonań wielkiego króla, który „zastał Polskę drewnianą, a zostawił murowaną". Sugerowano, że był on autorem systemu obronnego państwa, a same zamki miały być jego nierozłącznym elementem, pełniąc nie tylko funkcje obronne, ale również administracyjne i regionalne[1698]. Już jednak B. Guerquin, a za nim L. Kajzer podkreślali, że brakuje jak dotąd odpowiedzi na pytanie, które z wyżej wymienionych zamków zostały przez tegoż króla zbudowane, a które tylko przebudowane lub rozbudowane[1699]. Prowadzone przez wiele lat studia kastellologiczne nad poszczególnymi obiektami umożliwiły wprowadzenie pewnych korekt do zestawień Jana Długosza i autora tekstu *Qumodo regebat*. Problematyka zamków Kazimierza Wielkiego nie doczekała się jednak jeszcze pełnego monograficznego ujęcia[1700].

Niniejsza rozprawa jest zatem próbą odpowiedzi na postawione przez B. Guerquina i L. Kajzera pytanie, przynajmniej jeżeli idzie o obiekty, które wzniesiono z inicjatywy Wacława II. Z wyżej zestawionej listy dzieł architektonicznych, które przypisywane są Kazimierzowi

---

[1696] DHn. ks. 9, s. 440-443.

[1697] Przydatność tekstu *Quomodo regebat regnum et populum* została już szeroko omówiona w literaturze zarówno przez historyków, jak i badaczy średniowiecznej architektury (archeologów, historyków sztuki i architektury, kastellologów). Przez większość uznawana jest za pewnik, z niewielkimi jednak zastrzeżeniami, odnośnie kilku obiektów, zob.; T. Poklewski-Koziełł, *Uwagi na temat stylistyki czternastowiecznego przekazu o inwestycjach obronnych Kazimierza Wielkiego*, AUL, Folia archeologica, t. 16, 1992, s. 241-251; *idem*, *Przydatność tekstu Quomodo regebat regnum et populum do badania wielkości inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego*, KAiU, t. 40, 1995, z. 1, s. 63-67; J. Sieradzki, *Sprawa Jana z Czarnkowa i jego utwór*, „Studia Źródłoznawcze", t. 4, 1959, s. 33-55; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*…, s. 184-186. Ostatnio ponownie do problemu wrócił S. Gawlas, *Zamki jako element organizacji królewskiej domeny*…, s. 11-13.

[1698] Zob. np. M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowska-Częstochowskiej*…, *passim*; W. Błaszczak, *Będzin przez wieki*…, s. 779-784; J. Bogdanowski, *Dawna linia obronna Jury Krakowsko*-Częstochowskiej…, s. 3-36; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 49; Z. Kaczmarczyk, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*…, s. 325-335; *idem*, *Kazimierz Wielki (1333-1370)*…, s. 273-283; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*…, s. 184-186.

[1699] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…., s. 48; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*…, s. 134.

[1700] Zadania tego nie spełnia praca P. Zaniewskiego (*idem*, Zamki *Kazimierza Wielkiego*, Szczecin-Kraków 2012), zawierająca pełno błędów i nieścisłości, zob. recenzję tej pracy: L. Kajzer, *Czy historycy architektury powinni badań zamki? Uwagi na marginesie pracy Piotra A. Zaniewskiego „Zamki Kazimierza Wielkiego"*, KHKM, t. 61, 2013, nr 4, s. 627-643. W ostatnim czasie próbę opracowania tego tematu podjął T. Olszacki (zob.: *idem*, *Itinerarium Kazimierza Wielkiego – perspektywa badawcza*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*…, s. 31-65 (tam pozostała literatura).

Wielkiemu wyłączyć należy zamki w Będzinie, Czorsztynie, Olsztynie/Rabsztynie oraz Kruszwicy, a także być może Solcu, Wiślicy, Lublinie i Szydłowie, ponieważ zbudowane zostały one przez panującego w latach 1291-1305 króla czeskiego. Ostatni z koronowanych Piastów odziedziczył te warownie po Wacławie i kontynuował rozpoczęte przez niego prace budowlane. Nie były to jedyne zamki odziedziczone przez Kazimierza III (a także Władysława Łokietka) po Przemyślidach (oraz po Janie Muskacie). W grupie tej znalazły się także inne, liczne założenia obronne położone w granicach odbudowanego w 1320 roku Królestwa Polskiego. W Małopolsce były to wzniesione od podstaw lub rozbudowane: Biecz, Bochnia, Czchów, Chęciny, Dobczyce, Kazimierz Dolny, Krajowice (zamek Golesz, nadany przez Władysława Łokietka w 1 połowie XIV wieku Bogoriom), Muszyna (skonfiskowaną Janowi Muskacie), Nowy Sącz, Myślenice, Olsztyn koło Częstochowy, Rytro, Wieliczka oraz hipotetycznie wiązane z Wacławem Nowy Żmigród, Smoleń (szybko przekazany Toporczykom), Sułoszowa (zamek Skała, przeniesiony przez Łokietka na inne miejsce, obecnie Pieskowa Skała), Tropsztyn w Wytrzyszczce (nadany w początku XIV wieku dziedzicom Świętego Świerada, późniejszego Tropia), Szaflary i Wielką Wieś (zamek Trzewlin – przekazany w 1 połowie XIV stulecia przedstawicielom rodu Pobogów?). Odziedziczyli oni zatem mocno rozbudowaną sieć warowni królewskich, która wraz z reformami administracyjnymi Wacława została przez nich zaadaptowana i następnie rozbudowana. O ile jednak Wacław II skupiał się przede wszystkim na militarnych walorach małopolskich zamków, pomijając zabudowę rezydencjonalną, to jednak Kazimierz Wielki prócz unowocześnienia ich obronności, w wielu wypadkach prowadził prace zmierzające do rozbudowy przestrzeni mieszkalnej[1701].

Na koniec rozdziału należy jeszcze raz podkreślić, że początek murowanych zamków w Małopolsce wiązać należy z rządami Wacława II i tzw. epizodem czeskim. Zbudowana została w tym czasie liczna grupa warowni murowanych, której cechą charakterystyczną jest cylindryczna wieża ostatecznej obrony. Operując periodyzacją zamków w Polsce opracowaną w latach 70. XX wieku przez B. Guerquina, w przypadku Małopolski zasugerować należy korektę etapu drugiego, nazywanego okresem zamków królewskich. W świetle ustaleń zawartych w niniejszej rozprawie początek tego etapu zaczął się nie w 1320 roku jak chciał B. Guerquin, ale już w 1291 roku[1702]. Pojawienie się Wacława II dało bowiem potężny impuls do rozwoju zamków monarszych na tym terenie. Nie będzie zatem zbyt śmiałe stwierdzenie, że Wacław II czeski zastał Małopolskę drewnianą, a zostawił murowaną, przynajmniej w dziedzinie budownictwa obronno-rezydencjonalnego.

[1701] Por. T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV*…, s. 251-297.
[1702] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*…, s. 47-51.

Podsumowanie i postulaty badawcze

Celem niniejszej rozprawy było podsumowanie dotychczasowego stanu badań i całościowe opracowanie zagadnienia budownictwa obronno-rezydencjonalnego Wacława II i jego stronnika Jana Muskaty na obszarze Małopolski. Przeprowadzona analiza pozwoliła odpowiedzieć na postawione we wstępie pytania badawcze. Przede wszystkim potwierdzono zgłaszane w literaturze sugestie o znacznym wpływie rządów czeskich na architekturę obronną w Małopolsce. Pojawienie się Wacława II w 1291 roku w Krakowie dało potężny impuls do rozwoju, nie tylko budownictwa obronno-rezydencjonalnego, ale również sakralnego i municypalnego. Stolica Małopolski – Kraków, przeżywał w tym czasie dynamiczny rozwój budowlany, wznoszono tam liczne świątynie, budowano fortyfikacje miejskie i rozbudowywano Wawel, który jak uważają badacze krakowscy, uzyskał wówczas formę murowanego, późnośredniowiecznego zamku. Ponadto królowi czeskiemu należy przypisać wzniesienie lub rozbudowę 14 zamków obronnych na terenie ziem krakowskiej i sandomierskiej (Będzin, Biecz, Czchów, Czorsztyn, Chęciny, Dobczyce, Kazimierz Dolny Myślenice, Rabsztyn, Rytro, Smoleń, Kraków-Wawel, Nowy Sącz, Wiślica i Białowoda) oraz 11 założeń domniemanych (Bochnia, Wieliczka, Krajowice, Pińczów, Wytrzyszczka, Bobolice, Solec nad Wisłą, Szaflary, Nowy Żmigród, Skałka w Krakowie, Wielka Wieś). Łącznie daje nam to liczbę 26 zamków, co stawia Wacława na drugim miejscu, tuż za Kazimierzem Wielkim, jeżeli idzie o wznoszenie budowli obronnych. Zamki króla czeskiego podzielić można na kilka grup. Pierwsza, najliczniejsza obejmuje tzw. zamki bergfriedowe. Były to niewielkie założenia, składające się z cylindrycznej wieży, zamkniętej albo włączonej w drewniano-ziemny lub kamienny obwód obronny. Zamki te wznoszono stosunkowo szybko i niskim kosztem. Król czeski budował je wyłącznie na terenie Małopolski, natomiast ich największe zgrupowanie wystąpiło na pograniczu polsko-węgierskim i małopolsko-śląskim. Budowę tych zamków powiązać należy przede wszystkim z wprowadzanymi przez Przemyślidę reformami administracyjno-gospodarczymi. Zabezpieczały one pogranicze, strzegły traktów i komór celnych oraz stanowiły siedzibę miejscowych urzędników. Druga grupa obejmuje zamki rezydencjonalne czyli Kraków i Nowy Sącz. Były to założenia większe, których układ przestrzenny w pewnym stopniu wzorowano na zamkach kasztelowych. Pełnić miały role administracyjne i rezydencjonalne, jako siedziba ważniejszych urzędników (starosty) oraz tymczasowej rezydencji monarchy. Zapewne taką samą funkcję spełniały zamki w Poznaniu i Brześciu Kujawskim, rozbudowane przez Wacława po opanowaniu Wielkopolski i Kujaw. Trzecią grupę stanowią obiekty, które nie mogą być przyporządkowane do wcześniejszych i posiadają zróżni-

cowane układy przestrzenne. Są to na przykład warownie typowo militarne, jak Lemiesz czy Wiślica lub zamki salinarne w Bochni i Wieliczce.

Działalność budowlana Wacława II skupiała się głownie w Małopolsce, znacznie mniej fundacji miało miejsce w ziemiach opanowanych po 1300 roku, gdzie ograniczały się tylko do kilku obiektów ulokowanych w najważniejszych ośrodkach dzielnic. Powodem takiej sytuacji był przede wszystkim krótki okres panowania nad tymi terenami, a także zaangażowanie się Wacława w sprawy Węgier i Niemiec. Zgodzić się należy ze zgłaszanymi przez badaczy (np. S. Kołodziejskiego) sugestiami, że budowane przez Wacława zamki wiążą się z reformami realizowanymi przez tego władcę. Na koniec XIII wieku datuje się upadek systemu kasztelańskiego, który zastąpiony został administracją starościńską, ze starostą jako namiestnikiem królewskim i urzędnikami niższego szczebla, z których najważniejszymi byli burgrabiowie, zarządzający poszczególnymi zamkami i okręgami. Dawne grody drewniano-ziemne, które w większości upadły w połowie XIII stulecia, musiały być zastąpione nowoczesnymi murowanymi zamkami. Jednakże, jak zauważono w rozprawie, do czasu pojawienia się Wacława II na tronie krakowskim, nie było w Małopolsce wielu kamiennych zamków, które pełniłyby jednocześnie funkcje zarządu dóbr terytorialnych. Warownie wznoszone przez Henryka Brodatego, czy też Konrada Mazowieckiego posiadały charakter typowo militarny i służyły celom wojskowym. Jedynymi kamiennymi zamkami do 1291 roku były zamek Pieniny, wzniesiony staraniem księżnej Kingi i klarysek starosądeckich oraz zbudowany przez biskupa Pawła z Przemankowa Sławków. Panowanie Wacława, który na obszary Małopolski przenosił sprawdzone w Czechach (i w Austrii przez jego ojca Przemysła Ottokara II) elementy polityki, dały potężny impuls do rozwoju architektury obronnej. Analiza tematu potwierdziła zatem że w czasie epizodu czeskiego doszło do wyraźnego ożywienia w budownictwie zamkowym. Panowanie Wacławów trwało od 1291 do 1306 roku, jednakże okres ten podzielić można na dwa etapy. Pierwszy, który rozpoczął się od opanowania w 1291 roku Krakowa i zakończył w 1300 roku oraz drugi, związany z rządami Wacława II po koronacji na króla Polski i trwający aż do śmierci jego syna w 1306 roku. Pierwszy okres, w którym Wacław panował tylko nad Małopolską, charakteryzował się większą intensywnością działań oraz wprowadzaniem reform. Etap drugi, pomimo iż przypada na czasy rządów nad większością ziem polskich, nie manifestuje się już tak dużą ilością fundacji. Tłumaczyć to należy tym, że król czeski angażował się wówczas w wiele innych spraw na Węgrzech i w Niemczech, a także popadł w konflikt z królem rzymskim Albrechtem Habsburgiem i papieżem Bonifacym VIII.

Zebrany w rozprawie materiał badawczy pozwala wyrazić opinię, że w przypadku Małopolski etap zamków królewskich, rozpoczynający się wg. Bohdana Guerquina w 1320 roku i

trwający do 1410 roku, przesunąć należy na okres przełomu XIII i XIV wieku. Wydaje się bowiem oczywiste, że rozpoczął się on już w czasach Wacława II, kiedy powstała silna i liczna sieć zamków królewskich. Główną inicjatywą inwestycyjną wykazywał się wówczas przede wszystkim władca, wznoszący nie tylko zamki, ale również fortyfikacje miejskie (Kraków, Nowy Sącz, Biecz, może Bochnia, Olkusz). Trzeba jednak zwrócić uwagą, że na przełom XIII i XIV wieku datuje się także wzrost fundacji możnowładczych. W tym miejscu na myśl przychodzi działalność Jana Muskaty, biskupa krakowskiego w latach 1294-1320 i starosty małopolskiego w okresie od 1304 do 1306, który cieszył się wielkimi względami u czeskiego monarchy. Przypisać należy mu wzniesienie lub rozbudowę kilku zamków, w tym Sławkowa, Lipowca, Iłży, Muszyny, Pełczysk, Kurowa, Przymiłowic. Warownie te podzielić można na dwie grupy, część z nich spełniała nie tylko rolę militarną, ale przede wszystkim ośrodków administracji dóbr oraz tymczasowych rezydencji biskupa. Ich powstanie powiązać trzeba z tworzonym przez Jana Muskatę prywatnym władztwem terytorialnym, mającym rozpościerać się na zachodnich połaciach ziemi krakowskiej. Druga grupa to typowo obronne warownie, zbudowane w okresie od 1304 do 1306 roku, podczas walk z Władysławem Łokietkiem o panowanie nad Małopolską.

Rozpoczęta z wielkim rozmachem akcja reformatorska Wacława, uwieńczona koronacją na króla Polski w 1300 roku, została pięć lat później przerwana nagłą śmiercią monarchy. Kolejne lata, związane z panowaniem Łokietka nie sprzyjały rozbudowie zamków, ponadto sam panujący ze względu na wiele problemów politycznych, nie był zainteresowany budownictwem zamkowym. Do zmiany doszło dopiero po 1320 roku, a w szczególności już w okresie rządów Kazimierza Wielkiego.

Przedstawiona rozprawa wypełnia istotną lukę w badaniach nad przemianami architektury obronnej w Polsce. Opracowano w niej ważne zagadnienie inwestycji obronnych Wacława II i Jana Muskaty na ziemiach polskich, które wcześniej nie posiadało syntetycznego ujęcia. Praca ta jednak nie wyczerpuje tematu, dlatego też ważne jest wyartykułowanie priorytetowych postulatów badawczych. Przede wszystkim należy kontynuować badania nad zagadnieniem, ponieważ nie wszystkie wątki udało się dostatecznie wyjaśnić. Spowodowane było to niedostatkiem materiałów, małą ilością źródeł lub brakiem dostępu do dokumentacji badawczej. Wiele przedstawionych w rozprawie obiektów wymaga dalszych badań archeologicznych, umożliwiających rozpoznanie nowych elementów i dostarczających kolejnych informacji na temat historii i układu przestrzennego. Część opisanych założeń nie została jeszcze rozpoznana pod kątem archeologicznym, co także zmusza do zwrócenia uwagi na konieczność ich przebadania. Wyrazić należy także nadzieję, że opracowane i opublikowane zostaną wy-

niki starszych, trwających nieraz wiele lat badań (np. zamku w Smoleniu czy Kruszwicy). Przyszłe rozważania nad zagadnieniem powinny być ukierunkowane przede wszystkim na weryfikację postawionych w pracy tez. Konieczne jest również rozpoznanie domniemanych fundacji Wacława, co umożliwi ich dokładne zakwalifikowanie i wydatowanie. Uwaga badaczy powinna być także zwrócona nie tylko na samego Wacława II, ale również jego urzędników. Chodzi tutaj przede wszystkim o znanych ze źródeł pisanych starostów, którzy pod nieobecność władcy odpowiadali za budowę poszczególnych zamków. Zdaniem autora rozprawy w niektórych obiektach można dopatrywać się analogii w czeskich zamkach możnowładczych, zatem należy przypuszczać, że poszczególni starostowie mogli podczas budowy warowni wzorować się na swoich rodowych gniazdach z obszaru Czech. Z nadzieją patrzeć trzeba także na poczynania czeskich kastellologów, którzy powinni zająć się budowlami obronnymi ostatnich Przemyślidów, w szczególności Wacława II. Tematyka ta bowiem u naszych południowych sąsiadów, pomimo bardzo bogatej bazy źródłowej nie doczekała się jeszcze syntetycznego ujęcia (prócz stosunkowo krótkich i mocno nieaktualnych artykułów T. Durdíka). Wskazane wyżej postulaty badawcze mogą dostarczyć w kolejnych latach nowych, nieznanych obecnie informacji, które w jeszcze lepszym stopniu pozwolą rozpoznać budownictwo obronne Wacława II na ziemiach polskich.

Wykaz skrótów i symboli dokumentyacyjncyh

AAC - *Acta Archaeologica Carpathica*

ACRB - *Archivum Coronae Regni Bohemiae*

AGZ – *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego Lwowie*

AGAD - *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*

AH - *Archaeologia Historica*

AHP - *Archaeologia Historica Polona*

AKH – *Archiwum Komisji Historycznej*

AKP – *Archiwum Komisji Prawniczej*

ANK – *Archiwum Narodowe w Krakowie*

Architektura gotycka… - *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyński

Archiv. Kunde… - *Archiv Kunde ōsterreichischer Geschichts-Quellen*

AS - *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*

AUL - *Acta Universitatis Lodziensis*

BAMŻK - *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*

BHS – *Biuletyn Historii Sztuki*

Burgrabiowie – J. Laberschek, *Burgrabiowie zamkowi województwa krakowskiego*, mps. kartoteka w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie

Cat. Crac. – *Catalogus Episcoporum Cracoviensium* (Jan Długosz, *Katalogi biskupów krakowskich)*

Cat. Gnes. - *Catalogus Archiepiscoporum Gnesnesium* (Jan Długosz, Katalogi arcybiskupów gnieźnieńskich)

ČČH - *Československý Časopis Historický*

CDH - *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*

CDS - *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae*

CDSil. - *Codex diplomaticus Silesiae*

CE - *Codex episolaris saeculi decimi quinti*

Chronicon Aulae Regiae - Petra Žitavského Kronika Zbraslavska

DH – *Joannis Długosso seu Longini canonici Craoviensis Historiae Polonicae Libri XII*

DHn. – *Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*

DLb. - *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*

FRB - *Fontes Rerum Bohemicarum*

GItin. 2015 – A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*

Grünhagen, Markgraf, Leh. u. Bes. Ukden. Schles - *Lehns und Besisurkunden Schlesiens und sejner einzalnen Fürstenthümer im Mittelalter*

IA – *Informator Archeologiczny*

Jan z Czarnkowa – *Kronika Jana z Czarnkowa*

KAiU - *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*

KDM – *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*

KDPol. – *Kodeks Dyplomatyczny Polski*

KDTyn. – *Kodeks Dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego*

KDW – *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*

KDWiel. - *Kodeks dyplomatyczny wielicki*

KHKM – *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*

KKK – *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej Św. Wacława*

KMK - *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*

KRK – *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od 1300 do 1400*

KZS – *Katalog zabytków sztuki w Polsce.*

Kosmas – *Kosmasa Kronika Czechów*

Kronika halicko-wołyńska - *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*

LCiM – *Lustracja ceł i myt Małopolskich z 1565 roku*

LK 1564 - *Lustracja województwa krakowskiego 1564*

LK 1569 - *Lustracja województwa krakowskiego 1569*

LK 1616-1617 - *Lustracja województwa krakowskiego 1616-1617*

LK 1620 - *Lustracja województwa krakowskiego 1620*

LK 1629 - *Lustracja województwa krakowskiego 1629*

Maciej Miechowita - *Maciej Miechowita. Chronica Polonorum*

MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie

MBiecza - *Materyały do historyi miasta Biecza (1361-1632)*

MGH - *Monumenta Germaniae Historica*

MiSROA - *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologiczne*

MK – *Metryka Koronna*

MOR – Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

MPH – *Monumenta Poloniae Historica*

MPH s. n. - *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*

MPV – *Monumenta Poloniae Vaticana*

MS - *Matricularum Regni Poloniae Summaria*

NP – *Nasza Przeszłość*

PiMMAiE - *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*

PNIASiT - *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*

Prochaska, Materiały - *Materyały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*

PSB – *Polski Słownik Biograficzny*

RAU – *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*

RBM - *Regesta Diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*

RD – *Rachunki dworu króla Władysława i królowej Jadwigi z l. 1388 do 1420*

RDE - *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Slovaciae*

RK – *Rocznik Krakowski*

RS – *Rocznik Sądecki*

SGPol. - *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*

SHGKr. – *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*

SiMDŻS - *Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*

Spraw. Archeo. – *Sprawozdania Archeologiczne*

Spraw. PAN - *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie*

Spraw. węg. – *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności,*

SPPP I – *Ustawa urządzenia żup Krakowskich soli*, wyd. A. Z. Helcel, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. I

SPPP II – *Wypisy z ksiąg dawnych sądowych, ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej* wyd. A. Z. Helcel, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. II

SPPP VIII – *Antiquissimi Libri Iudiciales Terrae Cracoviensis*, wyd. B. Ulanowski, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. VIII, cz. 1-2

SPPP s. n. III – *Księga ziemska krakowska 2 (1394-1397)*, wyd. W. Bukowski, M. Zdanek, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, seria II, t. III

Statut Kazimierza – *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*

TK - *Teki Krakowskie*

WA – *Wiadomości archeologiczne*

TKUiA – *Teka Komisji Architektury i Urbanistyki*

ZDKK – *Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej*

ZDM – *Zbiór Dokumentów Małopolskich*

ZKoch. - *Zbiór przywilejów i spominków mazowieckich*

ZDMog. – *Zbiór Dyplomów Mogilskich*

ZB – *Acta terrestria Biecensia*, Archiwum Narodowe w Krakowie

ZK – *Acta terrestria Cracoviensia*, Archiwum Narodowe w Krakowie

Bibliografia

MATERIAŁY RĘKOPIŚMIENNE:

Acta Terrestria Biecensia. Księgi ziemski bieckie, t. 2, rkps., Archiwum Narodowe w Krakowie, oddział I, sygn. 29/4/0.

Acta Terrestria Cracoviensia. Księgi ziemskie krakowskie, rkps., Archiwum Narodowe w Krakowie, oddział I, sygn. 29/1/0.

Akta Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, rkps. Archiwum Narodowe w Krakowie, oddział III, sygn. 29/560/0/1.

Dzienniki polowe z badań archeologicznych w Bieczu, stan. 1, 1957-1958, 1961, 1963, 1964, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, sygn. 119, 120, 142.

Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Biecza, rys. A. Kunysz, K. Moskwa, H. Martuszewska, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, sygn. 103, 104.

Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów dołowych i górnych w zuppach wielickiej i bocheńskiej w 1581, rkps. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 2450.

Kartoteka miejscowości, Muzeum Archeologiczne w Krakowie

Lustracja województwa krakowskiego 1569, rkps., Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, dz. XVIII, sygn. 18.

Lustracja województwa krakowskiego 1616-1617, rkps., Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, dz. XVIII, sygn. 20.

Lustracja województwa krakowskiego 1620, rkps., Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, dz. XVIII, sygn. 21.

Lustracja województwa krakowskiego 1629, rkps., Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, dz. XVIII, sygn. 22.

Maciej Miechowita. Chronica Polonorum, 1519, rkps., wydanie elektroniczne: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa.

Niepublikowane materiały Gabriela Leńczyka, Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Teki Józefa Baruta, Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE:

1868-1883, *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego Lwowie*, t. I, II, IV, IX, Lwów.

Baran W., Dąbrowski J., Łoś J., Ptaśnik J., Zachorowski S.

1919, *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków.

Bielowski A.

1872, *Mistrza Wincentego Kronika Polska,* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 193-447.

1872, *Rocznik kapitulny krakowski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 783-816.

1872, *Rocznik Traski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 826-861.

1872, *Rocznik Sędziwoja*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 871-880.

1872, *Rocznik Miechowski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 881-896.

1872, *Kalendarz krakowski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, 905-941.

1878, *Rocznik Wielkopolski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, s. 1-42.

1872, *Rocznik franciszkański krakowski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, s. 46-52.

1878, *Rocznik Świętokrzyski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, s. 53-118.

1878, *Rocznik Krasińskich*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, 127-133.

1878, *Rocznik Małopolski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, 135-202.

1878, *Rocznik Kujawski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, 204-212.

Bláhova M., Krčmová M., Vrbová H. (wyd.)

1977, *Kronika tak řečeného Dalimila*, Praha.

Boczek A. (wyd.)

1850, *Codex Diplomaticus et epistolaris Moraviae*, t. 2, Brunae.

Boniecki M., Bartoszewicz J., Muczkowski A., Rzyczewski L. (wyd.)

1847-1887, *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. I-IV, Warszawa.

Bukowski W., Zdanek M. (wyd.)

2012, *Księga ziemska krakowska 2 (1394-1397)*, „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki" seria II, t. III, Warszawa.

Bujak F. (wyd.)

1914, *Materyały do historyi miasta Biecza (1361-1632*), Kraków.

Chmiel A. (wyd.)

1913, *Wawel,* t. II. *Materyały archiwalne do budowy zamku*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. V, Kraków.

Ćwikliński L. (wyd.)

1878, *Kronika Polska,* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, s. 578-656.

Dąbrowski J., Jusupović A. (oprac.)

2017, *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, Kraków-Warszawa.

Długosz Jan

2009, *Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 1-12, tłum. J. Mrukówna, Warszawa.

Emler J. (wyd.)

1882, *Regesta Diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, t. II, Pragae.

1882, *Rýmovaná Kronika Česká*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. III, wyd. J. Emler, Pragae, s. 1-302.

1882, *Letopisoé Jindřicha Heimburského*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. III, wyd. J. Emler, Pragae, s. 303-321.

1883, *Neplacha, opata opatovského, Krátká kronika římská a česká*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. III, wyd. J. Emler, Pragae, s. 443-484.

1884, *Petra Žitavského Kronika Zbraslavska*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. IV, wyd. J. Emler, Pragae, s. 1-337.

1884, *Kronika Františka Pražského*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. IV, wyd. J. Emler, Pragae, s. 347-356.

1884, *Kronika Beneše z Weitmile*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. IV, wyd. J. Emler, Pragae, s. 457-548.

1893, *Kronika Pulkavova*, [w:] [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. V, wyd. J. Emler, Pragae, s. 1-326.

Fejér G. (wyd.)

1829-1834, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. III, vol. 1; t. VI, vol. 2, t. IX, vol. 5, Budae.

Fiedler J. (wyd.)

1855, *Bōhmens Herrschaft in Polen*, [w:] *Archiv Kunde ōsterreichischer Geschichts-Quellen*, Bd. 14, Wien, s. 161-188.

Fijałek J. (wyd.)

1938, *Zbiór dokumentów zakonu OO. Paulinów w Polsce*, z. I, Kraków.

Gąsiorowski A., Kowalewicz H. (wyd.)

1982, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. VI, Warszawa-Poznań.

Gołuchowski A. (wyd.)

1872, *Kodeks dyplomatyczny wielicki*, Lwów.

Grodziski S. (oprac.)

2015, *Kronika Jazowska. Zapiski do dziejów Sądecczyzny z lat 1662-1855*, Kraków.

Grünhagen C. (wyd.)

1860, *Codex diplomaticus Silesiae*, t. III, Breslau.

Grünhagen C., Markgraf H. (wyd.)

1881, *Lehns und Besisurkunden Schlesiens und seiner einzalnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Bd. I, Leipzig.

Helcel A. Z. (wyd.)

1856, *Ustawa urządzenia żup Krakowskich soli* „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki", t. I, Warszawa, s. 217-225.

1870, *Wypisy z ksiąg dawnych sądowych, ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki", t. II, Kraków.

Hrubý V. (wyd.)

1935, *Archivum Coronae Regni Bohemiae*, t. 1, cz. 1, Praga.

Janota E. (wyd.)

1867, *Zbiór Dyplomów Mogilskich*, [w:] *Monografia Opactwa Cystersów we wsi Mogile*, Kraków.

Karwasińska J. (wyd.)

1939, *Rachunki żupne bocheńskie z lat 1394-1421*, „Archiwum Komisji Historycznej", seria 2, t. III, s. 123-232.

Kętrzyński W. (wyd.)

1878, *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, 313-376.

1884, *Vita sancti Stanislai episcopi Cracoviensis (Vita minor)*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, wyd. PAU, Lwów, s. 238-285.

1884, *Vita sancti Stanislai episcopi Cracoviensis (Vita maior). Auctore fratre Vincentio de ordine fratrum praedicatorum*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, wyd. PAU, Lwów, s. 319-438.

1884, *Vita et Miracula Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 662-744.

1888, *I. Castellaniae ecclesiae Plocensis, II. Telonea episcopi Plocensis, III. Villae capituli Plocensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. VI, wyd. PAU, Lwów, s. 419-443.

1893, *Chronica Oliviensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. VI, wyd. PAU, Kraków, s. 290-309.

1897, *Cronica 1202-1377*, [w:] W. Kętrzyński, *O rocznikach polskich*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 9, s. 164-354.

Kętrzyński W., Smolka S. (wyd.)

1875, *Kodeks dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego*, Lwów.

Kłodziński A. (wyd.)

1936, *Najstarsza księga sądu najwyższego prawa niemieckiego na Zamku Krakowskim*, wyd. A. Kłodziński, „Archiwum Komisji Prawniczej", t. X.

Kochanowski J. K. (wyd.)

1919, *Zbiór przywilejów i spominków mazowieckich*, t. 1, Warszawa.

Kowalski M. D. (wyd.)

2012, *Kronika Jana z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbiłło, Kraków.

Kowalski T. (wyd.)

1946, *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, series nova*, t. I, Kraków.

Kozłowska-Budkowa Z. (wyd.)

1960, *Rocznik miechowski*, „Studia Źródłoznawcze", t. 5, s. 119-135.

1978, *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, series nova*, t. V, Warszawa.

Kürbis B. (wyd.)

1962, *Roczniki wielkopolskie*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, series nova*, t. VI, Warszawa.

1970, *Kronika wielkopolska*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, *series Nova*, t. VIII, Warszawa.

Kuraś S. (wyd.)

1965-1973, *Zbiór dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej*, cz. I-II, Lublin.

Kuraś S., Sułkowska-Kuraś I. (wyd.)

1962-1975, *Zbiór dokumentów Małopolskich*, cz. 1-8, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Kutrzeba S. (wyd.)

1902, *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, głownie z archiwum koszyckiego z lat 1354-1505*, „Archiwum Komisji Historycznej", t. IX, s. 407-485.

Lewicki A. (wyd.)

1891, *Codex episolaris saeculi decimi quinti*, t. II, Kraków.

Lorkiewicz A. (wyd.)

1878, *Zdarzenia godne pamięci*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, s. 296-313.

Loserth J. (wyd.)

1896, *Das St. Pauler Formular Briefe und Urkunden aus der Zeit Kőnig Wenzels II*, Pragae.

Maciejowski W. A. (wyd.)

1872, *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 454-598.

Małecki J. (wyd.)

1962-1964, *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 1-2, Warszawa.

Marsina R. (wyd.)

1971, *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae*, t. 1, Bratislava.

Mertík R. (tłum)

1976, *Zbraslavskā Kronika Chronicon Aulae Regiae*, Praha.

Palacky F. (wyd.)

1874, *Kanoník Wyšehradský*, [w:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. II, Praha, s. 201-237.

Pauli Ż. J. (wyd.)

1873-1877, *Joannis Długossi seu Longini canonici Craoviensis Historiae Polonicae Libri XII*, t. 1-5, Kraków.

Perlbach M. (wyd.)

1882, *Pommerellisches Urkundenbuch*, Danzig.

Pertz G. H. (wyd.)

1861, *Heinrici de Heimburg annales*, [w:] *Monumenta Germaniae Historica*, t. XVII, wyd. G. H. Pertz, Hannoverae, s. 711-718.

Piekosiński F. (wyd.)

1874-1883, *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej Św. Wacława*, cz. I-II, Kraków.

1876-1905, *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. I-IV, Kraków.

1879, *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, cz. 1, Kraków.

1896, *Rachunki dworu króla Władysława i królowej Jadwigi z l. 1388 do 1420*, Kraków.

1907, *Zapiski sądowe województwa sandomierskiego z lat 1395-1444*, „Archiwum Komisji Prawniczej", t. VIII, cz. 1, s. 61-175.

Piekosiński F., Szujski J. (wyd.)

1878, *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od 1300 do 1400*, Kraków.

Polkowski I, Pauli Ż. (wyd.)

1887, *Jan Długosz, Catalogus Archiepiscoporum Gnesnesium*, [w:] *Joannis Dlugossii senioris canonici cracoviensis Opera Omnia*, t. I, Kraków, 337-378.

1887, *Jan Długosz, Catalogus Episcoporum Cracoviensium*, [w:] *Joannis Dlugossii senioris canonici cracoviensis Opera Omnia*, t. I, Kraków, s. 379-437.

Prochaska A. (wyd.)

1890, *Materyały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*, Lwów.

Przeździecki A. (wyd.)

1863-1864, *Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis* t. I-III, (= *Joannis Dlugossii senioris canonici cracoviensis Opera Omnia*, t. VII-IX), Kraków.

Przyboś A. (wyd.)

1951, *Materiały do powstania Kostki Napierskiego 1651*, Wrocław.

Radzimiński Z. I., Gorczak B. (wyd.)

1888-1897, *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. II, V, Lwów

Rutkowska-Płachcińska A. (wyd.)

1996, *Rocznik świętokrzyski*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, series nova*, t. XII, Kraków.

Sedlák V (wyd.)

1980, *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Slovaciae*, t. I, Bratislavae.

Seeműller J. (wyd.)

1890, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, [w:] *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*, t. V, p. I, wyd. E. L. Dümmler, Hannoverae.

Sroka S. (oprac.)

1998, *Dokumenty polskie z archiwum dawnego Królestwa Węgier*, t. I, Kraków.

Szacherska S (wyd.)

1975, *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. I, Warszawa.

Szlachtowski J. (wyd.)

1872, *Kronika Jana z Czarnkowa*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów, s. 601-756.

Szymański J. (wyd.)

1974, *Katalogi biskupów krakowskich*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, series nova*, t. X, cz. 2, Warszawa.

Ulanowski B. (wyd.)

1886, *Antiquissimi Libri Iudiciales Terrae Cracouiensis*, „Starodawne Prawa Polskiego Pomniki", t. VIII, cz. 1-2, Kraków

1897, *Najstarsza księga sądowa miasta Biecza*, „Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności", t. V, Kraków, s. 401-450.

Węclewski Z. (wyd.)

1878, *Kronika książąt polskich*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. III, wyd. PAU, Lwów, s. 423-578.

Wenta J., Wyszomirski S. (wyd.)

2007, *Chronica terrae Prussiae*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica series nova*, t. XIII, Kraków.

Wierzbowski T. (wyd.)

1905-1919, *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. I-V, Warszawa.

Wojciechowska M. (oprac.)

2012, *Kosmas. Kronika Czechów*, Wodzisław Śląski.

Wyrozumska B. (oprac.)

2019, *Lustracja ceł i myt małopolskich z 1565 roku*, Kraków.

Wyrozumska B., Buczek K. (oprac.)

1971, *Lustracja dróg województwa krakowskiego do roku 1570*, Wrocław.

Zakrzewski I.

1877-1881, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I-IV, Poznań.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE:

Augustynek T.

1973, *Baszta obronna, Kazimierz Dolny, inwentaryzacja konserwatorska*, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Barut J.

1959, *Biecz, woj. rzeszowskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.

Beiersdorf Z.

1965, *Dobczyce, studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

Beiersdorf Z., Krasnowolski B.

1979, *Czchów, województwo tarnowskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

1983, *Wieliczka, studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków Miasta Krakowa – analiza rozwoju przestrzennego oraz wnioski konserwatorskie*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

1983-1984, *Bochnia. Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

1989, Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, Kraków, mps. egzemplarz udostępniony przez prof. B. Krasnowolskiego.

Białkiewicz Z.

2003, *Zamek Zbigniewa Oleśnickiego w Pińczowie. Dokumentacja murów zamku wykonana w ramach praktyk studentów Wydziału Architektury PK pod kierunkiem prof. PK Zbigniewa Białkiewicza*, Pińczów, mps. archiwum Urzędu Miasta w Pińczowie.

Bicz-Suknarowska M.

1973, *Lipowiec. Badania architektoniczne przedbramia, 1973*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

Bogdanowski J.

1964, *Mury obronne miasta Biecza (woj. rzeszowskie, pow. gorlicki)*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.

1967, *Mury miejskie w Bieczu. Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w latach 1964-1967*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.

Brykowska M., Wółkowski W.

2012, *Zamek/ruina w Kazimierzu Dolnym, analiza architektoniczno-historyczna na podstawie materiałów zebranych podczas nadzorów nad pracami badawczo-konserwatorskimi w latach 2010-2012*, t. I-III, Warszawa, mps. archiwum Urzędu Miasta w Kazimierzu Dolnym.

2014, *Zamek w Kazimierzu Dolnym Wyniki badań historyczno-architektonicznych z lat 2010-2013*, Kazimierz Dolny, mps. archiwum Pracowni Rewaloryzacji Architektury „Nowy Zamek".

Buśko C. Głowa W. Kołodziejski S.

2014, *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań sondażowych przeprowadzonych na zamku dolnym (Przygródku) w Czorsztynie*, Wrocław-Kraków-Krościenko n/D, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego.

Buszydlik K., Guzik K.

1974, *Kielce – pałac. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1972-1973*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Kielcach.

Chudzińska B.

1996, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na zamku w Rytrze, gmina loco, stanowisko 1*, Rytro, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

1997, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na zamku w Rytrze, gmina loco, stanowisko 1*, Rytro, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

1998, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na zamku w Rytrze, gmina loco, stanowisko 1*, Rytro, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

Ciasnocha T., Małachowicz M.

2010, *Sprawozdanie naukowe z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie Zamku Dolnego w Będzinie, woj. Śląskie*, Wrocław, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

Dębowski T.

1974, *Kielce – pałac. Ogólne wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1967-1972*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Kielcach.

Demel J.

1956, *Dokumentacja historyczna północnego odcinka dawnych obwarowań miejskich Krakowa przy Bramie Floriańskiej*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

Dryja S., Niewalda W.

2012, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Rabsztynie*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

Dworaczyński E.

2004, *Zamek Tropsztyn. Badania archeologiczne 1993-2000*, Tarnów, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

2009, *Rytro, zamek średniowieczny. Program prac archeologiczno-konserwatorskich*, Rytro, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

2011, *Zamek Rytro. Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich przeprowadzonych w 2011 roku*, Rytro, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

2012, *Zamek Rytro. Sprawozdanie z prac przeprowadzonych w 2012 roku*, Rytro-Tarnów, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

2016, *Bochnia – zamek żupny. Badania archeologiczno-architektoniczne*, Tarnów, mps. archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

Dworaczyński E., Rojkowska H., Niewalda W.

1994, *Wytrzyszczka. Badania kompleksowe ruin zamku Tropsztyn*, t. 1, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

Dżułyńska K.

1963, *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych w Wieliczce zwany „zamkiem”*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

Filipowicz M.

2004, *Zamek w Rytrze – wstępne sprawozdanie z nadzoru badawczego i konserwatorskiego nad pracami zabezpieczającymi w 2004 r.*, Rytro, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

Fokt K.

2011, *Gródek-zamek-dwór. Zespół rezydencjonalno-obronny biskupów krakowskich w Muszynie*, Muszyna, mps. archiwum Muzeum Regionalnego w Muszynie.

Frazik J.

1959, *Zamek w Lipowcu (analiza spektralna wątków murów zamku górnego)*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

Gadomska J., Gadomski J.

1964, *Zamek w Dobczycach. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

Gadomski J.

1970, *Zamek w Dobczycach 2. Uzupełnienie dokumentacji historyczno-architektonicznej z roku 1964*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

Galicka I., Nawoik K.

1956, *Iłża. Baszta zamkowa*, Warszawa, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

Gazda D.

2018, *Sprawozdanie z badań archeologicznych zamku dolnego w Czorsztynie*, cz. 1-2, Warszawa, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego.

Glińska N.

2018, *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych*, Kielce-Rzeszów 2018, rozprawa doktorska, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Gliński W.

1984, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych na stanowisku: Kielce-pałac-północne skrzydło*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

1989, *Kielce. Ogród pałacowy-oranżeria. Badania archeologiczne w latach 1985-1988*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

2015, *Sprawozdanie z badań archeologicznych zamku chęcińskiego w ramach realizacji zadania „Zamek Królewski w Chęcinach historycznym miejscem mocy Ziemi Świętokrzyskiej kompleksowe zagospodarowanie Wzgórza Zamkowego i organizacja ponadregionalnego wydarzenia Oblężenie Chęcińskiej Warowni*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Gliński W., Hadamik Cz.

1998, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych w Chęcinach, stan. zamek, przeprowadzonych w m-cach październiku i listopadzie 1997 oraz kwietniu i maju 1998*, Kielce , mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

1999, *Dokumentacja badań ratowniczych na zamku w Chęcinach w l. 1996-1999*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Grabowski K.

2010, *Raport konserwatorski z przebiegu prac badawczych, archeologicznych, architektonicznych i prac konserwatorskich*, Lublin 2010, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Grubiak A.

2010, *Inwentaryzacja kamiennych detali architektonicznych odkrytych w wykopach archeologicznych*, Warszawa, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Guerquin B.

1961, *Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w 1961 roku na zamku w Chęcinach*, Wrocław, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Gwóźdź R., Przesmycki S.

1966, *Orzeczenie geotechniczne dla fundamentów donżonu na zamku w Lublinie*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Hadamik Cz.

brak. dat. wyd., *Stratygrafia umocnień obronnych w północnej części stanowiska Regia w Wiślicy w świetle materiałów z badań wykopaliskowych w 1994 i 1996 roku (wykopy 1/94 i 7/96*), brak m. wyd. mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

1996, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Chęcinach, stan. zamek dolny w czerwcu 1996 r. – wykop 1/96*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

1999, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych Chęcinach, stan. dolny zamek – wykop 4/99 (tzw. studnia) oraz 5/99 (budynek w narożu SW), przeprowadzonych w sierpniu i we wrześniu 1999 roku*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

1999-2000, *Przekształcenia przestrzenne dolnego zamku w Chęcinach w świetle źródeł pisanych i wyników dotychczasowych badań archeologicznych*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

2004, *Sprawozdanie z prac archeologicznych na Górze Zamkowej w Pińczowie (rejon wieży narożnej SE oraz przedzamcza) przeprowadzonych w lipcu 2004 roku*, Kielce, mps. archiwum Urzędu Miasta w Pińczowie.

2007, *Sprawozdanie z interwencyjnych ratowniczych badań wykopaliskowych w Chęcinach, stan. zamek dolny, przeprowadzonych w październiku i listopadzie 2007 r.*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

2015, *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych. Reliktu filarów mostów oraz wieży bramnej na terenie tzw. północno-wschodniego zamku, przeprowadzonych w dniach 21-30.09.2015 r.*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2015, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych. Rejon północnego odcinka muru obwodowego E tzw. północno-wschodniego dolnego zamku, przeprowadzonych we wrześniu 2015 roku*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2015, *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych, obręb tzw. baszty studziennej oraz przedniej części jaskini w obrębie dolnego zamku*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2016, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych – stanowisko zamek, wnętrze tzw. baszty studziennej w obrębie zamku dolnego (wykop 9/2016)*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2017, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynie. Stanowisko zamek dolny, rejon reliktów budynków bramy głównej i południowego muru obwodowego dolnego zamku (wykop10/2017)*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2018, *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych w Olsztynie, pow. częstochowski, stanowisko zamek, zamknięcie południowe, rejon reliktów południowego muru obwodowego dolnego zamku oraz tzw. baszty SE średniego zamku (wykopy 11, 12, 13/2018)*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2018, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy pracach konserwatorskich i restauratorskich na terenie zamku Olsztyn – dolny zamek, rejon bramy głównej*, Olsztyn-Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

Hunicz A.

1975, *Lublin-Zamek. Dokumentacja z badań archeologicznych przy północnej ścianie kaplicy zamkowej w miejscu projektowanego tarasu widokowego*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

2008, *Lublin-Zamek. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z zabezpieczeniem fundamentów w części północnej zachodniego skrzydła (etap IIB)*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Hunicz A., Augustynek T.

1971, *Lublin – zamek. Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych południowowschodniego skrzydła zamku*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Janus K.

2019, *Opinia architektoniczna na temat murów odsłoniętych w trakcie prac remontowych i archeologicznych w skrzydle południowym budynku Muzeum Lubelskiego w Lublinie*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Klepacki P.,

2002, *Archeobotaniczna analiza próby średniowiecznego zboża z zamku w Czchowie*, Kraków, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kleszczyńska B.

1975, *Kielce – dawny pałac biskupów krakowskich – dokumentacja historyczna*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Kielcach.

Kocańda P.

2012, *Badania archeologiczno-architektoniczne zamków Czorsztyn, Dunajec i zamku Pieniny*, Rzeszów, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

2014, *Materiał zabytkowy i stratygrafia z zamku górnego i średniego w Czorsztynie z lat 1965-1997*, Rzeszów, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

2019, *Sprawozdanie z nieinwazyjnych badań archeologicznych prowadzonych na Górze zamkowej w Bieczu oraz w Kobylance w ostatnim kwartale 2019 roku* (autorzy aneksów: B. Rajchel, aneks 1 – badania georadarowe; M. Pisz, aneks 2 – badania geofizyczne), Rzeszów-Warszawa-Krosno, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

Kocańda P., Gorazd-Dziuban P.,

2019, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na południowym stoku Grodu Starościńskiego w Bieczu. Baszta Katowska. Sezon 2. Sierpień-wrzesień 2019 r.*, Biecz-Rzeszów, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

Koj J.

2006, *Badania wykopaliskowe (ratownicze, przedinwestycyjne) na stanowisku „Regia" w Wiślicy (st. 2) (AZP 96-63/83) w 2006 roku. Wykop 16/06 (1/2006*), Kielce, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Koj J., Hadamik Cz.

brak dat. wyd., *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1996-1998 na wale wschodnim grodziska na łąkach w Wiślicy,* Kielce, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Kononowicz W.

1972, *Sprawozdanie z badań urbanistycznych w Iłży*, Wrocław, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

Kołodziejski S.

br. dat. wyd., *Uwagi do problematyki badawczej i konserwatorskiej ruin zamku w Rytrze (woj. nowosądeckie)*, Kraków, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu.

1994, *Uwagi na temat opracowania pt. Wytrzyszczka. Badania kompleksowe ruiny zamku Tropsztyn, t. I. Badania historyczne i architektoniczne*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

1997, *Zamek w Olsztynie gm. loco woj. częstochowskie. Badania archeologiczne w roku 1997*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

1999b, *Zamek w Olsztynie gm. loco, woj. śląskie. Sprawozdanie z badań archeologicznych w roku 1999*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2000, *Sprawozdanie z badań archeologicznych ruin średniowiecznego zamku w Ostrężniku, gmina Janów, województwo śląskie, przeprowadzonych w sierpniu 2000 roku*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

2002, *Sprawozdanie z badań archeologicznych ruin średniowiecznego zamku w Ostrężniku, gmina Janów, województwo śląskie, przeprowadzonych w lipcu 2002 roku*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

Korczyńska A., Barańska E.

1990, *Mur obronny (blok 40), dokumentacja z badań architektonicznych*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

Kozak J., Ginterowa H.

1973, *Lipowiec – zamek, woj. krakowskie. Zabytki archeologiczne. Dokumentacja konserwatorska wykonana na zlecenie Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ o/Kraków*, Kraków, mps. archiwum Muzeum im. Ireny i Mieczysława Mazarakich w Chrzanowie.

1979, *Przedbramie zamku w Lipowcu. Informacja z badań archeologicznych*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

Kozakiewicz Ł., Łosowski J.

1958-1959, *Wiślica. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta,* Warszawa, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Krasnowolski B.

1982-1983, *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego. Podsumowanie i aktualizacja wyników dotychczasowych badań oraz wnioski konserwatorskie*, Kraków, t. 1-2, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

Kubiak J.

1964, *Kunów, woj. kieleckie, pow. Opatów. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Kudła A.

1978, *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych prowadzonych na terenie zamku w Iłży w 1971-1972*, Wrocław, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

Kunysz A., Moskwa K., Martuszewska H. (rys.)

1957-1958, *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Biecza*, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

Kutyłowski A.

1975, *Kazimierz Dolny, gm. loco, zamek. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych i dokumentacja rysunkowa*, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Kwaśniewska E.

1996, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Dobczycach w 1996 roku*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

1997, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Dobczycach w 1997 roku*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

2007, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych na zamku w Dobczycach w okresie od 21 sierpnia do 10 października 2007 roku*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Laberschek J.

Burgrabiowie zamkowi województwa krakowskiego, mps. kartoteka w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie.

1989, *Rozwój osadnictwa w powiecie lelowskim w średniowieczu*, Kraków, mps. archiwum Pracowania Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie.

Lakwaj L.

1974, *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzących na zamku w Czorsztynie, w okresie od 28. V do 29. X.. 1973 r.,* Kraków, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy.

1975, *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 2. V. do 31. X. 1974 r.*, Kraków, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy.

1976, *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 2. VI do 11. X.. 1975 r.*, Kraków, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy.

1977, *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 5. V do 29. X. 1976 r.*, Kraków, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy.

1978, *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 20. V do 29. X. 1977 r.*, Kraków, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy.

Lalik T., Kalinowski W., Szymanowski W.

1958, *Iłża. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

Leńczyk G.

1946, *Badania na Skałce w Krakowie*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Lubelczyk A.

2018, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Krajowicach w 2018 roku*, Rzeszów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

2019, *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Krajowicach w 2019 roku*, Rzeszów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

Luchter L., Krak-Kruczek M.

1973, *Zamek Lipowiec, metalowe zabytki archeologiczne*, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

Majewski K.

1970, *Lublin. Donżon. Elaborat sprawozdawczy z prac budowlano-konserwatorskich za okres 1954-1968*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Małkowska-Holcerowa T.

1959, *Ruiny zamku w Olsztynie (woj. katowickie, pow. Częstochowa*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

1961-1964, *Sprawozdanie z prac konserwatorskich przy ruinach zamku w Lipowcu*, cz. I-II, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

Małkowska-Holcerowa T., Holcer Z.

1987, *Zamek w Smoleniu (woj. katowickie). Opracowanie historyczne*, Kraków 1987, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

Mazur S.

2010, *Ekspertyza stanu technicznego wieży zamkowej w Kazimierzu Dolnym wpisanej do rejestru zabytków pod nr A/213*, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Mitrus E.

2007, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na dziedzińcu zamku w Lublinie*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

2010, *Sprawozdania z dotychczasowych badań archeologicznych w zespole zamkowym w Kazimierzu Dolnym*, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

2013, *Dokumentacja z badań archeologicznych wykonanych w zespole zamkowym w Kazimierzu Dolnym w latach 2010-2013, stanowisko archeologiczne w miejscowości nr 14, na obszarze AZP 75-76, nr 14*, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Mitrus E., Matyaszewski M.

2008, *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego i ratowniczych badań wykopaliskowych wykonywanych w związku z remontem zamku lubelskiego w latach 2006-2008,* Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Myszka M., Dębowski T.

1968, *Kielce – ogród pałacowy. Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1968 r.,* Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Niewalda W.

1970, *Badania architektoniczne Domu Żupnego w Wieliczce, ul. Zamkowa*, Kraków, t. 1-2, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

1971, *Badania architektoniczne „Domu pośród Żupy" w Wieliczce*, Kraków, t. 1-2, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

1995, *Wieliczka Zamek Zupny. Budynek dawnej Kuchni. Badania architektoniczne*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

Niewalda W., Rojkowska H.

1991, *Północny odcinek fortyfikacji Krakowa, badania architektoniczne*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

1992, *Brama floriańska, uzupełniające badania architektoniczne*, Kraków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

1996, *Zamek w Czorsztynie. Badania historyczno-architektoniczne*, Kraków, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego.

Niewalda W., Bogusz M., Rojkowska H.

1996, *Wieliczka Zamek Żupny. Baszta północno-zachodnia w obronnym murze miejskim. Badania architektoniczne*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

Nogieć-Czepielowa E.

1972, *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego. Aktualizacja dokumentacji historycznej w zakresie analizy stylistyczno-formalnej kamieniarki*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

Pierzak J.

1983, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1983*, Sławków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1985, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1985*, Sławków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1986, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1986*, Sławków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1987, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1987*, Sławków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1988, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1988*, Sławków, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

Porzuczek Ł.

2009, *Badania w Nowym Sączu (Teren parku przy ruinach Zamku Królewskiego)*, Nowy Sącz, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

2009a, *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie zamku w Nowym Sączu, stanowisko nr 1*, Nowy Sącz 2009, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

Reguła K.

1993, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w Bochni na stanowisku 3, Zamek – Mury Miejskie*, Bochnia, mps. archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

Rogaczewska A.

1991, *Badania sondażowe na majdanie średniowiecznego grodu na Górze Zamkowej w obrębie ziemnego wału obronnego*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1992, *Sprawozdanie z wykopalisk na Górze Zamkowej*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1993, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 21 czerwca - 15 lipca i 9 - 19 sierpnia 1993*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1994, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 20 czerwca - 15 lipca 1994*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1995, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w dniach 19 czerwca - 15 lipca 1995*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1996, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w dniach 24 czerwca - 24 lipca 1996*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

1997, *Dokumentacja z badań archeologicznych stanowisko 2; 23 czerwca - 18 lipca 1997*, t. I-III, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2000, *Stanowisko 1*, t. 1-3, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2001, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi przy przebudowie odcinka wodociągu na Górze Zamkowej*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2003, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej Stanowisko 1*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2004, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Będzinie na Górze Zamkowej, stanowisko 1*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2005, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo śląskie, stanowisko I, rok 2005. Część II*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2009, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przy odwiertach geologicznych na Górze Zamkowej w Będzinie w 2009*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2016, *Wyniki nadzoru archeologicznego nad pracami remontowymi przy północno-wschodnim narożniku wewnętrznego muru obwodowego będzińskiego zamku*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2017, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad remontem uszkodzonego północno-wschodniego odcinka zewnętrznego muru obwodowego Zamku w Będzinie (etap I)*, Będzin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

2017a, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przy naprawie zewnętrznego muru obwodowego Zamku górnego w Będzinie*, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

Rogińska M.

1968, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie zamku w Chęcinach w lipcu 1968 r.*, Kielce, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

Rozpędowski J., Kaźmierczyk J., Różycka E., Paprocki J.

1962, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1962 przez Katedrę Historii Architektury Polskiej Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

Stępień P., Wawrzkiewicz M.

2000, *Sprawozdanie z prac konserwatorskich w Czorsztynie. Zamek Średni – Baszta Baranowskiego*, Kraków, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego.

Swaryczewski A.

1967-1970, *Badania architektoniczne przedbramia zamku w Lipowcu*, t. I-IV, Kraków, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

Supryn M.

1976, *Kazimierz Dolny n/Wisłą. Dokumentacja z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku*, t. I-IV, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Szpunar A.

1994, *Czchów zamek. Badania archeologiczne 1994. Dzienniki badań, inwentarze*, Tarnów, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

1994, *Czchów zamek. Dokumentacja fotograficzna badania 1993*, t. I-IV, Tarnów, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

1995, *Czchów zamek. Dzienniki badań, inwentarze metryczek i rysunków rok 1994*, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

1995, *Czchów zamek. Dokumentacja fotograficzna badania 1994*, t. I-II, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

1996, *Czchów zamek. Badania archeologiczne. Dziennik badań, inwentarz metryczek i rysunków rok 1995*, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

1996, *Czchów zamek. Badania archeologiczne. Dokumentacja fotograficzna rok 1995*, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

1996, *Czchów zamek. Badania archeologiczne 1996 rok*, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

1998, *Czchów zamek, stan. 1. Dokumentacja z badań archeologicznych rok 1997,* Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

2000, *Czchów zamek, stan. 1. Dokumentacja z badań archeologicznych, rok 1999*, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

2000, *Czchów zamek, Czchów – grodzisko. Dokumentacja z badań archeologicznych, rok 2000*, Tarnów, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

2001, *Czchów zamek, stan. 1. Dokumentacja z badań archeologicznych, rok. 2001. Materiały pomocnicze do prac projektowych przy rekonstrukcji domu zamkowego*, Tarnów, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie.

Szuwarowski K.

1976, *Biecz, woj. Krosno. Mury Obronne. Wyniki badań archeologicznych, wytyczne konserwatorskie*, Przemyśl, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa oddział w Rzeszowie.

Teodorowicz-Czerepińska J.

1971, *Zamek w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

1995, *Zamek Lubelski*, Lublin 1995, mps. archiwum Muzeum Lubelskiego w Lublinie.

Tkaczyk J.

2019, *Wstępne sprawozdanie z pierwszego etapu badań archeologicznych w zakresie nadzorowanego remontu Zamku Lubelskiego, ul. Zamkowa 9 w Lublinie*, Lublin, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

Trusz K.

1984, *Zamek w Wieliczce. Badania architektoniczne Domu Zupnego. Wnioski Konserwatorskie*, Kraków, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

Urbański B.

2016, *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych prowadzonych w obrębie Baszty Kowalskiej w Nowym Sączu*, Nowy Sącz, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

Urbańska-Musiał B., Urbański B.

2011, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego. Ruiny zamku w Nowym Sączu*, Nowy Sącz, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

Vogt O.

1967, *Inwentaryzacja, projekt zagospodarowania i konserwacji baszty i odkrytych reliktów archeologiczno-architektonicznych zamku w Czchowie*, Tarnów 1967, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

Wałowy A.

Dokumentacja fotograficzna z badań archeologicznych na zamku w Szaflarach w 1942 roku, archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Wnorowski R.

1981, *Nowy Żmigród. Studium historyczno-urbanistyczne*, Rzeszów, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Rzeszowie.

Zaitz E.

2000, *Badania archeologiczne przy pracach przedprojektowych po południowej stronie kościoła i klasztoru OO. Paulinów na Skałce,* Kraków, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Zapłata R.

2012, *Sprawozdanie "Badania nieinwazyjne z zastosowaniem metod fotogrametrycznych i teledetekcyjnych – zamek w Iłży"*, Iłża-Warszawa, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

OPRACOWANIA:

Abu-Lughod J. L.

1989, *Before European Hegemony: The World System A. D. 1250-1350,* Oxford.

Abraham W.

1894, *Sprawa Muskaty*, „Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 30, s. 122-180.

Adamczyk A., Zub J.

1999, *Chęciny. Zamek*, Tarnobrzeg.

Adamczyk J. L.

1991, *Wzgórze zamkowe w Kielcach*, Kielce.

1997, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 87-90.

Adamczyk M.

1993, *Okres staropolski*, [w:] *Szaflary wieś podhalańska*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ, s. 13-32.

Adamski J.

2013, *Sklepienia pseudopoligonalne w architekturze gotyckiej. Studium z dziejów architektonicznego iluzjonizmu*, Kraków.

2017, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200-1420. Główne kierunki rozwoju*, Kraków.

Andrzejewski A., Kajzer L.

2002, *Zamek królewski w Szydłowie w świetle najnowszych badań terenowych*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 391-409.

Andrzejewski A., Kajzer L., Sikora J.

2006-2007, *Sprawozdania z badań zamku w Pińczowie w 2005 roku*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. X, s. 337-352.

Antonin R.

2001, *Správa polského území za vlády poslednich Přemyslovců*, „Sborník praci filozofické fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis", C48, s. 17-36.

2004, *Hnězdenská korunovace krále Václava II*, „Časopis Matice moravské", nr 123, s. 337-364.

2009, *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1283-1300*, Brno.

2012, *České země za poslednich Přemyslovců*, cz. I (1192-1253), Praha.

2013, *Ideální panovník českého středověku. Kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení*, Praha.

2018, *Ojciec i syn. Wacław I i Przemysł Otokar II*, [w:] *Ojcowie i synowie o tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza 1316-1378*, red. B. Możejko, A. Paner, Gdańsk, s. 102-116.

Antoniewicz M.

1998, Antoniewicz M., *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza – funkcje – konteksty*, Kielce.

2002, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej w przestrzeni społecznej XIV-XV wieku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczne w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 275-314.

Antoniewicz W., Wartołowska Z.

1951, *Badania grodziska w Wiślicy pow. Pińczów w r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 1, s. 73-82.

1952, *Badania grodziska w Wiślicy (pow. Pińczów) w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 2, s. 45-62.

1955, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953-1954*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. I, s. 235-250.

1956, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 4, s. 149-159.

Arnold S.

1968, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII)*, [w:] S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, red. W. Pałucki, Warszawa, s. 233-437.

Baczkowski K

2016, *Rola czeskiego głosu elektorskiego w elekcjach władców niemieckich w średniowieczu*, [w:[*Czechy i Polska między Wschodem i Zachodem średniowieczem i wczesna epoka nowożytna*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, Warszawa-Bellerive-sur-Allier, s. 201-216.

Baliński M., Lipiński T.

1885-1886, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. I-IV, Warszawa.

Balzer O.

1919-1920, *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. I-III, Lwów.

Bałus W., Popp D. (red.)

2016, *Zabytki sztuki w Polsce*, Warszawa.

Bar P.

2007, *Nieudana próba opanowania księstwa wrocławskiego przez Wacława II w latach 1289-1290*, [w:] *Pierwsze polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 27-29 września 2005*, red. J. Dobosz, J. Kujawiński, M. Matla-Kozłowska, Poznań, s. 201-210.

Baranowski T.

1998, *Gród w Kaliszu – badania, odkrycia, interpretacje*, [w:] *Kalisz wczesnośredniowieczny*, red. T. Baranowski, Kalisz, s. 39-64.

Barański M.

1992, *Dominum sądeckie. Od książęcego grodu do majątku klarysek sądeckich,* Warszawa.

2003, *Książęta i społeczeństwo wobec zjednoczenia Polski na przełomie XIII i XIV wieku*, [w:] *Polska około 1300 roku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 9-56.

Barciak A.

1974, *W sprawie polityki Przemysła Ottokara II wobec Polski*, „Przegląd Historyczny", t. 65, z. 3, s. 545-550.

1981, *Biskup ołomuniecki Bruno z Schauenburga a Polska*, "Sobótka", t. 1, s. 69-75.

1982, *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Otokara II. Studium z dziejów czeskiej polityki zagranicznej do drugiej połowy XIII wieku*, Katowice.

1986, *Rywalizacja o tron rzymski w okresie „Wielkiego bezkrólewia" w drugiej połowie XIII w. Stosunek Przemysła Otokara II do królów rzymskich i prób nowych elekcji w Niemczech*, [w:] *Niemcy-Polska w średniowieczu*, red. J. Strzelczyk, Poznań, s. 67-89.

1988, *Arengi i narracje dokumentów Przemysła Otokara II dla miast i mieszczan*, [w:] *Miasta w ciągu wieków. Wybrane problemy*, red. S. Michalkiewicz, Katowice, s. 35-44.

1992, *Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, Katowice.

2003, *Polityka czeska wobec ziem polskich za panowania ostatnich Przemyślidów i Jana Luksemburskiego*, [w:] *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 225-246.

2012, *Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami,* [w:] *Między Polską a Czechami. Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza*, red. A. Barciak, Wrocław, s. 40-56.

2012, *Zagadnienie przynależności ziemi kłodzkiej w latach 1278-1290,* [w:] *Między Polską a Czechami. Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza*, red. A. Barciak, Wrocław 2012, s. 168-176.

Bartoszewicz H.

1996, *Drogi handlowe ziemi chełmińskiej w XV-XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica", t. 6, s. 43-64.

Barut J.

1963, *Dawna ziemia biecka i jej stolica*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław, s. 124-151.

Baszkiewicz J.

1954, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa.

1968, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa.

2008, *Odnowienie królestwa Polskiego 1295-1320*, Poznań.

Bąkowski K.

1911, *Dzieje Krakowa*, Kraków.

1921, *Zamek krakowski*, Warszawa-Kraków.

Bednarczyk A., Stanisławek B., Szymański J.

1979, *Rozwój w okresie XIII – XVIII w.*, [w:] *Iłża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*, red. J. Szymański, S. Witkowski, Radom (= Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, t. XVI, z. 3), s. 20-37.

Beiersdorf Z.

1997, *Kleparz,* [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków, s. 430-454.

Beiersdorf Z., Krasnowolski B.

1992, *Sztuka gotycka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków, s. 199-291.

1992a, *Sztuka renesansu i manieryzmy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków, s. 483-550.

1992b, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków, s. 97-120.

Beiersdorf Z., Flasza J., Krasnowolski B., Materna M., Noga Z.

2016, *Bochnia*, „Atlas Historyczny Miast Polskich", red. R. Czaja, t. V Małopolska, red. Z. Noga, Toruń-Kraków.

Beiersdorf Z., Jodłowski A., Krasnowolski B., Noga Z.

2015, *Wieliczka*, „Atlas Historyczny Miast Polskich", red. R. Czaja, t. V Małopolska, red. Z. Noga, Toruń-Kraków.

Bębynek W.

1914, *Starostwo muszyńskie, własność biskupa krakowskiego*, Lwów.

Bender W.

1955, *Gród w Wiślicy w świetle źródeł archeologicznych*, „Dawna Kultura" t. 2, s. 70-77.

Beňko J.

1981, *Listina z roku 1301 na Plaveč. Diplomatická a historická hodnota,* „Slovenská archivistika", t. 16, z. 2, s. 82-93.

1985, *Osidlenie severného Slovenska*, Košice.

Berdecka A.

1982, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

1983, *Lokacje miast małopolskich za Władysława Łokietka (1306-1333). Problematyka i stan badań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej". R. 31, nr 3, s. 335-344.

Bernges R.

2000-2019, *Alphabetische liste aller Bergfriede mit Aufmaßzeichnnungen*, publikacja internetowa, http://binsy.org/

2000-2019, *Entwicklung der Bergfriedformen*, publikacja internetowa, http://binsy.org/

Białoskórska A.

1975, *Tradycjonalizm i jego źródła w architekturze polskiej drugiej połowy XIII i początku XIV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa, s. 163-248.

Bielski M.

1889, *Satyry*, Kraków.

Bieniak J.

1972, *Zjednoczenie Państwa Polskiego* [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, red. A. Gieysztor, Warszawa, s. 202-278.

2011, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, wyd. 2, Wodzisław Śląski.

2018, *Zarębowie i Nałęcze a królobójstwo w Rogoźnie*, Warszawa.

Biermann F.

2007, *Motten im nördlichen Ostdeutschland*, [w:] *Motte-Tumrhügelburg-Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*, red. S. Felgenhauer-Schmiedt, P. Csendes, A. Eibner, Wien, s. 111-134.

Binding G.

2002, *Bergfried*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. I, red. G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Mattejiet, U. Mattejiet, Stuttgart 2002, s. 1955-1956.

2002, *Burg*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, red. G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Mattejiet, U. Mattejiet, Stuttgart 2002, s. 957-962.

2002, *Donjon*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. III, red. G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Mattejiet, U. Mattejiet, Stuttgart 2002, s. 1248-1249.

Birkenmajer K.

2006, *Przełom Dunajca w Pieninach – fenomen geologiczny*, „Pieniny-Przyroda i Człowiek", t. 9, s. 9-22.

Biskup M.

1993, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308-1521)*, Gdańsk.

Biskup M., Labuda G.

1986, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-społeczeństwo-państwo-ideologia*, Gdańsk.

Bláhová M.

1996, *Cisterciáci ve službách české politiky za poslednich Přemyslovců a při nástupu Lucemburků*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław, s. 363-368.

Błaszczyk W.

1961, *Zamek w Olsztynie. Krótki rys historyczny i wyniki wstępnych badań archeologicznych z roku 1959*, „Ziemia Częstochowska", t. IV, s. 65-78.

1962, *Badania nad genezą zamków w Olsztynie pow. Częstochowa i Ogrodzieńcu pow. Zawiercie*, [w:] *Z pradziejów regionu częstochowskiego*, Częstochowa, s. 49-69.

1962a, *Badania archeologiczne na terenie zamku w Olsztynie, pow. Częstochowa, przeprowadzone w latach 1959-1960*, „Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w latach 1959-1960", nr 32, s. 97-104.

1964, *Zamki Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeum i Ochrony Zabytków", s. 110-120.

1964a, *Inwentaryzacja nieznanych średniowiecznych zamków warownych na Wyżynie Jurajskiej*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego, nr 40, s. 102-106.

1965, *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa.

1966, *Inwentaryzacja średniowiecznych zamków i strażnic murowanych na Wyżynie Jurajskiej*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie", t. II, s. 9-33.

1972, *Badania wykopaliskowe na średniowiecznym zamku w Olsztynie, pow. Częstochowa*, „Fontes Archaeologici Posnaniensis", vol. XXI, 1970, s. 265-268.

1982, *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza od połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu*, Poznań.

Bober M.

2008, *Architektura przedromańska i romańska w Krakowie. Badania i interpretacje*, Rzeszów.

Bobrzyński M.

1887, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa.

Boczowski F.

1843, *O Wieliczce*, Bochnia.

Bogucka M., Samsonowicz H.

1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Boguszewicz A.

1998, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja" XIII wieku*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 97-111.

2001, *Nienawiść Rudego Smoka do Bolesława a geneza zamków romańskich na Śląsku, Zamek i dwór w średniowieczu od XI od XV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego*, red. J. Wiesiołowski, J. Kowalski, Poznań 2001, s. 18-23.

2010, *Corona Silesiae Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław.

Bogdanowski J.

1964a, *Dawna linia obronna jury krakowsko-częstochowskiej: problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki*, „Ochrona Zabytków t. 17, z. 4, s. 3-36.

1965, *Odkrycie barbakanu w Bieczu*, „Ziemia", R. 19, s. 143-147.

1**966**, *Obwarowania miasta Biecza*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie, lipiec-grudzień 1965", s. 602-606.

1966a, *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach polskich*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. VIII, z. 1-2, s. 123-152.

1975, *Barbakan Krakowski jako „dzieło kluczowe" miasta*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. IX, s. 5-24.

1993, *Sztuka obronna*, Kraków.

1996, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków.

2000, *Odkrycie wieży (słupa) zamkowej w Cieszynie*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. XLIV, z. 1, s. 129-131.

Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., Swaryczewski A. (oprac.)

1986, *Mały słownik terminologiczny architektury obronnej w Polsce*, Kraków.

Bojęś-Białasik A., Kucia A.

2018, *Wstępne wyniki archeologiczno-architektonicznych badań reliktów zabudowy na Skałce przeprowadzonych w roku 2017*, [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków, s. 115-116.

Bojęś-Białasik A., Niemiec D.

2016, *Opactwa w Lubiążu, Trzebnicy i Mogile a początki cysterskiej architektury ceglanej na Śląsku i w Małopolsce w kontekście filiacyjnych zależności warsztatowych*, [w:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X-XIII w.)*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 459-506.

Bojęś-Białasik A., Szyma M.

2018, *Architektura kościoła i klasztoru na Skałce do początku XVI wieku*, [w:] *Średniowieczny kościół na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków, s. 25-53.

Bolina P.

1986, *Ke vlivy biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravské hradni architektury*, „Archaeologia Historica", t. 11, s. 175-187.

Boncza-Bystrzycki L.

1997, *Innocenty III*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. VII, red. J. Duchniewski, S. Wielgus, Lublin, s. 249-250.

Borkovský I.

1969, *Pražký hrad v době přemyslovských knížat*, Praha.

Borowska-Antoniewicz J., Antoniewicz M.

1999, *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska", nr 4, s. 187-198.

Borowiejska-Birkenmajerowa M.

1971, *Relikty średniowiecznych obwarowań w obrębie zespołu św. Michała w Krakowie*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. 14, z. 1, s. 369-371.

1972, *Relikty średniowiecznej architektury obronnej w obrębie zespołu Św. Michała w Krakowie na tle dawnego układu urbanistycznego*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. VI, s. 181-194.

1975, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975.

Borusiewicz W.

1985, *Budownictwo murowane w Polsce. Zarys sztuki strukturalnego kształtowania do końca XIX wieku*, Warszawa-Kraków.

Bromowicz J., Magiera J.

2009, *Kamień wczesnośredniowiecznych budowli Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. IV, s. 5-52.

Brzeziński Z.

2005, *Geneza Tarczka*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce, s. 79-98.

Brykowska M.

1997, *Zamek/pałac biskupów krakowskich w Bodzentynie. Przemiany zespołu i architektury w XIV-XVIII wieku*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 41-54.

1999, *Królewska kaplica św. Trójcy na Zamku w Lublinie w świetle badań architektonicznych i porównawczych*, [w:] *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, sztuka, konserwacja*, red. B. Paprocka, J. Sil, Lublin, s. 25-50.

Brykowska M., Wółkowski Z.

2018, *Zamek w Kazimierzu Dolnym w świetle badań architektonicznych*, „Ochrona Zabytków", nr 1, s. 7-47.

Buczek K.

1938, *Pierwsze biskupstwa polskie*, „Kwartalnik Historyczny", R. 52, z. 2, s. 169-209.

1970, *Z badań nad organizacją grodową w Polsce. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, „Kwartalnik Historyczny", t. 77, nr 1, s. 3-29.

Buczkowa I.

1983, *Zamek w Lublinie*, Lublin.

Buczkowa I., Gąszczyk M.

1982, *Wieża zamkowa w Lublinie*.

Budkowa Z. (vel. Kozłowska-Budkowa Z.)

1963, *Dzieje Wiślicy w XIII i XIV w.*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1960. II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, 27-28.

1963a, *Wiślica w XIII i XIV wieku*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 192-204.

1976, *Przyczynki do życiorysu Jana Muskaty*, [w:] *Ars historica. Studia z dziejów powszechnych i Polski*, red. Biskup Marian, Poznań, s. 445-453.

Bujas M.

2010, *Geneza zamku Rabsztyn*, „Ilcusiana", nr 2, s. 16-30.

Bukowska A., Trzeciecki M.

2009, *Relikty architektury kamiennej na Wzgórzu Tumskim w Płocku – wyniki badań weryfikacyjnych*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno, s. 295-321.

Bukowski W. (oprac.)

1999, *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku. Spisy*, [w:] *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 5, Kórnik.

Bukowski W., Kurtyka J., Laberschek, Leszczyńska-Skrętowa Z., Sikora F., Wolski M. (oprac.)

2000, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 3, Kraków.

Bukowski W., Kurtyka J., Laberschek, Leszczyńska-Skrętowa Z., Sikora F. (oprac.)

1994, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 1, Kraków.

1997, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 2, Kraków.

Bukowski, W., Laberschek J., Leszczyńska-Skrętowa Z., Marzec A., Sikora F., Wilamowski M., Wolski M. (oprac.)

2003 *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. III, z. 4, Kraków.

Bukowski W., Laberschek J., Marzec A., Wolski M., Zdanek M. (oprac.)

2009, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. IV, z. 2, Kraków 2009.

Bukowski W., Laberschek J., Nabiałek K., Schmidt M., Sikora F., Szyszka J. (oprac.)

2016, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. V, z. 1, Kraków.

Buśko C.

1998, *Die Burg Lähn im 12.-17. Jahrhundert*, „Quaestiones Medii Aevi Novae", vol. 3, s. 273-285.

Buśko C., Głowa W., Kołodziejski S.

2016, *Zamek Czorsztyn w świetle najnowszych badań,* „Pieniny-Przyroda i Człowiek" t. 14, s. 193-209.

Buśko C., Niegoda J., Szmoniewski B.

2005, *Changes in the development of Krakows's „Gródek" in the light of excavations at 7 Świętego Krzyża*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. LVII, s. 585-595.

Buśko C., Kalicki T., Niegoda J., Szmoniewski B.

2006, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni krakowskiego Gródka w świetle badań przeprowadzonych na parceli przy ul. Św. Krzyża 7 w 2004*, „Materiały Archeologiczne", t. 36, s. 45-78.

Cabalska M.

1963, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku Babia Góra w Zabrzeży, pow. Nowy Sącz w 1963 r.*, „Wiadomości Archeologiczne", t. 31, z. 2-3, s. 252-255.

1966, *Sądeczyzna w badania Katedry Archeologii Polski UJ*, „Rocznik Sądecki", t. VII, s. 376-397.

1969-1970, *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, „Rocznik Sądecki", t. X-XI, s. 103-143.

1975, *Muszyna, pow. Nowy Sącz*, „Informator Archeologiczny", t. 8, s. 184-185.

1976, *Muszyna district of Nowy Sącz (medieval settlements)*, „Recherches Archeologiques de 1974", s. 58-64.

1982, *Zespół osadniczy w Muszynie, woj. Nowy Sącz. Gródek*, „Rocznik Sądecki", t. XVII, s. 275-289.

1987, *Zespół osadniczy w Muszynie, woj. Nowy Sącz. Zamek*, „Rocznik Sądecki", t. XVIII, s. 5-18.

1991, *Pradzieje Nowego Targu i okolicy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ, s. 17-31.

1992, *Pradzieje na tle przedhistorycznego osadnictwa Sądecczyzny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków, s. 23-52.

Cabalska M., Lelek R.

1974, *Muszyna, pow. Nowy Sącz*, „Informator Archeologiczny", t. 7, s. 259-260.

Cabalska M., Nosek E.

1968, *Zabytki żelazne ze stanowiska na Babiej Górze w Zabrzeży, pow. Nowy Sącz*, „Materiały Archeologiczne", t. 9, s. 289-310.

Chachaj J.

2011, *Początki kościołów lubelskich w świetle legend i przekazów historycznych*, Lublin.

2014, *Lublin-miasto Rychezy. Lubelskie szkice historyczne XI-XIV wieku*, Lublin.

2019, *Czas podjęcia budowy wieży zamkowej w Lublinie w świetle najnowszych badań archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 67, nr 3, s. 307-322.

2020, *O początkach lubelskiej wieży zamkowej*, Lublin.

Charvátová K.

2007, *Václav II. Král český a polský*, Vyšehrad.

Chmielewski S., Górska-Gołaska K., Luciński J. (oprac.)

1982, *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Chorowska M.

2002, *Zamek jako rezydencja książęca na Dolnym Śląsku w XIII wieku na tle zachodnioeuropejskim*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 182-208.

2003, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław.

2003, *Zamek Królewski w Poznaniu na tle architektury zamków śląskich z okresu średniowiecza*, [w:] *Zamek książąt, królów i starostów*, red. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania", nr 4, s. 7-26.

2013, *Kaplica czy wieża? Interpretacja najstarszych reliktów zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań z lat 2011/2012 oraz analogii europejskich*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, s. 31-49.

2014, *The Oldest Castle in the Town of Wrocław*, „Forum Urbes Medii Aevi", t. 8, nr 1-2, s. 182-191.

2014, *Dylematy wokół książęcego zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011-2012*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej 29 listopada – 1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań, s. 137-162.

2017, *Początki zamków na Dolnym Śląsku – Wleń, Wrocław, Legnica*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 93-112.

Chorowska M., Dudziak T., Jaworski K., Kwaśniewski A.

2009, *Zamki i dwory obronne w Sudetach*, t. II. Księstwo jaworskie, Wrocław.

Chudzińska B.

2010, *Zamek w Muszynie w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna, s. 75-89.

2012, *Życie codzienne na zamku w Muszynie*, Muszyna.

Chrzanowski M.

2013, *Leszek Biały. Książę krakowski i sandomierski, Princeps Poloniae (ok. 1188 – 23/24 listopada 1227)*, Kraków.

Chrzanowski T.

1993, *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa.

Chrzanowski T., Kornecki M.

1982, *Sztuka ziemi krakowskiej*, Kraków.

Ciura F.

2009, *Klucz lipowiecki. Z dziejów klucza lipowieckiego i jego miejscowości*, Kraków.

Crossley P.

1985, *Gothic Architecture in the Reign of Kazimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland 1320-1380*, Kraków.

Czaja J.

2004-2005, *Tajemnicza góra zwana Łyżką*, „Almanach Ziemi Limanowskiej", nr 19, s. 4-11.

Czaja R.

2003, *Miasta i mieszczaństwo na ziemiach polskich na przełomie XIII/XIV w.*, [w:] *Polska około 1300 roku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 57-72.

Czapczyńska D., Janczykowski J.

1985, *Gotycki zamek w Chęcinach – próba rekonstrukcji*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XIX, s. 221-230.

Czapliński M., Koszuba E., Wąs G., Żerlik R.

2007, *Historia Śląska*, Wrocław.

Czarnowski S. J.

1902, *Grodzisko na Górze Okopy nad rzeką Prądnikiem pod Ojcowem*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne", t. IV, R. XIII, z. 2-3, s. 437-450.

Czekierski J.

1913, *Kazimierz Dolny*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, z. 4, s. 1-44.

Czerner O., Rozpędowski J.

1960, *Bolków. Zamek w Świnach*, Wrocław.

Dąbrowska E.

1965, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Dąbrowski J.

1916, *Z czasów Łokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. Część 1,* „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 34, s. 278-326.

1964, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Dąbrowski J., Halecki O.

1939, *Dzieje Europy od X do XIV wieku, schyłek średniowiecza*, [w:] *Wielka Historja Powszechna*, t. 4, cz. 4, red. J. Dąbrowski, O. Halecki, M. Kukiel, Warszawa.

Dąbrowski M. J., Hunicz A., Kardasz M.

1974, *Badania archeologiczne i dendrochronologiczne prowadzone na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1973 r*, „Wiadomości Archeologiczne", t. 40, s. 27-36.

Deptuła C.

1992, *Czorsztyn czyli Wronin. Studium z najstarszych dziejów osadnictwa na pograniczu polsko-węgierskim w rejonie Pienin*, Lublin.

1995, *Geneza zamku czorsztyńskiego i jego roli w regionie Pienin – legendy, domysły, fakty*, „Prace Pienińskie", t. 7, s. 4-14.

1997, *Nad rekonstrukcją dziejów regionu czorsztyńskiego w XIII i XIV wieku*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek", t. 5, s. 21-35.

2000, *„Dominae Sandecenses" XIV wieku a schyłek władztwa klarysek nad górnym Dunajcem,* [w:] *Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane Profesorowi Janowi Ziółkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, Lublin, 81-91.

Derwich M.

1992, *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław.

Dębowski T.

1996, *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa lokacyjnego*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XLVIII, s. 199-207.

Długopolski E.

2009, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Kraków.

Długosz A.

1958, *Wieliczka. Magnum Sal jako zabytek kultury materialnej*, Warszawa.

1966, *Zabytki wielickie*, Wieliczka.

Dobosz J.

2011, *Kazimierz II Sprawiedliwy*, Poznań.

Dobrowolski K.

1935, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów,

1939, *Gród w Piekarach. Część historyczna*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków, s. 77-94.

Dobrowolski T.

1978, *Sztuka Krakowa*, Kraków.

Dobrzański S. J.

1969, *Ku początkom zamków w Karpatach polskich (Szaflary i Czorsztyn w Kotlinie Nowotarskiej)*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. XI, z. 1, s. 17-35.

1978, *Castrum. Problematyka badawcza*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 5, s. 5-21.

Dobrzański S. J., Grygorowicza A., Żaki A.

1967, *Zamczysko w Czorsztynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1965-1967*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddz. w Krakowie", t. XI, z. 2, s. 629-632.

Dobrzycki J.

1952, *Dawne warownie Krakowa*, Kraków.

Dolczewski Z.

1996, *Zamek książęcy czy królewskie „palatium"? O siedzibie ostatnich Piastów wielkopolskich*, „Kronika Miasta Poznania", nr 1, s. 83-93.

1997, *Cesarskie palatium króla Przemysła (Uwagi dyskusyjne)*, [w:] *Przemysł II. Odnowienie Królestwa Polskiego*, red. J. Krzyżaniakowa, Poznań, s. 333-336.

2004, *Tajemnice zamku królewskiego w Poznaniu. Między prawdą a domysłem*, Poznań.

Dowiat J.

1968, *Polska – państwem średniowiecznej Europy*, Warszawa.

Dryja S., Niewalda W.

2004, *Zamek w Bobolicach w świetle prac badawczych przeprowadzonych w 2002 roku*, „Ziemia Częstochowska", t. XXIX, s. 27-44.

2014, *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014. Podstawowe uwagi*, „Ilcusiana", nr 11, s. 8-21.

Dryja S., Dryja M., Jagosz-Zarzycka Z.

2010, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 94-101.

Duby G.

1986, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, Warszawa.

Duda J.

1997, *Odkrycie fragmentu murów obronnych średniowiecznej Wieliczki w Ogrodzie Żupnym*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XLIX, s. 243-255.

1998, *Wieliczka, st. 2. Zamek-Ogród Żupny, gm. loco, woj. krakowskie, AZP 104-57/2*, „Informator Archeologiczny", t. 28, 106-107.

Dunin-Wąsowicz T.

1957, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 5, nr 3-4, s. 433-453.

1959, *Research on the Medieval Road System in Poland*, "Archaeologia Polona", t. 2, s. 125-140.

1967, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. J. Pazdur, T. Wąsowicz, Łódź, s. 113-132.

Durdík T.

1976, *Současný stav, potřeby a výchledy výzkumu hradů v Čechách*, „Archaeologické Rozhledy", t. XXVIII, s. 172-180.

1978, *Nástín vývoje českých hradů 12.-13. století*, „Archaeologia Historica", t. 3, s. 41-52.

1979, *Vývoj hradů 13. století v Čechách*, „Folia Historica Bohemica", t. 1, s. 177-191.

1983, *Podíl hradištni tradice na vzniku a podobé nejstarších českých hradů*, „Umění", R. LIII-LXVI, s. 630-635.

1987, *Zemnice na českých královských hradech 13. století*, „Archaeologia Historica", t. 12, z. 1, s. 355-365.

1992, *Hrady severních Čech*. Praha.

1994, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Wien-Koln-Weimar.

1995, *Současný stav výzkumu hradů v Čechách*, „Archaeologia Historica Polona", t. 1, s. 47-50.

1995a, *Královské hrady a královská města v Čechách 13 století*, „Archaeologia Historica", t. 20, z. 1, s. 331-337.

2000, *Ilustrovaná encyklopedie Českých hradů*, Praha.

2001, *Encyklopedie Českých hradů*, Praha.

2003, *Hrady Václava II.*, „Zprávy památkové péče", t. 63, z. 2, s. 105-109.

2007, *Hrady přechodného typu v Čechách*, Praha.

2004, *K počátkům šlechtických hradů v Čechách*, „Archaeologické Rozhledy", t. LVI, 2004, s. 169-175.

Durdík T., Bolina P.

2001, *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*, Praha.

Dutkiewicz J. (oprac)

1951, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, z. 2, Warszawa.

1951, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, z. 3, Warszawa.

Dworaczyński E.

2005, *Badania archeologiczne na zamku Tropsztyn*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. XL, s. 195-217.

2007, *Zamek Tropsztyn*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 287-305.

2010, *Zamek Rytro w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna, s. 53-66.

2014, *Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych*, [w:] *Zamki w Karpatach*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 143-157.

Dworaczyński E., Niewalda W., Rojkowska H.

1998, *Wytrzyszczka, st. 1, Zamek Tropsztyn, gm. Czchów, woj. tarnobrzeskie, AZP 108-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 27, s. 102-103.

Dworzaczek W.

1971, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wiek XIV-XV*, Warszawa.

Dvořáčková-Malá D., Zelenka J.

2011, *Curia ducis, curia regis. Panovnický dvůr za vlady Přemyslovců*, Praha.

Dzieduszycki W., Maciejowski M., Małachowicz M.

2014, *Zamek Kruszwicki*, Kruszwica.

Dziwik K.

1957, *Sądeczyzna wczesnośredniowieczna (do końca XIII wieku) w świetle źródeł i dotychczasowego stanu badań*, „Rocznik Sądecki", t. III, s. 319-345.

1962, *Rozwój przestrzenny miasta Nowego Sącza od XIII do XIX wieku na tle stosunków gospodarczych*, „Rocznik Sądecki", t. V, s. 157-187.

1969-1970, *Czy istniał Sącz w Podegrodziu*, „Rocznik Sądecki", t. X-XI, s. 145-161.

1971, *Gródek biskupa Jana Muskaty w Kurowie nad Dunajcem*, „Rocznik Sądecki", t. XII, s. 79-89.

Engel P.

2001, *The realm of St. Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526*, London-New York.

Eysymontt R.

2009, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław.

Fąka M.

1969, *Synody arcybiskupa Henryka Kietlicza (1199-1219)*, „Prawo Kanoniczne" t. 12, nr 3-4, s. 95-127.

Felczak W.

1983, *Historia Węgier*, Wrocław.

Fiala Z., Hosák L., Pavel J., Janáček J., Kotek L.

1983, *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, t. II. *Severní Morava*, Praha.

Fidura J.

1990, *Zamki i inne warownie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*.

Figlewicz P.

2015, *Królewskie miasto Dobczyce. Od czasów najdawniejszych od współczesności*, Kraków-Dobczyc.

Firlet J. Pianowski Z.

1987, *Badania weryfikacyjne przed północną elewacją pałacu królewskiego na Wawelu w 1985 r. Problem wczesnośredniowiecznej rezydencji książęcej*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XIX, s. 251-259.

1998, *Wyniki badań archeologicznych w rejonie katedry i pałacu królewskiego na Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. II, s. 105-118.

2000, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 44, z. 4, s. 207-237.

2000a, *Kraków-Wawel. Badania archeologiczno-architektoniczne pałacu królewskiego i katedry w latach 1995-1998*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 275-283.

2003, *Castrum et Hortus. Z badań przed wschodnią elewacją pałacu królewskiego na Wawelu*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 467-475.

2005, *Turris antiqua fracta. Problem tzw. wieży Łokietkowej na Wawelu*, „Archaeologia Historica Polona", t. 15, z. 1, s. 139-147.

2006, *Uwagi o topografii wczesnośredniowiecznego Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. III, s. 43-58.

2007, *Z najnowszych badań zespołu katedralnego w Krakowie*, [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 33-45.

2007a, *Wawel do roku 1300*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 45-66.

2010, *Zespół architektoniczny katedry krakowskiej od 1000 do 1300*, [w:] *Arcidiecézní Muzeum na Olomouckém Hradě. Příspěvky z meziárodní konference*, red. O. Jakubec, Olomouc, s. 131-142.

2013, *Wawel wczesnośredniowieczny i jego budowle*, „Studia nad dawną Polską", t. 3, s. 29-68.

2018, *Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, t. IV, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejewska, Rzeszów, s. 269-294.

Firlet J., Kadłuczka A., Pianowski Z.

2011, *Kościół Mariacki w Krakowie. Problem początku i przekształceń architektonicznych w średniowieczu (preliminaria badawcze)*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 331-356.

Fischer S.

1934, *Kazimierz Wielki i jego stosunek do Bochni i bocheńszczyzny*, Bochnia.

1962, *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa.

Fischer-Wollpert R.

1990, *Leksykon papieży*, Kraków.

Fischinger A., Fabiański M.

2009, *Dzieje budowy renesansowego zamku na Wawelu około 1504-1548*, Kraków.

Florek M.

2004, *Czy „grodzisko" to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł topomastycznych*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. XXXV, s. 171-188.

2015, *Zamek w Lublinie*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 17-38.

2017, *Lublin między VIII a XIII wiekiem w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik Lubelski", t. XLIII, s. 13-42.

2019, *Lublin – Wzgórze Zamkowe. Gród kasztelański*, [w:] *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 258-269.

Folwarczny-Miśko E., Jodłowski J.

1971, *Bochnia. Stanowisko II, III, IV, V*, „Informator Archeologiczny", t. 4, s. 148-149.

Franaszek A.

1989, *Budowle gotyckie zamku królewskiego na Wawelu na tle dziejów w czasach nowożytnych*, Kraków.

Fraś M.

1964, *Wykopaliska w Muszynie*, „Wierchy", R. 33, s. 208-209.

1965, *Nowo odkryte grodzisko kultury łużyckiej nad Dunajcem*, „Wierchy", r. 34, s. 223.

1966, *Wstępne badania archeologiczne na zamku w Muszynie*, „Rocznik Sądecki", t. VII, s. 449-454.

Frazik J.

1972, *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków.

1992, *Budynek późnogotyckiego szpitala w Bieczu*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XXV, s. 125-132.

Friedberg M.

1938, *Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII-XIV. Ze studiów nad organizacją społeczeństwa w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków, s. 165-216.

Fudalewski W.

1900, *Kunów nad Kamienną w Powiecie Opatowskim Gubernii Radomskiej*, Warszawa.

Furtak B.

1991, *Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ, s. 33-40.

Gabriel F.

2006, *Teoretické aspekty studia hradních staveb*, Ústí nad Labem.

Gabriel F., Panáček J.

2000, *Hrady okresu Česká Lípa*, Praha.

Gaczął A.

1980, *Zabytki sztuki w Wieliczce*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków, s. 333-363.

Gardawski A.

1965, *Archeologia o początkach Lublina*, [w] *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. 1, red. J. Dobrzański, J. Kłoczowski, J. Mazurkiewicz, Lublin, s. 30-42.

Gawęda S.

1964, *Rozwój osadnictwa wiejskiego w regionie jasielskim do roku 1370*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków, s. 51-67.

1966, *Możnowładztwo małopolskie w XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, Kraków.

Gawlas S.

1988, *„Versu heres". Z badań nad świadomością polityczną obozu Władysława Łokietka w początku XIV wieku*, "Kwartalnik Historyczny", R. 95, s. 77-104.

1994, *Nowa Civitas in Okol. Fragment z dziejów Krakowa*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. VI, red. S. Kuczyński, Warszawa, s. 101-110.

1996, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa.

1997, *Człowiek uwikłany w wielkie procesy – przykład Muskaty*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Warszawa, s. 391-401.

2017, *Zamek średniowieczny: geneza i funkcje społeczno-ustrojowe*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 17-46.

2019, *Zamki jako element organizacji królewskiej domeny w czasach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 11-29.

Gazda D.

2018, *Pienińska Misja Archeologiczna. Sprawozdanie z badań zamku Dolnego w Czorsztynie, lato 2018 r.*, „Pieniny-Przyroda i Człowiek", t. 15, s. 225-241.

Gąsiorowski A.

1970, *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Polsce*, Poznań.

1976, *Rozbicie dzielnicowe i odrodzenie Królestwa Polskiego (1138-1333)*, [w:] *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, Warszawa, s. 133-179.

1998, *Itinerarium króla Kazimierza Wielkiego. Materiały 1333-1370*, „Roczniki Historyczne", R. LXIV, s. 175-208.

2015, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa.

Gąssowski J.

1969, *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej Sandomierszczyzny*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. VI, s. 303-473.

1997, *Archeologia Wiślicy. Hipotezy i kontrowersje,* [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa, s. 13-19.

Gebelin F.

1962, *Les châteaux de France*, Paris.

Gedl B.

1970, *Wyniki wstępnych badań wykopaliskowych na zamku w Lipowcu i na grodziskach w Płazie, pow. Chrzanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne", z. 12, s. 119-124.

Ginter A.

2013, *Zamek w Muszynie w świetle najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, „Almanach Muszyny", s. 5-29.

2019, *Domniemany zamek Kazimierza Wielkiego w Muszynie w świetle najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 175-200.

Ginter A., Majorek M.

2019, *Zamek i gród. Stan badań archeologicznych*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna, s. 69-83.

2019a, *Grodzisko. Badania archeologiczne w Muszynie*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna, s. 93-109.

2019b, *(Nie)zwykli świadkowie życia na grodzie. O zabytkach wyjątkowych*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna, s. 110-122.

2019c, *O pieniądzu. Numizmaty z muszyńskiego grodziska*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna, s. 131-142.

Ginter H.

1968, *Lipowiec – zamek, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 1, s. 342.

Ginter H., Kozak J.

1969, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 2, s. 350-351.

1970, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 3, s. 370-371.

Giżycka E., Pawłowska-Pich I.

2009, *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, Wieliczka.

Glińska N.

2011, *Dzieje grodziska na łąkach w Wiślicy w świetle badań z 1996 roku*, [w:] *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i w średniowieczu*, red. M. Rybicka, Rzeszów, s. 155-168.

2018a, *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza* [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo–Kościół–Nauka–Popularyzacja*, red. A Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Kielce, s. 243-278.

Gliński W.

1997, *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w dobie średniowiecza*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 107-116.

1997a, *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku Regia w Wiślicy w 1994 roku*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa, s. 129-137.

2000, *Zespół palatialny w Wiślicy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 257-267.

2005, *Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce, s. 31-77.

2009, *Kulminacja tzw. wyspy miejskiej (st. Regia) w Wiślicy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego Gniezno, 9-11 kwietnia 2008 roku*, red. T. Janiak, Gniezno, s. 389-418.

2018, *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-Funkcje-Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce, s. 11-73.

2019, *Badania archeologiczne na terenie miasta i zamku w Chęcinach w kontekście studiów historycznych. Problematyka i stan badań*, [w:] *Chęciny przez stulecia*, red. L. Michalska-Bracha, J. Szczepański, Chęciny-Warszawa, s. 13-36.

Gliński W., Glińska N.

2009, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych XVIII-wiecznego budynku bramnego zespołu gospodarczego pałacu biskupów krakowskich w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne", t. 1, s. 261-279.

2009-2010, *Średniowieczne Kielce w świetle ostatnich badań archeologicznych (Pl. 54-64)*, „Światowid", t. VIII(XLIX)/B, s. 133-147.

2011, *Archeologia Kielc*, „Renowacje i Zabytki", nr II, s. 92-106.

2012, *Początki Kielc w świetle archeologii*, „Renowacje i Zabytki", nr IV, s. 24-31.

Gliński W., Ziębińska N.

2010, *Średniowieczne Kielce w świetle ostatnich badań archeologicznych (Pl. 54-64)*, „Światowid", t. VIII(XLIX)/B, s. 133-147.

Gliński W., Hadamik Cz.

2002, *Zamek królewski w Chęcinach – zarys problematyki badawczej i konserwatorskiej. Próba periodyzacji funkcjonalno-przestrzennej obiektu*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, 374-390.

Gliński W., Koj J.

1999, *Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą*, „Slavia Antiqua", t. 40, s. 119-149.

Gliwa A.

2017, *Bogoriowie, cystersi i Gryfici. Analiza źródłowo-bibliograficzna dotycząca głównych prekursorów kolonizacji terenu pogranicza nad środkowym Wisłokiem na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza*, [w:] A. Lubelczyk, *Grodzisko i zamek w Czudcu na terenie dawnej ziemi sandomierskiej w świetle badań archeologicznych w latach 2001-2010*, Rzeszów, s. 391-411.

Goliński M.

2005, *Książę, biskup i zamki*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane Profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 41-53.

2018, *Dzieje miast praskich do początku XV wieku*, Kraków.

Gołachowski K.

1957, *Inwentarz archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292-1772*, „Rocznik Sądecki", t. III, s. 177-315.

Gołembnik A.

2000, *Początki Płocka w świetle ostatnich prac weryfikacyjnych i nowych odkryć archeologicznych,* [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 167-178.

Goras M.

2003, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków.

Gosztyła M., Proksa M.

1997, *Zamki Polski południowo-wschodniej*, Przemyśl.

Gotkiewicz M.

1961, *Na Pustej Skale w Szaflarach*, „Wierchy", R. 30, s. 256-260.

Górna D.

1974, *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, „Informator Archeologiczny", t. 7, s. 203.

1976, *Pełczyska, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, „Informator Archeologiczny", t. 9, s. 255-256.

1980, *Pełczyska, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, „Informator Archeologiczny", t. 13, s. 265-266.

1982, *Drewniana zabudowa grodu wiślickiego*, „Światowit", t. 35, s. 129-160.

1986, *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych grodziska w Pełczyskach, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, „Światowit", t. 36, s. 175-178.

Górna D., Kalaga J.

1978, *Pełczyska, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, „Informator Archeologiczny", t. 11, s. 188.

Górna D., Wartołowska Z.

1975, *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, „Informator Archeologiczny", t. 8, s. 189-190.

Górna D., Kalaga J., Pianowski Z.

1981, *Wiślica, woj. kieleckie. Stanowisko grodzisko*, „Informator Archeologiczny", t. 14, s. 177-178.

Górnisiewicz B.

1988, *Kontrowersje wokół genezy Olkusza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 33, nr 4, s. 335-344.

Górski K.

1928, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego", t. 8, s. 1-106.

Grabowski A.

1822, *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic*, Kraków.

Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J.

2011, *Dzieje polski średniowiecznej*, oprac. J. Wyrozumski, Kraków 2011.

Gronowski T.

2009, *Zamek w Tyńcu*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", t. 1, z. 5, 213-228.

Gruszecki A.

1986, *Zamki i pałace małopolskie w XVI w. Cechy reprezentacyjno-mieszkaniowe i obronne*, Warszawa.

Grzeliński W.

1908, *Monografia Chęcin*, Kielce.

Grzesiowski J., Piotrowicz J.

1965, *Sól Małopolska w nadaniach i przywilejach dla klasztorów (do początku XVI w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce", t. 1, 71-189.

Grzybkowski A.

1994, *Kaplica zamkowa w Raciborzu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. XXXIX, z. 4, s. 243-265.

2003, *Architektura polska około 1300 roku*, [w:] *Polska około 1300 roku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 155-197.

2015, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa.

Guerquin B.

1957, *Zamki śląskie*, Warszawa.

1963, *Fazy rozwoju zamku w Chęcinach*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 71-73.

1964, *Zamek w Chęcinach*, [w:] *III Konferencja naukowa w Warszawie 13 i 14 kwietnia 1962*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 122-123.

1974, *Zamki w Polsce*, Warszawa.

1984, *Zamki w Polsce*, Warszawa.

Gula J.

1991, *Mury miejskie w Wiślicy*, „Światowit", t. 38, s. 119-139.

Gustawicz B.

1881, *Wycieczka w Czorsztyńskie*, Warszawa.

Gwiazda T.

2020, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów.

Hadamik Cz.

2005, *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 145-170.

2007, *Pierwsze wieki Kielc. Kasztelania kielecka od przełomu XI i XII do połowy XIV stulecia*, Kielce.

2008, *Archeologia o zamku w Chęcinach*, [w:] *Szkice z dziejów miasta. Chęciny na starej fotografii*, red. D. Kalina, Kielce, s. 53-79.

2011, *Najstarszy zamek w Chęcinach*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 299-314.

2011a, *Kasztelania tarska*, Warszawa.

2010, *Zbiór fragmentów kafli średniowiecznych i nowożytnych z badań zamku w Chęcinach, woj. świętokrzyskie*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica", t. 27, s. 11-31.

2013, *Problematyka tak zwanych strażnic z okresu średniowiecza na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 51-74.

2016, *Wstępne sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych w obrębie zamku Olsztyn (teren tzw. dolnego zamku), pow. częstochowski prowadzonych w 2013-2015 roku, województwo śląskie*, [w:]

Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015, red. G. Glanc-Zagaja, Katowice, s. 138-154.

2019, *Nierozwiązany problem – zamek Olsztyn w czasach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 153-174.

2019a, *Zamek Olsztyn krok po kroku spacerkiem po historycznej ruinie średniowiecznej warowni*, Kielce-Olsztyn.

Hadamik Cz., Hadamik K.

2013, *Fazy rozwoju przestrzennego zamku królewskiego w Chęcinach (od końca XIII do połowy XVII wieku)*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 75-83.

Haftka M.

1999, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork-Płock.

Halaga O. R.

1965, *Porta Poloniae. W kwestii szlaków karpackich we wczesnym średniowieczu*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. VII, 1965, s. 5-34.

Hallam E., Everard J.

2007, *Francja w czasach Kapetyngów 987-1328*, Warszawa.

Harrison P.

2004, *Castles of God. Fortified Religious Building of the World*, Woodbridge.

Hejna A., Wolf V.

1974, *Czesko-śląskie związki po obu stronach Karkonoszy w XIII i XIV wieku*, „Rocznik Jeleniogórski", t. XII, s. 57-70.

Hilczerówna Z.

1956, *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań.

Hinz H.

2002, *Motte und Baillie*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. VI, red. G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Mattejiet, U. Mattejiet, Stuttgart 2002, s. 873-874.

Hoczyk S., Ślusarski Z.

1971, *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie*, „Studia i Materiały Lubelskie", t. 5, s. 53-66.

Holcer Z.

1970, *Dwie lustracje zamku w Olsztynie koło Częstochowy*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. 13, z. 1, s. 311-313.

1971, *Średniowieczne „castrum" w świetle źródeł archiwalnych*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. 14, 1970, z. 1, s. 372-374.

2001, *Zarys historii Grodziska koło Skały w średniowieczu (odkrycie trzeciego średniowiecznego murowanego zamku na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego),* [w:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, red. J. Partyka, Ojców, s. 354-370.

2004, *Zamek Olsztyn pod Częstochową – zarys historii*, [w:] *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, t. 2, red. J. Partyka, Ojców, s. 75-88.

Homza M.

2010, *Dzieje wczesnośredniowiecznego Spisza*, [w:] *Historia Scepusii*, vol. I, red. M. Homza, S. Sroka, Bratysława-Kraków, s. 126-327.

Hoensch J.

1989, *Premysl Otakar II. von Böhmen: Der goldene König*, Graz-Wien-Köln.

Horwat J.

1995, *Mieszko I Plątonogi, książę raciborski, opolski oraz krakowski 1131-1211*, [w:] *Cracovia Polonia Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Kraków, s. 207-220.

2012, *W sprawie zamku w Bytomiu. Analiza wyników badań dokonanych przez archeologów i historyków*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 7, s. 231-247.

Hoszowski K.

1866, *Żywot Jana Muskaty biskupa krakowskiego*, „Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączonego", t. 11, s. 278–329.

Hubnicki R.

1858, *Opis trzech zamków w bliskości Krakowa w okręgu pileckim (Smoleń, Pilica, Ogrodzieniec*), Warszawa.

Hunicz A.

1973, *Wyniki badań na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1971 r.*, „Wiadomości Archeologiczne", t. 38, z. 3-4, s. 443-460.

1976, *Lublin. Wzgórze zamkowe*, „Informator Archeologiczny", t. 9, s. 290-291.

1979, *Badania archeologiczne przy kamienicy Służewskich w Bieczu, woj. Krosno*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973-1979", s. 83-105.

Husarski W.

1953, *Kazimierz Dolny*, Warszawa.

Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B.

1979, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa.

Inglot S.

1925, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku*, Lwów.

Iwańczak W.

1985, *Tropem rycerskiej przygody. Wzorzec rycerski w piśmiennictwie czeskim XIV wieku*, Warszawa.

2011, *Przemyślidzi w polskiej historiografii XX w.*, [w] *In tempore belli et pacis. Ludzie-miejsca-przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa, s. 145-156.

2018, *Miejsce Polski w polityce Wacława II*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza. Funkcje. Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce, s. 75-87.

Jacniacka J.

1929, *Walki ks. Konrada mazowieckiego z Henrykiem Brodatym pod Skałą i Międzyborzem oraz ich następstwa*, [w:] *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-1928*, Lwów, s. 54-70.

Jagodzińska A., Żurowska A., Przeniosło J.

1976, *Szewna, woj. kieleckie*, „Informator Archeologiczny", t. 9, s. 266-267.

Jakimowicz T.

1979, *Dwór murowany w Polsce w wieku XIV (wieża-kamienica-kasztel)*, Warszawa-Poznań.

Jakimińska G.

2012, *Donżon na zamku lubelskim*, Lublin.

Jakimińska G., Koziarska-Kowalik J., Nasalski Z.

2008, *Zamek Lubelski. Kaplica Trójcy Świętej*, Lublin.

Jamka R.

1932, *Osada wczesnolateńska na grodzisku w Piekarach w pow. krakowskim*, „Z Otchłani Wieków", r. VII, z. 6, s. 85-88.

1939, *Piekary w czasach przedhistorycznych*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków, s. 1-17.

1963, *Kraków w pradziejach*, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Jamroz J.

1948, Jamroz J., *Dawny zamek i ratusz w Wiślicy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", R. X, z. 1, s. 93-94.

1970, *Średniowieczna architektura dominikańska w Krakowie*, „Rocznik Krakowski", t. XLI, s. 5-28.

Jan L.

2006, *Věrně po boku svého krále. Bruno ze Schaumburku*, Brno.

2006, *České a polskě království za vlády Václava II.,* [w:] *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*, red. J. Dobosz, Poznań, s. 237-247.

2012, *Znovu k datu hnězdenské korunovace krále Václava II*, „Časopis Matice moravské", nr 131, s. 129-134.

2015, *Václav II. král na stříbném trůnu*, Praha.

Janáček J.

1975, *Stříbro a ekonimika českých zemi ve 13. století*, „*Československý Časopis Historický”*, t. 20, nr 5, s. 875-906.

Janota E.

1864, *Zapiski o zaludnieniu dolin Dunajca i Popradu na Spiżu. Przyczynek do monografii Tatr*, „ Rocznik Cesarsko-Królewskiego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. IX, s. 69-146.

Jasiński K.

1973, *Rodowód Piastów śląskich*, t. I, Wrocław.

Jerzak N.

2015, *Rola Jana Muskaty w sporze bp. Tomasza II z Henrykiem Probusem,* „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, r. 23, z. 2, s. 203-216.

Jędrzejewska H.

1963, *Zaprawy romańskie w Wiślicy na tle zapraw polskich,* [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 37-42.

Jodłowski A.

1967, *Osadnictwo obronne w dolinie Dunajca*, „Materiały Archeologiczne”, t. 8, s. 5-19.

1968, *Pradzieje Wieliczki i okolicy*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. II, s. 7-98

1969, *Badania wczesnośredniowiecznego szybu górniczego w Wieliczce na stanowisku II*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1969*,, s. 28-32.

1969a, *Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXI, 1969, s. 261-269.

1970, *Badania archeologiczne w Bochni,* [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1970,* Wieliczka, s. 34-41.

1970a, *Kontynuacja badań archeologicznych w Wieliczce na zamku żupnym*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1970*, s. 42-46.

1971, *Wieliczka, pow. Kraków. Stanowisko II (zamek)*, „Informator Archeologiczny”, t. 4, s. 252-253.

1971a, *Badania archeologiczne w Wieliczce na zamku żupnym*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1970*, s. 42-48.

1972, *Wieliczka, pow. Kraków. Stanowisko II (zamek)*, „Informator Archeologiczny”, t. 5, s. 279-280.

1978, *Badania archeologiczne w Dobczycach na zamku średniowiecznym*, „Badania Archeologiczne Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce. Rok 1977”, s. 37-49.

1978a, *Dobczyce, woj. krakowskie. Zamek*, „Informator Archeologiczny”, t. 11, s. 221.

1979, *Dobczyce, woj. krakowskie. Stare Miasto*, „Informator Archeologiczny”, t. 12, 1978, s. 223-224.

1980, *Dobczyce w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. XX, z. 1-2, s. 93-120.

1980a, *Początki osadnictwa na terenie Wieliczki*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków, s. 39-59.

2015, *Dzieje wielickiej żupy solnej*, Wieliczka.

Jodłowski A., Reguła K.

1967, *Wieliczka – Zamek żupny, pow. Kraków*, „Informator Archeologiczny", t. 1, s. 379-380.

Jodłowski A., Zeylandowa M.

1968, *Wieliczka, pow. Kraków. Stanowisko 2*, „Informator Archeologiczny", t. 2, s. 375-376.

Jodłowski A., Folwarczny-Miśko E., Reguła K.

1976, *Wieliczka, woj. krakowskie. Stanowisko II – Zamek*, „Informator Archeologiczny", t. 10, s. 246-247.

Jończyk M.

1997, *Źródła historyczne do najstarszych dziejów Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa, s. 138-141.

1998, *Z problematyki badań nad kasztelanią tarską w dobie średniowiecza*, [w:] *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII-XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce, s. 25-31.

Jóźwiak S., Trupinda J.

2012, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń.

Jureczko A.

1986, *Henryk Biały. Książę wrocławski (1247-1266)*, Kraków.

1990, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na wschód od Krakowa)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów osadnictwa i gospodarki górnej Wisły w okresie przedrozbiorowym*, red. F. Kiryk, Warszawa, s. 7-35.

1993, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na zachód od Krakowa)*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa, Kraków, s. 173-178.

Jurek T.

1993, *Dziedzic Królestwa Polskiego. Książę głogowski Henryk*, Poznań.

1994, *Testament Henryka Probusa: autentyk czy falsyfikat?*, „Studia Źródłoznawcze", t. 35, 1994, s. 79-99.

2005, *Plany koronacyjne Henryka Probusa*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka Probusa* (= Wratislavia Antiqua, t. 8), red. K. Wachowski, Wrocław, s. 13-29.

2005, *Jana Baszkiewicza Powstanie zjednoczonego państwa polskiego z perspektywy półwiecza*, „Czasopismo Prawno Historyczne", t. LVII, z. 1, s. 147-170.

2006, *Polska pod władzą obcego króla. Rządy czeskie w latach 1291-1306*, [w:] *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. A. Marzec, M. Wilamowski, Kraków, s. 187-220.

2008, *Dyplomatyka i łowy. Za kulisami układu klęckiego (1299)*, [w:] *Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*, red. Z. Piech, Kraków, s. 27-41.

2010, *Polska droga do korony królewskiej 1295 — 1300 — 1306*, [w:] *Proměna středovýchodní Evropy raného a vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a paralely*, red. M. Wihoda, L. Reitinger, Brno, s. 139-191.

2013, *W sprawie daty koronacji Wacława II na króla polskiego*, „Kwartalnik Historyczny", R. 120, z. 3, s. 549-551.

Józefowiczówna K.

1965, *Recenzja badań wykopaliskowych w kolegiacie wiślickiej*, [w:] *Kolegiata wiślicka. Konferencja naukowa zamykająca badania wykopaliskowe*, red. A. Tomaszewski, Kielce, s. 75-80.

Kaczmarek R

2003, *Sztuki plastyczne. Rzeźba i rzemiosło artystyczne (od ok. 1280 do ok. 1320)*, [w:] *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 199-224.

Kaczmarczyk Z.

1938, *Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków, s. 313-338.

1948, *Kazimierz Wielki (1333-1370*), Warszawa.

Kajzer L.

1979, *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 20, z. 3, s. 451-465.

1980, *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 28, nr 2, s. 231-246.

1980, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII-XVII wieku*, „Acta Universitetis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 1, s. 3-414.

1986, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 34, z. 2, s. 331-339.

1987, *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa"?*, [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich. Materiały z sesji archeologiczno-historycznej, Bachotek 3-4 maja 1985*, red. A. Kola, Toruń, s. 105-126.

1988, *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Łódź.

1989-1990, *Grodziska średniowieczne i nowożytne*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, s. 33-43.

1993, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII wieku*, Łódź.

1995, *Zamek w Brześciu Kujawskim w świetle badań terenowych*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek, s. 155-164.

1996, *Czy archeolodzy powinni badań zamki*, „Archaeologia Historica Polona", t. 3, s. 123-141.

2000, *Czy w średniowiecznej Polsce wznoszono zamki kasztelowe*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa, s. 639-649.

2002, *Z badań nad zamkami w Polsce w XIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 50, nr 3-4, s. 287-304.

2004, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa.

2005, *Szydłów na tle problematyki zamków królewskich Sandomierszczyzny*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 41-63.

2010, *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa.

2010, *Między Chęcinami a Pińczowem, czyli o nowych badaniach obu warowni*, [w:] *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa, s. 295-304.

2013, *Czy historycy architektury powinni badań zamki? Uwagi na marginesie pracy Piotra A. Zaniewskiego „Zamki Kazimierza Wielkiego"*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 61, nr 4, s. 627-643.

2014, *Czy archeolodzy powinni badań zamki*, [w:] *Archaeologia Historica. Pisma Wybrane*, red. L. Domańska, A. Marciniak-Kajzer, A. Andrzejewski, Warszawa, s. 239-251.

2017, *Uwagi wstępne*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 11-15.

Kajzer L., Augustyniak J.

1986, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku*, Łódź.

Kajzer L., Olszacki T.

2012, *Możni i ich wieże*, [w:] *Zawisza Czarny. Rycerz najsławniejszy i najdzielniejszy*, red. T. Giergiel, Warszawa, s. 167-207.

Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J.

2010, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.

Kaleta R.

1963, *Zamek w Bieczu*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław, s. 82-115.

Kalina D.

2005, *Pozostałe zamki i rezydencje królewskie na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 211-303.

2009, *Dawne budownictwo rezydencjonalne i obronne na terenie obecnego powiatu ostrowieckiego*, [w:] *Dwór – ostoja tradycji, zwyczaju, polskości*, red. W. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski, s. 7-42.

Kalinowski L.

1991, *Czego nie wiemy o wczesnośredniowiecznym Wawelu*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. 35, z. 1-2, s. 133-135.

Kamińska J.

1966, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 13, s. 43-78.

1968, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 15, s. 15-88.

1978, *Próba podsumowania najnowszych badań nad grodziskami stożkowatymi*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 25, s. 169-178.

1978, *Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 5, s. 23-32.

Kamińska M.

2014, *Aktualny stan badań i nowe koncepcje interpretacyjne romańskiego Tyńca,* [w:] *Kraków romański. Materiały z sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku*, red. J. Małecki, Kraków, s. 137-168.

Kantor-Mirski M.

1928, *Znasz-li ten kraj?... Ruiny zamku w Będzinie*, „Tęcza" R. II, z. 46, s. 9-10.

Kapiszewski H.

1958, *Tysiąclecie eremity polskiego*, „Nasza Przeszłość", nr 8, s. 45-81.

Karasiewicz W.

1948, *Jakub II Świnka. Arcybiskup gnieźnieński 1283-1314*, Poznań.

1959, *Paweł z Przemankowa biskup krakowski (1266-1292)*, „Nasza Przeszłość", t. 9, s. 157-247.

1959, *W sprawie biskupa krakowskiego Jana Muskaty. W odpowiedzi prof. Silnickiemu*, „Nasza Przeszłość" , t. 10, s. 473-479.

Kardyś P.

2006, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. Studia z dziejów miasta,* Kielce.

Karolczak Z.

2008, *Zamek królewski w Poznaniu w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Przemysłowie wielkopolscy od księcia do króla Polski*, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 33-54.

Karpiński R.

1978, *Bolesław V Wstydliwy,* [w:] *Poczet królów i książąt polskich,* red. A. Garlicki, Warszawa 1984, s. 186-195.

Kavka F.

1990, *Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitiřni kralovské politiky za poślednich Přemyslovců a za Jana Lucemburského*, „Československý Časopis Historický", t. 88, s. 225-251.

Kędzierski M., Zapłata R., Fryśkowska A., Wilińska M., Deliś P.

2012, *Dokumentacja i modelowanie 3D ruin w Iłży,* [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego,* red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin, s. 147-158.

Kietlińska A.

1960, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949-1954*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. V, s. 63-94.

Kiryk F.

1968, *Z dziejów miast zachodniej części ziemi bieckiej do r. 1520*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków, s. 93-154.

1976, *Chęciny w epoce piastowskiej i jagiellońskiej*, [w:] *VII wieków Chęcin. Materiały sesji naukowej 24 V 1975 r.*, red. Z. Guldon, Kielce, s. 25-44.

1974, *Sławków*, red. F. Kiryk, Kraków.

1970, *Dzieje powiatu myślenickiego w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. 1, red. R. Reinfuss, Kraków, s. 27-165.

1978, *Okres przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków, s. 39-141.

1978a, *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków, s. 345-429.

1980, *Początki osady i miasta*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków, s. 78-80.

1980a, *Zabudowa i rozwój przestrzenny*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków, s. 80-86

1985, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków.

1985a, *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą do końca XIV stulecia*, „Studia Kieleckie", t. 1, z. 45, s. 9-44.

1987, *Miasta kresu muszyńskiego w okresie przedrozbiorowym,* „Przemyskie Zapiski Historyczne", r. IV-V, s. 7-34.

1991, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury Chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce, s. 47-63.

1992, *Początki miasta*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków , s. 85-96.

1994, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce.

2001, *Miasto średniowieczne*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków, s. 79-106.

2002, *Wacław II i Nowy Sącz*, „Rocznik Sądecki", t. XXX, 2002, s. 10-22.

2013, *Miasta kresu muszyńskiego w okresie przedrozbiorowym*, [w:] F. Kiryk, *Miasta małopolskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. Z. Noga, Kraków, 51-87.

Kłoczowski J.

1984, *Europa słowiańska w XIV-XV wieku*, Warszawa.

2001, *Przemiany w chrześcijańskie zachodnim XI-XIII wieku*, [w:] *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa, s. 16-55.

Kłodziński A.

1916, *Łokietek a Habsburgowie (1300-1332)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 34, 1916, s. 255-277.

1936, *Polityka Muskaty (1304-1306)*, „Sprawozdania z posiedzeń Polskiej Akademii Nauk", t. 41, nr 10, s. 334-338.

1938, *Jeden czy dwa bunty wójta Alberta*, [w:] *Szkice historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków, s. 339-356.

Kmietowicz F.

1995, *Dzieje Muszyny*, Nowy Sącz.

Kocańda P.

2016, *Badania nad pierwszymi murowanymi zamkami na obszarze obecnego województwa podkarpackiego*, „Archeologie západních Čech", t. 11, s. 66-82.

2016, *Kariera biskupa krakowskiego Jana Muskaty u boku króla Wacława II*, [w:] *Obrazy przeszłości. Studia z zakresu historii, literatury i kultury*, t. 2, red. R. Majzner, K. Całus, Częstochowa, s. 185–196.

2016, *Ruiny zamków jako przykład obiektów muzealnych na „wolnym powietrzu". Wstęp do problematyki i historii zainteresowań do 1914 roku*, „Młoda Muzeologia", t. I, s. 34-46.

2017, *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační architektury iniciované českým králem Václavem II. v Polsku – úvod do problematiky*, „Acta Fakulty filozofické Západočeské Univerzity v Plzni", roč. 9, č.3, s. 93-109.

2017a, *Geneza powstania pierwszych zamków na pograniczu polsko-węgierskim (w rejonie doliny Dunajca) w świetle aktualnych badań archeologicznych i historycznych* [w:] *Od zjazdu w Wyszehradzie do Grupy Wyszehradzkiej. Kilkaset lat współpracy środkowoeuropejskiej*, red. R. Kowalski, Nowy Targ, s. 11-26.

2018, *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, „Archaeologia Historica Polona", t. 26, s. 319-336.

2018a, *Historia i stan badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych na terenie miasta Biecza*, „Młoda Humanistyka", nr 1(11), s. 1-22.

2019, *Baszta Katowska w Bieczu odkryta! Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy Grodzie Starościńskim w Bieczu w latach 2018–2019*, „Płaj", t. 58, s. 193-205.

2020, *Castrum et curia. Problematyka badawcza dworów królewskiego i wójtowskiego w Bieczu*, [w:] *Dwory i życie dworskie w nowożytnej Europie (XVI-XVIII w.)*, red. P. Kuc, Kraków, s. 41-58.

Kocańda P., Pisz M., Rajchel B., Filipowicz M.

2020, *The Castle Hill in Biecz and fortified stronghold in Kobylanka. The results of the interdisciplinary research from the year 2019*, "Analecta Archaeologica Ressoviensia", vol. 15, s. 139-163.

Kofránková V.

2013, *Zlatý král a chudý hrabě. Přemysl Otakar II. a Rudolf Habsburský v historické tradici*, Praha.

Koj J., Gąssowski J.

2005, *Wiślica, st. 1 – Grodzisko, gm. loco, woj. kieleckie, AZP 96-63/82*, „Informator Archeologiczny", t. 30, s. 244.

Kołodziejski S.

1981, *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych*, „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego", nr 2[54], s. 19-29.

1982, *Problematyka badań średniowiecznych grodźców w zachodniej Małopolsce*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. XXIV, z. 2, s. 302-304.

1985, *Les éperons à molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Ãge*, [w:] *Memoire Archeologiques*, red. A. Kokowski, Lublin, s. 161-179.

1986, *Początki średniowiecznych rezydencji obronnych w Małopolsce*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. XXVII, nr 1, s. 16-19.

1988-1990, *Rezultaty wstępnych badań weryfikacyjnych średniowiecznych założeń obronnych w Pieninach*, „Rocznik Sądecki", t. XIX, s. 257-264.

1992, *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, „Rocznik Sądecki", t. XX, s. 9-34.

1992, *Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Poznań-Wrocław-Warszawa, s. 275-282.

1993, *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między północą a południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz, s. 145-158.

1994, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków.

1995, *Czorsztyn czyli Wronin*, „Teki Krakowskie", t. II, s. 178-180.

1995a, *Późne średniowiecze*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*, Kraków 1995, s. 151-162.

1996, *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich,* „Teki Krakowskie", t. III, s. 135-149.

1996a, *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów. Uwagi do problematyki badawczej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 20, s. 79-95.

1996b, *„Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Zamek*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 101-111.

1997, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kraków, s. 17-22.

1997a, *Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, „Archaeologia Historica Polona", t. 5, s. 23-36.

1997b, *XIII-wieczne budowle warowne w dolinie Prądnika*, „Teki Krakowskie", t. V, s. 71-80.

1998, *Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, „Teki Krakowskie", t. VII, s. 13-23.

1998a, *Średniowieczne rezydencje obronne Półkoziców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 22, s. 147-166.

1999, *Zamek sławkowski – wątpliwości ciąg dalszy*, „Teki Krakowskie", t. X, s. 185-193.

1999a, *Badania wykopaliskowe reliktów cysterny na zamku olsztyńskim koło Częstochowy w r. 1997*, „Ziemia Częstochowska", t. XXVI, s. 179-184.

1999b, *Średniowieczne budowle obronne na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego i w okolicy w świetle najnowszych wyników badań*, Ojców.

2000, *Wyniki badań wykopaliskowych na zamku w Olsztynie koło Częstochowy*, [w:] *Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w roku 1997*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 178-183.

2001, *Wyniki wstępnych badań archeologicznych reliktów średniowiecznego zamku w Ostrężniku gm. Janów, województwo śląskie*, „Ziemia Częstochowska", t. XXVIII, s. 17-22.

2001a, *Przegląd archeologicznych badań średniowiecznych budowli obronnych w dolinie Prądnika i południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, [w:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, red. J. Partyka, Ojców, s. 371-374.

2001b, *Badania archeologiczne reliktów średniowiecznych budowli obronnych na Jurze Ojcowskiej w latach dziewięćdziesiątych*, [w:] *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, red. J. Partyka, Ojców, s. 395-412.

2002, *Początki zamków w Karpatach polskich*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, s. 247-255.

2003, *Średniowieczne zamki a szlaki komunikacyjne ziemi krakowskiej. Wstęp do studiów*, „Archaeologia Historica Polona", t. 13, s. 245-255.

2003a, *Ze studiów nad genezą zamków w Pieninach*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznice urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 487-496.

2004, *Zamek Ostrężnik w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, t. 2, red. J. Partyka, Ojców, s. 19-24.

2005, *Zamki fundacji Kazimierza Wielkiego na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wstęp do problematyki badań*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 9-16.

2007, *Małopolskie zamki - wstęp do problematyki badawczej*, [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 189-193.

2010, *Stan badań reliktów zamków na pograniczu polsko-słowackim*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna, s. 13-28.

2011, *Król Wacław II - budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 315-328.

2014, *Zamek Wronin odnaleziony*, „Prace Pienińskie", t. 24, s. 155-162.

2016, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich* [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków, s. 807-825.

2016, *Zamki ziemi krakowskiej*, [w:] *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajman, D. Żurek, Kraków, 211-221.

2016a, *Budownictwo obronne*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców, s. 157-180.

2016b, *Wczesne średniowiecze*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców, s. 63-74.

2017, *Początki zamków w ziemi krakowskiej* [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 47-67.

2018, *Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-Funkcje-Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce, s. 89-105.

Komorowski W.

1997, *Najstarsze kamienice krakowskie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. XVLII, z. 2, s. 107-119.

Komorowski W., Opaliński P.

2011, *O wieży wójta krakowskiego raz jeszcze. Komunikat*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 119-129.

Kornecki M.

1961, *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków.

1966, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków.

1970, *Zabytki sztuki*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. 1, red. R. Reinfuss, Kraków, s. 285-356.

1978, *Zabytki sztuki regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. II, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków, s. 475-522.

1980, *Dzieje sztuki regionu bocheńskiego*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków, s. 200-228.

Kouřil P., Wihoda M.

1996, *Die burgen Böhmisch Schlesiens. Ihre entstehung, funkction und stellung in der siedlungsstruktur*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Zamek*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 67-84.

Kouřil P., Prix D., Wihoda M.

2000, *Hrady Ĉeského Slezka*, Brno.

Kowalczyk E.

2000, *Brona Małopolska. Ze studiów nad obroną stałą ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.

Kowalska B.

2008, *Święta Kinga. Rzeczywistosć i legenda*, Kraków.

Kowalski L., Fischer S.

1992, *Żywot bł. Kingi i dzieje jej kultu*, Tarnów.

Kowalski W.

1969, *Dobczyce. Przeszłości i teraźniejszość*, Kraków.

1989, *Dobczyce. Muzeum Regionalne PTTK w zamku i skansenie*, Brzozów.

Kowalewski K.

2009, *Rycerze, włodycy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Warszawa.

Kovář D.

2012, *Tvrze, hrady a zámky Ĉeskobudéjovicka*, Ĉeské Budějovice.

Kozak J.

1972, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 5, s. 290-291.

1973, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 6, s. 256.

1974, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 7, s. 256.

1975, *Lipowiec, pow. Chrzanów,* „Informator Archeologiczny", t, 8, s. 240-241.

Koziejowski W.

1975, *Romański charakter architektury wieży na zamku w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne", t. XXIII, z. 5, s. 103-112.

1982, *Późnoromańskie formy stylowe w architekturze na Zamku Lubelskim*, „Studia i Materiały Lubelskie", R. 9, s. 51-103.

Kozieł S.

1958, *Grodzisko kultury łużyckiej w miejscowości Zabrzeż, pow. Nowy Sącz (Polska)*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. I, z. 1, s. 109-112.

2006, *Badania archeologiczne na Wawelu w latach 1948-1983*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. III, s. 5-41.

Kozieł S., Fraś M.

1979, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Kozieł S., Lakwaj L.

1974, *Czorsztyn, pow. Nowy Targ*, „Informator Archeologiczny", t. 7, s. 241-242.

1975, *Czorsztyn, pow. Nowy Targ*, „Informator Archeologiczny", t. 8, s. 223.

1976, *Czorsztyn, pow. nowosądecki*, „Informator Archeologiczny", t. 9, s. 236-237.

1977, *Czorsztyn, pow. nowosądecki*, „Informator Archeologiczny", t. 10, s. 261-262.

1978, *Czorsztyn, pow. nowosądecki*, „Informator Archeologiczny", t. 11, s. 219-220.

Kozik J., Wyżga M.

2018, *Przy wielkiej drodze. Gmina Igołomia-Wawrzeńczyce od wieków średnich do współczesności*, Igołomia-Wawrzeńczyce.

Krahe F. W.

2000, *Burgen des Deutschen Mittelalters. Grundriss-lexikon*, Würzburg.

Krajewski K.

1974, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Krakowski S.

1956, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa.

1973, *Region kielecki jako teren najazdów w drugiej połowie XIII wieku*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 8, s. 183-208.

Krasnowolska M., Kmietowicz-Drathowa I.

1997, *Krakowska Skałka: topografia i zabudowa*, „Studia Claromontana", t. 17, s. 201-274.

Krasnowolski B.

2004, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. I-II, Kraków.

2006, *Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego: kompozycje i programy układów lokacyjnych. Część I*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XXXVI-XXXVII, s. 49-54.

2007, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków, s. 357-426.

2008, *Urbanizacja Małopolski w dobie Bolesława Wstydliwego: kompozycje i programy układów lokacyjnych. Część II*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XXXVIII-XXXIX, s. 47-63.

2008, *Rozwój przestrzenny, budownictwo i sztuka*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków, 155-236.

2010, *Między wschodem a zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-łemkowskiego*, Toruń.

2013, *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa.

2015, *Heterogeniczność przestrzeni miast salinarnych Bochni i Wieliczki w dobie przedprzemysłowej*, „Archaeologia Historica Polona", t. 23, s. 239-257.

2017, *Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne Biecza do 1914 roku*, [w:] *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Wrocław, s. 327-337.

Krassowski W.

1990, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich*, t. 2, Warszawa.

Krause E.

1976, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" w Polsce*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XXXVIII, s. 283-284.

Krawczuk W., Miodunka P., Nabiałek K.

2009, *Dzieje Wojnicza od XVI do XVIII wieku*, Wojnicz.

Krąpiec M.

1998, *Dendrochronologiczne datowanie węgli drzewnych z wczesnośredniowiecznego wału na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. L, 293-297.

Król A.

1936, *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, t. I, Warszawa.

Krzywka M., Kastek T., Mruczek R.

2013, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na terenie zamku piastowskiego na Ostrówku w Opolu w sezonach 2011-2012*, „Opolski Biuletyn Konserwatorski", s. 121-130.

Krzyżaniakowa J.

2008, *Ostatni Piastowie wielkopolscy – próba oceny*, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy od księcia dzielnicowego do króla Polski*, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 91-102.

Krzyżanowski J.

1934, *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*, „Rocznik Krakowski" t. XXV, s. 96-128.

1938, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków, s. 381-430.

Krupiński A.

1988, *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego*, Kraków.

Kubalska-Sulkiewicz K., Bielska-Łach M., Manteuffel-Szarota A. (red.)

2015, *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa.

Kubica E.

1996, *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. XVII, s. 131-189.

Kubik K.

1997, *Dzieje rozbudowy zamku żupnego w Wieliczce (XIII-XX w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce", t. VI, s. 73-97.

Kuczyński J.

1963, *Materiały archeologiczne do badań nad historią Kielc",* „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 1, s. 57-65.

1968, *Wyniki badań dawnego zespołu zamkowego w Pińczowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 5, s. 207-220.

1969, *Zamki województwa kieleckiego*, Kielce.

1973, *Dębno, gm. Nowa Słupia, woj. Kieleckie*, „Informator Archeologiczny", t. 6, s. 244.

1979, *Dębno, gm. Nowa Słupia, woj. Kieleckie*, „Informator Archeologiczny", t. 12, s. 223.

1982, *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 12, s. 211-233.

1982a, *Kielce przedlokacyjne*, Kielce.

1985, *XVIII-wieczne skrzydła pałacu kieleckiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 14, s. 79-100.

1988, *Architektura, funkcja i przeobrażenia wnętrz przyziemia pałacu w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 16, s. 75-114.

1989, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 15, s. 15-56.

1998, *Rezydencja biskupów krakowskich w Bodzentynie*, [w:] *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII-XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce, s. 65-79.

2000, *Uwagi na marginesie artykułu Jakuba Lewickiego „Najnowsze odkrycia związane z kielecką siedzibą biskupów krakowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 20, s. 197-212.

Kuczyński J., Pyzik Z.

1967, *Badania osady wczesnośredniowiecznej w Świętomarzy, pow. Iłża*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 5, s. 109-145.

Kudła A., Medeksza S.

1978, *Iłża, woj. radomskie*, „Informator Archeologiczny", t. 11, s. 167-168.

Kukliński A.

1995, *Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego(?) na Wawelu datowanego dendrochronologicznie*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XLVII, s. 237-254.

2003, *Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. LV, s. 33-80.

2003a, *Spór wokół datowania wczesnośredniowiecznego wału obronnego na Wawelu w Krakowie*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznice urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 419-442.

2006, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na południowym skraju wzgórza wawelskiego w Krakowie (rejon baszty Sandomierskiej)*, „Acta Archaeologica Waweliana", t. III, s. 59-83.

2016, *Murowana brama na Wawelu – fakt czy hipoteza? (przyczynek do zagadnienia przestrzeni sakralnej)*, [w:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 35-66.

Kunkel R.

2007, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa

2017, *Wieża strażnicza w Kazimierzu Dolnym – ustalenia związane z badaniami prowadzonymi przy okazji prac restauracyjnych zamku w 2010 roku*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 195-205.

Kunysz A.

1961, *Badania archeologiczne na terenie Biecza*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961", s. 12-16.

1963, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław, s. 64-81.

1963a, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w górnym dorzeczu Wisłoki (przyczynek do historii osadnictwa Kotliny Jasielskiej)*, „Małopolskie Studia Historyczne", R. VI, z.1/2, s. 3-29.

1968, *Z zagadnień archeologii dorzecza Ropy*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków, s. 39-60.

1968a, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966", s. 25-87.

Kunysz A., Kwolek A.

1963, *Badania archeologiczne w roku 1963 na terenie Podgrodzia i miasta lokacyjnego w Bieczu*, Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963", 1963, s. 45-49.

Kurczab J.

2003, *O działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznice urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 83-118.

Kuraś S.

1983, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu* (=*Dzieje Lubelszczyzny*, t. III) , Warszawa.

1986, *Kiedy zbudowano okrągłą wieżę zamku lubelskiego*, [w:] *Problemy historii i archiwistyki*, red. T. Mencel, Lublin, s. 13-14.

1991, *W epoce piastowskiej i jagiellońskiej*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ, s. 41-57.

Kurtyka J.

1990, *Krąg rodowy i rodzinny Jana Pakosławica ze Stróżysk i Rzeszowa (ze studiów nad rodem Półkoziców w XIII i XIV wieku)*, „Przemyskie Zapiski Historyczne", r. VI-VII, s. 7-61.

1996, *Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340) w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie*, red. S. Czopek, M. Parczewski, Rzeszów, s. 183-204.

2000, *Terytorium Żmigrodzkie*, [w:] *Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. S. Bylina, R. Kiersnowski, S. Kuczyński, H. Samsonowicz, J. Szymański, H. Zarębska, Warszawa, s. 273-291.

2001, *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków.

2017. *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków.

Kurtyka J., Laberschek J., Leszczyńska-Skrętowa, Sikora F.

1989, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Kurtyka J., Nowakowski T., Sikora F., Sochacka A., Wojciechowski P., Wyrozumska B.

1990, *Urzędnicy Małopolscy XII-XV wieku. Spisy*, [w:] *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Kuś W.

1997, *Badania archeologiczne średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 114-119.

1997, *Badania archeologiczne średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 164-169.

1998, *Sprawozdanie z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 125-133.

2000, *Sprawozdania z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo bielskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 172-175.

2004, *Wstępne rozpoznanie archeologiczne rejonu bramy wjazdowej zamku górnego w Cieszynie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001-2002*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 196-200.

2006, *Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w rejonie bramy wjazdowej do zamku górnego na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003-2004*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 188-191.

Kuthan J.

1983, *Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách*, Praha.

1991, *Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku*, Praha

1993, *Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý král zakladatel a mecenáš*, Vimperk.

1996, *Premysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen: Höfische Kunst um die Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar.

Kutrzeba J.

1900, *Myślenice. Notaty do historyi miasta Myślenic,* Kraków.

Kutrzeba S.

1902. *Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XIII do XV wieku*, „Ekonomista", t. 1, s. 189-211; t. 2, s. 33-48.

1903, *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 20, s. 231-248.

Kutrzebianka K. (oprac.)

1951, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, z. 9, Warszawa.

1953, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, z. 12, Warszawa.

Kutyłowska I

1987, *Przeszłość Kazimierza Dolnego w świetle źródeł archeologicznych*, „Region Lubelski", nr 2, z. 4, s. 275-280.

1987, *Nowe spojrzenie na dzieje Zamku Lubelskiego w średniowieczu*, „Region Lubelski", t. 2, z. 4, s. 153-162.

2005, *Średniowieczne, wolno stojące murowane wieże na Lubelszczyźnie*, „Archaeologia Historica Polona", t. 15, z. 1, s. 149-160.

Kutzner M.

1969, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200-1300*, Toruń.

1972, *Sztuka polska późnego średniowiecza*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, red. A. Gieysztor, Warszawa, s. 539-588.

Kwaśniewska E.

2001, *Ogrzewanie hypokaustyczne na zamku w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. 32, s. 103-126.

2005, *Dobczyce zamek, st. 7, gm. loco*, woj. krakowskie, AZP 106-58/36, IA, t. 30, s. 252-253.

2006, *Dobczyce zamek, st. 7, gm. loco*, woj. krakowskie, AZP 106-58/36, IA, t. 31, s. 285-286.

Kwaśniewska E., Kozak J.

1971, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, „Informator Archeologiczny", t. 4, s. 237-238.

Kwiatkowska-Baster B., Baster Z.

1994, *Tyniec u progu tysiąclecia*, Kraków.

Kwieciński I.

1927, *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz.

Kwolek A.

1964, *Badania archeologiczne na terenie miasta Biecza w roku 1964*, „Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1964, s. 42-46.

Laberschek J.

1986, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, [w:] *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej (1883-1983)*, red. W. Łydka, Kielce, s. 231-246.

1993, *Potencjał obronny ziemi wieluńskiej i fragmentów ziemi krakowskiej i sieradzkiej pod rządami księcia Władysława Opolczyka 1370-1391*, [w:] *Między północą i południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz, s. 129-143.

1994, *Rola średniowiecznego Lelowa jako rezydencji panującego, ośrodka dóbr monarszych i powiatu sądowego*, „Teki Krakowskie", t. I, s. 49-62.

1995, *Nieznane karty z przeszłości zamku Olsztyn i starostwa olsztyńskiego (wiek XIII-XV)*, „Almanach Częstochowy", 1994, s. 19-30.

1995a, *Osadnictwo średniowieczne w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*, Kraków, s. 163-178.

1997, *Nieznany opis zamku w Lelowie w roku 1629*, „Teki Krakowskie", t. IV, s. 111-116.

2000, *Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*, „Teki Krakowskie", t. XII s. 167-179.

2000a, *Tajemnicze „castrum Pesconis". Próba rozwikłania zagadki rozbójniczego zamku małopolskiego z początku XIV stulecia*, [w:] *Krajobrazy. Księga pamiątkowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Janusza Bogdanowskiego*, red. S. Kołodziejski, Kraków, s. 143-147.

2002, *Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*, „Almanach Częstochowy", s. 35-59.

2004, *Zamek Czorsztyn i jego królewscy zarządcy w czasach jagiellońskich*, „Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis", f. 21, Studia Historica III, s. 59-68.

2004, *Przeobrażenia w osadnictwie w północno-zachodniej części krakowskiej do połowy XIII wieku. Teren dawnego powiatu lelowskiego*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", t. 3, s. 68-89.

2006, *Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*, [w:] *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*, red. J. Laberschek, Kraków, s. 177-203.

2007, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII-XVIII w.*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków, s. 299-354.

2008, *Bezpośrednie zaplecze gospodarcze zamków województwa krakowskiego do połowy XVI wieku*, [w:] *Historia vero testis temporum. Księga poświęcona Profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. J. Smołucha, A. Waśko, T. Graff, P. F. Nowakowski, Kraków, s. 459-476.

2014, *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, Kraków.

2016, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarcze wykorzystanie*, Kraków.

2016a, *Ojców i okolice do połowy XVI wieku*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców, s. 75-105.

2018, *Dzieje średniowiecznego Lelowa*, Lelów.

Laberschek J., Leszczyńska-Skrętowa Z., Sikora F. (oprac.)

1985, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

1989, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. II, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Labuda G.

1983, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań.

1994, *Szkice historyczne XI wieku. Początki klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, „Studia Źródłoznawcze", t. 35, s. 23-64.

1995, *Śmierć Leszka Białego (1227)*, „Roczniki Historyczne", R. LXI, s. 7-35.

1995, *Kto i kiedy ufundował klasztor w Tyńcu*?, [w:] *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu. Materiały z Sesji Naukowej Wawel-Tyniec, 13-15.10.1994*, red. K. Żurowska, Kraków, s. 22-39.

2000, *Święty Stanisław biskup krakowski, patron Polski. Śladami zabójstwa – męczeństwa – kanonizacji*, Poznań.

Lalik T.

1963, *Początki kapituły wiślickiej na tle kształtowania się kolegiat polskich w XII wieku*, [w:] [w:] *Odkrycia w Wiślicy*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 147-191.

1967, *Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Sandomierz, s. 41-109.

Langerówna H.

1929, *System obronny doliny Dunajca w XIV wieku*, Kraków.

Lasecki J.

2013, *Ruina czy restauracja? Na przykładzie królewskiego zamku Bobolice, gmina Niegowa, Jura Krakowsko-Częstochowska*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 9-29.

Lasek P.

2013, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa.

2017, *Początki zamków na Mazowszu w świetle nowszych badań*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w*., red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 69-91.

2019, *Zamek w Płocku. Zarys dziejów budowlanych do 1655 roku*, [w:] *Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, red. P. Lasek, P. Sypczuk, Warszawa, s. 124-179.

Lasota C., Małachowicz M.

2012, *Wyniki badań architektonicznych „Wieży Piastowskiej" w Opolu na Ostrówku*, „Opolski Biuletyn Konserwatorski", s. 121-130.

Le Goff J.

2004, *Un Long Moyen Âge*, Paris.

Lechowicz Z.

2011, *Zamek górny w Iłży w świetle konserwatorskich badań architektoniczno-archeologicznych wykonanych w 2009 roku*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubickiego, Kielce-Iłża, s. 35-76.

Lehr-Spławiński T., Piwarski K., Wojciechowski Z.

1947, *Polska-Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice-Wrocław.

Lenarczyk L.

1984, *Materiały archeologiczne z Góry Zamkowej w Bieczu*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologiczne za lata 1976-1979", s. 143-170.

Lenartowicz Ś.

2003, *Barokowy kościół Na Skałce, historia powstania i geneza formy*, „Peregrinus Cracoviensis", z. 14, s. 143-162.

Leńczyk G.

br. dat. wyd., *Niepublikowany maszynopis pracy doktorskiej,* mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

1932, *Grodzisko w Piekarach w pow. krakowskim*, „Z Otchłani Wieków", r. VII, z. 6, s. 77-85.

1934, *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. krakowskim w r. 1933,* „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności", t. 39, s. 28-33.

1939, *Grodzisko w Piekarach,* [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków, s. 18-75.

1948, *Obronny dwór średniowieczny w Wielkim Książu w pow. miechowskim*, „Z Otchłani Wieków", R. 17, z. 5-6, s. 81-82.

1955, *Badania wykopaliskowe w Tyńcu w latach 1948-1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne", t. III, s. 263-270.

1956, *Na śladach miejsc obronnych*, „Dawna Kultura", R. 3, s. 122-127.

1965, *Prace odkrywcze w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. 6, s. 133-144.

1966, *Badania archeologiczne w Dobczycach nad Rabą*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. VIII, z. 1-2, s. 235-237.

1970, *Zabytki archeologiczne,* [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. 1, red. R. Reinfuss, Kraków, s. 9-25.

1983, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, opr. S. Kołodziejski, Kraków.

Lenkiewicz T., Radwański K.

1959, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Skałce w Krakowie w latach 1956/1957,* „Biuletyn Krakowski", t. I, s. 99-133.

Lepiarczyk J. (oprac.)

1951, *Katalog zabytków sztuki w Polsce,* t. I, z. 6, Warszawa.

Lepiarczyk J.

1959, *Fazy budowy kościoła Mariackiego w Krakowie (wiek XII-XV)*, „Rocznik Krakowski", t. 34, s. 179-252.

Leszczyńska-Skrętowa Z., Sikora F. (oprac.)

1980, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu,* cz. I, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Leszczyńska-Skrętowa Z., Sikora F., Wiśniewski J., Laberschek J. (oprac.)

1985, *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Lewczuk J.

2009, *Wieża. Recepcja ogólnoeuropejskiego wzorca popularnej siedziby obronnej*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, red. S. Moździoch, Wrocław, s. 313-328.

Lewicki J.

1997, *Dzieje i architektura zamku w Iłży. Problematyka badawcza i konserwatorska*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 57-83.

1997a, *Najnowsze odkrycia związane z kielecką siedzibą biskupów krakowskich*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 147-163.

2002, *O potrzebie dalszych badań nad pałacem biskupów krakowskich w Kielcach*, „Między Wisłą a Pilicą", t. 3, s. 283-324.

2018, *Ochrona i konserwacja ruiny – przemiany metod na przykładzie Mazowsza*, [w:] *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, red. B. Szmygin, Warszawa, s. 117-134.

Lewicki S.

1926, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich*, Warszawa.

Leśniak F.

2016, *Nowy Korczyn i Nowy Sącz*, [w:] *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajman, D. Żurek, Kraków. s. 25-47.

Leśny J.

1977, *Wiślica*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. VI, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 491-499.

Libicki P.

2012, *Dwory i pałace wiejskie w Małopolsce i na Podkarpaciu*, Poznań.

Líbal D.

1948, *Gotická architektura v Čechách a na Moravě*, Praha.

1983, *Gotická architektura středních Čech*, Praha.

2000, *Stavebni vývoj Staréha paláce Pražského hradu od husitských válek do úrovně Vladislavského sálu*, „Castellologica Bohemica", t. 7, s. 61-74.

Linette E.

1981, *Zamek w Poznaniu*, Warszawa-Poznań.

Liniecki T.

1988, *Dom wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 33, z. 4, s. 187-297.

Lipińska O.

1974, *Iłża. Stanowisko I i II*, „Informator Archeologiczny", t. 7, s. 177-178.

1975, *Iłża, pow. Starachowice. Stanowisko I*, „Informator Archeologiczny", t. 8, s. 164-165.

1976, *Iłża, woj. radomskie*, „Informator Archeologiczny", t. 8, s. 178-179.

1979, *Geneza i rozwój osadnictwa Iłży w okresie średniowiecznym*, [w:] *Iłża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*, red. J. Szymański, S. Witkowski, Radom (= Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, t. XVI, z. 3), s. 16-20.

1980, *Osadnictwo na „Starym Mieście" w Iłży we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych prac wykopaliskowych*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego", t. XVII, z. 4, s. 26-35.

Lorenz O.

1866, *Geschichte König Ottokars II. von Böhmen und seiner Zeit*, Wien.

Lubelczyk A.

2014, *Zamek „Golesz" w dawnej Ziemi Sandomierskiej w świetle wstępnych wyników badań archeologicznych*, [w:] *Zamki w Karpatach*, red. Gancarski J., Krosno, s. 213-293.

2017, *Grodzisko i zamek w Czudcu na terenie dawnej ziemi sandomierskiej w świetle badań archeologicznych w latach 2001-2010*, Rzeszów.

Lukáč G.

1996, *Zamki graniczne w północno-wschodniej Słowacji i ich znaczenie na polsko-węgierskim obszarze pogranicznym w średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona", t. 3, s. 247-257.

2002, *K počiatkom hradnej architektúry v karpatskej oblasti na severnom Slovensku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 256-268.

Łepkowski J.

1863, *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa.

Łętowski L.

1852, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. I, Kraków.

Łopatkiewiczowie P. i T. (wyd.)

2001, *Stanisława Tomkowicza Inwentarz zabytków powiatu jasielskiego*, Kraków.

Łowmiański H.

1985, *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. VI, cz. 2, Warszawa.

Łoziński J.

1985, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I. Małopolska, Warszawa.

Łoziński J., Wolff B. (oprac.)

1957, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III, z. 2, Warszawa.

1959, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III, z. 3, Warszawa.

Łuczak A., Piekalski J.

2017, *Rekonstrukcja form osadniczych na Górze Zamkowej*, [w:] *Wleński mikroregion osadniczy w X-XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, red. J. Piekalski, Wrocław, s. 43-54.

Łukasik H.

2015, *Kraków obronny. Fortyfikacje-oblężenia-bitwy*, Kraków.

Łuszczkiewicz W.

1881, *Trzy epoki sztuki na Zamku Krakowskim*, Kraków.

1884, *Zamek Lipowiec i jego turma*, „Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. III, z. 1, s. 12-24.

Maciejowski M.

2002, *Czy Jan Muskata był denuncjatorem biskupa krakowskiego Prokopa przed królem Wacławem II*, „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza", t. 8, s. 75-86.

2003, *Ostatnie lata biskupa krakowskiego Jana Muskaty (1317-1320)*, „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza", t. 9, s. 93-112.

2007, *Orientacje polityczne biskupów metropolii gnieźnieńskiej 1283-1320*, Kraków.

Majer J.

2005, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Obrazy z dějin těžby a zpracování*, Praha.

Majewski A.

1964, *Czorsztyn-Niedzica. Dwa zamki pienińskie*, Warszawa.

1993, *Wawel dzieje i konserwacja*, Warszawa.

Maleczyński K.

1926, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacyą na prawie niemieckiem*, Lwów.

1936, *Uwagi nad dokumentem legata Idziego, biskupa tuskulańskiego dla klasztoru w Tyńcu rzekomo z roku 1105*, „Collectanea Theologica", t. 17, z. 1-2, s. 339-365.

1962, *Polska, Austria, Czechy i Brandenburgia w latach 1278-1290*, [w:] *Wieki średnie - Medium Aevum: prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, red. A. Gieysztor, T. Manteuffel, M. Serejski, S. Trawkowski, Warszawa, s. 185-199.

Maliczewski P., Małkiewicz A., Rejduch-Samkowa I., Samek J. (oprac.)

1979, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI, z. 4, Warszawa.

Małachowicz E.

1973, *Średniowieczne budowle jednofilarowe na Śląsku*, Wrocław.

1973, *Romański zamek na Ostrowie we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 18, z. 3-4, s. 189-206.

1978, *Zamki wrocławskie*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 5, s. 59-76.

1991, *Wrocławski zamek książęcy na Ostrowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 36, z. 3, s. 187-205.

1993, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław.

1994, *Książęce rezydencje, fundajce i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu*, Wrocław.

Małachowicz M.

2019, *Zamek w Kruszwicy na tle kazimierzowskich zamków Kujaw i Wielkopolski*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 107-131.

Małkowska-Holcerowa T.

1973, *Ruiny zamku Lipowiec*, Chrzanów.

1989, *Lipowiec dawny zamek biskupów krakowskich*, Warszawa.

Małocha J.

2017, *Technological and iconographic analysis of medieval tiles of the Lipowiec castle*, „Folia Historica Cracoviensia", t. 23, nr 2, s. 277-317.

Manteuffel T.

1997, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa.

Maráz K.

2007, *Václav III. (1289–1306). Poslední Přemyslovec na českém trůně*, České Budějovice.

Marciniak-Kajzer A.

1996, *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 20, s. 97-110.

2011, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź.

2016, *Archaeology on Medieval Knights' Manor Hauses in Poland*, Łódź-Kraków.

Marshall P.

2007, *The motte in Great Britain: a summary*, [w:] *Motte-Tumrhügelburg-Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*, red. S. Felgenhauer-Schmiedt, P. Csendes, A. Eibner, Wien, s. 21-27.

Marszałek J.

1993, *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa.

Martinic G. C.

2007, *Österreichisches Burgenlexikon. Schlösser, Burgen und Ruinen*, St. Pölten-Wien-Linz.

Martuszewska H.

1966, *Badania wykopaliskowe w Bieczu, pow. Gorlice*, „Sprawozdanie Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965", s. 97-102.

Maryniak B., Muzolf B.

2005, *Podzamcze – Góra Birów, st. 1, gm. Ogrodzieniec, woj. katowickie, AZP 94-52/-*, „Informator Archeologiczny", t. 30, s. 15.

Mączyński J.

1845, *Pamiątka z Krakowa. Opis tego miasta i jego okolic*, t. I-III, Kraków.

Matuszewski J.

1955, *Ręka pańska. Ze studiów nad najstarszym zwodem prawa polskiego*, „Przegląd Zachodni", R. 11, nr 3/4, s. 598-612.

Mazurkiewicz R.

2005, *O skarbie Piotra Wydżgi ukrytym w staropolskiej legendzie*, [w:] *Paradygmat pamięci w kulturze. Prace dedykowane Antoniemu Czyżowi*, red. A. Borkowski, M. Pliszka, Siedlce 2005, s. 427-449.

Medeksza S.

1991, *Le Château des eveques de Cracovie a Iłża. Remarques sur le développement spatial*, "Acta Universitatis Lodziensis". Folia Archaeologica, t. 14, s. 29-47.

Medeksza S., Kudła A., Rozpędowski J.

1977, *Iłża woj. radomskie*, „Informator Archeologiczny", t. 10, s. 194-195.

Mencl V.

1948, *Česká architektura doby lucemburské*, Praha.

Menclová D.

1972, *České hrady*, t. I-II, Praha.

1974, *Hasištejn*, Chomutov.

Mesqui J

1997, *Châteaux forts et fortifications en France*, Paris.

Meyer W.

1977, *Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte*, [w:] *Burgen aus Holz und Stein*, red. W. Janssen, Basel, s. 43-80.

2006, *Bemerkungen zu einen castellologischen Terminus*, „Château Gaillard", t. 22, s. 267-271.

Michalczuk S.

2003, *Czorsztyn był i jest*, Niedzica.

2003a, *Zamek Czorsztyn – pomnik historii Polski*, „Pieniny. Przyroda i Człowiek", t. 8, s. 89-105.

Michel O.

1985, *Two Germans crowns. Monarchy and empire in medieval Germany*, Bristol.

Miczulski S.

1995, *Początki Muszyny*, „Almanach Muszyny", s. 20-29.

Mieszkowski K.

1974, *Studia nad dokumentem katedry krakowskiej w średniowieczu. Początki kancelarii biskupiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Migrała L.

2012, *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych*, „Rocznik Sądecki", t. XL, s. 169-198.

2017, *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz.

Mika N.

2007, *Kraków w polityce księcia Mieszka - syna Władysława II Wygnańca*, [w:] *Mieszko IV Laskonogi, książę raciborski i dzielnicowy władca Polski oraz jego dziedzictwo*, red. N. Mika, Racibórz, s. 14-24.

2008, *Walka o spadek po Babenbergach 1246-1278*, Racibórz.

2017, *Mieszko. Książę raciborski i Pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (1142-1211)*, Kraków.

Miłobędzki A.

1963, *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961 roku*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 65-69.

1965, *Odkrycia w Pińczowie w latach 1960-1962*, [w:] *IV Konferencja Naukowa w Kielcach 5 kwietnia 1963*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 37-44.

1966, *Pińczów. Zamek*, [w:] *III Konferencja Naukowa w Warszawie 13-14 IV 1962*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 63-64.

1968, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa.

1968a, *Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji w Polsce*, [w:] *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tomkiewicza*, red. J. Białostocki, A. Gieysztor, M. Karpowicz, T. Manteuffel, M. Walicki, Warszawa, s. 55-77.

1997, *Zamek Oleśnickich w Pińczowie*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 93-104.

Miks N.

1952, *Architektura pałacu biskupiego w Kielcach*, „Biuletyn Historii Sztuki", R. XIV, nr 4, s. 152-174.

Mirek-Kukułka A.

1994, *Przedmioty metalowe z badań zamku w Czchowie w 1993 roku*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993", s. 281-293.

Misiąg-Bocheńska A., Dobrowolski T. (oprac.)

1951, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 1, z. 10, Warszawa.

Miśkiewicz B.

1964, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań.

Mitchell P.

2018, *Die Baugeschichte der Wiener Hofburg im Mittelalter*, „Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich", t. 34, s. 137-153.

Mitkowski J.

1968, *Kraków przed lokacją*, [w:] *Szkice z dziejów Krakowa od czasów najdawniejszych do pierwszej wojny światowej*, red. J. Bieniarzówna, Kraków, s. 7-23.

Mitrus E.

2015, *Zespół zamkowy w Kazimierzu Dolnym, badania archeologiczne w latach 2010-2013*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 71-98.

Modelski T.

1928, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane.

Modzelewski K.

1980, *Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. II. Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII-XIII w.*, „Przegląd Historyczny", t. LXXI, z. 3, s. 449-480.

Molenda D.

1978, *Dzieje Olkusza do 1795 roku*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków, s. 147-340.

Morajko K.

2008, *Początki fundacji klasztoru cystersów w Szczyrzycu*, Kraków.

Morawski P.

1960, *Uwagi o urbanistyce dawnych miast biskupich na terenie obecnego województwa kieleckiego*, „Ochrona Zabytków", t. 14, z. 1-4, s. 47-52.

Morawski S.

1863-1865, *Sądecczyzna*, t. I-II, Kraków.

2008, *Sądecczyzna*, t. I-II, Nowy Sącz (reprint).

Morawiecki L.

1974-1977, *O Wydźdze z Czorsztyna co miał szukać złota*, „Rocznik Sądecki", t. 15/16, s. 405-416.

Mossakowski S.

2015, *Pałac królewski Zygmunta I na Wawelu jako dzieło renesansowe*, Warszawa.

Mosingiewicz K.

1980, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, „Studia Historyczne", R. XXIII, z. 3, s. 343-360.

Moskal K.

2004, *Zamki w dziejach Polski i Słowacji. Między Wisła a Hornadem*, cz. 1, Nowy Sącz.

2011, *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz.

Motyka M.

1998, *Kasztelania chrzanowska*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta i regionu do roku 1939*, red. brak, Chrzanów, s. 43-57.

Mroczko T.

1988, *Polska sztuka przedromańska i romańska*, Warszawa.

Mroczko T., Arszyński M. (red.)

1995, *Architektura gotycka w Polsce*, t. I-IV, Warszawa.

Mruczek R.

2000, *Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie zamku lewobrzeżnego we Wrocławiu w 1999 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 42, s. 237-251.

2005, *Wieloboczny bergfried zamku we Wleniu na tle architektury śląskiej i europejskiej*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane Profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław, s. 55-71.

2018, *Bergfried, Donjon, Eigenkirche. Miejsce zamków śląskich w architekturze europejskiej*, „Archaeologia Historica Polona", t. 26, 101-134.

Mrusek H. J.

1971, *Burgen in Europa*, Leipzig.

Muczkowski J.

1911, *Dawne warownie krakowskie*, „Rocznik Krakowski", t. XIII, s. 1-45.

Muszyńska J.

1997, *Sandomierskie dobra biskupstwa krakowskiego od połowy XIV do połowy XVII wieku. Zmiany osadnicze*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kraków, s. 25-38.

Muzolf B.

1994, *Wielokulturowe stanowisko archeologiczne na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie. Sezon III – 1992 rok*, [w;] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 259-270.

1994a, *Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu, gm. Ogrodzieniec, woj. katowickie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. I, s. 131-147.

1994b, *Badania na wielokulturowym stanowisku na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie, w 1991 roku*, [w;] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 86-92.

1994c, *Strzegowa, st. Góra Grodzisko Pańskie, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, „Informator Archeologiczny", t. 28, s. 84.

1995, *Badania archeologiczne Skały Biśnik i Skały Grodzisko Panieńskie w rejonie miejscowości Smoleń, woj. katowickie,* [w:] *Człowiek i Środowisko Naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*, red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza, s. 45-64.

1995a, *Strzegowa, st. Góra Grodzisko Pańskie, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, „Informator Archeologiczny", t. 29, s. 126.

1996, *Badania na Skale z Jaskinią Biśnik i na Górze Grodzisko Pańskie w Strzegowej, woj. katowickie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. II, s. 109-127.

1996a, *Strzegowa, st. Góra Grodzisko Pańskie, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, „Informator Archeologiczny", t. 30, s. 281.

1997, *Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w 1993 roku*, red. E. Tomczyk, Katowice, s. 44-47.

1997a, *Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w 1994 roku*, red. E. Tomczyk, Katowice, s. 119-129.

1997b, *Sprawozdanie z badań na Skale Biśnik w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 144-154.

1997c, *Badania na Skale Grodzisko Pańskie w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 155-162.

1998, *Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 114-117.

1998a, *Badania na Skale Grodzisko Pańskie w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 118-121.

Muzolf B., Rycel G.

1994, *Strzegowa, st. Góra z Jaskinią Biśnik, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, „Informator Archeologiczny", t. 28, s. 104-105.

Muzolf B., Madeyska T., Cyrek K.

1997, *Podzamcze, „Góra Birów", gm. Ogrodzieniec, woj. kratowickie, AZP 94-52/-*, „Informator Archeologiczny, t. 26, 1997, s. 4-5.

Myszka M.

1981, *Starsze etapy rozwoju przestrzennego Olkusza w świetle wyników badań archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XXIX, nr 3, s. 281-291.

Myśliński K.

1966, *Najstarszy Lublin – proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski", t. IX, s. 145-188.

Nabiałek K.

2004, *Zamek Olsztyn w państwie polskim za Jagiellonów (od 1391 do I połowy XVI wieku)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", t. 3, s. 157-208.

2012, *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków.

Nadolski A. (red.)

1985, *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa-Poznań-Toruń.

Nagielski M., Kossarzecki K., Przybyłek Ł., Haratym A.

2015, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660*, Warszawa.

Niemiec D.

2006, *Die archäologischen Sondagen von 2003 im Krakauer „Gródek"-Bereich in der Mikołajska-Strasse 13*, „Recherches Archeologiques de 1999-2003", s. 287-292.

2017, *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, „Studia nad dawną Polską", t. 5, s. 87-124.

Nierychlewska A.

2002, *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII w.*, Radom.

Niewalda W.

1971, *Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku żupnego w Wieliczce*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1971*, s. 49-56.

Niewalda W., B. Krasnowolski.

1981, *Układy urbanistyczne Okołu – próba rekonstrukcji*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XV, s. 69-83.

Niewalda W., Rojkowska H.

2008, *Historia i stan dzisiejszy zamku w Czorsztynie*, „Pieniny. Przyroda i Człowiek", t. 8, s. 107-110.

Niewalda W., Radwański K., Zaitz E.

1999, *Mury floriańskie i Barbakan*, Kraków.

Niewalda W., Rojkowska H., Zaitz E.

2001, *Średniowieczne fortyfikacje Krakowa, odcinek północny w świetle ostatnich badań*, „Krakowska Teka Konserwatorska", t. II.

Nikodem J.

2005, *Kontrowersje wokół przygotowań do koronacji Przemysła II*, „Kwartalnik Historyczny", R. 112, z. 3, s. 111-134.

Noga Z.

2008, *W okresie nowożytnym*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków, s. 269-346.

Novotný V.

1928, *Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197-1253)*, „České déjiny", t. 1, cz. 3, Praha.

1937, *Rozmach české moci za Přemysla II. Otokara (1253-1271)*, „České déjiny", t. 1, cz. 4, Praha.

Nowacki B.

1987, *Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290-1335*, Poznań.

2005, *Zjednoczenie państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku w badaniach do początku lat pięćdziesiątych XX wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne", t. LVII, z. 1, s. 113-127.

2006, *Rządy Przemyślidów w Polsce w ocenie historiografii*, [w:] *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*, red. J. Dobosz, Poznań, s. 231-236.

2013, *Przemysł II. Odnowiciel Korony polskiej (1257-1296)*, Kraków.

Nowak D.

2014, *Stary Żmigród w średniowieczu*, Krosno.

Nowak T., Szymczak J.

1993, *Obiekty obronne w sieradzkiem i wieluńskiem w świetle źródeł pisanych (do końca XVI w.)*, [w:] *Między północą a południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 81-95.

Nowakowa J.

1951, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław.

Nowakowski D.

2017, *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław.

Nowakowski P.

2011, *Architektura zamku Iłża według ryciny Eryka Dahlbergha i spisów inwentarzowych z lat 1630-1789*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubickiego, Kielce-Iłża, s. 77-126.

Nowakowski T.

1988, *Stosunki między Przemysłem II a Władysławem Łokietkiem w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288-1291)*, „Roczniki Historyczne", t. 54, s. 143-161.

1991, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku (Prokop i Jan Muskata)*, „Nasza Przeszłość", t. 75, s. 6-27.

1991, *Krakowska kapituła katedralna wobec panowania Przemyślidów w Małopolsce w latach 1292-1306*, „Przegląd Historyczny", t. 82, z. 1, s. 1-20.

1993, *Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288-1306*, Bydgoszcz.

Nowiński K.

1971, *Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki*, Wiadomości Archeologiczne", t. XXXVI, z. 3, s. 259-266.

Ochniak-Dudek K.

2010, *Zamek Zupny w Wieliczce. Centrum administracji przedsiębiorstwa solnego od XIII wieku*, „Ochrona Zabytków", nr 1-4, s. 27-44.

Okoński J., Szpunar A.

2002, *Najdawniejsza przeszłość Wojnicza i okolic*, Wojnicz.

Olejník W., Janovská M., Stejskal M.

2015, *Spišský hrad ako kráľovské sídlo*, [w:] *Spišský hrad*, red. M. Novotná, Lewocza, s. 55-95.

Olszacki T.

2010, *Hrad ve městě Koło na pozadí problematiky staveb pravděpodobně založených Přemyslovci v Polsku*, „Castellologica Bohemica", t. 12, s. 69-77.

2011, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji*, [w:] *II Forum Architectura Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 251-297.

2012, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu; perspektywy badań i możliwości interpretacji*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 13, s. 237-259.

2013, *Zamek królewski w Sieradzu. Dzieje-badania-architektura*, Sieradz.

2014, *Rezydencje Andegawenów po obu stronach Karpat. Wstęp do badań*, [w:] *Zamki w Karpatach*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 45-99.

2019, *Itinerarium Kazimierza Wielkiego – perspektywa badawcza*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 31-65.

Olszacki T., Lasek P.

2011, *Wieża mieszkalna w Kole i jej problematyka badawcza*, [w:] *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głoskowi w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. Nowakowski, Łódź, s. 601-615.

Olszacki T., Różański A.

2017, *Badania terenowe zamków z obszaru Wielkopolski i Polski Centralnej w XXI wieku*, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz*, cz. II, red. A. Różański, Poznań, s. 995-1048.

2018, *Góra Zamkowa w Wyszogrodzie. Mazowiecki ośrodek władzy na przestrzeni dziejów*, Poznań.

Opaliński Ł.

2009, *Krótka nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, reprint, Warszawa.

Ożóg K.

2000, *Klasztorna geografia średniowiecznego Krakowa*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, M. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole, s. 217-234.

Pachoński J.

1956, *Dawne mury Floriańskie*, Kraków.

Pacuski K.

1978, *Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XIII/XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny", t. 85, s. 585-604.

Pajdak I.

1979, *Zamek żupny w Bochni (zarys dziejów)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce", t. VIII, s. 137-173.

Pajor P.,

2015, *Dwa chóry katedry krakowskiej niezrealizowane w pierwszym dwudziestoleciu XIV wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki", R. LXXVII, nr 2, s. 197-221.

Pałucki W.

1993, *Podziały administracyjne,* [w:] *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku,* red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 31-49.

Paner H.

1996, *The Teutonic castle in Gdańsk*, „Castrum Bene", t. V, s. 137-150.

Pankowski B.

2009, *Stan badan archeologicznych nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. XXX, s. 63-142.

Pańków S.

1948-1958, *Gerlach (Gerlacus) von Kulpen*, "Polski Słownik Biograficzny", t. 7, z. 1-4, s. 395.

Parczewski M.

2009, *Uwagi o reliktach średniowiecznego zamku Golesz,* [w:] *Fortecja. Zbirnyk zapovidnyka „Tustan" na poshanu Myhajła Rozhka*, red. Û. Lukoms'kij, Kijów, s. 108-113.

Paszkiewicz B.

1985, *Mennictwo polskie Wacława II i Władysława Łokietka. Stan i perspektywy badań*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska", nr 5, s. 29-43.

2001, *Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce*, „Wiadomości Numizmatyczne", R. XLV, z. 1(171), s. 23-39.

Pauk M.

2000, *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI-XIII wiek*), Kraków-Warszawa.

2001, *Społeczne uwarunkowania powstania zamków możnowładczych w Czechach (XIII – pocz. XIV wieku),* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI od XV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego*, red. J. Wiesiołowski, J. Kowalskiego, Poznań, s. 11-17.

2003, *Funkcjonowanie regale fortyfikacjyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 51, nr 1, s. 3-16.

2003, *Der eine hiez her Lechschît, her Wüeschof der ander hiez. Kim byli stronnicy Henryka IV Probusa w Małopolsce*, „Roczniki Historyczne", R. LXIX, s. 91-98.

2006, *Kilka uwag o rządach czeskich w Polsce*, [w:] *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii*, red. J. Dobosz, Poznań, s. 249-253.

Paulewicz M.

1992, *Chęcińskie górnictwo kruszcowe (XIV do poł. XVII wieku)*, Kielce.

Pavlík Ĉ., Vitanovský M.

2004, *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praga.

Pawlak P.

1993, *Z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Kruszwicy w latach 1972-1982*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne", t. II, s. 215-232.

Pazdur J.

1967, *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Pencakowski P.

1991, *Gotyckie kościoły zakonu św. Franciszka w Starym i Nowym Sączu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 36, z. 2, s. 83-102.

Perzanowski Z.

1989, *Średniowieczny Wojnicz*, Acta Universitatis Wratislaviensis", nr 1112, Historia LXXVI, s. 65-73.

1990, *Średniowieczny Żmigród*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", vol. XLV, Sectio F, s. 278-287.

Pferschy G.

1998, *Funkce a struktura panství Přemysla Otakara II. ve Štýrsku*, [w:] *Česko-rakouské vztahy ve 13. století : Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II : sborník příspěvků ze symposia konaného 26.-27. září 1996 ve Znojmě*, red. M. Bláhová, I, Hlaváček, Praga, s. 45-53.

Pianowski Z.

1984, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków,

1986, *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. XXVII, 1983, z. 1, s. 7-8.

1989-1990, *Wawel od Konrada Mazowieckiego do Kazimierza Wielkiego*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna", nr 36, s. 57-65.

1991, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX-XIX*, Kraków.

1992, *O bramie Pobocznej w fortyfikacjach Krakowa*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 19, s. 41-46.

1994, *„Sedes regni principales". Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków.

2001, *Palatium album". Wczesnogotycka rezydencja książęca na Waweu*, [w:] *Monumenta conservanda sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. J. Jasieńko, Wrocław, s. 89-85.

2007, *Pałac gotycki na Wawelu – rezydencja odrodzonego królestwa*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 383-394.

Piekalski J. (red.)

2017, *Wleński mikroregion osadniczy w X-XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, Wrocław.

Piekalski J.

2004, *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza-funkcje-forma*, Wrocław.

Pieradzka K.

1938, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków.

1968, *Miasto średniowieczne*, [w:] *Szkice z dziejów Krakowa od czasów najdawniejszych do pierwszej wojny światowej*, red. J. Bieniarzówna, Kraków, s. 27-62.

Pietras T.

2001, *„Krwawy wilk z pastorałem". Biskup krakowski Jan zwany Muskatą*, Warszawa.

2001, *W kwestii pochodzenia biskupa krakowskiego Jana Muskaty*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica", t. 72, s. 5-25.

2002, *Biskup krakowski Jan Muskata a dzieje Muszyny*, „Almanach Muszyny", s. 12-18.

2011, *Pomocnicy Jana Muskaty w latach 1308-1318*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalskiej-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa, s. 241-259.

Pietrusiński J.

1975, *Katedra krakowska – biskupia czy królewska?*, [w:] *Sztuka i ideologia XIV w.*, red. P. Skubiszewski, Warszawa, s. 249-273.

Pierzak J.

1978, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny", t. 11, s. 197-198.

1979, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny", t. 12, s. 256-257.

1980, *Stary Olkusz, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny", t. 13, s. 187-188.

1984, *Dąbrowa Górnica – Sławków, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny", t. 17, s. 191-192.

1986, *Sławków, woj. katowickie. Stanowisko 1*, „Informator Archeologiczny", t. 19, s. 177-178.

1987, *Sławków, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny", t. 20, s. 197.

1988, *Średniowieczny Sławków odsłania swoje tajemnice*, Katowice.

1988a, *Zamek w Sławkowie w świetle badań archeologicznych*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XXII, s. 235-242.

1989, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antiqua", t. XXXI, s. 184-186.

1990, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antigua", t. XXXII, s. 254-257.

1992, *Sławków, woj. katowickie, st. 1,* „Informator Archeologiczny", t. 22, s. 135-136.

1993, *Sławków, woj. katowickie, St. 1, AZP: 97-51/nie bad.*, „Informator Archeologiczny", t. 23, s. 91-92.

1993a, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. Katowice. Podsumowanie wyników badań z lat 1983, 1985-1990*, „Ziemia Śląska", t. III, s. 137-161.

1993b, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych murowanych założeń obronnych w Polsce południowej*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XLV, s. 213-238.

1994, *Sławków, woj. katowickie. St. 1 – zamek, AZP 97-51*, „Informator Archeologiczny", t. 24, s. 110.

1994a, *Wyniki najnowszych badań nad zamkiem biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 3, s. 137-161.

1995, *Zamek w Rabsztynie, gmina Olkusz*, [w:] *Człowiek i Środowisko Naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*, red. K. Bąk Dąbrowa Górnicza, s. 95-99.

1995a, *Wyniki najnowszych badań przeprowadzonych w roku 1994 na zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa w Sławkowie*, [w:] *Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*, red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza, s. 63-68.

1997, *Wyniki najnowszych badań na zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa w Sławkowie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 128-141.

1998, *Olkusz, st. 2. Starostwo, gm. loco, woj. katowickie, AZP 98-53/38*, „Informator Archeologiczny", t. 27, s. 95.

1998, *Rabsztyn, st. 1, gm. Olkusz, woj. katowickie, AZP 97-53/5*, „Informator Archeologiczny", t. 27, 96-97.

1998a, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1994 w Sławkowie na terenie zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 5, s. 197-205

1998b, *Sławków, st. 1, gm. Dąbrowa Górnicza, woj. katowickie, AZP 97-51/1*, „Informator Archeologiczny", t. 28, s. 103-104.

1999, *Kilka uwag na temat zamku biskupów krakowskich w Sławkowie*, „Teki Krakowskie", t. X, s. 175-184.

2001, *Najdawniejsze dzieje*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków, s. 51-78.

2002, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", z. 15.

2009, *Budownictwo murowane na terenie obecnego Zagłębia Dąbrowskiego we wczesnym i późnym średniowieczu*, [w:] *Gospodarka nad Przemszą i Brynicą od pradziejów do początków XX wieku w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Dąbrowa Górnicza-Olkusz-Sosnowiec, s. 124-145.

2012, *Dzieje Olkusza w świetle badań wykopaliskowych*, „Ilcusiana", nr 7, s. 109-150.

2016, *Czy „Wielki Zamek" krakowskiego biskupa miał ułatwić zdobycie Krakowa?*, [w:] *Sławków. Historia. Kultura. Ludzie*, red. B. Noryńska, Sławków, s. 7-24.

2019, *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej na zamku górnym w Będzinie w 2015*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", nr 21. Archeologia, s. 51-93.

2019, *Początki Chrzanowa w świetle wstępnych badań archeologicznych*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta*, t. IV, red J. Pierzak, J. Rajman, D. Żurek, Chrzanów, s. 17-34.

2019, *Wyniki badań archeologicznych nad początkami dworu pańskiego w Chrzanowie prowadzonych w 2018 roku*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta*, t. IV, red J. Pierzak, J. Rajman, D. Żurek, Chrzanów, s. 39-61.

Pierzak J., Rozmus D.

1994, *Średniowieczny gródek rycerski w Krzykawce, gm. Bukowno, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 3, s. 122-136.

Pietrzak J.

2019, *Średniowiecze. Początki*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna, s. 11-20.

2003, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź.

2005, *Umocnienia średniowiecznego Poznania. Stan i potrzeby badań nad umocnieniami miejskimi miasta lokacyjnego*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, s. 305-324.

Piotrowicz J.

1980, *Dzieje miasta Wieliczki w wiekach średnich*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków, s. 61-124.

1980a, *Dole i niedole Wieliczki za ponowania ostatnich Jagiellonów i królów elekcyjnych (do „Potopu" szwedzkiego*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków, s. 125-173.

1988, *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, red. R. Kędra, A. Jodłowski, A. Balak, J. Bieniarz, Wieliczka, s. 103-158.

Piper O.

1895, *Burgenkunde. Bauwesen und geschichte der Burgen*, München.

Pisarek-Małyszek K.

2009, *Z dziejów Kazimierza Dolnego w średniowieczu*, Lublin.

2009a, *Średniowieczne zamki nad Bystrą i Grodarzem*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Joanni Gurbo Octagesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin, s. 429-438.

Piskadło A.

1977, *Grody, zamki, fortece (Budownictwo i architektura obronna do schyłku średniowiecza)*, Warszawa.

Pisoň S.

1983, *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*, Martin.

Plaček M.

1990, *Fortifikace ke kontrole a zajištěni středověkých komunikaci*, „Archaeologia Historica", t. 15, s. 203-208.

1997, *Hrady v hrazených moravských městech*, "Archaeologia Historica", t. 22, z. 1, s. 199-215.

2007, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha.

2008, *Promèny hradů jihovýchodni Moravy do konce 14. stoleti*, [w:] *Východní Morava v 10. až 14. století*, red. L. Galuška, P. Kouřil, J. Mitáček, Brno, s. 175-203.

Plaček M., Bóna M.

2007, *Encyklopédia Slovenských hradov*, Bratislava 2007

Plezia M.

1979, *Dookoła sprawy św. Stanisława. Studium źródłoznawcze*, „Analecta Cracoviensia", t. XI, s. 251-413.

Plezia M. (red.)

1957, *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. I, z. 6, Warszawa.

1960, *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. II, z. 2, Wrocław-Kraków-Warszawa.

1967, *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. II, z. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków.

1976, *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. IV, z. 3, Wrocław-Kraków-Warszawa.

Płatkowski J.

1927, *Zamki myślenickie*, „Ziemia", r. XII, nr 9, s. 134-136.

Poisson J. M.

2007, *Mottes castrales et autres fortifications médiévales de terre et de bois: état de la question en France*, [w:] *Motte-Tumrhügelburg-Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus*, red. S. Felgenhauer-Schmiedt, P. Csendes, A. Eibner, Wien, s. 47-60.

Poklewski-Koziełł T.

1992, *Uwagi na temat stylistyki czternastowiecznego przekazu o inwestycjach obronnych Kazimierza Wielkiego*, „Acta Universitetis Lodziensis", Folia Archeologica, t. 16, s. 241-251.

1995, *Przydatność tekstu Quomodo regebat regnum et populum do badania wielkości inwestycji obronnych Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 40, z. 1, s. 63-67.

1998, *Les châteaux sur les chemines des rois polonais (XIVe - XVIe siècles)*, [w:] *Châteaux, routes et rivières. Actes des Rencontres d'archéologie et d'histoire en Périgord 26, 27, 28 septembre 1997*, Bordeaux, s. 73-83.

Poleski J.

2004, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.

2013, *Małopolska w VI-X w. Studium archeologiczne*, Kraków.

2018, *Średniowieczny kościół św. Michała Archanioła i św. Stanisława i klasztor OO. Paulinów na Skałce w Krakowie w świetle badań archeologicznych z lat 2007-2008*, [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków, s. 9-23.

Poleski J., Niemiec D., Woźniak M.

2008, *Badania archeologiczne na terenie klasztoru OO. Paulinów na Skałce*, „Alma Mater", t. 109, s. 104-110.

2010, *Medeival church and monastery of the Pauline Fathers „Na Skałce" in Kraków-Kazimierz in the light of archaeological investigations in 2007-2008*, „Recherches Archéologiques Nouvelle serie", t. 2, s. 291-318.

Poliński D.

2005, *Gród czy zamek? Z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej*, „Archaeologia Historica Polona", t. 15, z. 1, s. 181-196.

Polla B.

1980, *Hrady a kaštiele na východnom Slovensku*, Košice

Pośpiech M.

1972, *Problem autentyczności manifestu Przemysła Ottokara do książąt polskich*, „Studia Historyczne", t. XV, z. 4, s. 537-549.

Potkański K.

1899, *Walka o Poznań (1306-1312)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 20, s. 275-294.

Proksa M., Zub M.

2014, *Od mieszkań ludności paleolitycznej do bazyliki Bernardinusa de Gianotis w Płocku. Architektura społeczności pradziejowych, romanizm i gotyk na ziemiach polskich*, t. I, Rzeszów.

Przeniosło J.

1982, *Sławków, woj. katowickie*, „Informator Archeologiczny", t. 15, s. 322-323.

Przeniosło J., Jagodziński A., Herbich T., Misiewicz K.

1978, *Iłża, woj. radomskie. Bad. geofizyczne*, „Informator Archeologiczny", t. 11, s. 168-169.

Przyboś K.

1996, *Zamek w Muszynie*, „Almanach Muszyny", s. 12-16.

2007, *Pierwsze archiwalia Muszyny*, „Roczniki Sądecko-Spiskie", t. 2, s. 86-95.

2008, *Pierwsze archiwalia Muszyny*, „Almanach Muszyny", s. 201-208.

2010, *Zamek w Muszynie*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna, s. 67-74.

Przybył M.

2002, *Mieszko III Stary*, Poznań.

2015, *Władysław Laskonogi, książę wielkopolski 1202-1231*, Poznań.

Ptaśnik J.

1907, *Kollektorzy kamery apostolskiej w Polsce Piastowskiej*, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziałów Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności", seria 2, t. 25, s. 1-80.

1908, *Denar świętego Piotra obrońca jedności politycznej i kościelnej w Polsce*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziałów Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności", seria 2, t. 26, s. 133-218.

Radacki Z.

1976, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa.

1978, *Początki zamków na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 5, s. 77-90.

Radwański K.

1961, *Prace archeologiczne prowadzone w roku 1960 na terenie Okołu w Krakowie*, „Biuletyn Krakowski", t. III, s. 226-240.

1975, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków.

1986, *Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych*, „Materiały Archeologiczne", t. 23, s. 5-92.

1996, *Sprawozdania z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w roku 1964*, „Materiały Archeologiczne", t. 7, s. 274-276.

Radzikowski W. E.

1870, *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnic*, Poznań.

1902, *Kraków dawny i dzisiejszy*, Kraków.

Rajman J.

1990, *Nadania dóbr skowieszyńskich klasztorowi na Zwierzyńcu pod Krakowiem*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, red. R. Szczygieł, Radom-Kazimierz Dolny, s. 23-33.

1992, *Osadnictwo okolic Nowego Sącza i kształtowanie się strefy podmiejskiej średniowiecznego miasta (XIII-XV w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków, s. 53-84.

1997, *Początki kasztelani w Chrzanowie. Próba wykorzystania możnych do obrony granicy śląsko-małopolskiej w pierwszej połowie XIII wieku*, „Teki Krakowskie", t. V, s. 135-138.

1998, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków.

2004, *Kraków zespół osadniczy i proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków.

2014, *Lipowiec. Z dziejów zamku i klucza majątkowego biskupów krakowskich (XIII-XVI w.)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin, 89-99.

2019, *Gród kasztelański, właściciele i kościół św. Mikołaja w problematyce badań nad dziejami Chrzanowa w XIII wieku*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta*, t. IV, red J. Pierzak, J. Rajman, D. Żurek, Chrzanów, s. 65-92.

Rafacz J.

1913, *Starosta Baranowski a Krościenko*, „Gazeta Podhalańska", R. 1, nr 51, s. 2-3

1914, *Starosta Baranowski a sołtysi i wybrańcy czorsztyńscy*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego", t. 34, s. 79-94.

1918, *Z dziejów czorsztyńskiego starostwa*, „Przewodnik Naukowy i Literacki", t. 46, s. 289-309.

1935, *Dzieje i ustrój Podhala nowotarskiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa.

Rappoport P. A.

1967, *Vojennoje zodĕctwo zapadno-ruskich zemel X-XIV vv*., „*Materialy i Issledovanija po archeologii SSSR*, nr 140.

Ratajczak T. ,

2008, *Średniowieczny zamek królewski w Poznaniu. Uwagi na temat chronologii i genezy architektury*, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy od księcia do króla Polski*, red. H. Kóčki-Krenz, Poznań, s. 15-32.

2008, *Medieval Architecture of the Royal Castle in Poznań*, „Quaestiones Medii Aevi Novae", vol. 13, s. 219-242

2009, *Początki murowanych zamków w Wielkopolsce*, [w:] *Visibilia et invisibilia w sztuce średniowiecza*, red. A. Bardach, M. Janiszewska, M. Tarkowska, Warszawa, s. 57-71.

2009, *Od grodu do zamku. XIII-wieczne rezydencje piastowskie w Wielkopolsce*, „Studia nad dawną Polską", t. 2, s. 71-86.

2011, *Mistrz Benedykt królewski architekt Zygmunta I*, Kraków.

2012, *Nowy zamek w Poznaniu – negatywny przykład adaptacji niektórych reliktów średniowiecznej architektury*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin, s. 219-231.

2014, *Bohemi munitiones in Polonia muraverunt. Zamki Przemyślidów w największych miastach odrodzonego Królestwa Polskiego*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej 29 listopada – 1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań, s. 165-177.

2014, *Kaplica czy klatka schodowa? Relikty ryzalitu średniowiecznego zamku królewskiego w Poznaniu*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań*, red. T. Janiak, Gniezno, s. 371-381.

2014a, *Wieże mieszkalne na zamku wawelskim – badania nad chronologią gotyckiej architektury rezydencji królewskiej*, „Rocznik Historii Sztuki", t. XXXIX, s. 177-190.

2017, *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w*., red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 127-145.

2018, *Wieża na zamku w Oświęcimiu –pars pro toto książęcej rezydencji*, „Archaeologia Historica Polona", t. 28, s. 163-182.

Reguła K., Chudzińska B., Szybowicz A.

2005, *Rytro, st. 1, gm. loco, woj. nowosądeckie, AZP 114-63/1*, „Informator Archeologiczny, t. 30, s. 277-279.

Rejduch-Samkowa I., Samek J.

1974, *Katalog zabytków sztuki*, t. VI, z. 3, Warszawa.

Rodak T.

2011, *Wawrzeńczyce, st. 10, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce, woj. małopolskie, AZP 101-60*, „Informator Archeologiczny", t. 33, s. 247-248.

Rodziewicz A.

1995, *O dacie elekcji Jana Muskaty na biskupstwo krakowskie*, „Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza", t. 2, s. 129-136.

Rogaczewska A.

1994, *Wyniki badań sondażowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie, w 1991 roku*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 73-77.

1994a, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie, 1992 roku*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 253-258.

1997, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1993*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 86-91.

1997a, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1994*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 132-137.

1997b, *Będzin, Góra Zamkowa, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97=48/15*, „Informator Archeologiczny", t. 25, s. 82.

1997c, *Będzin, st. 2 Góra Zamkowa, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, „Informator Archeologiczny", t. 26, s. 64-65.

1998, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1995*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 96-101.

1998a, *Będzin, st. 2, Góra Zamkowa, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, „Informator Archeologiczny", t. 27, s. 68.

1998b, *Będzin, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, „Informator Archeologiczny", t. 27, s. 67.

1998c, *Będzin, st. 2 Góra Zamkowa, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, „Informator Archeologiczny", t. 29, s. 83.

2000, *Badania wykopaliskowe na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1996*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 113-115.

2000a, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1997*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 141-143.

2001, *Badania zewnętrznej linii obronnej wczesnośredniowiecznego grodu na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1998*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 164-169.

2004, *Sprawozdanie z badań nad wczesnośredniowiecznym grodzisku na Górze Zamkowej w Będzinie (stanowisko 1), województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 2001-2002*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 140-145.

2005, *Będzin Góra Zamkowa, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, „Informator Archeologiczny", t. 30, s. 199.

2006, *Wyniki badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 2003-2004*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 142-146.

2006a, *Będzin – Góra Zamkowa, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48*, „Informator Archeologiczny", t. 31, s. 166-167.

2007, *Sprawozdanie z badań nad wczesnośredniowiecznym grodzisku na Górze Zamkowej w Będzinie (stanowisko 1), województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 2005-2006*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 72-76.

2011, *Będzin Zamkowa Góra, st. 1, gm. loco, woj. śląskie, AZP 97-48/14*, „Informator Archeologiczny", t. 33, s. 127.

Razím V.

2005, *O tzv. hradech přechodného typu*, „Archeologické Rozhledy", t. LVII, z. 2, s. 351-380.

Rojkowska H., Niewalda W.

1996, *Wytrzyszczka. Ruiny zamku Tropsztyn*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. XXVIII, s. 269-283.

2007, *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków, s. 493-527.

Rokosz M.

1991, *Przewóz wiślany pod Tyńcem*, „Rocznik Krakowski", t. 57, s. 71-82.

1995, *„Pulchrum patriae clenodium et fortis contra hostiles insidias munimen". Kilka uwag o czynniku geograficznym w dziejach opactwa tynieckiego*, [w:] *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu. Materiały z Sesji Naukowej Wawel-Tyniec, 13-15.10.1994*, red. K. Żurowska, Kraków, s. 59-70.

1995a, *Grodzisko skalskie nad Prądnikiem albo tzw. Pustelnia Błogosławionej Salomei w XIII wieku*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Wł. Szafera", t. 10, s. 19-43.

Romanowski S.

1965, *Dzieje miasta Skalbmierza*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t, 3, s. 211-304.

Rosin R.

1963, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa.

1970, *Rozwój polityczno-terytorialny Łęczyckiego, Sieradzkiego i Wieluńskiego (do przełomu XIV i XV w.)*, „Rocznik Łódzki", t. 14, s. 277-304.

Ross J.

1972, *Bardiów a początki renesansu w architekturze Muszyny i Nowego Sącza*, „Rocznik Sądecki", t. XIII, s. 421-428.

Roś J., Rozmus D.

2010, *Średniowieczne fortyfikacje miejskie Olkusza – zagadnienia archeologiczne i konserwatorskie*, „Ilcusiana", nr 2, s. 8-13.

Royt J.

2019, *Praha středověká*, Praga.

Rozmus D.

2015, *Nieznany średniowieczny „dwór" z przełomu XIII i XIV wieku z Dąbrowy Górniczej-Łośnia*, [w:] *Dwory i dworki w kulturze regionu*, red. Z. Budrewicz, M. Sienko, Kraków, s. 99-108.

Rozwałka A.

1994, *Rola Wzgórza Staromiejskiego w formowaniu się lubelskiego ośrodka miejskiego w średniowieczu*, „Archeologiczne Listy", nr 4(45), s. 1-12.

1997, *Lubelskie Wzgórze Staromiejskie w procesie formowania się średniowiecznego miasta*, Lublin.

1999, *Sieć osadnicza w archidiakonacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin.

2015, *Cylindryczna wieża na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w świetle źródeł archeologicznych i architektonicznych*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. XXXVI, s. 217-230.

2018, *Najstarsza architektura murowana w Lublinie. Wiele hipotez i długa droga do odkrycia prawdy*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, t. IV, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejewska, Rzeszów, s. 209-246.

Rozwałka A., Niedźwiadek R.

2004, *Początki Kazimierza Dolnego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, [w:] *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, red. R. Dobrowolski, S. Terpiłowski, Lublin, s. 61-67.

Rozwałka, R. Niedźwiadek, Stasiak M.

2006, *Lublin wczesnośredniowieczny*, Warszawa.

Rozpędowski J.

1961, *Pallatium w Legnicy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 6, z. 3, s. 177-202.

1965, *Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 10, z. 3-4, s. 149-178.

1966, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 11, z. 4, s. 353-376.

1971, *Zamek romański w Legnicy*, „Studia Legnickie", t. 6, s. 5-45.

1978, *Gród a zamek w Polsce – problem genezy i typologii*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 5, s. 91-96.

Rożek M.

1974, *Architektura i urządzenie wnętrz pałacu biskupiego w Krakowie (XIV – XIX w.)*, „Rocznik Krakowski", t. XLV, s. 19-42.

Rumszewicz S.

1929, *Ruiny zamku w Olsztynie*, „Ziemia", R. XIV, nr 15-16, s. 260-263.

Rutkowski H.

1965, *Kazimierz Dolny. Krajobraz i architektura*, Warszawa.

Rutkowska-Płachcińska A.

1961, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*. Wrocław-Warszawa-Kraków.

Rybarski A.

1912, *Udział Toporczyków w uwięzieniu biskupa krakowskiego*, „Kwartalnik Historyczny", R. 26, s. 1-12.

Rybicki A.

1990, *Sławków, stan. 3*, „Silesia Antiqua", t. XXXII, s. 257-260.

Rzewuska-Kurzeja B.

1983, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość", t. 59, s. 69-96.

Salch Ch. L., Burnouf L., Finó L.

1977, *L'atlas des châteaux forts en France*, Strasburg.

Salm J.

2011, *Problematyka konserwatorska dawnego zamku biskupów krakowskich w Iłży*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubicki, Kielce-Iłża, s. 127-140.

Samsonowicz H.

1971, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa.

1973, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny", t. 64, z. 4, s. 697-716.

1976, *Miasta wobec zjednoczenia Polski w XIII/XIV wieku*, [w:] *Ars historica. Studia z dziejów powszechnych i Polski*, red. Biskup Marian, Poznań, s. 425-436.

1978, *Leszek Biały*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa, s. 136-146.

1978, *Konrad I mazowiecki*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa, s. 178-185.

1978, *Leszek Czarny*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa, s. 196-202.

1985, *Historia Polski do 1795 roku*, Warszawa.

2000, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej do początków XIV wieku*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin, s. 21-109.

2000, *Gospodarka Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Lublin, s. 14-31.

2017, *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*, Kraków.

Sarna W.

1906, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło.

Sawicki T.

2001, *Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań, s. 221-241.

2016, *Gniezno. Centralny ośrodek państwa wczesnopiastowskiego w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Chrzest św. Wojciecha-Polska. Dziedzictwo średniowiecznego Gniezna*, red. M. Bogacki, Gniezno, s. 59-104.

Sczaniecki P.

1973, *Dzieje budynków klasztornych w Tyńcu*, „Studia Theologica Varsaviensia", t. 11, z. 2, s. 279-294.

1978, *Katalog opatów tynieckich*, „Nasza Przeszłość", t. 49, s. 9-244.

1995, *Odgadywanie Początków*, [w:] *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu. Materiały z Sesji Naukowej Wawel-Tyniec, 13-15.10.1994*, red. K. Żurowska, Kraków, s. 41-45.

Šebánek J.

1959, *Češti notáři na cesté Václava II. za polskou korunou*, „Studia Źródłoznawcze", t. 4, 1959, s. 75-84.

Sedláček A.

1882-1927, *Hrady, zámky a tvrze království Českého*, t. I-XV, Praha.

Semkowicz W.

1891, *Walka o monarchię 1288-1294*, „Kwartalnik Historyczny", r. 5, s. 727-778.

1920, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, Poznań.

Sieradzki J.

1959, *Sprawa Jana z Czarnkowa i jego utwór*, „Studia Źródłoznawcze", t. 4, s. 33-55.

Sikora F.

1983, *O rzekomej dominacji politycznej Lisów w Małopolsce w XIII wieku, czyli kilka uwag o rodzinie Pobogów*, „Studia Historyczne", t. 26, nr 1, s. 3-28.

2008, *Dzieje osadnictwa i stosunków własnościowych (do 1550 roku)*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków, s. 99-206.

2017, *Dokumenty tynieckie Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Małopolskie późne średniowiecze. Ludzie i instytucje. Wybór pism*, red. F. Sikora, Kraków, s. 54-77.

Sikora J., Kittel P.

2017, *Problem nieco zapominany? Zaplecza rezydencji rycerskich typu motte*, [w:] *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz*, cz. 1, red. A. Różański, Poznań, s. 561-589.

Sikorski C.

1990, *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim*, „Gniezno. Studia i Materiały Historyczne", t. III, s. 247-266.

Silnicki T.

1953, *Dzieje i ustrój Kościołą Katolickiego na Sląsku do końca w. XIV*, Warszawa.

Silnicki T., Gołąb K.

1956, *Arcybiskup Jakub Świnka i jego epoka*, Warszawa.

Skibiński S.

1996, *Polskie katedry gotyckie*, Poznań.

Skorupa A.

1998, *Zamki i kasztele na polskim Podtatrzu*, Kraków.

Skowron R.

2007, *Przemiany w zabudowie miasteczka wawelskiego w okresie od XIV do XX wieku*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków, s. 69-88.

Skuratowicz J.

2004, *Jak wyglądał zamek Przemysłów*, [w:] *Zamek książąt, królów i starostów*, red. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania", nr 4, s. 39-46.

Slivka M.

1990, *Stredoveká cestná siet na východnom Slovensku a jej determinanty*, „Slovenská numizmatika", t. 11, s. 83-112.

2002, *Veže ako dominanty domínií (Symbolika a geneticko-typologický vývoj na Slovensku)*, „Archaeologia Historica Polona", t. 12, s. 9-29.

Slivka M., Vallašek A.

1991, *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*, Košice.

Śliwiński B.

1994, *Rządy Przemysła II na Pomorzu Gdańskim w latach 1294-1295* „Zapiski Historyczne", t. 59, z. 1, s. 7-26.

2002, *O wieży w grodzie gdańskim w drugiej połowie XIII wieku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 331-338.

2016, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306-1309*, Oświęcim.

2017, *Leszek inowrocławski (1274-1275 po 27 kwietnia 1339)*, Kraków.

Słoń M.

2010, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław.

Słupecki L.

1999, *Bitwa pod Zawichostem, 19 czerwca 1205 roku*, [w:] *Szkice Zawichojskie*, red. T. Dunin-Wąsowicz, S. Tabaczyński, Zawichost, s. 96-102.

Smaruj R.

2004, *Rabsztyn w średniowieczu*, Olkusz.

Smolka S.

1881, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa.

Sobala M.

2010, *Dwór Klecki. Rezydencja biskupów krakowskich w Kielcach w świetle nieznanego inwentarza z 1635 roku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 25, s. 27-70.

2014, *Krakowskie rezydencje biskupie w świetle nieznanych źródeł opisowych z XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Krakowski", t. LXXX, s. 57-78.

2016, *Sieć rezydencji biskupów krakowskich w średniowieczu i czasach nowożytnych. Zagadnienie skali i funkcji*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków, s. 827-895.

Sokołowski M., Worobjew G., Zubrzycki J.

1905, *Kościoły i cmentarze warowne w Polsce*, „Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. VII, z. IV, s. 481-528.

Sondel J.

2003, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków.

Sperka J.

2016, *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, Pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326-1330-8 lub 18 maja 1401)*, Kraków.

Sroka S.

1995, *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu*, Kraków.

Stachurska A., Stachurski P.

2000, *Rekonstrukcja stanowiska archeologicznego „Regia" w Wiślicy*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 269-273.

Stamirski H.

1965, *Rozmieszczenie punktów osadniczych Sądecczyzny w czasie (do 1572 r.) i w przestrzeni*, „Rocznik Sądecki", R. VI, s. 3-43.

Stankiewicz A.

2016, *Architektura pałacu biskupów krakowskich w Kielcach w wieku XVII*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 31, s. 65-98.

Stasiak-Cyran M.

2004, *Średniowieczne i nowożytne dzieje wzgórza zamkowego w Lublinie w świetle źródeł archeologicznych*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, t. II, s. 281-292.

Stępień P.

1999, *Zamek w Czorsztynie*, „Renowacje", nr 4, s. 26-32.

2000-2001, *Badania architektoniczne elewacji zamku na Wawelu*, „Studia Waweliana", t. IX/X, s. 129-191.

2005, *Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku narodowym*, „Ochrona Zabytków", z. 1, s. 5-28.

2007, *Badania i konserwacja baszty Lubranki*, „Studia Waweliana", t. XIII, s. 5-40.

Stępniowski B.

1924, *Zwaliska Tropsztyna*, „Ziemia", R. IX, nr 7, s. 122-125.

Stryjkowski M.

1846, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa.

Sudera W.

2011, *Wieliczka, st. 2, gm. loco, woj. małopolskie, AZP 104-57/2*, „Informator Archeologiczny", t. 33, s. 250.

Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W.

1880-1902, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I-XV, Warszawa.

Sułecki S.

2017, *Rekonstrukcja dokumentu lokacyjnego Nowego Sącza z 8 listopada 1292 roku*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, s. 20-24.

Sułowski Z.

1965, *Przedlokacyjny Lublin w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, red. J. Dobrzański, J. Kłoczowski, J. Mazurkiewicz, Lublin, 30-42.

Supryn M.

1975, *Wyniki badań archeologicznych zamku w Kazimierzu Dolnym*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 31, s. 69-77.

2000, *Miasta i zamki – Kazimierz Dolny, Janowice*, [w:] *Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, 69-92.

Šusta J.

1915, *Václav II. a koruna polská*, „Ćesky Ćasopis Historickÿ", nr 21, s. 313-346.

1916, *Kritické přispěvky k počátkům Přemysla II Otokara*, „Český Časopis Historický", R. 21, s. 12-39.

1926, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300-1308* (=*Dvě Knihy Českých Dějin*, ks. 1), Praha.

1935, *Sumrak Přemyslovců a jejich dědictví* (= *České dějiny*, t. II, cz. 1), Praha.

Swaryczewski A.

1971, *Wyniki badań architektonicznych przedbramia zamku w Lipowcu (pow. Chrzanów)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie", t. XIV, 1970, z. 1, s. 374-376.

1975, *Południowo-zachodni odcinek murów obronnych Krakowa*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. IX, s. 25-41.

Sygański J.

1892, *Nowy Sącz. Jego dzieje i pamiątki dziejowe*, Nowy Sącz.

1901-1902, *Historia Nowego Sącza*, t. I-III, Lwów.

Szablowski J. (oprac.)

1952, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. I, z. 4, Warszawa.

1965, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV, cz. 1, Warszawa.

Szambelan Z.

1989, *Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica", nr 36, s. 8-16.

Szafrański W.

1972, *Castrum i castellum płockie w świetle wykopalisk*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku", t. 2, s. 2-103.

Szczur S.

2002, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków.

Szczygieł R.

1990, *Początüi miejskich dziejów Kazimierza Dolnego*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, red. R. Szczygieł, Radom-Kazimierz Dolny, s. 35-43.

2009, *Wokół lokacji Lublina na prawie niemieckim*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin, s. 501-508.

Szelągowski A.

1909, *Najstarsze drogi z Polski na Wschód*, Kraków.

Szope M.

1981, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów.

Szpunar A.

1994, *Czchów stan. 1 – Zamek, woj. Tarnów, badania 1993 roku*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993", s. 327-337.

1999, *Zamek w Czchowie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. XX, s. 371-383.

2003, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznice urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno, s. 497-515.

2003-2004, *Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie*, „Rocznik Tarnowski", t. 9, s. 5-28.

2005, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 30, s. 252.

2006, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 31, s. 234.

2007, *Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 269-286.

2009, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 32, s. 227.

2011, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 33, s. 169.

2012, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 34, s. 185.

2012, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, „Informator Archeologiczny", t. 34, s. 225-226.

Szpunar A., Glinianowicz M.

2008, *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia", t. 2, s. 137-188.

Szpunar A., Szpunar B.

1998, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/3*, „Informator Archeologiczny", t. 28, s. 90.

Szpunar A., Szpunar B., Mirek A.

1998, *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/3*, „Informator Archeologiczny", t. 29, s. 115.

Szpunar B., Szpunar A.

1995, *Badania archeologiczne zamczyska w Wielkiej Wsi, gm. Wojnicz (materiały archiwalne)*, [w:] *Badania archeologiczne w województwie tarnowskim w 1990 r.*, Tarnów, s. 28-35.

Szuwarowski K.

1976, *Biecz, woj. krośnieńskie. Mury miejskie*, „Informator Archeologiczny", t. 9, s. 235.

Szydłowski T.

1928, *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków.

Szydłowski T. (opr.)

1938, *Zabytki sztuki w Polsce*, cz. III. Województwo Krakowskie, t. I, z. 1, Powiat Nowotarski, Warszawa.

1951, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, z. 11, Warszawa 1951.

Szyma M.

1997, *Architektura kościoła cystersów w Mogile w XIII i XIV wieku. Fazy budowy i ich datowanie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego", t. 7, s. 143-162.

2007, *Kościół Franciszkanów w Krakowie na przełomie XIII i XIV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. I, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków, s. 253-261.

Szymański J.

1966, *Biskupstwo polskie w wiekach średnich. Organizacje i funkcje*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków, s. 127-233.

1967, *Możnowładztwo małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII w.*, „Studia Historyczne", vol. X, z. 1/2, s. 31-53.

1973, *O źródłach pisanych do dziejów Kielc w średniowieczu*, „Rocznik Muzeum świętokrzyskiego", t. 8, s. 41–63.

Szymczak J.

1988, *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, KHKM, R. 36, nr 2, s. 233-275.

Szyszko-Bohusz A.

1912, *Trzy nasze zamki. Czersk, Chęciny, Ogrodzieniec*, „Sprawozdania do Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. VIII, z. III/IV, s. 230-270.

1913, *Beszowa, Skalmierz i system krakowski*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, z. IV, s. 46-108.

1919, *Rotunda świętych Feliksa i Adaukta (Najśw. P. Maryi) na Wawelu*, „Rocznik Krakowski", t. XVIII, s. 51-80.

1923, Z *historii romańskiego Wawelu*, „Rocznik Krakowski", t. XIX, s. 1-29.

1932, *Wawel średniowieczny*, „Rocznik Krakowski", t. XXIII, s. 17-46.

1946, *Najstarsze mury Skałki w Krakowie*, „Dziennik Polski", nr 260 z dn. 22.09.1946, dodatek „Od A do Z", nr 8, s. 3.

Ślawski T.

2002, *Początki Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne I*, red. Ślawski T., Biecz, s. 7-22.

Ślusarczyk C.

1968, *Dobczyce, pow. Myślenice*, „Informator Archeologiczny", t. 1, 1967, s. 323-324.

1969, *Dobczyce, pow. Myślenice*, „Informator Archeologiczny", t. 2, 1969, s. 335-336.

Świechowska E., Mischke W. (oprac.)

2001, *Architektura romańska w Polsce. Bibliografia*, Warszawa.

Świechowski Z.

1982, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa.

2000, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa.

2009, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa.

Świszczowski S.

1950, *Gródek i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, „Rocznik Krakowski", t. XXXII, s. 5-41.

1957, *Materiały do dziejów kolegiaty św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, „Rocznik Sądecki", t. III, s. 1-85.

1955, *Mury miejskie w Krakowa*, „Ochrona Zabytków", R. 8, z. 3, s. 161-177.

1962, *Problem murów miejskich w otoczeniu Bramy Floriańskiej w Krakowie*, „Biuletyn Historii Sztuki", R. XXIV, z. 3/4, s. 431-432.

1968, *Średniowieczne założenia zamku żupnego w Wieliczce i ich późniejszy rozwój*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce", t. II, s. 152-171.

1977, *Krakowski Gródek*, Kraków.

1981, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków.

Teodorowicz-Czerepińska J.

1975, *Etapy rozwojowe zamku w Kazimierzu*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 31, s. 63-67.

1981, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz.

1987, *Zamek w Kazimierzu Dolnym*, Lublin.

Teterycz-Puzio A.

2015, *Bolesław II mazowiecki. Na szlakach ku jedności (ok. 1253/58 – 24 IV 1313)*, Kraków.

2016, *Piastowskie księżne regentki. O utrzymanie władzy dla synów (koniec XIII w. – początek XIV w.)*, Kraków.

Tobiasz M.

1973, *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków.

Tomala J.

2011, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. II, Kalisz.

Tomaszewski A.

1963, *Z problematyki prac w kolegiacie wiślickiej*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach", t. 1, s. 171-187.

1963a, *Kolegiata Wiślicka. Wyniki badań w latach 1958-1960*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 48-83.

1963b, *Kolegiata wiślicka w świetle badań 1958-1960 r.*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1960. II Konferencja*

Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 23-26.

1965, *Kolegiata wiślicka. Badania w latach 1958-1963*, [w:] *Kolegiata wiślicka. Konferencja naukowa zamykająca badania wykopaliskowe*, red. A. Tomaszewski, Kielce, s. 21-63.

1974, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Tomkowicz S.

1900, *Powiat gorlicki*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. I, Kraków, s. 167-319.

1901, *Tyniec*, Kraków.

1907, *Wawel*, t. 1, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. IV, Krąków.

1913, *Kolegiata św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu. Reszty romańskiej budowy*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, z. IV, s. 108-114.

1926, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów*, Kraków.

Torbus T.

2014, *Zamki konwentualne Państwa Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.

2014, *Das Königsschloß in Krakau und die Residenzarchitektur unter den Jagiellonen in Polen und Litauen (1499-1548). Baugeschichte, Funktion, Rezeption*, Ostfildern.

Trawkowski S.

1984, *Zagadka prepozytury tarskiej*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, red. H. Chłopocka, B. Kürbis, Poznań, s. 175-184.

Tymieniecki K.

1920, *Odnowienie dawnego Królestwa Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny", t. 34, s. 30-87.

1931, *Początki Kielc w związku z pierwotnym osadnictwem Łysogór*, „Pamiętnik świętokrzyski", t. 1, s. 64–79.

Urban W.

2002, *Rytro w materiałach źródłowych do końca XVIII wieku*, „Rocznik Sądecki", t. XXX, s. 126-138.

Ulanowski B.

1888, *Przyczynki źródłowe do ostatnich lat panowania Ottokara II*, [w:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XII, Kraków.

Úlovec J.

2004, *Hrady, zámky a tvrze Klatovska*, Praha.

Umiński J.

1947, *Śmierć Leszka Białego*, „Nasza Przeszłość", t. 2, s. 3-36.

Vančura J.

1976, *Hradčany, Pražsky hrad*, Praha.

Vaníček V.

1981, *Vítkovci a český stat v letech 1169-1278*, „Československý Časopis Historický", t. 1, s. 89-109.

2002, *„Právo na hrad" a hradní regál – hodnocení souvislosti revindikačních sporu ve 13. Století v českých a alpských zemích*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 24-49.

Viollet-le-Duc E.

1854-1868, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, t. I-IX, Paris.

Wagner T.

2012, *Kilka uwag na temat genezy zamku Pilcza w Smoleniu*, „Towarzystwo Jurajskie", t. II, nr 2, s. 15-21.

Walczak M.

2016, *Bohemi Cracoviam muraverunt? Kraków wobec sztuki czeskiej około roku 1300*, [w:] *Czechy i Polska między Wschodem i Zachodem – średniowiecze i wczesna epoka nowożytna (materiały międzynarodowej konferencji naukowej)*, red. T. Ciesielski, W. Iwańczak, Warszawa-Bellerive sur Allier, s. 269-290.

Walicki M. (red.)

1968, S*ztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w*., Warszawa.

Wałowy A.

1960, *Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ*, „Materiały Archeologiczne", t. 2, s. 295-332

Wartołowska Z.

1959, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wiślicy, pow. Pińczów w r. 1955*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. V, s. 237-250.

1962, *Gród wiślicki*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, 13-14 IV 1962*, red. W. Antoniewicz, B. Biegański, Warszawa, s. 31-36.

1963, *Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do r. 1962*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 32-45.

1968, *Dzieje Wiślicy w świetle odkryć archeologicznych*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. V Konferencja Naukowa w Busku-Zdroju i w Wiślicy 19-20 maja 1966*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 37-52.

1969, *Sprawozdanie z archeologicznych prac badawczych prowadzonych w Wiślicy 1968 r.*, [w:] *Zespól badan nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. VI Konferencja naukowa 10-11 stycznia 1969 r.*,, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa, s. 46-50.

1993, *Dzieje Wiślicy*, [w:] *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, red. S. K. Kozłowski, J. Kolendo, Warszawa, s. 273-288.

Wartołowska Z., Górska I., Graba-Łęcka L., Okulicz Ł.

1959, *Badania grodziska w Wiślicy w 1956 r.,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. VII, s. 49-56.

Wasik B.

2016, *Budownictwo zamkowe w ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku*, Toruń.

Wawrzyniecki M.

1910, *Materiały do mapy archeologicznej Polski*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne", t. 11, s. 70-75.

Wdowiszewski Z.

1928, *Ród Bogoriów w wiekach średnich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego", t. IX, s. 1-96.

Weber-Kozińska M.

1997, *Budowle na kulminacji wyspy miejskiej w Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa, s. 20-32.

Węgrzyński W.

1904, *Golesz czyli Podzamcze i Jasło. Szkic monograficzny*, Jasło.

Weymann S.

1938, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań.

Węcławowicz T.

1995, *Małopolska i ziemie ruskie Korony,* [w:] *Architektura gotycka w Polsce,* red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa, s. 61-81.

1998, *Bohemi Cracoviam Muraverunt*, „Umění", t. XLVI, s. 410-419.

1999, *Fazy budowy prezbiterium katedry na Wawelu na przełomie wieków XIII i XIV. Kościoły biskupów Muskaty, Nankera i Grota*, „Studia Waweliana", t. VIII, s. 5-19.

2005, *Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji*, Kraków.

2013, *Cocto latere nobilitavit. O ceglanych murach kościołów średniowiecznego Krakowa*, Kraków.

Węcowski P.

2018, *Sieć drożna ziemi oświęcimskiej do połowy XVI wieku*, [w:] *Oświęcim. Miasto pogranicza*, t. I, red. B. Czwojdrak, K. Miroszewski, P. Węcowski, Warszawa, s. 31-39

Widawski J.

1973, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa.

Wierzbicka B.

2017, *Przywileje królewskiego Nowego Sącza*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, s. 40-44.

Wierzbicki P.

2017, *Najstarsze źródła do zamku sądeckiego*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, s. 45-53.

Wiśniewski J.

1911, *Monografia dekanatu Iłżeckiego*, Radom.

1927, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskiem, skalbmierskiem i wiślickiem*, Marjówka Opoczyńska.

1932, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Marjówka Opoczyńska.

1934, *Miasto Sławków w olkuskiem*, Mariówka Opoczyńska.

1935, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w olkuskiem*, Marjówka Opoczyńska.

Wiśniewski J.

1987, *Zamek Tropsztyn*, „Wierchy", R. 56, s. 216-217.

Włodarski B.

1931, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1306)*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-Filozoficzny", t. VII, s. 265-478.

1962, *Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego*, „Zapiski Historyczne", t. XXVII, z. 3, s. 333-355.

1966, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa.

1967, *Polityczna rola biskupów krakowskich w XIII wieku*, „Nasza Przeszłość", t. 27, s. 29-62.

Wojciechowscy M. i Z.

1946, *Polska Piastów. Polska Jagiellonów*, Poznań.

Wojenka M.

2012, *Jaskinie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej w średniowieczu. Wstęp do problematyki*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Władysława Szafera", t. 22, s. 7-43.

2014, *Pradzieje i średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Monografia gminy Sułoszowa*, red. W. Maciejowski, Kraków, s. 185-204.

2016, *Jerzmanowice-Stara Wieś. Nowo odkryta warownia średniowieczna na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, [w:] *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków-Rzeszów, s. 663-673.

2017, *Władysław Łokietek i jaskinie Ojcowa*, „Studia nad dawną Polską", t. 5, s. 61-86.

2018, *Najnowsze badania archeologiczne budownictwa obronnego na Jurze Ojcowskiej*, „Archaeologia Historica Polona", t. 26, s. 337-371.

Wojenka M., Bojęś-Białasik A., Szyma M.

2019, *Trzynastowieczna zabudowa murowana w Grodzisku koło Skały w świetle wyników najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Konwent Klarysek skalskich a dziedzictwo kulturowe i religijne bł. Salomei*, red. M. Wojenka, ks. S. Langner, Kielce, s. 69-110.

Wolf V.

1976, *„Rechenburk" koło Trutnowa w północno-wschodnich Czechach. Przyczynek do problematyki górskich gródków na czesko-śląskim pograniczu w rejonie Karkonoszy*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. XVI, s. 125-135.

1988, *K problematyce tzv. Kolonizačnich provizorii (Úvaha nad funkcji a fortifikací)*, „Castellologica Bohemica", t. 6, s. 107-116.

Wójcik M.

1993, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie-genealogia-rozsiedlenie*, Wrocław.

Wółkowski W.

2017, *Początek zamków warmińskich – problem pierwotnych układów funkcjonalno-przestrzennych zamków dominium warmińskiego do połowy XIV w.*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa, s. 113-126.

Wroniszewski J.

1992, *O pochodzeniu Półkoziców Wielowieyskich*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XXVI. Nauki Humanistyczno-Społeczne", z. 240, s. 125-134.

Wróblewski S.

2006, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz.

2016, *Rycerstwo ziemi sądeckiej w średniowieczu*, Kraków.

Wyrobisz A.

2005, *Zamek królewski i renesansowa rezydencja starościńska w Solcu nad Wisłą. Relacja zamek-miasto*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 33-40.

Wyrozumska B.

1959, *Fragmenty najstarszej księgi miejskiej Olkusza*, „Małopolskie Studia Historyczne", R. II, z. 1, s. 49-57.

1963, *Z przeszłości Olkusza*, [w:] *Ziemia Olkuska*, red. K. Szwajca, Kraków, s. 13-28.

1977, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Wyrozumski J.

1964, *Początki miast w regionie jasielskim*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków, s. 69-89.

1977, *Jan Muskata*, „Polski Słownik Biograficzny", t. 22, z. 93, s. 291–295.

1980, *Miasta regionu strzyżowskiego*, [w:] *Studia nad dziejami Strzyżowa i okolic*, red. S. Cynarski, Rzeszów, s. 111-150.

1984, *U początków prawa budowlanego w Polsce*, „Przegląd Historyczny", t. 75, nr 3, s. 543-549.

1985, *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa.

1992, *Kraków do schyłku wieków średnich* (= *Dzieje Krakowa*, t. 1, red. J. Bieniarzówna, J. Małecki), Kraków.

2000, *Dzieje kościoła krakowskiego od Jana Muskaty do Jana z Radliczyc*, [w:] *Kościół krakowski w Tysiącleciu*, Kraków, s. 69-99.

2007, *Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim?* [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków, s. 123-151.

2016, *Dzieje Polski piastowskiej (VIII w. – 1370)*, Kraków.

Zachorowski S.

1906, *Kraków biskupi*, „Rocznik Krakowski", t. VIII, s. 103-126.

1909, *Węgierskie i polskie osadnictwo na Spiżu do połowy XIV wieku*, „Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 52, s. 191-283.

Zagórowski O.

1960, *Lipowiec. Zamek biskupi i dom poprawy dla księży*, „Nasza Przeszłość" t. 12, s. 173-220.

Zajączkowski S.

1951, *Studia nad terytorialnym formowaniem się ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź.

Zajączkowski S. M.

1971, *O kształtowaniu się granic ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „Slavia Antiqua", t. 18, s. 123-170.

Zajączkowski S., Zajączkowski S. M. (oprac.)

1966, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. I, Łódź.

Zaitz E.

2000, *Badania archeologiczne w opactwie OO. Benedyktynów w Tyńcu*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego* , red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 309-327.

Zaitz E., Zaitz M.

2007, *Badania archeologiczne na terenie zabudowań Urzędu Miasta Krakowa*, „Krakowska Teka Konserwatorska", t. 6, s. 297-332.

2017, *Kazimierz w badaniach archeologicznych*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 35, s. 155-189.

Zając K.

2008, *„Baszta Ostatniej Obrony" – zastosowanie techniki badania radiowęglowego*, „Wiadomości Uniwersyteckie", R. 18, nr 6(147), s. 41.

Zakrzewski S.

1902, *Najdawniejsze dzieje klasztoru Cystersów ze Szczyrzycu (1238-1382). Przyczynek do dziejów osadnictwa na Podhalu*, „Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Historyczno-Filozoficzny", seria 2, t. 16, s. 1-75.

Załęski S.

1882, *Św. Kinga i jej klasztor starosądecki (szkic historyczny)*, Lwów.

Zaniewski P.

2012, *Zamki Kazimierza Wielkiego*, Szczecin-Kraków.

Zapłata R.

2013, *Nieinwazyjne metody w badaniu i dokumentacji dziedzictwa kulturowego – aspekty skanowania laserowego w badaniach archeologicznych i architektonicznych*, Warszawa.

Zarewicz L.

1878, *Dobczyce, monografia historyczna*, Kraków.

Zaręba J.

1994, *Zamki i grody Sądecczyzny*, „Almanach Sądecki", nr 2(7), s. 3-19.

Záruba F.

2004, *Zbořený Kostelec*, „Castellologica Bohemica", t. 9, s. 177-210.

2008, *Vlašský dvůr*, „Castellologica Bohemica", t. 11, s. 233-286.

2014, *Hradní kaple I. doba přemyslovská*, Praha.

2015, *Hradní kaple II. doba lucemburská*, Praha.

Zelenka J.

2016, *Beneficium et feudum. Podoba a proměny lenního institutu*, Praha.

Zientara B.

1975, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa.

1978, *Władysław Laskonogi*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa, s. 147-153.

1978, *Henryk IV Probus*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa, s. 203-211

1978, *Przemysł II*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa, s. 212-217.

1985, *Świt narodów Europejskich*, Warszawa.

Zin W., Grabski W.

1967, *Skałka w świetle ostatnich badań architektonicznych*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. 11, s. 846-848.

Zinkow J.

1977, *Orle gniazda i warownie jurajskie*, Warszawa.

Ziółkowska H.

2004, *Czas powstania i osoba fundatora tzw. zamku Przemysła w Poznaniu*, [w:] *Zamek książąt, królów i starostów*, red. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania", nr 4, s. 27-38.

Zlat M.

1978, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 5, s. 97-111.

Żaki A.

1959, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w roku 1956*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. VII, s. 57-62.

1963, *Biecz i kasztelania biecka w zaraniu dziejów. Szkic archeologiczno-historyczny*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław, s. 34-63.

1963a, *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicja w Beskidzie Niskim*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. V, z. 1-2, s. 77-84.

1964, *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. VI, s. 41-46.

1966, *Czorsztyn i Niedzica – dwa średniowieczne zamki graniczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. VIII, z. 1-2, s. 245-255.

1966a, *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. VIII, z. 1-2, s. 5-55.

1966b, *Problem starożytnych fortyfikacji w Sądeckiem, „*Rocznik Sądecki", t. VII, s. 353-375

1966c, *Badania archeologiczne w dorzeczu Dunajca w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XVIII, s. 280-285.

1967, *Archeologia Czchowa nad Dunajcem. Cz. I. Zamczysko Baszta w świetle wstępnych badań*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. IX, s. 59-67.

1968, *Czorsztyn, pow. Nowy Targ. Badania z 1967 roku*, „Informator Archeologiczny", t. 1, s. 319-320.

1968a, *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w r. 1967*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. X, z. 1-2, s. 301-305.

1968b, *Przyczynki do archeologii Karpat*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. XI, 1967, z. 1, s. 2-4.

1968c, *Badania archeologiczne w Karpatach polskich w r. 1967*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowej PAN, oddział w Krakowie", t. XI, z. 1, 632-634.

1969, *Wstępne prace wykopaliskowe w Wojniczu*, „Acta Archaeologica Carpathica", t. XI, z. 1, s. 81-92.

1969-1970, *A jednak Podegrodzie*…, „Rocznik Sądecki", t. X-XI, s. 163-167.

1974, *Wędrówki Sącza. O rozwoju sądeckiego ośrodka osadniczego do schyłku XIII stulecia* Kraków.

1974a, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Żaki A., Cholewińska J.

1967, *Rytro, pow. Nowy Sącz*, „Informator Archeologiczny", t. 1, s. 360-361.

Żaki A., Szuwarowski K.

1971, *Odkrycie śladów grodu Konrada Mazowieckiego pod Ojcowem*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. XIV, z. 2, 1970, s. 482-486.

1971a, *Ojców, pow. Olkusz*, „Informator Archeologiczny", t. 4, s. 192-193.

Żaki A., Bełtowska E., Urbański S., Cwiok T.

1967, *Czchów, pow. Brzesko*, „Informator Archeologiczny", t. I, s. 317-318.

Żaki A., Taborowski Z., Bełtowska E.

1968, *Kurów, pow. Nowy Sącz*, „Informator Archeologiczny", t. 1, s. 339-340.

Żaki A., Urbański S., Olszowski J., Bełtowska E.

1967, *Wytrzyszczka, pow. Brzesko*, „Informator Archeologiczny", t. 1, s. 382-383.

Żebrawski T.

1871, *Góra i zamek Golesz*, „Nasze Zabytki", nr 1, s. 33-34.

Żemigała M.

2008, *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*, Warszawa.

Žemlička J.

1980, *Bezdézsko – „královské územi" Přemysla Otakara II*, „Československý Časopis Historický", t. 28, z. 5, s. 726-750.

1986, *Století poślednich Přemyslovců*, Praha.

2002, *Počátky Čech královských 1198-1253: Proměna státu a společnosti*, Praha.

2011, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha.

2014, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru Přemyslovské epochy*, Praha.

2017, *Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278-1301)*, Praha.

Żmudzki P.

2000, *Studium z podzielonego Królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa.

Żurek D.

2018, *Rozwój miasta do końca XVI wieku*, [w:] *Oświęcim. Miasto pogranicza*, t. II, red. B. Czwojdrak, K. Miroszewski, P. Węcowski, Warszawa, s. 51-110.

Żurowski J.

1921, *Sprawozdanie urzędu konserwatorskiego na okręg krakowski*, „Wiadomości Archeologiczne", t. VI, s. 169-180.

Żurowska K.

1968, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki piastowskiej*, „Studia do dziejów Wawelu", t. III, s. 1-121.

2007, *Kraków, Tyniec i benedyktyni*, [w:] *Artifex Doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. I, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków, s. 227-233.